

CİLT/VOLUME: IX • SAYI/ISSUE: 2 • ARALIK/DECEMBER 2022
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2022, Cilt / Volume: IX, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Dil-Kültür / Linguistics-Culture (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye), Prof. Dr. Okan YEŞİLOT, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Hümeyra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Zeynep AKARSLAN (Bursa / Türkiye), Arş. Gör. Dr. Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye),
Dr. Elif UZUNAGAÇ (İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Elif UZUNAGAÇ (İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Elif TUFAN KIRKIL

Burcu DİKER

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi,
St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina
/ Yunanistan)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara /
Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State
College / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul /
Türkiye)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul
/ Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul /
Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St.
Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte /
Macaristan)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris /
Fransa)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfıya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2022 Yılı (Cilt IX, Sayı 2) Hakemleri /

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye)

Prof. Dr. Hasan AKAY (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Sami ARSLAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ (Çukurova Üniversitesi, Adana / Türkiye)

Arş. Gör. Dr. İlker AYKUT (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Hatice AYNUR (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Gülseren AZAR NASIRABADI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Şahin BARANOĞLU (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa Gürbüz BEYDİZ (Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı / Türkiye)

Prof. Dr. Müjgan ÇAKIR (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Altan ÇETİN (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye)

Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU (Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir / Türkiye)

Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon / Türkiye)

Doç. Dr. Filiz DIĞIROĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Şaziye DİNÇER BAHADIR (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir / İstanbul)

Prof. Dr. Abide DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Orhan KAPLAN (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Songül KARACA (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye)

2022 Year (Volume IX, Issues 2) Referees

Prof. Dr. Abdülhamit KIRMIZI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir / Türkiye)

Prof. Dr. Selahittin ÖZÇELİK, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)

Doç. Dr. Simge ÖZER PINARBAŞI (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Fatih RUKANCI (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Seval ŞAHİN (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Resul TURAN (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Kadir TURGUT (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı / Türkiye)

Doç. Dr. Emrullah YAKUT (Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin / Türkiye)

Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Kenan YILDIZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ozan YILMAZ (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

Doç. Dr. Ferda ZAMBAK (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Türk Resim Tarihinde Askeri Ressamlar Dönemi ve Bahriyeli Ressam İsmail Hakkı Bey
The Period of Military Painters in the History of Turkish Painting and Naval Officer
Painter İsmail Hakkı Bey
Malike BİLEYDİ KOÇ 169
- Müstakil Bir Kırım Hanlığı Tarihi: *Çelebi Akay Tarihi*
An Individual History of the Crimean Khanate: *The History of Çelebi Akay*
Aykut CAN 202
- Muhayyelden Musavvere: Matbuat Çağında Osmanlı'da Afrika Tasavvuru (Sudan Örneği)
From Imagining to Envisioning: Ottoman Conceptions of Africa in the Age of Print (The
Example of Sudan)
Ömer KOÇYİĞİT 226
- Millî Mücadele Döneminde Türk-İngiliz İlişkilerinde General Charles Townshend'ın
Arabuluculuk Faaliyetleri
Mediation Activities of General Charles Townshend in Turkish-British Relations in the
Period of National Struggle
Resul KÖSE 247
- T. Abdi'nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* Romanlarında Doğa, Kadın ve Şehir
Nature, Women and City in T. Abdi's Novels *Sergüzeşt-i Kalyopi* and *Seyr-i Servinaz*
Gülçin OKTAY 271
- Sâmânilerin Çöküşü Sırasında Selçuklu Oğuzları ile İlişkileri
Samanid Relations with the Seljuk Oghuz During the Decline Period
Vural ÖNTÜRK 289
- Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler
Persian Poems of the Seljuk Sultans of Anatolia
Osman G. ÖZGÜDENLİ 305

Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi: Teorik Çalışmaları ve Araştırmacılarla Temasları Gazi Mustafa Kemal Atatürk and Turkish Art History: His Theoretical Studies and Contacts with Researchers Anılcan SIÇRAYIK, F. Nalân TÜRKMEN	329
Mankurts of Abish and Aitmatov: Destruction of National Identity or Loss of Sanity? Abiş Kekilbayulı ve Cengiz Aytmatov'un Mankurtları: Millî Kimlik Tahribatı mı Akıselimin Yitimi mi? Orhan SÖYLEMEZ, Ömer Faruk ATEŞ	365
Goethe'nin <i>Mahomets Gesang</i> İsimli Şiirindeki Nehir Metaforu ve İslamiyet'in Yayılışına İlişkin Bir İnceleme An Analysis on Islamic Expansion and the Metaphor of the River in Goethe's <i>Mahomets Gesang</i> Habib TEKİN	382
<i>Tuhfe-yi Vehbî</i> 'nin Bilinmeyen Bir Şerhi Üzerine On an Unknown Commentary of <i>Tuhfe-yi Vehbi</i> Seyit YAVUZ	404
İktisadi, Diplomatik ve Hukuki Rollerine Dubrovnik Cumhuriyeti'nde Osmanlı Gümrük Emni (1430-1806) Economic, Diplomatic and Legal Roles of the Ottoman Customs Officer in the Republic of Dubrovnik (1430-1806) Cihan YEMİŞÇİ	429
Topluma Yöneltilen Eleştiriler Bağlamında <i>Anadolu Notları (I-II)</i> <i>Anadolu Notları (I-II)</i> in the Context of the Criticisms Directed at Society Ebru Özlem YILMAZ	457
Osmanlı Devleti'nde Memur Dayanışmasına Destek Veren Bir Yayın: <i>Memurîn</i> Gazetesi A Newspaper Supporting Officer Solidarity in the Ottoman State: <i>Memurîn</i> Elif YILMAZ ŞENTÜRK	472

ÇEVİRİ / TRANSLATION

Meyyâfâriqîn Tarihi'nde Kafkasya

Caucasica in the History of Mayyâfâriqîn

Erhan ATEŞ..... 538

YAZMA ESER İNCELEME / MANUSCRIPT REVIEW

“Kullanıcı Dostu” Bir Unsur: Lâmi'nin Nefehât Tercümesinin Topkapı A. 1422

Nüshasındaki Fihriste Yakından Bakmak

“A User Friendly” Element: A Closer Look at the Fihrist in the Topkapı A. 1422 Manuscript
of Lâmi's Nefehât Translation

Mustafa Altuğ YAYLA..... 550

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Gülden Sağol Yüksekaya – Döne Arslan, *Kadın*, Kesit Yayınları, İstanbul 2021, 519 s.

(ISBN: 978-625-7698-58-0).

Şule ŞANLI..... 562

TÜRK RESİM TARİHİNDE ASKERİ RESSAMLAR DÖNEMİ VE BAHİRİYELİ RESSAM İSMAİL HAKKI BEY

THE PERIOD OF MILITARY PAINTERS IN THE HISTORY OF TURKISH PAINTING
AND NAVAL OFFICER PAINTER İSMAİL HAKKI BEY

Malike BİLEYDİ KOÇ^{ID}

Öz

Türk tarihinde resim, köklü geçmişli olan sanat dallarından birisidir. Orta Asya'da yapılan kazılarda elde edilen bulgular, Türk sanatının izlerini belgeler niteliktedir. Orta Asya'da başlayarak Batıya göç eden Türkler tarafından el sanatlarının yeni siyasi merkezlere getirildiği, bu üslubun gelinen topraklarda da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Türk Resim Sanatı'nın gelişim göstermesinde, Tanzimat sonrası açılan okullarda başlatılan resim eğitiminin önemli rolü olmuştur. Askeri okullarda önce askeri amaçlı olarak teknik çizim dersleri verilmiş, ardından eğitim programlarında resim dersleri yer almıştır. Askeri okullarda alınan resim eğitimi ile birlikte, bu okullarda eğitim gören öğrenciler, yeni resim geleneğinin öncüleri olmuşlardır. Türk resminde, bir grup sanatçının oluşturduğu deniz ressamı grubu, bu okulların öğrencileridir. Çalışmanın konusunu oluşturan Deniz Ressamı Bahriyeli İsmail Hakkı Bey, Bahriye Mektebi'nde eğitim görmüş bir sanatçıdır. Çalışmanın amacı, asker ressamı İsmail Hakkı Bey özelinde askeri ressamlar incelenerek, askeri ressamların Çağdaş Türk Resim Sanatı'nın oluşumuna ve sanat eğitime katkılarını belirlemeyi içermektedir. Çalışma, Batılı içerikte resim dersleriyle yetiştirilmiş askeri ressamların Türk resim sanatının Batılı tarzda gelişimine katkı sunan ilk örnekleri olarak önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Türk resim tarihi, resim eğitimi, askeri ressamlar, bahriyeli ressamlar, İsmail Hakkı Bey

Abstract

Painting is a branch of art deeply embedded in Turkish history. The findings from excavations in Central Asia document the traces of Turkish art. The Turks, who migrated from Central Asia to the West, carried handicrafts to new political centers and continued practicing this style in a new geography. The teaching of painting at schools opened in the Ottoman Empire after the Tanzimat played a significant role in the development of Turkish painting. The technical drawings taught for military purposes at the military academies were followed by painting lessons offered in other educational programs. Overall, the students educated in these institutions served as pioneers of the new painting tradition. Specifically, a group of artists affiliated with these schools became known as the seascape painters. The subject of this study, the seascape painter, Naval Officer İsmail Hakkı Bey, was educated at the Naval Academy. The aim of this study is to examine military painters with a particular focus on İsmail Hakkı Bey in order to illuminate the contribution of military painters to the formation of contemporary Turkish painting and art education. This study also provides the first example of military painters contributing to the development of Turkish painting in western style.

Keywords: Turkish painting history, painting education, military painters, naval academy painters, İsmail Hakkı Bey

* Öğr. Gör. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye, malike.koc@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4118-286X

Giriş

Türk tarihinde resim, uzun geçmişe sahip bir sanat dalıdır. Orta Asya'da yapılan kazılarda, çanak, çömlek gibi kalıntıların şekil ve motiflerinde Türklerin sanata dair izleri görülmektedir.¹ Çin metinlerinde Uyurlu sanatçılara ait minyatürlerin yer aldığı görülmüştür. Moğol, İran ve Arap minyatür üsluplarının başlangıcı, Uyurluların minyatürlü yazmaları ve Doğu Türkistan'dan İran'a getirilen sanatkarları aracılığıyla başlamış ve gelişim göstermiştir.² Uyur üslubu, Gaznelilerde saray duvar resimlerinin kalıntılarında, Büyük Selçuklular döneminde duvar resimlerinde ve birçok boyalı çömlekte, İran ve Türk el yazmalarında, Kuzey Irak minyatürlerinde, Kuzey Suriye çömleğinde Memluklu ve Osmanlı el yazmalarında görülmüştür. Dolayısıyla 7. yüzyılda Orta Asya'da başlayarak Batıya göç eden Türkler tarafından el sanatlarının yeni siyasi merkezlere getirildiği, 15. yüzyıla kadar bu üslubun devam ettirildiği anlaşılmaktadır.³

Selçuklularla birlikte İslam dünyasının muhtelif bölgelerinde gelişen minyatür üzerinde Türk sanatının etkileri görülmeye başlanmış, bu etkinin bir kanıtı olarak Turfan kazılarında elde edilen Uyur Türklerine ait minyatürler ile İslam dünyasındaki minyatürler arasındaki benzerlik gösterilmiştir.⁴ Bu bulgular, Büyük Selçuklu Döneminin Türk, İslam ve İran sanat tarihi açısından önemli bir dönem olduğunu göstermektedir. Anadolu resim sanatı, Büyük Selçuklu döneminde yapılmış çinilerin ve seramikler üzerindeki, kitap yapraklarındaki resim geleneğinin devamı olarak bilinmektedir.⁵ Türk toplulukları halı, kilim gibi motiflerle de varlıklarını yaşatmıştır.

Osmanlı Dönemi, Türk minyatür sanatında erken Osmanlı minyatür üslubunu temsil eden eserler olmakla birlikte Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) döneminde önemli gelişmeler yaşanmıştır. İstanbul'un fethinin ardından İtalya'dan davet edilen Gentile Bellini'nin (1429-1507) yaptığı Fatih Sultan Mehmed'in yağlı boya portresiyle Costanzo da Ferrara'nın (1429-1507) hazırladığı bronz madalyonlar, aynı dönemde Fatih'in minyatür geleneğinde portrelerini yapan Osmanlı nakkaşları Sinan Bey (?-1480) ile Şiblîzâde Ahmed'in (15. yüzyıl sonlarında yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) üsluplarını da etkilemiştir.⁶ Batının yağlı boya portreciliği, nakkaşların elinde minyatür portreciliğine dönüşmüştür. Batılı anlamda resim sanatına geçiş sürecinin ya da Doğu-Batı kültür ilişkisinin ilk olarak Fatih Sultan Mehmed ile başladığı söylenebilir. Bu dönemde Osmanlı topraklarına gelen ve Fatih Sultan Mehmed'in portresini yapan Bellini sayesinde, nakkaşlar Batılı anlamda resim yapma tekniğine merak salmış

1 Şehnaz Biçer Özcan, "Uyur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası", *İstem*, 31, (2018), s. 127.

2 Ortaçağ Avrupa'sında el yazması kitapların bölüm başlarındaki ilk harfler için Latince "minium" denilen maden kırmızısı kullanılırdı. Türk dünyasında eskiden beri minyatüre nakış, nakış yapana da nakkaş denilmiştir. Türklerde nakış, boya ile resim yapmak anlamında kullanılmış bir tabirdir. İsmet Binark, "Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı", *Vakıflar Dergisi*, 12, (1978), s. 271.

3 Kemal Özergin, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min El-Hoyi Hakkında", *Bellekten*, 34, (1970), s. 224.

4 Hüseyin Yurdaydın, "Başlangıcından 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 2, (1957), s. 183.

5 Abdurrahman Deveci, "Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VI/ 9, (2015), s. 101.

6 Banu Mahir, "Minyatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, (2005), s. 118.

ve bu sayede minyatür portreciliği gelişmiştir. Minyatür portreciliği padişah portreleri ile sınırlı kalmış olmasına rağmen, bu durum yaklaşık üç yüzyıl sonrasında gerçekleşecek olan Türk resim sanatının yeni yönelişleri açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Sultan II. Mehmed ölümünden sonra Sultan II. Bayezid (1447-1512) döneminde Batı etkileri azalmış, Doğu'dan gelen nakkaşların sayısı artarak yine kitap resim türüne dönüşmüştür. Yavuz Sultan Selim (1469-1520) döneminde, doğuda sınırlar genişledikçe Doğulu sanatçıların sayısı daha da artmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman (1494-1566) döneminde Osmanlı minyatürü önemli aşamalardan geçerek özgün üslubuna doğru yönelmiş, Türk minyatürlerindeki konular, tarihi olaylar, savaş sahneleri, saray yaşantıları, atlı oyun, av sahneleriyle portreler şeklinde gelişim göstermiştir.⁷ 16. yüzyılda “*Nigari*” mahlasıyla önemli eserler veren aynı zamanda denizci olan Nakkaş Haydar Reis (1494-1572) ile Sultan II. Mehmed döneminde Batıya yaklaşımı örnekleyen portre sanatı varlığını sürdürmüştür. Kalem aldığı tarihi konulu eserlerindeki manzara ve topografik şehir görünüşleriyle dönemin önemli nakkaşlarından birisi de Matrakçı Nasuh'tur (1480-1564). Nakkaş Nasuh, seferde geçilen şehirler, kaleler, nehirler, kırlar, denizler ve limanları gerçekçi bir yaklaşımla harita tekniğindeki plan tarzıyla tasvir etmiştir. Osmanlı manzara ressamlığının önemli adımlarından biri olan minyatürlerinde, limanda bulunan gemiler ve kayıklar da yer almaktadır.⁸ Dönemin baş minyatürçüsü olan Nakkaş Osman (15. yüzyılda yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) dönemi minyatürleriyle betimleyen nakkaşların başında bulunmuştur. Yazma eserlerde Osmanlı donanması ve deniz savaşlarına da yer verildiği görülmüştür.

Türk minyatür sanatı, Lale Devri'nde en etkin dönemini yaşamıştır. Mimaride ve özellikle dekorasyonda klasikten Batıya yöneliş başlamıştır.⁹ 18. yüzyılda Avrupa'da büyük ilgi gören Turquerie (Türk modası) ve Oryantalizm akımlarının etkisiyle Osmanlı topraklarına gelen Avrupalı Oryantalist ressamlar, üsluplarıyla da nakkaşları etkilemiştir.¹⁰ Bu değişim, saray çevresinin Batı sanatına karşı duyduğu ilginin ve yakınlığın rolü olarak açıklanabilir. Lale Devri'nden sonraki yıllarda nakkaşlar minyatürün kurallarına estetik açıdan bağlı kalmalarına rağmen, perspektif ve üç boyutlu denemeler de yapmışlardır. Türk minyatür sanatı, özel yerini muhafaza ederek farklı üsluplara yer veren bu gelişimiyle Batılı anlamdaki resim sanatına öncülük etmiştir. Usta bir hattat olan Sultan III. Ahmed (1673-1736) döneminde diğer sanat dallarında olduğu gibi resim ve minyatür sanatında da büyük bir ilerleme yaşanmıştır. Bu devrin ünlü nakkaşı Levnî Abdülcemil Çelebi (?-1732), Osmanlı kültüründe yeni yönelimleriyle derin izler bırakarak dönemin görsel sanatını etkilemiş olan bir kişiliktir. Ancak Levnî hiçbir zaman bilinçli olarak Batı sanatını taklit

7 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 10.

8 *Age.*, s. 12.

9 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür Eğitim Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 18.

10 Eve R. Meyer, “Türk Modası ve On Sekizinci Yüzyıl Müziği”, *Tarih Dergisi*, 56, (2012), s. 148. Seyfi Başkan, “Son Dönem Osmanlı Resminde Figüratif Anlayış ve Tarih Yorumu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 51, (2008), s. 4. 18. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı arasında karşılıklı bir kültürel etkileşim söz konusudur. Oryantalizm etkisi ile Avrupalı sanatçılar doğu izlenimlerine duydukları ilgiyi özellikle su teması bağlamında Türk hamamlarını ve İstanbul Boğazını eserlerine yansıtmışlardır.

etmemiş, aksine geliştirdiği betimlemeleriyle Osmanlı resim sanatını geleneğin özünü gözeterek ustaca yenileyen üslubuyla canlandırmaya çalışmıştır.¹¹ Levni, padişah portreciliği yanında minyatürlerinde ziyafetleri, hediye verişleri, esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerini, Haliç'te deniz üzerinde yapılan eğlenceleri, donanma gemilerini, saltanat kayıklarını ince detaylarına kadar işleyip tasvir etmiştir.¹² Levni'nin yaptığı padişah portreleri, kadın ve erkek figürleri farklı ifadeler ve değişik pozisyonlarıyla yenilikler içermektedir. Dönemin diğer nakkaşları da bu yeniliklere uyum sağlamışlardır. Örneğin Levni'nin çağdaşı Abdullah Buhari (18. yüzyılda yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) de geleneksel kalıplardan sıyrılarak resimlerine doğa kesitleri eklemiştir. Eserlerinin çoğunda İstanbul'daki ünlü kasırlar ve bahçeler resmedilmiştir.¹³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan bir kitabın cilt kapağında yer alan iki manzara resmi, Türk resminde üçüncü boyutun verilmeye çalışıldığı "gerçekçi" tarzda yapılmış, en erken tarihli manzara kompozisyonları olduğu bilinir.¹⁴

18. yüzyıldan sonra kitap resminin yerine kalem işi duvar nakkaşlığı gibi yeni resim dalları ortaya çıkmıştır. Osmanlı resim sanatının bu yeni dalı neticesinde saraylar, konaklar, şadırvanlar hatta cami ve türbelerin duvarları süslenmiştir. Bu dönemde gelişen diplomatik ve ticari ilişkiler sayesinde birçok Avrupalı ressam Osmanlı başkentine gelmiş, "Boğaziçi Ressamları" diye anılan bu sanatçılar yaptıkları İstanbul manzaralarıyla ün kazanmıştır.¹⁵ Üç imparatorluğa başkent olmuş tarihi şehir İstanbul, Haliç gibi korunaklı bir limana sahip olmanın yanında, ortasından geçen ve iki kıtayı birbirinden ayıran boğaziçi ile oryantalist ressamların ilgi odağı olmuştur. Alman asıllı Melchior Lorichs'in (1527?-1583?) 11 metrelik "İstanbul Panoraması" gravürü, 16. yüzyılda İstanbul'a ait önemli görsel malzemelerden biridir.¹⁶ Flaman asıllı ressam Jean Baptiste Van Mour (1671-1737) İstanbul üzerine yağlıboya eserler vermiş aynı zamanda büyük bir kıyafet albümü hazırlayarak Avrupa'da ilgi duyan bir çok ressamın esin kaynağı olmuş,¹⁷ Alman asıllı İgnace Melling (1763-1831) ise bugün yok olmuş eserleri belgeleyen resimler yapmıştır.¹⁸ İngiliz ressamlardan Thomas Allom (1804-1872)¹⁹ ve William Henry Bartlett (1809-1854), 19. yüzyılda dönemin önde gelen ressamları arasında yer almışlardır. İtalyan ressamlardan Cesare Biseo'nun

11 Gül İrepeoğlu, *Levni: Nakış, Şiir, Renk*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 11. Esin Atıl, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, Koç Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul 1999, s. 23.

12 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 13.

13 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 402-422.

14 Filiz Çağman, "Abdullah-ı Buhari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, (1988), s. 87.

15 Auguste Boppe, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*, çev. Nevin Yücel Celbiş, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s. 7.

16 Stefanos Yerasimos, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 211.

17 Jean-Baptiste Vanmour, *Recueil de Cent Estampes Representant Differentes Nations du Levant Tirees sur les Tableaux peints, d'apres Nature en 1707-1708*. Paris 1714. Jean Baptiste Vanmour, *Peintre de la Sublime Porte (1671-1737)*, Musee des Beaux – Arts de Valenciennes, 2009.

18 Antoine Ignace Melling, *A Picturesque Voyage to Constantinople and the Shores of the Bosphorus*, Tıpkı Basım 1819, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, "Antonie-Ignace Melling İstanbul Panoraması Eskizi (18.Yüzyıl Sonu)", (2008).

19 Robert Walsh, Thomas Allom, *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor Illustrated*, Fisher, Son and Co, London 1840.

(1843-1909) gravürleri ve Gaspar T. Fossati'nin (1809-1883) "Ayasofya Albümü"²⁰ döneme ait detaylar sunmuştur. 19. yüzyılın İstanbul manzaraları ve tiplmeleriyle öne çıkan Kont Amadeo Preziosi (1816-1882) ve İstanbul deniz resimleriyle tanınan İvan Konstaninoviç Ayvazovski (1817-1900) dönemin önemli ressamlarından. Fatih ve Preveze tablolarıyla ünlü İtalyan Fausto Zonaro'nun (1854-1929),²¹ Leonard de Mangu (1843-1930) ve Salvatore Valieri'nin (1856-1946) İstanbul temalı resimleri önemlidir. İstanbul Boğazı panoramalarını Sultan I. Abdülmecid'e sunan Joseph Schranz (1803-1872), deniz ve kentin iç içe geçtiği tablolarıyla bilinen Fransız sanatçı Felix Ziem (1821-1911), Haliç konulu resimleriyle tanınan İngiliz ressam Tristram James Ellis (1844-1922) de dönemin bilinen oryantalist ressamları arasında yer almışlardır.²²

19. yüzyılın başında padişahların portre ve resimleri, değişik üsluplarla yapılmaya başlanarak minyatürler yerini genellikle yağlıboya tablolara bırakmıştır.²³ Bu dönem sanatçıları, eserlerinde geleneklerden kopmaksızın Batı etkilerini yeniden yorumlama çabası göstermişler, Tanzimat sonrası açılan okullarda başlatılan resim eğitimiyle yeni resim geleneğinin öncüleri olmuşlardır.

Askeri Okullarda Resim Eğitimi

1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan yenilgilerin 18. yüzyılda da devam etmesi, askerlik alanında birtakım düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirmiş, eğitilmiş ve düzenli bir ordu ve donanma, teknik eğitime ve dolayısıyla askeri mühendislik bilimlerine duyulan ihtiyaç, bazı adımların atılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Osmanlı donanmasının ağır kayıpları denizciliğe verilmesi gereken önemi arttırmış, III. Selim (1761-1808) tahta çıktığında Cezayirli Hasan Paşayı hemen kaptan-ı deryalığa getirmiştir. Cezayirli Hasan Paşa göreve geldiği andan itibaren tersanelere ve yeni inşa çalışmalarına başlamış, donanmadaki yenilenmenin en önemli ayağını teknik ve deneyimli personel olarak gördüğü için Tersane'de "Hendese Odası"nu açmıştır. Bu okul, "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun"un çekirdeğini oluşturan okuldur.²⁴ Daha öncelerde Humbaracı ve Topçu Ocaklarında yapılan, Bonneval ve Baron de Tott gibi isimlerle anılan denemelerin aksine devamlılık sağlayacak ilk kurumun, daha sonraları yerleşen ismiyle 1776 tarihli Mühendishane-i Bahr-i Hümayun olduğu bilinmektedir. Bu okulun açılması sonrasında yapılması gerekenlerle ilgili olarak 1797'de III. Selim'e sunulan layihada, donanma gemilerinde hendese ve coğrafya ilmini bilenlerin bulunması gerektiği vurgusu yer almıştır.²⁵ Batı örneğinde kurulan bu teknik okulun benzer eğitim programını benimsemesi doğal görünmektedir. 1793'te

20 Caspare Fossati, *Die Hagia Sophia: nach dem tafelwerk von 1852*, Dortmund: Harenberg 1980.

21 Fausto Zonaro, *Dersaadet: İstanbul, The Gate to Bliss*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2009. Fausto Zonaro *Esposizione dal Bosforo al Capo Faro* (Genova), Febbraio-Marzo, 1918.

22 Faruk Pekin, *İstanbul*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 72-73. Pera Müzesi, "Oryantalist Resimlerde İstanbul Boğazı", <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/oryantalist-resimlerde-istanbul-bogazi/1510> [Erişim tarihi: 29.09.2017].

23 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 15.

24 Mustafa Gürbüz Beydiz, *Osmanlı Gemi Tasvirleri*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2013, s. 36.

25 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayınları, İstanbul 1995, s. 23-24.

gemi yapımında önemli hizmetler verecek mühendisler yetişmesinde Fransız mühendisler hizmete alınmış, aynı dönemde Tersane Mühendishanesi'nde bir gemi yapımı kısmı kurulmuştur.²⁶ III. Selim'in denizcilğe verdiği önem neticesinde Osmanlı donanmasına bu dönemde inşa edilen birçok gemi katılmıştır. 1200 personel mevcutlu Selimiyye Kalyonu ise sıralamanın önünde yer alan bir örnek oluşturmuştur.²⁷ Askeri yenilikler dışında söz konusu dönemde yapılan tüm reformları niteleyen Nizam-ı Cedid siyaseti ile yeniçeri kışlalarından farklı olarak her zaman göreve hazır bekleyen neferlere ev sahipliği yapacak kışlalar inşa edilmeye başlanmıştır. Devletin ilk külli askeri yapısı olan Levent Çiftliği yanında adeta yeni bir şehir olarak kurulan Selimiye Kışlası önemli yapılarıdır. Bunların dışında Lağımıcılar ve Humbaracılar (Hasköy), Tophane, Taksim Kışlası, Toptaşı (Üsküdar) gibi askeri mekanlar ile örneğinin ilki olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olan Tersane'deki büyük kuru havuz inşaatı III. Selim döneminin önemli askeri yapılarındandır.²⁸ Askeri amaçlı olsa da, ilk açıldığı günden itibaren mühendislik bilgilerine katkı sağlaması açısından teknik çizim dersleri verilmiş, arazi krokileri ve haritacılık için gerekli görülen uygulamalı dersler öğretim programında yer almıştır. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun deniz kuvvetlerine deniz subayı ve mühendis yetiştirirken, 1795 yılında Sultan III. Selim zamanında açılan Berr-i Hümayun, kara kuvvetleri için topçu subaylar ve askeri mühendisler yetiştirmekteydi. Okulun eğitim programında teknik resim derslerine de yer verilmiştir.²⁹ III. Selim'in tahttan indirilmesi ile Nizam-ı Cedid hareketi sona ermiş, Mühendishane eskiden olduğu gibi tekrar Lağımıcı ve Humbaracı Ocaklarına bağlanmıştır. Mühendislik eğitiminin ve hizmetlerinin ihmale uğradığı dönem, 1826 tarihli Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla mühendislik hizmetleri gündeme gelmiş, ordunun ihtiyacının karşılanması amacıyla Mühendishane yeniden canlandırılmıştır.³⁰

Sultan II. Mahmud (1785-1839) dönemi, Osmanlı merkez ve saray teşkilatında idari, iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Şehzadeliğinde topçulukla özel olarak ilgilenen Sultan II. Mahmud'un saltanatı döneminde sivil-askeri eğitim kurumlarının teşkili, yurt dışına öğrenci gönderilmesi, devlet memuru yetiştiren meslek yüksek okullarının açılması, askeri alanda kapsamlı reformlar yapılması, harp akademilerin açılması, devlet yapısında değişime yönelik düzenlemeleri arasında yer almıştır.³¹ Mühendishanelerden sonra Sultan II. Mahmud döneminde orduya tabip ve cerrah yetiştirmek amacıyla 1827 yılında Mekteb-i Tibbiyye ve yaklaşık yedi yıl sonra da subay yetiştirmek üzere Mekteb-i Harbiyye açılmıştır. II. Mahmud'un tersane ve bahriye eğitimine verdiği önem sayesinde bahriyenin modernleşme süreci devam ettirilmiştir. Özellikle dönemin önemli olaylarından 1827 tarihli Navarin Deniz Savaşı, sonuçları itibarıyla Osmanlı donanmasının karşılaştığı büyük bir felaketti. Osmanlı Devleti, deniz gücüne

26 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 32.

27 III. Selim: *İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 39.

28 Age., s. 108, 245.

29 Cihat İnaç, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimine Katkıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016, s. 16.

30 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 92.

31 II. Mahmud: *Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 40.

yönelik bu saldırı sonucunda en güçlü savaş gemilerinin, eğitilmiş Türk denizcilerinin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Akdeniz'deki dengeler ise daha da aleyhine dönmüştür. II. Mahmud, savaşın ardından donanmanın kayıplarının giderilmesi için girişimlerine hız vermiştir. Devlet, bir taraftan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sonrasında yeni oluşturduğu askeri sistemi oturtma çabası içerisindeyken, diğer taraftan muhtemel bir savaşta donanmanın mümkün olduğunca hazır duruma gelmesi için gemi ve personel eksikliğini gidermeye çalışıyordu.³² Dönemin önemli buluşlarından buhar çağı'nın açılmasıyla Osmanlı Devleti buharlı gemi teknolojisine yönelme kararı alarak, donanmasına İngiltere'den alınan buharlı gemiyi dahil etmiş, aynı zamanda gemi inşası ve modernizasyonu konusunda Amerika ile ilişkiler kurmaya başlamıştır.³³ Teknik eğitime ilişkin faaliyetler ise devam ettirilmiştir. Bahriye Mektebi 1834'ten itibaren Heybeliada'daki kışlaya taşınmış, Mekteb-i Fünun-ı Bahriye yeniden düzenlenerek çıkartılan bir kanunname ile ıslah edilmiştir.³⁴ Mühendishaneler, Tıbbiye ve Harbiye dışında, Batıyı örnek olarak açılan Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, Darüşşafaka İdadisi gibi Batıyı model alan yeni sivil okullarda da resim dersleri verilmiştir.

Resim derslerinin verilmeye başlanması ile ortaya çıkan eğitimci açığı sorunu, yabancı ressamların derslere girmesi ile giderilmeye çalışılmış, fakat daha sonra öğrencilerin resim sanatının asıl kaynak yeri olan Batı'da eğitim almaları gerektiği anlaşılmıştır. Askeri okulların topografya sınıfları içerisinde yetişmiş yetenekli gençlerin eğitimleri için Avrupa'ya gönderilmesi, 1835 senesiyle başlamıştır.³⁵ Bu dönemde resim eğitimi için ilk kez Avrupa'ya gönderilenler, Batı etkisindeki Türk sanatının öncüleri olmuştur. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, dönüşlerinde askeri liselere, rüştiyelere öğretmen olarak atanmıştır. 1849'da Harbiye'de Maçka Askeri İdadisi'nde, "Talebe Resimleri Sergisi" açılmıştır. Askeri ressamlar boğaz görünümü, orman gibi manzara konularına yer verdikleri resimleriyle, Türk resminin manzara olarak yeniden yapılandırılmasını sağlamışlardır.³⁶

Askeri okullar, Osmanlı'nın Batıya açılan pencereleri olarak görülmüştür. Askeri okullarda verilen resim dersleri ile asker ressamlar kuşağı, yabancı ressamların verdiği özel dersler sayesinde ve Sanayi-i Nefise Mektebi ile sanatçılar yetişmiştir.³⁷ *Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi*, Osman Hamdi Bey'in (1842-1910) öncülüğünde 1883'te İstanbul'da kurulmuş ilk güzel sanatlar okuludur. Okul, güzel sanatlar eğitiminin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Paris Güzel Sanatlar Okulu'nu kendisine örnek alan Sanayi-i Nefise Mektebi, okulun eğitim ve öğretim programlarını belirleyen kararnameyi de örnek olarak yönetmelikler hazırlamıştır. Bu yönetmeliklere göre

32 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46, (2007), s. 70.

33 *Age.*, s. 79.

34 *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, s. 60, 132.

35 Ahmet Köksal, "Türk Resminin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamlarımızın Etkinliği", *Milliyet Sanat Dergisi*, 33, (1981), s. 32.

36 İsa Eliri, "Batılılaşma Sürecinde Askeri Okullar ve Askeri Ressamların Türk Resim Sanatına Etkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 9, (2010), s. 144.

37 Cihat İnaç, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimiye Katkıları*, s. 21.

okulun çağdaş sanat eğitimi veren bir kurum haline getirilmesi amaçlanmıştır.³⁸ Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü sırasında çoğunluğu yabancı hocalar oluşturmakla birlikte 1915'ten itibaren Türk hocalar dönemi başlamıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi, hocaların aynı zamanda İstanbul'da yaşayan Avrupalı sanatçıların eserlerinin de yer aldığı sergiler düzenlemiştir. Sergiler, kendisi de ressam olan Şehzade/Halife Abdülmecid Efendi (1868-1944) tarafından da destek görmüştür.³⁹ II. Meşrutiyet'in ilanını (1908) ile oluşan toplumsal ve kültürel zeminde, Türk sanatçıların bünyesinde toplanan ilk ressamlar derneği olan *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyet, bir çatı altında toplanmanın verdiği imkânlarla sergiler açmak aynı zamanda Avrupadan dönem genç resamlara, ilk sergilerini açma ve seslerini duyurma imkânını sunmak amacı taşımaktaydı. Cemiyet, 1911-1914 tarihleri arasında sanat anlayışlarını dile getirmek amacıyla *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Mecmuası*'nı çıkarmış, sanat dergilerine öncülük etmiştir.⁴⁰ Derginin ilk sayısında Abdülmecid Efendi'nin yer alması nedeniyle derginin çıkartılmasında destek olduğu bilinmektedir. Cemiyetin adı, 1921 tarihinde *Türk Ressamlar Cemiyeti* olmuş, 1926'da *Güzel Sanatlar Birliği* olarak değiştirilmiştir.⁴¹ Kız öğrenciler için açılan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ise 1914 tarihlidir. Mektep, 1923 yılında kapatılarak Sanayi-i Nefise Mektebi'ne bağlanmıştır. Okulların birleşmesi sonrasında 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi adını alarak yeni düzenlemelerle geliştirilmiş, tek güzel sanatlar yüksek okulu olarak karma bir eğitim sistemiyle eğitimini sürdürmüştür.⁴²

1914 Kuşağı ya da *Çallı Grubu* olarak anılan grup, Türk resmine yeni bir içerik ve üslup getirmişlerdir. Sanayi-i Nefise'den mezun olduktan sonra yurt dışında eğitime gönderilen ressamlar, 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte 1914 tarihinde geri döndükleri için Türk resim tarihinde bu tanımlamayla anılmışlardır. Yurda dönüşleri sonrası eğitim faaliyetleri içerisinde yer alan bu sanatçıların sanat hayatı içindeki etkileri oldukça önemlidir.

Bu dönemde 1914 kuşağı sanatçılarının katılımıyla Türklerin askeri alandaki başarılarının yanı sıra kültür ve sanat alanındaki yeteneklerinin Batılılara gösterilmesi şeklinde propaganda amaçlı Şişli Atölyesi açılmıştır. Savaş ve ulusal kahramanlık temalı resimlerin üretildiği bu atölye, sanat tarihinde Şişli Atölyesi olarak bilinmektedir. Şişli Atölyesinde Türk cephelelerini anlatmak için savaş konulu resimlere yönelen ressamlar, savaşın yansımalarını tuvallerine aktarmışlardır. Dönemin ressamları yalnızca savaş temalı resimler değil, İstanbul manzaralarını, günlük yaşamdan kesitleri, toplumsal olayları konu alan resimler de yapmışlardır.⁴³

38 Derya Uzun Aydın, "Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'ecole Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2014), s. 76.

39 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 402-422.

40 Aylin Kılıç, *Askeri Ressamlar Kuşağı Temsilcilerinden Hüseyin Zekai Paşa ve Ahmet Ziya Akbulut*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2010, s. 94.

41 Kıymet Giray, *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s. 25.

42 Büşra Sokur-Mehmet Üstünipek, "İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, (2022), s. 439.

43 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, s. 402-422. "Askeri Ressamlar Sergisi", *Vakıfbank Kültür ve Sanat Birimi Müdürlüğü*, (1998), s. 5.

Osmanlı'da başlayan Batılılaşma hareketi Cumhuriyet döneminde kendine özgü koşullar çerçevesinde devamlılık göstermiş, sanatın kurumsallaşması yönünde faaliyetlere büyük önem verilmiştir. 1923 yılında sanat alanındaki önemli gelişmelerden ilki *Yeni Resim Cemiyeti*'nin kurulmasıdır. Sanat eğitimi için yurt dışına öğrenci gönderme uygulamasına Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir. Yurda dönem ressamlar tarafından Türk resminde modernleşme adımlarını sürdürmek amacıyla *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği* kurulmuştur.⁴⁴ Bu kuşağa ait sanatçılar tarafından müstakilere alternatif olmak üzere 1933 tarihinde *D Grubu* adıyla bir grubun faaliyetleri görülmektedir. Türk resim sanatının Osmanlı Ressamlar Cemiyeti (1908), Türk Ressamlar Cemiyeti (1921), Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği (1928)'nden sonra dördüncü grubu olmaları nedeniyle kendilerini bu adla tanımlayan sanatçılar, Batıda uygulanan çağdaş sanat üslubunu Türk sanatına taşımayı amaçlamıştır.⁴⁵

Askeri Ressamlar

19. yüzyılda etkili olmaya başlayan askeri ressamlar kuşağının bu ifadeyle tanımlanmasının nedeni, askeri okullardan mezun olmalarıdır. Batılı modelde eğitim yapan askeri okulların kurulmasına duyulan ihtiyaç çerçevesinde askeri okullarda resim derslerinin zorunlu olması, bir ekolün oluşmasına fırsat sağlamıştır. Askeri öğrencilerin resim sanatıyla tanışmalarına aracı olan Batılı içeriğe sahip resim derslerinin esas amacı, subaylara askerlikle ilgili teknik çizim ve arazi krokileri çizebilme yeteneği kazandırmaktı. Ressam sınıfını oluşturmak için Avrupa'dan resim öğretmenleri getirilirken, mezun olanlar da askeri okullara resim öğretmeni olarak atanmıştır. Asker Ressamlar Kuşağı arasında yurtdışına eğitime gönderilen, yeteneklerini geliştirerek sanatla bağlarını süreklilik içinde devam ettiren ressamlar vardır. Bu ressamlar, Asker Ressamlar Kuşağı olarak sanatın tarihinde yerlerini almış olan sanatçılardır.⁴⁶

Askeri görevlerinin dışında resim sanatı ile uğraşan askeri ressamlar, teknik, malzeme ve konu olarak Türk resim sanatına birçok yenilik getirmişlerdir. Askeri okullardaki resim derslerinin baş konusu doğa ve arazilerdi. Bu durum, askeri ressamların mimari konulara ve manzaraya eğilim duymalarına etki etmiştir. Konu olarak manzara, portre, mimari tasvirlerin yanında savaşlar ve günlük hayattan sahneler de ele alınmıştır. Minyatürlerdeki konulardan çok farklı olmasa da ele alış biçimleri olarak oldukça ayırt edici olduğu söylenebilir. Minyatürlerdeki manzaralar çoğu zaman asıl konuya hizmet eden tamamlayıcı bir araçken, asker ressamların eserlerinde, manzara kendi duygularını ve sezgilerini yansıttıkları ana temaya dönüşmüştür. 19. yüzyıl resim sanatını etkileyen unsurlardan birisi, fotoğraf makinesinin icadı olmuştur. Askeri ressamlar resim faaliyetlerini yürütürken görsel malzeme olarak fotoğraflardan yararlandıkları gibi aynı zamanda resimlerine kaynak olarak kartpostalları da kullanmışlardır.

44 Elif Dastarlı, *Türk Resminde İstanbul-İstanbul'da Türk Resmi, Büyük İstanbul Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 426.

45 Seyfi Başkan, "Türk Resminde Modernite ile İlk Temas: 1940-1960", *İdil Dergisi*, II/14, (2014), s. 106.

46 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2020, s. 16.

Askeri okullardan yetişen bütün ressamın isimlerini sıralamak uzun bir liste oluşturabileceğinden asker ressamın bir tasnif denemesi şöyle yapılabilir; Doğum tarihleri 1820'ler olanlar, 1. kuşağı oluştururlar. 2. kuşak asker ressamın temsil eden Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyid Bey, Hüseyin Zekâi Paşaların oluşturduğu doğum tarihleri 1840'lar olan ressamlardır. 1860 civarında doğmuş olan 3. kuşak asker ressamın arasında Hoca Ali Rıza, Halil Paşa'nın isimleri sayılabilir. Bu sanatçıların tümü Türk Resim Tarihine önemli katkılar sunmuştur.⁴⁷

Deniz Ressamın

Osmanlı Devleti, deniz politikası gereği Akdeniz'den Karadeniz'e Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na kadar denizlerde hâkimiyet kurma, ticaret ve hac yollarının güvenliğini sağlama yönünde uluslararası konumunu kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır. Kendisini bir cihan hükümdarı olarak tanıtan Kanuni Sultan Süleyman'ın 1538 tarihli Bender kitabesindeki "gemiler yürüden Bahr-i Frenk u Mağrib u Hind'e" ifadesinde de görüldüğü gibi Osmanlı merkez donanması bir taraftan Akdeniz'de ve onunla bağlantılı Karadeniz'de egemenliğini sürdürürken diğer taraftan Akdeniz'i aşarak Atlas Okyanusu'na ulaşıyor, Basra Körfezi'ni kontrol ediyor, Hindistan'a sefer düzenliyor, Kızıldeniz'de hac ve ticaret yollarının güvenliğini sağlıyordu.⁴⁸ Deniz politikalarını dönemin koşullarına göre belirleyen Osmanlı Devleti, donanmanın gelişimine katkı sağlayacak düzenlemeler yaparken özellikle bahriye eğitime yönelik faaliyetlerle bahriyenin geliştirilmesi çabalarına hız vermiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Türk resim sanatında askeri okullarda teknik eğitim temelinde başlayan askeri ressamın dönemi ile karşılaşmaktadır. Bu dönemde asker ressamın içinden deniz temalı resimler yapan bir grubun ortaya çıktığı görülmektedir. Genellikle Bahriye Okulu mezunu ressamın tema olarak deniz, gemi, deniz savaşları gibi genel olarak su ögesi üzerinde durdukları görülmektedir. Bahriyeli ressamın su temalı resimler üretmelerinde; kültürel yaşamın, denizlerle çevrili bir coğrafyanın, deniz mühendisliğinden alınan eğitimin, ülkeye gelen yabancı ressamın ve Batı resminin etkisi olduğu söylenebilir. 1835'te Bahriye'ye resim derslerinin konulması, bu açıdan özendirici bir neden olmuş, denizciliğe olan tarihsel ilgi ve merak da, deniz konulu resimlerin oluşumunu hızlandırmıştır. Osmanlı Sarayının yakından tanıdığı ve İstanbul'da sergileri de açılan Ayvazovski'nin *Deniz ve Deniz Ressamın* konusunda, önemli bir rolü olduğu söylenebilir.⁴⁹ Asker ressamın Sultan Abdülaziz'in (1830-1876) daveti ile 1845'te İstanbul'a gelen yabancı deniz ressamınlarından Rus sanatçı İvan Konstaninoviç Ayvazovskiden (1917-1900) etkilenmiş olabilirler. Resimlerinin kaynağı olan suyun her türlü halini betimleyen Ayvazovski, bir liman şehri olan İstanbul'u betimlediği pek çok eseri bulunmaktadır.⁵⁰ Yeni bakış açısı geliştiren askeri ressamın su ile kurdukları bağ,

47 Ahmet Serhat Bingül, *Türk Resim Sanatının Gelişiminde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamın Rollerini*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum 2013, s. 117.

48 İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 8.

49 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtları*, s. 46.

50 Eserleri için bk. *Ayvazovski'nin İstanbul'u*, ed. Bülent Özüken, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2016. Pars Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1983.

eserlerinde tema olarak limanları, gemileri, tekneleri, deniz ile ilgili görünüşleri ele almalarına olanak tanımıştır.

1897 yılında İstanbul'da deniz müzesinin açılması da deniz ressamlığına ivme kazandıran bir etken olmuştur. İstanbul Deniz Müzesi, dönemin Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın emirleri ile kurulmuştur. Başlangıçta sistematik bölümlenme yapılmadan bir müze deposu olarak sergiye açılan müze, 1914 yılında Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın çabalarıyla yeniden düzenlenmiştir. Müdürlüğe Deniz Yüzbaşı Ressam Ali Sami Boyar'ın (1880-1967) atanması, müzenin resim sanatıyla yakından ilgilenmesine imkân tanımıştır. Türk gemilerinin tam ve yarım modellerinin yapılması için gemi model atölyesinin kurulması müzeciliğin gelişimine öncülük ederken, deniz taşıtlarının her birinin ressamlar tarafından resimlenmesi de deniz ressamlarının çoğalmasına olanak sağlamıştır.⁵¹

Doğanın parçası olan su, prehistorik dönemlerden itibaren kutsal sayılmış, saygı duyulmuş ve manzara resimlerinde de bu düşünceden hareketle sıklıkla ele alınmış bir öğedir. Türk resim sanatı tarihinde su öğesine farklı temalarla rastlamak mümkündür. Örneğin, deniz, göl, nehir gibi farklı formlarda ele alındığı görülmektedir. Benzer şekilde, Batı ile çok yönlü ilişkiler bağlamında Osmanlı sanatında su öğesi önemli bir tema olmuştur. Sularla çevrili bir liman şehri olan Osmanlı'nın başkenti İstanbul, aynı zamanda önemli bir ticaret ağının merkezi konumundadır. Bu özel konumuyla İstanbul, yerli ve yabancı neredeyse tüm ressamların ele aldığı başlıca konulardan biri olmuştur.⁵² Doğanın güzelliğini, saflığını, huzurunu yansıtan deniz manzaralarının yanı sıra su öğesi deniz savaşlarında yıkıcı, ürkütücü ve ölüm getiren yönleriyle ele alınmıştır.

Resimlerinde su öğesini konu alan askeri ressamların Türk toplumunda çağdaş resim sanatının gelişimine önemli katkıları olmuştur. Deniz resimleri yapan sanatçılardan Piyaleli Mahmut Efendi (1852-1912), Kaymakam Hüseyin Bey (1860-1919), Seyyit Ali Efendi (1850-?), Varnalı Arif Efendi (1856-?) ve Fahri Kaptan'ı (1857-1917) kronolojik bir dizgi içinde, Kaymakam İsmail Hakkı Bey (1863-1926), Ressam İhsan (1882-1906), Ali Rıza Beyazıt (1883-1964), Sultan Selimli Ali Efendi (1878-1947), İnşaiyeci Sami Efendi (1867-1937), Kâtip Hüsnü Tengüz (1874-1950), Mirvila Osman Nuri (1839-1906), Cevat Göktengiz (1871-1939), Halim Bey (1857-1939) izler ve hemen arkasından Diyarbakırlı Tahsin (1875-1937) de *Deniz Ressamları* grubunun altında önemli eserlere imza atmış öncü ressamlar olarak özetlenebilir.⁵³ Türk resim sanatının gelişimine büyük katkılar sağlamış Ali Sami Boyar (1880-1967), Mehmet Ruhi Arel (1880-1931), Ahmet Hikmet Onat (1882-1977), Ali Cemal Ben'im (1881-1939), Selahattin Şıvga (1885-1945), Mehmet Şemsettin Sunal (1887-1947), Seyfettin Soysalan (1881-1949) gibi Türk Deniz Resminin önemli ressamları da bu okullardan yetişmiştir.

51 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, s. 45.

52 Özge Öner, *Kültürel Öge Olarak Su Kavramı ve Türk Resim Sanatına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Resim Ana Sanat Dalı, Eskişehir 2018, s. 71.

53 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, s. 45.

Bahriyeli İsmail Hakkı Bey (1863-1926)

Bahriye Mektebinde okuyan asker ressamardan İsmail Hakkı Bey, *Bahriyeli İsmail Hakkı Bey* veya *Kaymakam İsmail Hakkı Bey* unvanları ile de tanınmaktadır. İsmail Hakkı Bey, 1863 yılında Üsküdar'ın Bulgurlu⁵⁴ semtinde doğmuştur. Bütün ömrü, denizle ilgili mesleklerde geçmiş, deniz tutkusu olan bir ressamdır. Babası arabacılar kâhyası Hacı Ali Efendi'dir. İsmail Hakkı Bey, 1884 yılında Bahriye Mektebi'nin İnşaiye (Gemi İnşa Mühendisliği) bölümünden mezun olduktan sonra inşaat mühendisi olarak Bahriye Nezareti İnşaat Dairesi'nde görev almıştır. Bu sayede deniz ressamlığının teknik yönüne hâkim, denizi ve gemileri çok iyi bilen *denizci* bir deniz ressamı olmuştur.⁵⁵

O yıllarda, Türk tersanelerinde torpido ve harp gemisi yapılamadığından Osmanlı Deniz Kuvvetleri için Almanyadan bir zırhlı sipariş edilmiştir. Osmanlı torpidosunun yapımına nezaret etmek üzere (1888) Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey Kiel'e görevlendirilmiştir. Bilindiği gibi Kiel, Almanyanın bir harp limanı tesisi ve tersane inşası için seçilmiş bir şehirdir. Donanma üssü olabilecek bütün özellikleri taşıyan Kiel şehri, dönemin dünyanın en son sistem bahri tersanelerinden biridir.⁵⁶ İsmail Hakkı Bey, Almanyaya inşasına nezaret amacıyla gönderildiği Ejder torpidobotunun yağlıboya bir tablosunu da yapmıştır.⁵⁷ Torpidonun yapımı tamamlanınca (1890) yurda dönen İsmail Hakkı, Bahriye Nezareti'ne mesleği ile ilgili gördüğü olumsuzlukları raporlar ve projeler halinde sunmuştur. Bu rapor ve projeler Osmanlı Donanması'nın ıslahı anlamındadır.⁵⁸ 1898'de İsmail Hakkı Bey tekrar Almanyaya gönderilmiştir.⁵⁹ İsmail Hakkı'yı yakından tanıma imkânını da bulmuş olan ressam Sami Yetik (1878-1945), *Ressamlarımız* isimli kitabında, gönderilme nedeni ile ilgili olarak Osmanlı Donanmasının ıslahı konusunda hazırladığı rapor nedeniyle Bahriye'den uzaklaştırılmak istendiği yorumunu yapmıştır.⁶⁰ Ülkesinden gönderilen maaşının kesilmesi nedeniyle güçlükler yaşayan İsmail Hakkı, resim yapıp satmaya başlamış, bir yandan da mağduriyetinin düzeltilmesini talep etmiştir. Berlin Sefareti vasıtasıyla Maliye Nezareti'ne yazılan 6 Haziran 1900 tarihli belgede, memur olarak Almanyada bulunan Bahriye Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin Kiel'e gitmeye hazırlanması nedeniyle acilen maaşının ödenmesi talep edilmiş, Nezaretten alınan cevapta ise hemen ödeme yapılması için Bank-ı Osmani İdaresi'ne talimat verildiği, neden şimdiye kadar da ödenmediği hakkında idareden malumat talep edildiği bildirilmiştir.⁶¹

54 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HUS.9/49, 10 Şubat 1893.

55 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 103.

56 Salih Değirmenci, "Midye-Enez Yahut İğneada-Dedeagaç Kanalı Projesi", *Her Yönüyle İpsala Sempozyumu*, İpsala Belediyesi Yayınları, İpsala 2019, s. 223.

57 Serdar Başaran, "Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam(Yarbay) İsmail Hakkı Bey", <https://silo.tips/queue/sanatiyla-dendzlerd-fethetmd-bdr-byk-ressam-bahrdyeld-kaymakam-yarbay-dsmadl-hakki>. [Erişim tarihi: 26 Ekim 2016].

58 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201. Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 104.

59 BOA, HR.SYS. 1800/46, 5 Eylül 1900.

60 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, Gram Yayınları, İstanbul 2016, s. 103.

61 BOA, HR.TH. 243/7.

İsmail Hakkı Bey'in yaptığı müracaatlar dikkate alınmayınca 1900'de askerlik mesleğinden istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶² İsmail Hakkı Bey, Teka'üd Sandığı'ndan da (Emekli Sandığı) durumunun düzeltilmesine dair taleplerde bulunmuştur. Bilindiği gibi ma'zuliyet (azil) akçesi sadece emekli memurlara değil, görevden alınan veya kadrosuzluk sebebiyle açıkta kalan memurlara da bir nevi işsizlik ödeneği olarak verilmiştir.⁶³ Talebe verilen cevapta, otuz sene devlet hizmetinde bulunmuş ve halen zaruret içinde olduğundan telgrafla merhamet talebinde bulunmuş olan ma'zullerden (azledilmiş) İsmail Hakkı Efendi'nin mazuliyet maaşı var ise Hazine tarafından kendisine maaşının tahsisi istenmiş, Teka'üd Sandığı'na da durumun bildirildiği açıklaması yapılmıştır.⁶⁴

Berlin Sefareti tarafından 5 Eylül 1900 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne gönderilen belgede, Deniz Kuvvetleri Dairesi tarafından bir iki yıl önce Berlin'e gönderilen ve elçiliğe sevk edilen Bahriye Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin istifasını verdikten sonra Berlin'den ayrıldığı, Hamburg'da bir sanayi evinde işe başladığı bilgisi yer almaktadır. Raporda, İsmail Hakkı Efendi'nin maaşlarının birkaç ay kendisine gönderilmemesi nedeniyle bu şartların onu yoksul bıraktığı ayrıntısı bulunmaktadır. 24 Mart 1901 tarihli bir diğer belgede de İnşaat-ı Bahriye tezgâhlarının birinde ücretle bir iş bulmuş olduğu bilgisi paylaşılmıştır.⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, *Avrupa'da Firariler, Almanyadaki Osmanlı talebeleri* başlıklı dosyada, Hariciye Vekâleti tarafından Berlin'de çalışan öğrencilerin ve Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin İstanbul'a dönmeleri konusunda Berlin Sefareti'ne talimatta bulunulmuştur.⁶⁶ 20 Nisan 1901 tarihli belgede ise aldığı talimat doğrultusunda Berlin Sefareti tarafından Deniz Kuvvetleri Emir Subayı İsmail Hakkı Efendi'nin ve Berlin'deki Osmanlı öğrencilerinin gecikmeden İstanbul'a dönmeleri gerektiğinin, bu ihtiyati tedbir kararına uymayı reddetmeleri halinde haklarında yasal işlemlerin başlatılacağı bildirildiği iletilmiştir. Raporda, İsmail Hakkı Efendi'nin Hamburg'da ikamet etmesi nedeniyle kendisine yazılı olarak bilgilendirme yapıldığı ifade edilmiştir.⁶⁷ İsmail Hakkı Bey'in cevabı Berlin Sefareti tarafından Hariciye Vekâleti'ne bildirilmiş, mektubun içeriğine ilişkin verilen bilgilendirmede ise memurun (İsmail Hakkı Bey) istifa sebebinin maaşlarının uzun süre ödenmeyerek birkaç ay boyunca kendisine hiçbir açıklamanın yapılmadığı bu nedenle uzun süre borçlarla yaşamak durumunda kaldığı bilgisi aktarılmış, Berlin'de biraz daha beklemesinin tavsiye edilmesine rağmen bu şehirden ayrılarak Hamburg'da bir tersanede kendini geçindirmek amacıyla iş bulduğuna dair açıklamalarına yer verilmiştir.⁶⁸

Geçimini sağlamak için Almanyadaki bir gemi inşa firmasının mühendisliğinde çalışmaya başlamış, aynı zamanda ünlü ressamların atölyelerine devam ederek resim çalışmalarını

62 Nüzhet İslimyeli, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, Askeri Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965, s. 55.

63 Saadettin Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri", *İş ve Hayat Dergisi*, I/1, (2015), s. 196.

64 BOA, İ.HUS. 9/49.

65 BOA, HR.SYS. 1800/46-4.

66 BOA, HR.SYS. 1800/46-4.

67 BOA, HR.SYS. 1800/46-10.

68 Ek 1, BOA, HR.SYS. 1800/46-11.

sürdürmüştür. Denizcilik eğitiminden gelmesi ve deniz ile iç içe bir yaşam sürmesi nedeniyle deniz konulu resimlere yakın ilgi duymuştur. Bu sayede pek çok deniz peyzajı, gemi ve deniz savaşı resimlerinde denizin her türlü halini ustaca betimlemiştir. Almanya yıllarında mühendislik mesleği yanında sanatını da geliştirme imkânı sahip olmuş, bulunduğu ülkenin doğasını yansıtan deniz, resimleri üretmiş, renkli litografya ve gravür baskısını öğrenerek bu yöntemle resimlerini de çoğaltmaya başlamıştır.⁶⁹ 1904 tarihli *Sassnita Hafenden Manzara* adlı tabloları, seyahatleri sırasında Almanya'nın kuzeyinde yer alan Sassnitz sahil kasabasındaki liman manzaralarını resmettiği örneklerden birini oluşturmaktadır.⁷⁰

Askeri Ressamlar Kuşağı içinde *Bahriyeli Ressamlar Grubu*'nda yer alarak 19. yüzyıl Batı deniz resmi ve gemi portreciliği anlayışına dayalı Türk Deniz Resmini tarih sahnesine çıkaran sanatçının eserlerinin bir bölümü bu dönemde üretilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in Osmanlı Donanmasına ait gemilerin tanıtım amaçlı portrelerini oluşturan resimleri, tarihi belge niteliğindedir. İsmail Hakkı Bey, aynı zamanda ünlü askeri ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın (1864-1939) kayınbiraderidir.

1908 yılında meşrutiyetin ilanıyla ülkeye çağrılan İsmail Hakkı Bey'in, Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne yazılan belgede, Harbiye Nezareti tarafından terfi ettirilerek rütbesinin iadesi istenmiştir.⁷¹ Tersane İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in Kaymakamlığa terfisi için öncelikle Bahriye Nezareti'nden binbaşılık rütbesinin tarihiyle kıdemli binbaşılar bulunup bulunmadığının bildirilmesi istenmiştir.⁷² Bahriye Nezareti ise Tersane-i Amire İmalat Riyaseti'nde bulunacak olan Tersane-i Amire İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in kadrosu gereğince miralaylık rütbesine sahip olması gerektiği, binbaşı rütbesinde bulunmakla beraber kendisinin ehliyet ve liyakati ile vazifesini yerine getirirken gösterdiği gayret sebebiyle taltife (kaymakamlık rütbesine) layık olduğu bildirilmiştir.⁷³ Bahriye Nezareti'nin 16 Mart tarihli raporunda da, inşaat zabitanının terfi hususunda oluşturulan komisyon üyelerinin hepsinin Bahriye İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in rütbesinden aşağı olmaları nedeniyle rütbe terfisini talep edemeyecekleri, diğer yandan makam itibarıyla kendisinin terfisinin gerekli olduğu ayrıca kıdemden de terfi gelmiş olduğundan rütbesinin kaymakamlığa terfisi istenmiştir.⁷⁴ 22 Mart 1911 tarihinde de Sultan Mehmed Reşad'ın iradesiyle Bahriye İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'e kaymakamlık (yarbay) rütbesi verilmiştir.⁷⁵

Almanya'dan İstanbul'a gelen İsmail Hakkı Bey, Bahriye İnşaa Dairesi Başkanlığı'nda çalışmaya başlamakla birlikte kurucuları arasında olduğu *Osmanlı Donanma Cemiyeti* adına da çalışmalar yürütmüştür. Bilindiği gibi 19 Temmuz 1909'da donanma adına hayır ve yardım amaçlı kurulan cemiyet, kısa süre içerisinde yasal bir statüye kavuşmuş, hızla örgütlenerek yurtiçinde ve yurt dışında yüzlerce şube açmıştır. Osmanlı Devleti'nde cemiyet kurma hak ve özgürlüğü,

69 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201.

70 EK 2, Naci Terzi Koleksiyonu.

71 BEO. 3446/258381.

72 BEO. 3867/289991.

73 BEO. 3867/289991-2.

74 BOA. İ.TAL.470/24-1.

75 Ek 3, BOA. 3867/289991-3, 11 Mart 1911, İ.TAL.470/24, 22 Mart 1911, İ.TAL.470/24-4, 22 Mart 1911.

II. Meşrutiyet İle birlikte gelen siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin bir sonucu olmuştur. Halktan toplanan yardımların yanında Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Mehmed Vahdeddin'in cemiyetin fahri başkanlığını yürütmeleri yardımların kapsamını genişletmiştir. Faaliyetlerini I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam ettiren cemiyet, elde ettiği gelirleri savaş, nakliye gemileri, askeri mühimmat alımlarında kullanarak hem donanmanın hem de ticaret filosunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Toplanan yardımlarla 1910 tarihinde Almanyadan dört torpido ve iki zırhlı gemi (Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis) alımından sonra 4 Mayıs 1911 tarihinde hükümetin onayıyla İngiltere'den beş adet nakliye gemileri alınması konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁷⁶ Cemiyetin kurucularından İsmail Hakkı Bey, alınan bu karar sonrasında İngiltere'ye gitmiştir. Londra Deniz Ataşesi Binbaşı Hüseyin Efendi'nin yazısına Bahriye Nazırı Mahmud Paşa tarafından verilen cevapta, İngiltere'de 4 Temmuz'da toplanacak olan İnşaat-ı Bahriye Cemiyeti'ne, Bahriye İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in vekâlet edeceği ve kendisine o tarihte orada bulunmasının tebliğ edildiğinin bildirildiği açıklanmıştır.⁷⁷

İsmail Hakkı Bey 1913 yılına kadar devam ettiği görevinden ayrılarak Paşabahçe'de tekne yapım tezgâhı kurmuş, geçimini sandallar yaparak temin etmeye çalışmıştır. Arşiv belgeleri içerisinde İsmail Hakkı Bey'in kendi işletmesini kurduğu dönemde demir alımı yaptığına dair bir bilgi yer almaktadır. Belgede, Tersane-i Amire'de Bakır Dökümhanesi'ndeki imalattan biriken tahminen 20 ton miktarındaki bakır cürufunun (artık) ihalesine talip olanların Hazine-i Celile Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti'ndeki komisyona başvuruda bulunmaları gerektiği bilgisinin Tanin, Takvim-i Vekayi ve İstanbul'da yayımlanan Rum Gazetesi Neo Logos Gazeteleri'nde ilan edildiği, Marputçularda Cedit Handa 46 numarada sakin İsmail Hakkı Bey'e yapılan müzayedede satıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷⁸

1914'te Almanyada yayınlanan *Illustrierte Zeitung*'un İstanbul muhabirliğini ve ressamlığını da yapan İsmail Hakkı Bey, bu arada değişik Osmanlı tiplerinden derlediği karakalem portrelerini yayınlamıştır. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, orduyu desteklemek amacıyla İstanbul'da 1915 yılında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu. Bu kuruluş, dönemin ünlü ressamlarına kartpostallar yaptırmıştır. İsmail Hakkı Bey de resim yapanlar arasında yer almıştır. İsmail Hakkı Bey, emekli olmasına rağmen bilgisinden ve tecrübesinden yararlanılmak üzere 1920 senesinde devlet hizmetinde göreve çağrılmış, İstinye Tersanesi'nde mühendis olarak çalışmıştır. Buradaki hizmeti yaşamını yitirdiği 1926 yılına kadar sürmüştür.⁷⁹ Sami Yetik, geçmiş dönemlerde pek önem verilmeyen bir meslek olan ressamlık konusunda deniz ressamlığıyla ün yapan İsmail Hakkı'nın mevcuttan çok daha fazla eserler verebileceğini ancak talihsiz ve yorucu hayat şartları altında çalıştığını, böyle bir yeteneğin gerektiğince teşvik edilmediğini, yardım ve himaye görmediğini belirtmiştir.⁸⁰

76 Necdet Aysal, "II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/9, (2020), s. 103.

77 BOA, HR. SFR.3 629/43, 10 Mayıs 1911.

78 BOA, ML. EEM. 14-17-19, 19 Haziran 1918.

79 Taha Toros Arşivi, "İsmail Hakkı Bey Hakkında Biyografik Notlar", openaccess.marmara.edu.tr/handle/11424/142349.

80 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 105.

Askeri deniz ressamlığının toplumsal işlevleri arasında milli tarih bilinci ve milli kimlik anlayışının görsel anlamda oluşturulması ve kuşaktan kuşağa aktarılması gelmektedir. Ünlü ressamlarımızdan Hoca Ali Rıza Bey'in kayınbiraderi olan Bahriyeli İsmail Hakkı Bey'in büyük boy deniz tabloları bulunmaktadır. İsmail Hakkı Bey'in resimlerini yorumlayanlar, bu resimlere konu olan askeri gemilerin, özellikleri doğrultusunda belgelemek amacıyla yaptıklarına, asker bahriyeli ressamların resimlerinin genel olarak savaş gemileri ve onların katıldığı savaşlar üzerine yetkin betimlemelere sahip olduklarına dikkati çekmişlerdir.⁸¹

İsmail Hakkı Bey'in denizciliği konu alan resimleri arasında pek az rastlanan bir örneğiyle tersane ve denizaltılar temalı çalışmaları bulunmaktadır. *Abdülhamid I ve Abdülmecid Denizaltı Gemileri Tersane-i Amirede Kızakta* temalı çalışması ve yine İstanbul Deniz Müzesi'nde yer alan *Tersane-i Amire'nin Genel Görünüşü 19. Yüzyıl Ortaları* erken dönem çalışmaları arasında yer almaktadır.⁸² Bilindiği gibi devletler arası rekabette hâkimiyet kurma stratejisinin önemli göstergelerinden biri denizlerde sahip olunan üstünlüktür. Dönemin devletleri arasında artan silahlanma yarışı denizaltıları önemli bir savunma silahı haline getirmiştir. Osmanlı Bahriyesi, Yunanistan'ın denizaltı sipariş etmesi üzerine Yunanlara karşı etkin olabilmek amacıyla ilk kez Sultan II. Abdülhamid zamanında denizaltılara sahip olmuştur. Nordenfelt şirketinden sipariş edilen İsveç yapımı iki denizaltı, Abdülhamid ve Abdülmecid ismini almış, 22 Mart 1888 tarihinde donanmaya dâhil edilmiştir.⁸³ İsmail Hakkı Bey, Türk Donanması'nın ilk denizaltılarını hem Tersane-i Amirede kızakta hem de seyir halindeyken aynı tablonun içerisinde iki ayrı görsel şekilde resmetmiştir.

Almanya'da yaptığı resimlerin özel koleksiyonlarda yer aldığı bilinmektedir. Berlin ve Viyana'da açılan (1918) Türk ressamların karma sergisine *Yavuz Zırhlısı, Portre, Kıyı Nöbetçisi, Çengelköy Sırtları* adlı dört eserle katılmıştır.⁸⁴ Ayrıca İstanbul'da Galatasaray resim sergilerinde ve diğer sergilerde de resimleri yer almıştır.⁸⁵ Sami Yetik, İsmail Hakkı'nın Galatasaray Resim Sergisinde teşhir edilen, I. Dünya Savaşı yıllarında Alman dergisinde yer alan resimlerinin deniz ressamlığı hakkında yetkinliğine verilecek örnekler olarak ifade etmiştir.⁸⁶

Sanatçının Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için 1915'te kartpostal olarak basılan resimleri içinde Osmanlı tiplerinin resmedildiği; *Eşraftan Bir Bağdatlı, Bağdatlı Bir Hıristiyan Arap Kadın, İzmirli Zengin Bir Köy Ağası* gibi portreler yer aldığı gibi tablo-kartpostalları arasında zırhlıların da resmedildiği görülür. I. Dünya Savaşı, sanatçının resim temalarını da etkilemiştir. Sanatçının Çanakkale Cephesindeki deniz savaşlarına yönelik önemli resimleri vardır. 1914

81 Erdal Ünsal, "İslam Mitolojisi ve Estetiği Bağlamında Türk Manzara Resminde Deniz", *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, IX/ 2, (2019), s. 383.

82 Ek 4, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

83 Evren Mercan, "Osmanlı Bahriyesinde İlk Denizaltılar: Abdülhamid ve Abdülmecid", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8, (2012), s. 163-184. "Türk Denizciliğinin İlk Denizaltıları", *Savunma Sanayii Dergilik*, <http://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Turk-denizciliginin-ilk-denizaltilari> [Erişim tarihi: 22.07.2020].

84 "Tarihi Miras, Bahriyeli Ressamlar", *Türk Deniz Kuvvetleri Dergisi*, www.dzkk.tsk.tr, [Erişim tarihi: 13.05.2009].

85 Askeri Ressamlar Sergisi, s. 14, Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201.

86 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 102.

tarihli Çanakkale'de *Goliath Zırhlısı'nın Batışı*, 1915 tarihli *Irresistible Zırhlısının Batışı* ve *Bouvet Zırhlısının Batışı* isimli tablolar yine Deniz Müzesi'ndedir. 1915 tarihli *Çanakkale Deniz Savaşı* isimli yağlıboya tablosu ise Askeri Müze dedir.⁸⁷

İsmail Hakkı Bey, Türk gemi portrelerine yönelik bir grup çalışmasında Mecidiye, Yavuz ve Midilli'yi de resmetmiştir. Sanatçının 1918 Viyana Sergisi'ndeki eserinden biri olan 1915 tarihli *Yavuz I Muharebe Kruvazörü ile Hamidiye III Hafif Kruvazörü Karadeniz'de Seyir Halinde*, 1907 tarihli *Mecidiye III, Hafif Kruvazörü Seyir Halinde*, 1915 tarihli, *Midilli II ve Hamidiye III Hafif Kruvazörleri Karadeniz'de Seyir Halinde*, adlı tablolarında gemilerin dalgalı denizdeki seyirlerini tüm incelikleriyle ortaya koymuştur.⁸⁸ Nüzhet İslimyeli, sanatçının çalışmalarıyla ilgili olarak tablolarında detaylara indiği yorumunu yapmaktadır.⁸⁹ Yine savaşı konu alan ve İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan diğer bir tablosu ise *Bir Türk Filosu I. Dünya Harbinde Savaş Halinde (1914-1918)* adlı çalışmasıdır.⁹⁰ İsmail Hakkı Bey'in savaştan bağımsız olarak bir yelkenli ve yandan çarklı bir vapurun dalgalı denizdeki seyrini konu alan 1917 tarihli yağlıboya tablosunun adı *Yelkenli*'dir. İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan bu tablo, İsmail Hakkı Bey'in I. Dünya Savaşında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için, 1915'de yaptığı tablolardan kartpostala uygulananlar arasında yer alan çalışmalarından biridir.⁹¹ Suluboya, guaj, karakalem, pastel ve yağlıboya teknikleriyle gemi resimleri, deniz savaş resimleri gibi peyzaj resimleri yapan İsmail Hakkı, desen ve teknik bilgisi sayesinde denizin her halini resmetmiştir. İsmail Hakkı Bey'in deniz temalı resimleri dışında doğa, sahil çizimleri, portre çalışmaları bulunduğu gibi kendisinin ve eşinin portreleri de tabloları arasında yer almaktadır.⁹²

İsmail Hakkı Bey, yapmış olduğu deniz savaşları resimlerinde Rus deniz ressamlarından etkilenmiş olduğu görülmektedir. İsmail Hakkı Bey'in resimlerinde büyük savaş gemilerinin çarpışmaları, denizin atmosferi ile bir bütünlük içinde verilmeye çalışılarak, Türk ulusunun kahramanlığını vurgular nitelikte bir anlatım gözlemlenmektedir.⁹³ Ressam Valan Cien'in "bir ressamın deniz ressamı olması için bir gemici gibi denizlerde yaşaması, bu âlemin binbir hadisesi içinde yoğrulması lazımdır", yorumu İsmail Hakkı'nın resimleri için anlamlı bir nitelik taşımaktadır. Sami Yetik, İsmail Hakkı için hayatının ve resimlerinin incelenmesi halinde bir deniz ressamının geçmesi gereken bütün yollardan geçmiş olduğu, figür, peyzaj, suluboya, yağlıboya tekniklerinde incelenecek mühim eserlerinin yer aldığı yorumunu yapmıştır.⁹⁴ Bazı ressamlar İsmail Hakkı'nın deniz tablolarında detaylara oldukça fazla yer vermesiyle ilgili eleştirilerde bulunmuşlardır. Klasik anlayışın kökleşmiş alışkanlıklarından kendisinin de şikâyet ettiği ifade edilir.⁹⁵

87 Ek 5, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

88 Ek 6, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

89 Nüzhet İslimyeli, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, s. 55.

90 Ek 7, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

91 Serdar Başaran, *Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam(Yarbay) İsmail Hakkı Bey*, s. 11.

92 Ek 8, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

93 Hür Kamil Biçici, "İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar", *Türkler Ansiklopedisi*, 15, (2002) s. 735.

94 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 103.

95 Sami Yetik, s. 106.

Ressamın son dönem Osmanlı şairlerinden Rezaizade Mahmud Ekrem (1847-1914), Osman Fahri (1890-1920), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Tevfik Fikret (1867-1915),⁹⁶ Rıza Tevfik (1869-1949), Edhem Pertev Paşa (1824-1972), Muallim Naci (1849-1893), Namık Kemal (1840-1888) gibi şairlerin şiirlerini kendi el yazısı ile kaleme aldığı bir şiir defteri bulunmaktadır. İç sayfalarından birisinde, eniştesi Hoca Ali Rıza Bey tarafından yapılmış suluboya bir peyzaj çalışması yer almaktadır. Bu defter Antik A.Ş. nin 236. müzayedesinde satışa çıkarılmıştır.⁹⁷ İsmail Hakkı Bey, Hilal-i Ahmer Cemiyeti için Hilal-i Ahmer Gemisini resmeden kartpostal ve pul örneği de hazırlamıştır. Geride bıraktığı az sayıdaki resimleri başta İstanbul Deniz Müzesi olmak üzere, Resim-Heykel Müzesi, Askeri Müze gibi müzelerin yanında Türkiye Denizcilik İşletmeleri koleksiyonu ile Milli Kütüphane ve bazı özel koleksiyonlarda yer almaktadır.⁹⁸

Türk ressamları biçim, teknik, renk etkisiyle çeşitli batı akımlarından etkilenmekle birlikte kendi his ve düşüncelerini sentezleyerek, Türk toplumunun önemli tarihi ve güncel olaylarını, çeşitli yaşayışları içeren kompozisyonlar ortaya koymuşlardır. Askeri okulların programlarına koydukları resim anlayışı, akademik resim anlayışını içeren realist-gerçekçi resim olmuştur.⁹⁹ 1880'lerden sonra ortaya çıkan farklı resim anlayışları çerçevesinde savaş sahnelerinin bazılarında empresyonist (izlenimcilik) etkiler, portrelerde fotografik ve realist özellikler kullanılırken natürmortlarda, peyzajlarda ve günlük yaşam sahnelerinde natüralist izler yer almıştır.¹⁰⁰ 19. ve 20. yüzyılın farklı zaman dilimlerine yayılan bu tabloların, farklı Batı etkili akımları yansıttıkları görülmektedir. Başka bir deyişle, 19. yüzyıl Batı anlayışındaki Türk resim sanatının oluşumunda ve gelişiminde önemli bir dönemdir, denilebilir.¹⁰¹

Sonuç

Osmanlı "Batılılaşması" devletin 1683'ten sonraki askeri gerilemenin eş zamanlı bir belirtisi ve 19. yüzyılın daha kararlı modernleşme reformlarını öngören bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰² Askeri ve sivil projelerde Batılı teknolojinin uygulanmasını ve kullanımını teşvik etmek amacıyla 15. yüzyılda yabancı teknisyenler teşkilatı olarak kurulan Ta'ife-i Efrenciyan'ın 17. yüzyıl boyunca faaliyet göstermesi, Osmanlı modernleşmesinin kendine has bir yol izlediğini göstermektedir. Süreklilik kavramı tarihsel gelişim ve değişimler için göz önünde bulundurulması gereken bir olgudur. Osmanlı'da kültürel ve sanatsal faaliyetlerin sürekliliği, kendi içinde yenilikleri de yansıtmaktaydı. Osmanlı toplumsal düzeninde alışılmış üslupların yeniden yorumlanması

96 Ek 9, Müzayede Koleksiyonu.

97 Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005, s. 29.

98 Age., s. 29.

99 İhsan Terzi, "Türk Ordusunun Batı Resmini Ülkeye Getirmesi ve Bununla İlgili Haksız Eleştiriler", *Akademik Açı*, 2, (1997), s. 138.

100 Hür Kamil Biçici, "İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar", s. 741.

101 Mustafa Orkun Müftüoğlu, "XIX. Yüzyıl Türk Resim Sanatı ve Biçimsel Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sanat Dergisi*, (2008), s. 103.

102 Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

nakkaşlık, giyim modası, divan müziği, şiir gibi kültürel alanlarda görülebilmekteydi. Söz konusu değişimler, Osmanlı'nın kendi toplumsal ortamından doğup beslenerek sonraki süreci büyük ölçüde belirlemiş, dönüştürmüş ve geliştirmiştir.

Resim sanatında yaşanan değişimin etkileri önce minyatürlerde, ardından duvar ve tuval resminde görülmeye başlanırken manzaranın bir parçası olan su ögesi resimlerde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Türk resim sanatının temellerini atan asker ressamlar sayesinde resim eğitimi yaygınlaşmış, bu sayede sanata olan ilgi artmış, 1883'e gelindiğinde ise sadece resim eğitimi verilen bir okul olan Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur. 1800'lü yıllarda asker ressamlardan özellikle Bahriye Mektebi çıkışlı sanatçılar tarafından deniz teması oldukça fazla betimlenmiştir. Sularla çevrili İstanbul deniz resimlerinin önemli bir öznesi olmuş, ayrıca tarihte iz bırakan deniz savaşları da resimlerin ana temalarını oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla özellikle büyük mücadelelerin verildiği Çanakkale Cephesinde bulunan ressamlar, suların üzerinde verilen bu mücadeleyi betimledikleri resimleriyle tarihe iz bırakmıştır.

Askeri deniz ressamlığının önemli toplumsal katkıları arasında, milli tarih bilinci ve milli kimlik anlayışının görsel anlamda oluşturulması ve kuşaktan kuşağa aktarılması yer almaktadır. Bu anlamda dönemin askeri okullarında yetişen "Bahriyeli Ressamların" bu anlayışın temellendirilmesine büyük katkıları olmuştur. Milli sanat anlayışının önemi konusunda değerli katkılar sunan Bahriye kökenli deniz ressamlarından birisi de Bahriyeli İsmail Hakkı Bey'dir. Deniz ressamlığının teknik yönüne hâkim, denizi ve gemileri çok iyi bilen denizci bir deniz ressamı olan İsmail Hakkı Bey, bahriye içerisinde yetişmiş çağdaş ressamlara örnek olarak kabul edilen bir sanatçıdır. Büyük boy deniz tablolarına konu olan askeri gemiler ve bu gemilerin katıldığı savaşlar üzerine yetkin betimlemeleri yer almaktadır. İsmail Hakkı Bey'in Osmanlı Donanmasına ait gemilerin portrelerini oluşturan resimleri, aynı zamanda tarihi belge niteliğinde büyük bir değer taşımaktaydı.

İsmail Hakkı Bey, suluboya, guaj, karakalem, pastel ve yağlıboya teknikleriyle gemi resimlerini, deniz savaş resimlerini içeren peyzaj deniz resimleri yapmıştır. Eserlerinde desen ve teknik bilgisi, renk uyumu birbirini tamamlamaktadır. Denizin her halini ustaca resmederek denize ruh veren İsmail Hakkı'nın tablolarında dalgaların, fırtınaların vurgusu hissedilir etkiye sahiptir.

Bahriyeli Kaymakam İsmail Hakkı Bey, Bahriye İnşaa Dairesi Başkanlığı'nda çalıştığı dönemde kurucuları arasında olduğu Osmanlı Donanma Cemiyeti ile de önemli çalışmalar yürütmüştür. Donanma adına gönüllülük esasına göre kurulan cemiyetin elde ettiği gelir sayesinde savaş, nakliye gemileri, askeri mühimmat alımları yapılarak hem donanmanın hem de ticaret filosunun gelişimine büyük katkı sağlanmıştır. 1. Dünya Savaşı başladıktan sonra, orduyu desteklemek amacıyla 1915 yılında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için kartpostallar yapan dönemin ünlü ressamları arasında İsmail Hakkı Bey de yer almaktaydı. İsmail Hakkı Bey'in denizcilik konu alan resimleri arasında pek az rastlanan bir örnekle tersane ve denizaltılar temalı çalışmaları bulunmaktadır. Bu resimlerin teması, özellikleri doğrultusunda çizildikleri için belge niteliği taşımaktadır. İsmail Hakkı Bey'in resimlerinin özellikleri, detayları incelleme irdelemesidir. Hatta

bu detaycılığından zaman zaman kendisinin de şikâyetçi olduğu bilinir. Detaylara inen üslubu sayesinde İsmail Hakkı Bey'in resimleri bir yönüyle milli tarih bilincine katkı sunan bir anlayışı da içermektedir.

Türk Resim Sanatı açısından askeri ressamlar kuşağının yaşadıkları dönemi aydınlatan eserleri yalnızca sanat tarihi alanını kapsayan nitelikte eserler değil, Genel Türk Tarihi için de büyük önem taşıyan belgeleme özelliğine sahiptir. Bahriyeli ressamlar kuşağı ise mesleklerinin gereği deniz konulu resimleri ile eserlerinde ince işçilik ve detaya önem veren bir tutum izlerken aynı zamanda Türk resmini geliştirme çabası vermişlerdir.

Çağdaş Türk Resim Sanatı için üç yanı denizlerle çevrili aynı zamanda büyük denizcilerin yetiştiği topraklarda, deniz ressamlığı bir gerekliliktir. Bu gereklilik askeri okullarda yetişen bahriyeli ressamların öncülüğü ile geç de olsa giderilmiştir. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Dönemi'ne aktarılan bu birikim sayesinde milli sanat anlayışı kendine özgü koşullar çerçevesinde temellendirilmeye çalışılmış, bu anlayış Cumhuriyet ile birlikte sanatta kurumsallaşmayı amaçlayan, çağdaş bir anlayışla sosyal ve kültürel hayatı etkileyen kararlı bir kültür politikası çerçevesinde sürdürülmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA)

İrade Hususi, 9/49.

Hariciye Siyasi, 1800/46, 1-11.

Hariciye Tahrirat, 243/7.

Bab-1 Ali Evrak Odası, 3446/258381.

Bab-1 Ali Evrak Odası, 3867/289991-3.

İrade Taltifat, 470/24, 1-4.

Hariciye Nezareti, Berlin Sefareti, 3 629/43.

Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti, 14 – 17 – 19.

İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

Demirbaş; 2271-1987-2396-2476-1063a-1988-4199.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005.

“Askeri Ressamlar Sergisi”, *Vakıfbank Kültür ve Sanat Birimi Müdürlüğü*, Ankara 19-20 Ekim 1998.

Atıl, Esin, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

Aydın, Derya Uzun, “Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'École Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2014), s. 74-81.

Aysal, Necdet, “II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VI/9, (2020), s.103-120.

Başkan, Seyfi, “Son Dönem Osmanlı Resminde Figüratif Anlayış ve Tarih Yorumu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 51, (2008), s. 1-22.

_____, “Türk Resminde Modernite ile İlk Temas: 1940-1960”, *İdil Dergisi*, 2/14, (2014), s.101-119.

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayınları, İstanbul 1995.

Beydiz, Mustafa Gürbüz, *Osmanlı Gemi Tasvirleri*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2013.

Biçici, Hür Kamil, “İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi’ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, 15, (2002), s. 731-743.

Binark, İsmet, “Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı”, *Vakıflar Dergisi*, 12, (1978), s. 271-296.

Bingül, Ahmet Serhat, *Türk Resim Sanatının Gelişiminde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamların Rollerini*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum 2013.

Boppe, Auguste, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*, çev. Nevin Yücel Celbiş, Pera Yayınları, İstanbul 1998.

Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010.

Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür Eğitim Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 1995.

Çağman, Filiz, “Abdullah-ı Buhari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, (1988), s. 87-88.

Dastarlı, Elif, *Türk Resminde İstanbul-İstanbul’da Türk Resmi, Büyük İstanbul Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020.

Değirmenci, Salih, “Midye-Enez Yahut İğneada-Dedeagaç Kanalı Projesi”, *Her Yönüyle İpsala Sempozyumu*, İpsala Belediyesi Yayınları, İpsala 2019.

- Deveci, Abdurrahman, “Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/ 9, (2015), s. 93-111.
- Eliri, İsa, “Batılılaşma Sürecinde Askeri Okullar ve Askeri Ressamların Türk Resim Sanatına Etkileri”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 9, (2010), s. 139-150.
- Fossati, Caspare, *Die Hagia Sophia: nach dem tafelwerk von 1852*, Dortmund: Harenberg 1980.
- Giray, Kıymet, *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988.
- _____, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- Hamadeh, Shirine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- İnaç, Cihat, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimine Katkıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016.
- İrepoğlu, Gül, *Levni: Nakış, Şiir, Renk*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.
- İslimyeli, Nüzhet, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, Askeri Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965.
- Kılıç, Aylın, *Askeri Ressamlar Kuşağı Temsilcilerinden Hüseyin Zekai Paşa ve Ahmet Ziya Akbulut*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2010.
- Köksal, Ahmet, “Türk Resminin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamlarımızın Etkinliği”, *Milliyet Sanat Dergisi*, 33, (1981), s. 32-42.
- Mahir, Banu, “Minyatür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, s.118-123.
- Melling, Antoine Ignace, *A Picturesque Voyage to Constantinople and the Shores of the Bosphorus*, Tıpkı Basım 1819, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012.
- Mercan, Evren, “Osmanlı Bahriyesinde İlk Denizaltılar: Abdülhamid ve Abdülmecid”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8, (2012), s. 163-184.
- Meyer, Eve R, “Türk Modası ve On Sekizinci Yüzyıl Müziği”, *Tarih Dergisi*, 56, (2012), s. 147-165.
- Müftüoğlu, Mustafa Orkun, “XIX. Yüzyıl Türk Resim Sanatı ve Biçimsel Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Sanat Dergisi*, (2008), s. 95-103.
- Orhan, Saadettin, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri”, *İş ve Hayat Dergisi*, I/1, (2015), s. 193-210.
- Öner, Özge, *Kültürel Öge Olarak Su Kavramı ve Türk Resim Sanatına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Resim Ana Sanat Dalı, Eskişehir 2018.
- Örenç, Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, 46, (2007), s. 37-84.
- Özcan, Şehnaz Biçer, “Uygur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası”, *İstem*, 31, (2018), s. 125-145.
- Özdeniz, Engin, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Özergin, Kemal, “Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü’min El-Hoyi Hakkında”, *Bellekten*, 34, (1970), s. 119-230.
- Pekin, Faruk, *İstanbul*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- Renda, Günsel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020.
- Sokur, Büşra, “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi’nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, (2022), s. 433-453.
- Terzi, İhsan, “Türk Ordusunun Batı Resmini Ülkeye Getirmesi ve Bununla İlgili Haksız Eleştiriler”, *Akademik Açık*, 2, (1997), s. 129-149.

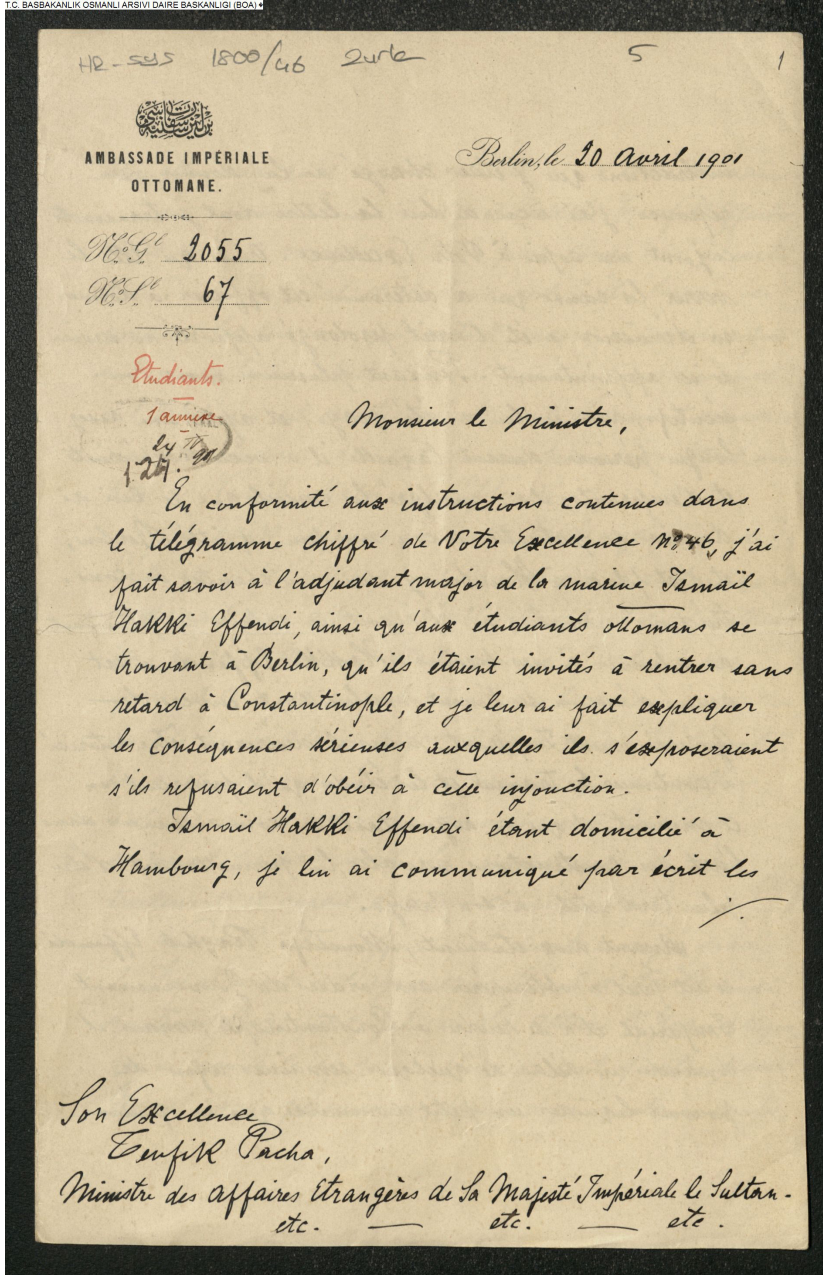
- Tuğlacı, Pars *Ayvazovski Türkiye’de*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1983.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, (1988), s. 87-88.
- Ünsal, Erdal, “İslam Mitolojisi ve Estetiği Bağlamında Türk Manzara Resminde Deniz”, *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, IX/2, (2019), s. 370-387.
- Vanmour, Jean-Baptiste, *Recueil de Cent Estampes Representant Differentes Nations du Levant Tirees sur les Tableaux peints, d’apres Nature en 1707-1708*. Paris 1714.
- _____, *Peintre de la Sublime Porte (1671-1737)*, Musee des Beaux – Arts de Valenciennes, 2009.
- Walsh, Robert, Thomas Allom, *Constantinople and Scenery of the seven Churches of Asia Minor illustrated*, Fisher, Son and Co, London 1840.
- Yerasimos Stefanos, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Yetik, Sami, *Ressamlarımız*, Gram Yayınları, İstanbul 2016.
- Yılmaz, Coşkun, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.
- _____, *III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.
- Yurdaydın, Hüseyin, “Başlangıcından 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarih Enstitüsü, 2, (1957), s. 181-192.
- Zonaro, Fausto, *Esposizione dal Bosforo al Capo Faro* (Genova), Febbraio-Marzo, 1918.
- _____, *Dersaadet: İstanbul, The Gate to Bliss*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2009.

Elektronik Kaynaklar

- Pera Müzesi, “*Oryantalist Resimlerde İstanbul Boğazi*”, <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/oryantalist-resimlerde-istanbul-bogazi/1510> [Erişim tarihi: 29.09.2017].
- Savunma Sanayii, “Türk Denizciliğinin İlk Denizaltıları”, *Savunma Sanayii Dergilik*, <http://www.savunmasanayiidergiler.com/tr/HaberDergilik/Turk-denizciliginin-ilk-denizaltilari>. [Erişim tarihi: 22.07.2020].
- Serdar Başaran, “Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam (Yarbay) İsmail Hakkı Bey”, <https://www.silo.tips/queue/sanatiyla-denzlerd-fethetmd-bdr-byk-ressam-bahrdyeld-kaymakam-yarbay-dsmadl-hakki>. [Erişim tarihi: 26.10.2016].
- Taha Toros Arşivi, “İsmail Hakkı Bey Hakkında Biyografik Notlar”, openaccess.marmara.edu.tr/handle/11424/142349. Evrak/Kutu No: 762 [Erişim tarihi: 01.01.2002].
- Türk Deniz Kuvvetleri, “Tarihi Miras, Bahriyeli Ressamlar”, *Türk Deniz Kuvvetleri Dergisi*, www.dzkk.tsk.tr, [Erişim tarihi: 13.05.2009].

EKLER

Ek 1. Berlin Sefareti tarafından kaleme alınan, İsmail Hakkı Bey'in istifa sebebine ilişkin belge.

HR.SYS.01800.00046.005

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye-Siyasi. 1800/46-11

Ek 2. İsmail Hakkı Bey'in 1904 tarihli *Sassnita Hafen'dan Manzara* adlı tabloları

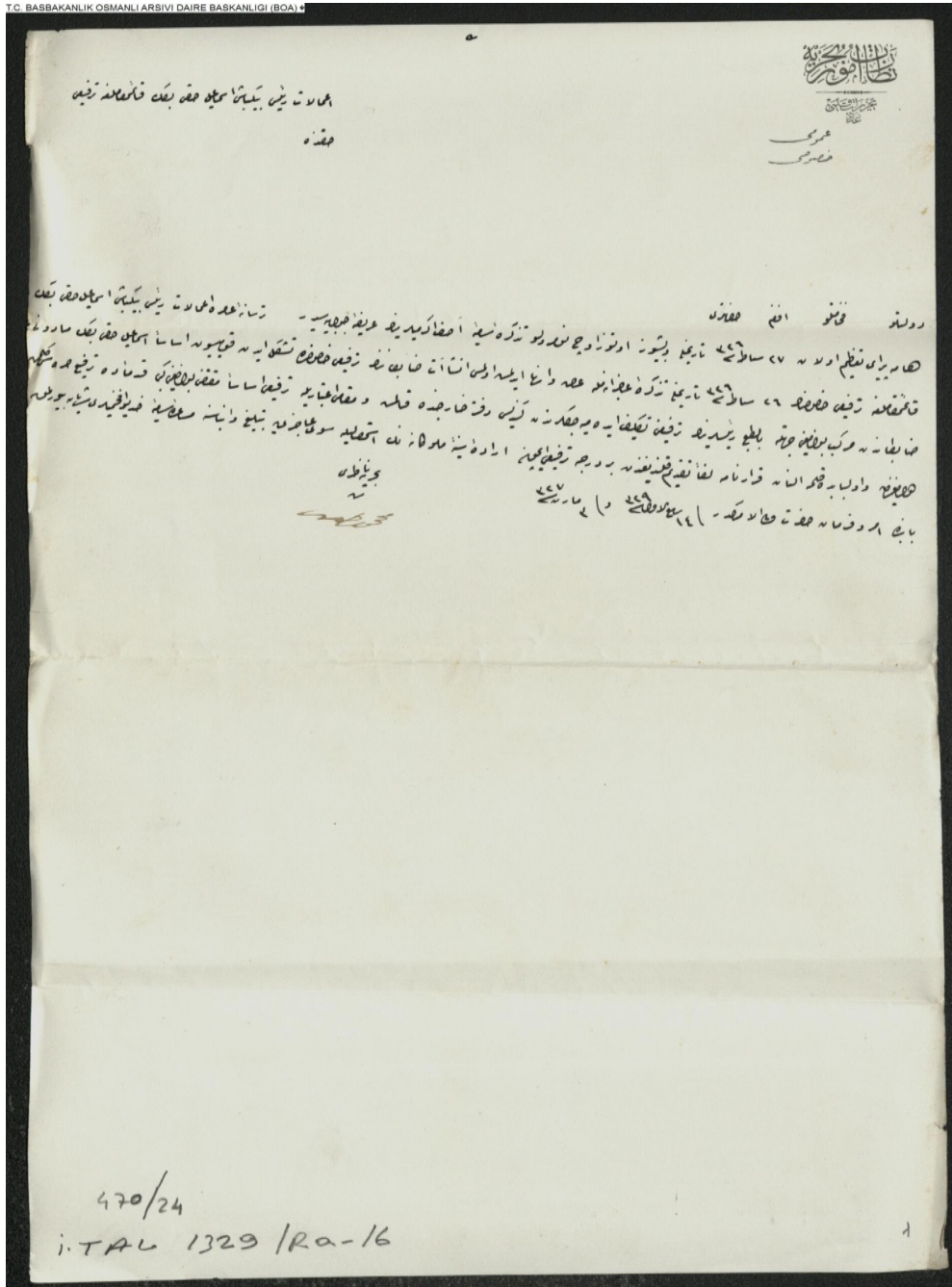
Sassnita Hafen'dan Manzara Landscape from Sassnita Hafen
20.6.1904
65 x 40, Suluboya Watercolour
Naci Terzi Koleksiyonu Naci Terzi Collection

Sassnita Hafen'dan Manzara Landscape from Sassnita Hafen
20.6.1904
40 x 65, Suluboya Watercolour
Naci Terzi Koleksiyonu Naci Terzi Collection

Kaynak: Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 51.

Ek 3. Tersane-i Amire İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in rütbesinin kaymakamlığa terfii.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
إرادة نسبه بخصوص صفا صبر وليد

إرادة نسبه بخصوص صفا صبر وليد	نصف	ربع
إرادة نسبه بخصوص صفا صبر وليد	١٠	١٠

تاريخ التفتت	نصف	ربع
بالإضافة إلى إدارة نسبه بخصوص صفا صبر وليد	١٠	١٠

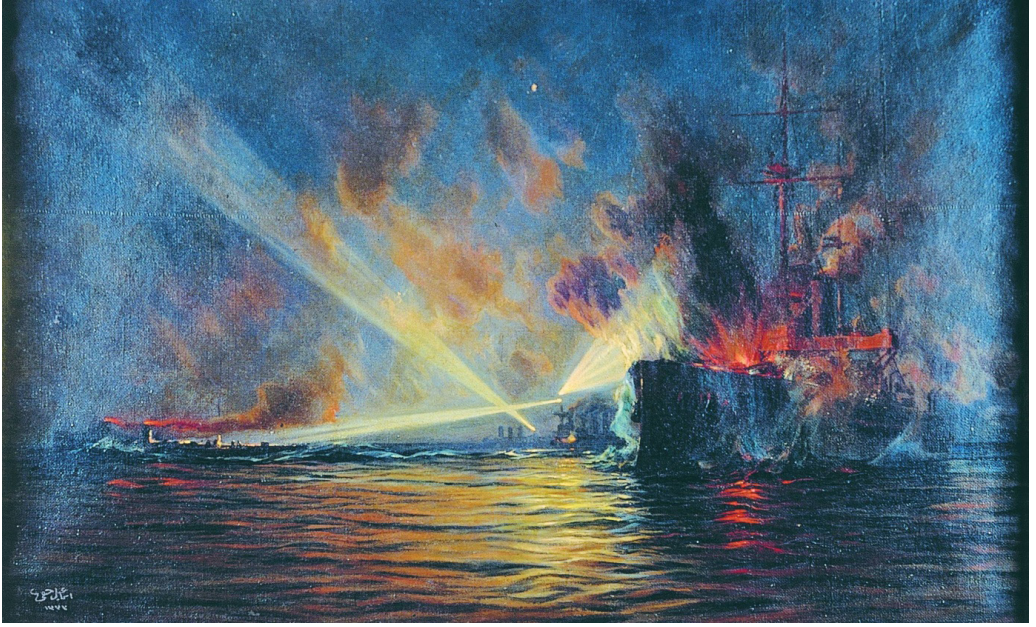
٩٧٠/٢٤
i. TAL 1329/2a-16

Ek 4. İsmail Hakkı Bey'in *Abdülhamid I ve Abdülmecid Denizaltı Gemileri Tersane-i Amire'de Kızakta* ve "*Tersane-i Amire'nin Genel Görünüşü 19. Yüzyıl Ortaları*" adlı çalışmaları

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 58-59.

Ek 5. İsmail Hakkı Bey'in 1917 tarihli "*İngiliz Goliath Zırhlısı'nın Batırılışı*" ve 1915 tarihli "*İngiliz Irresistable Zırhlısı'nın Batışı*" adlı çalışmaları

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, İngiliz Goliath Zırhlısı'nın Batırılışı, 1917, 2271 Demirbaş

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, İngiliz Irresistable Zırhlısı'nın Batışı, 1915, 1987 Demirbaş

Ek 6. İsmail Hakkı Bey'in “Yavuz Kruvazörü”, “Mecidiye Kruvazörü” ve “Midilli Kruvazörü” adlı tabloları

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Yavuz Kruvazörü, 2396 Demirbaş

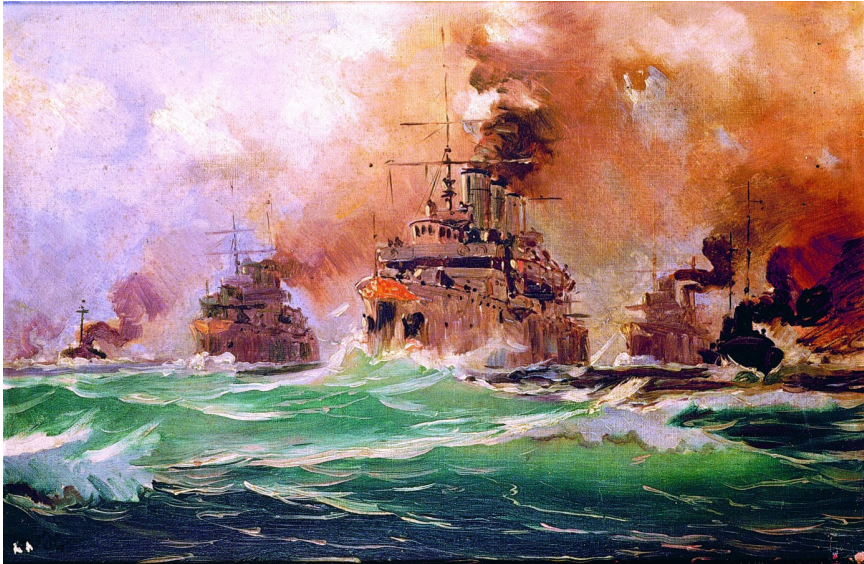

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Mecidiye Kruvazörü, 1907, 2476 Demirbaş

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Midilli Kruvazörü, 1915, 1063a Demirbaş

Ek 7. İsmail Hakkı Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan Türk filosu temalı "*Türk Filosu Savaş Halinde*" adlı tablosu

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Türk Filosu Savaş Halinde, 1988 Demirbaş

Ek 8. İsmail Hakkı Bey'in 1915 tarihli peyzaj çalışması, 1900 tarihli eşi Joanna Hakkı'ya ve 1904 tarihli kendisine ait portreler

Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Peyzaj, 1915, 4199 Demirbaş

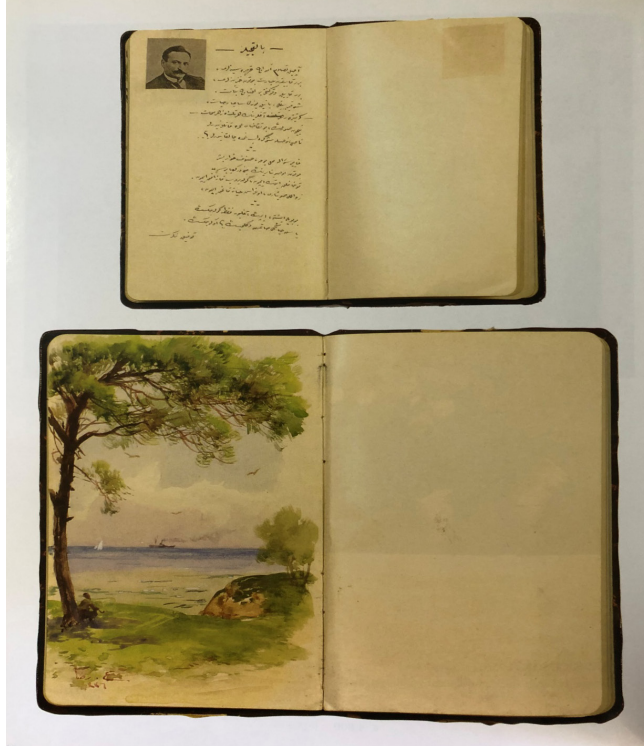

Joanna Hakkı (eski Joanna Hakkı Penzer'in Wife)
1900
23 x 33, Yağlıboya Oil paint
R. Portakal Arşivi B. Portakal Arşivi

Portre Portrait
H. 1322-M. 1904 1904
65 x 95 Yağlıboya Oil paint
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Painting and Sculpture Museum, İstanbul

Ek 9. İsmail Hakkı Bey'in son dönem Osmanlı şairlerinin şiirlerini kendi el yazısı ile kaleme aldığı şiir defterinden Tevfik Fikret'in *Balıkçılar* Şiiri. Kayınbiraderi Ünlü Askeri Ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın çizimi yer almaktadır.

Kaynak: Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005.

MÜSTAKİL BİR KIRIM HANLIĞI TARİHİ: ÇELEBİ AKAY TARİHİ*

AN INDIVIDUAL HISTORY OF THE CRIMEAN KHANATE: *THE HISTORY OF
ÇELEBİ AKAY*

Aykut CAN**

Öz

Bu çalışma Kırım Hanlığı tarihini müstakil olarak ele alan; Hurremî mahlaslı, Çelebi Akay lakablı Abdurrahmân Efendi'nin kaleme aldığı *Çelebi Akay Tarihi* adlı eseri tanıtmaktadır. Eser, tarih araştırmacıları tarafından Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûkü't-Tatar* adlı eserinin basit bir muhtasarı olarak değerlendirilmesinden kaynaklı olarak daha önceki çalışmalarda gözardı edildiğinden, bu çalışmada eserin basit bir muhtasar olup olmadığı değerlendirildi. Bu minvalde, eserin müellifi olan Abdurrahmân Efendi'nin hayatı, *Çelebi Akay Tarihi*'nin ne zaman, nerede ve neden yazıldığı, eserin muhtevası, kıymeti, nüshaları ve bunların hususiyetleri ele alındı. Ayrıca *Çelebi Akay Tarihi*'nin Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr* ve Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı târihleriyle münasebeti ve diğer Kırım tarihleri arasındaki yeri üzerinde duruldu. *Târîh*'in iki ayrı telifini temsil eden İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, ŞD, nr. 273 (=Ş) ve İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde T.399 (=N) numarada kayıtlı nüshalar incelenerek değerlendirildi. Eserle ilgili daha önce yapılmış çalışmalarda müellifin hayatı hakkında tespit edilen bazı yeni bilgilerin bir kısmı bu çalışmada güncellendi.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Hanlığı, *Çelebi Akay Tarihi*, Veyrat, Hurrem

Abstract

This study deals with an individual history of the Crimean Khanate entitled *The History of Çelebi Akay* (*Çelebi Akay Tarihi*), written by Abdurrahmân Efendi, who is also known by the nickname, Çelebi Akay and the pseudonym, Hurremî. This work has previously been neglected by scholars for constituting a simple summary of Seyyid Mehmed Rıza's *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûkü't-Tatar*. The present article questions whether the book can indeed be evaluated in this context. It also seeks to reveal different aspects of the book such as the life of its author, the time and place of its compilation, its contents, value and special qualities of its different editions. Moreover, it analyzes the relationship of *The History of Çelebi Akay* with Seyyid Mehmed Rıza's *Es-Seb'ü's-Seyyâr* and Abdülgaffar Kırımî's *Umdetü'l-Ahbâr* as well as other books written on the history of Crimea. This article is based on an evaluation of two separate copies of the work; one placed at Istanbul Research Institute and the other at the Library of Rare Books at Istanbul University. It also provides an update on the previously recorded information on the life of the author.

Keywords: Crimean Khanate, History of Çelebi Akay, Veirat, Hurrem

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda hazırlanan Hurremî *Çelebi Akay Tarihi* (*Tenkitli Metin – Değerlendirme*) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu, İstanbul / Türkiye, acan@hho.msu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0204-8169

Giriş

Kırım Hanlığı tarihini müstakil olarak anlatan çok az sayıda kronik mevcuttur. Bu çalışmaya esas teşkil eden *Çelebi Akay Tarihi* de bu nadir eserlerden biridir. Eserin, II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolan nüshalarıyla beraber, şimdilik toplamda sekiz nüshası tespit edilmiştir. Eserin müellifi ise 18. yüzyıl Kırım âlim ve şairlerinden *Hurremî* mahlaslı, Çelebi Akay lakablı Abdurrahmân Efendi'dir. *Çelebi Akay Tarihi*'nde Nuh Tufanı'ndan başlanır, kısaca dünya tarihi anlatılır ve daha sonra Kırım hanlarının kökeni, hanlığın kuruluş ve Osmanlı tâbiyetine giriş süreci ve 1750'lere kadar Kırım hanlarının hayatları, siyasi ve askeri faaliyetleri anlatılır. Eserde Osmanlı harplerinde Kırım ordularının rolü ve önemi, Kırım aristokrasisi ve bu aristokrasiyi oluşturan kabileler arasındaki ilişkiler, Kırım Hanlığı'nın Rusya ve Lehistan gibi komşuları ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri, Kırım coğrafyası ve kültürü hakkında fikir veren son derece kıymetli bilgiler yer alır.

Bu makalenin amacı iki farklı telifi bulunan *Çelebi Akay Tarihi*'nin telifler arasındaki farklarını ortaya koyarak tespit edilen yeni bilgiler ışığında eserin Kırım tarihi araştırmacılarına tanıtılmasıdır.

Müellif

Müellifin adı, kendi eseri olan *Târîhi*'nden öğrendiğimize göre Abdurrahmân el Müderris ibn el-Müderris eş-Şeyh Mehmed el-Halveti'dir.¹ Lakabı Çelebi Akay,² mahlası ise Hürrem Köyü'nde³ doğmasına nisbetle Hurremî'dir.⁴ Ancak kendisinin de "... şöretim Çelebi Akay olmağın" ifadesiyle belirttiği üzere daha çok Çelebi Akay⁵

1 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b. Müellifin adı eserin Ş nüshasının zahriyesinde "Abdurrahman ibn el-Müderris eş-Şeyh Mehmed el-Halveti" olarak verilmiştir.

2 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b, 113b.

3 Ömer Bıyık, Salgır Nehri Kazası'ndaki köylerin belirttiği kısımda Hurrem Köyü'nden bahsetmeye de "XVII ve XVIII. Yüzyılda Kırım'da Çeşitli Kaza ve Köylere Ait Vakıflar" başlıklı tabloda gösterilen vakıflar içerisinde "Hürrem Camii Vakfı"ndan bahseder (bk. *Kırımın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, Tablo 103, s. 179). Biz de Kırım Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız incelemelerde Hurrem Köyü'nün adına çeşitli şekillerde (Hurremköy, Hurrem Köyü Karyesi, Hurremî Köylü vb. şekillerde) rastladık (Bazı misaller için bk. *KKS*, nr. 67, vr. 83b; nr. 68, vr. 65b, nr. 72, vr. 61b, vb.). Bunun dışında Rusya'nın 1783'te Kırım'ı işgalinden sonra bölgenin yeni düzenin bir parçası haline getirilmesi kapsamında, ilhak sürecini yönetmekle görevlendirilen General Grigory Aleksandrovich Potemkin (Ayrıntılı bilgi için bk. Sinân Yüksel, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)", *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/2 (Ankara Aralık 2019), s. 224), Baron İgelstorm'a Kırım'daki yerleşim yerlerini tespit edip bunların listelerinin hazırlanmasını emretmiştir. Bunun üzerine hazırlanan 1784 yılı Kırım yerleşim yeri isimlerini gösterir çalışmadaki listenin Akmesicid, Salgır başlığı altında birinci sırada Hurrem Köyü'nün adına rastladık, (bk. F. F. Laşkov, "O. O. Laşkov'un Anlatımıyla 1784 Yılı Kırım Tasviri (devam)", *İTÜAK*, ed. F. F. Laşkov, *Tavrıcheskaya İl Matbaası*, S. 6 (Akmesicid 1888), s. 47-48). Listenin dördüncü sırasında "Veyrat" ve yirminci sırasında da "Yukarı Veyrat" isimlerine rastlamaktayız. Yapılan tesbitlere göre 1805 senesinde toplam 27 hane ve tamamı Tatarlar'dan oluşmak üzere toplam 176 kişinin yaşamıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Seytyagyayev, "Shtrikhi k tvorcheskoy biografii krymskogo avtora sereğiny XVIII v. Khurremi Chelebi Akaya (v svete svedeniy «Istorii» Said Giraya)", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 202 (Simferepol 2011), s. 179). Veyrat'ın bugünkü adı ise Novo-Ivanovka (Вейратский-сельсовет)'dir (Sovyet Rusya'nın 14 Aralık 1944 tarihli Kırım'daki yerleşim merkezlerinin adının değiştirilmesine dair Yüksek Konseyi Başkanlığı Kararnamesine göre (bk. https://rk.gov.ru/rus/file/Toponimika_krymskih_sel_i_gorodov.pdf) [Erişim tarihi: 08.09.2020].

4 *Metin*, Ş, vr. 82b. Müellifin, Divân'ında da Hurremî mahlasını kullandığı görülmüştür (bk. Çelebi Akay, *Divân-ı Hurremî-i Kırımî*, Berlin Statsbibliothek, nr. 923, vr. 63a. <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000.150.9500020000>) [Erişim tarihi: 20.08.2020].

5 Akay'ın sözlük anlamı "ağabey"dir (bk. Altay Kerim-Leyla Kerim, *Tatarca, Türkçe, Romence Sözlük; Tatarca, Türkçe*

nâmıyla anılmıştır.⁶

Müellifin babası, Salgır Nehri kazasındaki Hurrem Köyü'nde bulunan medresede müderrislik yapan, Halvetî şeyhlerinden Mehmed Efendi'dir. Eserde Mehmed Efendi'den, "Kırım ulemasından Karakaş Efendi'nin talebeliğini ve yirmi seneden fazla adı geçen medresenin müderrisliğini yapmış, zeki ve faziletli biri" olarak bahsedilmiştir.⁷ Mehmed Efendi, ömrünü çeşitli karyelerde halkı irşad etmekle geçirirken Abdurrahmân Efendi'nin "Rahmetullahialeyh" şeklinde düşürdüğü tarihe göre 1156/1743'te Hurrem Köyü'nde vefat etmiş ve Hurrem Camii'nin kible tarafına defnedilmiştir.⁸ Müellifin babası ve babasının hocası Karakaş Efendi hakkında yaptığımız araştırmalara rağmen tespit ettiklerimiz dışında farklı bir bilgiye şimdilik ulaşılmamıştır.

Abdurrahmân Efendi, doğduğu ve yaşadığı Hurrem Köyü'ndeki eğitiminden sonra yirmi üç yaşında müderris olup, Hurrem köyüne bir saatlik mesafede bugün de hâlâ Akmescid'e bağlı bir köy olan Veyrat'taki Veyrat Medresesi'ne atanarak burada on üç sene müderrislik vazifesini ifa etmiştir.⁹

*Târih-i Sa'id Giray'da*¹⁰ müellifin hayatı hakkında kıymetli bilgiler verilir. Bu eserdeki bilgilerin büyük kısmı *Çelebi Akay Tarihi*'ndeki bilgilerle örtüşmektedir. Eserde "Çelebi Akay Efendi" başlığı altında verilen bilgilerde Abdurrahmân Efendi'nin Hurrem Köyü'nde doğduğu,

Romence Sözlük; Dictionar Tatâr, Turc, Român, Editura Kriterion, Bükreş 1996, s. 11). Bir diğer anlamı ise "gözleri fal taşı gibi açılmak"tır (bk. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, haz. Fuat Ganiyev-Rıfkat Ahmetyanov-Halil Açıkğöz, İnsan Yayinevi, Kazan 1997, s. 23). Hüseyin Nihal Atsız da "Akay"ın Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığının "ağa (aka)" olduğunu belirtir (bk. *Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nden Seçmeler*, haz. Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. VII). Kırım Şer'iyye Sicilleri'nde yaptığımız incelemelerde Akay'ın bölgede yaygın olarak kullanıldığı müşahade edilmiştir (Bazı misaller için bk. "Abdullah Akay", KKS, nr. 44, vr. 2b; "Mehmed Akay", KKS, nr. 71, vr. 1b; nr. 72, vr. 3a; "Mengli Akay", KKS, nr. 65, vr. 32b; "Akay Ağa", KKS, nr. 57, vr. 24b).

6 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a. "Çelebi" kelimesi Franz Babinger tarafından sehven "Cezmi" olarak okunmuştur: "Kırım Hanı Selim Giray'ın isteği üzerine, Cezmi diye anılan Çelebi Efendi el-Âki (Akkermanlı?) adlı biri bu eseri özetlemiştir" (bk. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000, s. 308; Demir, agm., s. 10).

7 Müellifin babası ile babasının hocasının isimleri Sa'id Giray'ın kaleme aldığı *Târih-i Sa'id Giray* adlı eserde karıştırılmıştır. Sa'id Giray, müellifin babasının adını "Karakaş Mehmed Efendi" olarak kaydetmiştir (bk. *Târih-i Sa'id Giray Hân*, Berlin Statsbibliothek, nr. 923, vr. 99b. <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN778924181> [Erişim tarihi: 12.08.2020, 11:33]. Nariman Seyityahya da *Târih-i Sa'id Giray*'a atfen bu ismi müellifin babasının ismi olarak değerlendirmiştir (bk. Seyityahya, "Hurremi Kırımı ve Yedisannamesi", *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-28 Eylül 2009, Akmescit 2009, s. 275-281). Ancak bu isim müellifin babasına ait değildir. Müellif, *Târih*'inde babasının adının Mehmed Efendi, onun hocasının da Karakaş Efendi olduğunu yazar (*Metin*, Ş, vr. 82b). Demir tarafından kaleme alınan makalede müellifin babasının medresede "Usta Vekillik" görevinde bulunduğu iddia edilse de (bk. Uğur Demir, "İhmal Edilen Bir Kırım Hanlığı Kaynağı: Çelebi Akay Tarihi", *Crimean Historical Review*, II/8 (2017), s. 9.) metnin derkenarında geçen ifadenin aslında "herkesin üstâdi, birçok ilme vakıf kims" anlamlarına gelen "üstâd-ı küll" olması gerekir.

8 "karyelerde irşad ve ma'bûda ibâdet (...) ol karyede dâr-ı âhirete intikal edüp câmi-i şerifin kible tarafına defn olunmuştur. 'Geçüp dâr-ı fâniden geçüp ola rahmetullahialeyh' târih olmuştur" (*Metin*, Ş, vr. 82b).

9 *Metin*, Ş, vr. 82b. Seyityahya'nın tesbitlerine göre bu medrese Kaplan Giray Han'ın üçüncü hanlığı zamanında (1730-1736), hanın Büyük Ağası, Salgır'daki Oyrat Kabilesi'nden Ermirza Ağa tarafından bina edilmiştir. Abdurrahman Efendi de bizzat han tarafından buraya müderris tayin edilmiştir (bk. Seytyagyayev, "Biografii Krymskogo", s. 179).

10 Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Sa'id Giray Sultân Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim die Mmitte des 18. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1975. Bu çalışma hakkında ise ayrıca bk. C.J. Heywood, "Reviewed: Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultân: eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts by Barbara Kellner-Heinkele", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXIX/2 (Londra 1976), s. 449-450.

lakabının *Hurremî* olduğu babasının adının ise Karakaş Mehmed Efendi olduğu, telif ettiği eser karşılığında Bahçesaray Kadılığı'nın kendisine verildiği yazılıdır.¹¹

Abdurrahmân Efendi'nin 1750'den itibaren hangi görevlerde bulunduğu, kaç yaşına kadar yaşadığı ve ne zaman öldüğüne dair yaptığımız araştırmalara rağmen bir bilgiye ulaşamadık.¹²

Babası Halvetî şeyhi olan¹³ Abdurrahmân Efendi'nin bulunduğu çevre, daha önce belirttiğimiz üzere doğduğu ve görev yaptığı köyün bulunduğu Akmescid'dir.¹⁴ Seyityahya'ya göre Abdurrahmân Efendi'nin dîvânındaki "Hurremî kadrime anlardı Abaza, Çerkes / Meskenim Bahsan olaydı, ya Kuban, ya Kumu" beyitine göre Kuzey Kafkasya'da bir müddet bulunmuş olması muhtemeldir.¹⁵

Abdurrahmân Efendi'nin *Târîhi*'nin dışında iki *Dîvân*'ı vardır.¹⁶ Bu dîvânlardan bir tanesi Berlin Milli Kütüphanesi'ndedir.¹⁷ Diğeri ise Bahçesaray Han Müzesi Kütüphanesi'ndedir.¹⁸ Sa'id Giray, *Târîhi*'nde Abdurrahmân Efendi'nin Bakî dîvânını etraflıca inceledikten sonra kendi dîvânını kaleme aldığı söyler.¹⁹

Abdurrahmân Efendi'nin bir diğer eseri ise Berlin'deki dîvânının sonunda bulunan hicviye türündeki *Yedisannâme*'sidir.²⁰ Kırım edebiyatına dair fikirler veren *Yedisannâme*, müellifin Dîvânı'nın sonunda bulunduğu müstakil olmayıp, müsvedde özellikleri gösterdiğinden tamamlanmamış bir eserdir.²¹

2. Eser

Çelebi Akay Tarihi, uzun süre Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*²² adlı eserinin tercümesi veyahut sadeleştirilip, muhtasar hale getirilmiş bir versiyonu olarak

- 11 Sa'id Giray'ın verdiği bu bilgiyi teyit etmek üzere İSAM Kütüphanesi'nde bulunan Kırım Şer'iyye Sicilleri'nde yaptığımız incelemelerde, müellifimiz Abdurrahman Efendi hakkında verilen malumatı teyit edebilecek herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Bıyık'ın "Kırım'da Kadılık Görevinde Bulunanlar" tablosunda da müellifimizin adı geçmez (Bıyık, *age.*, s. 123).
- 12 Müellifin hayatı hakkında kendi dîvânında da farklı herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır, (bk. Çelebi Akay, *Dîvân*).
- 13 Eserde müellifin babası hakkında "peder-i merhûmum Mangut'dan (بوقن ام veya بوقن ام) şeyh olup" ifadesi geçmektedir (bk. *Metin*, Ş, vr. 82b. *Mangut'un yazını için bk. Osmanlı Yer Adları*, haz. Tahir Sezen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017, s. 531). Mangut, eserde defaatle geçen Mankub (بولكن ام) Kazası'nın yanlış imlâ ile yazılmış hâli olmalıdır. Zira eserde sık sık hatalarına rastlanmaktadır. Ayrıca eserle ilgili daha önce yapılan çalışmada "Mangut" veya "Mankub" kelimesi sehven "Halvetî" olarak okunduğundan müellifin babası Mehmed Efendi hakkındaki bu husus da gözden kaçırılmıştır (bk. Demir, *agm.*, s. 9).
- 14 Ayrıca Said Giray, *Târîh-i Sa'id Giray*'da Abdurrahman Efendi'nin Bahçesaray kadılığına getirildiğinden bahsetse de bu bilgi kaynaklarda teyid edilememiştir (bk. *age.*, vr. 99b-100a).
- 15 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 276. Müellifimizin dîvânındaki bu beyitleri dışında başka bir kaynaktan bu hususu teyid edecek herhangi bir bilgiye şimdilik ulaşamamıştır. Ayrıca bize göre beyitten müellifin bu bölgede yaşadığı değil, yaşamak istediği anlaşılmaktadır.
- 16 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 276.
- 17 Çelebi Akay, *Dîvân*; bk. Seyityahya, aynı yer.
- 18 Seyityahya, aynı yer.
- 19 Sa'id Giray, *age.*, vr. 100a; Seyityahya, aynı yer.
- 20 Çelebi Akay, *Dîvân*, vr. 83b-87b.
- 21 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 277; Çelebi Akay, *Dîvân*, vr. 83b-87b.
- 22 Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme - Tenkitli Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020.

değerlendirilmiştir.²³ Fakat *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, 1737 tarihine kadar olan olayları ihtiva ederken, *Çelebi Akay Tarihi* ise 1750'lere kadar olan gelişmeleri ihtiva eder. Ayrıca Abdurrahmân Efendi, 1702 tarihinden itibaren *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ı takip etmeyi de bırakır. Bunu da "Sebü's-seyyâr'dan intihâb ettiğimiz bu mahallde tamâm olmuştur. Gaflet olunmaya" şeklinde kaydetmiştir.²⁴ Bunların dışında, *Çelebi Akay Tarihi* bazı meseleleri Seyyid Mehmed Rızâ'nın aksine daha teferruatlı anlatır. Örneğin eserin Oğuz Han ile ilgili bahsinde *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da kullanılmayan bazı farklı kaynaklara da atıf yapılmış ve bu bahis daha uzun tutulmuştur.²⁵ Dikkat çeken bir diğer husus ise *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da bazı önemli şahısların isimlerinden bahsedilmezken, *Çelebi Akay Tarihi*'nde aynı şahısların isimlerinden de bahsedilmesidir. Örneğin *Es-Sebü's-Seyyâr*'da sadece "*Angıt Kabilesinin Re'isi*" olarak bahsedilen kişinin *Çelebi Akay Tarihi*'nde "*Angıt Hâkimi Alatoş Tekene*" olarak kaydedildiğini görmekteyiz.²⁶ Ortaya çıkan bu gibi farklılıklardan anlaşılacağı üzere, eserin, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın basit bir tercümesi veyahut muhtasarı olmadığı anlaşılmaktadır.

Müellifimiz 1702-1750 yılları arasındaki olayların yazımını ise Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eseri²⁷ ve kendi müşahadelerine²⁸ istinaden inşa etmiştir. *Çelebi Akay Tarihi*, aynı zamanda *Umdetü'l-Ahbâr*'ın 1742-1747 arasındaki olayları anlatan ancak kayıp olan kısmını ihtiva eden tek kaynaktır.²⁹

2.1. Eserin Adı

Eserin adı, eser hakkında yapılan çalışmalarda veyahut buldukları kütüphanelerin kataloglarında farklı isimlerle değerlendirilmiş ve kaydedilmiştir. Eser hakkında ilk çalışmayı A. F. Negri yapmış fakat o da, bazı parçalarını Rusça olarak yayınladığı eserin adını ve müellifin ismini tesbit edememiştir.³⁰ Daha sonra eseri inceleyen Vasili Dimitriyevic Smirnov kitabında, müellifi ve adı tesbit edilememiş olan eserden "*Muhtasar Târih*" olarak bahsetmiştir.³¹ Aleksandr

23 Vasili Dimitriyevic Smirnov, eseri görmüş ancak eser, müellif ve müstensih adı tespit edemediği için eseri Seyyid Mehmed Rızâ'nın eserinin tercümesi yahud muhtasarı olarak değerlendirmiştir (bk. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 26).

24 *Metin*, N, 100b.

25 "... Ceybü's-siyer ve nice mu'teber kitâblarda ol veled-i pâk vâlikesini açmayup muharrer olduğu üzere...", *Metin*, Ş, vr. 8a; *Metin*, N, vr. 7a; Söylemez, *age.*, s. 22.

26 *Metin*, N, vr. 17b; *Metin*, Ş, vr. 19b. Seyyid Mehmed Rızâ bu kişiden "...meşâhir-i Tatar'dan Angıt kabilesi re'isine..." şeklinde bahseder (bk. Söylemez, *age.*, s. 55).

27 Derya Derin, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına (Umdetü'l-Tevârih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003. İki eserin bazı kısımlarının daha önce yapılmış bir mukayesesi için bk. Demir, *agm.*, s. 19-22.

28 Örneğin II. Fetih Giray'ın (1736-1737) oğlu Mehmed Giray'ın Or beyliğinden azledilmesi hadisesiyle ilgili Arslan Giray'ın (1748-1756, 1767) Kalgayı Selim Giray tarafından sarf edilen sözleri bizzat kalgayın yanında bulunduğu esnada işittiğini "...dediklerini bu hakir yanında bulunmanın işidüp tahsîn etmişimdir" şeklinde anlatmıştır (*Metin*, Ş, vr. 140b; *Metin*, N, vr. 112a).

29 Demir, *agm.*, s. 28.

30 A. Negri, "İzvleçeniya iz Turetskoy Rukopisi Obşçestva, Soderjaşçey İstoriyu Krimskih Hanov", *Zapiski Odesskago Obşçestva*, I, Odessa 1844, s. 379-392; Seyityahya, "Yedisannâme", s. 275.

31 Smirnov, *age.*

Nikolayevic Samoyloviç ise eserin ismini tesbit edemese de müellifin adını “Hurremî Çelebi Akay Efendi” olarak tesbit etmiştir.³²

Negri'nin çalıştığı nüsha Ukrayna Milli Kütüphanesi'nde “*Kırım Hânân Tarihi*”, Bahçesaray Han Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha da “*Târih-i Hânân-ı Kırım*” adıyla kayıtlıdır. Seyityahya'ya göre bu isim esere bizzat Abdurrahmân Efendi tarafından verilmiştir.³³ Eserin Mısır Milli Kütüphanesi'nde 8936 numarada kayıtlı müşhası da “*Târihu'l-Kırım*” adıyla kayıtlıdır.³⁴

Eserin İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ndeki nüshasının zahriye sayfasında ismi “*Târih-i Kırım*” olarak kaydedilmiştir.³⁵ Fakat serlevhasında isim olarak “*Çelebi Akay Tarihi*” yazılıdır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının zahriye sayfasında ise eserin adı “*Seb-i Seyyâr Tercümesi Çelebi Aki*” ve “*Târih-i Seb-i Seyyâre Beyân-ı Âl-i Cengizyân Tecüme-i Çelebi Akay Efendi*” olarak iki farklı şekilde yazılmıştır.³⁶

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere kütüphane kataloglarında ve yazmaların zahriye sayfalarında tarihin ismi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Eserin müellifi ise kendi *Târihi*'ne bizzat “*Çelebi Akay Târihi deyu nâm etdim*” diyerek “*Çelebi Akay Tarihi*” adını verdiğini belirtmiştir.³⁷ Biz de çalışmamızda müellifin bizzat verdiği isim olan “*Çelebi Akay Tarihi*”ni kullanmayı tercih ettik.

2.2. Eserin Telif Sebebi

Abdurrahmân Efendi'nin *Târihi*'ni neden kaleme aldığına dair bizzat kendisinin açıklamalarına sahibiz. Müellif, eserinde 1748-1756 seneleri arasında Kırım hanlığı yapan Arslan Giray'ın³⁸ kendisine bolca Arapça ve Farsça kelime, kavram, benzetme ve mecaz bulunan ve dili oldukça ağır olan “*Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*”ın sadeleştirilerek muhtasar hale getirilmesi emrini verdiğini ve eseri bu sebeple kaleme aldığını belirtir. Kendisine verilen bu emirde yapması gereken çalışmanın “tahrîr-i cedid” olarak tavsif edildiğinden bahseder.³⁹ Buna göre eserin basit bir tercüme olmayıp yeni bir eser ortaya koyma amacıyla tekrar kaleme alındığı da anlaşılmaktadır.⁴⁰

Sa'îd Giray, Abdurrahman Efendi'nin *Târihi*'nin neden kaleme alındığına dair önemli bilgiler verir. Buna göre “*II. Mengli Giray ve Seyyîd Mehmed Rızâ'nın birlikte telif ettiği Es-Sebü's-Seyyâr*

32 Aleksandr Nikolayevič Samoyloviç, “Predvaritelnoye Soobşçeniye o Novom Spiske Sokraşçeniya ‘Semi Planet’ Muhammeda Rizi”, *İzbrannıye Trudi o Krıme*, Simferopol 2000; Seyityahya, aynı yer.

33 Seyityahya, aynı yer.

34 <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tar%C3%AEhul-kirim/109481> [Erişim tarihi: 10.09.2020]. Mısır Milli Kütüphanesi Darelkotob'un dijital katalog tarama sayfasında esere dair herhangi bir katalog bilgisi şu anda mevcut değildir, <http://41.33.22.69/uhtbin/cgisirsi.exe/?ps=wz9EzvCxtU/ELDAR/244460008/60/502/X> [Erişim Tarihi: 16.09.2020].

35 *Metin*, Ş, vr. 1a.

36 *Metin*, N, vr. 1a.

37 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a.

38 Ayrıntılı bilgi için bk. Smirnov, *age.*, s. 504.

39 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b.

40 Seyityahya'ya göre eserdeki pek çok şiirin bizzat Abdurrahman Efendi'ye ait olması da dönemin edebi kurallarına göre bu eserin yeni bir eser olarak kabul edilebileceğini gösterir (bk. Seyityahya, “Yedisannâme”, s. 276).

fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar'ı Arslan Giray'ın, Abdurrahman Efendi'ye tercüme ettirtip bu hizmetine mukabil kendisine Bahçesaray kadılığını verdiğini” söyleyerek eserin Arslan Giray Han'ın emri üzerine telif edildiğini söyler.⁴¹

Abdurrahmân Efendi, bu eseri “*Her okuyan, her gören adımı yâd edeler, Fâtîha ihsân edüp ruhûmu şâd edeler*” sözleriyle ifade ettiği üzere gelecekte hayır ve dua ile yâd olunmak için de kaleme almıştır.⁴²

2.3. Eserin Telif Tarihi

Abdurrahmân Efendi, eseri Arslan Giray'ın emriyle kaleme aldığına göre telif tarihi için en erken tarih olarak Arslan Giray'ın hanlık tahtına oturduğu 1748 senesini esas almak zorundayız.⁴³

Eserin müellif tarafından ne zaman kaleme alınıp tamamlandığına dair sarih bir bilginiz olmasa da elimizdeki nüshalarının istinsahının başlangıç ve bitiş tarihlerine dair bir takım bilgilere vâkıfız. Eser üzerine yapılan bir çalışmada *Târih*'in en eski nüshasının İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüsha olduğu tespit edilmiştir. Yine bu araştırmada eserin 22 günde hazırlandığı belirlenmiştir.⁴⁴ Eserdeki muamma usulüyle düşürülmüş tarihe göre eserin istinsahı 22 Cemaziyelevvel 1166 / 27 Mart 1753 tarihinde tamamlanmıştır.⁴⁵

Târîhin Akmesicid nüshası 1170/1756-1757, Bahçesaray nüshası Rûmî 1319/1903, Mısır nüshası 1169/1755-1756, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü nüshası 1167/1754, St. Petersburg nüshası ise 1170/1756-1757'de istinsah edilmiştir.

2.4. Eserin Nüshaları ve Fizikî Özellikleri

Eserin şu ana kadar tesbit edilebilmiş iki farklı telifinin toplamda sekiz nüshası vardır. Bunlardan ikisi kayıptır. Aslında müstensih nüshası olan İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshalarına bizzat müellif tarafından yapılan ekleme, çıkarma ve düzeltmeler bu iki nüshaya müellif nüshası hüviyeti kazandırmıştır. Kayıp olanlar ve İstanbul'da bulunanlar dışındaki

41 Said Giray, *age.*, vr. 99b-100a; Babinger, *Çelebi Akay Tarihi'nin Kahire nüshasına istinaden, eserin sadeleştirilmesini Kırım Hanı III. Selim Giray'ın (1764-1767, 1770-1771) emrettiğini yazar (bk. age., s. 308, dipnot 1)*. Ancak müellifin daha önce belirttiğimiz üzere telif emrini aldığı han Arslan Giray olup adı geçen Selim Giray, Arslan Giray'ın saltanatında kalgaydır ve eser o sırada kalgay olan Selim Giray'a ithaf edilmiştir (*Metin*, N, vr. 1b; *Metin*, Ş, vr. 1b.).

42 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a.

43 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının sonunda eserin Arslan Giray Han saltanatında kaleme alındığını işaret eden “*Abdurrahman Efendi el-mülakkab Çelebi Akay fi zamân-ı Arslan Giray Han*” ifadesi yazılıdır (*Metin*, N, vr. 113b). Seyityahya, eser üzerinde yaptığı çalışmalar sonucu, eserin aslında Akmesicid nüshasının istinsah tarihi olan 1756 Şubat'ının sonu ve Mart'ının başını, eserin tamamlandığı tarih olarak belirlemiştir (bk. “Yedisanname”, s. 276). Daha sonraki bir çalışmada ise eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshasının da 22 günde hazırlanarak 26 Cemaziyelevvel 1167 / 21 Mart 1754'te tamamlandığını söyler (bk. Seytyagyayev, “Novyy rukopys 'İstoriyi Chelebi Akaya'”, *Slovo i Chas*, S. 1 (Kiev 2017), s. 79).

44 Demir, *agm.*, s. 12.

45 *Metin*, N, vr. 114a. Muamma usulüyle düşürülmüş tarihin çözülmesi için bk. İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, 4. Baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2017, s. 518, 519.

nüşhaların tamamı ise müstensih nüshasıdır. Eserin birinci telifine ait nüsha İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado Kısmı, nr. 273'da kayıtlı olan nüshadır. İkinci telifine ait nüshalar ise İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T.399 ve Mısır Milli Kütüphanesi, TT.136 numarada kayıtlı olan nüshalardır. Eserin kayıp olmaları neticesiyle bugün ulaşılamayan iki nüshası ise Tavrida İlmi Arşiv Komisyonu'nda bulunmuş olan Akmescid Nüshası ve Kırım Milli Kültür İlmi Araştırma Enstitüsü'nde bulunmuş olan Kırım Nüshasıdır. Bunun dışında eserin kaçınıcı telifine ait olduğu tespit edilemeyen nüshaları ise şunlardır: Ukrayna Milli Kütüphanesi'ndeki Ukrayna Nüshası, Leningrad SSCB İlimler Akademisi'ndeki St. Petersburg Nüshası ve Bahçesaray Han Müzesi'ndeki Bahçesaray Nüshası.

2.4.1. Ukrayna Nüshası

Eserin İstanbul nüshalarının dışındaki nüshalarından biri A. F. Negri'nin *Çelebi Akay Tarihi*'ni ilk defa fark edip ilim dünyasına tanıttığı Ukrayna nüshasıdır. Negri, "*Zapiski OOİD*" mecmuasının birinci cildinde eserin bazı parçalarını Rusça yayınlamış olmasına rağmen eserin ve müellifin ismini tesbit edememiştir.⁴⁶ Negri'nin üzerinde çalıştığı bu nüsha Kiev'deki V. İ. Vernadski Adına Ukrayna Milli Kütüphanesi Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu nüshada eserin adı "*Kırım Hânân Târîhi*" olarak belirtilmiştir.⁴⁷ Eser, adı geçen kütüphanede nr. 3805'te kayıtlı olup, baştan sona tek kişinin kaleminden çıkmış, nestalik hat ile yazılı 152 varaktan ibarettir.⁴⁸ 17x21,2 cm ebadında olan bu nüshanın önemli özelliklerinden biri 121b-130a numaralı yapraklarında Abdülgaffar Kırımı'nın *Umdedü'l-Ahbar* adlı eserinin kayıp kısımlarının bulunmasıdır. Ayrıca eserde şahıs isimleri, mısralar, Arapça iktibaslar ve bazen mısra başlarını ayırmak için kırmızı mürekkep kullanılmıştır.⁴⁹ Bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu, nüshayı inceleme imkânı bulamadığımız için tarafımızca tesbit edilememiştir.

2.4.2. Akmescid Nüshası

Eseri inceleyen V. D. Smirnov, *Çelebi Akay Tarihi*'nin "*Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*"ın tercümesi yahut muhtasarı gibi değerlendirerek kitabında eserden "*Muhtasar Târih*" olarak bahsetmiştir.⁵⁰

Çelebi Akay Tarihi üzerinde çalışma yapan bir diğer isim N. A. Samoyloviç ise Akmescid'deki Tavrida İlmi Arşiv Komisyonu'nda bulunan ve daha önce Smirnov'un "*Muhtasar Târih*" olarak bahsettiği nüshanın bir kısmını yayınlamıştır.⁵¹ Eserin II. Dünya Savaşı'ndan sonra kaybolan⁵² bu

46 Negri, agm, s. 379-392; Seyityahya, "Yedisanname", s. 275.

47 Seyityahya, aynı yer.

48 Seytyagyayev, "Osobennosti peterburgskogo i kiyevskogo spiskov istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskiy aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S: 237 (Simferopol 2012), s. 187.

49 Seyityahya, "Hurremi Çelebi Tarihiy Eserinin Mevcut Olğan El Yazmaları ve Olarının Hususiyetleri", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırım 2012, s. 424.

50 Seyityahya, "Yedisanname", s. 275; Smirnov, age.

51 Samoyloviç, agm.; Seyityahya, aynı yer.

52 Seyityahya'ya göre, Rus araştırmacı Zaitsev, bu nüshanın II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolmuş veyahut Kırım dışına çıkarılmış olabileceği gibi, bir ihtimal Kırım Özerk Cumhuriyeti Merkez Müzesi'nin "Tavrika" fonunda

nüshasındaki Arapça izahati inceleyen Samoyloviç, eserin 1170/1756-1757'de istinsah edildiğini tesbit etmiştir. Samoyloviç bu nüsha üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde eserin müellifinin isminin "*Hurremî Çelebi Akay Efendi*" olduğunu belirleyen ilk kişi olmuştur. Samoyloviç'in çalıştığı bu nüshada eser "*Hurremî Çelebi Akay Efendi* adlı âlim tarafından telif edilen misilsiz bir tarih olarak tavsif edilmiştir".⁵³ Nüshanın kayıp olması nedeniyle eserin fizikî özellikleri ve bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu hakkında bilgimiz mevcut değildir.

2.4.3. Bahçesaray Nüshası

Eserin bir diğer nüshası ise Bahçesaray Han Müzesi'ndeki nüshadır. Bu nüsha Akmesicî'teki Türkiye Konsolosluğu'nda 1901 yılında görev yapan Ahmed Nüreddin tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, eserin adını "*Târih-i Hânân-ı Kırım*" olarak belirtmiştir.

Bu nüsha *Çelebi Akay Tarihi*'ni ihtiva etmekle birlikte başka tarihlerden de istifade edilerek hazırlanmış, Kırım tarihini 1106/1694 senesi olaylarına kadar anlatan bir nüshadır.⁵⁴ Rûmî 1319, milâdî 1903'te istinsah edilen⁵⁵ eser 17.9 x 14.1 cm ebadında olup siyah mürekkeple ve rika ile yazılı; son iki yaprağı boş olmak üzere, toplamda 101 yapraktır. Her bir yaprakta 16 satır vardır.⁵⁶ Ayrıca müstensih "*sâhib-i eser*" kısmına kendisinden bahseden bir not eklese de bu kısmın karşısına bilinmeyen biri tarafından sonradan mavi mürekkepli kalemle "*Hurremî Çelebi*" yazılmıştır.

Müstensihin Arapça ve Farsça terkipleri Türkçeleştirmesi ("asker-i Tatar ile" yerine "Tatar askeriyile", "mükâleme-i sulh" yerine "mükâleme olunan sulh" vb.) ve "eyledi" yerine "etdi" vb. gibi değişiklikler yapması dışında bu nüshada müstensih tarafından çok az değişiklik yapılmıştır.⁵⁷

Bu nüshanın besmelesinde St. Petersburg, Ukrayna ve Mısır nüshalarından farklı olarak sadece "*Bismillahirrahmanirrahim*" yazılı olup adı geçen diğer nüshalarda besmelenin akabinde bulunan "*ve bihî nesta'in*" veya "*ve bihî sikati*" ifadeleri yazılı değildir.⁵⁸ Bu nüshanın bir diğer ayırt edici özelliği ise nüshanın 1106/1695 senesi olaylarıyla son bulmasıdır.⁵⁹ Bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu, nüshayı inceleme imkânı bulamadığımız için tarafımızca tespit edilememiştir.

veyahut Kırım Devlet Arşivleri'nde tutuluyor olabileceğini ancak bu bilginin kesin olmadığını belirtmiştir (bk. "Peterburgskogo i Kiyevskogo", s. 186). İlgili müzenin fonlarında yaptığımız elektronik katalog taramalarında biz de esere rastlayamadık.

53 Samoyloviç, agm., s. 31-34; Seytyahya, "Yedisannâme", s. 275.

54 Demir, aynı yer; Seytyahya, "V. Vernadskiy adına milliy ilmiy kitaphaneñiñ elyazma bölüginde bulunğan qırımtatar ve türk tarihleri, tilleri ve edebiyatları böyünca malzemeler", <http://ilmiyqirim.blogspot.com.tr/2011/07/v-vernadskiy-adna-milliy-ilmiy.html?m=1> [Erişim tarihi: 21.08.2020]; Seytyagyayev, "Osobennosti Bakhchisarayskoy rukopisi sochineniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskij aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferepol 2012), s. 122.

55 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 124. Nüshanın fizikî özellikleri ve nüsha hakkındaki diğer bilgiler için de bu makaleden istifade edilmiştir.

56 Seytyahya, "Hususiyetleri", s. 426.

57 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 125.

58 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 125.

59 Seytyahya, "Hususiyetleri", s. 426.

2.4.4. St. Petersburg Nüshası

Eserin Leningrad SSCB İlimler Akademisi'nde⁶⁰ de bir nüshası vardır. 1170/1756-1757 tarihli⁶¹ bu nüsha 15.7x20,5 cm ebadında olup, her bir yaprakta 23 satır olmak üzere toplam 126 yapraktır. Nestalik ve nesih hat ile yazılmıştır.⁶² Bu nüshanın karakteristik özelliği olarak ilk 25 varakta “açup, aldayup, bilüp, çeküp” vb. Türkçe kelimelerin son harflerinde b (ب) harfi yerine p (پ) harfi tercih edilmiştir.⁶³ Seyityahya'nın tesbitlerine göre aralarındaki dil ve üslup uyumu Halim Giray'ın Gülbün-i Hânân'ı kaleme alırken eserin bu nüshasından yararlandığını gösterir.⁶⁴

2.4.5. Kırım Nüshası

Eserin Kırım'da, Milli Kültür İlmi Araştırma Enstitüsü heyetinin Akşeyh mıntikasındaki Bakkal Köyü'nde bulunduğu bir nüshası daha vardır ancak bu nüsha II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolmuştur.⁶⁵ Bu nedenle bu nüsha hakkında teferruatlı bilgiye sahip değiliz.

2.4.6. Mısır Nüshası

Eserin bir diğer önemli nüshası, ikinci telifin istinsahı olan 1169/1755-1756 tarihli Mısır nüshasıdır.⁶⁶ Müellif isminin üstünün çizilmiş olması, bu nüshanın müstensih nüshası olduğunu doğrular niteliktedir ve bu durum ilgili tarihin de istinsah tarihi olduğunu gösterir.⁶⁷

Mısır Milli Kütüphanesi'nde⁶⁸ *Târihü'l-Kırım* adıyla kayıtlı olan bu nüsha nestalik ve nesih yazıyla yazılmış olup 12x18,5 ebadındadır. Toplam 138 yaprak olan bu nüshanın satır sayısı kimi yerde 24'e kadar çıkar.⁶⁹

Seyityahya'ya göre Mısır nüshası St. Petersburg ve Ukrayna nüshasından daha eski ve müellif nüshasına en yakın olması muhtemel nüshadır. Ayrıca bu nüshanın sonunda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasında olduğu gibi Arapça bir izahat ve muamma usulüyle düşürülmüş tarih vardır.⁷⁰

60 Günümüzde, Rusya Bilimler Akademisi'dir.

61 Seytyagyayev, “Osobnosti Kairskogo spiska istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskij aspekt” *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferepol 2012), s. 170.

62 Seytyagyayev, “Peterburgskogo”, s. 186.

63 Seytyagyayev, “Peterburgskogo”, s. 187.

64 Seytyagyayev, “Novyye svedeniya ob 'Istorii krymskikh khanov' Khurremi Chelebi Akaya”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 211 (Simferepol 2011), s. 164.

65 Seyityahya, “Yedisanname”, s. 276.

66 Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 170.

67 Seytyagyayev, aynı yer. Ayrıca Seyityahya, henüz Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshayı tespit etmeden önceki bir tarihte kaleme aldığı ve Kahire nüshasını tanıttığı bu makalesinde Kahire nüshasının diğer nüshalardan farklı bir girişe sahip olması hasebiyle bu nüshanın o tarih için eldeki en eski tarihli ve en eksiksiz nüsha olduğunu da söyler (bk. Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 171).

68 Kütüphanenin bugünkü adı “Dârü'l-Kütüp ve'l-Vesâ'ikü'l-Kavmiyye”dir.

69 Seyityahya, “Hususiyetleri”, s. 425.

70 Seyityahya, “Hususiyetleri”, s. 426.

Müellifin ve eserin ismi hakkında bu nüshada “*Es-seb’u’s-Seyyâr fi târihi Mülûk-i Tatar’ nâm târîh-i nefisin tercemesidür ki Târih-i Kırmılı be-nâmdur*” ve “*‘Çelebi Akay Tarihi’ be-nâmdur*” ifadeleri ve “*min kutubi ... Muhammed ... el-Kâdi bâ-mahrûsah Edirne ...*” şeklinde bir kayıt vardır.⁷¹

Seytyahya’ya göre bu nüshada Farsça tamlamalarda izafet kesresi kullanılmaması (örn. nizâm-ı âlem yerine nizâmu alem, mürğ-i vahşi yerine mürgu vahşi vb.) eserin bu nüshasının Mısır’a girdikten sonra tamamlandığını gösterir.⁷²

Mısır nüshasını diğer nüshalardan ayıran en bariz fark ise eserin başlangıcındaki besmelelerin diğer nüshalardan farklı yazılmış olmasıdır. St. Petersburg ve Ukrayna nüshasında “*Bismillahirrahmanirrahim ve bihî nestâ’in*” şeklinde olan besmele, Mısır nüshasında “*Bismillahirrahmanirrahim ve bihî sikatî*” şeklindedir. Bunun yanında Mısır nüshası diğer nüshalardan yine farklı olarak şu girişle başlar: “*İlm-i tevârih bir ilm-i latîf ve fenn-i zarîfdür ki insanın dîde-i basîretin kuhl-i ‘ibret ile tenvîr ve çeşm-i irfânın tûtiyâ-yı irfânle takrîr ider*”.⁷³

2.4.7. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Nüshası

Eserin çalışmamızda ele aldığımız İstanbul nüshalarından biri, eserin ilk telifinin İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado kısmında 273 numarada kayıtlı olan nüshasıdır. Bu nüshanın eserin ilk telifine ait olduğu bu nüshadaki ayet, hadis, birçok darb-ı mesel ve beyitlerin Arapça ve Farsça yazılıp, Türkçe tercümelerinin eklenmemesinden anlaşılmaktadır. Derkenarlardaki yazı tipinin ana metne göre farklı olmasından ve ancak eserin müellifi tarafından verilebilecek bilgilerin olduğu içeriğe⁷⁴ sahip ekleme ve düzeltmelere bakıldığında bu nüsha müstensih nüshası olmasına rağmen müellifin elinden geçmiş ve müellif nüshası hüviyeti kazanmıştır.

Eserin adı, nüshanın baş kısmında “*Çelebi Akay Târîhi*” olarak kaydedilmişse de zahriye sayfasında “*Târîh-i Kırm*” yazılıdır. Eserde 142âda “*Temme nahnü’n-nüşâ alâ yedd-i ahkârü’l-verâ / El-Hâcc Bahâdır Ali el-Hatîb be karyetü’l-Elbozdu afâ anhü / Fî hicretü men lehü’l-izz ve şeref sene sebâ ve sittin ve miè ve elf fi mâh-ı Şa’bân / El-mu’azzam / sene 1167*” şeklinde belirtildiği üzere Hatip el-Hâcc Bahâdır Ali⁷⁵ tarafından istinsah edilmiş ve Şaban 1167/Mayıs-Haziran 1754’te istinsahı tamamlanmıştır.⁷⁶

Eserin zahriye sayfasının üst kısımlarında “*Sana sipârişimiz olan meblağî ihtimâm edüp tarafımıza gönderesin*” yazarken, alt kısımda kırmızı kurşun kalemle diktörtgen içine alınmış şekilde siyah mürekkeple “*Numara 65*” yazılıdır. Bunun da altında eserin, II. Abdülhamid’in

71 Seytyahya bu kaydın bir temellük kaydı olabileceğini söyler (bk. Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 172).

72 Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 171.

73 Seytyagyayev, aynı yer.

74 Örneğin vr. 82bdeki derkenarda müellif hayatına dair bilgileri esere eklemiştir. Nadir Eserler Kütüphanesi’ndeki nüshada bu derkenardaki bilgiler yoktur.

75 Yaptığımız araştırmalara rağmen bu kişi hakkında şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

76 *Metin*, Ş, vr. 142a; *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, II, haz. Günay Kut vd., İstanbul 2014, s. 924-925.

sadrazamlarından olan ve yazma eser koleksiyonuna sahip Küçük Mehmed Sâ'id Pâşâ'dan⁷⁷ oğlu Mehmed Kemâl'e⁷⁸ intikal ettiğini belirten bir temellük kaydı şu şekilde mevcuttur: “*İntikâle hâze'l-kitâbu ân ebîhi el-merhûm Mehmed Sâ'id es-sadrü'l-esbak el-fakîr ileyhi te'âlâ Mehmed Kemâl, sene 1332*”. Sayfanın en altında ise yeni harflerle ve kurşun kalemle “No:401” yazarken hemen sağ alt çaprazında yuvarlak içine alınmış şekilde iki adet “92” yazmaktadır. Eserin sırtında ise “401” numarasıyla beraber yeni harflerle “*Kıyım Târîhi*” yazılıdır.

Eserin cildi iri çiçek desenli olup açık yeşil, bez kaplıdır. Koyu krem, orta kalın ve ince, aharlı, su yollu, filigranlı, mistarlı kağıda yazılmış olan eserin 50. yaprağı dikişten ayrıdır.⁷⁹ Dışı 21x15 cm, içi 17x9,5 cm ebadında olan eser toplamda 142 yaprak olup eserin her bir sayfasında, nestalık hat ile yazılmış 19 satır vardır. 142b'de burç isimleri ve “*bu dâirenin müellifi*” şeklinde yarım bırakılmış bir ibare vardır.⁸⁰ Eserin 1b'den 13a'ya kadar olan sayfaları kırmızı renkli cetvel içine alınmıştır. Ayet, hadis ve kelam-ı kibarlar, üzerlerine çekilen kırmızı çizgiyle belirtilmiştir. Buna ek olarak esere eklenen açıklamaların bir kısmı ilgili kelimenin hemen altına kırmızı mürekkeple, diğer bir kısmı da siyah mürekkeple yazılmıştır. Yine bunların haricinde 63b'de şahıs isimleri sıralanırken her ismin altına kırmızı mürekkeple birer numara verilmiştir. Metnin bazı yerlerine hareke eklenmiş olup, bu hareketler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde her hanın iktidarından bahis başlarken han isimleri yine kırmızı mürekkeple birer başlık olarak verilmiştir.⁸¹ İşaret edilen tarihler yahut başkası tarafından düşürüldüğünden bahsedilen tarihlerin bazılarının hangi yıla tekabül ettikleri⁸² de kırmızı mürekkeple ilgili metnin hemen altına not edilmiştir.⁸³ Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının aksine başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmayıp, sadece üstleri kırmızıyla çizilerek belirtilmiştir. 43a'nın sonunda da yuvarlak içine alınmış şekilde iki satır halinde “3, 2, 1” ve “4, 3, 2” yazılıdır. 49a'da ise bir çizim vardır.

Eserde yeni bir bahsin başlangıcını ifade eden matlablar olduğu gibi metnin takibini kolaylaştırması için reddadeler de mevcuttur. 58b ve 60b'deki reddadeler silik olup, 71b'de ise hiç reddade yoktur.

77 Kayıttaki 1332/1914 senesi adı geçen Mehmed Sâ'id'in, Küçük Mehmed Sâ'id Pâşâ olduğunu göstermektedir (Sâ'id Pâşâ hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar*, II-III, 3. bsk., Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 989-1263; Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Pâşâ (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991. Ayrıca paşanın Çelebi Akay Tarihi gibi, sahibi olup da oğlu Mehmed Kemâl'e intikal eden başka yazmaları da vardır. Örneğin İAE, ŞR. 301'de kayıtlı olan, Hoca Saadeddin bin Hasan Can'ın “*Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*” adlı eserinin zahriyesinde, eserin yine Mehmed Sâ'id Pâşâ'dan önce diğer bir oğlu Ali Namık'a, sonra da mezkûr Mehmed Kemâl'e intikal ettiğini gösteren bir kayıt mevcuttur (bk. Hoca Saadeddin bin Hasan Can, *Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*, İAE, ŞR, nr. 301, vr. 1a (https://katalog.iae.org.tr/yazma/SR_000301.pdf) [Erişim tarihi: 13.11.2020].

78 Hakkında bilgi için bk. İnal, *age.*, s. 1108. İnal'ın yazdığına göre Mehmed Kemâl, Paris'te maddi zorluklar içerisinde okumuştur (bk. İnal, aynı yer).

79 Kut, *age.*, s. 924.

80 *Metin*, Ş, vr. 142b; Kut, *age.*, s. 925.

81 İstisnaî olarak vr. 47b'de “*Devlet Giray Han bin Mübarek Giray Sultan Bin Mengli Giray Han*” siyah mürekkeple yazılmıştır. Vr. 77b'deki “*İslam Giray Han bin Selamet Giray Han*” bahsi ise herhangi bir ayırt edici şekilde yazılmamıştır.

82 Vr. 54a hariç. Ayrıca 123a'daki tarih ise siyah mürekkepli yazıyla derkenar olarak verilmiştir.

83 *Metin*, Ş, vr. 127b, 139a.

58b'den sonra ise varak numaralandırmasında hata yapılarak 59a yazmak yerine 60a yazılarak devam edilmiştir. Aynı durum 64a'da da mevcut olup, ilgili varak 64a yerine 65a olarak numaralandırılmıştır.⁸⁴ 60a'nın 10, 11, 12 ve 13. satırlara denk gelen orta kısmı lekelenmiştir. Benzer bir leke 63a'nın 10. satırında da mevcuttur. 55a'da ise karalanmış bir mühür mevcuttur. 82b'de ise müellifin hayatı hakkında bizzat verdiği çok önemli bilgileri ihtiva eden derkenarın bulunduğu kısım da ciltlenirken kesilmiş olduğundan bazı kelimeler burada okunaksızdır.⁸⁵

Eserin başında, St. Petersburg, Ukrayna ve Mısır nüshalarının aksine besmele bulunmayıp, eser hamdele ve salvele ile başlar.

2.4.8. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası

Müellif, ilk telifinin dilinin ağır olmasından dolayı eseri sadeleştirerek ikinci kez telif etmiştir.⁸⁶ Eserin çalışmamızda ele aldığımız nüshalarından bir diğeri de eserin bu ikinci telifinin İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshasıdır. Bu nüsha kütüphanede 399 numarada kayıtlı olup, toplam 115 yapraktır. Eserin adı zahriye sayfasında “*Târih-i Seb'-i Seyyâre Beyân-ı Âl-i Cengiziyân Tercüme-i Çelebi Akay Efendi*” olarak yazılıdır.⁸⁷ Aynı sayfada kırmızı mürekkeple “*Edebiyat Kütüphânesi*”, hemen altında siyah mürekkeple “399” ve onun da altında “*Seb'-i Seyyâr Tercümesi Çelebi Akî*” ve yine onun da altında kurşun kalemle “*sene 1972*” yazılıdır. Bunun dışında 116a'da yeni harf ve rakamlarla “*D. 16770*” ve kırmızı kurşun kalemle eski yazıyla “*326*” yazılıdır. Ayrıca nüshanın sonunda bir sayfalık Arapça izahat vardır.⁸⁸

1b ve 113b-116a arası hariç tüm yapraklar 21 satırdır. Eser talik yazı ile kaleme alınmıştır. 1b ve 113b 18, Arapça izahatin bulunduğu 114a 15 satırdır. 21.7 x 15.1 cm ebadında olan bu nüsha koyu kahverengi meşin ciltlidir. Aynı zamanda eserin istinsah tarihi muamma usulüyle 113b'de şu şekilde verilmiştir: “*Fi's-süb'ü'r-râbi mine's-sübu'ü's-sânî mine'l-öşrû's-sâmin mine's-sülüsü's-sâlis mine's-sülüsü'l-evvel mine'r-rubu'ü's-sânî mine'l-öşrû'l-sâbi' mine'l-aşrû'l-sâbi' mine'l-aşrû's-sânî ez-zihû mine'l-elf ba'de'l-elf*”. Bu tarih 22 Cemaziyevvel 1166 / 27 Mart 1753'e tekabül etmektedir.⁸⁹

Eserin müstensihisi ise 113b'de belirtildiği üzere müellifimizin de müderrislik yaptığı Veyrat Medresesi müderrislerinden Mustafa bin Fazlı Ağa'dır. Bu istinsah Arslan Giray Han'ın kalgayı olan Selim Giray'ın emriyle hazırlanmıştır. Metindeki bazı derkenarların yazı stili ve klemi ana metinden farklı, daha ince ve soluk mürekkeplidir. Buradan da anlaşıldığı üzere müellif

84 Metinde bir kopukluk görülmediğinden herhangi bir sayfa kaybı vb. durumdan söz etmek mümkün değildir.

85 Aynı sebeple bazı kelimeleri okunaksız olan diğer kısımlar için bk. vr. 18b, 19b, 54b.

86 *Metin*, N, vr. 114a.

87 Aynı başlık vr. 1b'nin en üst kısmında da yazılmış ancak daha sonra silinmiştir.

88 *Metin*, N, vr. 114a.

89 Yakıt, *age.*, s. 518, 519; Demir, *agm.*, s. 14. Seyyiyahya ise bu tarihi 26 Cemaziyevvel 1167 / 21 Mart 1754 olarak çözümlenmiştir (bk. Seytyagyayev. “Novyy Rukopys”, s. 79).

bu nüshada gerekli gördüğü yerlerde bizzat düzeltme yahud eklemeler yapmıştır. Buna göre bu nüsha da müellif nüshası hüviyetine kavuşmuştur.⁹⁰

Bu nüshada ayet, hadis ve darb-ı meseller kırmızı kalemle altı çizili şekilde verilmiştir. Yine bununla beraber her bir hanın iktidarının bahsi başladığında han isimleri ve bazı başlıklar da kırmızı yazılmıştır. Ayrıca kırmızıyla yazılmış birçok harekeye de rastlanmaktadır. Bunlara ek olarak metinde işaret edilen yahut tarih düşürüldüğünden bahsedilen olayların isabet ettiği tarih de ilgili kısmın hemen altında kırmızı şekilde verilmiştir.

Esere metnin takibini kolaylaştırması için reddade koyulmuştur. Ancak bu reddadeler bazı varaklarda kesintiye uğrar. Örneğin 1a-5b arasında reddade olmayıp 5b'de reddade başlar ve 11b'ye kadar devam eder. 11b'den itibaren tekrar reddade bulunmayıp 18b'de reddade görülür. 18b'den itibaren 27b'ye kadar reddadeler yine görülmezken 27b'den itibaren reddadeler tekrar başlayıp eserin sonuna kadar mevcudiyetini sürdürür.

Mısır, St. Petersburg ve Ukrayna nüshalarının aksine bu nüsha besmele ile başlamayıp, Ş nüshasında olduğu gibi hamdele ve salvele ile başlar.

2.5. Eserin Muhtevası ve Kıymeti

Eser, Ş ve N nüshasında hamdele ve salvele ile başlayıp Seyyid Mehmed Rızâ'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* adlı eserinin girişinin aksine Abdurrahmân Efendi'nin bizzat kaleme aldığı dibace ile devam eder. Zira, Mehmed Rıza eserinin giriş kısmında Osmanlı Padişahı I. Mahmûd'u övmüş iken⁹¹ Abdurrahmân Efendi eserinin bu kısmında Hacı Selim Giray'ı övmüştür.⁹² Akabinde eseri kaleme alma nedeninden bahseden müellif, iki nüshanın da 2a yaprağında eseri kaleme alırken kullanacağı dil ve üsluba yönelik güddüğü kaygısından da "*Bilürem sade Tatar eylesem anı kaba derler, dakik etsem bu evvelden fenâ zahmet hebâ derler*" ifadesiyle bahseder. Hemen arkasından da "*Çelebi Akay Târîhi deyu nâm etdim*" diyerek eserin ismi hakkında bilgi verir.

Abdurrahmân Efendi, Seyyid Mehmed Rızâ'nın Cengiz soyunu anlatan girişini⁹³ atlayarak eseri Nuh Tufanı'ndan başlatarak dünya tarihiyle başlatır.⁹⁴ İlerledikten sonra Cengiz Han'ın zuhûrundan bahsetmeye başlar. Oğuz Han'dan da genişçe bahsetmekle birlikte Cengiz Han'ın hayatına daha fazla vurgu yapar.

Eserin devamında Kırım Hanları'nın soyunun Cuci Han'a dayandırılmasından dolayı Cuci Han'dan bahsedilerek Hacı Giray Han ile beraber Kırım Hanlığı tarihi de burada başlatılır.

90 Örneğin müstensihin "*lagâr-ı mâlide ligâm*" şeklinde yazdığı kısmı "alaşa licâmını" olarak düzeltmiştir. Metin, N, vr. 18a. Nariman Seyyiyahya müellifin bu düzeltmeyi yapmaya ihtiyaç duymasını müstensihin henüz medrese öğrencisi olup doğrusunu yazamaması şeklinde yorumlamıştır (bk. Seytyagyayev. "Novyy Rukopys", s. 73).

91 Söylemez, *age.*, s. 4, 5.

92 *Metin*, N, vr. 1b; *Metin*, Ş, vr. 1b.

93 Söylemez, *age.*, s. 1-7.

94 *Metin*, N, vr. 2a; *Metin*, Ş, vr. 2a.

Kırım hanlarının Hacı Giray'a ve Cengiz soyuna nisbedilişleri eserde şu ifadelerle yer almıştır: “*Kişver-i Kırım'da fermân-rân olan Cengizzâdeler ol Hacı Giray'ın evlâdındandır*”;⁹⁵ “*Kırım hanları edamallahu devletehum el-yevmü'l-kıyâm mişâr-ı bi'l-bennân (Hakk te'ala devletlerini kıyâmete değin dâ'im eyleye. Amin) Hacı Giray Han evlâdındandır*”.⁹⁶

Eserde, Altın Orda Devleti'nin çöküş süreciyle beraber Hacı Giray Han ile Seyyid Ahmed Han arasındaki saltanat mücadelesi anlatılır. Kırım Tarihine yapılan bu girişte Osmanlı İmparatorluğu'nun Gedik Ahmed Pâşâ eliyle 1475'te Kırım'daki Ceneviz hakimiyetine son vererek Kefe'yi fethi ve sonraki süreçte Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girişi anlatılır. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiyetine girişinden şu şekilde bahsedilir: “*Kefe fethinden sonra han ve paşa birbirleriyle gâyet muhabbetden nâşi Mengli Giray Han, pâdişâh-ı cihân selâtîn-i âl-i Osman'a bey'at ü mutâba'ât etmekde zümre-i âl-i Cengiz'in pişvâsı (mukaddemi) oldu*”.⁹⁷ Ayrıca ileride Kazan ve Hacı Tarhan hânlarının da Kırım hanlarına tâbi olmalarıyla onların da Osmanlı tabiyetinde olduklarından bahsedilir.⁹⁸ Hacı Giray'ın vefatıyla oğulları I. Mengli Giray Han (1468-1474, 1475-1476, 1478-1514) ve Nur Devlet Sultan (1466-1468, 1474-1475, 1476-1478) arasındaki iktidar mücadelelerine de değinilir.

Kırım Hanlığı tarihi I. Mengli Giray Han ve onun oğlu I. Mehmed Giray Han (1514-1523) ile devam ettirilerek 1750'lere kadar olan hanların saltanat yıllarındaki hadiseler anlatılır. Eser, Ş nüshasında Arslan Giray, N nüshasında ise Kalgay Selim Giray'ı öven kasidelerle tamamlanır.

Eserde Kırım hanlarının saltanatları anlatılırken, her han için gösterilen başlıkta hangi Kırım hanının kaçınıcı saltanatı olduğu da belirtilmiştir. Birden fazla kez hanlık yapan Kırım hanlarına dair başlıklar da hususen belirtilmiştir.

İlerleyen kısımlarda Kırım hanlarının isimlerindeki “*Giray*” lakabının da nereden geldiğinden bahsedilir. Bunlardan başka birçok unvan, kavim ve kabile; Osmanlı tarihinden padişah, sadrazam, paşa, ağa, tarihçi vb. diğer önemli şahsiyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı seferleri ve projeleri, Kırım coğrafyasındaki önemli kale, yerleşim yeri, nehir, geçid vb.'nin isimleri ve bunların bazılarının isimlerinin kökenleri, nereden geldikleri de eserde geçmektedir.

Eserde geçen unvanlardan biri Türk kültüründe hükümdarın teveccühünü kazanmış olan kimselere bir nevi imtiyaz kazandıran Tarhanlıktır. Eserdeki askeri rütbelerden bazıları ise “binbaşı” ve on bin askerin başına tayin edilen kişiye “on bin başı” anlamında kullanılan “*Hezârilik*”tir. Askeri terimlerden “*Tümen*”in kökeni de “*Tüman*” şeklindeki kullanımıyla Cengiz Han döneminde “on bin haneye” işaret etmektedir.⁹⁹ Bunların yanında “*İçen*” ve “*Sayın*” lakablarının da ortaya çıkışı eserde anlatılır.¹⁰⁰

95 *Metin*, N, vr. 31b.

96 *Metin*, Ş, vr. 36a.

97 *Metin*, Ş, vr. 37b.

98 *Metin*, Ş, vr. 31b; *Metin*, N, vr. 29a.

99 *Metin*, Ş, vr. 22b; *Metin*, N, vr. 20b.

100 *Metin*, Ş, vr. 32b; *Metin*, N, vr. 29b.

Selçuklular'daki atabegliğin muadili olan “*atalık*” unvanına Kırım Hanlığı'nda da rastlanır ve eserde bu unvanın da adı geçer.¹⁰¹ Ayrıca Kırım Hanlığı'nın önemli unvanlarından, veliahdlık makamını belirten “*Kalgaylığın*” ihdasından bahsedilir. Buna göre Kırım Hanlığı'ndaki ilk kalgay I. Mengli Giray Han'ın oğlu Mehmed Giray'dır.¹⁰² Bunun yanında ikinci veliahdlık anlamına gelen “*Nüreddinliğin*” de II. Mehmed Giray Han zamanındaki ihdasından bahsedilir. Yine buna göre nüreddinlerin ilki Saâdet Giray olmuştur.¹⁰³

Eserde anlatılan önemli olaylara bakılacak olursa bunlardan biri Tatarlar'ın özellikle Gazan Han, Ebû Sâid Han, Özbek Han ve Canıbek Han zamanında İslâmiyet'e geçişidir.¹⁰⁴ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok seferinden de söz edilmektedir. Örneğin Osmanlılar'ın II. Bâyezid zamanında Kili ve Akkırman'ı fetihlerinde 50 bin kadar Tatar askerinin de Osmanlı ordusuna yardım ettiği kaydedilir.¹⁰⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferi'ne de Sâhib Giray'ın (1532-1551) bu sefere katılmasından bahisle değinilir. Ayrıca yine Sâhib Giray'ın, oğlu Kalgay Emîn Giray'ı Macar Seferi'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın hizmetine tayin ettiği ve kalgayın da bu sayede padişahın takdirini aldığı anlatılır.¹⁰⁶ Yine Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Don-Volga Kanal projesi teferruatlıca anlatılıp buradan devamla Süveyş'te de bir kanal açılmasının düşünüldüğü fakat düşman donanmalarının olası bir savaşta bu kanalı Osmanlı aleyhine kullanabileceği ve özellikle Şam'ın bu konuda tehlikeye düşme ihtimali değerlendirilerek bu düşünceden vazgeçildiği anlatılır.¹⁰⁷

Eserde Osmanlı İmparatorluğu'nun III. Murâd dönemi askeri faaliyetlerine de yer verilmiştir. Örneğin II. Mehmed Giray'ın Osmanlılar'ın düzenlediği İran Seferi'ne kendi gitmeyip kardeşi Âdil Giray Sultan'ı gönderdiği ve sonra padişah tarafından Mehmed Giray'ın da bu seferde görevlendirildiği yazılır. Bununla beraber Sadrazam Lâlâ Mustafa Pâşâ'nın bu seferde Kırım hanı yerine Özdemiroğlu Osman Pâşâ'yı serdar olarak tayin etmesi ve hanın da bu durumu hoş karşılamayıp Osman Pâşâ'ya pek itibar etmediği anlatılır.¹⁰⁸

Eserde Eğri'nin III. Mehmed dönemindeki fethine de değinilmiştir. Burada Kalgay Fetih Giray'ın (1596) sefere katılması ve seferdeki başarılarından dolayı Cigalazâde Sinân Pâşâ tarafından Kırım hanı yapılmak istenmesi anlatılır.¹⁰⁹

101 Kırım Hanlığı'nda “Atalık” hakkında bk. Bıyık, *age.*, s. 58.

102 *Metin*, Ş, vr. 37a; *Metin*, N, vr. 32b.

103 *Metin*, Ş, vr. 52b; *Metin*, N, vr. 43b.

104 *Metin*, Ş, vr. 33a; *Metin*, N, vr. 29b.

105 *Metin*, Ş, vr. 41b; *Metin*, N, vr. 35b.

106 *Metin*, Ş, vr. 46b; *Metin*, N, vr. 39b.

107 *Metin*, Ş, vr. 50b-51b; *Metin*, N, vr. 41a-42b.

108 *Metin*, Ş, vr. 51b; *Metin*, N, vr. 43a. Müellif, eserde Osman Paşâ'dan Lala Mustafa Paşâ'nın oğlu olarak bahsetmiştir. Ancak bu bilgi doğru değildir. (bk. Kemal Çiçek, “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *TDVİA*, XXXIII, s. 471-473).

109 *Metin*, Ş, vr. 55a; *Metin*, N, vr. 43a.

Eserde yine Osmanlı seferlerinden 1620'deki Hotin Seferi'nin adı geçer. Bu seferde Canıbek Giray'ın (1610-1623, 1624, 1627-1635) önemli hizmetlerinin olduğu ve buna mukabil Çirmen Sancağı'nın kendisine hass olarak verildiği anlatılır.¹¹⁰

1642'deki Kazak istilası sonucu hasar gören Azak Kalesi'nin yeniden alınması esnasında Azak Muhafızı İslâm Pâşâ ile birlikte görevlendirilen¹¹¹ IV. Mehmed Giray'ın da seferde bulunduğu kaydedilir.¹¹² Ayrıca 1663'teki Uyvar Seferi'ne de değinilmiştir. Sultan IV. Mehmed'in¹¹³ IV. Mehmed Giray'ı savaşa çağırmasına rağmen hanın bu savaşa bizzat iştirak etmediği ve kendisi yerine oğlu Ahmed Giray'ı yolladığı anlatılır.¹¹⁴ 1672 senesinde I. Selim Giray Han'ın (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699, 1702-1705) da katıldığı Kamaniçe Seferi için de Tatarlar'ın sefere olan katkılarından övgüyle bahsedilir.¹¹⁵

Eserde anlatılan önemli konulardan biri diğeri Merzifonlu Kara Mustafa Pâşâ'nın 1683'teki Viyana Kuşatması ve bu seferde Kırım Hanı Murâd Giray'ın (1678-1683) paşa marifetiyle azledilip yerine II. Hacı Giray'ın (1683-1684) tayin edilmesidir. Ayrıca bu kuşatmadaki başarısızlıktan Kara Mustafa Pâşâ'nın Kırım hanını haksız yere mesul tuttuğu söylenerek, eserde paşa aleyhinde tutum sergilenir.¹¹⁶ Murâd Giray'ın azledilip yerine II. Hacı Giray'ın tayin edilmesi hususunda, “paşanın bozgunun sebebini Murad Giray'a yüklediği ve azledilmesine sebep olduğu” yazılıdır.¹¹⁷

II. Mustafa'nın Avusturya Seferi de eserde önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaşta Özellikle 1697'deki Zenta Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun dağılması ve Vezir Elmas Mehmed Pâşâ'nın şehid edilmesi teferruatlıca anlatılır.¹¹⁸

Bunların yanında İsveç Kralı XII. Karl'ın Özi ve Bender üzerinden gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınması ve buradaki faaliyetleri anlatılmaktadır.¹¹⁹ Eserde anlatılan ilginç hadiselerden yine bir tanesi de I. Selâmet Giray'ın Hayırzâde Târihine göre Leh kuvvetlerine esir düştüğünün yazıldığıdır. Ancak müellifimiz Abdurrahmân Efendi bu husus hakkında “İşitilmiş değildir” demiştir.¹²⁰

110 *Metin*, Ş, vr. 65b; *Metin*, N, vr. 54a.

111 Mustafa L. Bilge, “Azak”, *TDVİA*, IV, s. 300.

112 *Metin*, Ş, vr. 77a; *Metin*, N, vr. 54a.

113 Metinde sehven III. Murad olarak yazılmıştır.

114 *Metin*, Ş, vr. 81a; *Metin*, N, vr. 66b. Ahmed Giray'ın bu seferdeki başarıları, bu münasabete padişahın iltifatına mazhar olması ve muharebenin Kırım Hanlığı bakımından önemi hakkında bk. Smirnov, *age.*, s. 355-357.

115 *Metin*, Ş, vr. 87a; N, vr. 66b. Sefer hakkında bk. Smirnov, *age.*, s. 255-256.

116 Murad Giray Han'ın II. Viyana Kuşatması'nda Osmanlı ordusuna bilerek yardım etmediğine dair ithamların ve Murad Giray Han ile Veziriazam Kara Mustafa Paşa arasında yaşananların bir değerlendirmesi için bk. Cihân Yalvar, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, III/6 (İstanbul 2019), s. 1-19; İnalçık, *age.*, s. 231-233.

117 *Metin*, Ş, vr. 87a-88b; N, vr. 66b. II. Hacı Giray'ın tahta çıkışı hakkında ise bk. İnalçık, *age.*, s. 345, 346.

118 *Metin*, Ş, vr. 104b-107a; *Metin*, N, vr. 93a-94b.

119 *Metin*, Ş, vr. 124b-125a, 130a-130b; *Metin*, N, vr. 101a, 104b.

120 *Metin*, Ş, vr. 78a. Lehlere esir düşen I. Selamet Giray değil, onun oğlu İslam Giray'dır (bk. İnalçık, “İslâm Giray III”, *TDVİA*, XXIII, s. 46).

Eserde Kırım Hanlığı'ndaki bazı ilginç uygulama ve ritüellerden de söz edilir. Bunlardan biri, İstanbul'a gitmek için yola çıkan Rus elçilerinin Kırım'dan geçerken ahşaptan yapılmış atlara bindirilip çarşı ve pazarlarda bu şekilde gezdirilmeleridir. Daha sonra bu sebeple Rus elçilerinin artık Kırım'a uğramayıp doğrudan Ukrayna ve Bender üzerinden Osmanlı Devleti'ne ulaştıkları anlatılır.¹²¹ Bundan başka, I. Devlet Giray Han (1551-1577) zamanında ortaya çıktığı düşünülen,¹²² Moskova çarlarının Kırım hanlarına ödediği bir haraç olan "Tıyış"ın toplanmasıyla alakalı ilginç bir hadiseye de yer verilmiştir. Buna göre, "Tıyış"ı tahsil etmekle görevli katipler bu haracı topladıkları kişilerin isimlerini teker teker yazarlar. Bu katiplerden birisi yine tahsilat esnasında "Daha var mı?" diye sorduğunda "tamamlandı" anlamına gelecek şekilde "şolavek" diye seslenen birini duyar. Katip, bu kelimeyi bir şahıs ismi zannederek listeye "Şolavek" adıyla bir kişi daha ekler. Bu sayede bundan sonra "Şolavek" namına bir hisse daha tıyış toplanması mutad olmuştur.¹²³ Eserde Kırım'da alındığı belirtilen vergilerden Kırım hanlarının savaş ganimetlerinin beşte birini aldığı "Savga" ve bir diğer vergi olan "Tamga"nın da adı geçer.¹²⁴ Ayrıca dönemin birçok öne çıkan şahsiyetlerinin de isimleri eserde zikredilmiştir.

Eserin muhtevası incelendiğinde dikkat çeken başka bir husus da eserin birinci ve ikinci telifleri arasındaki bazı farklılıklardır. Bunun yanında Abdurrahmân Efendi'nin ilk telifinde verdiği bazı tarih ve bilgiler de yine kendisi tarafından değiştirilmiş veya genişletilmiştir. Mesela eser üzerinde daha önce yapılmış bir çalışmada tesbit edildiği üzere,¹²⁵ eserin ilk telifi olan Ş nüshasında I. Selim Giray'ın üçüncü kez tahta çıkmak (1692-1699) üzere Bahçesaray'a gitmek için Kadıköy'den 3 Safer 1104 (14 Ekim 1692) tarihinde ayrıldığı belirtilir.¹²⁶ Eserin ikinci telifi olan N nüshasında ise aynı hadisenin tarihi 4 S 1104 (15 Ekim 1692) olarak yazılmıştır.¹²⁷ Ayrıca II. Selâmet Giray'ın (1740-1743) hanlıktan azledilip, yerine II. Selim Giray'ın (1743-1748) han olarak tayin edilmesi hususunda da iki nüsha arasında tarih farklılığı mevcuttur. Ş nüshasında bu gelişmenin tarihi 17 Şevval 1156 (4 Aralık 1743) olarak belirtilmesine rağmen, N nüshasında Zilhicce 1157 (Ocak-Şubat 1745) olarak belirtilmiştir.¹²⁸

2.5.2. Eserin Kıymeti

Çelebi Akay Tarihi'nin 1702 yılı hadiselerinden itibaren *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ı takip etmeyi bırakması, bu tarihten itibaren Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı

121 *Metin*, Ş, vr. 90b; *Metin*, N, vr. 73a.

122 Serkan Acar, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tıyış (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60 (Ankara 2018), s. 36.

123 *Metin*, Ş, vr. 79b; *Metin*, N, vr. 65b.

124 Kırım Hanlığı'nda toplanan vergiler hakkında bk. Bıyık, *age.*, s. 197.

125 Demir, *agm.*, s. 18.

126 *Metin*, Ş, vr. 98b, Demir, aynı yer.

127 *Metin*, N, vr. 79b. Bu hususta doğru tarih Ş nüshasında belirtilen 3 Safer 1104/14 Ekim 1692'dir (bk. Demir, aynı yer). Bu olayın nakledildiği *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't - Tatar*'da bu tarih Seyyid Mehmed Rıza tarafından, Çelebi Akay Tarihi'nin ilk telifinde olduğu gibi, 3 Safer 1104 olarak verilmiştir (bk. Söylemez, *age.*, s. 273).

128 *Metin*, N, vr. 111a. Demir tarafından mühimme defterinde tesbit edilen, II. Selamet Giray'ın azledilip yerine II. Selim Giray'ın tayin edildiğini bildiren fermân da Evâsıt-ı Şevvâl 1156/Aralık 1743 tarihlidir (bk. Demir, aynı yer).

eserinden istifade etmesi ve bununla beraber müellifin kendi müşahadelerinin mevcudiyeti dolayısıyla eser sıradan bir sadeleştirme olmayıp, Kırım tarihini müstakil şekilde anlatan nadir eserlerden biridir ve bu anlamda kıymetlidir.

Eseri kıymetlendiren bir diğer husus da Kırım'ın *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eserinin 1742-1747 arasındaki olayları anlatan ancak kayıp olan kısmını ihtiva eden tek kaynak olmasıdır. Müellif, 1747 yılından itibaren gerçekleşen hâdiseleri ise kendi müşahadelerine göre kaleme almıştır ve bu noktada da bu döneme dair tek kaynak olma özelliğine sahiptir.

Eser, Kırım Hanlığı üzerine yapılacak çalışmalar için Kırım Hanlığı'nın siyasi yapısı, Kırım hanlarının belirlenmesinde ve hanlığın yönetiminde son derece etkili olan Kırım kabileleri ve Kırım aristokrasisi hakkında verdiği bilgilerle kıymetlidir. Ayrıca eser, birçok Kırım hanı, kalgayı ve nureddinin kaç sene yaşayıp, hanlığa kaç sene hükümet ettiğini söyledikten sonra ölüm sebep ve tarihlerini ve bu hanların nerelere defnedildiklerini anlattığı için Kırım hanları hakkında yapılacak biyografik araştırmalarda istifade edilmesi gereken bir kaynaktır. Ayrıca Kırım hanlığının sürekli ilişki içerisinde bulunduğu Rusya ve Lehistan ile siyasi ve askeri ilişkilerine dair de son derece önemli bilgileri havâdir.

Eser 18. yüzyıl Kırım Türkçesi ve edebiyatı konusunda dil araştırmacıları için önemli bir kaynaktır.

Eserde birçok şehir, bölge, kasaba, geçit, nehir, kale vb. tarihi yapı ve mekanların isim ve özelliklerinin ve bölgelerin sınırlarının anlatılmasından dolayı Kırım coğrafyası ve idari taksimatı hakkında yapılacak araştırmalarda da önemli bir kaynaktır.

Eser, Kırım tarihi üzerine yapılacak araştırmalar kadar Osmanlı tarihi araştırmalarında da göz ardı edilmemesi gereken önemli bir kaynaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok seferinde Kırım ordusunun ve Kırım hanlarının da mevcudiyet durumu ve seferlere olan katkıları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu eser sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Kırım arasındaki siyasi ve askeri ilişkiler de önemli ölçüde incelenebilmektedir.

Eser, müellifin hayatına dair diğer kaynaklarda bulunmayan teferruatlı bilgileri veren tek kaynak olduğu için bu anlamda da ayrı bir kıymete sahiptir.

2.6. Eserin Kaynakları

Çelebi Akay Tarihi'nin kaynakları bahsinde tabii olarak bahsedilmesi gereken eser Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar adlı* eseridir. Zira *Çelebi Akay Tarihi*, Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinin, Abdurrahman Efendi tarafından farklı kaynaklar ve kendi müşahedeleri ile beslenmiş bir muhtasarıdır. Bundan başka, 1702 yılı hadiselerinden itibaren takip ettiği Abdulgaffar Kırım'ın *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eseri *Çelebi Akay Tarihi*'nin bir diğer kaynağıdır. Abdurrahmân Efendi bu eseri 1747 yılı hadiselerine kadar takip etmiştir. Eser, 1747 yılından itibaren de Abdurrahmân Efendi'nin kendi müşahadelerine göre devam etmiştir.

Aslında *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın kaynakları olup, *Çelebi Akay Tarihi*'nde de adı geçen bazı eserler şunlardır: *Târih-i Ravzatü's-Safâ*,¹²⁹ *İskender Bey Târihi*,¹³⁰ Kaysunizâde Nidâi Efendi (Remmâl Hoca)'nin *Târih-i Sâhib Giray Han* adlı eseri,¹³¹ *Takvîm-i Büldân*,¹³² *Abdüvelî Efendi Mecmuası*,¹³³ *Hayırzâde Tarihi*,¹³⁴ *Vakıat Mecmuası*,¹³⁵ *Ravzatü'l-Huseyn fî-Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikeyn*,¹³⁶ *Nişancı Târihi*,¹³⁷ *Târih-i Vassâf*.¹³⁸

Abdurrahman Efendi, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da kullanılmayan bazı kaynakları da kullanmıştır. Mesela Maverâünnehir tarihçilerinden, Hindistan'da 942 senesinde vefat ettiği bilinen, Hondmir lakabıyla meşhur Gıyasüddin Muhammed'in *Ceybü's-Siyer* adlı eserini kullandığından bahseder.¹³⁹ Bunun dışında ismini vermediği birçok tarih kitabından da yararlandığını "nice mu'teber kitâblarda ... muharrer oldığı üzere" sözleriyle belirtmiştir.¹⁴⁰

Abdurrahmân Efendi'nin yararlandığı kaynakların yanısıra *Çelebi Akay Tarihi*'nin bizzat kendisi de başka eserlere kaynak olmuştur. Örneğin Hâlim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*¹⁴¹ adlı eseri *Çelebi Akay Tarihi*'nden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

- 129 İrani tarihçi Mirhond'un yedi ciltlik bu eserinin birinci cildi Mürsel Öztürk tarafından yayınlanmıştır. Eser için bk. Mürsel Öztürk, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fî Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefâ Cilt: I*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- 130 Eserde Kızılbaş müverrihlerinden İskender isminde birinin mecmuası olarak adı geçmektedir. Söylemez, bunun "Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsi" olabileceğini söyler (bk. Söylemez, *age.*, s. XXX).
- 131 Özalp Gökbilgin, *Târih-i Şâhib Giray Hân, (histoire de Sâhib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Özalp Gökbilgin; edition, critique, traduction, notes et glossaire* Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973. Nidâi Efendi için ayrıca bk. Fatma Meliha Şen, "Nidâi ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Hân, Hikâyet-i Boğdan", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (İstanbul 2013), s. 148-164.
- 132 Eser hakkında bilgi için bk. Casim Avcı, "Takvimü'l-Büldân", *TDVİA*, XXXIX, s. 492-493.
- 133 Kırım'ın Karasu şehrinin kadılarından Karakurtlu Abdüvelî Efendi'nin eseridir (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXII). Hicri 1100-1120 (1689-1708) yılları arasındaki olayları ihtiva eder (bk. İnalçık, *age.*, s. 564).
- 134 Söylemez'e göre XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyıla ait olup günümüze ulaşamayan bu eserin adı *Takvim'dir. Müellifinin adı ise Hayırzâde'dir* (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXI). İnalçık ise bu eserin adının "Hayırzâde Târihi" olduğunu ve 1680 yılına kadar gelen veyâhud bu yıllara ait bir Kırım vekâyinâmesi olmasının muhtemel olduğunu söyler (İnalçık, aynı yer).
- 135 Müellifi, Şahbaz Giray'ın kâtibi olan Mesud Efendi'dir (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXII). Eser günümüzde mevcut değildir (İnalçık, *age.*, s. 564).
- 136 *Târih-i Nâima* olarak da bilinen bu eser Mehmet İpşirli tarafından yayınlanmıştır. Eser için bk. Mehmet İpşirli, *Târih-i Na'imâ*, I-IV, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- 137 Söylemez bu eserin Celalzâde Mustafa Çelebi'nin "*Selîmnâme*"si olabileceğini değerlendirilmiştir (bk. *age.*, s. XXIX). Ancak bu eser Ramazanzâde Mehmed Çelebi'nin *Târih-i Nişancı Pâşâ* adlı eseri olmalıdır. Eser için bk. Enver Yaşarbaş, *Hâdisât Nişancı M. Pâşâ Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli*, Kamer Yayınları, İstanbul 1983. Müellifi hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Mehmed Efendi, Ramazanzâde", *TDVİA*, XXVIII, s. 449-450.
- 138 Asıl adı *Tecziyetü'l-emşâr ve tecziyetü'l-a'şâr* olan eser hakkında bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Vassaf", *TDVİA*, XLII, s. 558-559.
- 139 *Metin*, Ş, vr. 8a; *Metin*, N, vr. 7a. Eser ve müellifi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Türkler'in Ulûm ve Fünûnâ Hizmetleri*, haz. Said Öztürk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 67.
- 140 *Metin*, gös. yer.
- 141 Hâlim Giray'ın bu eseri hakkında yapılmış yayınlar için bk. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 7. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 87.

Sonuç

Bu çalışma *Es-Seb'û's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın muhtasarı olarak değerlendirildiği için tarih araştırmalarında ihmal edilen, ancak daha önceki çalışmalarda önemine değinilmeye başlanan müstakil bir Kırım Hanlığı Tarihi olan Çelebi Akay tarihini güncel bilgilerle birlikte tarih araştırmacılarına tanıtmıştır.

Bu çalışma ve eserin çalışmaya esas teşkil eden İstanbul nüshaları sayesinde eserin birinci ve ikinci telifi bir arada incelenmiştir. Eserin Ş nüshası, daha önceki çalışmalarda müellifin babasının adının Karakaş Mehmed Efendi olarak belirlenmesine rağmen Karakaş adının müellifin babasının hocasına ait olduğu ve babasının asıl adının Mehmed Efendi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak çalışmamıza konu olan Ş nüshasında daha önceki çalışmalarda müellifin babasıyla ilgili tespit edilen bu yeni bilgilerdeki bazı hususlar tarafımızca tashih edilmiştir. Bunun dışında müellifin babasının Kırım'da nereden şeyh olduğu da tarafımızca tespit edilmiştir. Adı geçen nüsha, müellifin babası, babasının mesleği, kaç yıl ve nerede görev yapıp, ne zaman vefat edip, nerede medfun olduğunu da ortaya koymuştur.

Müellifin doğduğu Hurrem Köyü, daha önceki çalışmalarda Kırım Kadı Sicilleri'nde tespit edilemediyse de tarafımızca yapılan bu çalışmada, adı geçen köy Kırım Kadı Sicilleri'nde tespit edilmiştir. Yine eserin Ş nüshasında diğer nüshalarda bulunmayan derkenarlar sayesinde müellifin nerede ve kaç sene müderrislik yaptığı ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Çelebi Akay, *Divân-ı Hurremî-i Kırımî*, Berlin Statsbibliotek, nr. 923.
- Evliya Çelebi *Seyhatnamesi'nden Seçmeler*, haz. Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Gökbilgin, Özalp, *Târih-i Şâhib Giray Hân, (histoire de Sâhib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Özalp Gökbilgin; edition, critique, traduction, notes et glossaire Özalp Gökbilgin*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, ed. Bekir Günay, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, İstanbul 2013.
- _____, *Gülbün-i Hânân (Kırım Tarihi)*, haz. İbrahim Gültekin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019.
- _____, *Gülbün-i Hanan Yahud, Kırım Tarihi*, nşr. Ârifzâde A. Hilmi, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1327.
- _____, *Gülbün-i Hanan*, haz. M. Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1990.
- _____, *Gülbün-i Hânân*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1287.
- Hoca Saadeddin Bin Hasan Can, *Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*, İAE, ŞR, nr. 301.
- İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar*, II-III, 3. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 989-1263.
- İpşirli, Mehmet, *Târih-i Na'imâ*, I-IV, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Kırım Kadı Sicilleri*, nr. 67, 68, 72.
- Nefi Divanı*, haz. Metin Akkuş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- Negri, A., "İzveçeniya iz Turetskoy Rukopisi Obşçestva, Soderjaşçey İstoriyu Krımskih Hanov", *Zapiski Odesskago Obşçestva*, I (Odessa 1844), s. 379-392.
- Öztürk, Mürsel, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l Hülefâ Cilt: I*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme – Tenkitli Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020.
- _____, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016.
- Târih-i Sa'id Giray Hân*, Berlin Statsbibliotek, nr. 923.
- ### Araştırma ve İncelemeler
- Acar, Serkan, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60 (Ankara 2018), s. 35-45.
- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 7. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Avcı, Casim, "Takvîmü'l-Büldân", *TDVİA*, XXXIX, s. 492-493.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000.
- Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014.
- Çiçek, Kemal, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *TDVİA*, XXXIII, s. 471-473.
- Derin Pâşaoğlu, Derya, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20 (Trabzon Mayıs 2016), s. 89-116.
- _____, *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına (Umdetü't-Tevârih) Göre Kırım Tarihi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Eravcı, Mustafa, "Selim Giray", *TDVİA*, XXXVI, s. 428-429.

- Heywood, C.J., "Reviewed: Aus den Aufzeichnungen des Sa'ïd Giray Sulţân: eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts by Barbara Kellner-Heinkele", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39/2 (Londra 1976), s. 449-450.
- İnalçık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, 2. basım, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, "Gazi Giray I", *TDVİA*, XIII, s. 451.
- _____, "Gazi Giray II", *TDVİA*, XIII, s. 451-452.
- _____, "Hacı Giray II", *TDVİA*, XIV, s. 475-476.
- _____, "İslâm Giray", *TDVİA*, XXIII, s. 46-47.
- İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, II, haz. Günay Kut vd., İstanbul 2014, s. 924-925.
- F. F. Laşkov, "O. O. Laşkov'un Anlatımıyla 1784 Yılı Kırım Tasviri (devam)", *İTÜAK*, ed. F.F. Laşkov, Tavricheskaya İl Matbaası, S. 6 (Akmescid 1888), s. 36-64.
- Kavak, Nuri, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Kitaplar", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXV/35 (İstanbul 2010), s. 275-286.
- Kellner-Heinkele, Barbara, *Aus den Sa'ïd Girây Sultân Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim die Mmitte des 18. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1975.
- Kerim, Altay-Kerim, Leyla, *Tatarca, Türkçe, Romence Sözlük; Tatarca, Türkçe Romence Sözlük; Dictionar Tatâr, Turc, Român*, Editura Kriterion, Bükreş 1996.
- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Pâşâ (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- Kut, Günay, "Ali Şîr Nevâî", *TDVİA*, II, s. 449-453.
- Osmanlı Yer Adları*, haz. Tahir Sezen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017.
- Öğreten, Ahmet, "Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması", *Bellekten*, LXIV/241 (Ankara 2000), s. 863-900.
- Öz, Şaban, "Bir İslâm Tarih Felsefesi Tezi: "İnsanlar Zamanlarına Uyarlar" ", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12 (Kahramanmaraş 2008), s. 85-100.
- Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa", *TDVİA*, XXVI, s. 263-265.
- _____, "Mehmed Efendi, Ramazanzâde", *TDVİA*, XXVIII, s. 449-450.
- _____, "Pasarofça", *TDVİA*, XXXIV, s. 177-181.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Vassaf", *TDVİA*, XLII, s. 558-559.
- Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç, "Predvaritelnoye Soobşçeniye o Novom Spiske Sokraşçeniya 'Semi Planet' Muhammeda Rizî", *İzbrannıye Trudı o Krıme*, Simferopol 2000.
- Seyityahya, Nariman, "Hurremi Çelebi Tarihiy Eserinin Mevcut Olğan El Yazmaları ve Olarının Hususiyetleri", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırım 2012, s. 423-429.
- _____, "Hurremi Kırımı ve Yedisanname'si", *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-28 Eylül 2009, Akmescit 2009, s. 275-281.
- Seytyagyayev, Nariman, "Novyye svedeniya ob 'İstorii krymskikh khanov' Khurremi Chelebi Akaya", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 211 (Simferopol 2011), s. 162-165.
- _____, "Osobennosti Bakhchisarayskoy rukopisi sochineniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskii aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferopol 2012), s. 122-125.
- _____, "Osobennosti Kairnskogo spiska istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskii aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferopol 2012), s. 170-173.

- _____, “Osobennosti peterburgskogo i kiyevskogo spiskov istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskij aspekt”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 237 (Simferepol 2012), s. 186-188.
- _____, “Shtrikhi k tvorcheskoy biografii krymskogo avtora serediny XVIII v. Khurremi Chelebi Akaya (v svete svedeniy «İstorii» Said Giraya)”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 202 (Simferepol 2011), s. 176-179.
- _____, “Novyy rukopys 'İstoriyi Chelebi Akaya' ”, *Slovo i Chas*, S. 1 (Kiev 2017), s. 70-81.
- Smirnov, Vasili Dimitriyevic, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Söylemez, “Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (Ordu 2019), s. 84-109.
- Şen, Fatma Meliha, “Nidâî ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Hân, Hikâyet-i Boğdan”, *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (İstanbul 2013), s. 148-164.
- Tatarca-Türkçe Sözlük*, haz. Fuat Ganiyev-Rifkat Ahmet'yanov-Halil Açıkgöz, İnsan Yayınevi, Kazan 1997.
- Yakıt, İsmâil, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, 4. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- Yalvar, Cihân, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, III/6 (İstanbul 2019), s. 1-19.
- Yaşarbaş, Enver, *Hâdisât Nişancı M. Pâşâ Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli*, Kamer Yayınları, İstanbul 1983.
- Yüksel, Sinân, “Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/2 (Ankara Aralık 2019), s. 217-226.

İnternet Kaynakları

- Seyityahya, Nariman, “V. Vernadskiy adına milliy ilmiy kitaphaneniñ elyazma bölümünde bulunğan qırımtatar ve türk tarihleri, tilleri ve edebiyatları böyünca malzemeler”, <http://ilmiyqirim.blogspot.com.tr/2011/07/v-vernadskiy-adna-milliy-ilmiy.html?m=1> [Erişim tarihi: 21.08.2020].
- <http://41.33.22.69/uhtbin/cgiirsi.exe/?ps=wz9EzvCxtU/ELDAR/244460008/60/502/X> [Erişim tarihi: 16.09.2020].
- <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000.150.9500020000> [Erişim tarihi: 20.08.2020].
- <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tar%C3%AEhul-kirim/109481> [Erişim tarihi: 10.09.2020].
- <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN778924181> [Erişim tarihi: 12.08.2020].
- https://katalog.iae.org.tr/yazma/SR_000301.pdf [Erişim tarihi: 13.11.2020].
- https://rk.gov.ru/rus/file/Toponimika_krymskih_sel_i_gorodov.pdf [Erişim tarihi: 08.09.2020].

MUHAYYELDEN MUSAVVERE: MATBUAT ÇAĞINDA OSMANLI'DA AFRIKA TASAVVURU (SUDAN ÖRNEĞİ)

FROM IMAGINING TO ENVISIONING: OTTOMAN CONCEPTIONS OF AFRICA IN
THE AGE OF PRINT (THE EXAMPLE OF SUDAN)

Ömer KOÇYİĞİT*

Öz

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan toplumsal ve düşünsel köklü değişimler matbaa faaliyetlerinin gelişmesiyle doğrudan ilgilidir, zira matbuatın yaygınlaşması bilginin dolaşımı ve küreselleşme açısından önemli bir rol oynadı. Uzak memleketlerdeki olaylar telgraf yoluyla kısa sürede öğrenildi, yeni bilgi ve haberler matbu yayınlar vesilesiyle gündem oluşturmaya başladı. Bu etkinin görüldüğü alanlardan biri Osmanlı Devleti'nin Afrika ile olan ilişkileridir. Bugüne kadar Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılda Afrika'ya dair ilgi ve malumatın artması genellikle siyasi yönelimle, imparatorluk hedefleri ve İttihad-ı İslam gibi politikalarla yorumlanageldi. Bu makale, Osmanlı-Afrika ilişkilerindeki bu yoğun irtibatın sadece siyasi hedeflerle açıklanamayacağını, Hint ve Uzak Doğu Asya ile olan ilişkilerde de görüldüğü gibi, matbuat devriminin burada kilit bir rol oynadığını savunmaktadır. Zira matbuat faaliyetlerinin en önemli hizmeti insanların bilgilerini, algılarını ve gündemlerini belirlemek oldu. Osmanlı'da Afrika'yla ilgili Türkçe yazılmış ya da Türkçeye tercüme edilmiş eserleri inceleyen bu çalışma, özelde bu ilişkilerin bir yansıması olarak Sudan bölgesi hakkındaki kitap, dergi ve gazetelere yoğunlaşmaktadır. Matbuat devrimi öncesinde iki bölge halkının birbirleri hakkındaki algısına da değinerek bu çağın insanların tasavvurunda ne gibi etkiler meydana getirdiğini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Afrika, Sudan, matbaa, matbuat

Abstract

One of the most fundamental changes that occurred in the nineteenth century was the development of printing, as the spread of printed works played an important role in the circulation of information and globalization. News about events that transpired in distant countries was spread via telegraph; as a result, information and news stories began to make an impact by means of printed publications. One particular example of such an impact concerns the relations between the Ottoman Empire and Africa. The increased interest and circulation of information on Africa in the nineteenth-century Ottoman Empire has predominantly been interpreted by modern historians in terms of political orientation, imperial goals and policies such as Pan-Islamism. This article argues that the bolstering of contact in Ottoman-African relations cannot be explained by political purposes alone. On the contrary, the printing revolution played a key role in this regard, as in the cases of Ottoman relations with India and Far East Asia, especially because the main contribution of printing has been to shape people's knowledge, perceptions and agendas. By examining

* Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, omer.kocyyigit@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7592-6946

works about Africa that were written in Turkish or translated into Turkish in the Ottoman Empire, this study focuses on books and newspapers about the specific region of Sudan as a reflection of those relations. It also discusses the impact of the printing revolution on how the people, namely the Ottomans and the Africans, perceived each other differently before and after the spread of printing in the light of specific examples.

Keywords: Ottoman Empire, Africa, Sudan, printing press, printed publications

Giriş

“... Es-Sultân el-Gâzi Abdülhamid Hân-ı Sâni Efendimiz'in ... bendegân-ı sadâkat-nişânları ... müddet-i kalile içinde gıpta-fermâ-yı a'sâr-ı eslâf olacak mertebede nice âsâr-ı bergüzide vaz'-ı destgâh-ı tab' ve istifâde etmişlerdir...”¹

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin dışarıya en açık olduğu ve hariçteki memleketlerle yoğun irtibat kurduğu bir dönemdir. Bu asır, Osmanlılar'ın sadece yönetici tabakasında değil, toplumsal düzeyde de dış dünyadan hızlı ve sürekli haberdar olduğu bir sürece dönüştü. Osmanlı'da basılan pek çok kitap vesilesiyle okurlar ilk defa Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında isimlerini bilmediği bölgeler hakkında bilgi sahibi oldu. Ulaşım ve iletişim devriminin bir neticesi olarak tüm dünyada hızlı haberleşmenin ve seyahatin mümkün olduğu bu çağda, telgraf teknolojisi sayesinde dünyanın herhangi bir yerindeki bir haber dakikalar içinde gerekli yerlere duyurulup bir gün sonraki gazetelerde basılmaya başlamıştı. Böylece insanlar hem süreli yayınlar hem de kitaplardan öğrendikleriyle basılı eser kültürünün meydana getirdiği “matbuat çağı”nın imkânlarından istifade etmeye başladılar. İletişim devriminin etkili araçları olarak matbu eserler insanların uzak yerlere dair bilgilerini ve o bölgelerle olan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir.

Osmanlı'nın pek çok açıdan dış dünyayla irtibatının hız kazanması, ulaşım ve iletişim devriminin sağladığı imkânlar neticesinde 1860'larda başladı.² Bu irtibatın ve haberleşmenin ulaştığı boyutları göstermesi açısından Ebubekir Efendi'nin seyahati önem arz etmektedir. Bu yıllarda Güney Afrika'daki Müslüman tebaa arasında yaşanan dinî tartışmaları çözmesi için İngilizler Müslümanların halifesi olan Sultan Abdülaziz'den bir temsilci talep etmişti. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa aranan vasıflara sahip bir kişi olarak padişaha Ebubekir Efendi'yi önerdi. 1862 yılında yardımcısı Ömer Lütfi Efendi ile beraber İstanbul'dan yola çıkıp önce İngiltere'ye, ardından Cape Town'a ulaşan Ebubekir Efendi, yerli halkın arasındaki sorunları kısa sürede çözdü ve 1880'de vefat edene kadar Güney Afrika'da dinî bir lider olarak yaşadı.³

Ebubekir Efendi'nin Güney Afrika gibi uzak bir coğrafyada verdiği mücadelenin yaygın olarak bilinmesinde matbu olarak okuyucuya ulaşan mektup, köşe yazısı, seyahatname ve dinî kitapların hayati bir rolü olmuştur. Cape Town'a varduktan dokuz gün sonra İstanbul'daki Münif Paşa'ya mektup yazan

1 Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 2.

2 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Koçyiğit, “The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, Leiden 2020.

3 Yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Baktır - Cezmi Eraslan, “Ebubekir Efendi”, *DİA*, X, (1994), s. 276-277; Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Ebubekir Efendi'nin haberleri bir ay sonra *Mecmua-i Fünun* dergisinde “Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam” başlığıyla basılır.⁴ Bu dergi Münif Paşa tarafından 1862 ve 1863 yıllarında yayımlanarak 48 sayıya ulaşan ve bazı sayıları yoğun ilgiden dolayı tekrar basım yapan bir yayındı.⁵ Ebubekir Efendi ilerleyen dönemde de İstanbul'a mektuplar gönderir. Bu mektupları yayımlayan Münif Paşa okuyucuya daha iyi bilgi vermek için Ebubekir Efendi'nin sözlerini açıklamış, hatta derginin onuncu sayısında olduğu gibi Güney Afrika'nın tarihi ve coğrafyasını tanıtır bölge hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁶ Mektuplarında Afrika'nın Zengibar ve Mozambik gibi bölgelerine yaptığı seyahatlerden de bahseden Ebubekir Efendi bölge Müslümanlarının Osmanlı hilafetine bağlanması için birtakım tekliflerde bulunur.⁷ Böylece söz konusu derginin okuyucuları Afrikadaki yeni bölgeler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca hacdan dönenlerin yanlarında getirdiği Endonezyalı Muhammed Salih'e ait birtakım kitapların Güney Afrika'daki Müslümanlar arasında tartışmalara yol açtığını söylemesi,⁸ matbuat sayesinde dünyada bilginin dolaşımı için önemli bir örnektir.

Ebubekir Efendi'nin matbuat faaliyetleri mektupları ve bu mektupların İstanbul'daki mecmualarda basılmasıyla sınırlı değildir. Bölge insanı Hollandalılar tarafından Endonezya'dan Cape Town'a getirildiği için Hollandaca konuşuyordu, bu yüzden Ebubekir Efendi yerli halkın dilini öğrendi. Yazmış olduğu *Beyanü'd-Din* isimli eser, Arap harfleriyle yazılmış ilk Hollandaca kitaptır.⁹ Bu kitaptan dolayı Sultan Abdülaziz tarafından Mecidi nişan verilen Ebubekir Efendi, 1877 yılında İstanbul'a gelir ve Matbaa-i Amire'de kitabından bin beş yüz nüsha bastırarak Güney Afrika'ya geri döner.¹⁰ Bunun yanında, Güney Afrika'ya giden bu âlimin ilk yıllarında yaşadığı maceralar matbu bir seyahatnameyle günümüze kadar ulaşmıştır. Ebubekir Efendi'yle beraber üç yıl kadar Güney Afrika'da kalan Ömer Lütfi Efendi denizden Doğu Afrika kıyılarını dolaşarak İstanbul'a gitmiş ve Ebubekir Efendi'yle beraber geçirdiği günlerini 1876 yılında bastırıldığı *Ümid Burnu Seyahatnamesi*'yle geniş bir kitleye duyurmuştur.¹¹

Ebubekir Efendi'nin macerasının matbuat vesilesiyle Osmanlı okuruyla buluşması tekil bir örnek değildir. Osmanlı şehirlerinde özellikle de başkentte sayıları gitgide artan matbaalar, Afrika'nın muhtelif bölgeleri hakkında yayınlar yapmıştır. Bu çalışma, siyasi, coğrafi, kültürel, dini ve edebî olmak üzere Afrika kıtası hakkında çeşitli konularda matbu olarak basılmış eserleri konu edinmektedir. Bu zengin matbuat faaliyeti içinde ise Türkçe eserlere yoğunlaşmaktadır. Böylece

4 Münif, “Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam”, *Mecmua-i Fünun*, 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Ramazan 1279), s. 393-399.

5 Abdullah Uçman, “Mecmua-i Fünun”, *DİA*, XXVIII, (2003), s. 270-271; İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa”, *DİA*, XXXII, (2006), s. 9-12.

6 Münif, “Ümid Burnu'ndan Mektub-ı Mahsus”, *Mecmua-i Fünun*, 10, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Şevval 1279), s. 425-430.

7 *Mecmua-i Fünun*, 11, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Zilkade 1279), s. 477-479.

8 Ebubekir, “Ümid Burnu'ndan Mevrud Bir Kıt'a Mektubun Hülasa-i Mealidir”, *Mecmua-i Fünun*, 26, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Safer 1281), s. 70-72.

9 Mia Brandel Syrier, *The Religious Duties of Islam as Taught and Explained by Abu Bakr Effendi*, E.J. Brill, Leiden 1960.

10 Ebubekir Efendi, *Beyanü'd-Din*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1294. Ebubekir Efendi bu kitapla beraber *Merasidü'd-Din* isimli kitabından da 1500 adet bastırmıştır. Bk. BOA, ME.MKT., 46/31, 26 Muharrem 1294 [10 Şubat 1877].

11 Ömer Lütfi, *Ümid Burnu Seyahatnamesi*, Ahmed Efendi Matbaası, İstanbul 1292. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Ömer Lütfi, *Yüz Yıl Önce Güney Afrika (Ümitburnu Seyahatnamesi)*, haz. Hüseyin Yorulmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

Osmanlı coğrafyasında başta başkent İstanbul ve ardından Rumeli ve Anadolu eyaletleri olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkçe okur kitlesinin bu dönemde ulaştığı bilgiler örnek olarak seçilmiştir. Osmanlı'da Afrika hakkındaki literatürün listesini vermek bu makalenin hedefi olmadığı için¹² mevcut geniş literatürden bölge olarak Sudan'a odaklanmak ve dil olarak eserleri Türkçe ile sınırlandırmak matbuat çağının etkisini göstermek için yeterli görülmüştür. Bu etkinin mukayesesi içinse matbuat çağından önce Türkçe yazılmış eserlerden hareketle Osmanlı'da Sudan ve genel olarak Afrika'dan ne kadar haberdar olunduğu sorusunun tartışılması gerekir.

Matbuat Çağı Öncesi Osmanlı'da Afrika Algısı: Sudan Örneği

Matbu eserlerin ön sözlerinde geçtiği üzere, Afrika'da bulunan pek çok memleket hakkındaki malumat ilk defa aktarılan bilgiler olarak kitaplarda dile getirilmiştir. Her ne kadar siyasi yönden Osmanlı Devleti'nin eskiden beri Afrika'nın bazı bölgeleriyle ilişkisi var olsa da gerek devlet adamlarının gerekse halkın genel Afrika kıtasına dair bilgisi on dokuzuncu yüzyıla kıyaslanamayacak kadar sınırlıydı. Sudan özelinde bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki hâkimiyeti on altıncı yüzyıla kadar uzanır. Özdemir Paşa'nın faaliyetleriyle Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri Osmanlı'ya bağlanmış, 1555'te kurulan ve uzun yıllar Habeş Eyaleti olarak idare edilen bu bölgede bugünkü Sudan'ın Sevakin bölgesi gibi yerler de Osmanlı'ya dâhil olmuştu.¹³ Ancak merkez Sudan'da Func Sultanlığı on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'dan sevk ettiği ordu 1821 yılında Func Sultanlığı'nı yıkıp merkez Sudan'ı almasıyla, bölgede altmış yıllık Osmanlı-Mısır yönetimi başladı. Osmanlı kaynaklarının bölgeyi "Sûdân-ı Mısırî-i Osmânî" olarak tanıttığı bu hâkimiyet, mehdiliğini ilan edip başlattığı isyanla kısa sürede büyük bir askerî güce sahip olan Muhammed Ahmed el-Mehdi'nin 1885'te Hartum'u almasına kadar devam etti.¹⁴

Bölgedeki Osmanlı egemenliğinden önce de sonra da Sudan hakkında yazılmış Türkçe eserler görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin merkez eyaletlerinde yaşayan bir insanın gerek Sudan gerekse Afrika hakkındaki malumatı temel olarak o bölgelerden gelmiş kişilerin aktarımına dayanıyordu. Elbette bölge hakkında yazma eserlerde bilgiler mevcuttu ancak bunların kaç kişiye ulaştığı, kaç kişi tarafından okunduğu ve dinlendiği ayrı bir çalışmanın konusudur. İbnü'l Cevzi'nin *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadlîs-Sudan ve'l-Habeş* isimli eserinin Türkçe tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde mevcut olan Sudan hakkındaki el yazmalarına örnektir.¹⁵ Mütercimi tespit

12 Osmanlı literatüründe Afrika hakkındaki eserlerin listesi için bk. Ahmet Kavas, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*, ed. Zekeriya Kurşun, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2013.

13 Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

14 P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan: 1881-1898*, Clarendon Press, Oxford 1970.

15 Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadlîs-Sudan ve'l-Habeş Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958.

edilemeyen bu eserde İbnü'l-Cevzi'nin kitabında olmayan ilave bilgilerin eklendiği de belirtilmiş¹⁶ ve Türkçe tercümenin çok sayıda nüshası günümüze ulaşmıştır.¹⁷ Eser; Sudan ve Habeşlilerin nesebi, İslamiyet'in bu topraklara yayılışı, Hicaz'dan bu bölgeye gelen sahabeler, Sudan ve Habeşli ashap, ulema ve şuara hakkında on fasıl hâlinde bilgiler vermektedir. Ancak görüldüğü üzere bu bilgiler erken dönem İslam tarihine dayanıyordu, güncel bilgilere ve gözlemlere yer verilmemişti.

Bölge hakkında güncel malumatın yer aldığı kaynaklar olarak seyahatnameler akla gelecektir. Osmanlı'da matbuat öncesi Afrika algısını en güzel aktaracak isimse Evliya Çelebi'dir. On yedinci yüzyılda geniş bir coğrafyayı gezme imkânı bulan Evliya'nın on ciltlik eserinde en son anlattığı bölge Afrika topraklarıdır. Mısır valisi İbrahim Paşa'nın verdiği hediyelerle Mısır'dan yola çıkan Evliya Çelebi, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya ve Tanzanya'yı gezmiş, 1672 tarihinde gerçekleştirdiği bu gezisinde Nil boyunca ilerleyerek Mısır'dan Sudan'a ulaşmıştır.¹⁸

Bu yolculuğun tehlikeli olabileceğini insanların kendisine yaptığı tavsiyelerden yola çıkarak aktaran Evliya Çelebi, sekiz yüz kişiyle beraber seyahat ettiğini bildirir¹⁹ ve hakkında fazla malumatın olmadığı bu uzak topraklardaki gezisinde ilgisini çeken ayrıntıları bir bir nakleder. Sudanlıların ten renkleri, dinî inanışları, yemek kültürü ve bölgede yaşayan hayvanlar gibi pek çok konuda bilgi vererek kelimeleriyle o coğrafyayı tasvir eder. Örneğin Mısır'dan güneye indikçe Şafiilerin azaldığını, Malikilerin sayıca arttığını kaydeden Evliya'da siyahi ve beyaz tenli ayrımını görmek mümkündür.²⁰ İzole bir hayatın yaşandığı bu bölgede Funcistan sultanının kardeşi Kan Cercis'le görüşen Evliya Çelebi, ilk defa beyaz tenli insan gören Cercis'in nasıl hayret ettiğini kendi üslubuyla aktarır. Cercis beyaz tenlilerin derilerinin birileri tarafından yüzüldüğünü zannetmiştir ve bunu aktaran Evliya gezdiği memleketlerde hiç böyle bir söz işitmediğini söyler.²¹

Evliya'nın Sudan topraklarında şaşkınlıkla anlattığı meselelerden bir başkası yemek kültürüdür ve bu konuda da Rumeli-Anadolu ile Afrika bölgesi arasında farklılıkların görüldüğü anlaşılır. Örneğin bölge halkının kedi eti yemeyi mübah gördüklerini, bazılarının ise zürafa, fil, gergedan ve ceylan avlayıp tırnakları çatallı diye yediklerini bildirir. Hatta bir keresinde kaldıkları evin hizmetkârları bir zürafa yavrusu avlayıp kebab hâlinde sofraya getirdiğinde Evliya, "inşallah helaldir, kitapta yerini bulamadık" diyerek zürafa etini ilk defa tadar ve at etinden de sığır etinden de daha lezzetli olduğunu söyler.²²

16 Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *age.*, s. 3a.

17 Bk. Yusuf Şevki Yavuz – Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, (1999), s. 550-551.

18 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i Bi-Misil in Ahbar-ı Nil*, haz. Robert Dankoff – Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

19 *Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, 10/2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 911.

20 Evliya Çelebi, Afrikalıların Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan geldiği için siyahi olduklarını bazı kıssalarla anlatır. Hatta ona göre Dongola şehri, Ham'ın oğlu yani Hz. Nuh'un torunu olan Dongol bu şehre kale yaptırdığı için böyle isimlendirilmiştir. Bk. Evliya Çelebi, *age.*, s. 933.

21 Evliya Çelebi kendisini tanıtırken "Biz Mekke ve Medine sultanı, Arap, Acem, Rum, Konstantiniyye kayseri Sultan Mehmed Han'ın kullarınız. Allah'ın emriyle o topraklardaki insanlar böyle aktır, alemlerin Rabbi sizi siyah bizi beyaz yarattı" şeklinde cevap verir. Evliya Çelebi, *age.*, s. 946.

22 Evliya Çelebi, *age.*, s. 934-935.

Evliya Çelebi'nin tecrit edilmiş bir dünya olarak bahsettiği Sudan'da insanların Osmanlı Devleti hakkındaki algıları da önemli bir husustur. Evliya Çelebi'nin Sudan'daki Cuma hutbeleri hakkında verdiği bilgiler bu açıdan dikkat çekicidir. Dongolâdaki camilerden söz eden Evliya, minberde önce Funcistan sultanına sonra da Osmanlı padişahına dua ettiklerini kaydeder. Zira Osmanlı padişahı "hâdimü'l-Haremeyniş-şerifeyn"dir.²³ Cuma hutbelerinden bahsederken hatiplerin Arapça olarak "sahibü'l-biladi's-Sudan, vâsiü'l-buldan, es-Sultan ibnû's-Sultan" diyerek Func Sultanı'na, "el-mevlana, sahibü'l-Haremeyn, Muhammed, eyyedallahu saltanatehüma ilâ inkırâzî'd-devrân" diyerek Osmanlı sultanına dua ettiklerini bildirir.²⁴ Bu ifadelerden yola çıkarak Osmanlı padişahının bölgede tanınmasında kutsal topraklara sahip olmanın etkisinden söz etmek mümkündür. Elbette eskiden beri var olan Hac yolculukları vesilesiyle dünyanın farklı bölgelerinden Müslümanlar her sene Mekke'ye geliyordu. Bu kişilerin Mekke'de Osmanlı sultanından haberdar oldukları ve bu bilgileri memleketlerine döndüklerinde bölge insanına naklettikleri düşünülebilir. Ancak Endonezya Müslümanları örneğinde olduğu gibi bazen Osmanlı Sultanı ile Mekke Şerifi'nin kastedildiği ve bu iki unvanın birbiriyle karıştırıldığı göz ardı edilmemelidir.²⁵

Evliya Çelebi'de görüldüğü gibi, modern öncesi dönemde Osmanlı merkez topraklarının Sudan gibi bilinmeyen bir bölgeden farklarını en iyi belgeleyen eserlerin başında seyahatnamelerin olduğu söylenebilir. Bölgeler arası ulaşım ve irtibatın uzun zamanlar aldığı dönemde az sayıdaki seyyahın tuttuğu notlar uzak diyarları tanıma hususunda hayati bir rol oynamıştır. Bu notlarda zaman zaman gerçeklikler efsanevi bir dille aktarılıyor, böylece sayıları modern dönemle kıyaslanamayacak kadar az sayıdaki okurun bölge hakkındaki tahayyülü şekilleniyordu. Bir başka ifadeyle bahsedilen bölgeler hakkındaki bilgiler somut ayrıntılar içermiyor, okurlara muhayyel bir memleketle dair bilgiler veriyordu. Oysa modern dönemde bölgeler arasındaki irtibatsızlık Endüstri Devrimi ile beraber hızlı bir şekilde değişip ilişkiler ağına dönüşmüş, dünyada hızlı bir globalleşme yaşanmıştır. İşte bu süreçte tüm dünyada ve Osmanlı'da matbuat devriminin yaşanması, insanların bilinmeyen topraklar hakkındaki algısında büyük değişimlere sebep oldu. Osmanlı insanının uzak diyarlar hakkında Türkçe kaleme alınmış eserlere ulaşımı da bu süreçte kolaylaştı.

Matbuat Dönemi'nde Sudan Özelinde Afrika'ya Dair Eserler

Her ne kadar modern öncesi dönemde Osmanlı'da matbaa gayrimüslim tebaanın kullandığı ve on sekizinci yüzyılda İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle Müslümanların da ulaştığı bir imkân olsa da matbuatın niceliği ve etkisi on dokuzuncu yüzyıla nazaran oldukça sınırlı kalmıştır.²⁶ Matbaa

23 Evliya Çelebi, *age.*, s. 934.

24 Evliya Çelebi, *age.*, s. 956.

25 Martin van Bruinessen, "Muslims of the Dutch East Indies and the Caliphate Question", *Studia Islamika*, 2/3, (1995), s. 115-140.

26 Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat: Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı İbrahim Müteferrika*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004; M. Şükrü

teknolojisinin gelişmesi, devletin resmî matbaalarda yayın yapması ve özel müteşebbislerin matbaa kurmasına izin vermesi on dokuzuncu asırda gerçekleşti. Bu faaliyetler hem Osmanlıda hem de dünyada “matbuat kapitalizmi” diye adlandırılan bir sürece yol açtı. Bu süreçten okuryazarlık oranları ve bilgiye ulaşma araçları doğrudan etkilendi, gazete ve dergilerin sayıları arttı, roman gibi yeni edebî türler meydana geldi. Hatta matbuat faaliyetleri insanların millet olma bilincinin ve muhayyel cemaatlerin üyesi olma düşüncesinin yaygınlaşmasına yardımcı oldu.²⁷

Matbuatın bu yaygın etkilerini Osmanlılar farklı düzeylerde tecrübe etti. Söz konusu etkilerden biri de Osmanlı insanının Afrika hakkındaki bilgisi ve algısı üzerinde yaşandı. “Afrikâ-yi Osmânî” kavramının yaygınlaştığı bu yüzyılda,²⁸ Afrika hakkında yazılmış seyahatnameler, diplomatik raporlar, coğrafya ve tarih kitapları, gazete haberleri önemli oranda artmıştır.²⁹ Bu yayın faaliyetlerinde yabancı dillerden Türkçeye tercümelerin sayısının artması dikkat çekmektedir. Bu süreçteki entelektüel birikim Sudan özelinde incelendiğinde benzer bir tabloyla karşılaşılır: Sudan toprakları matbu eserlerle bilinmeyen bir bölge olmaktan çıkmıştır.

Osmanlıda matbuat kapitalizminin arifesinde, 1846 yılında, İstanbulda bulunan Ceride-i Havadis Matbaası'nda *Tercüme-i Risale-i Sudan*³⁰ isimli bir kitap basıldı. Bu eser, Tunuslu Muhammed bin Ali bin Zeynelabidin tarafından 1820'li yıllarda yaptığı seyahat sonucu Arapça olarak kaleme alınmıştır. Sinnar, Kordofan, Darfur ve Vaday'a yaptığı seyahatleri anlatan Muhammed bin Ali'nin eseri zengin bir içeriğe sahiptir. Ezher'de okurken kimya ve esrâr-ı huruf dersleri almak için Sudan'a giden ve bölge hakkında ilgi çekici bilgiler veren Muhammed bin Ali, seyahati esnasında 1821'de Mısır'dan sevk edilen ordunun Kordofan'ı ele geçirmesine şahit olur. Vaday Sultanı'yla görüşen Muhammed, kendisine Osmanlı Devleti hakkında bilgiler verdiğini kaydeder, hatta bu anlatımından dolayı Vaday Sultanı'nın Osmanlı topraklarına gitmeyi, özellikle de İstanbul'u görmeyi arzuladığını bildirir. Bu seyahati sırasında anılarının yanında, çizdiği haritaları Fransa Kralı'na hediye edecek olan bir Fransız rahip gibi, tanıştığı kişilere de yer veren Muhammed bin Ali, yaptığı ilmi sohbetlerden ve Müslüman çocuklara verdiği derslerden bahseder. Örneğin bir köy imamına İbn-i İshak'ın *Muhtasar*'ını okutmuş, ayrıca yerli insanlara ağaç açılma ve silah kullanma gibi teknik bilgiler vermiştir. Hatta Darfur'dayken yemek kültürünün zengin olmadığını görünce bölge halkına börek yapmasını öğretmiştir. Vaday'ın merkezi Vara şehrinin kadısının evinde *Sahih-i Buhari* ve *Elfiyetü İbn-i Malik* kitaplarının olduğunu anlattığı gibi, başka bir yerde Fatıha ve İhlas surelerini bilenlere fakih denildiğinden bahseder.³¹

Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008, s. 38-41.

27 Matbuatın dünyadaki etkileri için bk. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006.

28 Zengibar örneğinde bu kavramı tartışan bir çalışma olarak bk. Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

29 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Kavas, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *age*.

30 Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Ceride-i Havadis, İstanbul 1262. Eserin yazma nüshası için bk. Esad Efendi nr. 2218.

31 Ahmet Kavas, “Aslı Kayıp Bir Seyahatnamenin Tercüme Serüveni: Risale-i Sudan”, *Müteferrika*, 2, (2000), s. 143-149.

Bunun gibi bilgilerin bulunduğu Muhammed bin Ali'nin seyahatnamesinin, anlatım olarak Evliya Çelebi'nin notlarıyla benzeştiği ileri sürülebilir. Ancak matbuat çağı, bu eserin ulaştığı okur kitlesi ve de günümüze kadar ulaşması açısından önemli bir rol oynadı. Zira bu seyahatname matbu Türkçe tercümesinden dolayı kaybolmaktan kurtulmuştur. İstanbul'daki basımından bir yıl sonra, 1847'de, eser Osmanlı Türkçesinden Almancaya çevrildi ve Leipzig'te basıldı. 1981 yılında ise yine Türkçe nüsha esas alınarak eser Fransızcaya çevrildi ve Paris'te neşredildi. Eserin Arapçası kaybolduğu için bu seyahatname Abdullah Muaviye tarafından Fransızcadan tekrar Arapçaya çevrildi ve Tunus'ta Beytü'l-Hikme tarafından 1993'te yayımlandı.³²

Bahsedilen kitabın İstanbul'daki basımından kısa bir süre sonra matbuat kapitalizmi başladı ve özel matbaaların kurulmasıyla beraber matbuat üretimi 1870'lerden sonra daha da hız kazandı. Bu tarihlerde ulaşım imkânlarının da getirdiği olanaklar sayesinde Afrika'ya giden Osmanlı devlet adamlarının sayısı artmıştır. Afrika hakkında basımına izin verilen çok sayıda eserin vazife gereği muhtelif bölgelere giden bu devlet adamlarına ait olduğu görülür. Örneğin, II. Abdülhamid'in yaveri olan Azmzade Sadık el-Müeyyed'in *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat* kitabı, kendisinin 1895 yılında Senusi şeyhini ziyaret etmek için Bingazi'ye yaptığı yolculuk sonucu yazılmıştır.³³ Yazar kitabı padişaha arz etmiş ve “haritalı bir seyahatname tertibine muvaffak” olduğunu belirtmiştir.³⁴ Vaday, Bornu ve Sokoto gibi bölgelerden de bahseden bu eser, İstanbul'daki gazetelerde tefrika hâlinde yayımlandıktan sonra matbu olarak çok sayıda basılmıştır.³⁵ Benzer basın-yayın tecrübesi yazarın *Habeş Seyahatnamesi*³⁶ kitabında da görülür ve yazar iki kitabının da girişinde Afrika'ya görev gereği gittiğinden bahsedip padişaha şükranlarını sunmaktadır.

Afrikâ-yı Osmânî tabirinin matbuattaki yansımalarından biri de Sudan'a odaklanan kitapların yazılması ve literatürde yerini almasıdır. Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Kamil Paşa'nın *Sudan-ı Mısri*³⁷ kitabı buna örnektir. Ömer Kamil, kitabının girişinde o devirde her türlü eserin “tıbaat ve intişar” edildiğini fakat birkaç senedir Mısır'da gerçekleşen olaylarla ilgili kimsenin bir yazı kaleme almadığından dolayı bu kitabı yazmaya teşebbüs ettiğini söyler.³⁸ “Hudut” başlığı altında Sudan'ın sınırlarını bildiren eser, manzara-i umumi, ahval-i umumi, ahval-i coğrafya, ahval-i tarihiye ve ahval-i ahire gibi kısımlardan oluşmaktadır. Kitapta Nil nehrinin hangi şehirlerden geçtiği bilgisi mesafeleriyle beraber ayrıntılı anlatılmış, Sudan memleketi üç temel bölge tasnifiyle

32 Ahmet Kavas, agm., s. 141-143.

33 *Azmzade Sadık el-Müeyyed, Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünosi ile Mülakat*, Alem Matbaası, İstanbul 1314. Eserin yazma nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4526. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitinin Büyük Sahrada Seyahati*, haz. H. Bostan – N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

34 BOA, Y.PRK.MYD., 21/106, 15 Şubat 1314 [27 Şubat 1899].

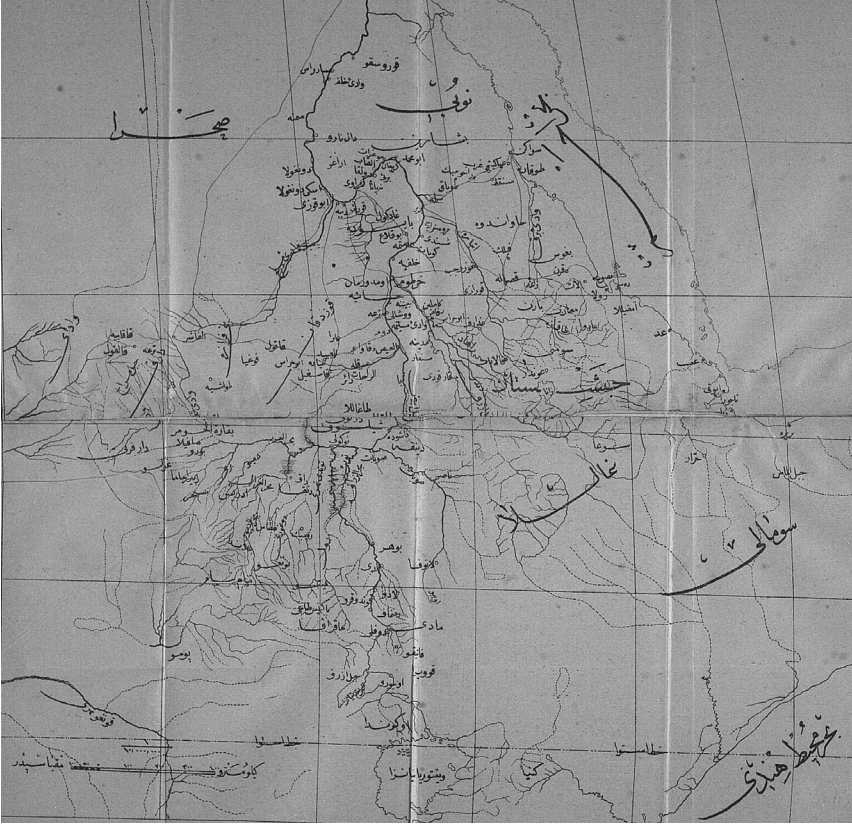
35 İdris Bostan, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 399-400.

36 Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1322. Kitap Arapçaya çevrilerek resimli ve haritalı hâlde yayımlanmıştır. Yazarın kitapları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat*, s. XXIII-XXV.

37 Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul 1304. Eserin yazma nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4243.

38 Ömer Kamil, *age.*, s. 2-3.

Sudan-ı Garbî eyaleti (Darfur, Kordofan, Bahr el-Gazal, Dongola), Sudan Merkezi eyaleti (Hartum) ve Sudan-ı Şarkî eyaleti (Sevakın) olarak tanıtmıştır. Kitabın sonunda bir de Sudan haritası bulunur. Ömer Kamil Sudan'daki sosyal ve ekonomik durumlardan da bahsettiği eserinde Mehdi isyanından söz etmekte, bu isyanın temel nedeninin köle ticaretinin yasaklanması olduğunu belirtmektedir. Zira köle ticareti yasaklanınca tarlalarda çalıştıracak işçi bulunamadığından tarım faaliyetlerinin azaldığını, böylece ekonomik yönden zayıflamaya yol açtığını kaydetmektedir.³⁹

Harita 1. Sudan Haritası

Kaynak: Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, s. 103.⁴⁰

Osmanlı devlet adamlarınca hazırlanmış eserlere bir diğer örnek, Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Subhî'nin *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi* kitabıdır. Diğer memurların basım tecrübelerinde de görüldüğü gibi bu kitap öncelikle yazma nüsha olarak saraya sunulmuş, sonra matbu hâlde çoğaltılmıştır.⁴¹ Üçüncü kısmı Sudan'a ayrılan eserde bölgenin tabii, politik ve ekonomik

39 Ömer Kamil, *age.*, s. 65-66.

40 Haritanın görüntüsü Seyfettin Özege koleksiyonundan alınmıştır. Bk. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu, nr. 0121603.

41 Eserin yazma nüshası için bk. Ömer Subhî, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul

özellikleri başlıklar hâlinde sunulurken şehir isimleri ve nüfus bilgileri tablolarla tanıtılmıştır. Ancak yazma nüshada var olan renkli haritalar matbu kitapta yer almamaktadır.⁴² Görsel ve somut bilgiler eşliğinde hazırlanan bu eser 20 Mayıs 1888'de tamamlanır ve 1889-1890'da İstanbul'da basılarak kamuya ulaşır. Eserin mukaddimesinde Sultan II. Abdülhamid'e övgüler ve dualardan sonra Ömer Subhi dönemin matbuat zenginliğine de değinir, kısa zaman içinde geçmiş asırları kıskandıracak derecede ("ğbta-fermâ-yı a'sâr-ı eslâf olacak mertebede") çok sayıda eserin neşredildiğini ifade eder.⁴³

Tablo 1. Sudan-ı Şarkî

۱ - سودان شرقى .		
اسمى ممالك	مشهور شهرلر	جنس و مقدار نفوس
وادى [فترى كولى] حوضه سنده در	(ووارا) غایت مشهور بر نقطه تجارت اولوب بورایه طرابلس غرب ، مصر ، بورنو مالکندن بر چوقق کار بانلر کلوب کیدر لر . (آبشى) موقعی مرکز حکومت و اداره در .	جسارت و آور ربا خریدایلرینه خصوصت فوق الماده ایله مشهور سیاه عرب (۲۰۵۰۰۰۰۰)
دارفور [قسما بیل حوضه سنده بولنوب (مراح) سلسله جبالى ایله اشغال اولمشدر .	(قوبه) غایت مشهور بر مرکز تجارتدر . (الفاشر) موقعی دنخى مرکز اداره در .	سیاه و بیاض عرب تقریباً (۴۰۰۰۰۰۰۰)

Kaynak: Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 83.

Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4261.

42 Ömer Subhi, *age.*, s. 97-104.

43 Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307, s. 2-3. Bu eserlerin hangi kaynaklardan yararlandığı meselesi önemli bir araştırma konusudur. Makalede adı geçen kitaplardan *Sudan Seyahatnamesi*'nde hangi kaynaklardan yararlandığı zikredilse de - aşağıda bahsedilecek olan *Sudan Hükümet-i Mehdiyesi* kitabının tespit edilen kaynakları gibi - kaynak zikretmeyen kitapların farklı dillerde yayımlanan eserlerden yararlanmış olacağı muhtemeldir.

*Afrika Delili*⁴⁴ adlı eser bu konuda verilecek bir başka örnektir. 1894'te Kahire'de yayımlanan bu kitap, Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetinde kâtip olarak çalışan Bandırmalizade Mehmed Muhsin'e aittir. Genel olarak Mısır tarihi, idaresi ve coğrafyası hakkında kapsamlı bilgiler veren eserin girişinde Ahmed Muhtar Paşa'nın takrizi bulunur. Eserin üçüncü faslı olan "Lahika-i Mebhas" bölümü "Sudan-ı Mısır-i Osmanî"ye ayrılmış, burada Kavalalı döneminden 1889'a kadarki askerî ve siyasi bilgiler anlatılmıştır.⁴⁵

Görüldüğü gibi, matbuatın kitaba bakan kısmı eskiye nazaran daha somut ve kesin bilgileri harita gibi delillerle beraber sunmaya başladı ve böylece Afrika ülkelerinin, nüfusunun, siyasetinin yakından tanınmasını sağladı. Bunun gibi gerçekliği niceliksel ve görsel malzemelerle sunmak matbaanın "aynen tekrarlanabilir görsel ifade" gücüne dayanıyordu ve bunu hızla kitlelere ulaştırmak yazma kültüründe mümkün değildi.⁴⁶ Ayrıca, bahsedilen devlet memurlarının Afrika hakkında sunduğu veriler matbuatla beraber sadece devlet adamları veya ulema gibi sınırlı bir çevrenin hizmetine yönelik olmaktan çıktı ve genele yayılarak kamusal bilgi hâline geldi.

II. Meşrutiyet Dönemi ve Basın

Yukarıda yer alan örnekler Sultan II. Abdülhamid döneminde sıkı bir şekilde uygulanan yayım kontrolleri sonrası basımına izin verilen eserlerdi. Zira matbuat faaliyetlerinde eserlerin sansür sürecinden geçtikten sonra basıldığı gerçeği unutulmamalıdır. Ancak bu kontrol sistemi literatürde yaygın olduğu şekliyle sadece Osmanlı'ya, özelde de Sultan II. Abdülhamid'e indirgenmemelidir, zira sansür global ölçekte uygulanmış bir sistemdir. Sultan Abdülhamid döneminin çağdaşı olan pek çok imparator zamanında tehlikeli görülen fikirlerin halk arasında yayılmasını engellemek için sansür politikaları yürütülmüş ve zararlı neşirler yasaklanmıştır.⁴⁷ Osmanlı'da ise matbuat denetimi Sultan Abdülhamid'den önce başlamış ve 1860'lardan itibaren ilan edilen çok sayıda matbuat nizamnamesiyle matbaa faaliyetlerine dair kontroller sağlanmıştır.⁴⁸

II. Meşrutiyet'in ilanı basın yayın denetiminde birtakım serbestlikler getirmiş olsa da bu süreçte sansürün tamamen ortadan kalktığı söylenemez.⁴⁹ Fakat yine de Sultan II.

44 Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, Kahire 1312.

45 Mehmed Muhsin, *age.*, s. 304-371.

46 Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, Londra 2002, s. 124-125.

47 On dokuzuncu yüzyılda imparatorlukların sansür politikalarıyla ilgili bk. Robert Justin Goldstein, ed. *The War for the Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, Greenwood, Westport 2000; Jonathon Green – Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship: New Edition*, Facts On File, New York 2005.

48 Ayrıntılı bilgi için bk. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007; Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/7, (2006), s. 291-349; Filiz Dıġroġlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul 2017, s. 631-651; Sina Akşin, "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara (2002) s. 979-983.

49 Ayşe Eryaman, "1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclisi

Abdülhamid döneminde muhalif olan pek çok isim eserlerini bu yıllarda neşredebilmiştir. Sürgünde olan çok sayıda Osmanlı aydını İstanbul'a gelerek yayın faaliyetlerine başlamış, sadece matbu kitaplarda değil, gazete gibi süreli yayınlarda da fikirlerini beyan etmiştir. Örneğin 1901 yılında sürgün edildiği Fizan'dan Meşrutiyet sonrasında geri dönebilen Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Senusiler ve Onüçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi* kitabı bu dönemde basıldı. Eserde Sultan Abdülhamid'in politikaları ağır bir şekilde eleştirilerek onun İttihad-ı İslam gibi bir hedefinin olmadığı söylenmektedir.⁵⁰

Bu süreçte Afrika ve Sudan hakkında yazılan yazılar da çeşitlilik göstermiştir. Muhammed Mihri Bey'in *Sudan Seyahatnamesi*⁵¹ bu yeni dönemdeki matbuat faaliyetlerine verilecek bir örnektir. Muhammed Mihri üç aylık Sudan seyahatini 28 Ocak 1909'da Mısır'dan yola çıkarak gerçekleştirir. Eserinde hem kişisel hatıralarını hem de bazı kaynaklardaki bilgileri aktaran Muhammed Mihri, seyahatnamenin kaynakları arasında Herodot'un tarihi, Naum Şukayr'ın *Tarihü's-Sudan*'ı, İbn-i Halikan, İbn-i Haldun ve Bonapart tarihleri ile *Tâcü't-Tevârih* gibi eserleri zikreder.⁵² Kitabın önsözünde kendi eserini Afrika hakkında yazılan diğer kitaplardan ayırır ve farkını da belirtir, zira ona göre diğer kitaplar ya ülkelerinin menfaatine göre yazılan Avrupalı seyyahlara aittir ya da II. Abdülhamid'in istibdat döneminde kaleme alınmıştır. Eserinin Meşrutiyet döneminin hür basınında yazılmış bir kitap olduğunu vurgulayan Muhammed Mihri, yeni devirden duyduğu memnuniyeti de dile getirir. Mısır'la ilgili bilgilerin ardından çoğunluğu Sudan'a ayrılan eserde, gelişen matbuat teknolojisi ve okur beklentisinin de etkisiyle olsa gerek, bölgedeki şehir, insan ve hayvanlara dair altmıştan fazla fotoğraf kullanır. Böylece bölge hakkında görsel malzemeler eşliğinde ansiklopedik bilgilerin ve kişisel tecrübelerin aktarıldığı *Sudan Seyahatnamesi* İstanbul'da çok sayıda basılarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Daha da önemlisi, matbuat ve fotoğraf teknolojisinin buluşmasıyla ortaya çıkan fotoğraflı neşriyat sayesinde hayatı boyunca Afrika kıtasını görmesi söz konusu olmayan binlerce insan uzak memleketleri gerçek görüntüleriyle tanımıştır. Bu durum Osmanlı insanının Afrika'ya dair tasavvurunu hiç olmadığı kadar somutlaştırmış olmalıdır.

Mebusan'ında "Matbuat Hürriyeti" Tartışmaları (1909-1914)", *OTAM*, 48, Ankara (2020), s. 43-63.

50 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın en Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi: Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi ve Asr-ı Hamidide Âlem-i İslam ve Senusiler*, İkdam Matbaası, İstanbul 1325.

51 Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1326. Eserin transkripsiyon baskısı için bk. Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.

52 Muhammed Mihri Bey 1849 Kerkük doğumludur. Babîali Tercüme Odası ve İran'da şehbenderlik vazifesinden sonra bir süre İstanbul'da Tercüme Odası'nda görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dilek Batislam, "Kerküklü Mehmed Mihri'nin Sudan Seyahatnamesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18/1, (2011), s. 295-304.

Fotoğraf 1. “Sudan kıtasının merkez-i idaresi olan Hartum şehri”

Kaynak: Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, s. 134.

Matbu kitapların yanı sıra Sudan hakkında yazılan haberler, aboneleri on binleri bulan gazeteler aracılığıyla halk arasında gündem oluşturuyordu. II. Meşrutiyet dönemindeki gazete köşelerinde Eşref Edib, Filibeli Ahmed Hilmi ve Abdürreşid İbrahim gibi yazarlar Afrika hakkında yazılar kaleme almıştır. Yayın faaliyetlerinde “Aleml-i İslam” başlığıyla İslam dünyasının farklı yerlerinden vaziyetleri sıkça konu edinen *Beyanülhak*, *Hikmet*, *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad* gibi gazete ve dergileri belirtmek gerekir.⁵³ Bu süreli yayınlarda sıkça rastlanan bir tür de şiirlerdi ve Sudan hakkında da şiirler gazete sütunlarında okuyucularıyla buluşmuştu. Yukarıda adı geçen neşirlerin meşhur yazarlarından biri Mehmed Akif Bey, *Asım* şiirinde Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abdüh’un inkılap fikrindeki farklarını gösterirken Sudan’dan bahsetmiştir. Buna göre Cemaleddin Afgani hızlı bir inkılap ile İslam’ın muzaffer olmasını vurgulayıp bunun için nazariyat ile vakit kaybedilmemesi gerektiğini belirtir. Abdüh ise inkılabın eğitimle olabileceğini, gerekirse Sudan’a giderek medreselerde talebeler yetiştirmek gerektiğini düşünmektedir ve bu düşünce şu dizelerle dile getirilir:

53 İSAM’ın Osmanlıca makaleler veri tabanında “Aleml-i İslam” başlığı tarandığında iki yüzü aşkın makale görünmektedir: <http://ktp.isam.org.tr/makaleosm/findrecords.php> [Erişim tarihi: 01.03.2022].

“Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdân’a;
 Yeni bir medrese te’sîs edelim urbâna.
 Daha üç beş de fazîletli mücâhid bulalım.
 Nesli tehzîb ile, i’lâ ile meşgûl olalım.
 Çıkarıp gönderelim, hâsılı, Şeyh’im, yer yer,
 Oradan Âlem-i İslâm’a Cemâleddin’ler.”⁵⁴

Bu plan yirmi yıllık bir süreyi gerektirmektedir ve Afgani bunu uzun görüp yirmi günde bitecek bir işin taraftarı olduğunu söyler. Mehmed Akif, şiirde Afgani ve Abduh’un yöntem farklarını ortaya koyduktan sonra kendisinin de Abduh gibi düşündüğünü belirtmiştir. Matbuatın etkisi açısından *Safahat*’ın altıncı kitabı olan *Asım*’da yer alan bu dizelerin okuyucuyla buluşmasının gazete vasıtasıyla gerçekleştiğini vurgulamak gerekir. Zira Mehmed Akif 1919 yılının Eylül ayından başlayarak bu şiiri *Sebilürreşad*’da tefrika hâlinde yayımlamıştır.⁵⁵ Böylece gazetenin ulaştığı kimseler Afrika hakkında sadece fikir yazıları veya haberlerle bilgi sahibi olmamış, aynı zamanda edebî türler de onların algısına etki etmiştir.

Afrika Hakkında Tercüme Eserler

Matbuat çağında Osmanlı Türkçesinde yazılmış bu eserlerin dışında, Avrupalı yazarlar tarafından Afrika hakkında yazılmış çok sayıda eserin tercüme edildiği görülmektedir. Bunda matbaanın sağladığı imkânların yanında Osmanlı’da Afrika’ya olan ilgi ve merakın artmasını da belirtmek gerekir. Ahmed Nermi⁵⁶ tarafından Fransızcadan tercüme edilen *Afrika Müslümanları İçinde, Hatt-ı İstiva’dan Şimâl-i Afrika’ya, Afrika Kabaili İçinde, Devr-i Afrika, Afrika Ormanları, Afrika-yı Garbî Seyahati* gibi kitaplar saraya sunulan tercümelere sadece birkaçıdır.⁵⁷ Kitapların başlıkları, Afrika’ya dair saraydaki ayrıntılı bilgi talebini göstermesi açısından önemlidir, zira farklı tür ve konulardaki kitaplar müstakil bir eser hâlinde talep edilmiştir.

Bazı eserler yazma hâlinde Sultan Abdülhamid’in özel kütüphanesi için saraya gönderilmiş fakat matbu olarak basılmamıştır.⁵⁸ Sudan’daki Mehdi isyanı hakkında anonim iki ciltlik *Sudan*

54 Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011, s. 402.

55 M. Orhan Okay, “Safahat”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 442-444.

56 Ahmed Nermi Sultan Abdülhamid dönemindeki mütercimlerden birisidir. Kendisinin 250’yi aşkın tercüme kitabının olması, onun idaresinde bir tercüme heyetinin olup olmadığı sorusunu akla getirir de bu konuda bir bilgi bulunamamıştır. 1861’de Kazan’da başlayıp 1923’te Ankara’da intiharla biten hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmet Sarıbal, “İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid’in Mâbeyn-i Hümayûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, (2020), s. 1257-1269. Ahmed Nermi’nin tercüme ettiği eser listesi için bk. İbrahim Şirin, “Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmet Nermi”, *Folklor/Edebiyat*, 17/66, (2011), s. 39-55.

57 Bu eserlerin yazma nüshaları İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Katalog numaraları sırasıyla: TY5235; TY5134; TY5227; TY5185; TY5435; TY5160.

58 Sultan Abdülhamid’in tercüme ettirdiği kitapların listesi ve dönemin mütercimleri hakkında bk. Gülistan Uçar, “II. Abdülhamid Han’ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2020.

Hükümet-i Mehdiyyesi isimli eser buna örnek verilebilir.⁵⁹ Birinci kısmı Muhammed Ahmed'in mehdiliğini ilan etmesinden 1885'te vefatına kadar olan süreyi içeren eserde, Mehdi isyanının sebepleri, isyanın özellikleri ve ulaştığı boyutlar, Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'ı fethetme nedenleri gibi konular bulunmaktadır. Hatta Sudan Mehdisinin bilinen bazı mektuplarının tercümeleri de mevcuttur ve Sultan Abdülhamit'i veya hilafet makamını eleştiren cümlelerin sonuna parantez içinde "hâşâ" ifadeleri yazılıdır. Bahsi geçen mektuplardan yola çıkarak eseri ayrıntılı incelediğimde bu yazmanın farklı kitaplardan tercüme edilmiş derleme bir eser olduğunu tespit ettim. Buna göre bazı kısımlar Alfred Egmont Hake'in 1885 yılında Londra'da basılan *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon* kitabından alınmış,⁶⁰ "Afrika Zulmatında" başlığıyla verilen bazı kısımlarsa⁶¹ Henry Morton Stanley'in 1891'de New York'ta basılan *In Darkest Africa* kitabından tercüme edilmiştir.⁶²

Afrika hakkında matbu formatta okuyucuya ulaşan tercümelere, Selanikli Tevfik'in çevirdiği Jules Verne'nin *Aventures*⁶³ ve Mehmed Ekrem'in çevirdiği Élisée Trivier'in *Mon Voyage*⁶⁴ kitapları örnek verilebilir. Ancak bu tercümeleri birebir çeviri değil, dönemin yaygın usulü olan uyarılama tercüme olarak düşünmek gerekir. *Yeni Afrika* kitabında olduğu gibi mütercim Mehmed İzzet, Afrika kıtasının coğrafya ve tarihine dair yeni bilgiler aktardığı kitabında Henry Morton Stanley'in seyahatnamesini kendi ifadeleriyle tanıtmış, yer yer de doğrudan çeviriler yapmıştır.⁶⁵

Türkçeye çevrilen bu eserler Osmanlı insanının Afrika algısını nasıl şekillendirdi? Osmanlı okurunun bu eserlerden nasıl etkilendiğini tespit etmek mümkün olmadığından, bu sorunun cevabı için mütercimlerin eserleri ne ölçüde birebir çevirdiklerini ve içerikte ne kadar tasarrufta bulduklarını incelemek gerekir. Mekteb-i Bahriye'de İngilizce hocalığı yapan Kolağası Ahmed Efendi ve Mustafa Said Bey'in tercüme ettiği Georg Schweinfurth'un *Afrika Seyahatnamesi*⁶⁶ kitabı bu hususta önemli veriler sunmaktadır. Tercümenin sonuç kısmında belirtildiği üzere, Schweinfurth Mısır'da coğrafya cemiyeti başkanlığı yaparken iki kez Afrika'ya seyahat etmiş ve eserini Almanca yazmıştır. Eser sonradan İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiş ve "her defasında birkaç yüz bin nüsha furuht" edilmiştir.⁶⁷

59 *Sudan Hükümet-i Mehdiyyesi*, I – II, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6155; nr. TY6156.

60 A. Egmont Hake, *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon, C.B., at Khartoum*, Kegan Paul, London 1885.

61 Bk. *Sudan Hükümet-i Mehdiyyesi*, I, s. 66.

62 Henry M. Stanley, *In Darkest Africa or the Quest, Rescue, and Retreat of Emin Governor of Equatoria*, Charles Scribner's Sons, New York 1891. Ayrıca, Stanley'in *In Darkest Africa* kitabı *Afrika Zulmatında* başlığıyla tercüme edilmiş ve nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bk. Nr. TY5100.

63 *Aventures de trois Russes et de trois Anglais dans l'Afrique australe*: Jules Verne, *Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyahati: Cenubi Afrikada*, çev. Selanikli Tevfik, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1307.

64 *Mon Voyage au Continent Noir: La 'Gironde' En Afrique*: Triver, *Triviye'nin Afrika Seyahatnamesi*, çev. Mehmed Ekrem, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.

65 Mehmed İzzet, *Yeni Afrika*, İstapan Matbaası, İstanbul 1308.

66 Georg Schweinfurth, *Şivinfort'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291.

67 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 911.

Resim 1. “Çadırlarda çiftlik ahalisinin görünüşü resmidir”

Kaynak: Georg Schweinfurth, *Şivinfurt'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291, s. 657.

Eserin Türkçe tercümesinde mütercim bazen dipnotlarda bazen de metinde kendi görüşü olduğunu belirten bir başlık açarak düşüncelerini aktardığı görülür. Örneğin Sudan'ın içlerine doğru demiryolları yaptığı için Hıdiv İsmail Paşa'ya teşekkür için bir bölüm açar ve bu demiryolları sayesinde oraların hem mamur olduğunu hem de nakliyattaki zorlukların bertaraf edildiğini bildirir.⁶⁸ Schweinfurth'un köle ticaretinden bahsettiği yeri birebir tercüme ettikten sonra dipnot açan mütercim, Darfur ve Sudan'da şimdilerde esir ticaretinin tamamen kaldırıldığından ve bundan sonra bu zulme kimsenin cesaret edemeyeceğinden bahsederek o bilgiyi tashih etmiştir.⁶⁹ Bir başka örnek Schweinfurth'un terzilikle ilgili anlattığı bölümde mevcuttur. Darfur ve Nübe bölgesini anlatırken bölge insanının çoğunlukla Müslüman olduğundan ve terzilik sanatında mahir olduklarından söz eden Schweinfurth; terziliğin, medeniyetin başlıca esasından olan tesettür meselesine hizmet ettiğinden dolayı Afrika'da Müslüman kabilelerden medeniyete daha yakın bir ahali görmediğini söyler. Burada bir dipnot vardır ve başka bir dinden olmasına rağmen Müslümanlara karşı böyle iftihar dolu sözler sarf ettiği için Schweinfurth'un hakşinas biri olduğu kaydedilmiştir.⁷⁰ Başka bir yerde ise ölüm merasimlerini anlatırken mumya hâline getirilip defnedilmenin Müslümanların bir âdeti olduğunu söyleyen Schweinfurth'un cümlesine açıklama getiren mütercim, bunun İslam'da olmadığını, yazarın Müslümanların defin kültürünü bilmediğini belirtir.⁷¹

68 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 146.

69 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 160.

70 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 201.

71 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 169.

Mütercimim Afrika'nın İslamlaşması için oralara dini öğretecek kimselerin gönderilmesi gerektiğiyle ilgili çok defa vurgu yaptığı görülmektedir. Örneğin misyonerlik için Afrika'ya giden rahipler hakkında bilgi verilirken, bu davetçi din adamları gibi Osmanlı'da da ulemeden kimselerin gönderilmesi ve halka dini öğretmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁷² Bir başka yerde, Hartum'a yakın mahallerde bazı âdetleri anlatıp buradakilerin cahil olduklarını söyleyen Schweinfurth'un sözlerine dipnot açan mütercim, burası Hartum'a yakın olduğundan halkının Müslüman olması gerektiğini, ne Mısır ne Hicaz ne de İstanbul'dan ulemanın gidip de bu kişilere usul erkân öğretmediğini üzülenek belirttiğini söyler ve eğer buna zahmet etseler İslam'a Afrika'da bir milyon nüfus daha katılacağını bildirir. Oysa Protestan misyonerler ve Katolik Cizvitlerin dünyanın her yerine dağılıp özellikle de Müslüman ahali arasında Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını ama Hıdivliğin bu bölgelerde ilim ve medeniyet yayma teşebbüsleri ile misyonerlerin varlığının bölgeden silineceğini ümit ettiğini de ekler.⁷³ Başka bir yerde ise mütercim, Afrika kıtasının içlerinde bulunan halkın putperest olduğunu söyleyen Schweinfurth'a karşı, onların İslam'a meyilli olduğunu, İstanbul, Mısır, Trablusgarp ve Tunus taraflarından Afrika'nın içlerine doğru ulemanın sevk edilmesi hâlinde bölgenin tamamının hilafetin merkezini tanıyıp buraların Osmanlı'ya bağlanacağını söylemektedir.⁷⁴

Georg Schweinfurth'un *Afrika Seyahatnamesi*, tercümelerin birebir çeviri olmadığını, mütercimlerin birtakım müdahalelerde bulunarak okuyucuya yön verdiğinin önemli bir örneğidir. Afrika artık uzak bir bölge değil, çözüm önerileri yürütülen bir ilgi odağıydı. Matbuat çağında Afrika'ya dair kaygılar duyan ve oranın İslamlaşmasını dert eden mütercim, açıklamalarıyla okuyucuyu yönlendirmiş, teklif ve şikâyetlerini eserde göstermiştir. Bu eserin basım tarihi 1291 (1874-1875)'dir, dolayısıyla eserdeki öneriler İttihad-ı İslam siyasetiyle bilinen Sultan II. Abdülhamid henüz tahta geçmemişken neşredilmişti. Buradan hareketle, tıpkı sansür politikalarının Sultan Abdülhamid'le özdeşleştirilmemesi gerektiği gibi, Afrika'ya ve de Alem-i İslam'a olan ilgiyi bir padişahın dönemine ve politikalarına hasretmek doğru değildir, bu ilgide matbuatın sağladığı bilgi dolaşımını ve oluşturduğu gündemi hesaba katmak gerekir.

Sonuç

1865 yılında imamı olduğu geminin Atlas Okyanusu'nda sert rüzgarlarla sürüklenmesi sonucu Brezilya'ya giden Bağdatlı Abdurrahman Efendi, orada kaldığı yılları İstanbul'a döndüğünde kaleme alır ve eseri Mehmed Şerif Ayıntabî tarafından Türkçeye tercüme edilip neşredilir.⁷⁵ Kitabın mukaddimesinde mütercim Mehmed Şerif, Brezilya'daki Müslümanlar hakkında Osmanlı'da kimsenin malumatı olmadığını, hatta bölge Müslümanlarının Osmanlı hakkındaki bilgisi şöyle dursun, dünyada beyaz tenli Müslümanların var olduğundan dahi habersiz olduğunu

72 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 59-60.

73 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 171.

74 Georg Schweinfurth, *age.*, s. 338-339.

75 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Tercüme-i Seyahatname-i Brezilya*, çev. Şerif Efendi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288.

kaydeder. Tıpkı bunun gibi, dünyanın tüm kıtalarında Müslümanların yaşadığını, Afrika'nın iç taraflarından Çin'e ve Ümit Burnu'ndan Kuzey Kutbu'na dek ehl-i İslam'ın var olduğunu söyler. Fakat bu Müslümanlar aralarındaki uzak mesafeden dolayı birbirlerinin varlığından habersizdirler. Böylece bu matbu eser sayesinde bilinmeyen bir bölgedeki Müslüman toplumların varlığı ilk defa Osmanlı insanına duyurulmuş olur.⁷⁶

Brezilya Seyahatnamesi'nin mukaddimesindeki bu ifadeler, Osmanlı'daki Türkçe okur kitlesinin uzak memleketlerle ilgili tasavvurunun matbuat döneminde nasıl geliştiğinin özeti mahiyetindedir. Matbaanın yaygınlaşmasıyla on dokuzuncu yüzyılda hemen hemen tüm alanlarda olduğu gibi Afrika hakkındaki eserlerin sayısında artış olmuştur. Bunlar sadece Türk seyyah ve siyaset adamlarının kaleme aldığı eserleri değil, aynı zamanda diğer dillerden Osmanlı Türkçesine çevrilen eserleri de kapsamaktadır. Oysa matbuat çağı öncesinde Afrika'ya ve özelde Sudan'a dair eserler oldukça sınırlıydı ve bunlar muhayyel bir coğrafya hakkında genel bilgiler içeriyordu. Yeni dönemde ise sayıları on binleri aşan matbu kitaplarla gazete ve dergilerdeki köşe yazıları, Osmanlı aydınının Afrika bilgisini görsel ve niceliksel malumatla somut hâle getirmiş ve okurların gündemini etkilemiştir. Bu makale her ne kadar Sudan hakkındaki literatüre odaklanmış olsa da Osmanlı'nın son dönemindeki bu bilgi yoğunluğu seçilen bölgeye has bir durum değildir. Afrika kıtasının herhangi bir bölgesi veya meselesi hakkında matbu eserlerde sunulan bilgiler önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar ayrıntılar içeriyor ve kısa sürede geniş kitlelere ulaşıyordu. Bunda matbuat çağının imkânları hayati bir rol oynamış ve böylece Osmanlı'daki okur kitlesinin Afrika'ya dair siyasetin ötesinde bir irtibat kurması mümkün olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nin Afrika'nın çok sayıda bölgesiyle ilişkisi yüzyıllar öncesinde kurulmasına rağmen on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen bilgi birikimini sadece siyasi boyutlarla incelemek yeterli değildir. Bu yüzyılda sayıları artan ve muhtelif türlerde eserler sunan matbuat faaliyetlerinin Osmanlı'da insanların zihninde sadece Afrikâ-yi Osmânî değil, mücessem bir Afrika coğrafyası meydana getirdiği, hatta daha geniş ölçekte Âlem-i İslam tasavvurunu şekillendirdiği görülür. Kısacası Osmanlı'da matbuatın gelişimi insanların zihninde uzaktaki muhayyel bir bölgeden öte musavver bir Afrika kıtası meydana getirmiştir.

76 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *age.*, s. 3-4.

KAYNAKÇA

- BOA, MF.MKT., 46/31, 26 Muharrem 1294 [10 Şubat 1877].
- BOA, Y.PRK.MYD., 21/106, 15 Şubat 1314 [27 Şubat 1899].
- Afrika Kabaili İçinde*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5227.
- Afrika Müslümanları İçinde*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5235.
- Afrika Ormanları*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5435.
- Afrika Zulmatında*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5100.
- Afrika-yı Garbî Seyahati*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5160.
- Akpınar, Yavuz, "Tercüman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, (2011), s. 492.
- Akpınar, Yavuz, Bayram Orak ve Nazım Muradov, *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1*, Ötügen, İstanbul 2003.
- Akşin, Sina, "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara, (2002), s. 979-983.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünusi ile Mülakat*, Alem Matbaası, İstanbul 1314.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra'da Seyahati*, haz. H. Bostan – N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat ve Şeyh Sünusi ile Mülakat*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4526.
- Azmzade Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul 1322.
- Babinger, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat: Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı İbrahim Müteferrika*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Tercüme-i Seyahatname-i Brezilya*, çev. Şerif Efendi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288.
- Baktır, Mustafa – Cezmi Eraslan, "Ebubekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, (1994), s. 276-277.
- Batıslam, Dilek, "Kerküklü Mehmed Mihri'nin Sudan Seyahatnamesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18/1, (2011), s. 295-304.
- Birinci, Ali, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/7, (2006), s. 291-349.
- Bostan, İdris, "Sadık el-Müeyyed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, (2008), s. 399-400.
- Bruinessen, Martin van, "Muslims of the Dutch East Indies and the Caliphate Question", *Studia Islamika*, 2/3, (1995), s. 115-140.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Devr-i Afrika*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5185.
- Dıgıroğlu, Filiz, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul 2017, s. 631-651.
- Doğan, İsmail, "Münif Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, (2006), s. 9-12.

- Ebu'l Ferec Abdurrahman İbn-ül Cevzi, *Tenvirü'l-Gabeş fi Fadli's-Sudan ve'l-Habeş Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958.
- Ebubekir Efendi, "Ümid Burnu'ndan Mevrud Bir Kit'a Mektubun Hülasa-i Mealidir", *Mecmua-i Fünun*, 26, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Safer 1281), s. 70-72.
- Ebubekir Efendi, *Beyanü'd-Din*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1294.
- Ersoy, Mehmed Akif, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011.
- Eryaman, Ayşe, "1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi Mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclisi Mebusan'ında "Matbuat Hürriyeti" Tartışmaları (1909-1914)", *OTAM*, 48, Ankara, (2020), s. 43-63.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası: Dürr-i Bi-Misil in Ahbar-ı Nil*, haz. Robert Dankoff – Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, 10/2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Green, Jonathon – Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship: New Edition*, Facts On File, New York 2005.
- Hake, A. Egmont, *The Journals of Major-Gen. C. G. Gordon, C.B., at Khartoum*, Kegan Paul, London 1885.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008.
- Hatt-ı İstivâ'dan Şimâl-i Afrika'ya*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY5134.
- Holt, P. M., *The Mahdist State in the Sudan: 1881-1898*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Kavas, Ahmet, "Aslı Kayıp Bir Seyahatnamenin Tercüme Serüveni: Risale-i Sudan", *Müteferrika*, 2, (2000), s. 141-143.
- Kavas, Ahmet, Muhammet Tandoğan ve M. Birol Ülker, *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*, ed. Zekeriya Kurşun, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Koçyiğit, Ömer, "The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Leiden Üniversitesi, Leiden 2020.
- Mecmua-i Fünun*, 11, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Zilkade 1279), s. 477-479.
- Mehmed İzzet, *Yeni Afrika*, İstapan Matbaası, İstanbul 1308.
- Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, El-Felah Ceridesi Matbaası, Kahire 1312.
- Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Esad Efendi nr. 2218.
- Muhammed b. Ali b. Zeynelabidin, *Tercüme-i Risale-i Sudan*, Ceride-i Havadis, İstanbul 1262.
- Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1326.
- Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.
- Münif Paşa, "Ümid Burnu'nda Bulunan Ehl-i İslam", *Mecmua-i Fünun*, 9, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Ramazan 1279), s. 393-399.
- Münif Paşa, "Ümid Burnu'ndan Mektub-ı Mahsus", *Mecmua-i Fünun*, 10, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul (Şevval 1279), s. 425-430.
- Okay, M. Orhan, "Safahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, (2008), s. 442-444.
- Ong, Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, Londra 2002.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4243.
- Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul 1304.
- Ömer Lütfi, *Ümid Burnu Seyahatnamesi*, Ahmed Efendi Matbaası, İstanbul 1292.

- Ömer Lütfi, *Yüz Yıl Önce Güney Afrika (Ümitburnu Seyahatnamesi)*, haz. Hüseyin Yorulmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY4261.
- Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1307.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- Sarıbal, İsmet, “İkbalden Zevale: Sultan II. Abdülhamid’in Mâbeyn-i Hümâyûnundan Kazanlı Ahmed Nermi Bey”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, (2020), s. 1257-1269.
- Schweinfurth, Georg, *Şivinfort'un Afrika Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed – Mustafa Said, Basiret Matbaası, İstanbul 1291.
- Stanley, Henry M., *In Darkest Africa or the Quest, Rescue, and Retreat of Emin Governor of Equatoria*, Charles Scribner's Sons, New York 1891.
- Sudan Hükümet-i Mehdiyesi*, I, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6155.
- Sudan Hükümet-i Mehdiyesi*, II, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. TY6156.
- Syrier, Mia Brandel, *The Religious Duties of Islam as Taught and Explained by Abu Bakr Effendi*, E.J. Brill, Leiden 1960.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Onüçüncü Asrın en Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi: Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi ve Asr-ı Hamidide Âlem-i İslam ve Senusiler*, İkdam Matbaası, İstanbul 1325.
- Triver, *Triviye'nin Afrika Seyahatnamesi*, çev. Mehmed Ekrem, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.
- Uçar, Ahmet, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Uçar, Gülistan, “II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2020.
- Uçman, Abdullah, “Mecmua-i Fünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, (2003), s. 270-271.
- Uğur, Hatice, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul 2005.
- Verne, Jules, *Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyahati: Cenubi Afrikada*, çev. Selanikli Tevfik, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1307.
- War for the Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, ed. Robert Justin Goldstein, Greenwood, Westport 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki – Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX, (1999), s. 550-551.
- Elektronik Kaynaklar**
- İSAM Osmanlıca Makaleler Veri Tabanı, <http://ktp.isam.org.tr/makaleosm/findrecords.php> [Erişim tarihi: 01.03.2022].
- Seyfettin Özege Koleksiyonu, <https://atauni.edu.tr/tr/seyfettin-ozege-nadir-eserler-koleksiyonu> [Erişim tarihi: 01.03.2022].

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE GENERAL CHARLES TOWNSHEND'İN ARABULUCULUK FAALİYETLERİ

MEDIATION ACTIVITIES OF GENERAL CHARLES TOWNSHEND IN TURKISH-BRITISH RELATIONS IN THE PERIOD OF NATIONAL STRUGGLE

Resul KÖSE^{ID}

Öz

Kütülamare esiri General Charles Townshend, Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında aracılık yaptığı için serbest kaldı ve ülkesine döndü. Ancak Lloyd George Hükümetinden beklediği ilgiyi göremediği gibi kendisine yeni bir görev de verilmedi. Townshend'in Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye'ye olan ilgisi devam etti. İngiliz Hükümetinin Türk karşıtı, Yunan yanlısı politikalarını bulduğu her fırsatta eleştirdi. Hatta taraflar arasında uzlaşma zemini oluşturmak için Hükümetin karşı çıkmasına rağmen milletvekili sıfatıyla Türkiye'ye geldi. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Hükümet üyeleriyle görüştü. Fakat görüşmelere resmî bir sıfat ve somut tekliflerle gelmediği için bir sonuç çıkmadı. Townshend, Lozan'da da iki devlet arasında ilişkilerde arabulucu olmak istedi ancak dikkate alınmadı. Bu dönemde Townshend'in Türkiye'ye yönelik ilgisinde iki hedefi daha vardı. Bunlardan birincisi Türkler üzerindeki nüfuzunu kullanarak İngiliz Hükümetince yeni bir göreve atanmaktı. İkincisi ise bağlantılı olduğu şirketlerle Türk Hükümeti arasında malî ilişki kurarak menfaat sağlamaktı. İşte bu çalışmada Townshend'in Millî Mücadele Dönemi'nde Türk-İngiliz ilişkilerinde arabuluculuk faaliyetleri her yönüyle ele alınmıştır. Çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatırat ve telif eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele Dönemi, Türk-İngiliz ilişkileri, Charles V. F. Townshend, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Konya görüşmesi

Abstract

General Charles Townshend, who was taken as a prisoner during the Siege of Kut-al-Amara, was released from prison to assist with the negotiations between the Ottoman Empire and Britain in the Armistice of Mudros. When he returned to his country, he did not receive any welcome from the government of Lloyd George and he was not entrusted with a new mission. Townshend's interest in Turkey persisted during the National Struggle Period. He criticized the anti-Turkish and pro-Greek policies of the British government at every occasion. Despite the opposition of his government, he also visited Turkey as a deputy to form a reconciliation ground between the two parties. Meanwhile, he met with the Commander-in-Chief Mustafa Kemal Paşa and members of the Turkish Government. However, these meetings did not lead to any fruitful results, since he could not claim an official position or offer a concrete proposal. His

* Öğr. Gör. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye, resul_kose80@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4658-6778

proposition to serve as a mediator between the two governments at Lausanne was not considered either. During this time, Townshend's interest in Turkey served two purposes; first, he wanted to use his influence over the Turkish government as a leverage to be considered for a new mission by the British government. Second, by connecting the Turkish government to the companies with which he was affiliated in Britain, he clearly aimed to secure financial benefits for himself. Hence this study focuses on every aspect of the role of Townshend as a mediator in Turkish-British relations during the National Struggle Period. It takes into account archival documents, periodicals, memoirs and narratives.

Keywords: National Struggle Period, Turkish-British relations, Charles V. F. Townshend, Gazi Mustafa Kemal Pasha, Konya meeting

Giriş

1918 yılının sonbaharı Osmanlı Devleti için çok zor bir dönemdi. Osmanlının müttefikleri Avusturya ve Bulgaristan savaştan çekilmişti. Cephelelerden ise olumsuz haberler gelmekteydi. İşte böylesine sıkıntılı bir dönemde hükümet değişikliği de yaşanmış ve Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştu. 14 Ekim 1918'de işbaşına gelen hükümet, öncelikli olarak Almanya teslim olmadan önce İngiltere ve Fransa ile barışın sağlanması imkânlarını aradı.¹ Bu noktada taraflar arasında arabuluculuk rolünü üstlenmesi için akla gelen isimlerden biri Kutü'l-Amâre müdafii² olup yaklaşık iki buçuk yıl boyunca İstanbul'da esaret altında tutulan General Charles Townshend olacaktır. Enver Paşa, verdiği askeri namus sözüne binaen, esaret altında olmasına rağmen ve Almanların itirazına aldırmış etmeksizin Townshend'in İstanbul'da istediği yerlere gidip gelmesine ve istediği kişilerle görüşmesine müsaade etmişti. Deniz gezintisi yapmak istediğinde emrine bir kotra dahi tahsis edilmişti.³ Esasında Talat Paşa Hükümeti döneminde de General Townshend'in arabulucu olarak İngilizlere gönderilmesi düşünülmüştü.⁴ Bu bilgiyi 3 Ekim 1918'de Mısırlı İzzet Paşadan öğrenen Townshend fırsatı kaçırmayarak İzzet Paşa Hükümetinin kurulduğu günün ertesinde, 15 Ekim 1918'de Hükümette Bahriye Nazırı olarak görev alan Rauf Bey'e (Orbay) bir mektup göndererek, Osmanlı Devleti'nin barışa taraftar olması durumunda iki tarafın menfaatlerini gözetecek bir barışın yapılması için İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yardıma hazır olduğunu ifade etti.⁵

Rauf Bey, Townshend ile bizzat temas etmeyi uygun görmeyerek onu Sadrazam'a yönlendirdi. Ahmet İzzet Paşa, mektubu aldıktan sonra Rauf Bey'in görüşünü de alarak 17 Ekim'de Townshend ile bir araya geldi.⁶ Ahmet İzzet Paşa, Türklerin onurunu zedelemeyecek bir anlaşma yapılabilmesi

1 Osman Akandere, "Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 40 (2020 Bahar), s. 11.

2 Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri, Kutü'l-Amâre'de aylarca kuşatma altında tutulduktan sonra Halil Paşa kuvvetlerine teslim olmak zorunda kalmıştı. Townshend ile 5'i general olmak üzere 500 zabıt ve 13.000 asker teslim alınmıştı. Bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS, 38/18-2; *Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi*, haz. Resul Köse vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016, s. 131.

3 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmi Siyasi Hatıralarım 2*, Emre Yayınevi, İstanbul 1993, s. 59.

4 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Parola Yayınevi, İstanbul 2016, s. 189-190.

5 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmi*, s. 58.

6 Age., s. 60.

konusunda Townshend'a arabuluculuk yapıp yapamayacağını sordu. Townshend ise Osmanlı'ya yardıma hazır olduğunu ve kaybedilecek zamanın kalmadığını söyledi. Townshend'a göre Suriye ve Irak'ta Osmanlı idaresi altında bir özerk idarenin olması ve Boğazların açılması İngiltere için yeterli olacaktı.⁷ Townshend, ziyaretin ardından kendisiyle görüşen üst düzey bir memura: "... artık işler iyi gidiyor. Ümit ederim ki yakında Paris'te (...) Londra'da görüşürüz" demişti.⁸ Bu arada Hükümet toplantısında Hahambaşı Nahum Efendi'nin de barış için Köstence üzerinden Paris'e, oradan da Amerika'ya gönderilmesine karar verildi.⁹

Townshend arabuluculuk için Midilli'ye gitmek üzere 18 Ekim 1918'de İstanbul'dan ayrıldı. 20 Ekim günü Midilli'de bir İngiliz torpidosundan Londra'ya çektiği telgrafla Osmanlı Devleti'nin barış yapmayı ve İngiltere'nin himayesini istediğini bildirdi. Bunun üzerine İngiliz Hükümeti Townshend'a Mondros'ta beklemesi talimatını verdi ve İngiltere'nin Akdeniz Filo Komutanı Amiral Calthorpe'u barış görüşmeleri için görevlendirdi.¹⁰ Böylelikle Townshend'ın arabuluculuk görevi başarıya ulaştı.

Ateşkes görüşmelerinde Townshend'ın bulunması uygun görülmedi. Ancak kendisi, "görüşmeler kilitlendiğinde yardım ederim düşüncesiyle" konferans süresince gemide bekledi.¹¹ Müzakere günlerinde Townshend, bazı konuları görüşmek üzere mihmandarı Tefik Bey ile Mondros'tan saatte 32 mil hızla giden bir İngiliz torpidosuyla Londra'ya gitti. Ailesiyle bile görüşmeye vakit bulamadan doğrudan Hariciye Nezaretine giderek 11 saat kadar süren görüşmenin ardından aynı vasıta ve süratle Mondros'a geri döndü.¹²

Bu çalışmada Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında arabuluculuk yapan General Townshend'ın Millî Mücadele Dönemi'nde Türk-İngiliz ilişkilerinde devam ettirmeye çalıştığı arabuluculuk faaliyetleri ele alınmıştır. Konunun bazı yönlerine daha önceki çalışmalarda kısmen değinilse de¹³ farklı arşivlerin ve yeni belgelerin kullanımı ya da konuyu farklı cephelerden ele alma ihtiyacı, konunun tekrar ele alınmasını sağlamıştır.

1. Mondros Ateşkes Antlaşması Sonrasında General Townshend'ın Türk-İngiliz İlişkilerinde Arabuluculuk Faaliyetleri

General Townshend, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından 31 Ekim akşamı Mondros limanından ayrılarak 9 Kasım 1918'de, İngiltere'deki Victoria İstasyonu'na ulaştı. Akraba ve dostları kendisi için büyük bir karşılama töreni yaparken, beklediğinin aksine,

7 Osman Akandere, *Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu*, s. 14.

8 *Zaman*, 25 Teşrin-i evvel 1918.

9 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, s. 61.

10 Osman Akandere, *Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu*, s. 17-18.

11 Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütülamare ve Selmanıpak Muharebeleri*, 2. Bs, çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 645.

12 *Zaman*, 12 Kasım 1918.

13 Osman Akandere - Cemal Güven, "İngiliz Generali Townshend'ın Anadolu Seyahati ve Mustafa Kemal Paşa İle Konya'da Yaptığı Görüşme", *SÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Ata Dergisi*, S IX, (2002), ss. 1-38; Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend*.

İngiliz Hükûmeti tarafından resmî bir karşılama yapılmadı. Bununla birlikte Townshend, askeri hizmetleri için herhangi bir takdir de görmedi. Hayal kırıklığına uğrayan Townshend kendisine Rusya, Almanya ya da mümkünse Türkiye’de bir görev verilmesini istedi. Ancak askeri makamlar tarafından Townshend’a uygun bir görevin olmadığı söylendi. General, üç aylık bir çaba sonrasında İngiltere Savaş Bakanı Winston Churchill’den atama için yardım isteyebildi. Fakat ondan da beklediği sonucu alamadı. Üstelik aylığı yarı yarıya indirildi.¹⁴ Tüm bu yaşadıklarına daha fazla dayanamayan Townshend, 7 Ocak 1920 tarihinde istifa ile askerlik mesleğinden ayrıldı. Daha sonra 1920 yılının Kasım ayında Wrekin bölgesinde yapılan ara seçimde bağımsız milletvekili seçildi.¹⁵

General Townshend, İngiltere’ye döndükten sonra Türkiye ile ilgilenmekten vazgeçmemiştir. Askerlik kariyerindeki üzücü olayları yaşamadan evvel İngiltere’ye varır varmaz 15 Kasım 1918 tarihinde Hindistan Dışişleri Bakanı Montagu’ya Türklerle bir araya gelinecek olan konferansta dikkat edilmesi gereken hususlara dair gayri resmi bir muhtıra gönderdi. Townshend, bu konferansta Osmanlı’nın durumu değerlendirilirken “saygın Türklerin büyük bir kısmının savaş boyunca İngiltere’nin yanında yer aldığı unutulmamalı” diyerek, İttihat ve Terakki Cemiyetinin yanlışlarından dolayı halkın cezalandırılmamasını istedi.¹⁶

Townshend’in vekil olmasına kadar geçen süre zarfında Türkiye’de çok önemli gelişmeler yaşandı. Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde örgütlendi ve 23 Nisan 1920’de Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nin açılışını gerçekleştirdi. Bu arada İstanbul Hükûmeti 10 Ağustos 1920’de İtilaf Devletleri ile Sevr Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı.

Townshend, milletvekili seçildikten sonra Türkiye taraftarı tutumunu devam ettirdi. Mecliste birçok kez Türkler ve İngilizler arasında barış ilişkilerinin kurulması düşüncesini dile getirdi. 1920 yılı Aralık ayında Avam Kamarasında, Sevr Antlaşması ve İngiltere’nin Yakın Doğu siyaseti tartışıldı. Tartışmalar 23 Aralık tarihli Times gazetesine yansınca Osmanlı Devleti’nin Paris’teki temsilcisi Nabi Bey, konu hakkında Hariciye Nezaretini bilgilendirdi. Buna göre Townshend Meclisteki konuşmasında Sevr Antlaşması’nın değiştirilmesi meselesinin dikkate alınmasını Avam Kamarasından rica etmişti. Bununla birlikte, Türkiye’de uzun bir süre kalan birisi olduğunu vurgulayarak, Mustafa Kemal Paşa ile anlaşma yapılması ve bu işte Fransa ile hareket edilmesi gerektiği fikrini ileri sürdü. Ancak aynı oturumda söz alan Başbakan Lloyd George, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’nun beşte dördüne hâkim olsa da İstanbul’da meşru bir Hükûmet dururken onunla görüşmenin doğru olmayacağını ve yine Sevr’in değiştirilmesi, İzmir’in Yunanlardan alınıp Türklerle verilmesi gibi konularda pek aceleci davranılmaması gerektiğini beyan ederek Yunan yanlısı ve Türk karşıtı bir tablo çizdi.¹⁷

İngiliz Hükûmeti Türklerle karşı takip ettiği politikayı değiştirmede için Townshend görüşlerini basınla da paylaşarak Hükûmet üzerinde adeta kamuoyu baskısı oluşturmaya çalıştı. Bu

14 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend*, s. 212-215, 220-221.

15 *Age.*, s. 212-215, 220-221.

16 Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim*, s. 645.

17 BOA, HR. SYS, 2666/3-24-25.

bağlamda Pall Mall gazetesinde 29 Temmuz 1921'de General Townshend'in mektubu yayınlandı. Mektupta Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiği, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'de Yunan askeri bulundurulmasını kabul etmeyeceği, İngilizlerin Yunan taraftarı siyasetinin ve İstanbul'un işgalinin bir hata olduğu ifade ediliyordu. Ayrıca bu işgal, Müslüman devletleri İngilizler aleyhine çevirmişti. Townshend'a göre Türkiye ile barış temin edildiği takdirde Irak, İran ve Afganistan'da barış, Hindistan'da ise sükûnet sağlanacaktı.¹⁸

Townshend, 11 Şubat 1922'de bağımsız vekil sıfatını sonlandırarak Muhafazakâr Parti'ye katıldı.¹⁹ Townshend'in parti mensubu olarak da Türkiye yanlısı faaliyetleri Ankara'daki Hükûmet tarafından yakından takip edilmekteydi. Bu bağlamda 14 Şubat 1922 tarihli yabancı basından derlenen haberlerden biri de Townshend ile ilgiliydi. Townshend, İngiltere'de Meclisin açılışı öncesinde yaptığı konuşmada İngiliz Hükûmetinin Yakın Doğu'da takip ettiği politikalara değinmişti. Times gazetesinde yer alan bu konuşmada Townshend, Türkiye ile barış anlaşması imzalanmadıkça umumî ve daimi bir barışın mümkün olmadığını belirtmekteydi. Ayrıca Yunanistan'a Anadolu ile Doğu Trakya'yı tahliye etmesi emredilmeliydi. Yakın Doğu'da barış temin edilirse Irak'ta çok fazla sayıda asker bulundurmaya gerek kalmayacaktı. Diğer taraftan Doğu meselesi halledilmedikçe Mısır meselesi de katî surette halledilemezdi. Bu sebeple bir an evvel yapılması gereken iş, Türkiye ile barış anlaşması imzalamaktı.²⁰

Sakarya Muharebesi'nden sonra İngilizler ve müttefikleri Türklerin askeri faaliyetlerini durdurmak maksadıyla 21 Mart 1922'de bir araya gelip acele olarak aldıkları kararları 22 Mart'ta Türk ve Yunan tarafına bildirerek mütareke teklifinde bulundular. Esasında bu teklif Yunan ordusuna zaman kazandırma isteğinden başka bir amaç taşımamaktaydı. Bu sebeple Yunan tarafı teklifi hemen kabul etti. Paris'te toplanan İtilaf devletleri Dışişleri Bakanları, 26 Mart'ta Türklerin cevabını beklemeden ikinci bir nota gönderdi. Notada üç hafta içinde bir konferansın toplanması teklif ediliyor ve barış esasları sunuluyordu. Fakat sunulan esaslar Sevr'den çok da farklı değildi. Bu sebeple Türk tarafı İzmir'de bir konferansın toplanmasını teklif etti. Ancak bu teklif karşılık bulmadı.²¹

Townshend'in Türkler hakkındaki olumlu görüşleri ve İngiliz Hükûmetinin Türklerle yönelik uyguladığı politikaların yanlış olduğu düşüncesi Avam Kamarasında 1922 yılının Mayıs ayına doğru daha çok taraftar bulmaya başladı. 1 ve 3 Mayıs 1922 tarihli Avam Kamarasında yapılan görüşmelerde General Townshend, kendisiyle birlikte yaklaşık 100 üyenin Paris'te sunulan öneriler çerçevesinde bir çözümün sağlanamayacağını düşündüğünü söyledi. Bu nedenle Townshend, özel olarak Ankara'ya gidip Millî Mücadeleciler ile temas kurmayı ve taraflar arasında arabuluculuk yapmayı teklif etti. Fakat bu önerisi ve pasaport isteği hükûmet tarafından reddedildi. Dışişleri Bakanı Chamberlain, bu noktada gerçekleşecek bir ziyaretin Türkiye tarafından resmî bir ziyaret gibi algılanarak müzakerelere zarar verebileceğini düşünmekteydi. Yine Müttefikler ve Yunanlar tarafından da yanlış yorumlanabilirdi.²²

18 BOA, HR. SYS, 2467-52.

19 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend*, s. 226

20 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Belge Kayıt No 541379, Ek No: 1, Ebiş No: 01003171.

21 Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1974, s. 129-131; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev II 1920-1927*, 10. Bs, Ankara 2019, s. 865-871.

22 HA, House of Commons Sitting (Avam Kamarası Oturumu), 1 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic->

Townshend, 30 Mayıs 1922'de Avam Kamarasında yaptığı konuşmada da Türkler ve Yunanlar arasındaki çatışmanın “derhal” durdurulmasını istedi. Çünkü savaş bir an önce durdurulmazsa Türkiye’yi Rusya’nın “kollarına atma ihtimali” vardı. Bunu kendisi yaklaşık iki yıldır birçok defa ifade etmişti. İngiliz Hükûmetinin Yakınoğuşu’da benimsediği politika yanlıştı. Mondros imzalandığında İngiltere için o dönem şanslı dönemdi ama artık o şans elden kayıp gitmişti. Çünkü İngilizler Avusturyalılara davranıldığı gibi Türklere de acımasız şekilde davranmıştı. İstanbul’un işgali ve Yunanlara İzmir’in işgali için müsaade edilmesi yanlıştı. Özellikle İstanbul’un işgali için Townshend, bunun çok yanlış bir hareket olacağını Dışişleri Bakanına yazdığı halde olayın gerçekleşmesinin Türk milliyetçiliğini parlattığını ve Mustafa Kemal Paşa’yı yarattığını söyleyerek Hükûmete yönelik eleştirilerde bulundu.²³

1.1. General Townshend’in Türkiye’ye Gelme İsteği

Daha önce de belirttiğimiz üzere General Townshend, 1922 yılında arabuluculuk yapmak için Türkiye’ye gelmek istemiş ancak bu istek hükûmet tarafından reddedilmişti. Bu durum Millî Mücadeleciler tarafından yakından takip edilmekteydi. Millî Mücadelecilerin İstanbul’daki temsilcisi Hamid Bey²⁴ 5 Mayıs 1922 tarihinde Ankaradaki Hariciye Vekâletine gönderdiği telgrafla, General Townshend’in Anadolu’ya gitmek için İngiliz makamlarına müracaatta bulunduğu ancak pasaport verilmediği ve verilmeyeceğinin kendisine bildirildiğinden hareketle bu konuda ne yapılması gerektiğini sordu.²⁵ Hamid Bey bu soruyu sorarken Townshend, Millî Mücadelecilerin Paris temsilcisi Ferit Bey’i (Tek) ziyaret ederek Türk ordusunda gönüllü olarak hizmet edebilme arzusunda olduğunu belirtti. Ferit Bey de kendisine Türk ordusunda yabancı bir subayın istihdamının uygun olmadığını ancak arzu edip “Ankaradaki zevat ile hususi surette görüşmeye lüzum görürse bunu Ankara’ya bildireceğini” söyledi. General bunu memnuniyetle kabul etti.²⁶

Ferit Bey 12 Mayıs 1922 tarihinde de Hariciye Vekâletine yazdığı yazıyla General Townshend’in Türkiye’de gönüllü olarak çalışmak üzere iki haftaya kadar Mersin yoluyla Ankara’ya hareket etmek arzusunda olduğunu kendilerine bildirildiğini ileterek bu hususta ne yapılması gerektiğini sordu.²⁷ Bu arada Hamid Bey de 13 Mayıs 1922 tarihinde Hariciye Vekâletine “gayet acele” notuyla, Reşid Sadi Bey’den aldığı mektupla ilgili şifreli bir telgraf gönderdi. Buna göre General’in davetine karşı henüz vekâletten bir emir alınmaması General üzerinde iyi bir etki

hansard/commons/1922/may/01, [Erişim tarihi: 30.03.2022]; HA, House of Commons Sitting, 3 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/may/03> [Erişim tarihi: 30.03. 2022]; Abdurrahman Bozkurt, *İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Millî Hareket (1918-1922)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021, s. 360.

23 HA, House of Commons Sitting, 30 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/may/30> [Erişim tarihi: 05.04.2022].

24 Bk. Fethi Tevetoğlu, “Kızılâyıcı Hâmîd Bey”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3 (1987), s. 681-690.

25 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/36983-148658-33.

26 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, C III, İçtima Senesi III (31 Temmuz 1922), s. 641.

27 TDA, 534/36983-148658-32.

bırakmayacaktı. Zaten General'e pasaport verilmediğinden Türk tarafından gelecek bir davet, General'in Türk tarafı lehindeki hareketlerini cesaretlendirecekti. Hamid Bey, telgrafında kendisinin de böyle bir davetin lüzumundan yana görüş sahibi olduğunu bildirdi.²⁸ Hamid Bey bu görüşüne Townshend'in bir makalesinde Türkiye lehinde görüşlerine sahip olmasını da destek olarak sundu. Makalede Townshend, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Türkler ve Yunanlar arasında devam eden harbin bir an evvel sonlandırılması, İngiliz ve Fransızların da bir an önce Türklerle barış yapması gerektiğini yazmıştı.²⁹

Hariciye Vekili 16 Mayıs tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine yazdığı yazı ile Hamid Bey'in mütalaasına katıldığını belirterek General Townshend'in davet edilmesi fikrinden hareketle İcra Vekilleri Heyetinden bu yönde bir karar alınmasını istedi. Belgenin üzerine düşülen notta "şimdilik bir şey yazılmaması tensip edilmiştir" notu düşülerek evrakın dosyasına kaldırılması istenmişti.³⁰ Ancak sonraki günlerde olumlu yönde karar alındı. Hariciye Vekâleti 22 Mayıs tarihinde Ferit Bey'e yazdığı yazı ile görüş olarak, orduda ve idari görevde bir yabancıнын istihdamının millî prensiplere aykırı olduğu ancak Townshend'in Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa ile tanışmak ve görüşmekle alakadar olursa eğer, geçici olarak misafir edileceğinin cevap olarak bildirilmesini istedi. Bu görüş hakkında Hamid Bey'e de bilgi verildi.³¹ İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey daha sonraki günlerde Meclis'te, Townshend'in hususi olarak görüşülmek üzere misafir edileceğinin kendisine bildirildiğini söylemişti.³²

Bu arada Townshend'in Türk tarafı için Avam Kamarasında İngiliz Hariciyesinin görüşlerini öğrenmek için aracı olarak kullanıldığını da belirtmek gerekiyor. Türk Hükümetinin Paris temsilcisi tarafından 19 Mayıs 1922 tarihinde Hariciye Vekâletine gönderilen gizli yazıda bu teşebbüs hakkında bilgiler verildi. Buna göre Paris temsilcisi bu tarihten kısa bir süre önce Paris'e gelen Townshend ile yapılan bir görüşmede Türkiye ile barışa aleyhtar olan İngiliz Hükümetinin bu siyasetle İngiltere'ye verdiği zararlardan bahsedilmişti. Bunun üzerine General'in Avam Kamarasında Hariciye Nazırı Curzon'a buna dair bazı sorular sormasının muvafık olacağı "rica yoluyla ima edilmiş" idi. General Townshend bunun üzerine soruların mevzu ve şekillerine dair Paris temsilcisinden bir hazırlık yapmasını istedi. Avam Kamarasında Townshend tarafından sorulmak üzere Türk tarafının meselesine dair birtakım sorular hazırlandı ve bu sorulara karşı Hariciye Nezaretinin verebileceği takdir edilmiş cevaplara da ayrıca karşı cevaplar hazırlanarak General'e gönderildi. İşte bu soru ve cevaplar hakkında Türk Hariciye Nezaretine de bilgi verildi.³³

Townshend'in Türkiye'ye gelme yönündeki isteği İngiltere'de hayli sorun oldu. Hamid Bey 22 Mayıs 1922 tarihinde Ankaradaki Hariciye Vekâletine gönderdiği "gayet acele ve gizli" ibareli telgrafta Avam Kamarasında cereyan eden hararetleli bir tartışmada, bir hükümet mensubunun

28 TDA, 534/36983-148658-30.

29 TDA, 534/36983-148658-29.

30 TDA, 534/36983-148658-28.

31 TDA, 534/36983-148658-32; TDA, 534/36983-148658-31.

32 TBMM Gizli Celse Zabıtları, (31 Temmuz 1922), s. 641.

33 TDA, 534/36983-148658-26.

General Townshend'in Ankara'ya gitmesiyle verdiği sözü tutmadığını söylediğini belirtmişti. Daily Express gazetesi ise buna cevap vermek istemiş ve General'in Ankara'ya ulaşip ulaşmadığını ve ulaşmış ise buna vereceği cevabı sormuştu.³⁴

Türkiye'ye gidip gitmediği Londra'da tartışılan Townshend için Paris temsilcisi Ferit Bey, Townshend'in seyahat programı ve bu seyahatteki maksadına dair bazı değerlendirmeleri hakkında 20 Haziran 1922 tarihinde Türk Hariciye Vekâletine bilgi verdi. Buna göre General, 3 Temmuz'da Marsilya'dan hareket ederek 12 Temmuz'da Beyrut'ta olacağını ve oradan ya demiryolu ya da denizden Mersin yoluyla Anadolu'ya geçeceğini Ferit Bey'e söylemişti. Ferit Bey'in bu seyahatten anladığı şey, Townshend'in Hindistan Genel Valisi olmak istemesi³⁵ ve bu maksatla gerek Ankara gerekse İslam âlemi ile dostluğu İngiliz politikasında müessir kılmaya çalışmasıydı. Ferit Bey bu değerlendirmesine rağmen istihbarat ve tahkikatın önemli olduğu o günlerde bir İngiliz generalinin Türkiye'den çekeceği telgraflardan istifade edilebileceğini yazdı.³⁶

14 Temmuz 1922 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakan Vekili Balfour'dan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'a gönderilen telgrafta, basından öğrenildiğine göre Townshend'in Ankara'ya geldiğine dair iddialar olduğu, bu bilginin doğruluğunun araştırılıp haber verilmesi istendi. Balfour, Townshend'in en son Mayıs ayında "Türkiye için geçerli değil" pasaportu aldığını ve barış anlaşması imzalanana kadar Türkiye'ye girmek için hiçbir girişimde bulunmayacağını ve önerilen yolculuğun yalnızca Paris, Madris ve Karlsbad'a uzanacağına dair kesin bir teminat verdiğini de telgrafına ekledi.³⁷ 16 Temmuz'da Henderson, Balfour'a gönderdiği telgrafta Beyrut Başkonsolosu H. E. Satow'a, Townshend'i Hükûmete verdiği güvenceye uymaya ikna etmek için elinden gelen tüm adımları atması yönünde talimat verdiği bilgisini aktardı.³⁸ Henderson aynı tarihte Balfour'a gönderdiği bir diğer telgrafta da Townshend'in pasaportunun Türkiye için geçerli olmadığından dolayı Fransız Yüksek Komiseri'yle de görüşüğünü ve Beyrut'taki Fransız makamlarının bu konuda gerekli tedbirleri almasını istediğini de yazdı. Fransız Yüksek Komiseri bu isteği gerçekleştireceğine dair söz verdi.³⁹ 19 Temmuz'da Henderson, Balfour'a gönderdiği bir diğer telgrafta Türk çevrelerinde General Townshend'a atfedilen önemin göz önünde bulundurularak, resmî açıklamanın Reuters aracılığıyla yapılmasını ve onun sadece herhangi bir görevi olmadığını değil, aynı zamanda sık sık ifade edilen hükümet isteklerine karşı çıkarak Ankara'ya gittiğinin açıklanmasını tavsiye etti.⁴⁰

34 TDA, 534/36983-148658-20.

35 Esasında Townshend vali olmak istediği Hindistan'a yabancı değildi. Hindistan'da ilk kez 1886 yılında askeri bir vazife dolayısıyla bulunmuştu. Daha sonra 1907 yılında Hindistan'da tümgeneral ve korgenerallik rütbelerine terfi etti. I. Dünya Harbi başladığında Hindistan'da ordu yönetmekteydi. Nitekim Harp başlayınca kurulan 6. Hint Tümeni'nin komutası kendisine verildi. Bk. Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend*, s. 40-41.

36 TDA, 534/36983-148658-24.

37 TNA (The National Archive), FO (Foreign Office), Henderson'dan Balfour'a 14 Temmuz 1922, 424-254, No: 36.

38 TNA, FO, Henderson'dan Balfour'a 16 Temmuz 1922, 424-254, No: 42.

39 TNA, FO, Henderson'dan Balfour'a 16 Temmuz 1922, 424-254, No: 43.

40 TNA, FO, Henderson'dan Balfour'a 19 Temmuz 1922, 424-254, No: 53.

Townshend, 12 Temmuz'da "Lotus" isimli vapurla Marsilya'dan Beyrut'a geldi. Satow, Townshend'i Beyrut'ta konakladığı otelde yolculuğa hazırlanırken buldu ve onu bu seyahatten vazgeçmeye davet etti. Ancak tahmin edileceği üzere Townshend teklifi reddetti. Ona Mustafa Kemal Paşa'yı iyi tanıdığını, kendisiyle görüşmeye çağrıldığını, en az 100 milletvekilinin planını onayladığını ve hatta Başbakan'ın bile lehinde olduğunu söyledi. Townshend'in pasaportu kendisine verildiğinde verdiği söze gelince, Türkiye'ye gitmeyeceğine dair hiçbir güvence vermediğini, sadece "şimdilik" gitmeyeceğini söylediğini ifade etti. Townshend son olarak, yaklaşık üç hafta içinde geri döneceğini söyledikten sonra Halep'e gitti.⁴¹

Townshend'in nerede olduğunun İngiliz Hükûmeti tarafından araştırıldığı o günlerde, bu seyahat 20 Temmuz'da Avam Kamarasında tartışma konusu oldu. Bu tarihte Londra'da, Townshend'in en son Beyrut'tan Ankara'ya doğru hareket ettiği bilgisi vardı.⁴² Bu arada Daily Mail gazetesinde "General Townshend Ankara'ya Niçin Gitti" başlıklı haberle sorunun cevabı verilmeye çalışılıyordu. Buna göre bu soru Londra'da malî mahfillerde ve kulüplerde hayli tartışılmaktaydı. Hariciye Nezareti Müsteşarı, Avam Kamarasında bu hususta milletvekillerini bilgilendirdi. Yine Hariciye Nezareti memurlarından birinin Daily Mail gazetesi muhabirine yaptığı açıklamaya göre Townshend, konuşulduğu gibi Ankara'ya İngiltere Hükûmeti namına gitmemişti. Hatta Hükûmet buna karşı olup tahkikat icra etmekteydi. Bunun sebebi şu şekilde açıklanmıştı: "Biz henüz Türkiye ile harp halindeyiz. I. Dünya Harbi esnasında bir İngiliz'e Almanya için pasaport vermemekte ne kadar haklı isek bugün bir İngiliz'in Türkiye'ye seyahatini menetmek yine hakkımızdır."⁴³

Hariciye Nezareti Müsteşarı Avam Kamarasında Townshend'in durumu ile ilgili şu açıklamayı yaptı:

En son istihbaratımıza göre Townshend ayın on ikisinde Beyrut'a ulaşmış, on yedisinde Ankara'ya gitmek niyetinde olduğunu beyan ile Halep ve İskenderun'a gitmiştir. Bu seyahatin İngiltere Hükûmeti namına veya hükûmetinin talebiyle vukuu bahsine gelince; seyahat İngiltere Hükûmetinin arzusu hilafına olduktan başka kendisinin pasaport almasından evvel vaki olan taahhüdüne dahi muhaliftir. Bu bapta kendisinin yazılı beyanı şöyledir: Türkiye için talep ettiğim pasaport daha müsait bir zamana ertelenerek reddedildiğinden barış müzakereleri devam ettikçe şimdilik Türkiye'ye gitme niyetinde değilim. Ancak barışın imzasını müteakip tur için pasaport talep etmek niyetindeyim.⁴⁴

Townshend seyahatinden maksadın Paris'te eşi ve Madrid'de bazı akrabalarını ziyaret ettikten sonra Karlsbad'da tedavi için on gün kalmaktan ibaret olduğunu sözlü olarak ilave etmişti. Bu

41 TNA, FO, Satow'dan Balfour'a 18 Temmuz 1922, 425-254, No: 103.

42 *Vakit*, 24 Temmuz 1922; *İkdam*, 24 Temmuz 1922.

43 *İkdam*, 28 Temmuz 1922.

44 *İkdam*, 27 Temmuz 1922; *Akşam*, 24 Temmuz 1922.

beyanat ve teminat üzerine kendisine pasaport verilmiş ve Türkiye'ye seyahat için geçerli değildir ibaresi şerh düşülmüştü.⁴⁵

1.2. General Townshend'in Türkiye Seyahati

General Townshend Adana üzerinden Türkiye'ye giriş yaptı ve burada törenle karşılandı.⁴⁶ General'e Türk basını ziyaretin ilk gününden itibaren çok geniş yer verdi. Onun askeri kişiliği ve Türk dostu olma yönü özellikle vurgulanan hususlardı. 23 Temmuz 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde, General'in 22 Temmuz akşamı Adana'dan Konya'ya hareket ettiği bilgisiyle birlikte ziyaret hakkında bilgiler de verildi. Habere göre General Kütülamare'de "hakikaten kahramâne bir surette müdafaa"da bulunduktan sonra esaret yıllarında "hakiki Türkü anladığı için" esaretten sonra da Türk halkına karşı gösterilen "kindar taassuba karşı mücadele etmiş" ve Türkiye davasını çok defa İngiliz gazetelerinde müdafaa etmişti. Townshend, ilk teşebbüsünde İngilizlerin pasaport vermemesinden dolayı Türkiye'ye gelememişti.⁴⁷ Ancak buna rağmen General Türkiye'ye gelmişti.⁴⁸

General, Adana'da Yeni Adana gazetesine beyanatta bulundu. Türklerin savunucusu olduğunu ve bunu her ortamda özellikle Avam Kamarasında yaptığını söyleyen Townshend'a göre İngiltere'de iki kesim vardı. Biri Türk, diğeri ise Yunan taraftarlığı idi. Ancak son günlerde Türkleri haklı bulan taraftarlıkta bir artış kaydedilmişti. Townshend gazete muhabirinin seyahat maksadına dair sorduğu soruya bu hususta bir şey söylemeyeceğini ancak seyahatin on dört gün süreceğini söyledi.⁴⁹ Townshend ayrıca Türkler aleyhindeki şayialara, mezalim iddialarına ehemmiyet vermediğini söyledi. Vakit gazetesi ise 27 Temmuz 1922 tarihli sayısında: Townshend'in "Türklerin en büyük savunucusu olmakla iftihar ederim" cümlesini başlığa çıkardı.⁵⁰

Townshend, Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Konya'da görüştü. Gazi ile Townshend arasında iki görüşme gerçekleşti. İlk görüşmenin ardından Gazi, görüşme ile ilgili olarak İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey'i telgrafla bilgilendirdi. Buna göre Townshend, Parlamentoda mensup olduğu parti üyelerini ikna ederek barış hakkında zorluk çıkarmayıp makul sınırlar içerisinde anlaşılabilirliğini söylemek üzere gelmişti. Gazi'nin barış hakkındaki fikirlerine yönelik sorusuna yanıt olarak General'e göre Yunanların Anadolu'yu tahliye etmeleri muhakkaktı. Ancak Trakya hakkında şimdilik fazla talepte bulunmayıp Edirne mevzubahis dışı tutulmalıydı. Çanakkale için ise bir Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan garnizonu tesisi ile bunların başında da Danimarka, Felemenk gibi başka bir devlet memuru bulundurarak sağlam teminat talep edilmeliydi. Gazi ise bunların teferruat olduğunu, barışın kararlaştırılması meselesinin dikkate alınması gerektiğini söyledi. General, görüşmenin devamında İzmir'in boşaltılmasının Paris'te

45 Age.

46 Vakit, 27 Temmuz 1922.

47 Hâkimiyet-i Milliye, 23 Temmuz 1922.

48 Hâkimiyet-i Milliye, 25 Temmuz 1922.

49 Hâkimiyet-i Milliye, 25 Temmuz 1922.

50 Vakit, 27 Temmuz 1922.

kararlaştırıldığını, Fransa ve İngiltere'nin barış istediğini söyledi. Ona göre Türkiye ile barış yapılması İngiltere'nin menfaatineydi. Çünkü aksi takdirde Hindistan, Mısır, Elcezire'de mücadele devam edecekti. Gazi, General'e İngiltere, Fransa ve İtalya'nın adli, malî, iktisadî ve askeri kapitülasyonlarda fazla bir talepte bulunup bulunmayacaklarını sormuş, General ise bu soruya "hayır hayır bulunmayacaklardır" cevabını vermişti. General buna gerekçe olarak da Fransa Başbakanı (Raymond) Poincaré ve Fransız General Gouraud ile görüştüğünü her ikisinin de bu işin halli yönünde istekli olduğunu söyledi. Gazi ise Türk tarafının da barış istediğini, barış için zorluk çıkarmayacağını, zorluk çıkarmanın Lloyd George, Curzon ve İngiliz Hükûmeti olduğunu söyledi. General bu sözler karşısında "pek doğru söylüyorsunuz. (...) Londra'ya dönüp barışın hızlandırılmasına çalışmalıyım" dedi. General yine İskenderun'a döner dönmez hemen Londra'daki partisine bir telgraf çekerek barışın kolay olduğunu bildireceğini ve bu vesile ile Lloyd George'un konumunun zora gireceğini söyledi.

Gazi, Konya'daki görüşme sırasında General'in Ankara'ya gitme hususundaki arzusunu anlayınca Ankara'dakilerle görüşmesinin kendisi ile yaptığı görüşme neticesinde elde ettiği kanaati takviye edeceğini düşünerek Ankara'ya gitmesini münasip gördü.

Townshend'in Konya'daki görüşme sırasında tek gündem maddesi taraflar arasında uzlaşa sağlamak değildi. Bu isteğin yanı sıra Türk devletine borç temin etme ve devletin büyük yatırımlar için vereceği ihalelerden pay kapmanın da hesabı içindeydi. Bu bağlamda General'in, Konya'da Gazi'ye özel olarak iletmiş notlara göre kayınpederi barıştan sonra mali ve iktisadi yardımlar konusunda Türkiye'ye yardımda bulunabilecekti. Kayınpederi, "Kont Kahen Rotcheild ve Morgen Harches gibi çok zengin bir banker olup Fransız ve İngiliz maliyecilerin" neredeyse yarısı iş yapmak için işarete bakıyordu. Bu ve buna bağlı gruplar Anadolu'da demiryolu yapmak, madenler işletmek için çok istekliydi. Bunların hepsine tesir edecekti. Yine General, bu işler için Rauf Bey'le açıkça görüşebileceğini, yeğeni Kont Rostfield'e pasaport verilip müsaade edilirse bir iki ay içinde işlere başlanabileceğini, Paris'te Ferit Bey ile bir istikraz meselesine dair yeğeni ile müzakere yapıldığını söyledi.⁵¹

Townshend, Konya'da Gazi ile görüşmesinin ardından otomobil ile Ankara'ya geldi ve sabık Dâhiliye Vekili Refet Paşa ve diğer birçok zevat tarafından şehir dışında parlak bir surette karşılandı. Ardından Refet Paşa'nın Keçiören'deki sayfiyesine misafir oldu.⁵² Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde General'in İngiltere'de Türkiye ve Türklük lehindeki mücadelesinden dolayı minnettarlık hissi açıkça belirtildi.⁵³ Townshend Ankara'da ziyaretleri kapsamında ilk olarak Meclise gelerek Başkanlık odasında İkinci Başkan Adnan Bey (Adıvar) tarafından kabul edildi. Daha sonra Hükûmet Reisi Rauf Bey'i ziyaret ederek yarım saat kadar görüştü. Ardından Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'i (Tengirşenk) ziyarete gitmişse de Vekil'in rahatsızlığı sebebiyle

51 *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, C 1, Belge No: 79, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 438-443; Osman Akandere – Cemal Güven, *İngiliz Generali*, s. 22-24.

52 *Vakit*, 28 Temmuz 1922.

53 *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Temmuz 1922.

görüşemedi. General daha sonra Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa (Özalp) ve Fransız Miralayı Moujen'i ziyaret etti.⁵⁴

Townshend'in seyahat maksadı gazetelere kendisi tarafından 28 Temmuz'da açıklandı. Buna göre Townshend, Avam Kamarasından birçok azanın ısrarı üzerine Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye gelmiş ve barışı temine çalışacaktı. Bu arada Townshend'a 26 Temmuz'da Evening News gazetesi müdüründen bir telgraf geldi. Telgrafta İngiliz Hükûmetinin, Türkiye'ye gitmekle verdiği yazılı taahhüdü ihlal ettiği yönünde bir tebliğ yaptığı belirtilerek General'in bu konu hakkındaki cevabı istenmekteydi. Aynı gün verilen cevapta, Yüzbaşı Geey'in meseleden haberdar olduğu, 8 Mayıs'ta Parlamente'ye Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istediğini yazılı, 30 Mayıs'ta da sözlü olarak belirttiğinden dolayı bu isteğin yeni olmadığı yazıldı. Telgrafın devamında ise şu cümleler yazılmıştı:

Kemal Paşa'yı görme isteğim Avam Kamarasından birçok azanın ısrarı ile oldu ki müteveffa Mareşal Wilson da bu meyandadır. Dışişleri Bakanının bütün muhalefetine rağmen Türkler üzerinde bütün nüfuzumu kullanarak İngiltere Hükûmetinin menfaatlerini ve insaniyet namına bu muharebeye bir nihayet vermeyi kendime bir vazife addederim. Türklerle 1918 senesinde olduğu gibi sulhu temin edeceğime ve bu hususta yardım edeceğime eminim ve muvaffak olursam affolunacağımdan ümitvârım. Lütfen bunun bir suretini madam Townshend'a ve Fırkama veriniz.⁵⁵

Townshend'in Türkiye'deki faaliyetleri başka devletler tarafından da yakından takip edilmekteydi. Ziyaret, Fransızların dikkatini çekmiş ve 28 Temmuz tarihli İstanbul'dan alınan istihbarî bilgiye göre Anadolu'ya yapılan bu seyahatin mahiyeti hakkında bilgi elde etmek istemişlerdi.⁵⁶ Ruslar da bu ziyarete kayıtsız kalmamışlardı. Bu ziyaretin maksadı Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi tarafından öğrenilmek istendi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Elçisi Aralov'a, İngiltere'nin Türk tarafı ile uzlaşmak ve barışmak için atılmış hiçbir ciddi adım atmadığını söylemiş ve "General Townshend'in gelişinin politik bir önemi yoktur" değerlendirmesinde bulunmuştu.⁵⁷

26 Temmuz 1922 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e "zata mahsus" notuyla Konak'tan gönderilen telgrafta Başkomutan, Townshend'in Evening News Gazetesi yazarına cevaben yazdığı telgrafın 25 Temmuz'da Ankara telgrafhanesi vasıtasıyla gönderildiğini ve bu telgrafın zikredilen telgrafhaneden alınarak değerlendirmesini ve uygun görülecek kısımların ajansla yayınlanmasını istedi.⁵⁸

Hariciye Vekili o günlerde hasta olduğu için Mustafa Kemal Paşa'ya ancak 27 Temmuz'da cevap verebildi. Buna göre Yusuf Kemal Bey, hastalığı sebebiyle Townshend ile görüşememişti. Zikredilen telgraf ise henüz gönderilmemişti. Esasında Rauf Bey gönderilmek istenen bu telgrafi

54 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Temmuz 1922.

55 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Temmuz 1922.

56 TDA, 53/36983-148658-18.

57 S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 2*, çev. Hasan Ali Ediz, Yenigün Yayınevi, 1997, s. 169.

58 TDA, 534/36983-148658-2.

Yusuf Kemal Bey'e gönderdi. Telgrafın içeriği hakkında Yusuf Kemal Bey'in değerlendirmesine gelince; Townshend telgrafın başında barışın esasının tahliye olduğunu belirtti. Ancak Türk tarafı bu tarihe kadar barışın esasının tahliye değil ilk şartının tahliye olduğunu belirtmişti. Bu, dikkat çeken bir taraftı. Diğer yandan Yusuf Kemal Bey, malî kapitülasyonlar gibi başka meselelerin de Türk tarafı açısından esas mesele olduğunu ancak Townshend'in Konya'da Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünden sonra Ankara telgrafhanesinden telgrafi çekmesi, barışın esasının sadece tahliyeye dayanacağı şeklinde anlaşılacağından bu fikirlerin Türk tarafınca kabul edildiği anlamına geldiği değerlendirilmesini yapmıştı. Yusuf Kemal Bey, gerekirse Townshend ile görüşüp ondan sonra telgrafının gönderilmesine müsaade edileceğini telgrafına ekledi.⁵⁹ Sonraki birkaç gün içinde Yusuf Kemal Bey, General ile görüştü mü bilinmez ama Townshend, İngiltere Avam Kamarası üyelerinden Yüzbaşı Gee'ye 27 Temmuz tarihli bir telgraf gönderdi. Telgrafta Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı konuşmalardan sonra barışın hemen mümkün olduğuna tamamen kâni olduğunu belirttikten sonra bu barışın esasının İzmir'in Yunan askerleri tarafından tahliyesi ve Anadolu'daki Yunan işgali altında bulunan diğer yerlerin de Türklere iadesine bağlı olduğunu belirtti. Diğer tüm konular kolaylıkla halledilebilirdi. Townshend'a göre Türklere barışın yapılması konusunda Fransa'nın Ankara'daki irtibat subayı da aynı düşüncededeydi. Barış için olan gayret yine sonuçsuz kalırsa bundan vahim bir vaziyet doğardı. Townshend bu telgrafında Türkiye'ye geliş hikâyesine de değinmişti. O'na göre kendisinin Türkiye'ye gitmek için verdiği söz şarta tabi idi. Mayıs ayı başında Türkiye için pasaport verilmemekle "hakarete" uğramıştı. Townshend başlangıçta Türkiye'ye gitmek niyetinde değildi. Ancak Mayıs ayında İngiliz Hükûmeti Mustafa Kemal Paşa ile İzmir'te görüşmeyi reddedince 30 Mayıs'ta Mecliste yaptığı konuşmada İngiliz Hükûmetinin siyasetine "hücum" ile Mustafa Kemal Paşa'yla görüşme arzusunu açığa çıkarmış ve ilan etmişti. Townshend bu ziyaretiyle barış, insaniyet ve İngiliz İmparatorluğunun pek önemli olan hayati menfaatleri için Türklere üzerindeki nüfuzunu kullanmayı vazife addetmişti. Townshend gönderdiği telgrafın Başbakan ile üst düzey hükûmet yetkililerine okutturulmasını ve gazetelere de gönderilmesini istedi.⁶⁰

Townshend'in çektiği telgraf Türk tarafında şaşkınlık ve rahatsızlık yarattı. Hamid Bey, İstanbul'dan 30 Temmuz 1922'de Hariciye Vekâletine "gayet acele ve geciktirilmesi uygun değil ve gizlidir" notuyla gönderdiği telgrafta bu rahatsızlığa karşı takınılacak tavrı sordu. Ona göre Townshend tarafından Londra'ya çekilen telgrafta Anadolu'nun tahliye ve Türk tarafına teslim edilmesinin hemen barışı doğuracağı yönündeki iddia, Trakya hakkında telaşa sebebiyet vermişti. İşte bu sebeple gerek bu durumun aslını öğrenmek isteyenlere karşı gerekse ajanslar vasıtasıyla Avrupa gazetelerine ne yolda cevap verileceği Vekâlete soruldu.⁶¹ Hariciye Vekâleti 2 Ağustos 1922 tarihinde Hamid Bey'le beraber Paris, Roma, Tiflis, Bakü temsilcilikleriyle Moskova Sefareti ve Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği telgrafta özetle, Townshend'in resmi bir sıfata haiz olmadığı gibi İngiltere Hükûmeti tarafından da bir vazife ile vazifelendirilmediği, kendi ve fırkası

59 TDA, 534/36983-148658-9.

60 TDA, 534/36983-148658-11.

61 TDA, 534/36983-148658-13.

namına geldiği belirtildi. Yine zaten İngiltere Hükûmeti Anadolu'ya gelmek üzere kendisine pasaport vermekten çekinmişti. Townshend'in talep ve ifadelerinin özetine gelince; Parlamentoda mensup bulunduğu fırka azalarını ikna ederek görüşmek üzere gelmişti. Barış hakkında zorluk çıkarılmamasını tavsiye ederek Anadolu'nun muhakkak surette tahliye edileceğini ancak Trakya hakkında şimdilik fazla taleplerde bulunmayıp Müslümanların hukuklarının muhafaza edilmesi kaydıyla Edirne'nin bahsedilen meseleler haricinde bırakılması icap edeceği kanaatinde olduğunu söylemişti. Çanakkale'ye gelince bir Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan garnizonu tesisleriyle bunların başında Danimarka ve Felemenk gibi bir devletin memurunu buldurmak suretiyle Çanakkale hakkında sağlam teminat talep edileceğini söylemişti. Fransa ve İngiltere barışa muhtaçtı. Türk-Yunan Harbi devam ettikçe dünyada barış olmayacaktı. İngiltere Türk barışı ile fazlasıyla alakadardı. Barış olmadığı takdirde Hindistan, Mısır, Elcezire'de mücadeleler devam edecekti. Townshend son olarak adli, malî, iktisadî ve askerî kapitülasyonlarla İtilaf devletlerinin fazla taleplerde bulunmayacaklarını söylemiş, asıl zorluğu, Lloyd George, Curzon ve İngiltere Hükûmetinin yaptığını tasdik ettiğini ilave etmişti. Temsilciliklere bu bilgilendirme yapıldıktan sonra bilinen esaslar dairesinde Townshend'a cevap verildiği yazıldı.⁶²

Townshend Türkiye'den ayrılmadan önce Ankara'da gazetecilere beyanatta bulundu. Buna göre eskiden beri çok iyi tanıdığı Türklerden övgüyle bahsettikten sonra mensubu olduğu Fırkanın Türkleri kuvvetli bir millet olarak gördüğünü, bununla birlikte Türkiye'nin İngiltere'ye dostluk ilişkileri bağlamında açık olması gerektiğini söyledi.⁶³ Yine General açıklamalarını şu şekilde sürdürdü: "Ankara'da mazhar olduğum hüsnü kabulden memnunum. Türkleri dinç ve kuvvetli buldum. Seyahatimin maksadı ve gayesi, hususi bir surette barışı temine çalışmak idi. Buradan memnun olarak ayrılışım da seyahatimin nedenlerinin karşılık bulduğuna delalet eder."⁶⁴ General, 30 Temmuz'da Türkiye'den ayrılırken yine geldiği yolu kullandı. Adana'da Yeni Adana gazetesine verdiği beyanatta ise şunları söyledi: "Yunanlar mutlak surette Anadolu'yu tahliye etmek mecburiyetindedirler. Gördüğüm şeylere nazaran bu işin içinden başka suretle çıkmalarına ihtimal veremem. (...) Anadolu hiç müteessir değil, silah çok, mühimmat çok, her şey çok."⁶⁵

Townshend'in Ankara'dan ayrılışının ertesi günü, 31 Temmuz 1922 tarihinde Mecliste Townshend'in Türkiye'ye geliş maksadı Meclisin gizli oturumunda tartışma konusu oldu. Cebelibereket Mebusu Rasim Beyle Karahisarışarki Mebusu Mustafa Beylerin verdiği soru önergesine İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey cevap verdi. Rauf Bey, konuşmasının başında, Townshend'in Türkiye ziyaretinin resmî bir mahiyeti olmadığını söyleyerek I. Dünya Harbî'nin son günlerinden itibaren Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bu tarihe kadar Türklerle olan dostça ilişkilerinden bahsederek şu şekilde bir hak teslimi yaptı:

62 TDA, 534/36983-148658-14.

63 *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Temmuz 1922.

64 *Peyâm-ı Sabah*, 31 Temmuz 1922; *Akşam*, 30 Temmuz 1922.

65 *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Ağustos 1922.

Her tarafta vaki olan müracaatlar olumsuz ve hatta ret cevaplarla karşılık görürken, bu adam İngiltere Hükûmetine müracaat etti ve muhabere kapısı açtı. O zaman böyle bir hizmette bulunmuştu. Daha sonra memleketine döndüğünde bir kitap neşretti ve İngiltere ile Türkiye arasındaki muharebede kendisinin bu suretle bir hizmeti olduğunu ilân etti. Haklı haksız İngiltere efkârı umumiyesi üzerinde bir mevki sahibi oldu. Daha sonra milletvekili seçildi.

Rauf Bey, Townshend'in o günlerde 60'a yakın milletvekili olan müstakil muhafazakârlar namı altında bir fırkanın mensubu olarak İngiliz basını ve Parlamentosunda İngiliz Hükûmetinin Türkiye ile makul bir barış antlaşması imzalamasının elzem olduğunu söylediğini ifade etmişti. Yine Townshend Lloyd George'un düşmanı görünmekteydi. Rauf Bey, Townshend'in geliş sebebi ile ilgili olarak da Avrupa'nın barışa pek istekli olduğunu ve Türkiye'nin de barış taraftarı olup olmadığını anlamak arzusuyla geldiğini söylemişti. Townshend ayrıca İngiltere'nin menfaatlerini, İslam âleminin hayatı mesabesinde olan hilafet ve saltanat makamına sahip olan Türkiye ile bir an evvel barış antlaşması imzalamasında gördüğünü ifade ederek Türkiye'nin de ne düşüncede olduğunu anlamak istemişti. Türk tarafı ise malum olan esaslar dairesinde barışa hazır olduğunu anlatmıştı. Erzurum Milletvekili Necip Bey, Townshend'in ziyaretine İngiliz Hükûmetinin karşı çıkışının ciddi olup olmadığını öğrenmek istedi. Rauf Bey, bu soruya şu şekilde cevap vererek kendi kanaatini açıkladı:

Bendenizde hâsıl olan kanaat ciddidir. Karşı çıkmak suretiyle buraya gönderildiği hakkında da bazı haberler vardır. Böyle bir haber İstanbul'dan da geldi. Fakat hata etmiyorsam, temaslarımdan hâsıl ettiğim İngiltere Hükûmetinin kendisini buraya hiçbir vazife ile göndermediği kanaatindeyim.⁶⁶

Meclis Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Townshend'a verdiği cevaplar ile Rauf Bey'in Hükûmet reisi olarak Mecliste yaptığı bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki Türk tarafı barış görüşmeleri teklifine gayet sıcak bakmaktaydı. Ancak daha önceden belirlemiş olduğu esaslardan da taviz verme gibi bir düşünceyi aklının ucuna bile getirmemekteydi. O günlerde Türk tarafının kafasında var olan düşünce ve psikolojiyi Rauf Bey kaleme aldığı hatıralarında şu şekilde açıkça yazdı:

İngiltere'de Türklük ve Türkiye lehinde mücadelelerde bulunduğu yakinen bilinen General Townshend'ı biz de iyi suretle karşılayarak, Refet Paşa'nın Keçiören'deki köşküne misafir ettik. General Townshend, bu defa Avam Kamarası azası sıfatıyla ve bu Kamaranın birçok azaları da ve kendi ifadesine göre (Türklerle 1918 senesinde olduğu gibi, sulha zemin hazırlamağa çalışmak üzere) geldiğini söylüyordu. Ancak, Allah'a şükür, 1918'deki durumda değildik. O zaman başta Almanya olmak üzere, müttefiklerimizle beraber, harbe refakat etmek felâketine uğramış olduğumuzdan, bir mütareke için General'in teklif ettiği arabuluculuğu memnuniyetle kabul etmiştik. Fakat bugün hamdolsun, yenilmek aklımıza gelmedikten başka karşı tarafın zaman

66 TBMM Gizli Celse Zabıtları, (31 Temmuz 1922), s. 640-642.

zaman çeşitli yollardan yaptığı teşebbüslerle, asla sulha varılamayacağını katî şekilde anlamış olduğumuzdan, devamlı çalışmalarla günden güne arttırdığımız harp gücümüz ve memleketi behemehâl tam bir kurtuluşa kavuşturmak hususundaki sarsılmaz azim ve irademizle, mukaddes bildiğimiz gayemize yaklaşmakta olduğumuzdan emindik. General Townshend'a Türkiye ve Türkler hakkında gösterdiği samimiyet ve hayırhahlıktan dolayı teşekkür edilmekle beraber bu durum da izah edilerek, bizim için artık mütarekenin de, sulhun da, ancak silâhlarımızın katî zaferiyle tahakkuk edebileceği münasip şekilde anlatılmıştı.⁶⁷

3. Büyük Taarruz Sonrası General Townshend'ın Türk-İngiliz İlişkilerinde Arabuluculuk Faaliyetleri

Türkiye, Büyük taarruz öncesi meseleyi savaştan barış yoluyla çözüme kavuşturmak için İçişleri Bakanı Fethi Bey'i (Okyar) Avrupa'ya gönderdi. Fethi Bey, Batıdaki siyasetlerle görüşmek ve barışı tesis için tam yetkili idi. Fethi Bey, 23 Temmuz'da Paris'te Poincaré ile görüştü. 30 Temmuz'da Londra'ya gitti. Fakat orada ne Balfour ne de Lord Curzon ile görüşebildi. Yalnızca 4 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığından Vansittart isimli bir yetkili Fethi Bey'i kabul etmiş ve "İngiltere şimdi müzakere istemiyor" cevabını almıştı. Böylelikle barış yolu kapatılmış oldu. 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz'da, Türklerin sahadaki kesin zaferinin ardından Yunan tarafı aracılık yapması için Müttefiklere başvurdu. Bunlar da İstanbul'daki Ankara temsilcisi Hamit Bey'e bu isteği iletiler. Ankara Hükûmeti bu isteği 4 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya ilettiler. Ancak yapılan istekler karşı taraftan kabul görmeyince bir sonuç çıkmadı. Türk ordusu ilerleyişine devam etti. Türk ordusunun Batı Anadolu'yu Yunanlardan temizledikten sonra İstanbul üzerine yürüme ihtimali belirince İngilizler 15 Eylül'de kabineyi toplayarak Müttefiklerle, Balkan devletleri ve dominyonlardan yardım istenmesine karar verdi. İngilizlere Balkanlardan Romanya ve Yugoslavya destek vermezken dominyonlardan sadece Yeni Zelanda desteğini açıkladı. Müttefiklerden de beklenen destek gelmedi. Bunun üzerine yalnız kalan İngilizler diğer müttefikleri gibi davranarak 23 Eylül'de Türklere mütareke teklifinde bulunmak zorunda kaldı. 29 Eylül'de verilen cevapta Müttefikler 3 Ekim'de Mudanya'da mütarekeye çağrıldı. Mudanya Konferansı'nda Türkiye'yi İsmet Paşa (İnönü), İngiltere'yi General Harington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli temsil etti. 3 Ekim 1922'de İsmet Paşa'nın başkanlığında toplanan Konferans'a Yunanlar katılmadı. Nihayet mütareke 11 Ekim'de imzalandı.⁶⁸

General Townshend, Büyük Taarruz sonrası tekrar sahneye çıktı. Hariciye Vekâleti Vekili Rıza Nur, Paris temsilciliğinden alınan 16 ve 19 Eylül tarihli iki telgrafi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya 28 Eylül 1922'de gönderdi. Paris temsilcisi Ferit Bey'den alınan 16 Eylül tarihli telgrafa göre o gün Townshend, temsilciliğe gelerek İngiliz Hükûmetinin kararının harbe devam etmekten yana olduğunu, kendisinin de Londra'ya giderek bu karara karşı mücadele edeceğini

67 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, s. 78-79.

68 Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, s. 157-216.

söylemişti. 19 Eylül tarihli telgrafta da Townshend, İngiltere'de bazı görüşmeler yaptığını ve İngilizlerin Çanakkale boğazından çekilme kararı aldıkları emrinin verildiğini aktardı.⁶⁹

Townshend Büyük Taarruz sonrasında toplanacak olan konferansta İngiliz delegesi olmak istedi. Ancak bu konuda Türk tarafından yardım beklemekteydi. 25 Eylül 1922 tarihinde bu isteğini Paris temsilcisi Ferit Bey'e bir mektupla ilettili. Townshend mektubuna, gazetelerden de görülmüş olacağı üzere Londra'ya döndüğünden beri Türk talepleri hakkında halkı aydınlatmaya çalışıldığını ve "hiç şüphesiz bu hususta epey muvaffak" olduğundan bahisle başlamış ve devamında şu sözlere yer vermişti: "Yakında toplanacak olan konferansta hazır bulunmayı pek ziyade arzu ediyorum. Fakat İngiltere Hükümetinin beni konferansa memur edeceğini zannetmiyorum. Acaba Kemal Paşa, İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerine benim konferansa iştirakim hususunda izhar-ı arzu edemez mi? Bu suretle Paşa'nın arzusu kabul edilmiş olabilir." Townshend yazdığı bu mektupla da yetinmeyerek Paris Sefarethanesine giderek Ferit Bey'le görüştü. Görüşmede kendisinin barış anlaşması imzalandıktan sonra da İngiliz sefiri olmak üzere Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından talep edilmesini ayrıca rica etti. Bu istekler Hariciye Vekâletinden 26 Ekim'de Başkomutan'a, 2 Kasım'da da İsmet Paşa'ya iletildi.⁷⁰

Townshend, Kasım 1922 tarihinde de Hükümet Reisi Rauf Bey'e Paris temsilciliği üzerinden bir mektup gönderdi. Buna göre Townshend, Ankara'da veya uygun olan herhangi bir yerde Rauf Bey'le görüşmek istedi. Rauf Bey ise 20 Kasım 1922'de cevap olarak İsmet Paşa ile görüşmesini yazdı.⁷¹ Townshend 24 Kasım 1922'de bu sefer Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderdi. Mektupta öncelikle kazanılan muharebeden dolayı Paşa'yı tebrik etti. Ardından Lozan'da devam eden müzakerelerden de ümitli olduğunu belirttiikten sonra kendisinin kalemiyle ve ruhuyla Türkiye'ye ve Türk davasına ne kadar bağlı olduğunu ifade edip Türkiye'nin "tehlikede bulunduğu sırada" Türk ordusunda hizmet etmek arzusuyla Mustafa Kemal Paşa'ya takdim ettiğii kılıcın kabul edilmemesinden dolayı fevkalade kederli olduğunu yazdı. Townshend ayrıca Fransız temsilci Franklin Bouillon Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye geldiği zaman kendisinin de Bouillon ile beraber gelmek için İngiltere Hükümetinden müsaade istediğini de yazmıştı. Bu arada Franklin Bouillon o dönemde bir yetkisi olup olmadığına bakılmaksızın Townshend'dan Ankara'ya birlikte gelmeyi rica etmişti. Ancak Townshend'a göre bir şey hakkında karar vermek iktidarına sahip olmadıktan sonra gelmek bir fayda sağlamazdı. Townshend geçmişe dönük bu hususları anlattıktan sonra gelecekte Türkiye'de sefir olma arzusunu yineledi. Ona göre barıştan sonra Türkiye'ye sefir olsa işler yolunda giderdi. İstanbul sefiri olmasının çok iyi bir şey olacağını Poincaré de kendisine söylemişti. Eğer Mustafa Kemal Paşa bu meseleyi özel surette talep ederse İngiliz Hükümeti de bunu dikkate almaya mecbur kalırdı. Townshend son seçimlerde Parlamente'ya girmediğini fakat gelecek yazda seçilmeye karar verdiğini yazdı. Townshend'in milletvekili olmamasının sebebi, gelen uygun teklifler üzerine bazı mühim vazifeler üstlenmesiydi. General o dönem büyük bir servetle alakadar

69 Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 573792, Ek No: 4, Ebsis No: 01003917.

70 TDA, 534/36983-148658-4.

71 Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları C. I Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*, 2. Bs, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 110.

olup mühim bir işle meşguldü. General ayrıca bir Fransız grupla anlaşarak Türkiye için bir istikraz akdi hususunda müzakereye girişmeye gayret etmekteydi. Townshend mektubunun sonunda İsmet Paşa'yı görmek üzere Lozan'a gideceğini yazdı.⁷²

Townshend, dediği gibi Lozan'a 8 Aralık'ta ulaştı. Gelir gelmez İsmet Paşa ve Lord Curzon'u ziyaret etti ve kendileriyle uzun süre görüştü. O gün General, Vakit gazetesi muhabiri Ahmed Şükrü Bey'le (Esmer) bir röportaj gerçekleştirdi. Röportajda şunları söyledi: "Barış antlaşması imzalanması muhakkaktır. Lozan'a geldikten, İsmet Paşa'yı ve Lord Curzon'u ziyaret ettikten sonra buna kesin surette kanaat getirdim. İki tarafın görüşü uzlaşamayacak gibi değildir. Türkiye tam bir istiklal ve kendisine yaşamak hakkı temin edilmesini istiyor. İngiltere de bu fikirdedir. İngiltere hükümeti de müstakil ve kuvvetli bir Türkiye mevcudiyetini arzu ediyor. Şu an İngiltere'de iktidarda bir muhafazakâr hükümet bulunmaktadır. Bu fırkanın geleneği Türkiye ile dost geçinmek Türkiye'nin kuvvetlenmesine çalışmaktır. Muhafazakâr hükümet bu geleneğe geri dönmek ve eski Türk-İngiliz dostluğunu ihya eylemek emelindedir. Yakın zamanda bunun tahakkuk edeceğine, istiklali müdafaa için o kadar kahramanca bir surette her türlü mahrumiyetlere katlanmış olan Türk milletinin mesut bir istikbale nail olacağına eminim."⁷³ General, Lozan'a Boğazlar ve Musul meselesi gibi en ihtilafli meselelerinin görüşüldüğü günlerde ulaşmıştı. Gerek Musul meselesinde gerekse genel olarak Türk-İngiliz yakınlaşması hususunda gayret sarf etmekteydi.⁷⁴

O günlerde General'in Lozan'a İngiliz murahhas heyeti tarafından davet edildiğine dair Konferans mahfillerinde söylentiler de dolaşmaktaydı. Ancak bu söylentilerinin doğru olmadığı Townshend'in kendi açıklamalarından anlaşılmaktaydı. General Vakit gazetesinin 12 Aralık tarihli sayısı için de bir beyanatta bulundu. Muhabirin Lozan'a geliş sebebine dair sorduğu soruya Townshend şu şekilde cevap vermişti:

Ben sulhun akdedileceğine Londra'da iken katiyen kani idim. Fakat geçen hafta zarfında cereyan eden müzakerelerden azıcık şüphelendiğimden bu hususta elimden geleni yapmak için Lozan'a geldim. Fakat ben gelinceye kadar mesele halledilmiştir. Bu gün İsmet Paşa ile görüştim. Boğazlar meselesinin halledileceğine eminim. Boğazlar meselesi halledildi mi her mesele halledilir demektir.⁷⁵

General, kapitülasyonlar konusunda ise her iki tarafın menfaatlerine uygun bir noktaya gelineceğine inandığını söylemişti. Musul konusunda ise "ben İngiltere'nin yalnız Musul'dan değil, Bağdat'tan bile çekilmesine taraftarım" demişti. General daha sonra İngiltere ile Türkiye arasındaki yanlış anlamaların eski Hükümetin Türkiye hakkında takip ettiği bätül siyaset üzerine meydana geldiğini ve İngiltere'nin şimdi geleneksel Türk dostluğu siyasetini ihya edeceğini bildirirken şu sözleri sarf etti:

72 Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 769106, Ek No: 2, Ebsis No: 01003708.

73 *Vakit*, 9 Kanun-ı evvel 1922.

74 *Vakit*, 10 Kanun-ı evvel 1922.

75 *Vakit*, 12 Kanun-ı evvel 1922.

Türkiye hakkında her söylediğimin tahakkuk ettiğini görmekte mesudum. Türkiye hakkında takip edilmesi lazım gelen siyaseti çoktan çizmiş ve kabineye tavsiye etmişim. Fakat benim tavsiyeye ehemmiyet vermediler ve bu neticeler husule geldi. Bütün bunları gördüm. (...) Şimdi İngiltere'de çok Türk taraftarı vardır. Bunlara evvelce neden Türk taraftarı değildiniz demek istemiyorum. Çünkü görüşümü kabul ettiklerini görmek iftihar bana kâfidir.⁷⁶

Gazete "Türk dostu" diye nitelendirdiği General'in yakında eşyle birlikte İstanbul'u ziyaret edeceği söylemine de yer vermişti. Bu arada General'in barış anlaşması imzalanır imzalanmaz Türkiye'ye sefir tayin edileceği bilgisi İngiliz devlet adamları ile sıkı bir şekilde temasta bulunan bir İngiliz gazeteciye dayanarak verildi.⁷⁷ Townshend, Lozan'da uzunca bir süre kalmış olmalıdır. Çünkü İsmet Paşa'nın 28 Aralık 1922'de gönderdiği 27 Aralık günlü raporda Townshend'dan da bahsedildi. Musul meselesinin görüşüldüğü o günlerde Townshend'a göre Musul işini bir kenara bırakarak bu sebepten dolayı meşgul olmamak ve bu yüzden bir harbe sebep olmamak tercih sebebi olmalıydı. Çünkü bir sene zarfında İngilizler "mutlaka Musul'u terk edecek ve bu halde Araplar Faysal aleyhine ayaklanacak, Türkler Musul'a zahmetsiz" girecekti.⁷⁸ Townshend'ın Türklere yardım etmek istediği ortadaydı. Ancak Türklere olan sempatisinden dolayı Lord Curzon tarafından İngilizlerin çıkarları aleyhine çalışmaktan dolayı vatan hainliği ile itham edildi.⁷⁹

Townshend'ın barış antlaşması imzalandıktan sonra Türkiye'ye sefir olma isteği yönünde İngiltere'de kuvvetle kulis yaptığını düşünebiliriz. Bu konuda Türk makamlarından da destek bulma konusunda sonuna kadar çaba sarf etmekteydi Townshend 1 Mart 1923 tarihinde Hariciye Vekâletine yazdığı mektupla barış anlaşmasından sonra İngiltere'nin Türkiye sefiri olma talebini yineledi.⁸⁰ Bununla birlikte Townshend hemen o günlerde, Türkiye'den imtiyaz almak isteyen şirketlere de arabuluculuk yapmaya çalışıyordu. Townshend, Rauf Bey'e 1923 yılında biri 25 Mart'ta diğeri 9 Nisan'da olmak üzere iki mektup gönderdi. Mektuplarında özetle, geçen sene Ankara'ya geldiği zaman İngiltere'de Türk tarafı lehine çalışabilmek için bazı imtiyazların ihalesinden aynı şartlar altında kendi teklifinin tercihine dair hükümetin bakış açısını öğrenmek istemişti. Rauf Bey, bu konuda İsmet Paşa'yı 29 Nisan 1923'te bilgilendirirken meselenin Vekiller Heyetinde görüşüldüğünü ve kendisine sözlü olarak vaatte bulunmanın uygun görüldüğünü belirtmişti. Townshend, o günlerde Türklerin kendisine teveccühünün olmadığı düşüncesiyle konununun sarsıldığını ve birçok mali grubun kendisine müracaat etmekte olduğunu ileri sürerek Türk Hükümetinden kendisine verilen sözlü onayın yazılı olarak da verilmesini Rauf Bey'den istemekteydi. Bu arada Türk tarafı lehine çalışması istenen bir diğer isim, Mondros Ateşkesi öncesi de düşünülen, eski Hahambaşı Nahum Efendi idi. Rauf Bey, Nahum Efendi'nin eline, Türk yanlısı olan İngiliz sermayedarların tekliflerini memnuniyetle kabul ve incelemeye hazır olduklarına dair gayri resmi bir belge vermişti. Townshend ilk mektubunda Naum Efendinin; yeğeni olan

76 Age.

77 Age.

78 Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları C. I*, s. 289.

79 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 38.

80 Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 557215, Ek No: 2, Ebsis No: 01004050.

Kont de Forsvil ile görüştüğü ve Townshend'in aracılık ettiği malî grupları Türk Hükûmetinin tercih edeceğini karar altına aldığını, yeğenin Nahum Efendi ile Van ve Bitlis gaz imtiyazı için anlaşmasını yazdı. Yine bu anlaşmanın İsmet Paşa'nın onayı ile Ankara'ya gönderildiğini de ilave etti. Ayrıca bakır madeni de vaat edildi diyordu. Özetle Townshend, kendi vaziyetini iyileştirmek için Hükûmet kararı olan ve belirlenmiş imtiyazların kendisine tercihen verileceğini ifade eden bir vesika istiyordu. Ancak Rauf Bey, bu konuda: "iyi kötü lehimizde çalışan bu zata da bittabi' kendi taraflarından bir teklif gelmeden ve usulü dairesinde tetkik edilmeden böyle geniş ve kesin bir resmî taahhütte bulunamayız" düşüncesindeydi.⁸¹

General Townshend Lozan Antlaşmasının imzalanmasının ardından Türkiye'ye sefir olarak gelme umudunu kaybetmiş olmalı ki artık tüm enerjisini Türk devleti ile yabancı şirketler arasında borç ve imtiyaz ilişkilerini sağlama konusunda arabuluculuk faaliyetlerine ayırdı. Bu bağlamda 1923 yılında Ankara'ya bir ziyaret daha gerçekleştirdi. Townshend, 18 Eylül 1923 tarihinde Ankara'ya geldi ve hemen istasyonda İsmet Paşa'ya bir mektup gönderdi. Mektubunda ısrarla İsmet Paşa ve Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istediğini açıkça belirtti. Townshend mektubunda belirttiğine göre son altı-sekiz aydır Türkiye'ye kredi sağlamak için çaba sarf etmekteydi. Bu çabaların bir sonucu olarak yakında Ankara'ya gelecek olan İngiliz şirketi ve temsilcileri hakkında yüz yüze görüşerek bilgi vermek istemişti. Çünkü O'na göre Ankara'nın ihtiyacı olan aydınlatma vs. gibi altyapı ihtiyaçları için bu kredi ve işbirliği önemli idi.⁸² Townshend mektubun üzerine İsmet Paşa ile görüşebilme fırsatı buldu. Daha sonra gittiği İstanbul'dan 22 Eylül 1923 tarihinde Paşa'ya gönderdiği ikinci mektubunda London City Bank'ın kurucusu Sir Edward Holden'in oğlu Norman Holden'in Claud Levita ile beraber İstanbul'a geldiğini ve yakında Ankara'ya geleceğini, bu kişilerin kredi ve ticari işlerde çok başarılı olduklarını belirttikten sonra hem İstanbul'da hem de Ankara'da bunlara güvenilerek gerekli şekilde ağırlanması ve iş yapılabilmesi konusunda ricacı oldu. General, gelen kişilerin boş bir şekilde gönderilmemesini istiyordu.⁸³ Mektuptan anlaşıldığına göre bu kişilerin Türkiye'ye getirilmesinde Townshend aracı olmuştu. Townshend, Türkiye ziyaretinden sonra döndüğü ülkesinde gazetecilere Türkiye ziyareti hakkında beyanatta bulundu ve bu açıklamalar Türk basını tarafından da yakından takip edildi. O'na göre Türkiye o dönem davasında haklı olarak Avrupalı devletlerle harp etmişti. İşte bu sebeple harp ettiği Avrupalılardan şüphe duyması gayet doğaldı. Ancak bununla birlikte Townshend, ilerleyen dönemde Türkiye'nin Avrupalılarla güzel münasebetler kuracağından da emindi.⁸⁴ Tespitlerimize göre Townshend'in Türkiye ile ilişkileri bu tarihte son bulmaktadır. Zaten bu tarihten çok kısa bir süre sonra 18 Mayıs 1924 tarihinde altı aydır tedavi gördüğü Paris'te bağırsak hastalığından hayatını kaybetti. Townshend'in 24 Mayıs'ta Norfolk Raynham'da yapılan cenaze törenine resmî hiçbir hükûmet yetkilisi katılmadı.⁸⁵

Townshend'in Türkiye ve İngiltere arasında diplomatik, yabancı şirketlerle ekonomik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi konusunda maksadı her ne olursa olsun Türk halkının zor günlerinde

81 Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları C. II*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 237-238.

82 TDA, 534/37652-151324-5.

83 TDA, 534/37652-151324-3.

84 Bk. *İstikbal*, 8 Teşrin-i sani 1923.

85 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend*, s. 254-255.

her zaman yanında yer aldığı gerçeği unutulmadı. Bu sebeple kendisinin vefatından çok sonra 1937 yılında Türkiye'ye ziyarete gelen eşi Alice de önemli bir misafir olarak ağırlandı. Öyle ki eşi Alice 13 Nisan 1937'de Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk tarafından Çankaya'da kabul edildi. Bir saat süren bu kabul samimi bir havada gerçekleşti. Ziyarete Reisicumhur, Alice'e Konya'da Townshend ile arasında geçen görüşmelerden ve Townshend'in kendisine hediye ettiği tüfekten bahsetti. Reisicumhur bu tüfeği hatıra olarak sakladığını söylemiş ve getirerek Bayan Townshend'a göstermişti. Reisicumhur ayrıca imzalı bir fotoğrafını da hediye etme lütfunda bulundu. Bayan Alice daha sonra gittiği İstanbul'da eşinin esaret günlerinde kaldığı evi ziyaret etti.⁸⁶

Sonuç

Kütülamare esiri General Townshend, yaklaşık iki buçuk yıllık İstanbul'daki esaret hayatında esir değil adeta bir misafir hayatı yaşadı. Mondros ile serbest kaldıktan sonra ülkesine döndüğünde Türkiye ve Türklük taraftarı bir isim oldu. O dönem Türkiye karşıtı politikaları ile bilinen Lloyd George hükümetini gerek basında gerekse bulduğu her mahfilde eleştirdi. İngilizlerin Anadolu'da Türkler yerine Yunanları tercih etmesini en başından beri yanlış bir politika olarak gören Townshend'in, gelişmeleri o dönemin İngiliz idarecilerinden çok daha iyi değerlendirebildiğini ilerleyen günler gösterdi.

Townshend, Mondros'tan sonra ülkesine döndüğünde Lloyd George Hükümetinden en küçük bir takdir görmedi. Üstelik yeni bir askeri göreve de atanmadı. Ancak o, ilk başlarda bir asker daha sonra da milletvekili sıfatıyla İngiltere menfaatlerini gözeten bir isim olarak kendince hükümeti doğru politikalara yönlendirmeye çalıştı. Bu bağlamda ilk olarak Mondros'un hemen ardından toplanacak olan barış konferansında İttihat ve Terakkicilerin yanlışlarından dolayı tüm Türk halkının cezalandırılmaması gerektiği düşüncesini Hükümet ile paylaştı. 1920 yılı Kasım ayından sonra önce bağımsız daha sonra da Muhafazakâr Parti mensubu olarak Parlamentoda İngiliz Hükümetini Anadolu'da takip ettiği politikalar yüzünden defalarca eleştirdi. Bu eleştirilerini basın yoluyla yapmaktan da geri durmadı.

Townshend, daha 1920 yılı Aralık ayında İngiliz Hükümetinden farklı düşünerek Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesi ve Mustafa Kemal Paşa ile anlaşma yapılması taraftarı idi. Townshend'in Türkler hakkındaki olumlu görüşleri ve İngiliz Hükümetinin Türklere yönelik uyguladığı politikaların yanlış olduğu düşüncesi Avam Kamarasında 1922 yılının Mayıs ayına doğru daha çok taraftar buldu. Bunun üzerine Townshend, özel olarak Ankara'ya gidip Millî Mücadeleciler ile temas kurarak taraflar arasında arabuluculuk yapmak istedi. Bu isteğe İngiliz Hükümeti karşı çıksa da Townshend resmî bir sıfatı olmaksızın 1922 yılının Temmuz ayında Türkiye'ye geldi. Önce Konya'da Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ardından da Ankara'da Hükümet üyeleriyle görüştü. Bu görüşmelerde Townshend, Türkler üzerindeki nüfuzunu

86 Hakan Kaya, *Türkiye - İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 302-303.

kullanarak Mondros'ta olduğu gibi Türk ve İngilizler arasında bir uzlaşma zemini yaratacağını ummaktaydı. Ancak Türklerin durumu 1918'den çok daha iyi idi. Townshend'in resmî sıfata sahip olmadığı için somut bir teklifle gelmemesi yüzünden görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Esasında Türk tarafının hususi bir sıfatla gelen Townshend'in bu ziyaretinden bir sonuç çıkmayacağını en başından beri bildiğini söyleyebiliriz. Öyle ki Townshend'in ziyaret maksadının Hindistan valisi olmak gibi bir hedefinin olduğu değerlendirilmesi Townshend daha gelmeden önce yapılmıştı. Ancak istihbarat ve Türk taraftarlığının önemli olduğu o günlerde Townshend, Türkiye ziyaretinde en üst düzeyde saygı ile karşılandı.

Townshend'in Türk ve İngiliz ilişkilerinde arabuluculuk faaliyetleri Büyük Taarruz'dan sonra da devam etti. Ancak görüşleri İngiliz Hükûmeti tarafından pek dikkate alınmadı. Townshend'in son Türkiye ziyareti 1923 yılının sonbaharında birlikte çalıştığı şirketler ile Türk Hükûmeti arasında gerekli malî ilişkilerin kurulmasını sağlama hedefi ile gerçekleşti.

Townshend'in Mondros'tan 1923 yılı sonuna kadar Türk-İngiliz ilişkilerinde arabuluculuk faaliyetlerinde, her ne kadar iki millet arasında eskiden var olan dostluğu yeniden sağlayarak iki tarafın menfaatlerini korumak hedeflenmişse de kendisinin şahsi hedeflerinin de olduğunu görüyoruz. Townshend, Kütülamare başarısızlığı üzerine İngiltere'de gözden düşmüştü. İşte bu sebeple kendisine ülkesine döndükten sonra Hükûmet tarafından yeni bir askeri görev verilmedi. Townshend biraz da bu sebepten olsa gerek Türk idareciler ile olan yakın ilişkilerini kullanarak İngiltere'nin Hindistan valisi, barış konferansında delegesi, barış sonrasında Türkiye'deki sefiri olmak istedi. Bu hedefler için Türk dostlarından yardım istedi. Ancak bu isteklerinin hiçbirisi gerçekleşmedi. Townshend ayrıca Türkler üzerindeki nüfuzunu irtibatlı olduğu şirketlerle Türk Hükûmeti arasında ilişki kurmak için de kullandı. 1924 yılında hayata gözlerini yuman Townshend'in iki devlet arasında barışı temin etmeye çalışırken şahsi hedefler gözetmesi Türk makamlar tarafından hiçbir zaman yadırganmadı. Zira Türklerin Mondros öncesi ve Milli Mücadele dönemindeki o zor günlerinde Türkleri gerçekten anlamaya çalışan yönü ile Türklük ve Türkiye taraftarı en küçük bir faaliyeti çok kıymetli görüldü. İşte bu yüzden 1922 ve 1923 yılı Türkiye ziyaretlerinde önce kendisine, öldükten yıllar sonra da, 1937 yılında Türkiye'yi ziyaret eden eşine en üst makamlardan gerekli saygı ve hürmet gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

a) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. KMS, 38/18/2; HR. SYS, 2467-52; HR. SYS, 2666/3/24-25.

b) T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Belge No: 557215, Ek No: 2, Ebsis No: 01004050; Belge No: 573792, Ek No: 4, Ebsis No: 01003917; Belge No: 769106, Ek No: 2, Ebsis No: 01003708; Belge No 541379, Ek No: 1, Ebsis No: 01003171.

c) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

534/36983-148658-11; 534/36983-148658-13; 534/36983-148658-14; 534/36983-148658-18; 534/36983-148658-2; 534/36983-148658-20; 534/36983-148658-24; 534/36983-148658-26; 534/36983-148658-28; 534/36983-148658-29; 534/36983-148658-30; 534/36983-148658-31; 534/36983-148658-32; 534/36983-148658-33; 534/36983-148658-4; 534/36983-148658-9; 534/37652-151324-3; 534/37652-151324-5; 534/36983-148658-32.

d) TNA (The National Archive), FO (Foreign Office),

424-254, No: 36; 424-254, No: 42; 424-254, No: 43; FO, 424-254, No: 53; FO, 425-254, No: 103.

Sürelî Yayınlar

Akşam, 24 Temmuz 1922; 30 Temmuz 1922.

Hâkimiyet-i Milliye, 23 Temmuz 1922; 25 Temmuz 1922; 27 Temmuz 1922; 28 Temmuz 1922; 30 Temmuz 1922; 4 Ağustos 1922.

İkdam, 24 Temmuz 1922; 27 Temmuz 1922; 28 Temmuz 1922.

İstikbal, 8 Teşrin-i sani 1923.

Peyâm-ı Sabah, 31 Temmuz 1922.

Vakit, 24 Temmuz 1922; 27 Temmuz 1922; 28 Temmuz 1922; 9 Kanun-ı evvel 1922; 10 Kanun-ı evvel 1922; 12 Kanun-ı evvel 1922.

Zaman, 12 Kasım 1918; 25 Teşrin-i evvel 1918.

Araştırma, İnceleme ve Diğer Kaynaklar

Akandere, Osman – Güven, Cemal, “İngiliz Generali Townshend’in Anadolu Seyahati ve Mustafa Kemal Paşa İle Konyada Yaptığı Görüşme”, *SÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Ata Dergisi*, S IX, (2002), ss. 1-38.

Akandere, Osman, “Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend’in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 40 (2020-Bahar), ss. 5-23.

Aralov, S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 2*, çev. Hasan Ali Ediz, Yenigün Yayınevi, 1997.

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, haz. Resul Köse vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C.1, Belge No: 79, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Bozkurt, Abdurrahman, *İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Millî Hareket (1918-1922)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev II 1920-1927*, 10. Bs., Ankara 2019.

Kaya, Hakan, *Türkiye – İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019.

- Melek, Kemal, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 2*, Emre Yayınevi, İstanbul 1993.
- Saygı, Tarık, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Parola Yayınevi, İstanbul 2016.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları C. I Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları C. II*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Tansel, Selâhattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1974.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, C III, İçtima Senesi III (31 Temmuz 1922).
- Tevetoğlu, Fethi, "Kızılaycı Hâmid Bey", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3 (1987).
- Townshend, Charles V. F., *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütülamare ve Selmanpâk Muharebeleri*, 2. Bs., çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Elektronik Kaynaklar

- HA, House of Commons Sitting (Avam Kamarası Oturumu), 1 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/may/01>, [Erişim tarihi: 30.03.2022].
- HA, House of Commons Sitting, 3 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/may/03> [Erişim tarihi: 30.03. 2022].
- HA, House of Commons Sitting, 30 Mayıs 1922, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1922/may/30> [Erişim tarihi: 05.04.2022].

T. ABDİ'NİN SERGÜZEŞT-İ KALYOPİ VE SEYR-İ SERVİNAZ ROMANLARINDA DOĞA, KADIN VE ŞEHİR*

NATURE, WOMEN AND CITY IN T. ABDİ'S NOVELS *SERGÜZEŞT-İ KALYOPİ* AND
SEYR-İ SERVİNAZ

Gülçin OKTAY**

Öz

Modernleşme süreci Osmanlı toplumuna askerî, tıbbî, mimarî, idarî, malî alanlarda bir dizi yenilikleri getirir. Sanayileşme de modernleşme sürecinde Batı'yı yakalamanın ve kalkınmanın önemli bir adımudur. Bu sebeple 1840-1860 ve 1860-1876 yılları arasında çeşitli fabrikalar, mektepler, sergiler açılır ve sanayileşme yolunda başarı kazanılmaya çalışılır. Ancak bir hevesle başlanan bu girişimler olumsuz sonuçlanır ve bu uğurda istenilen başarı yakalanamaz. Çok geçmeden de Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa gibi sanayileşmiş devletlerin açık pazarı hâline gelir. Bundan sonra doğa; özlenen, hayal edilen ancak bir türlü geri dönülemeyen ütopya hâline dönüşür. Edebiyat metinleri de bu arada kalmışlık hâline kayıtsız kalamaz ve doğa-şehir kıyaslamalarına yer veren önemli metinler yazılır. Bu metinlere verilecek tipik örneklerden ikisi ise T. Abdi'nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanlarıdır. Bu romanlar 1290 (1873) gibi bir tarihte yani henüz Osmanlı'da sanayileşme adımlarının oturmadığı bir zamanda yazılmış olmalarına rağmen şehirden bıkmaya, doğaya özlem duymaya konularında dikkat çekici yorumlara sahiptir. Aynı zamanda T. Abdi, kahramanları Kalyopi ve Servinaz'ı şehirden uzaklaştırırken bu iki kadının yollarını ütopyik adalardan, yerlerden ve ormanlardan geçirir. Bu sayede yazar eserlerine hem bir sergüzeşt havası katar hem de dönemin popüler anlatıları "robinsonad"lardan da etkilendiğini gösterir. Bu anlamda bahsedilen iki eser, ekotopya kavramının "henüz" ortada olmadığı bir dönemde "ekotopya"nın erken örnekleri sayılabilir. Aynı zamanda T. Abdi'nin iki romanına da başkarakter olarak kadınları seçmesi ve onları doğa ile bütünleştirmesi eserleri ekofeminist okumalara da elverişli hâle getirir. Bu sebeple makale, T. Abdi'nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanlarına odaklanacak ve bu metinleri şehirleşme, doğaya dönme/dönememe bağlamında değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, *Seyr-i Servinaz*, doğa, kadın, şehir

Abstract

The process of modernization in the Ottoman Empire has led to the onset of many novelties in the military, medical, architectural, administrative and financial areas. Industrialization also constitutes an important step for catching up with the West and development. As a result, various factories, schools, and exhibitions were established in the empire between 1840-1860 and 1860-1876. However, though launched

* Bu makale, 27-28 Mayıs 2022 tarihinde Kapadokya Üniversitesi'nde düzenlenen Edebiyat ve Çevre Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale / Türkiye, oktaygulcin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3745-5896

with much enthusiasm, these initiatives mostly failed. The Ottoman Empire quickly became an open market for the industrialized states in Europe. Thereafter, nature turned into a utopic dream, which could never be realized. Literary texts did not remain distant to this in-between state of Ottoman society; important works were penned on the comparisons of nature and city. Two typical examples consist of T. Abdi's novels *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz*. Although these novels were written in 1290 (1873), at a time when Ottoman industrialization was not yet completed, they manifest remarkable interpretations of tiredness with city life and longing for nature. In these accounts, while T. Abdi drives his heroes Kalyopi and Servinaz away from the city, their paths take these two women through utopian islands, places and forests. In this way, the author integrates an element of adventure to his works, while also demonstrating the influence of popular narratives of the time, the "robinsonades," on his narrative. In this sense, the two novels can be regarded as early examples of "ecotopia" at a time when the concept of ecotopia did not "yet" exist. Moreover, T. Abdi's choice of women as the main characters in both of his novels and integrating them with nature makes his works suitable for ecofeminist readings. For this reason, this paper will focus on T. Abdi's novels, *Sergüzeşt-i Kalyopi* and *Seyr-i Servinaz*, and will assess these texts in the context of urbanization, returning/not returning to nature.

Keywords: T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, *Seyr-i Servinaz*, nature, women, city

Giriş

"İşte bütün 'terakkinizi' gördüm ve 'aslıma rücu ediyorum'...."

Oğuz Atay, 'Babama Mektup', s. 182

Epigraf, Oğuz Atay'ın 1975 yılında yayımlanan *Korkuyu Beklerken* adlı hikâye kitabında geçer. Hikâye, kendi kendisinin analizini yapan ve Oidipal komplekslerini ortaya döken bir karakter üzerine kuruludur. Atay'ın, babası Cemil Atay'ın adını ve yaşamını olduğu gibi kullanması ve kendi hayatına dair de detaylar vermesi bu hikâyenin kurgudan daha öte bir niteliğe sahip olduğunu açıkça gösterir. Hikâyenin konumuz bağlamında en dikkat çeken kısmı ise Oğuz Atay'ın adım adım babasına benzemesi ve sonunda babasının doğduğu yer olan Kastamonu'ya dönme arzusuna kapılmasıdır.¹ Şüphesiz ki bu arzunun kökeninde az gelişmişlikler içinde yaşamaktan usanmış, kökenlerine ve aslına "rücu" etmek isteyen bir oğulun çılgınlıkları gizlidir. Böylece Atay şehrin kaosundan kurtulacak, doğayla iç içe ve babasıyla/kökleriyle bütünleşmiş bir şekilde yaşayarak mutlu olacaktır.

Atay'ın 1970'li yıllarda dile getirdiği bu arzu, içinde bulunulan çağın ve sorunlarının bir çerçevesini çizer. Bu sorunların temeli ise 18. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen Sanayi Devrimi'ne dayanır. Buhar gücünü getiren ve makineleşmeyi arttıran devrim, şehirleri bir cazibe merkezi hâline getirerek göç olgusunu hızlandırır. Böylece insanoğlu üretim-tüketim kısır döngüsü içine kısılr, giderek bencilleşir ve etrafındaki her şeyi olanca hızıyla sömürür. Bu sistem makinelerin çarkını düzenli bir şekilde işletirken içinde yaşanan ekosistemi ise alt üst eder. Bu tabloya karşı sesini çıkaran duyarlı bir azınlık dışında çoğu kişi, kapitalizmin "kullan-at", "ben-merkezci" ve "arz-talep" düzenini içselleştirir. Giderek ihtiyaçları büyüten ve etkisi altındakileri şehirlere daha da yaklaştıran sistem, doğayı amaçlarını gerçekleştirmek için bir hammadde olarak kullanır. Bu sıkışmışlık hâli

1 Oğuz Atay, *Korkuyu Beklerken*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 182.

içerisinde ise atılacak adımlar ya Oğuz Atay'ın yapmayı planladığı gibi doğaya/öze dönmek ya da başka bir dünya/sistem/düzen hayaliyle yaşamaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayi Devrimi'nin etkilerini modernleşme sürecinden ayrı düşünmemek gerekir. İlk başlarda modernleşme girişimleri, Avrupa'ya ve özellikle Rusya'ya karşı koyabilmek için orduyu güçlendirmek ve yenilemek şeklinde ortaya çıktı. Ancak bu süreç sadece askerî alan ile de sınırlı kalmadı. Bir süre sonra sanayide, tıbbî alandaki teknik eğitimde, idarede, maliyede, mimarîde ve gündelik yaşamda da önemli düzenlemeler yapıldı.² Osmanlı modernleşmesinin en büyük sorunu ise tarım alanında gelişme gösterilememesiydi. Modernleşemeyen, ticarî büyüme sağlayamayan bir tarım ekonomik alandaki gelirleri kısıtlıyordu. Oysaki Avrupa, sanayi alanındaki gelişmelerle tarımda ikinci bir devrimi başlatmış, makineleşme ve büyüme yolunda ilerlemişti.³ Bu dönemde Osmanlı da gelişen dünyaya ayak uydurmak için sanayileşme adımlarında bulundu. 1840-1860 ve 1860-1876 şeklinde iki döneme ayrılarak incelenen bu adımlar; ilk dönem, demir döküm ve dokuma atölyelerinden oluşan Bakırköy Sanayi Sitesi, askerî teçhizat üreten Zeytinburnu Sanayi Sitesi, İzmit ve Balıkesir Çuha Fabrikaları, Hereke Dokuma Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrikası, İzmit Kâğıt Fabrikası gibi önemli kuruluşları kapsamaktadır. Ancak bu fabrikalar çeşitli sebeplerle kapandı ve planlanan sanayileşme hedeflerine ulaşamadı. 1860'lı yıllardan sonra ise ithal gümrük arttırıldı, sanayi mektepleri açıldı, İslah-ı Sanayi Komisyonu kuruldu ve İstanbul'da yapılan bir sergi ile de konunun önemine dikkat çekildi.⁴ Ancak bir hevesle başlanan sanayileşme girişimleri başarısız oldu ve açılan sanayi mekteplerinden de beklenen sonuç alınamadı.⁵ Gerek devlet eliyle gerek özel yerli girişimlerle yapılan çabalar olumlu bir sonuç vermeyince Osmanlı, İngiltere ve Avrupa gibi sanayileşmiş devletlerin açık pazarı hâline geldi ve oradan gelen ucuz mallarla rekabet edemedi. Bundan sonra doğa; özlenen, hayal edilen ancak bir türlü geri dönülemeyen ütopya hâline dönüştü. Bu noktada seyahatnameler, makaleler, hikâyeler, romanlar şikâyetlerin seslendirildiği önemli metinler oldu.

Bu metinlere verilecek örneklerden ikisi T. Abdî'nin⁶ *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanlarıdır. Bu romanlar 1290 (1873) gibi bir tarihte yani henüz Osmanlı'da sanayileşme adımlarının oturmadığı bir zamanda yazılmış olmalarına rağmen şehir-doğa karşıtlığına

2 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 49-51.

3 Age., s. 119.

4 Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, (1984), s. 6-8.

5 Ömer Celâl Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I-Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 438-439.

6 T. Abdî'nin hayatı hakkında kaynaklarda sağlıklı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kesin olarak ulaşılabilen tek bilgi yazarın *Sergüzeşt-i Kalyopi* (1290), *Seyr-i Servinaz* (1290), *Zavallı Kızcağız* (1291) ve *Gizli Sevda* (1292) adında dört roman yazdığıdır. Abdullah Doğan *Modern Anlatı Talebine Bir Cevap: Sergüzeşt-i Kalyopi* adlı yüksek lisans tezinde T. Abdî'nin kim olabileceği üzerine düşünür. Buna göre Doğan, Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden yola çıkarak T. Abdî'nin Ermeniceden Türkçeye *Seyr-i Servinaz* çevirisi yaptığı söylenen Agop olabileceğini ileri sürer. Aynı zamanda Doğan, T. Abdî'nin eserlerinde öne çıkan gayri Müslim karakterlerin fazlalığına ve yazarın edebiyat kanonu içerisinde yer bulamamasına da dikkat çekerek bu ihtimali kuvvetlendirir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Doğan, *Modern Anlatı Talebine Bir Cevap: Sergüzeşt-i Kalyopi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 1-3.

göndermeler yapar. İki roman da “sergüzeşt”⁷ amacıyla yazılsa da şehirden kaçış, doğaya sığınış ve şehirleri eleştirme şekli ile dönemin dinamikleri hakkında önemli bilgiler verir. Makalede yazarın *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanları şehir-doğa karşılaştırması, ekotopya düşüncesi ve ekofeminizm açısından düşünülecek ve böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında insanın doğa ile ilişkisi irdelenecektir.

İki Kutup Arasında: Şehir-Doğa

T. Abdi'nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* adlı ilk romanı, yukarıda bahsettiğimiz doğaya dönme ve doğanın üstünlüklerini ortaya koyma açısından tipik örnekler sunar. Eser, Kalyopi adındaki Rum kızının İstanbul'dan sürülmesi ile başlar ve sonunda yine İstanbul'a dönüşü ile sona erer. Kalyopi'nin büyüdüğü ve yaşadığı yer olan İstanbul'dan ayrılmasının sebebi ise ağabeyi Kosdanti'dir. Çünkü Kalyopi küçük yaşta babasını kaybetmiş ve ağabeyi tarafından himâye edilen bir kızıdır. Ancak Kosdanti, kız kardeşini kendisine bir yük olarak görmekte ve onu başından savmak için fırsat kollamaktadır. Bu fırsatlardan biri de Kalyopi'nin babasının mezarını ziyarete gittiği günlerden birinde çıkar. Kalyopi her gün gittiği mezarlıkta babasının mezar taşı ile hasret giderirken uyuyakalır ve uyandığında her yerin kararmış olduğunu fark eder. Bu esnada karşısına Ziver Bey adında babasını kaybetmiş ve ziyaret maksadıyla mezarlığa gelmiş bir Osmanlı delikanlısı çıkar. Bu iki isim, hikâyelerini anlatırlar ve birbirlerinin yüzlerini tam olarak seçemeseler de aralarında bir alaka oluşur. Ziver Bey'in Kalyopi'yi evine bırakması ve kızın abisinin bu sahneyi görmesi ise sergüzeştin başladığı nokta olur. Bundan sonra Kalyopi'nin aile namusuna leke getirdiği düşünülür ve erkek kıyafetleri⁸ giydirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılır.

Kalyopi İstanbul'dan ayrıldıktan sonra ise çeşitli adalara, bilmediği köylere/kasabalara ve insanların arasına düşer. Yaklaşık üç yıl İstanbul'dan uzak kalan Kalyopi, bu süre içerisinde nazlı bir şehir kızı olma vasfından kurtulur; âdeta doğanın, tehlikelerin ve hayatta kalma içgüdüsünün içinde yoğrulur. Bu süre içinde Kalyopi'nin farkına vardığı en önemli mesele de şehir ile kır hayatı arasındaki farklılıklardır. Bir anlamda Kalyopi, Jean-Jacques Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki*

7 Erken dönem Osmanlı romanı genellikle “ahbar”, “sergüzeşt”, “acaib” ve “garaib” kelimeleriyle karşılaşılır. K. İrfan Karakoç “Modernite Aşkına: Türkçe Romanın Sergüzeşt-i yahut XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türün İzini Sürmek” adlı makalesinde bu konuya değinerek yazarların roman kelimesinin arkasından dolanarak yaptıkları isimlendirmelere dikkat çeker. Karakoç'a göre bu durum, roman türünü yerileştirme çabalarının bir ürünüdür. Ayrıntılı bilgi için bk. K. İrfan Karakoç “Modernite Aşkına: Türkçe Romanın Sergüzeşt-i yahut XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türün İzini Sürmek”, *Journal of Human Science*, XVI/1, (2019), s. 231-248.

8 Kalyopi, gemiye bindirilmeden önce kardeşi Kosdanti'nin emriyle bayıltılıp erkek kıyafetlerine büründürülür. Amaç, Kalyopi'nin tanınmamasını sağlamak ve ondan kurtulmaktır. Burada Kalyopi kendi rızası dışında bir durum ile karşı karşıyadır. Bu sebeple ayıldığında kendisini tanımayıp “Aman efendim ben kimim?” şeklinde bir tepki verir. Ancak durumunu kabullendiğinde ve erkek olmanın ayrıcalıklarını anladığında bu kimliği kendi isteğiyle sürdürür. Bundan sonra Kalyopi erkek kıyafetleriyle gezer ve toplumda bir kadın olarak var olmanın tehlikelerinden korunur. Bu aşamada karşımıza çıkan Kalyopi ise daha özgüvenli, cesaretli ve “bir erkek gibi” hikâyeler uyduran biridir. Böylece kılık değiştirmek Kalyopi için başlarda bir zorunluluk iken bir süre sonra ayrıcalıklardan faydalanmak anlamına gelir. Aynı zamanda bu durum toplumsal yapının, cinsel kimliğin ve modernleşme süreçlerinin anlaşılmasına da bir aracı olur. Ayrıntılı bilgi için bk. Gülçin Oktay, “Kılık Değiştirmenin En Makbûl Hâli: Erkeksi Kadın Versus Kadınsı Erkek”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/1, (2020), s. 341-344.

Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerinde Konuşma'sında ortaya koyduğu esaslar üzerine düşünmeye başlar.⁹ Bunda Osmanlı aydınlarının romantizm akımından haberdar olmaları ve çeviriler vasıtasıyla akımın önemli isimlerinin düşüncelerini bilmeleri etkilidir. Rousseau, Dijon Akademisi'nin açtığı bir yarışmaya gönderdiği bu metnin bir bölümünde doğada yaşayan "vahşi" insanla toplum içerisinde yaşayan insanın durumunu kıyaslar.¹⁰ Buna göre; vahşi insan daha sağlıklı, çevik ve uzun yaşarken bir toplum içerisinde yaşayan insan sürekli ilaca, doktora gereksinim duymakta ve daha az yaşamaktadır. Üstelik "vahşi" insan doğadaki yırtıcı hayvanlardan korkmamakta ve onlarla uyumlu yaşamının bir yolunu bulmaktadır. Oysaki bir topluluk içinde yaşayan insan giderek güçsüz, korkak ve zayıf bir hâle gelmektedir. Bu sebeple Rousseau, şehirleşmiş insanın alıştığı giysileri, konutları vs. "boş şeyler" olarak isimlendirir ve bunların yokluğunu "büyük bir sıkıntı" saymaz; "doğa hâli"ni her zaman üstün bulur.¹¹ Kalyopi de şehirden uzaklaştıktan ve kırsal alanlarda vakit geçirdikten sonra şehrin ve sunduklarının gerekliliği üzerine düşünmeye başlar. Anlatıcı da Kalyopi'nin sözlerinin düşünsel çerçevesini çizerek bu sorgulamalarda kırsal yaşam lehine bir tablo ortaya çıkarır. Aşağıdaki alıntı, Kalyopi'nin İstanbul'a dönmeden hemen önce kaldığı yerde gördüklerini betimler.

Bahçe-i mezkûrda derbent me'mûrunun kendi eliyle gerek kendilerinin ve gerek gelip giden yolcuların iktizâsına kifâyet edebilecek mertebede meyveli ağaçlar dikmiş olup her ne kadar pek vüs'atli değil idi ise de sık sık dikilmiş fidânlar çayın nemnâklığı ve güneşin harâreti ile derhâl büyüyüp kâffesi nev'ine mahsûs meyveler ile mâlamâl idi. Ova-yı mezkûrun her tarafından kıvrılarak cereyân eden çay, derbentin önünden sür'atle hareket eylediği ve orada derûn-ı çayda külliyetli büyük taşlar bulunduğundan sular onların arasında dolaşarak akıp gittiği için iki tarafa dahi akıyor zannolur idi ve mezkûr tertipsiz sûrette duran kayalar ise suların serbestçe cereyân etmesine mâni' olup onları gâyet dar yollardan akıp gitmeye mecbûr ettikleri için bir hûb-âvâz çağlıtı husûle getirirler idi. Bahçenin çaydan tarafa olan kapısında, şiddet-i şemsten muhâfazaya kâfi beş on aded meyvesiz ağaçlar dahi olup Kalyopi gölgesinde bulunan yeşil çemenzârın üzerinde oturup bir yandan çayın tatlı sadâ ile aktığını gûş ve diğer taraftan suların yüzünde kendi cinslerine mahsus ses ile çağrışarak yüzen derbent me'mûrunun bir takım kaz ve ördeklerini seyrettikçe kendisinin Kız Adası'ndaki meşhûr bahçesinden ziyâde te'sir ve ferâhiyet hisseder idi.¹²

Kalyopi'ye huzur ve ferahlık veren bu manzara, onun bir şehirli olarak doğa karşısındaki tavrını ortaya çıkarır. Kalyopi bulunduğu yerleri güzellikleri, ferahlıkları ve manzaraları açısından değerlendirirken bir süre sonra bu yerlerin şehirler karşısındaki konumu üzerine de düşünür. Yapılan bu kıyaslamalarda ise öne çıkan her zaman doğadır. Kalyopi için doğa, cömerttir ve kendisine

9 Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerinde Konuşma*, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 79-86.

10 *Age.*, s. 93-97.

11 *Age.*, s. 96-100.

12 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, [yy]., İstanbul 1290, s. 155-156.

verilen az bir emeğin karşılığını muhakkak verir. Üstelik doğanın verdikleri ücretsizdir, tazedir ve sınırsızdır. Rousseau'nun da yukarıda bahsettiğimiz çalışmasını temellendirdiği nokta budur. İnsan uygarlaştıkça çeşitli sınıflara ayrılır ve ihtiyaçlar da bu yapıya göre düzenlenir. Bu durum “uygar/evcil” insanlar arasında belirgin eşitsizliklere neden olur. Oysaki Rousseau, doğa hâlinde yaşayan insanlar arasında eşitsizliğin neredeyse hiç olmadığına dikkat çeker.¹³ Anlatıcı ve Kalyopi de bir anlamda Rousseau'nun temellendirdiği bu eşitsizliklere gönderme yaparlar. Şehir kaos, karmaşa ve özellikle ekonomik açıdan eşitsizlik demekken doğa sakinlik, huzur ve eşitlik demektir. Bir şehirli olarak Kalyopi'ye göre asıl yaşanması gereken yerler kırsallardır. Bu bakışa göre toprak, insanın anası makamındadır ve kendisine muhtaç olanlara cömert ve şefkatli davranır.

Çünkü buracıkta asla el hüneri olmayıp her bir şey tabii idi. Kalyopi mahall-i mezkûrda ikâmet eden kimsenin birçokluk şeye ihtiyacı olmadığını ve bazı ihtiyâcâtını dahi akan çay ile bahçenin ve mezkûr kazlar ve tavuklar gibi hayvanatların i'tâ eylediğini seyr ü mütâlâa ettikte sürûr ve saâdet denilen şeyin kendisine mâlik olabilmek için şehristanda olunagelen hayli cehd ü ikdâmâta ve hırs u hevese nazaran, oralarda çokluk durmayıp gelip bu gibi mahallerde ikâmet ettiğine ve bir âdem öyle azîm ve cesîm şehirlerde ârâm u ikâmet etmektense böyle münbit ve mahsûldâr ve âb u hevâsı güzel ve ekseri nebatat ve meyveleri hudâyî nâbit ve sekinesi tabii dilber ve misafirperver olan mahall-i dilârâda ikâmet etmesi kâr-ı akıl idiğine vâkif olur idi. Mahall-i mezkûrda bulunan kesân arasında öyle yekdiğerini zâhiren türlü gösterişler ile aldatmaya kat'iyen hırs u heves ve hatta birtakım vücûda zahmet verecek ne elbise ve ne de sâ'ir süs ve düzen olmadığından eğer mümkün olsa merkûme Kalyopi müddet-i ömrünü oracıkta geçirmeye arzû eder idi. Husûsen benî âdemin mâderi makamında olan turâb, derbent me'mûruna bazı mahsûller i'tâ ve derûnunda sâkin olacağı ve sürû ve sâ'ir hayvanâtının barınacağı için muktezî olan bilcümle kereste ve lüzûmu miktarı hatta yakınında olan dağların ormanları hâsıl ve ihsân eylediği gibi bir takım kalfa ve ressam ve boyacıya hacet mesmetmeksizin, muhtaç oldukları ebniyeyi derbent me'mûru ve komşusu olan birkaç hâne halkı kendileri elleri ile binâ ve inşâ eylemişlerdi.¹⁴

Benzer bir anlatı *Seyr-i Servinaz* romanında da karşımıza çıkar. Burada şehir ve kır karşıtlığını yapan karakter ise Servinaz'dır. Bir köle iken Server Bey adındaki vali tarafından satın alınan ve ona eş olan Servinaz, mutlu bir hayat yaşamaya başlar. Ancak romanın hareketlenmesi ve yazarın da vereceği ahlâkî mesajlara aracı olması açısından Servinaz'ın başına türlü olaylar gelir. Bu olayların ilki, eşi Server Bey'in bir savaşa çağırılması ve görevini de güvendiği adamlarından Cafer'e geçici olarak bırakmasıdır. Bu kişi, Bey'in yokluğundan faydalanıp Servinaz'a gizli mektuplar göndermeye ve onu rahatsız etmeye başlar. Servinaz, Cafer'in kötü niyetini anlar ve ona boyun eğmez. Bunun üzerine Cafer, yazdığı mektuplarla Server Bey'i Servinaz'ın iffetsiz olduğuna inandırır. Bey'in emriyle Servinaz zindana atılır ve zindandayken doğurduğu çocuğuyla birlikte katledilmesine hükmedilir. Bu noktadan sonra roman, şehirden kıra taşınır. Servinaz,

13 Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin...*, s. 128.

14 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, s. 156-158.

çocuğu ile birlikte katledileceği yere götürülür; ancak cellatlar kadına ve çocuğa kıyamaz. Servinaz, bir daha insanlar arasına karışmamak kaydıyla serbest bırakılır ve çocuğu ile birlikte ormana sığınır. Servinaz'ın ormanda geçirdiği süre ise onun doğanın güzelliklerini anlamasına aracı olur. İlk başlarda Servinaz yırtıcı hayvanlardan, soğuktan ve açlıktan korksa da doğanın yapısını çözdükten ve onunla uyumlu yaşamaya başladıktan sonra bulunduğu yeri sevmeye ve bu yer üzerine düşünmeye başlar.

Ne acâ'ibtir bu dünya! Biz meğer şehristanda sabahları yataktan kalktığımızda nice bin derd ü belâlar dahi bizim ile uyanıp diğer insanlar ile mâbeynimizde câri olan münâsebet ve ihtirâzlara herkesin bizi ta'yîb etmesi için her birimiz mevki' ve mesnedimize göre türlü be türlü birbirinden âlâ ve mükemmel hâneler inşâsına ve nefis ta'âmlar icâd ve ihdâsına ve türlü zarîf elbiselerin kumaşına ve biçmesine rûz u şeb bezl-i vücûd ve sarf-ı zihin ettiğimiz ve benî âdemin dünyada yaşayabilmesi için yalnız âdi bir hâne ve cüz'i bir nafaka ve vücûdunu hıfzedecek mertebede elbise kifâyet ettiği hâlde o inşâsına sa'y u ikdâm ettiğiniz ebniyelerde müşâhede olunan ve ta'âmlar hasbe'z-zarûr bazen vukû' bulan cüz'i noksan ve bâhusûs tâ'ife-i nisânın elbiselerinden birisinin olmadığı veyâhûd diğerlerinde görünen biçimde olmadığı sebebine familyamız nîfâk ve şikâkla mâlâmâl ve istîrâhat ve muhabbetimiz pây-mâl olup küre-i arzın üzerinde tabiatın husûle getirdiği şu bi-manend ve bî-nazar manzaraları seyr ü temâşâ etmeye vaktimiz olmadığı yerde köylü addile tahkîr ve takbîh ettiğimiz kesân böyle mahallerde imrâr-ı ömr edenler şehriilerin kendi elleri ile bağladıkları türlü gümüş ve altın zincirlerden âri ve berî olarak serbestiyet ile dünyanın hâlis zevk ü safâsını sürmekte imişler. Ve filhakîka kadîminden beri şehristanda doğup büyüyerek tabiatın türlü güzelliklerinin seyrinden mahrûm kalındığını ve nev'-i beşerin kendi ömrünü daha ziyâde latîf ve saâdetli etmek kastıyla türlü iktizâlar ilâve ettiğin sebebine daha ziyâde musibetli ettiğini fehmetmek için bu misilli kır yerlere düşmekten iyi bir fırsat olamaz hâlbuki benî âdemin hilkatı iktizâsınca her şeye alışmak dahi tabiî olmakla biz şehriiler pençesine düşmüş olduğumuzdan o bin türlü iktizâsız telâşelerin elinden çekilen o kadar mihen ve meşakkate alışmış olduğumuzdan gözümüze görünmez imiş der idi.¹⁵

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere Servinaz şehrin türlü sıkıntılarla yoğrulmuş yapısına dikkat çekerek böyle bir yaşam tarzının insanı istemediği şeylere mahkûm ettiğini söyler. Bunlardan biri, az olan insan ilişkilerinde onaylanma/beğenilme kaygısıyla yaygın olana – yanlış da olsa – uymaktır. Servinaz'a göre birbirinden güzel evler inşa etme ve bu evlerde oturma yarışı, güzel yemekler yeme ve şık giyinme telaşı bu kaygının örnekleridir. Şehir ve şehrin kuralları Servinaz'ın deyimiyle insanoğlunun başına “nice bin derd ü belâlar” açar.¹⁶ Oysaki doğada/kırsalda bu şatafata ve icat edilmiş hayata ihtiyaç yoktur. Doğa zaten insana ihtiyaçlarını veren ve insan da bu sayede yaşamını rahatla devam ettirebilen bir konumdadır. Bu anlamda Servinaz'ın konuşması doğanın sadelik, rahatlık ve kanaatkârlık sunan yapısının şehrin şatafatına, huzursuzluğuna ve açgözlülüğüne olan

15 T. Abdi, *Seyr-i Servinaz*, [yy.], İstanbul 1290, s. 90-91.

16 *Age.*, s. 89.

üstünlüğüne işaret eder. Bir parantez açmak gerekirse bu alıntıda önemli bir ayrıntı daha vardır. O da şehrin lüksüne, şatafatına ve cazibesine kapılanın kadınlar olmasıdır. Bu detay yazarın bir erkek olarak kadınlar hakkındaki görüşlerine ve modernleşme karşısındaki “etkilenme endişesi”ne işaret eder. Bu durum özellikle Batılılaşma çabalarının yoğun bir şekilde gözlendiği ve ilk örneklerin verildiği 1870’li yıllardan sonra görülür. Bu dönem metinlerinde modernleşen ama bu süreçten de korkan karakterler bir endişe ve yozlaşma hâli çerçevesinde anlatılır. Şerif Mardin bahsedilen bu duruma “Bihruz Bey sendromu”¹⁷, Jale Parla “yetimlik korkusu”¹⁸, Nurdan Gürbilek ise “kadınsılaşıma endişesi”¹⁹ adını verir. Modernleşme sürecinde Tanzimat adamı hem yenilikleri takip etmek hem de kendi kimliğine zarar gelecek açılımlardan kaçınmak ister. Bu açıdan süreç “ikircikli/çelişkili” bir tutum çerçevesinde ilerler. Bu çelişkinin bir tarafı “yetim oğul”²⁰ ve “kadınsılık” endişesi diğer tarafı da şehir-doğa karşıtlığı üzerine kurulur. Tanzimat adamı her ne kadar Batılı/modern/şehirli olmak isterse de karşılaşacakları ve kaybedecekleri konusunda endişelidir. Bir anlamda yüzleşeceği “şeyler” temkinli yaklaşılması gereken, baba otoritesi yokluğunda cazibesine kapılma riski olan tehdit unsurlarıdır. Ancak güçlü babanın “güçlü” olmaya çalışan oğulları “elbette” ki bir erkek olarak bu tehditten etkilenmezler. Bu zihniyete göre etkilenen yalnız zayıf karakterliler ve kadınlardır. T. Abdi’nin metinlerinde çıkan denkleme göre de şehrin/modernliğin içerisinde bozulmadan kalabilen erkeklerdir. Batı/modernlik/şehir ile karşılaşan kadınlar “kadın” ve “zayıf” oldukları için cazibeye kapılırlar ve asıl kimliklerini yitirirler. Avustralyalı feminist Genevieve Lloyd, *Erkek Akıl-Batı Felsefesinde “Erkek” ve “Kadın”* adlı çalışmasında T. Abdi’nin de savunucusu olduğu bu yaklaşımın kökenlerini inceler. Bunu yaparken Llyod; Platon, Aristoteles, Pisagor, Bacon, Descartes, Hume, Spinoza, Hegel gibi önemli düşünürlerin görüşlerinden yola çıkar. Buna göre eski Yunanda kadın, erkeğe ait görülen akıl idealarının hepsinden dışlanmış ve bunun dışında olan, değersiz görülen ne varsa onunla ilişkilendirilmiştir. Böylece erkeklik daima “açıklık”, “kesinlik” ve “başarı” ile tanımlanırken kadınlık “muğlaklık”, “belirsizlik” ve “başarısızlık” ile eşleştirilmiştir.²¹ Bu anlamda şehir de erkeğin/akılın mekânıdır ve kadının yeri/özü doğadır. Bu noktada yazar ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alacağımız kadın-şehir uyumsuzluğuna gönderme yapar. Camille Paglia da *Cinsellik ve Şiddet, ya da Doğa ve Sanat* adlı kitabında erkek ve kadın cinsel organları ve yapıları üzerinden kültür-doğa ikilemine yoğunlaşır. Paglia’ya göre erkek cinselliğinin hedefleme odaklı yapısı ve erkekte görülen karmaşık kadın cinselliği tarafından yutulma korkusu, onu kadını ve simgelediklerini kontrol etmeye yöneltir.²² Erkek, özgürleşebilmek için doğa/gizem/tekinsizlik

17 Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 40.

18 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 15.

19 Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna, Kayıp Şark-Edebiyat ve Endişe*, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 51.

20 Yetim oğulluk ve erkeklik meselesini Şemsettin Sami’nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, Namık Kemal’in *İntibah*, Ahmet Mithat Efendi’nin *Felâton Bey ile Râkım Efendi, Yeryüzünde Bir Melek, Eski Mektuplar, Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul’da Neler Olmuş, Bahtiyarlık, Dürdane Hanım, Recaizâde Mahmut Ekrem’in Araba Sevdası*, Nabizâde Nazım’ın *Zehra ve Mizancı Murat’ın Turfanda mı Yoksa Turfa mı* romanları üzerinden detaylı bir şekilde inceleyen bir çalışma için bk. Ferda Zambak, *Tanzimat Dönemi Türk Romanında Erkeklikler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2020.

21 Genevieve Lloyd, *Erkek Akıl-Batı Felsefesinde “Erkek” ve “Kadın*, çev. M. Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s. 24, 67.

22 Camille Paglia, *Cinsellik ve Şiddet, ya da Doğa ve Sanat*, çev. Turgut Berkes, İyi Şeyler Yayınları, İstanbul 1996, s. 43, 50.

ile bütünleşen kadından kurtulmalı, ona karşı savunma mekanizması geliştirmelidir. Paglia'ya göre işte bu mekanizmanın adı toplumdur ve sanatın/kültürün yaratımı da bu sayede gerçekleşmiştir.²³ Ancak Paglia bu tespiti yaparken anti-feminist bir yaklaşım benimser ve doğanın/kadının şehir/erkek tarafından yenilmesini olumlu bulur. Paglia toplumsal gelişmeleri takdir ederken bunun kadın ve doğa sömürüsü üzerine kurulduğunu görmezden gelmek ister. Paglia için kendisini özgürleştiren “ataerkil toplum” ve “kapitalizm”dir; son tahlilde de kültürün/sanatın/şehrin kalkınması erkek sayesinde olmuştur.²⁴

T. Abdi de Kalyopi ve Servinaz karakterleri üzerinden şehrin sorunlu yapısına ve kırsal yaşamın şehre üstün gelen yönlerine vurgu yapsa da her iki romanın sonunu yine şehirde yani İstanbul'da bitirir. Kalyopi kır hayatının bütün güzelliklerine rağmen İstanbul'a ulaştığında “kalbinde tārifi gayri mümkün bir şâdi ve ferâhi” hisseder.²⁵ Servinaz ise “bütün şehir ve etrâf ve karyelerde bulunan fakara ve muhtacına gerek akçe gerek elbise ve bir hayli ihsan ve sadaka i'tâ eyle[r].”²⁶ Neticede her iki karakter kırsal yaşamı, doğada olmayı yüceltseler de son tahlilde şehre döndüklerine sevinirler. Bu durum, Jean-Jacques Rousseau'nun artık içinde bulunduğumuz düzenden geri dönüşün mümkün olmadığını söyleyen görüşlerini hatırlatır. Rousseau, *Du Contrat Social* [Toplum Sözleşmesi] adlı eserinde doğadan uzaklaşıp özgürlüğünü kaybeden insanın birtakım haklarla, yasalarla bu özgürlüğünü kısmî de olsa devam ettirebileceğini söyler. Rousseau'ya göre insan toplumsallaşırken doğanın sağladığı birçok üstünlüğü kaybetmiştir; ancak kendisi için kayda değer faydalar da elde etmiştir. Önemli olan birtakım kanunlarla ve sözleşmelerle edindiklerini korumak ve özgürlüğünü sağlayabilmektir.²⁷ Bir kadın olarak Kalyopi ile Servinaz'ın ise ataerkil düzende bu hakları ne kadar alabildikleri tartışmalıdır! Dönemin erkek ve kadın cinsiyetlerinin toplumsal konumuna bakıldığında bu tablonun Kalyopi ve Servinaz aleyhine olacağı aşikârdır. Kadınlar, Tanzimat'ın ilanını takip eden süreçte birtakım haklar²⁸ elde etseler de neticede aslî görevleri olan ev hanımlığı, eş olma ve annelik eksenine hapsedilirler. Bu durum dönemin kadın dergilerine bakıldığında rahatlıkla görülebilir. Kadınlar

23 Age., s. 72.

24 Age., s. 96.

25 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, s. 163.

26 T. Abdi, *Seyr-i Servinaz*, s. 171.

27 Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 18, 22.

28 1858 tarihinde Arazi Kanunu ile kadınlar da erkekler gibi mirastan pay almaya hak kazanmışlardır. Bunun dışında kölelik ve cariyeleşimin resmî olarak kaldırılması, kızlardan alınan “gelinlik” vergisinin yok sayılması, kılık kıyafet konusunda kadınlara yönelik hoşgörülü yaklaşımlar, idari ve sosyal hayat içerisindeki kadınlar lehine gerçekleştirilen düzenlemelerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şehmus Güzel, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3-4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 858; Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını Hakları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s. 25-26. Kadınların kazandığı en önemli haklardan biri de eğitim hakkıdır. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kızlar için öğretmen okulları açılır ve rüştiyeler çoğalır. 1876 yılındaki Kânun-i Esâsî ile birlikte de ilköğretim mecburi hâle getirilir. İnâs rüştiyeleri de kız çocuklarına orta öğretim imkânı sağlar. Ayrıntılı bilgi için bk. Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 479-483. Ancak kanunen kadınlara sağlanan bu hakların günlük yaşamda ne kadar uygulandığı tartışmalıdır. Bu açıdan sosyo-ekonomik çevre, kadınların haklarına ulaşmalarında “büyük oranda” engel veya avantaj teşkil etmiştir.

müstakil dergiler çıkarmadan önce erkeklerin çıkardıkları dergilere yazılar göndererek yazarlık faaliyetlerine başlarlar. Bu süreçte de kadınlar “Maarifi Sever Bir Hanım”, “Üsküdar’da Sâkine Bir Hanım”, “Bir Hanım” gibi mahlasları ya da “Belkıs”, “Hasekili Nuriye”, “Belkıs Hanım” gibi ilk isimlerini kullanırlar.²⁹ Bu durum bir erkek alanı olarak görülen yayın dünyasında kadınların ne kadar çekingen davrandıklarını/davranmak zorunda kaldıklarını gösterir. Üstelik Meşrutiyet’e kadar olan dönemde kadın dergilerindeki konular da ev işleri, çocuk büyütme, ahlâk ve eğitim üzerinde toplanır.³⁰ Bu anlamda kadınların kamusal alan içerisinde bulunmaları, ataerkil toplum sisteminin izin verdiği/belirlediği ölçüde olur. Bu zihniyete göre toplumu kuran erkektir ve kadın/doğa kontrol altına alınmıştır. Bu sistemi içselleştiren/içselleştirmek zorunda kalan Kalyopi ve Servinaz’ın da erkeğe bağlı, erkeğin belirlediği alan içerisinde olacakları ortadadır.

Anakronik Bir Bakış: 19. Yüzyılda Ekotopya ve Ekofeminizm

T. Abdi’nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanlarının dikkat çeken bir diğer yönü de ekolojik ütopya düşleri kurması ve ekofeminist okumalara imkân vermesidir. Ancak böyle bir okumanın anakronik bir bakış olduğunu vurgulamak gerekir. Çünkü T. Abdi romanlarını yazarken ne ekotopya ne de ekofeminizm kavramı vardır. Bu kavramların ortaya çıkış tarihi ekotopya³¹ için 1975, ekofeminizm³² için ise 1974’tür. Bu sebeple yazar söz konusu iki romanında bilinçli bir şekilde bu yönde örnekler vermez. Yazarın amacı tamamıyla başkadır; ancak metni yazarın bilinç dışı olarak görüp Freudyen bir okuma yaparsak bu kavramları ve temsil ettikleri atmosferi görebiliriz. T. Abdi iki eserinin de mukaddimesinde yazma sebeplerini açıkça belirtir. Buna göre; *Sergüzeşt-i Kalyopi*’yi yazmasının sebebi “nadirü’l-emsâl bir menkıbe-i acibe” olan bu sergüzeşti “evlâd-ı vatana bir yâdigâr” bırakmaktadır.³³ T. Abdi’nin mukaddimedede değindiği bir

29 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 61.

30 *Age.*, s. 63-76.

31 Ekotopya kavramı Ernest Callenbach’ın 1975 yılında yayımlanan *Ekotopta* adlı kitabına dayanır. Eser, William Weston adlı bir gazetecinin Amerika’dan bağımsızlığını ilan eden Ekotopya adlı ülkeye yaptığı ziyaret üzerine kurulur. Eseri ilginç kılan ve öncü yapan nokta ise tamamıyla ekolojik bir yaşamın nasıl olacağı üzerine düşünmesidir. Buna göre Ekotopya ülkesi yenilenebilir enerjinin kullanıldığı, ağaçlara ve su kaynaklarına karşı büyük hassasiyet gösterildiği, insanların yirmi-yirmi beş kişilik topluluklar hâlinde yaşadığı, devlet başkanlarının ve yönetim kadrosunun kadın olduğu ideal bir ülkedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ernest Callenbach, *Ekotopya*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010. Ernest Callenbach’ın bu eserinden sonra ise ekolojik yaşama odaklanan eserlerin sayısında artış gözlenir. Oysaki William Morris 1890 gibi bir tarihte *Hiçbir Yerden Haberler* adlı eseriyle doğa karşısında takınılan olumsuz tutuma dikkat çekmiştir. Bir anlamda Morris’in eseri doğaya verilen zarara dikkat çekmesi, kırsal yaşamı yüceltmesi ve yeşil alanların korunmasına ısrarla vurgu yapmasıyla “ekotopya”nın erken örneği sayılabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Beril Uzaldı, *Mimarlıkta Ekotopya Kavramı ve Ekolojik Ütopyalar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 53.

32 Ekofeminist yaklaşım 1974 yılında Fransız feminist Françoise d’Eaubonne tarafından benimsenir. Bu yaklaşıma göre ekolojik tahribat ile ataerkil sistem arasında bağlantı vardır ve doğa da kadın da aynı sistem tarafından sömürülmektedir. Ekofeminizm üzerine önemli çalışmalar yapan Vandana Shiva ve Maria Mies, dünyanın neresine gidilirse gidilsin ekolojik felaketlerin kadınları daha çok etkilediğine dikkat çekerler. Shiva ve Mies’e göre; bunun sebebi “kapitalist ataerkil küresel dünya sistemi”dir ve buna ilk karşı çıkanlar da kadınlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Vandana Shiva – Maria Mies, *Ekofeminizm*, çev. İlknur Ursun Kelso, Sinek Sekiz Yayınları, İstanbul 2021, s. 49, 58.

33 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, s. 3-4.

diğer konu da başka yazarların yaptığıının aksine kendi vatanımızda geçen bir örnek sergilemektir. Oysaki T. Abdi *Zavallı Kızcağız* romanı hariç tutulursa *Sergüzeşt-i Kalyopi*, *Seyr-i Servinaz* ve *Gizli Sevda* romanlarını İmparatorluk sınırları dışında geçirir. *Gizli Sevda* romanı ise bu konuda tipik bir örnektir. Çünkü roman başından sonuna kadar Rusya'nın Poltava şehrinde geçmekte ve karakterler de Vanenka, Çarmayelof, Fedor, Anuçka gibi isimler taşımaktadır.³⁴ Bu anlamda T. Abdi'nin ilk romanı olan *Sergüzeşt-i Kalyopi*'deki bu iddialı çıkışının bir süre sonra hedefine ulaşmadığı görülür. Nitekim *Sergüzeşt-i Kalyopi*'de olayların başı ve sonu İstanbul'da olsa da arada olan o geniş zaman başka ülkelerde, adalarda ve bilinmeyen yerlerde geçmektedir. *Seyr-i Servinaz* romanı ise Arabistan'da geçmekte ve hikâyenin ilerleyen kısmı şehre çok da uzak olmayan bir ormanda devam etmektedir. Bu romanın mukaddimesinde de yazar, eseri yazma amacını “ebnâ-yı vatana bir hizmet ve yâdigâr olmak”, “nadirü'l-emsâl bir vaka-yı hayretfezâyı” aktarmak olarak açıklar.³⁵ Devamında ise yazar, Servinaz'ın hikâyesini anlatarak iffet ve dürüstlüğün her türlü zorluğa üstün geleceğine dair inancını vurgulamaya çalışır. Yazarın açıklamaları esas alınarak romanlar okunmaya devam edildiğinde – yukarıda da belirttiğimiz gibi – yer yer bu amaçların dışına çıkıldığı gözlenir. Bunda muhtemelen T. Abdi'nin şehir yaşamından bunalmas ve ferahlığı deniz, ada, orman, kırsal yaşam düşleri kurmakta bulunduğu bir önceki bölümde belirttiğimiz alıntılar vasıtasıyla anlaşılmaktadır.

Sergüzeşt-i Kalyopi romanında ütopyanın temelleri Kalyopi'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması ile başlar. Ağabeyi tarafından bir gemiye bindirilen Kalyopi ilk olarak insansız bir adaya düşer. Ancak Kalyopi'nin düştüğü ilk ada bir ütopya adasından ziyade “robinsonad” a daha yakındır. Ütopya adaları huzurlu bir yaşamın, ideal yönetim tarzlarının ve güzelliğin olduğu yerler iken robinsonadlar yırtıcı hayvanların ve zorlu yaşam koşullarının merkezidir. Robinsonad'larda genellikle bir deniz kazası sonucu ıssız bir adaya düşen kişinin yaşam mücadelesi ön plandadır.³⁶ Bu tehlikeli ada motifinin ilk örneği 12. yüzyılda İbn-i Tufeyl tarafından yazılan *Hay Bin Yakzan*'dır. Tek başına³⁷ bir adada yaşayan Hay; Tanrı'ya, dünyaya, canlılara dair bütün bilgilerini gözleyerek, deneyerek ve dinleyerek öğrenir. Bir süre sonra da Hay, doğanın yetiştirdiği örnek bir insan/kul/arkadaş (Absalam için) olur. Yazarın bu romanı, pek çok romana olduğu gibi Daniel Defoe'ya da esin kaynağı olur ve ona *Robinson Crusoe*'u yazdırır. 1719'da yayımlanan eser, dünyayı görme arzusuyla yanıp tutuşan Robinson'un denizde geçirdiği zorlu yolculuklardan sonra ıssız bir adaya düşmesini konu alır. Adadan herhangi bir yere

34 T. Abdi, *Gizli Sevda*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul 1292.

35 T. Abdi, *Seyr-i Servinaz*, s. 3.

36 Akşit Göktürk, *Ada-İngiliz Yazımında Ada Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 59-61.

37 İbn-i Tufeyl, Hay'ın adaya nasıl geldiği konusunda iki teori olduğunu belirtir. Bu teorilerden birincisi ve İbn-i Tufeyl'e göre en az kabul göreni Hay'ın bu adada kendiliğinden türemiş olmasıdır. Yazar, böyle bir doğumun gerekçesini adanın ılıman iklimine dayandırır ve Hay'ın da bu iklimde mayalanmış bir çamur kütesinden doğduğunu söyler. İkinci teori ve en çok kabul göreni de Hay'ın yakınlarda yer alan bir adadan geldiğidir. Buna göre, o adada yaşayan sultanın kızı babasının karşı geldiği bir adam ile evlenir ve çocuğu doğduğunda babası onu katlettirmesin diye bir sandık içine koyup denize bırakır. Sandık denizin kabarması sonucu karşı tarafta yer alan adaya sürüklenir ve bir ceylan da sandığı görerek içindeki bebeği henüz yitirdiği yavrusu zanneder. Böylece Hay, kendisini bulan ceylan tarafından büyütülür. Bu iki teoriye bakıldığında İbn-i Tufeyl'in semavi dinlerdeki Âdem ve Musa anlatılarını model aldığı görülür. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn-i Sina-İbn-i Tufeyl, *Hay Bin Yakzan*, çev. M. Şerefeddin Yaltıkaya-Babanzâde Reşit, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 30-34.

gidişin olmadığını anlayan Robinson, adım adım bu ıssız adayı kendisi için bir yuvaya dönüştürür.³⁸ Biz okurlar da Robinson'un adada geçirdiği yıllara ve onun medeniyet kurma çabalarına yakından tanık oluruz. Gonca Gökalp Alparslan, XIX. yüzyıl Türk romanında ada anlatılarının hem doğu kaynaklı masallarla hem de çeviriler yoluyla pek çok örneğinin verildiğini söyler. Gökalp Alparslan'a göre hem 1859-1876 yılında çevrilen *Telemak* (1862), *Monte Cristo* (1871), *Guliver'in Seyahatleri* (1872) gibi eserler hem de *Muheyylât* (1852), *Hayâlât-ı Dil* (1868), *Müsâmeretnâme* (1871-1875), *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ü Cefakeş* (1872), *Öksüz Kaptan* (1875), *Tesadüf-i Acibe ve Hikâye-i Garibe yahut Üç Sergüzeşt* (1875) gibi eserler ada anlatılarına olan ilgiyi arttırmıştır.³⁹ Bu eserlerden sonra tehlikeli ada ve insanın bunun karşısında hayatta kalma mücadelesi bir süre sonra "robinsonad" adıyla anılmaya başlar. Kalyopi'nin de insandan uzak bir adaya düşmesi ve burada açlıkla, yırtıcı hayvan korkusuyla yaşaması; ihtiyaçlarını karşılamak için alet yapımına yönelmesi bir robinsonad örneği olarak değerlendirilebilir. Ancak T. Abdi "sergüzeşt" ile dolu bir hikâye yazmak emelinde olduğu için Kalyopi'yi başka adalara ve yerlere doğru hareket ettirir.

Kalyopi'nin düştüğü ikinci ada ise tam anlamıyla bir ütopyadır. Çeşmiahu adında bir sultanı olan bu adanın ismi de Kız Adası'dır. Çeşmiahu, erkek kardeşlerinin arasındaki kavgadan kaçıp maiyetindekilerle birlikte bulunduğu yere yerleşmiş ve adaya da bu ismi vermiştir. Çok geçmeden adanın idaresinin, ürünlerinin ve havasının güzelliği civar yerlerde duyulmuş, böylece adaya pek çok kişi yerleşmiştir. Hikâyenin bu kısımlarında ütöpik bir ada tasviri ön plandadır:

Ada-yı mezkûrun toprağı mahsûldâr ve havası gayet güzel ve ahâlisi refah-ı hâl üzere geçinmekte olduğu işitilerek ale't-tedric etraftan bir hayli muhâcirin dahi gelip ada-yı mezkûrda iskân ve merkûme Çeşmahu'yu kendilerine sultân nasbeylediklerinde merkûme kemâl-i vech üzere şâd u ferahyâb olup, karındaşlarının ileride vukû' bulması ihtimâlden olan tasallut ve hücûmlarından emin olabilmek için bir miktar dahi asakir cem' etti ve mu'tâdı üzere saray-ı mezkûrun bahçesi derûnunda kâ'in ve sâhile nâzır ve zâtına mahsûs kasrında sabahları oturup bir miktar etraf ve eknâfına seyr ve kahve u şerbetini orada nûş eder idi.⁴⁰

38 Robinson Crusoe, adaya düştükten sonra ilk olarak barınacak bir yer inşa eder ve sonra batan gemiden kurtardığı erzakları yerleştirebileceği bir kilere ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçlarını giderdikten sonra Robinson, kendisini dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korumak için yaşadığı yeri dışarıdan görünmeyecek şekilde örtmeye çabalar. Bundan sonra Robinson için önemli olan masa, sandalye, kap kacak yapımı ve sepet örülmesi gibi işlerdir. Yiyeceğinin bitme ihtimaline karşı da adadaki keçi, oğlak gibi hayvanları evcilleştirerek kendisine bir ahır yapar. Adada kimse olmadığından dolayı konuşma ihtiyacını da evcilleştirdiği bir papağan sayesinde gidermeye çalışır. Robinson'un giriştiği önemli işlerden bir diğeri de kendi ihtiyacını karşılayabilecek kadar pirinç, buğday üretimine geçmektir. Bu temel ihtiyaçlarını giderdikten sonra Robinson'u oyalayan şey yazmakta olduğu ve bizim de okumakta olduğumuz gündüktür. Ayrıca Robinson gemi batmadan önce içinden kurtardığı İncil sayesinde Tanrı fikrini sorgular ve günlerini bu fikre karşı büyük bir teslimiyet içinde geçirir. Ayrıntılı bilgi için bk. Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, çev. Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

39 Gonca Gökalp Alparslan, "XIX. Yüzyıl Türk Romanında Açık Deniz Yolculukları, Ada İmgesi ve Akdeniz", *Zarf: KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, (2000), s. 3-6.

40 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, s. 48.

Özellikle Çeşmiahu'nun köşkünün olduğu iç bahçe bir cennet bahçesi tasviridir ve Kalyopi de burayı gördüğünde "Acaba ben deryaya gark olarak vefât eyledim de şimdi cennet-i âlâda mıyım" diye kendi kendine sorar.⁴¹ Etrafta huri ve gilman gibi gezinen genç kadınlar ve erkekler, bahçede akan çeşmeler, ırmaklar ve tuba ağacına benzeyen ağaçlar da cennet bahçesi imgesini güçlendiren detaylardır. Bu anlamda T. Abdi dışarıya kapalı, huzurlu ve tehlikesiz bir ada ütopyası yaratır. Çeşmiahu'nun kurduğu ada; düzeniyle, bolluğuyla ve cennetvâri havasıyla sıradan bir adadan ayrılır. Ütopik ada anlatısına eski dönemlerden beri rastlanır. İlkçağda Platon'un *Devlet*'inde, Eumeros'un *Kutsal Söylenceleri*'nde, Iambulos'un *Güneş Adaları*'nda ideal bir ada anlatısı vardır. Ortaçağda ise bu anlatı Hristiyanlığın cennet anlatımıyla ve mitolojilerdeki yeryüzü cenneti söylemiyle birleşir. Yeniçağda ise kilisenin otoritesinin sarsılmasıyla, keşiflerin yapılmasıyla ve yenedünyalara açılımların başlamasıyla ada anlatıları daha sık görülmeye başlanır.⁴² Nitekim T. Abdi de bu anlatıyı kullanarak hem bir geleneği takip etmiş olur hem de hikâyesine ilginçlikler katar.

Ancak hikâyenin bu ütopik anlatımı bir süre sonra değişmeye ve eril bir yazarın bakış açısını yansıtmaya başlar.⁴³ Şöyle ki anlatıcı, Kız Adası'nın sultanı Çeşmiahu'nun bunca güzelliklere rağmen önemli bir derdi olduğunu açıklar. Bu dert ise Çeşmiahu'nun bir padişah kızı olması sebebiyle ada halkından kendi soylu yapısına uygun bir eş bulamamasıdır. Hikâyenin bu kısımlarından sonra cennet bahçesi imgesi yavaş yavaş yerini kargaşa ve kaosa bırakmaya başlar. Nitekim Çeşmiahu, erkek sandığı Kalyopi'ye âşık olur ve ona olan ilgisini her ne kadar saklamaya çalışsa da açık eder. Bu durum özellikle ada halkının hoşuna gitmez. Onlara göre Kız Adası'nı yöneten sultan "kız" olmalı ve âşık olmamalıdır. Anlatıcı da bu noktada Çeşmiahu'nun on sekiz yirmi yaşlarında olduğunu ve daha önce erkeklerle hiçbir münasebeti olmadığını vurgulama ihtiyacı hisseder. Aynı kural Çeşmiahu'nun hizmetindeki cariyeler ve hademeler için de geçerlidir. Neticede Kız Adası bir cennet bahçesidir ve her türlü fizikî münasebetlerden kaçınılan mitolojik bir yerdir. Ancak bu atmosfer –yukarıda da değindiğimiz gibi – Çeşmiahu'nun erkek sandığı Kalyopi'ye âşık olması ile bozulur. Halk, Kalyopi'nin adadan gönderilmesi ve eski huzurlarına kavuşmaları için baskı yapar. Ancak Çeşmiahu, aşk duygusunun yoğunluğu ile Kalyopi'yi gönderemez. Bunun üzerine halk Çeşmiahu'yu sürgüne gönderir ve Kalyopi'yi de yakılmak üzere

41 Age., s. 54.

42 Akşit Göktürk, *Ada-İngiliz Yazınında Ada Kavramı*, s. 19-28.

43 Yasemin Temizarabacı Yıldırım, *Ütopyanın Kadınları Kadınların Ütopyası* adlı çalışmasında yazarın cinsiyetinin ütopyanın yapısını etkileme biçimini inceler. Öncelikle klasik ve modern ütopyalara inceleyen Yıldırım, çalışmasının büyük bir kısmını feminist ütopyalara ayırır. Buna göre, kadın yazarlar ile erkek yazarların kurguladığı ütopyalarda önemli farklar vardır. 17. ve 18. yüzyılda erkekler tarafından yazılan ütopyalarda kadınlar cinsiyet rollerinin kısmen tersine döndüğü bir ortamda gösterilir. Ancak bu eserlerin sonunda kadınlar muhakkak bir erkek/güç/yardımcı tarafından kurtarılırlar. 19. ve 20. yüzyıllarda da yine erkekler tarafından yazılan ütopyalarda benzer bir tavır devam ettirilir. Ancak kadın yazarların ütopyalarında durum giderek değişmekte ve kadınlar lehine bir görünüm arz etmektedir. Böylece kadın yazarlar yıllardır erkek yazarların hem özel hem kamusal alanda derinleştiği toplumsal cinsiyet kalıplarının dışına çıkan karakterlere daha sık yer vermektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Yasemin Temizarabacı Yıldırım, *Ütopyanın Kadınları Kadınların Ütopyası*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 13-34. T. Abdi'nin *Sergüzeşt-i Kalyopi* romanı da erkek bir yazarın sesini taşımakta ve kadın karakterlere bu cinsel kimlik üzerinden roller biçmektedir. Bu sebeple T. Abdi'nin romanının ütopik kısımlarında kadınlarda görülen özgür tavrılık bir süre sonra yeniden arka plana itilir.

bir direğe bağlar. Kalyopi'nin kız olduğu ortaya çıktıktan sonra ise yakılma fikrinden vazgeçilir ve Kalyopi Kız Adası'nın yeni sultanı yapılır.

Romanın bu kısımlarında halkın verdiği tepki, üzerinde durulmaya değerdir. Halk, adayı yönetecek kişinin bekâr olması konusunda ısrarcıdır. Böylece ada, ismine yakışır bir şekilde yönetilecek ve cennet bahçesi imgesi hiçbir şekilde bozulmayacaktır. Ancak yazar Çeşmiahu ve Kalyopi üzerinden bunun imkânsızlığına dair bir vurguda bulunur. Çünkü Çeşmiahu, Kalyopi gelmeden önce de evlenilecek bir erkeğin hayalini kurmaktadır. Aynı şekilde Kalyopi de bir an önce Ziver Bey'e kavuşmayı arzulamaktadır. Bir anlamda T. Abdi ütöpik bir ada anlatımıyla başlasa da karakterlerini ve onların seçimlerini bir erkek yazarın gözüyle şekillendirir. Gerçi bu noktada suçu sadece yazara atmak ve olayı bu açıdan değerlendirmek de yanlış bir yaklaşım olur. Neticede romanın yazıldığı yıl 1290'dır ve özgür kadın imgesinin – önceki bölümde değindiğimiz gibi – sınırları da bellidir. Ancak yazarın Kalyopi'yi – erkek kıyafetleri ile olsa da – çeşitli adalara, yerlere sürüklemesi ve Çeşmiahu'nun da ailesinden kaçarak Kız Adası'na yerleşmesi dönemi bağlamında yeterince ütöpik girişimlerdir. Bir de adanın güzelliğinin, havasının, suyunun ve sisteminin övülmesi onu ekolojik ütopyaların kısmî bir prototipi hâline getirir.

Seyr-i Servinaz romanında ise ütöpik atmosfer bir ada anlatısı çerçevesinde değil, bir orman atmosferi içerisinde sunulur. Servinaz çocuğu ile birlikte katledilmekten kurtulunca yedi yılını bir ormanda geçirir. Şehrin ve sarayın şartlarına alışkın olan Servinaz, ilk başlarda yabancı hayatın içinde zorlanır. Özellikle yiyecek bulma, yaklaşan kış mevsiminde barınma ve giyinme gibi hayati konularda bir çözüme kavuşamamanın sıkıntısını yaşar. Ancak doğa cömerttir ve Servinaz'a ardı ardına fırsatlar sunar. Bunlardan ilki, Servinaz'ın sığınılacak bir mağara bulmasıdır. Burası Servinaz'ı ve çocuğunu vahşi hayvanlardan ve tehlikelerden koruyacak bir yer olur. Hatta mağarada bulunan geyikler Servinaz'ın çocuğunu emzirir. Servinaz da mağaraya yakın bir yerde bulunan ırmaktan su kullanarak ve etraftaki yemişleri yiyerek hayatta kalır. Hikâyenin bu kısımları bir ekotopya örneği olarak da okunabilir. Özellikle Servinaz'ın çocuğunun doğada büyümesi ve şartlara alışması *Hay Bin Yakzan*, *Robinson Crusoe* gibi eserlerin yanında bir de Jean-Jacques Rousseau'nun ideal karakteri Emile'i hatırlatır. Her ne kadar Emile şehirde büyümüş olsa da mürebbsi Rousseau tarafından doğayla uyumlu yetiştirilir ve bunun sonucunda güçlü, kuvvetli ve özgüvenli bir çocuk, son tahlilde de sağlıklı bir yetişkin olur.⁴⁴ Servinaz'ın oğlunun da

44 Jean-Jacques Rousseau, 1762 yılında yayınlanan *Emile ya da Eğitim Üzerine* adlı eserinde çocuk eğitimine yönelik tavsiyelerde bulunur. Emile uygar bir toplum içerisinde doğmuş olmasına rağmen Rousseau'nun mürebbsiliği sayesinde diğer çocuklardan farklı bir kişiliğe sahip olur. Hayali Emile karakteri okuma-yazma öğrenmeden önce bedenini güçlendirmeyi önceler ve doğayı tanır. Rousseau'ya göre, sağlıklı ve uygar bir toplum için doğadaki "ilkel/vahşi" hâlimizden öğrenmemiz gereken çok şey vardır. Nitekim Emile, Rousseau'nun talimatlarıyla bir örnek çocuk/genç/ yetişkin hâline gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. Jean-Jacques Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009. Bu eser, yazıldığı dönem için oldukça ilerici fikirleri içermesi bakımından önemlidir. Hatta eser, yayınlandığı zaman öylesine ilgi çeker ki günlük rutinine bağlı kalma konusunda saplantılı olan Immanuel Kant'ın kitabı elinden düşüremesine ve işlerini aksatmasına sebep olur. Akt. Devrim Kabasakal Badamchi, "Immanuel Kant'ın Jean Jacques Rousseau'dan Çıkarırsadıkları: Eğitim Üzerine", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, (2016), s. 162. Ayrıca eserde en dikkat çeken noktalardan biri de Emile'in zamanı geldiğinde ilk okuyacağı kitabın Robinson Crusoe olmasıdır. Bu detay, Rousseau'nun "doğa durumu" dediği yani eşitliğin ve sömürünün olmadığı bir düzen fikrinin dayanağını göstermesi açısından da önemlidir.

fazla detay verilmemesine rağmen sağlıklı, güçlü ve meraklı bir çocuk olduğu annesine sorduğu sorular üzerinden anlaşılabilir.

Seyr-i Servinaz romanında bir diğer mesele ise yazarın doğa ile kadın arasında bağlantılar kurmasıdır. Servinaz'ın doğaya sığınması, bir mağarada yaşaması ve giderek bulunduğu ortama alışması şehirden/kaosdan/erkek egemen düzenden sonra bir dinginliği ve öze dönüşü simgeler.⁴⁵ Mağara, kuyu ve *Sergüzeşt-i Kalyopi*'deki ada motifleri de bu tespiti güçlendiren ve ekofeminist, psikanalitik okumalara imkân veren cinstendir. Ancak T. Abdi, burada ekofeminizmin öne sürdüğü doğa-kadın ilişkisi ve bu iki yapıyı da tahrip edenin ataerkil sistem olduğu konusunda bilinçli bir yaklaşımda bulunmaz. Tam tersine T. Abdi kadını doğa, erkeği akıl ile eşleştiren “düalist” yaklaşımın savunucusudur. Bu, Servinaz'ın oğlu ile konuşmalarında ve çocuğun annesini ormanda yaşama konusunda “akılsız kimse” olarak yaftalamasında açıkça görülür.⁴⁶ Bu durum önceki bölümde bahsettiğimiz Avustralyalı feminist Genevieve Lloyd'ın Batı felsefesinin kökenlerine dayanarak anlattığı düşüncelerine bir örnektir.⁴⁷ Buna göre; Servinaz bir kadın olarak “doğa” ile özdeşleşmiş ve erkeğe ait olan akıl idealarından dışlanmıştı. Bunun en somut örneği de Servinaz'ın “düzensiz” yaşamı, “toplum dışı” kalması ve “belirsiz” geleceğidir. Servinaz özüne dönmüştür ancak oğlu tarafından yani şehre dönmek isteyen bir erkek tarafından “akılsız” olarak yaftalanır. Camille Paglia'ya göre de “doğa denen barbar deniz”den kurtuluşun yolu toplum ve düzendir. Bu düzeni kuran da kadın ve doğa tarafından ele geçirilmemek için kadınsılıkla/doğayla her gün savaşıyor erkektir.⁴⁸

Romanda da Servinaz'ı akılsız, tekinsiz duruma düşüren bir erkektir (Cafer) ve “kurtuluş”u da bir erkek (Server Bey) sayesinde olur. Servinaz her ne kadar doğada huzurlu bir şekilde yaşasa da şehirlili/avcı/erkek Server Bey tarafından bulunur. Bu noktada Server Bey'in Servinaz'ı özellikle bir av esnasında görmesi mânidardır. 1974 yılında Fransız feminist Françoise d'Eaubonne'un isimlendirdiği ekofeminizm düşüncesinin temellendiği nokta tam da budur. Ekofeminist

45 Bazı feminist akımlar ekofeminizmin bu öze dönme, kadın-doğa ilişkilendirmesine karşı çıkarlar ve bunu özcü bir yaklaşım olarak değerlendirirler. Bu bakış açısına göre erkek egemen sistem zaten kadını akıl idealarından dışlamakta ve onu doğayla, “zayıflıkla” ilişkilendirmektedir. Ekofeministler de kadının doğa ile ilişkisine ve bütünleşmesine odaklanarak bu düzenin yapmaya çalıştığına bir anlamda katkıda bulunmaktadır. Val Plumwood da *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek* kitabında ekofeminizmin “kadınlara özgü” alana hapsedilip hapsedilmediği üzerine düşünür. Bu anlamda Plumwood, ekofeministlerin “iyi” “şefkatli” ve “besleyip büyüten” kadın ve hatta “ekosistemdeki melek” imgesinin doğa ile paralelliği üzerinden yapılan “özcü” çıkarımların yanlışlığına işaret eder. Plumwood ekofeminizmin bazı kollarının bu “romantik” tabloyu sürdürdüğünü kabul etse de bu konuda genellemeci bir yaklaşımın yanlışlığına değinir. Plumwood'a göre ekofeminizm; doğa ve kültür arasındaki o büyük bölünmeyi uzlaştırmaya çalışan ve değersizleştirilmiş olan tarafa yani kadına ve doğaya hakkını vermeye çalışan bir harekettir. Ayrıntılı bilgi için bk. Val Plumwood, *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*, çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 17-22, 33-43.

46 *Seyr-i Servinaz*, 107. sayfadan sonra Servinaz'ın oğlunu oyalamak için anlattığı hikâyelerle genişler. Bu hikâyeler kölelik, canavarlar, padişah kızı ile imtihan, aksakallı yaşlılar, bilmeceler, hikmetler içerir. Bu anlamda 107. ve 152. sayfalar arası iç içe geçen bu hikâyeler hem T. Abdi'nin halk hikâyeleri geleneğinden kopamayıp modern bir roman ortaya koyamamasını hem de okuyucuya vaat ettiği on bir bölümlük bir tefrikayı tamamlama çabasını gösterir. Ayrıntılı bilgi için bk. T. Abdi, *Seyr-i Servinaz*, s. 104-152.

47 Genevieve Lloyd, *Erkek Akıl-Batı Felsefesinde*, s. 24, 67.

48 Camille Paglia, *Cinsellik ve Şiddet, ya da Doğa ve Sanat*, s. 6, 71.

düşünce de doğayı tahrip eden de kadını ezen de aynı sistem yani saldırgan eril zihniyettir.⁴⁹ Bu açıdan bakılınca Server Bey'in bir geyiği avlarken Servinaz'a rastlaması anlam kazanır. Çünkü Servinaz da doğa da erkek egemen ve kapitalist düzende fethedilmesi ve dönüştürülmesi gereken iki unsur olarak görülür. Server Bey için yıllarca doğada yaşamış Servinaz korkulacak, kaçılacak ve "A canım sen cin misin nesen?" sözlerinde de görüldüğü üzere tekinsiz sayılacak biridir.⁵⁰ Bu sebeple kontrol altına alınması, dönüştürülmesi ve "dizginlenip ehlileştirilmesi" gerekir.⁵¹ Nitekim Server Bey de Servinaz'ı şehre geri götürür, onu ve doğayı kendi çıkarları doğrultusunda ehlileştirir. Servinaz'ın yedi yıl kaldığı mağaranın üzerine bir hayır kurumu inşa edilmesi de buna bir örnektir.

Sonuç

T. Abdi'nin 1290 yılında yayımlanan *Sergüzeşt-i Kalyopi* ve *Seyr-i Servinaz* romanları, geleneksel anlatılardan modern romana geçişte önemli bir eşikte durur. Bu metinler içindeki "sergüzeşt" atmosferi ile hem okuyucuyu eğlendirme hem de bir geleneği takip etme kaygısı duyarlar. Metinlerin yayımlandıkları yıl ise Osmanlı'da sanayileşme adımlarının atılmaya başlandığı yıllardır. Bu sebeple Osmanlı aydınları, yazarları giderek büyüyen şehirleşme, modernleşme ve değişme meselelerine kayıtsız kalamazlar. T. Abdi de bu iki metindeki başkarakterler Kalyopi ve Servinaz üzerinden anlatsını şehirden kıra uzandırır. Bir süre sonra da karakterler, kırsal yaşamın doğaya karşı üstünlüğünü keşfederek J. J. Rousseau'nun bahsettiği "doğa hâli"nde yaşamının önemini anlarlar. Gün geçtikçe de doğayı okumayı ve onunla uyumlu yaşamayı öğrenirler. Ancak T. Abdi bu iki karakterine doğayı övdürse de romanın sonunda ikisini de başladıkları yere yani şehre döndürür. Artık doğa, uzun süre kalınacak ve yaşanacak yer değil ara sıra gezilecek, dolaşılacak ve "romantize" edilecek bir yer hâline gelir. J. J. Rousseau'nun ifadesiyle tam anlamıyla doğaya dönüş de mümkün değildir. Bu sebeple doğa; şehirden kopamayan insanın ütopyası hâline gelir. T. Abdi bunu ıssız adalar, köyler, kasabalar, ormanlar üzerinden gerçekleştirir. Bir anlamda ütopya düşleri kuran yazar, başka bir dünyanın mümkün olduğu fikri üzerine düşünür. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Sergüzeşt-i Kalyopi* de *Seyr-i Servinaz* da içerdikleri detaylarla ekotopya ve ekofeminist yaklaşımlar üzerinden okunabilir. Ancak T. Abdi eserlerini yazarken ortada ne ekotopya ne de ekofeminizm kavramları vardır. Bu kavramların ortaya çıkışı ekotopya için 1975, ekofeminizm için 1974'tür. Buna rağmen, metinler yazarın bilinçdışı kabul edilip Freudyen bir okuma yapıldığında ekolojik yaşam ve kadın-doğa ilişkisine dair kayıtsız kalınamayacak örneklere rastlanır. Bu da *Sergüzeşt-i Kalyopi*'yi ve *Seyr-i Servinaz*'ı bahsedilen meselelerin "proto/erken" örnekleri hâline getirir.

49 Vandana Shiva, *İnadına Canlı: Kadınlar, Ekoloji ve Hayatta Kalma*, çev. Emine Ayhan, Sinek Sekiz Yayınları, İstanbul 2021, s. 59.

50 T. Abdi, *Seyr-i Servinaz*, s. 167.

51 Fatmagül Berktaş, "Ekofeminizm Ya Da Yüreğin İyimsirliği", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4, (1996), s. 74.

KAYNAKÇA

- Atay, Oğuz, *Korkuyu Beklerken*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Berktaş, Fatmagül, "Ekofeminizm Ya Da Yüreğin İyimsenliği", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4, (1996), s. 73-76.
- Callenbach, Ernest, *Ekotopya*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Defoe, Daniel, *Robinson Crusoe*, çev. Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Doğan, Abdullah, *Modern Anlatı Talebine Bir Cevap: Sergüzeşt-i Kalyopi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- İbn-i Sina-İbn-i Tufeyl, *Hay Bin Yakzan*, çev. M. Şerefeddin Yaltkaya-Babanzâde Reşit, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Göktürk, Akşit, *Ada-İngiliz Yazımında Ada Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Gökçalp Alparslan, Gonca, "XIX. Yüzyıl Türk Romanında Açık Deniz Yolculukları, Ada İmgesi ve Akdeniz", *Zarf: KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, (2000), s. 3-27.
- Gürbilek, Nurdan, *Kör Ayna, Kayıp Şark-Edebiyat ve Endişe*, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- Güzel, Şehmus, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3-4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 858-876.
- Kabasakal Badamchi, Devrim, "Immanuel Kant'ın Jean Jacques Rousseau'dan Çıkarırsadıkları: Eğitim Üzerine", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, (2016), s. 161-180.
- Karakoç, K. İrfan, "Modernite Aşkına: Türkçe Romanın Sergüzeşt-i yahut XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türün İzini Sürmek", *Journal of Human Science*, XVI/1, (2019), s. 231-248.
- Kodaman, Bayram – Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 475-496.
- Lloyd, Genevieve, *Erkek Akıl-Batı Felsefesinde "Erkek" ve "Kadın"*, çev. M. Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 23-81.
- Oktay, Gülçin, "Kılık Değiştirmenin En Makbûl Hâli: Erkeksi Kadın Versus Kadınsı Erkek", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/1, (2020), s. 337-360.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Önsoy, Rıfat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/ 2, (1984), s. 5-12.
- Paglia, Camille, *Cinsellik ve Şiddet, ya da Doğa ve Sanat*, çev. Turgut Berkes, İyi Şeyler Yayınları, İstanbul 1996.
- Parla, Jale, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Plumwood, Val, *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*, çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul 2013.

- Sarc, Ömer Celâl, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, *Tanzimat I-Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 423-440.
- Shiva, Vandana – Maria Mies, *Ekofeminizm*, çev. İlknur Ursun Kelso, Sinek Sekiz Yayınları, İstanbul 2021.
- Shiva, Vandana, *İnadına Canlı: Kadınlar, Ekoloji ve Hayatta Kalma*, çev. Emine Ayhan, Sinek Sekiz Yayınları, İstanbul 2021.
- T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, [yy.], İstanbul 1290.
- _____, *Seyr-i Servinaz*, [yy.], İstanbul 1290.
- _____, *Gizli Sevda*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul 1292.
- Taşkıran, Tezer, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.
- Temizarabacı Yıldırım, Yasemin, *Ütopyanın Kadınları Kadınların Ütopyası*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Uzaldı, Beril, *Mimarlıkta Ekotopya Kavramı ve Ekolojik Ütopyalar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Zambak, Ferda, *Tanzimat Dönemi Türk Romanında Erkeklikler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2020.

SÂMÂNİLERİN ÇÖKÜŞÜ SIRASINDA SELÇUKLU OĞUZLARI İLE İLİŞKİLERİ

SAMANID RELATIONS WITH THE SELJUK OGHUZ DURING THE DECLINE PERIOD

Vural ÖNTÜRK^{ID}

Öz

Sâmânilerin (874-1005) tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte bu devletin hâkimiyetinde bulunan Mâverâünnehir ve Horasan topraklarının paylaşılması meselesi Gazneliler ile Türk Hakanlığı'nı karşı karşıya getirdi. Gazneliler, Sebüktegin döneminden başlamak üzere Sultan Mahmud'un ilk iktidar yıllarına kadar Sâmânilerin toprak bütünlüğünden yana bir siyaset takip etti. Buna karşın Türk Hakanlığı'nın batı siyasetindeki yegâne amacı Sâmânileri yok etmek ve onlardan boşalan topraklar üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamak idi. Nihayetinde Batı Türk Hakanlığı sorumlusu İlig Nasr'ın 999 yılında Buhârâ'ya girip Sâmânî hükümdarı II. Abdülmelik b. Nûh ve diğer hanedan üyelerini tutsak etmesi ile Sâmâniler Devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Bu arada X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz Yabgu Devleti'nden kopan bir kitle Selçuk Bey önderliğinde Cend şehrine gelip yerleşti. Kısa süre içerisinde İslâm dinini kabul eden bu Oğuz Türkleri çok geçmeden yerleştikleri bölgede dâhili hadiselerle de karıştı. Arslan Yabgu b. Selçuk Türk Hakanlığı'nın saldırıları karşısında babasının emri ile Sâmânilerin tarafında yer aldı ve bir dereceye kadar önemli başarılar elde etti. Selçuklu-Sâmânî ilişkilerinin başlangıcı Buğra Han Harun'un 992 yılında Buhârâ şehrinin ele geçirmesi ile başlamaktadır. Selçuklular, Türk Hakanlığı'nın Buhârâ'yı ilk işgallerinin püskürtülmesinde önemli rol oynadı. Ancak ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı dönem Türk Hakanlığı zindanlarından kaçmayı başaran son Sâmânî hükümdarı Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın kısa süreli iktidar yıllarına tesadüf etmekteydi. Selçuklular kendi politikalarına uygun bir şekilde Sâmânilere askeri destek sağladılar ve bu durum İsmail el-Muntasır'ın vefatına kadar devam etti. Bu çalışmada 992-1005 yılları arasında gerçekleşen Sâmânî-Selçuklu ilişkileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Sâmâniler, Buhârâ, Arslan Yabgu, Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır

Abstract

The Ghaznavids and the Turkish Khanate became rivals with eyes set on the former lands of Samanids (874-1005) in Transoxiana and Khorasan. The Ghaznavids had followed a policy in favor of maintaining the territorial integrity of the Samanids starting from the period of Sebüktegin until the first years of the rule of Sultan Mahmud. By contrast, the sole purpose of the Turkish Khanate in western politics had been to destroy the Samanids and to gain complete dominance over their lands. In the end, the Samanid State was led to a collapse when İlig Nasr, who was in charge of the Western Turkish Khanate, entered Bukhara in 999 and captured the Samanid ruler Abdulmalik and other dynasty members. Meanwhile, in the second

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü, Van / Türkiye, vuralonturk@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2132-0305

half of the 10th century, a group that broke away from the Oghuz Yabgu State settled in the city of Cend under the leadership of Selçuk Bey. Having converted to Islam, these Oghuz Turks soon became involved in internal events of the region where they settled. Upon the orders of his father, Arslan Yabgu b. Seljuk sided with the Samanids against the attacks of the Turkish Khanate and achieved great success. The Seljuk-Samanid relations began with Buğra Han Harun's capture of the city of Bukhara in 992. The Seljuks played an important role in repelling the first invasion of Bukhara by the Turkish Khanate. However, this period of intense relations coincided with the short-term rule of Abu İbrahim İsmail al-Muntasır, the last Samanid ruler, who managed to escape from the dungeons of the Turkish Khanate. The Seljuks provided military support to the Samanids in accordance with their own policies, and this situation continued until the death of İsmail al-Muntasır. This study tackles the Samanid-Seljuk relations between 992-1005.

Keywords: Seljuks, Samanids, Arslan Yabgu, Bukhara, Abu İbrahim İsmail al-Muntasır

Giriş

X. yüzyılın son çeyreği Mâverâünnehir ve Horasan'da, bu bölgelerin o zamanki kaderini tayin edecek bir takım siyasi hadiseler sahne oldu. 874 yılında istiklâlini ilan edip Buhârâ merkezli kurulan, dolayısıyla daha bağımsızlığının ilk zamanlarında Mâverâünnehir hâkimiyetini elde eden Sâmânîler Devleti¹ 900 yılında da Horasan topraklarının tasarruf hakkına sahip olmayı başarmıştı². Sâmânîlerin bu coğrafyalarda tesis etmiş olduğu düzen yaklaşık yüz yıl boyunca devam etti. Ancak 950'li yıllardan sonra bu devletin içerisinde bulunan bilhassa Türk komutanların idarî mekanizmada etkin bir rol oynaması, yönetici kadronun derinden sarsılmasını da beraberinde getirdi. Öyle ki bu sarsıntı başarısız ya da çocuk yaşta tahta geçen hükümdarlar ile birleştiğinde çöküşe giden sürecin ilk habercisi oldu. Bahse konu Türk komutanlardan birisi de idealist yapısı ile kısa sürede temayüz eden Alptegin idi. Bilhassa Sâmânî hükümdarlarından Nûh b. Nasr'ın (943-954) vefatı ve ardından henüz on yaşında olan oğlu Abdülmelik'in (954-961) tahta çıkması ile Alptegin'in yıldızı daha fazla parlamaya başladı³.

Abdülmelik, iktidarının ilk yıllarında kendisini özellikle devlet içerisindeki İrani nüfuzun tesirinden kurtaran Alptegin ile iyi ilişkiler tesis etti. Ancak Alp Tegin artık ne bir gûlam ne de sade bir Türk komutandı. Gün geçtikçe devlet içerisinde etkisi daha da arttı ve idarî mekanizmaya istediği ölçüde yön verebildi. Gerdîz'den gelen bir nakle göre vezaret makamında bulunan Yusuf b. İshâk'ın yönetiminden memnun olmayan Alptegin onun vezirlikten alınıp bu göreve daha çok layık olduğunu düşündüğü Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî'nin getirilmesini

1 Sâmânîler Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

2 Horasan bölgesi Sâmânîlerden önce Saffârîlerin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Saffârîlerin kurucusu Yakûb b. Leys'in 879 yılında vefatından sonra yerine kardeşi Amr b. Leys geçti. Bu dönemde Sâmânîlerin başında bulunan İsmail b. Ahmed ve Amr b. Leys arasında meydana gelen savaşlarda Amr yenilgiye uğrayıp İsmail tarafından esir edildi. Bu yenilgi ile birlikte Horasan bölgesi Sâmânîlerin eline geçti. Bk. *Târih-i Sîstân*, terc. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 225-227; Gerdîzi, Ebû Said Abdulhayy b. Dahhâk b. Mahmûd, *Târih-i Gerdîzi/Zeynü'l-Ahbâr*, tash. Abdulhayy Habîbî, Dinyâ-yı Kitâb, Tahran 1363, s. 318-319; Şebankâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'ü'l-Ensâb*, Tash. Mîr Hâşim Muhaddis, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1376, s. 22; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 16-18.

3 Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXCI, (2011), s. 6-7.

istemmiş, Abdülmelik de bu teklifi kabul etmişti. Bu muhteris Türk komutanın faaliyetleri karşısında saltanat tahtında sade bir hükümdar olmaktan öteye gidemeyen Abdülmelik derhal çareler aramaya ve Alptegin'i bir şekilde etkisiz hale getirmeye çalıştı. Önce Belh Valiliği ile görevlendirilen ancak bu teklifi itibarına layık görmeyip kabul etmediği için Horasan Sipesâlârlığına tayin edilen Alptegin böylece payitahttan uzaklaştırılmış oldu⁴.

Abdülmelik'in çevgan oyunu esnasında attan düşerek ölmesi Sâmânî sarayında kısa süreli taht kavgasına sebep oldu. Vezir Bel'amî, Alptegin'den aldığı direktifle ölen hükümdarın oğlu Nasr'ı tahta çıkarsa da ekseri ümerâ, Mânsûr b. Nûh'dan (961-976) yanaydı ve bu doğrultuda Nasr tahttan indirilerek Mânsûr tahta çıkarıldı⁵. Yeni hükümdarın, en büyük muhalifi olan Horasan Sipehsâlârları Alptegin ile iyi ilişkiler tesis etmeyeceği aşikârdı. İlaveten *Siyâsetnâme* yazarının fesatçılar olarak tanıttığı bir kısım Türk komutanın da Alptegin'in ortadan kaldırılması yönünde Mânsûr b. Nûh'a telkinde buldukları görülmektedir⁶.

Alptegin bu karışık vaziyet içerisinde Mânsûr b. Nûh'a muhalif olan tek kişi olarak kaldığından çok geçmeden kendisi hakkında payitahtın bir karar alacağını da biliyordu. Nitekim Mânsûr b. Nûh ilk olarak Horasan Sipesâlârlığını Alptegin'den almakla işe başladı. Ayrıca yeni Sipehsâlâr Muhammed b. Abdürrezâk'ı da onu bertaraf etmekle görevlendirdi. Alptegin, aleyhinde gelişen bu hadiseler karşısında ilk olarak Buhârâ'ya yürümek fikrine kapılsa da bu hareketinden vazgeçip manevra alanında en uygun rota olarak belirlediği Gazne şehrine hücum etti ve burasını dört aylık bir kuşatma neticesinde ele geçirdi. Böylece Gazneliler Devleti'nin de temelleri atılmış oldu⁷.

Şimdiye kadar aktardığımız izahattan maksadımız Sâmânîler Devleti içerisinde X. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bir karışıklığın kısa sürede nasıl büyüdüğüne ve nihai olarak bu coğrafyalarda başka bir devletin teşekkülüne nasıl zemin hazırladığına dikkat çekmekti. Alptegin'in başarılı bir şekilde neticelendirmeye muvaffak olduğu bu hareket Sâmânîler içerisindeki çözülmenin de başlangıcıydı. Nitekim kendisinden sonra devlet Hüsâmüddeve Ebû'l-Abbas Taş, Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hassa gibi Türk komutanların nüfuz mücadelesi sahasına dönüştü. Mesela bahse konu komutanlar artık iktâlarını kendi aralarında ve menfaatleri doğrultusunda taksim ediyor ve bu durumdan Sâmânî hükümdarını haberdar etme gereği bile duymuyorlardı⁸.

4 Gerdîzî, *Târih-i Gerdîzî*, s. 353-354.

5 Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 202-203; Abdullah Duman, *Neşahî'nin Târih-u Buhârâsı (İnceleme ve Tercüme)*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 340-350.

6 Mânsûr b. Nûh'a yanındaki komutanlar şöyle söylüyorlardı: "Alptegin'i öldürmedikçe padişahlıkta müstakil olamazsın, fermanın yürümez. Elli yıldır Horasan'a o padişahlık ediyor, servet ve zenginlik yığıyor, askerler hep onun sözüne kulak veriyorlar. Onu yakalarsan hazinelerin dolar, gönlün huzura kavuşur". Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 92.

7 Gerdîzî, *Târih-i Gerdîzî*, s. 356; Cüzcânî, Ebû Amr Minhâcüddin Osman b. Sirâcüddin Muhammed, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, tash. Abdulhayy Habîbî, Encümen-i Târih-i Afganistan, Kabil 1342, s. 211; Muhammad Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 25; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 4; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992, s. 37; Göksu, "Alptegin", s. 16.

8 Bu üç komutanın kendi aralarında yapmış oldukları anlaşmaya göre Nişâbü'r ve Sipehsâlârlık görevi Hüsâmüddeve'ye,

Bu komutanlardan Ebû Ali Simcûrî'nin devlet içerisinde şan ve şöhreti, kuvvet ve kudreti o derece artmıştı ki artık Sâmânîlerin ortadan kaldırılması fikrine kapılmıştı. Fakat kendisine bu macerasında hariçten bir desteğin gelmesi lüzumu da hâsıl olmuştu. Bu dönemde istiklâl kapılarını Mâverâünnehr ile taçlandırmak arzusuyla tutuşan Türk Hakanlığı⁹, Ebû Ali Simcûrî'nin düşüncelerine paralel bir seyir takip etmekteydi. Nihayetinde Türk Hakanlığı Batı sorumlusu Buğra Han Hârûn ile Ebû Ali Simcûrî arasında gerçekleşen gizli görüşmeler, Sâmânîler Devleti'ni yok edecek bir anlaşma ile neticelendi. Buna göre Buhârâ, Semerkand ve Ceyhun Nehri'nin doğusunda kalan diğer yerler Türk Hakanlığı'na; nehrin batısında kalan topraklar ise Ebû Ali Simcûrî'ye kalmak suretiyle Sâmânî arazisi paylaşılmaktaydı¹⁰. Gelişmeler neticesinde Buğra Han Hârûn çok fazla bir direnişle karşılaşmadan 992 yılında Buhârâ'ya girdi. Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr, onun gelişinden önce payitahtını terk etmek zorunda kalmıştı¹¹.

Selçukluların Mâverâünnehr'e Muhacereti ve Dâhili Hadiselere Karışmaları

Mâverâünnehr'de bu hadiseler cereyan ederken Oğuz Yabgu Devleti'nden kopan takribi 500 kişilik bir kitle Selçuk Bey önderliğinde¹² Seyhun Nehri'nin kenarında yer alan Cend'e

Belh Fâik el-Hassa'ya, Herat ise Ebû Ali Simcûrî'ye bırakılmıştı. Aydın Usta bu konu hakkındaki değerlendirmelerinde şu ifadelere yer vermektedir: "Burada dikkati çeken en önemli nokta anlaşmanın şartları içinde herhangi bir şekilde Sâmânî hükümdarının adının geçmemiş olmasıdır. Anlaşmanın altına imza atan tarafların Sâmânîler Devleti'ne hizmet eden birer kumandan oldukları, dolayısıyla bu devletin başındaki kişiye tâbi oldukları düşünüldüğünde konu daha da ilginçleşmektedir. Bütün bunlar artık olayların Sâmânîlerin istek ve iradeleri dışında gerçekleştiğini ve devlete bağlı kumandanların bağlılığının tamamen şekilden ibaret olduğunu açıkça göstermektedir". Bk. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 250-251.

- 9 Türk Hakanlığı'ndan kasıt Karahanlılar Devleti'dir. Bilindiği üzere bu devlete Karahanlılar ismi ilk defa 1874'te Rus bilim adamı V. V. Grigorev tarafından verilmiş ve geniş kabul gören bu adlandırma günümüze kadar varlığını korumuştur. Ancak Ömer Soner Hunkan yapmış olduğu çalışmalarda yararlandığı tarihi kaynaklar ve bilhassa nümizmatik veriler neticesinde devletin asıl isminin Türk Hakanlığı olması gerektiği yönünde bir sonuca varmıştır. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 59-69.
- 10 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, terc. James Reynolds, Harvard College Library, London 1868, s. 117.
- 11 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 122-123; Gerdîzi, *Târîh-i Gerdîzi*, s. 369; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırı*, I, s. 212-213; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 269; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 117-118.
- 12 Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılışı ile ilgili kaynaklarda geçen bilgileri şöyle açıklamak mümkündür: İbnü'l-Esir'e göre Dukak'ın oğlu Selçuk büyüyünce asalet ve liderlik vasıfları belirmiş, bu yüzden Türk hakanı onu kendi yanına alarak önemli mevkiiler vermiştir. Hakan'ın karısı Selçuk'un ilerlediğini, yükseldiğini ve halkın kendisine itaat edip boyun eğdiğini görünce kocasını Selçuk'u öldürmesi yönünde kışkırtmıştır. Bunu haber alan Selçuk artık bu bölgede durmanın kendisi için iyi sonuçlar doğurmayacağına kanaat getirip adamları ve aile efradı ile birlikte geçerek Cend şehrine gelmiş ve burada İslâm dini ile müşerref olmuştur (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, terc. Abdülkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 76-77). Zahirüddin Nişâbüri ve Reşidüddin Fazlullah'a göre bu göçün sebebi otlakların darlığı idi. Kalabalık ve büyük bir kabile olan Selçukoğulları bu sebeple Türkistan'dan Mâverâünnehr'e gelmiş, yazın Soğd-i Semerkand kışın ise Nûr Buhârâ'yı yurt tutmuşlardı (Zahirüddin Nişâbüri, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 76; Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih -Selçuklu Devleti-*, çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 71). Cüzcânî göç ile ilgili bir bilgi vermemekle beraber Sâmânîlerin yıkılış dönemine tesadüf eden zamanda Selçukluların Nûr Buhârâ'da oturduklarını nakleder (*Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsırı*, I, s. 245). Mîrhând ise *Meliknâme* adlı kayıp eserden naklen Selçuk'un kudretinin günbegün arttığını, Oğuz Yabgusu'nun (metinde Baygu ya da Bigu) nezdinde kıskanılacak derecede yükseldiğini ifade eder. Müellif göçün sebebini ise şöyle açıklar: "Bir gün

gelip yerleşti. Göçün sebepleri hakkında çeşitli varsayımlar olduğu gibi tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği hususu da sağlıklı bir kronolojiye dayandırılmamaktadır. Bununla birlikte konu hakkında son yapılan ilmi çalışmalar ve tetkikler Selçuk'un en geç 985-986 yılında Cend'e geldiği yönündedir¹³. Bu şehirde Oğuz Yabgu'sunun idaresi altında Müslümanlar yaşamakta idi¹⁴ ve yine aynı şehir devletin kışlık merkezi olmakla payitaht Yenikent'ten de pek uzak sayılmazdı. Cend, Oğuz idaresi altında Müslümanlar tarafından kurulan bir koloni şehriydi. Burasını diğer şehirlerden ayıran en büyük özelliği ise İslâm ülkeleri ile İslâm olmayan Türk ülkeleri arasında bir sınır/uc şehri olmasıydı¹⁵. Bu sebeple İslâm tarihçileri Selçuk'un hareketini *dârû'l-harb*'den *dârû'l-İslâm*'a başka bir deyişle *Tûran*'dan *İran*'a bir yolculuk şeklinde nitelendirmekteydi¹⁶.

Selçuk Bey'in burada İslâm dinini tercih ettikten¹⁷ sonraki ilk faaliyeti daha önce mensubu olduğu Oğuz Yabgu Devleti'ne vergi ödemeyerek başkaldırmak oldu. Kaynakların naklettiklerine göre Oğuzların hâkimiyeti altında bulunan Cend şehri her sene Yabgu'ya vergi vermek ile

Selçuk, Yabgu'nun hanesine geldi. Padişahın kadınlarının ve çocuklarının önüne geçip Yabgu'nun yanına oturdu. Bu durum Yabgu'nun hatununa zor geldi. Selçuk meclisten dışarı çıktıktan sonra hatun Yabgu'ya şöyle söyledi: Bu çocuk durumunun başlangıcında küstahlık yaptı. Boyundan büyük işlere kalkıştı. Eğer birkaç zaman daha bu mesele devam ederse ve eğer onun haşmet ve serveti ziyadeleşirse işin nereye varacağı bellidir ve bu söz Yabgu'yu etkiledi. O Selçuk işinden (belasından) kurtulmayı düşündü. Selçuk bu durumdan haberdar olunca çok endişelendi ve gurbete gitmeye karar verdi. Kararı kesinleştiğinde 100 atlı, 1500 deve ve 500 koyun ile Semerkand diyarına hareket etti ve Cend yanına ulaşınca Hak Teâlâ yüreğini aydınlattı". (Mîrhând, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhânüddin Hâvendşâh b. Kemâlüddin, *Ravzatü's-Safâ fî Stretî'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, IV, neşr. Abbas Zeryab, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1338, s. 236). Görüldüğü üzere göçün sebepleri olarak iki husus dikkat çekmektedir ki bunlardan birincisi Selçuk'un Oğuz Yabgu'sunun hatunu ile yaşadığı mesele, ikincisi ise otlak darlığıdır. Göç hadisesine Oğuz Yabgu Devleti cihetinden bakan Osman Gazi Özgüdenli bu durumu kaynakların nakillerinden elde edilen başlıca amillerle birleştirerek devletin X. yüzyılın sonuna doğru iç ve dış tehditlerle zaten zor zamanlar geçirdiğini, bunun neticesinde devlete bağlı bazı boyların Mâverâünnehir ve Horasan istikametinde bir göç hareketi gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Özgüdenli'nin asıl işaret ettiği noktalardan biri de "üstesinden gelinemeyecek ciddi sorunlar karşısında siyasi çözümmenin göçebe toplumlarda her zaman görülen sosyal bir olgu" olduğudur. (Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)* I, İSAM Yayınları, Ankara 2020, s. 45-47). Selçuk Bey'in Cend'e göç nedenleri ve ayrıca buna dair tarihî veriler hakkında ayrıca bk. Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihinin Kronolojik Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç Tarihi Meselesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXII, (2019), s. 345-369.

13 Bu konu hakkında bk. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 50.

14 İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 389.

15 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 276; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 2011, s. 17; Abdülkerim Özyayın, "Cend", *DİA*, VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul (1993), s. 244-246.

16 Mesela bk. İbnü'l-Verdi, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Selçuklular)*, terc. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 21.

17 Ebû'l-Ferec'in Selçukluların İslâmiyeti kabulüne dair aktardığı bilgiler şu şekildedir: "Bunlar İranlıların Müslüman olduklarını göreberek birbirleri ile konuşular ve "biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinin kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başına yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız" dediler. Bunlar bu nokta üzerinde anlaşlıktan sonra Harezm diyarında olan Zandak şehrine adam gönderdiler. Burası bunların sürülerini otlattıkları çölün civarında idi. Bunlar validen bir bilgili adam istediler ve bu adamın kendilerine Allah'a tapmayı öğretmesini istediler. Vali birçok hediyeler ile birlikte bunlara bir yaşlı adam gönderdi ve bu adam onlara istediklerini öğretti. Bunlar burada yıllarca kaldılar, son derece refahlı bir hayat sürdürdüler ve sayıları da arttı". (Bk. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945, s. 292-293). Bu bilgilerden hareketle aslında Selçuk Bey ve adamlarının din değiştirmelerinde önemli olan hususun inanç eksenli bir düşünceden ziyade siyasi menfaatlerine uygun olarak davranmak istedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

mükellefti. Anlaşıldığı kadarıyla Selçuk Bey'in muhaceretinden kısa bir süre sonra Oğuz Yabgu'su âdet olduğu üzere yıllık vergiyi tahsil etmek için bir tahsildârını Cend havalisine göndermişti. Ancak Selçuk Bey İslâm dinini tercih etmesinin siyasi manevralarının adeta somut bir delili olarak "ben Müslümanların kâfirlere haraç vermesine razı değilim" diyerek vergi vermeyi reddetti. Selçuk'un beklenmedik çıkışı muhtemelen Oğuzlara vergi ödemekten muzdarip olup da şimdiye kadar bu duruma ses çıkaramayan diğer Müslüman-Türk unsurları da harekete geçirdi. Nihayetinde Selçuk, Oğuzları püskürterek eli boş geri dönmelerini sağladı. Tabiatıyla bu durum onun kudretinin yücelmesine ve kısa süre içerisinde civarda bulunan Müslüman-Türk unsurların kendisine katılmasına zemin hazırladı¹⁸.

Nüfus ve nüfuz bakımından hızlı bir büyüme gösteren Selçuklulara otlaklar dar gelmeye başlayınca Sâmânî Devleti tarafından kendilerine Buhârâ yakınlarındaki Nûr kasabasında sürülerini otlatma müsaadesi verildi. Buna karşılık Selçuklular sınırların ötesinden gelebilecek Türk akınlarına karşı Sâmânî topraklarını müdafaa edeceklerdi¹⁹.

Kaynaklarda Selçuk'un oğullarının adları ve sayıları hususunda muhtelif bilgilere tesadüf edilmektedir. Bununla birlikte ittifaken malum olanların adları Mikâil, Mûsâ ve Arslan Yabgu'dur. Müellifler kardeşlerin yaş sıralamasında da birbirinden farklı bilgilere yer vermektedir²⁰. Bu

18 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 77; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237; Hândmîr, Gıyâsüddin Hândmîr b. Hâce Hüâmüddin Muhammed b. Hâce Celâlüddin Muhammed, *Târihu Habîbî's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, II, Kitabhâne-i Hayyâm, Tahran 1333, s. 480; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 24; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 68; A.S.C. Peacock, *Selçuklular Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 45-46; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 24-25.

19 Hamdullah Müstevfi, Ebû Bekir b. Ahmed b. Nasr Müstevfi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, tah. Abdül-Hüseyn Nevâhî, Müesseset-ü İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1387, s. 426-427; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 35; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 46, d.n. 115.

20 Kaynaklar Selçuk Bey'in üç ya da dört oğlu olduğu hususunda değişik bilgiler nakletmektedirler. Bunlara birkaç örnek verecek olursak mesela Ebû'l-Ferec'e göre Selçuk'un Mikâil, Yabgu, Mûsâ ve Arslan isminde dört oğlu vardı; Râvendî de dört oğlu olduğunu bildirmekte ve bunların en büyüğünün daha sonra Gazneli Mahmud tarafından yakalanıp hapse atılacak olan İsrâil olduğunu ifade etmektedir. İbnü'l-Esir; Arslan, Mikâil ve Mûsâ adlı üç çocuğun varlığından bahsetmektedir; Ahmed b. Mahmud'a göre çocukların ismi Mikâil, Mûsâ ve Arslan Yabgu idi ve bu sonuncusu İsrâil adı ile meşhur idi; Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nasr da Ahmed b. Mahmud ile aynı görüşleri paylaşmaktadır; Şebankâreî ve Hamdullah Müstevfi Selçuk'un dört oğlu olduğunu ve bunların isimlerinin İsrâil, Mikâil, Mûsâ ve Yunus olduğunu nakletmektedir; İbn Funduk'a göre ise bunlar dört kardeş idi ve isimleri Mikâil, Mûsâ, Yabgu ve Yusuf şeklinde idi. Selçuklular hakkında *Meliknâme*'den naklettiği bilgiler ile en güvenilir kaynaklardan biri olan Mîrhând Mikâil, Mûsâ, Arslan lakaplı Yabgu ve henüz gençken vefat eden bir oğlu olmak üzere toplam dört çocuğun varlığından bahsetmektedir; Hândmîr ise yine dört çocuğa işaret ederek bunların isimlerinin Mikâil, İsrâil, Mûsâ ve Yabgu lakaplı Arslan olduğunu bildirmektedir; geç tarihli ve muahhar bir eser olan *Târih-i Cihân Ârâ*'da da Selçuk'un İsrâil, Mikâil, Mûsâ ve Yabgu isimli dört oğula sahip olduğu yazılmaktadır. Bk. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 293; Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 85; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 77; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık Basın Sanayii ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1977, s. 5; el-Hüseynî, Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali İbn Nasr, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, terc. Necati Lûgal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s. 2; Şebankâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmâü'l-Ensâb*, tash. Mîr Hâkim Muhaddis, Müesseset-ü İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1376, s. 97; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 426; Beyhâkî, Ali b. Zeyd (İbn Funduk), *Târih-i Beyhâk*, neşr. Yusuf el-Hâdî, Dîmaşk, t.y., s. 65; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237; Hândmîr, *Hâbibü's-Siyer*, II, s. 480; Kadî Ahmed Gaffarî-i Kazvîni, *Târih-i Cihan Ârâ*, neşr. Seid Ebû'l-Kâsım Marâşî, İmtigâh-ı Serçeşme, Tahran 1963, s. 107.

kardeşlerden Selçuklular Devleti'nin bağımsızlık sürecini tamamlayan Tuğrul ve Çağrı Beylerin babası olan Mikâil, Müslüman olmayan Türkler üzerine gerçekleştirilen bir akın sırasında şehit düşmüştü. M. A. Köymen'e göre Mikâil, kardeşlerden yaşça en büyüğüydü ve onun ölümünden sonra yerini alan kişi de İsrâil lakaplı Arslan Yabgu oldu²¹.

Selçuk Oğuzlarının Sâmâniler Devleti'ne Yardımları

Daha önce de ifade edildiği gibi Batı Türk Hakanlığı sorumlusu Buğra Han Hârûn 992 yılında Buhârâya bir sefer düzenlemiş ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirmişti. Anlaşıldığı kadarıyla bu oldubitti karşısında Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr bir kez daha komutanlarının ihaneti ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim Buğra Han Hârûn'un geldiğini haber alan II. Nûh b. Mansûr, Fâik el-Hassâ'yı teçizatlı bir ordu ile onun üzerine göndermiş ancak iki taraf arasında gerçekleşen kısa savaştan sonra Fâik yenilgiye uğrayarak Buhârâya dönmüştü²². Utbî'ye göre bu savaş tamamen bir düzmeden ibaretti ve Fâik el-Hassâ önceden planlanmış bir şekilde yenilgiye uğrayıp kaçmıştı²³. Gerdizî'den gelen bir kayda göre ise II. Nûh b. Mansûr son bir gayretle yazmış olduğu mektubunu elçinin eline tutuşturarak onu Ebû Ali Simcûrî'ye göndermiş ve "Han geldi sen de gel" demişti. Ancak Ebû Ali bu mektuba olumsuz cevap verdiği gibi kendisinden istenilen askeri desteği de göndermemişti. Gelişmeler neticesinde talihinin döndüğüne kâni olan Sâmânî hükümdarı payitahtını terk ederek Ceyhun'un karşı kıyısında yer alan Amûle kaçmıştı²⁴.

II. Nûh'un Amûl'de bulunduğu esnada devletini kurtarmak için ittifak arayışına girmesi Selçuk Oğuzlarının Mâverâünnehir bölgesinde siyasî hadiselerle dâhil olmasına sebep oldu. Zira Sâmânî hükümdarı tekrar tahtına kavuşabilmek umuduyla bu defa daha önce Cend havalisine gelip yerleştiğini gördüğümüz Selçuk Bey'den yardım istedi²⁵. Bu demek oluyor ki her ne kadar kaynaklar o zamanki ahvali hususunda suskun kalsalar da Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti ile mücadelesinin haricinde bölgede başkaca gruplar ile de savaşmış ve bu savaşlardan başarılı bir şekilde ayrılarak kendisinden himmet talep edilecek hale gelmişti²⁶.

21 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 31-32.

22 Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 347.

23 Utbî çaresizlik içinde kıvranan Nûh b. Mansûr'un Fâik el-Hassâ'yı saraya davetini, onu savaşa gönderişini ve savaşın gidişatını şöyle açıklamaktadır: Bu karışık durum içerisinde o (Nûh b. Mansûr) Fâik'i davet edip ondan devletine hizmet etmesini istedi. Fâik saraya geldiği zaman kendisi zaman zaman kendisini onurlandırılıp hediyeyle ihsan edildi. Daha sonra devleti koruması için yeteri kadar kaynak tahsis edilip Semerkand'a gönderildi. O sınırlara ulaştığı zaman Buğra Han'ın saldırısına uğradı ve durum hakkında yeterince bilgi sahibi olmadan Buhârâya döndü. Arkadaşlarını ve sultanın komutanlarını Buğra Han'ın insafına terk etti. Bu durum herkes tarafından açık bir şekilde anlaşıldı ki onun Semerkand'dan kaçışı daha önce planlanmıştı. Onun bu ihaneti acımasızlığının ve nankörlüğünün göstergesiydi. Bu durum devletin gücünün tükenmesine ve hanedanın rüzgârlara teslim edilmesine sebep oldu. Nûh bu talihsiz ve büyük olayı duyduğu zaman endişeye kapıldı ve payitahtını terk etmek zorunda kaldı. Bk. al-Utbî, *Kitab-ı Yamini*, s. 122-123.

24 Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 212; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 269; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 117-118.

25 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 77.

26 Nitekim bu konu hakkında bilgi edinebildiğimiz kaynaklardan biri olan Mîrhând, Selçuk Bey'in yükselişini "etrafta bulunan hükümdarlar onun yardımına muhtaç oldular" cümlesi ile ifade etmektedir. Bk. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237.

Selçuk Bey, bu yardım teklifini kabul etmiş ve oğlu Arslan Yabgu komutasında bir ordusunu Buğra Han Hârûn üzerine göndermişti. Bununla birlikte Arslan Yabgu'nun Buhârâ'nın bu yeni sahibi ile bire bir savaş yaptığı ile ilgili bir bilgi yoktur. İlâveten Buğra Han'ın Buhârâ'nın havasına alışamadığı ve basur hastalığına yakalandığı bilinmektedir²⁷. Öyle ki o sağlığına tekrar kavuşabilmek amacıyla Kaşgar'a dönmeye karar vermiş ve ancak bir mahfe üzerinde taşınabiliyordu. Hastalığı gittikçe artan Buğra Han Koçkarbaşı denilen yerde vefat etmişti. İşte muhtemelen bu dönüş esnasında Selçuk Oğuzlarının hâkimiyeti altında bulunan yerlerden geçmek durumunda kalan Türk Hakanlığı ordusuna Selçuklular saldırmış ve çokça zayıat vermelerine sebep olmuşlardı²⁸. Arslan Yabgu bu başarısından sonra Cend'de bulunan babasının yanına döndü²⁹.

Buğra Han Hârûn tehlikesi böylece bertaraf olduktan sonra II. Nûh b. Mansûr tekrar Buhârâ'ya gelerek ikinci defa olmak üzere tahtına oturdu. Onun bu süreçte kendi komutanları Fâik ve Ebû Ali ile tekrar mücadeleye giriştiği, bu defa destek olarak Gaznelilerin başında bulunan Sebüktegin'den yardım istediği bilinmektedir³⁰. Ancak gerçekleşen hadiseler konumuzla alakalı olmadığı için Selçukluların o zamanki ahvalini aktarmaya gayret edelim. Yalnız bir nokta üzerinde şiddetle durmakta fayda vardır ki kısa bir süre önce Cend'e gelip yerleşen bu Selçuk Oğuzları artık siyasi arenada etkin ölçüde söz sahibi olmak yönünde hızlı bir şekilde ilerlemektedirler. Kendilerine ait bölgeleri vardır ve zamanın devletlerinden birisinin (Sâmâniler) imdadına koşarken bir diğerine (Türk Hakanlığı) kafa tutar hale gelmişlerdir.

992 yılından XI. asrın ilk yıllarına kadar ya Selçuklular oldukça sakin bir hayat sürdürdüler ya da kaynaklar Mâverâünnehir bölgesinde kopan fırtınaları esas alarak Selçukluların karıştığı küçük çaplı mücadeleleri zikretmeye değer görmediler. Zira bu süreçte Sâmâniler Devleti'nde iki defa taht değişikliği yaşanmış, II. Nûh b. Mansûr'dan sonra yerine sırasıyla II. Mansûr b. Nûh (997-999) ve son olarak II. Abdülmelik b. Nûh (999) geçmişti. Bu son Sâmânî hükümdarının kısa süren iktidarında ise Türk Hakanlığı nihayet yıllardır dış politikada adeta tek amacı olan Sâmânileri yok

27 Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 119.

28 Selçukluların Sâmânilere yardım ettikleri hususunda bilgi veren kaynaklardan Utbi'ye göre; Buğra Han'ın dönüşü esnasında Oğuz Türklerinin bölgelerinden geçmesi gerekiyordu ve bu geçiş esnasında Oğuz Türkleri Buğra Han'ın geride kalan birliklerine saldırıp onlardan çoğunu öldürdü. Erzaklarını ve mallarını talan ettiler. İbnü'l-Esir'e göre Sâmânî hükümdarı, Buğra Han'a karşı Selçuklulardan yardım istemiş, Selçuk da adamlarını oğlu Arslan Yabgu önderliğinde ona yardıma göndermişti. Selçuk'un kuvvetlerinin yardımı sayesinde Sâmânî hükümdarı Hârûn'a üstünlük sağlamış ve onun işgal ettiği yerleri geri almayı başarmıştı. Cüzcânî, Buğra Han'ın dönüşü esnasında II. Nûh'un Türkmenlerden yardım istediğini ve Semerkand civarında Türkmenlerin Buğra Han'a saldırarak onları yenilgiye uğrattığını nakletmektedir. Mîrhând eserinin Sâmâniler kısmında II. Nûh b. Mansûr dönemini anlatırken Selçukluların yardımları hakkında sessiz kalmaktadır. O Selçuklular bahsinde Selçukluların Sâmânilere yardım ettiklerini doğrulasa da bu defa Sâmânî hükümdarının ve aynı zamanda Türk Hakanlığı Batı sorumlusunun isimleri hususunda hataya düşmektedir. Mîrhând buna dair cümlelerinde Buhârâ'yı ele geçiren hükümdarın İlig Han olduğunu bu durum karşısında Sâmânî hükümdarı İbrahim'in Selçuk Bey'e sığındığını ve Selçuk Bey'in gönderdiği takviye birlikler sayesinde İlig Han'ın yenilgiye uğratıldığını kaydetmektedir. Bk. al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 128; *İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 77; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, s. 213; *Mîrhând, Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237.

29 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, terc. Abdulkerim Özyayın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 77.

30 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 9-16; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 277-310.

etme hayaline ulaşmıştı. İlig Nasr, 999 yılında hiçbir direnişle karşılaşmadan Buhârâ'ya girmiş, II. Abdülmelik ile birlikte bütün hanedan üyeleri tutsak edilerek Özkend'e gönderilmişti. Bu olay, Sâmânilerin fiili olarak tarihin karanlıklarına gömülmesi manasına geliyordu³¹.

Zikredilen tarih aralıkları Gazneliler için de kısa süreli de olsa çalkantılı zamanların yaşanmasına sahne olmuştu. 997 yılında Sebüktegin'in vefat etmesiyle tahta ilk olarak veliaht tayin ettiği oğlu İsmail geçti. Ancak yönetim tecrübesini gerek babası ile birlikte girdiği savaşlarda ve gerekse kısa süreli Horasan sipehsârlığında edinmiş olan Mahmud b. Sebüktegin kardeşinin hükümdarlığını tanımadı. Nihayetinde iki kardeş arasında yaşanan taht mücadelesinden galip ayrılan Mahmud oldu ve Gaznelilerin yeni hükümdarı olarak tahta çıktı³².

Selçukluların ikinci defa olarak Mâverâünnehr'de boy göstermeleri yine Sâmâniler aracılığı ile gerçekleşti. Yukarıda İlig Nasr'ın Buhârâ'ya girdikten sonra Abdülmelik ile birlikte bütün hanedan mensuplarını tutsak edip Özkend'e gönderdiğini ifade etmiştik. İşte bu tutsaklardan biri de Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır idi. II. Nûh b. Mansûr'un oğullarından birisi olan Ebû İbrahim İsmail'in öz vatanından ayrı düşman toprakları içerisinde kaderine razı olup ölümünü beklemediği anlaşılmaktadır. Utbi'nin naklettiğine göre İlig Nasr bir araya gelip konuşmasınlar, kaçmak için plan yapmasınlar diye tutsakların hepsini ayrı ayrı hücrelere koydurmuştu. Bu hücrelerden birinde bulunan Ebû İbrahim kendisini ziyarete gelen cariyelerden birisinin kıyafetleri ile kadın kılığında kaçmayı başardı³³ ve yaklaşık beş yıl daha devam edecek bir savaşlar dizisinin fitilini ateşlemiş oldu³⁴.

Ebû İbrahim İsmail, ilk olarak Buhârâ'ya gidip burada *kendisini aramalar sonuçlanana kadar*³⁵ bir müddet saklandıktan sonra Harizm'e geçti ve Sâmânileri yeniden ihya etmek düşüncesi ile asker toplamaya başladı. Onun kısa süre içerisinde Buhârâ'yı tekrar ele geçirecek kadar büyük bir ordu toplaması, etrafa dağılmış Sâmânî askerlerinin hanedana olan sadakatlerini göstermektedir. Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır eski payitahtı ele geçirmekle kalmamış burada bulunan Türk Hakanlığı Batı kısmı ordusunu yenilgiye uğratarak on yedi önemli komutanı da esir almıştı. Nihayetinde o Sâmâniler Devleti'nin son hükümdarı olarak tahta çıktı (999-1000)³⁶. Ancak bu

31 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 247; Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 378; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 455; Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 216; Kadı Ahmed Gaffarî, *Târih-i Cihan Ârâ*, s. 100; Halil Ethem Eldem, *Düvel-i İslâmiye*, Milli Matbaa, İstanbul h. 1345-(1927), s. 176; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 326-328; Huncan, *Türk Hakanlığı*, s. 126-127.

32 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 208; İbnü'l – Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 440-441; Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 228-229; Şebankarê, *Mecma'ü'l-Ensâb*, s. 85; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 390; Reşidüddin Fazlullah Hemedâni, *Câmiü't-Tevarih (Tarih-i Sâmâniyân ve Büveyhiyân ve Gazneviyân)*, tash. Muhammed Ruşen, Tahran 1384, s. 72; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 135-136; Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 12-13.

33 İbnü'l-Esir Ebû İbrahim'in kaçış hikâyesini şöyle anlatmaktadır: Onun yanına kendisine hizmet etmek üzere bir cariyeye gelirdi. Bu cariyeye İsmail'in durumunu da biliyordu. İsmail onun üzerindeki elbiseyi giyip hapishaneden kaçtı. Gardiyanlar da cariyeye zannettiler. Hapisten çıkınca yaşlı bir Buhârâlının yanında gizlendi. Aramalar sona erince Buhârâdan Harezme gitti ve "el-Muntasır" lakabını aldı. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 461.

34 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 248.

35 Mirhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 74.

36 Utbi, Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın Buhârâ'ya gelişinin halkı son derece mutlu ettiğini ve insanların bu sebeple

durum fazla sürmedi. Gelişmelerden haberdar olan İlig Nasr toplamış olduğu büyük bir ordu ile Buhârâ üzerine harekete geçti. Ebû İbrahim İsmail'in bu yeni Türk Hakanlığı ordusuna direnecek gücü yoktu. Bu sebeple çareyi kaçmakta buldu³⁷. O önce Horasan'a geçip mücadeleyi burada devam ettirmek istese de Horasan artık Gazneli toprağıydı ve Sultan Mahmud tesis etmiş olduğu düzenin bozulmasını istemiyordu. Netice itibarı ile Ebû İbrahim bu defa Horasan'da Gazneliler³⁸ tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı³⁹. İşte onun başarısızlıkla sonuçlanan bu savaşlarından sonra yeni sığınağı daha önce de Sâmânîlere yardımlarına tanıklık ettiği Selçuklu Oğuzları oldu⁴⁰.

Bu sıralar Selçuk Bey yaşlandığından idarenin başında Arslan Yabgu bulunmaktaydı ve o bir kez daha Sâmânîlere yardım etmekte beis görmedi. Buna ilaveten Ebû İbrahim ile de evlilik yolu ile akrabalık tesis etti⁴¹. Sâmânî ve Selçuklu askerlerinden oluşan müttefik kuvvetler harekete geçerek Kûhek denilen mevkiye İlig Nasr'ın Subaşı Tegin'i yenilgiye uğrattı. Gelişmelerden haberdar olan İlig Nasr büyük bir ordu ile Buhârâ hayallerinden asla vazgeçmediğine tanıklık ettiğimiz Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır üzerine yürüdü. Selçuklular bu büyük ordu ile bir meydan muharebesine tutuşmaktan imtina ederek kendi aralarında yapmış oldukları müzakereler neticesinde gece baskını yapmayı uygun gördüler. Gerçekten bu plan dâhilinde harekete geçen müttefik kuvvetler Türk Hakanlığı ordusunu yenilgiye uğrattı on sekiz ileri gelen komutanı ve çokça ganimeti ele geçirdikten sonra geri döndüler (1003). Son Sâmânî hükümdarının dostlarının desteği ile kazanmış olduğu bu galibiyet pek bir işe yaramadı ve aslında uzun ömürlü de olmadı. Nitekim ortaya çıkan bir söylenti İsmail el-Muntasır'ı derin endişeye sevk edip Selçuk

birbirlerini tebrik ettiklerini bildirmektedir. Bu demek oluyor ki Batı Türk Hakanlığı'nın Buhârâ'ya hâkim olması halk tarafından iyi karşılanmamış, ancak onlar bu oldubittiye karşı bir ses de çıkaramamışlardır. Bk. al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 249; ayrıca bk. Abdullah Duman, "Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın Sâmânî Devleti'ni Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/II, (2012), s. 536-537.

37 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 74; Hândmîr, *Habîb's-Siyer*, II, s. 370; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 330; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 128.

38 Ebû İbrahim İsmail'e bu savaşlarında öncülük eden komutanlarının başında Arslan Balû gelmekteydi. Horasan'da Gaznelilere yenilen Ebû İbrahim bundan sonra Ziyâri Emîri Kâbus b. Veşmgîr'e sığınmış, o da kendisine çeşitli hediyeler ile birlikte oğulları Dârâ ve Minûçehr'i yardımcı kuvvet olarak verip Rey şehrini ele geçirmesini ve burada iyi bir şekilde toplanarak Buhârâ'ya saldırmasını istemişti. Ancak Ebû İbrahim Rey'e vardığında şehir ileri gelenleri Arslan Balû'ya ricacılar göndererek Ebû İbrahim'in Rey'e girmesini önlemeyi başardılar. Onlar Sâmânî ordusunu tekrar Horasan'a gönderdiler. Ancak bu ordu bir kez daha Gazneli kuvvetlerine yenilince Ebû İbrahim olanların suçlusu olarak Arslan Balû'yu gördü ve onu katletti. Bk. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 74-75.

39 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 251-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 462; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 388.

40 Kaynaklar Sâmânî hükümdarının sığındığı bu Oğuz grubunun, Selçuklu Oğuzları olduğunu söylemezler. Ancak çağdaş müellifler hanedanın daha önceki ilişkilerini de göz önüne alarak Ebû İbrahim'in yardım talep ettiği Oğuzların Selçuklu Oğuzları olduğu hakkında şüphe olmadığını ifade etmektedir. Bk. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 52-54; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 335; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 128-130. Buna ilaveten konu ile ilgili Utbîde geçen ifadeler de bizi bu şekilde düşünmeye sevk etmektedir. Nitekim o şu ifadelere yer vermektedir: "Muntasır bu yenilgiden sonra kendisini Guz Türklerine teslim etti. Bu insanlar hanedana bağlılıklarıyla övünürlerdi ve hizmet edip destek olmaktan zevk aldıklarını söylerlerdi". Bk. al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 257-258. Bilindiği gibi Sâmânîler daha önce de Batı Türk Hakanlığı ile olan savaşlarında Selçukluların yardımına başvurmuşlardı.

41 Bu bilgileri aktaran Gerdizi izdivacın kimler arasında ve ne şekilde yapıldığı hakkında bilgi vermez.

Oğuzlarından ayrılmasına neden oldu. Bu söylenti Selçukluların, Türk Hakanlığı Hakanı ile anlaşacağı ve esirler karşılığında İsmail el-Muntasır'ı teslim edeceği yönündeydi. Bu sebeple o, yanında 300 süvari ve 400 piyade⁴² bulunduğu halde gece vakti Selçuklulardan ayrılarak Dergâna geldi. Buz tutmuş olan Ceyhun Nehri'ni geçerken buzun kırılması sonucu yanında bulunanlardan çoğu nehre düşüp boğuldu. Kendisi ile birlikte kurtulmayı başaranlar Âmulü'-Şat'a geldiler. Utbî'de geçen bir kayıt Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ı Selçuklulardan şüpheye düşmekte haklı çıkarır türdendir. Buna göre Selçuk Oğuzları Muntasır'ın kaçmasından haberdar olduklarında peşine düşüp Ceyhun Nehri kenarına kadar gelmişlerdi. Ancak güneşin etkisi ile nehrin buzları çözülmüş ve nehirden geçmek imkânsız hale gelince geri dönmek durumunda kalmışlardı. Utbî'ye nazaran daha geç bir kaynak olan *Mecmâü'l-Ensâb*'da ise Selçukluların amaçlarının yağma olduğu, Buhârâ'yı yağmaladıktan sonra son hükümdarı yakalayıp İlig Nasr'a teslim etmek düşüncesini taşıdıkları açık bir şekilde ifade edilmektedir⁴³. İşte böylece İsmail el-Muntasır'ın mücadelesi ile birlikte Selçuklular Mâverâünnehir'de kendilerini bir kez daha göstermiş oldular⁴⁴.

Âmulü'-Şat'ın Ebû İbrahim İsmail için kalıcı bir mekân olması elbette düşünülemezdi. Zira kendisi Özkend zindanlarından kaçarken Sâmâniler Devleti'ni yeniden ihya etmek tefekküründe idi. Üstelik bu sıralar gittiği her yere kendisi ile birlikte sorunlar sıkıntıları götürüyordu. Nitekim İbnü'l-Esir onun için "...her nereye gittiye halk şerrinden korktuğu için onu kabul etmedi, bu yüzden de tekrar nehri geçip Buhârâ'ya gitmek üzere geri döndü..." demektedir⁴⁵. Ancak Ebû İbrahim İsmail'in Âmulü'-Şat'tan hareket etmezden evvel Sâmânilerin geçmişte kalan ittifaklarını tekrar gözden geçirdiği görülmektedir. Şu hâlde düşük ihtimal olmakla birlikte onun Gazneli Sultan Mahmud'dan yardım istemesi kadar doğal bir şey olamazdı. Bu düşüncelerle bir elçisini sultanın huzuruna gönderip iki devlet arasında mazide kalan dostlukları hatırlatarak yardım talebinde bulundu⁴⁶. Belki de bu yardım talebine kendisi de bir anlam veremiyordu. Sığınacak başka bir teşekkülün olmayışı onu Gaznelilere muhtaç etmişti etmesine ama daha üç yıl önce kendisine en büyük darbelerden birini de Horasan'da Gazneliler vurmuştu. Bu güven problemi aklını kurcalayınca⁴⁷ Sultan Mahmud'dan gelecek cevabı beklemeden Merv'e doğru hareket etti⁴⁸.

Utbî'den anlaşıldığı kadarıyla Merv bu dönemde Hâherzâde demekle maruf Ebû Cafer diye birinin yönetimi altındaydı. Bu şahıs Sâmânilerin lütuf ve ihsanı ile az zamanda temayüz etmiş,

42 Utbî, bu sayıyı 700 süvari şeklinde nakletmektedir. Bk. al-Utbî, *Kitab-ı Yamini*, s. 259.

43 al-Utbî, *Kitab-ı Yamini*, s. 259; Şebankârei, *Mecmâü'l-Ensâb*, s. 28.

44 al-Utbî, *Kitab-ı Yamini*, s. 257-259; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 383; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 462-463; Fasih Hâfi, *Mücmel-i Fâsihi*, II, tash. Muhsin Nâci Nasrâbâdi, Esâtir, Tahran 1386, s. 563; Mirhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 76; *Mecmâü'l-Ensâb*, s. 28; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 389; Barthold, *Türkistan*, s. 289; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 48-50; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 74-75; Merçil, *Gazneliler*, s. 31; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 337; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 130; Duman, "Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır", s. 541-542.

45 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 463.

46 Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 383.

47 Mirhând bu göçün sebebinin Oğuz Türklerine bağlamaktaydı. Bk. Mirhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 77.

48 al-Utbî, *Kitab-ı Yamini*, s. 261; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 383; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 338; Duman, "Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır", s. 542-543.

şan ve şerefi artmıştı. Bu vaziyet karşısında kendisinden beklenen elbette Muntasır'a yardım etmesiydi. Ancak böyle olmadı. Hatta tam tersine onu Merv'den kovmak için üzerine yürüdü⁴⁹. Muntasır, Ebû Cafer ile olan savaşından sonra⁵⁰ Merv'de de çok fazla kalamayacağını anlayıp önce Nesâ, ardından İsfêrâyin ve Serahs'a gitti. Fakat gittiği hiçbir yerde huzur bulamadı. Dört yıldır başlatmış olduğu mücadelede çok insanın canının yanmasına sebebiyet vermişti. Gittiği şehirlerdeki halk onun derhal bölgelerinden uzaklaştırılmasını istiyordu. Neticede İsmail el-Muntasır Ceyhun Nehri'ni geçip Mâverâünnehir'e gitmekle Horasan bölgesini terk etmiş oldu⁵¹.

Türk Hakanlığı'na bağlı Buhârâ şihnesi, Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın Mâverâünnehir'e geldiğini haber alır almaz onu yakalamak için derhal harekete geçti. İsmail el-Muntasır kaçarak Nûr derbendine geldi. Burada iken beklenmedik bir şekilde Semerkand Sipehsâlârı İbn Âlemdâr, Muntasır'a üç bin kişilik bir kuvvet gönderdi. İlâveten Semerkand şeyhleri de üç yüz kişilik tam teçhizatlı gûlamı ona yardım etmek üzere gönderdi. İşte tam bu esnada Selçukluların da yardıma geldiği görüldü⁵². Kısa bir süre önce yakalamak için Ceyhun Nehri'ne kadar takip ettikleri bu son Sâmânî hükümdarına bir kez daha yardıma koşmaları, üstelik Semerkand'dan gelen önemli bir kuvvetten sonra böylesine bir adım atmaları Selçukluların ganimet peşinde koştuklarını düşünmemize sebebiyet vermektedir. Burada iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi Semerkand ayyârlarının⁵³ yardıma koşmasıdır ki bu durum onların beş yılı aşkın bir süredir devam eden Türk Hakanlığı hâkimiyetini henüz benimsemediklerini göstermektedir. İkinci husus ise Selçuk Oğuzlarının bu defa davet edilmedikleri halde İsmail el-Muntasır'ın yanında yer almalarıdır. Üstelik yardım zamanını da kendilerinin tayin etmeleridir. Anlaşıyor ki Selçuklular bölgelerinde müstakil hareket etmelerinin yanı sıra siyasî manevralarını da menfaatlerine göre belirlemektedirler.

İsmail el-Muntasır bir anda etrafına toplanan kuvvetle tekrar önemli bir güç haline geldi. Hatta Sâmânîlerden henüz kazandığı toprakları kaybetmek istemeyen İlig Nasr'ı da Burnamez mevkiinde ağır bir yenilgiye uğrattı. İlig Nasr Türkistan'a dönmek zorunda kalırken Selçuklular yine büyük bir ganimet ele geçirdiler⁵⁴. Ancak çok geçmeden İlig Nasr toplamış olduğu büyük bir ordu ile tekrar İsmail el-Muntasır üzerine yürüdü. Bir önceki savaşa katılırken kimsenin fikrini sormayan Selçuklular aldıkları ganimetlerle yetinip Sâmânî kuvvetlerinden ayrılırken de yine

49 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 261.

50 Savaşın neticesi Utbi'de ve Gerdizî'de farklı şekilde nakledilmektedir. Utbi'ye göre İsmail el-Muntasır'ın köleleri Ebû Cafer'in askerlerine saldırarak bir hamlede onu yenilgiye uğratmışlardı. Gerdizî ise konu ile ilgili Muntasır'ın Ebû Cafer'den yardım istediğini, Ebû Cafer'in gönderilen elçiyi önemsemeyip bu yardım teklifine icabet etmediğini ve İsmail el-Muntasır ile savaşıp onu yenilgiye uğrattığını nakletmektedir. Bk. al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, 261; *Gerdizî, Zeynü'l-Ahbâr*, s. 383-384.

51 Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 130.

52 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 77.

53 Ayyâr kelimesi Ortaçağ İslâm dünyasında kendi çıkarını korumak için toplumun düzenini bozan zümreler için kullanılan bir tabir olmakla birlikte serseri, dolandırıcı, eşkıya, aylak, hilekâr gibi olumsuz anlamlarının yanı sıra; zeki, kurnaz, gözü pek, atilgan, çevik, atilgan yiğit anlamlarını da ifâ etmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 23-26.

54 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 463.

kendi isteklerine göre hareket ettiler. Buna ilaveten Muntasır kumandanlarından Ebû'l-Hasan b. Tâk'ın da ihaneti ile karşılaştı. Beş bin kişilik bir kuvvetin de zikredilen kumandanın emri ile Muntasır'dan ayrılması yenilgiyi kaçınılmaz kıldı. Türk Hakanlığı orduları karşısında alınan mağlubiyet sonrasında çareyi kaçmakta bulan İsmail el-Muntasır bir kez daha Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girdi. Fakat kendisi için tarihin biçmiş olduğu rol artık sona ermişti. Horasan'da Gaznelilerin ve daha sonra gittiği Kûhistan'da da Ziyârielerin baskısına dayanamayan İsmail el-Muntasır adeta kaçak hayatı yaşamaya başlamıştı. Son defa ata yurdu Mâverâünnehir'e gidip tekrar nehri geçmek durumunda kalan bu son Sâmânî hükümdarı Merv tarafında sığınmış olduğu ve liderliğini İbn Büheyc adlı birinin yaptığı Arap kabilesinin mensupları tarafından gece olduğunda öldürüldü (1004-1005)⁵⁵.

Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın ölümü ile birlikte Sâmâniler kesin olarak tarih sahnesinden çekildiler. Öte yandan yaklaşık yarım asır önce Mâverâünnehir bölgesine gelen ve gün geçtikçe gücüne güç kattığı müşahede edilen Selçuk Oğuzları, tarihin kendilerine biçeceği rolü beklemeye koyuldular.

Sonuç

X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak Mâverâünnehir bölgesine gelen Selçuk Oğuzlarının bu yeni coğrafyada temas ettikleri ilk devlet Sâmâniler oldu. Ancak uzun bir süredir bölge hâkimiyetini elinde bulunduran bu devlet refah dolu günlerini geçmişte bırakmış ve gerileme sürecine girmişti. Bununla birlikte idarî mekanizmada yer alan Türk ve İran kökenli komutanlar kötü gidişatın bir neticesi olarak başına buyruk hareket etmeye ve devleti kendi isteklerine göre yönetirmeye başlamıştı.

Sâmâniler Devleti için daha olumsuz durum ise doğuda beliren Türk Hakanlığı tehlikesi idi. X. yüzyılın sonuna doğru bu devletin dış politikadaki en önemli hedefi Sâmânileri ortadan kaldırarak Mâverâünnehir bölgesine hâkim olmaktı. Buğra Han Harun'un 992 yılında Buhara'ya girerek Sâmânî iktidarına geçici bir süreliğine son vermesi bu hedefin âdeta somut bir kanıtıydı. Amül şehrine kaçan Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'un payitahtını kurtarmak için başlatmış olduğu mücadelede Selçukluların yardımına müracaat ettiği görüldü. Bu dönemde Selçukluların başında bulunan Selçuk Bey yardım teklifine olumlu karşılık vererek oğlu Arslan Yabgu önderliğindeki bir orduyu Sâmânilerin yanında yer almak üzere harekete geçirdi. Her ne kadar bir meydan savaşı hâsil olmasa da Buğra Han Harun'un yakalandığı hastalık sebebi ile Türkistan'a dönüşü esnasında Türk Hakanlığı ordularına Selçuklular tarafından saldırılar gerçekleştirildi ve bu saldırılar sonucunda Selçuklular önemli miktarda ganimet ele geçirdi.

55 al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, s. 264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VII, s. 463; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 79; Hândmîr, *Hâbibüs-Siyer*, II, s. 370; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 389; Şebankâreî, *Mecmâü'l-Ensâb*, s. 28; Fasîh Hâfî, *Mücmel-i Fâsihi*, II, s. 565; Barthold, *Türkistan*, s. 290; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, s. 61; Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 31; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa*, s. 342; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 133; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53; Duman, "Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır", s. 548.

999 yılında Türk Hakanlığı sorumlusu İlig Nasr'ın Buhârâ'yı ele geçirip dönemin Sâmânî hükümdarı Abdülmelik ve bütün hanedan üyelerini tutsak etmesi ise Selçukluların bir kez daha tarihi hadiselerle dâhil olması ile sonuçlandı. Nitekim tutsaklar arasında yer alan Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır Özkend zindanlarından kaçmayı başarmış ve Türk Hakanlığı'na karşı beş yıl devam edecek bir mücadele başlatmıştı. İşte onun bu mücadelesinde yeniden Selçuklulardan yardım istediği görüldü. Selçuklular 999 yılından sonra Türk Hakanlığı ve son Sâmânî hükümdarı arasında gerçekleşen savaşlarda iki defa boy gösterdiler ve Sâmânîlerin yanında yer aldılar. Ancak gelişen hadiseler Selçukluların Sâmânîlerin yeniden ihyasından çok ekonomik amaçlar güttüklerini göstermekteydi. Mesela 1003 yılında iki taraf arasında gerçekleşen savaşı Sâmânîler kazanmış ve Türk Hakanlığı ordusundan on sekiz önemli komutanı da esir etmeyi başarmışlardı. Bu savaşta Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın en önemli destekçilerinden birisi olduğunu gördüğümüz Selçuklular ele geçirilen esirler karşılığında Türk Hakanlığı'ndan fidye almak tahayyülüne kapılmışlardı. Tabiiyle bu durum İsmail el-Muntasır ile Selçukluların arasının açılmasına hatta İsmail el-Muntasır'ın kaçarak Amülüş-Şât'a gitmesine sebep olmuştu.

1004-1005 tarihinde de son defa olmak üzere İsmail el-Muntasır'ın yanında yer alan Selçuklular, Türk Hakanlığı ile girişilen savaşı kazandılar ve elde ettikleri ganimeti yeterli sayarak ikinci savaşa girmeyi menfaatlerine uygun görmediler. Bu son savaşta yenilgiye uğrayıp Horasan bölgesine kaçmak zorunda kalan İsmail el-Muntasır'ın 1005 yılında öldürülmesi ile de Sâmânîler Devleti kesin olarak ortadan kaldırıldı.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık Basın Sanayii ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1977.
- al-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, terc. James Reynolds, Harvard College Library, London 1868.
- Ayan, Ergin, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Beyhâkî, Ali b. Zeyd (İbn Funduk), *Târih-i Beyhâk*, neşr. Yusuf el-Hâdî, Dımaşk 2003.
- Bosworth, Cliford Edmund, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992.
- Cüzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn Osman b. Sirâcüddîn Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, tash. Abdulhayy Habibî, Encümen-i Târih-i Afganistan, Kabil 1342.
- Duman, Abdullah, “Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır’ın Sâmânî Devleti’ni Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/II, (2012), s. 531-553.
- Duman, Abdullah, *Neşahi’nin Târih-u Buhârâsı (İnceleme ve Tercüme)*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Hüseynî, Sadreddin Ebû’l-Hasan Ali İbn Nasr, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, terc. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.
- Fasih Hâfî, *Mücmel-i Fâsihî*, II, tash. Muhsin Nâci Nasrâbâdî, Esâtir, Tahran 1386.
- Gerdîzî, Ebû Said Abdulhayy b. Dahhâk b. Mahmûd, *Târih-i Gerdîzî*, tash. Abdulhayy Habibî, Dinyâ-yı Kitâb, Tahran 1363.
- Göksu, Erkan, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXCI, (2011), s. 97-116.
- Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.
- Halil Ethem Eldem, *Düvel-i İslâmiye*, Millî Matbaa, İstanbul h.1345-(1927).
- Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, tah. Abdü’l-Hüseyn Nevâhî, Müesseset-ü İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1387.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmüddin Muhammed b. Hâce Celâlüddin Muhammed, *Târihu Habibi’s-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, II, Kitabhâne-i Hayyâm, Tahran 1333.
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, terc.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VII, terc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.
- İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VIII, terc. Abdülkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.
- İbnü’l-Verdî, *Tetimmatü’l-Muhtasar fi Ahbâr-ı Beşer (Selçuklular)*, terc. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- Kadı Ahmed Gaffari-î Kazvinî, *Târih-i Cihan Ârâ*, neşr. Seid Ebû’l-Kâsım Marâşî, İmtigâh-ı Serçeşme, Tahran 1963.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

- Mîrhând, Seyyid Hamîdüddin Muhammed b. Burhânüddin Hâvendşâh b. Kemâlüddin, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, IV, neşr. Abbas Zeryab, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1338.
- Nazım, Muhammad, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Chambridge, 1931.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Özaydın, Abdülkerim, "Cend", *DİA*, VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157) I*, İSAM Yayınları, Ankara 2020.
- Peacock, A.S.C., *Selçuklular Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Pırlanta, İsmail, *Ortaçağ İslâm Dnyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Reşidüddin, Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-Tevârih (Tarih-i Sâmânîyân ve Büveyhîyân ve Gaznevîyân)*, tash. Muhammed Ruşen, Tahran 1384.
- Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih –Selçuklu Devleti–*, çev. Erkan Göksu – Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Solmaz, Sefer, "Selçuklu Tarihinin Kronolojik Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç Tarihi Meselesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXII, (2019), s. 345-369.
- Şebankâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'ü'l-Ensâb*, tash. Mîr Hâşim Muhaddis, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1376.
- Târîh-i Sistân*, terc. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Zahirüddin Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARINA AİT FARŞÇA ŞİİRLER*

PERSIAN POEMS OF THE SELJUK SULTANS OF ANATOLIA

Osman G. ÖZGÜDENLİ**

Öz

Türkiye Selçuklu sultanları pek çok alanda olduğu gibi edebî ve kültürel alanlarda da Büyük Selçuklu devlet geleneklerini devam ettirmişlerdir. Tarihi kayıtlar Melik Nâsiru'd-din Berkyarukşâh, I. Giyâsu'd-din Keyhusrev, II. Ruknu'd-din Süleymânşâh, I. 'İzzu'd-din Keykâvus, I. 'Alâ'u'd-din Keykubâd, II. 'İzzu'd-din Keykâvus ve IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan gibi Türkiye Selçuklu sultan ve şehzadelerinin, kendilerinden önceki Büyük Selçuklu sultanları gibi, şiir ve edebiyattan hoşlandıklarını ve bu alanda edebî bir zevke sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Zahîru'd-din-i Faryâbî, Nizâmu'd-din Ahmed-i Erzincânî, Muhammed b. 'Alî er-Râvendî, Kâdî Burhânü'd-din-i Ânevî, Kâni'î-yi Tûsî ve Hoca Dehhânî gibi devrin önemli şair ve edipleri Selçuklu sultanlarını metheden şiirler kaleme almışlar veya eserlerini Selçuklu sultanlarına sunmuşlardır. Bu çalışmada Sultan I. Giyâsu'd-din Keyhusrev (2), II. Ruknu'd-din Süleymânşâh (2), I. 'İzzu'd-din Keykâvus (2), I. 'Alâ'u'd-din Keykubâd (1) ve IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan (3) gibi Selçuklu hükümdarlarına ait çeşitli *cönk*, *mecmû'a* ve tarih kitaplarında tespit edilen toplam 10 Farsça şiir yayınlanarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu şiirler, Selçuklu hükümdarlarının edebî dünyasını yansıtmalarının yanında, İran edebiyatının Türkiye Selçuklu sarayında ne derece kabul gördüğünü de ortaya koyması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, İran Edebiyatı, şiir, rubâ'î, I. Giyâsu'd-din Keyhusrev, II. Ruknu'd-din Süleymânşâh, I. 'İzzu'd-din Keykâvus, I. 'Alâ'u'd-din Keykubâd, IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan

Abstract

The Seljuk sultans of Anatolia continued the Great Seljukid traditions in literary and cultural fields as they did in numerous other areas. Historical records indicate that the Seljuk sultans and princes of Anatolia such as Nâsir al-Dîn Barkyaruqshâh, Ghiyâth al-Dîn Kaykhusraw I, Rukn al-Dîn Sulaimânshâh II, 'Izz al-Dîn Kaikâvus I, 'Alâ' al-Dîn Kaiqubâd I, 'Izz al-Dîn Kaykâvus II and Rukn al-Dîn Qilij-Arslan IV enjoyed poems and literature just as the Great Seljukid rulers in Iran had. The important poets of the period such as Zahîr al-Dîn Faryâbî, Nizâm al-Dîn Ahmad Erzincânî, Muhammad b. 'Alî al-Râwandî, Qâdî Burhân al-Dîn Anawî, Qâni'î Tûsî and Kh^wâja Dihhânî composed poems in praise of Seljuk sultans. This study provides the Turkish translation of ten Persian poems written by Seljuk sultans such as Ghiyâth al-Dîn Kaikhusraw I (2), Rukn al-Dîn Sulaimânshâh II (2), 'Izz al-Dîn Kaikâvus I (2), 'Alâ' al-Dîn Kaiqubâd I (1) and Rukn al-Dîn Qilij-Arslan IV (3). These poems were collected from various *jongs*, *majmû'as* and chronicles and are important for their representation of the literary world of the Seljuk sultans. They also indicate the extent to which Persian literature had become accepted in the Seljukid palace in Anatolia.

* Bu çalışma *New Research on Seljuk Anatolia* (IFEA, İstanbul, 13 Mayıs 2022) isimli çalıştayda sunulan "The Persian Poems of the Seljuk Sultans of Anatolia" başlıklı bildirinin Türkçe metnidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, gazi_osman@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6692-3209

Keywords: Seljuks, Persian Literature, poems, quatrain, Ghiyâth al-Dîn Kaikhusraw I, Rukn al-Dîn Sulaimânshâh II, ‘Izz al-Dîn Kaikâvus I, ‘Alâ’ al-Dîn Kaiqubâd I, Rukn al-Dîn Qilij-Arslan IV

Türkiye Selçuklu sultanları pek çok alanda olduğu gibi, edebî ve kültürel alanlarda da Büyük Selçuklu Devleti geleneklerini devam ettirmişlerdir. Tarihî kayıtlar Sultan I. Giyâsu’d-dîn Keyhusrev, II. Ruknu’d-dîn Süleymânshâh, I. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus, I. ‘Alâ’u’d-dîn Keykubâd, II. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus ve IV. Ruknu’d-dîn Kılıç-Arslan gibi Türkiye Selçuklu sultanlarının, tıpkı kendilerinden önceki Büyük Selçuklu sultanları gibi¹, şiir ve edebiyattan hoşlandıklarını ve bu alanda edebî bir zevke sahip olduklarını ortaya koymaktadır².

Selçuklu sultanlarının çocukluk yaşlarında iyi bir eğitim aldıkları³ ve bu eğitimin tabii bir neticesi olarak ilmî ve kültürel faaliyetleri himaye ettikleri bilinmektedir. Bu himaye neticesinde XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu’da pek çok eser kaleme alındığı görülmektedir.

Selçuklu sultanları sadece ilmî ve kültürel faaliyetleri himaye etmekle kalmamışlar, zaman zaman bizzat kendileri de şiirler kaleme almışlardır. Bu çalışmada, Türkiye Selçuklu sultanlarına ait muhtelif kaynaklara yansıyan şiirler ele alınacaktır.

I. SULTAN I. GİYÂSU’D-DÎN KEYHUSREV (1192-1196, 1205-1211)

Kaynaklarda şiirleri kaydedilen ilk Türkiye Selçuklu sultanı I. Giyâsu’d-dîn Keyhusrev’dir⁴. Sultan II. Kılıç-Arslan (1155-1192)’in oğlu olan I. Giyâsu’d-dîn Keyhusrev çocukluğunda iyi bir

- 1 Büyük Selçuklu sultanlarına ait şiirlerin neşri ve tercümesi için bk. Osman G. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2014), s. 39-67; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020, s. 144-170; David Durand-Guédy, “The Quatrains of Toghril III. Some Reflections about the Literacy and Culture of Saljuqs”, *Rulers as Authors*, ed. S. Brentjes – M. Fierro – T. Seidensticker, (yayımda), s. 1-31; Osman G. Özgüdenli, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 634-638.
- 2 İbn Bibi, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bibi/ Tıpkıbasım], s. 60-62, 202, 228; *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, neşr. Necati Lugal – Adnan Sadık Erzi [– Muctebâ Mînovî], I, Ankara 1957 [= İbn Bibi/Lugal-Erzi], s. 31, 35, 88, 202; *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011 [= İbn Bibi/Mutahiddîn], s. 59-61, 194, 217; M. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjoudides d’Asie Mineure d’après l’Abrégé du Seldjouknameh d’Ibn Bibi. Texte Persan publié d’après le Ms. de Paris, Recueil de textes relatifs à l’Histoire des Seldjoudides*, vol. IV, Leiden 1902 [= İbn Bibi/Houtsma], s. 93; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye [Selçuk-name]*, I, Ankara 1996 [= İbn Bibi/ Öztürk], s. 79-80, 246.
- 3 İbn Bibi, II. Kılıç-Arslan’ın oğlu Melik Nâsîru’d-dîn Berkyarukşâh’in felsefeye olan merakından bahsederek *Hûzrâd u Perizâd* isimli bir eser kaleme aldığını belirtmiş ve eserin giriş kısmının metnini aynen vermiştir (bk. İbn Bibi/ Tıpkıbasım, s. 23-25; İbn Bibi/Lugal-Erzi, s. 31-35; İbn Bibi/Mutahiddîn, s. 24-26; İbn Bibi/Öztürk, s. 42-44). Bu eserin giriş kısmında müellif, muhtemelen kendisinden bahsederek ilim yoluyla gökyüzünü araştırdığını ve bu alanda bilgi sahibi olduğunu belirttiikten sonra, gönlüne şiir yazma arzusu düştüğünü, bu sanatta ilerleyerek nazım ve nesirle edebî sözler söylediğini kaydetmektedir (bk. Ek 3-4). Türkiye Selçuklu hanedan üyelerinin Farsçaya vukufiyetini göstermesi ve Selçuklu hanedanı içerisinde manzûm eser telifine dair yegâne örneği teşkil etmesi sebebiyle, eserin günümüze ulaşan kısmını ekte aynen vermeyi uygun gördük (bk. Ek 3-4).
- 4 Hayatı ve faaliyetleri için bk. Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164–1211): Gazi-Şehit*, Ankara 1997, s. 7-72; Selim Kaya, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 19-64, 97-198; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Türkçe terc. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2020⁶, s. 57-69;

eğitim görmüştür. Hükümdarlığı esnasında da şiir ve edebiyata ilgi duymuş, âlim, şair ve edipleri himaye etmiştir⁵. Ebû Bekr Necmu'd-dîn Muhammed b. 'Alî er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr* isimli Selçuklu tarihini, son Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul (1177-1194)'un ölümü ile Selçuklu hanedanının İran kolunun sona ermesi üzerine, Konya'ya gelerek 603/1207 yılında Sultan I. Giyâsu'd-dîn Keyhusrev'e takdim etmiştir⁶.

Selçuklu tarihçisi İbn Bibî⁷ (öl. 684/1285 yılından sonra), I. Giyâsu'd-dîn Keyhusrev'in yazdığı mesnevî ve şiirlere örnek olarak aşağıdaki beyitleri eserine kaydetmiştir.

1. Şiir⁸:

بزیر پرده ایام هیچ راز نماند که همچو روز بشد⁹ بر دل منور او
بروی عالم ازین آب و خاک بر گیتی نکرده اند به از طینت مطهر او

Tercümesi:

Zaman perdesi altında hiçbir sır kalmadı;
Onun nurlu kalbinde (her şey) gün gibi aydınlandı.
Yeryüzündeki bu su ve topraktan,
Onun temiz tabiatından daha güzelini yapmadılar.

Bu rubâ'iden başka, İbn Bibî, Sultan I. Giyâsu'd-dîn Keyhusrev'in ikinci kez Türkiye Selçuklu tahtına oturduğu zaman (601/1205), bu esnada Şâm'da bulunan hocası Şeyh Mecdu'd-dîn İshâk'ı

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 237-293; Osman Turan, "Keyhusrev I", *İA*, VI, s. 613-620; Cl. Cahen, "Kaykhusraw", *EP*, IV, s. 816; Ali Sevim, "Keyhusrev I", *DİA*, XXV, s. 347-349.

- 5 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 60-62; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 31, 35; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 79-80, 82.
- 6 Müellifin hayatı ve eseri için bk. J. S. Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh 1999, s. 237-255; J. S. Meisami, "Râvandî's *Râhat al-sudûr*: History or Hybrit?", *Edebiyat*, 5, (1994), s. 181-215; B. G. Fragner, "Wem gehört die Stadt? Raumkonzepte in einer Chronik der Seldschukenzeit", *Erzählter Raum in Literaturen der islamischen Welt*, ed. Roxane Haag-Hguchi – Christian Szyska, Wiesbaden 2001, s. 95-111; Sara Nur Yıldız, "A Nadim for the Sultan: Râwandî and the Anatolian Seljuks", *Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, ed. A. C. S. Peacock – Sara Nur Yıldız, London 2013, s. 91-111; Carole Hillenbrand, "Râwandî", *EP*, VIII, s. 460-461; Abdülkerim Özeydin, "Râvendî", *DİA*, XXXIV, s. 471-472.
- 7 Müellif ve eseri için bk. Mehmet Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (1943), s. 469-470; Charles Melville, "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer – S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 142-143; Osman G. Özgüdenli, "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", *Prof. Dr. Erdoğan Merçile Armağan (75. Doğum Yılı)*, ed. E. Uyumaz – A. Usta – M. Kesik – C. Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 264-267; Adnan Sadık Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/2, s. 712-718; Herbert W. Duda, "İbn Bibî", *EP*, III, s. 737-738; Tahsin Yazıcı, "Ebn Bibî", *ELr.*, VIII, s. 8-9; Abdülkerim Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, XIX, s. 379-382.
- 8 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 25; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 36; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 26; Yazıcı-zâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, [*Oğuznâme-Selçuklu Tarihi*], (*Giriş-Metin-Dizin*), haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009 [= Yazıcı-zâde/Bakır], s. 173; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 45. "Mefâ'ilün fâ'ilâtün mefâ'ilün" veznindeki bu dörtlük muhtemelen bir kasideden alınmış olmalıdır.
- 9 İbn Bibî/Lugal-Erzi; İbn Bibî/Mutahiddin: نَشْد

(öl. 618/1221?)¹⁰ Anadolu'ya davet etmek için Farsça manzûm bir mektup kaleme alarak Şâm'a gönderdiğini kaydetmektedir¹¹. Mektubun metni şu şekildedir:

2. Manzûm Mektup¹²:

الله مفتح الابواب

اخوه حقًا

کیخسرو بن قلج ارسلان

صحت ذات طاهر سموی	تاج اصحاب مجلس اخوی
عزّ اقران یگانہ آفاق	صدر اسلام مجد دین اسحق ¹³
آن رفیق عزیز ¹⁴ و شایسته	آن ¹⁵ چو جان فرشته بایسته
باد تا روز حشر پاینده	حرمت و رتبتش فزاینده
دست آفت ز عرض او مصروف	چشم فتنه ز ذات او مکفوف
ای ولی سیرت ای نبی سنت	گر بگویم که اندرین مدّت
چه کشیدیم ز جور چرخ حرون	مدّه بر نوک کلک گردد خون
دیدى آن مجمع صدور کرام	که زمانه چگونه کرد حرام
پادشاهی ز ما بظلم ببرد	بیکی تند بی حفاظ سپرد
من چو جم دل بغصّه آگنده	شده اندر جهان پراکنده ¹⁶
گاه در شام و گاه در ارمن	گاه ¹⁷ اطلال جای و گاه دمن
گاه همچون نهنگ در دریا	گاه همچون پلنگ بر صحرا
گه ستنبول جای و گه لشکر	گاه مغرب مقام و گه بربر
مدتی کار من ز دهر دو رنگ ¹⁸	تیغ و پشت سمند و حرب فرنگ
رزمها دیده حربها کرده	طعنّها داده ضربها خورده
گاه گاهم غذا ندامت و غم	از پی دوستان طبع دژم
دوستانم چو باز پر کنده	همچو من در جهان پراکنده ¹⁹

10 Mecdu'd-din İshâk b. Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî-yi Konevî. Sultan I. Gıyâs'u'd-din Keyhüsrev ve I. 'İzzu'd-din Keykâvus'a hocalık yapmıştır. Hayatı ve faaliyetleri için bk. Tuncer Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, s. 8, 47; S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 15; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 320; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Mecdüddin İshak", *Belleten*, LXXVI/276, (2012), s. 421-432; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Mecdüddin İshak", *DİA*, EK II, s. 210-211.

11 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 91-92; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 131-134; İbn Bibî/Houtsma, s. 29-32; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 111-113.

12 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 91-92; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 132-134; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 91-93; İbn Bibî/Houtsma, s. 29-32; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 228-230; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 111-113; İbn Bibî/Houtsma, Almanca terc. Herbert W. Duda, *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibî*, Kopenhagen 1959 [= İbn Bibî/Duda], s. 41-43; İbn Bibî/Houtsma, Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuk-nâme*, haz. Refet Yinanç - Ömer Özkan, İstanbul 2007 [= İbn Bibî/Yinanç], s. 35 (Yinanç, mektubun Farsça metnini Türkçeye tercüme etmeden aynen vermiştir).

13 İbn Bibî/Houtsma, İbn Bibî/Mutahiddin: اسحاق

14 İbn Bibî/Houtsma: عزیز و رفیق

15 İbn Bibî/Houtsma: و آن

16 İbn Bibî/Lugal-Erzi: پراگند

17 İbn Bibî/Lugal-Erzi: گاه

18 İbn Bibî/Tıpkıbasım: عنر و درنگ; İbn Bibî/Mutahiddin: عنر و درنگ

19 İbn Bibî/Lugal-Erzi: پراگند

باز چون لطف حق جمال نمود
 خوابهای صواب می دیدم
 عزم کردم بجانب المان²⁰
 خیر مرگ خصم و فترت ملک
 نامهای اکابر اطراف
 گفتم ما جمله داعیان تویم
 همه آیات منفجر خوانده
 هر دمم هاتف از ره الهام
 باز گشتم بساحل دریا
 قصه کوتاه بحر ببریدم
 آمدم سوی بُرغلو بمراد
 مفسدى چند عزم کین کرده
 خلق در غصه مضرتشان
 چون خدا بود یار و حافظ و پشت
 عاقبت بخت ما مظفر شد
 مملکت رام ما و رام شماس
 نیک²⁷ خواهان ز فضل داور ما
 هین که وقتست²⁸ جای اینجا جوی
 ان شاء الله تعالی و هذا خطی و حسبنا الله و نعم الوکیل.

گردش چرخ هم وفا فرمود
 اثر آن بخواب می دیدم
 کاندرا آمد مبشری بامان
 گفت هین شاد شو برویت ملک
 با پیام خلاصه اشراف
 مهدیا هین که ساعیان²¹ تویم
 دیده بر راه منتظر مانده²²
 گفت عجل و حرک الاقدام
 و آنگهی چه [مخوف] بحر و شنا²³
 تو میناش آنچه من دیدم
 ملک را²⁴ یاقتم چو پر در باد²⁵
 اسب ظلم و جفا بزین کرده
 کس ندیده رخ مسرتشان²⁶
 خرد گشتند گاه زخم درشت
 مملکت سر بسر میسر شد
 در جهان نام ما و کام شماس
 مجمع دوستان ما بر ما
 گر سرت در گلست²⁹ اینجا شوی

Tercümesi:

Allah kapıları açan ve gerçek yardım edendir!

Keyhusrev b. Kılıç-Arslan,

Yücelik, temizlik ve dürüstlüğün sahibi; kardeşlik meclisi ashabının tacı,
 Yakınların izzeti, tüm cihanın bir tanesi; İslâm'ın önderi, dinin şerefi, İshak,
 O, aziz ve layık yoldaş; o, meleklere ruhu gibi gerekli olan,
 Mahşer gününe kadar var olsun! İzzeti ve makamı yükselsin!
 Belaların eli ona değmesin! Onun zatına bakan fitne gözü kör (olsun)!
 Ey velî huylu, ey peygamber sünnetli; eğer söylersem bu müddet boyunca,
 Asi feleğin cefasından neler çektiğimi, kamışın ucundaki mürekkep kan olur.
 O, ileri gelenler zümresinin, hayatı (bize) nasıl haram ettiğini gördün.

20 İbn Bibi/Houtsma: الامان

21 İbn Bibi/Lugal-Erzi: ساعیان

22 İbn Bibi/Houtsma'da bu iki mısra eksiktir.

23 İbn Bibi/Houtsma: شتا

24 İbn Bibi/Houtsma: ملکی

25 İbn Bibi/Tıpkıbasım: چو نرد زیاد ; İbn Bibi/Houtsma: چو نرد زیاد

26 İbn Bibi/Houtsma'da bu iki mısra eksiktir.

27 İbn Bibi/Houtsma: نیک ; İbn Bibi/Tıpkıbasım, İbn Bibi/Lugal-Erzi, İbn Bibi/Mutahiddin: طبع

28 İbn Bibi/Houtsma, İbn Bibi/Mutahiddin: وقت است

29 İbn Bibi/Mutahiddin: گل است

Zulümle padişahlığı aldı bizden; kötü huylu bir hayâsıza teslim etti.
Ben, kalbi üzüntüyle dolu Cem misali; savruldu cihanda.
Bazen Şâm'da bazen Ermen'de, bazen de harabelerde ve çöllerde,
Bazen timsah gibi denizde, bazen kaplan misali sahrada (yaşadım).
Bazen İstanbul, bazen Leşker'de, bazen Magrib, bazen Berber'de (kaldım).
Bir süre, ikiyüzlü feleğin yüzünden, elimde kılıç, at üzerinde Frenkler ile savaştım.
Savaşlar gördüm, harpler ettim; yaralar açıp darbeler aldım.
Zaman zaman da kötü tabiatlı dostlarım yüzünden gâm ve pişmanlık aşını (tattım).
Dostlarım, kanadı yolunmuş bir şahin misali; savruldu benim gibi cihana.
Hakk'ın lütfu tekrar cemâlini gösterip; felek dönerek vefada bulununca,
Güzel rüyalar gördüm; onun etkisini rüyamda görüyordum.
Alman tarafına yöneldim; orada bir müjdecî imdada yetişti.
Hasmımın öldüğü ve ülkenin karıştığı haberini (verdi) ve “mutlu ol! Sana padişahlık (göründü)” dedi.

Ülke büyüklerinin mektuplarını ve eşrafın önde gelenlerinin haberlerini (getirdi).
Dedi ki: “Biz hepimiz, senin davanın destekleyicileriyiz. Ey hidayete ermiş, bilesin ki biz senin hizmetkârınız.

Hepimiz Fecr (Sûresi'nin) âyetlerini okuyoruz. Gözlerimiz yolda seni bekliyoruz”.
Her an ilham yolundan bir münadi beklerken, o “acele et, ayaklarını hareket ettir!” dedi.
Denizin kıyısına geri döndüm. O vakit deniz ve yüzmek nasıl da korkunçtu.
Denizin hikâyesini kısa kestim. Benim gördüğümü sen görme.
Kendi isteğimle Borgulu tarafına geldim. Orada kargaşa içinde bir ülke buldum.
Birkaç fesat kin peşinde koşmuş, zulüm ve cefa atını eyerlemişti.
Halk onların kötülüklerinin üzüntüsü içinde (idi). Kimse onlarda mutlu bir yüz görmemişti.
Allah, yâr, koruyucu ve destekçi olunca; büyük bir darbe (yiyerek) dağıldılar.
Sonunda bahtımız açıldı; ülke baştanbaşa (bize) nasip oldu.
Memleket bizim ve sizin itaatiniz altındadır. Cihan da bizim adımıza ve sizin isteğinize (itaat edecektir).

(Ülke), bizim adaletimizin yüceliğinden, iyilik isteyenlerin (ve) dostlarımızın toplanma yeri (oldu).

Bilesin ki (artık) tam zamanıdır, menzili burada ara! Başında çamur (da) olsa, burada yıka!
Yüce Allah'ın izniyle, bu yazı bana aittir. Allah bize yeter. O, en iyi vekildir!

Görüldüğü üzere, son derece edebî bir dille kaleme alınan bu manzûm mektup, Sultan I. Giyâsu'd-dîn Keyhusrev'in iç dünyasının yanı sıra tahtta bulunmadığı dönemdeki hayatına dair verdiği bilgiler açısından da önemlidir. Kaynaklarda Şeyh Mecdu'd-dîn İshâk'ın I. Giyâsu'd-dîn Keyhusrev'in davet mektubunu aldıktan sonra Konya'ya geldiği ve sultan tarafından Malatya'nın idaresiyle görevlendirilen oğlu 'İzzu'd-dîn Keykâvus'a muallim tayin edildiği kaydedilmektedir³⁰.

30 M. A. Hacıgökmen, “Mecdüddin İshak”, *DİA*, EK II, s. 211.

II. SULTAN II. RUKNU'D-DİN SÜLEYMÂNSÂH (1196-1204)

Kardeşi I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e isyan ederek 8 Zî'l-ka'de 592/3 Ekim 1196 tarihinde Türkiye Selçuklu tahtını ele geçiren Sultan II. Ruknu'd-dîn Süleymânşâh³¹ da şiir ve edebiyata büyük ilgi duymuştur. İbn Bibî, sultanın edebî yönüyle ilgili; "cömertliği ve iyiliği yüzünden dünyanın ileri gelen âlimleri, fazılları, şairleri ve sanatkârları onun sarayına gelip sanatlarının inceliklerini onun yüce görüşüne arz ederler ve ondan çok bağış alırlardı" demektedir. Yine müellif, sultanın kendisine takdim edilen nazım ve nesirleri engin bilgisiyle tarttığını ve şiirleri aruz, kafiye ve mânâ açısından ustalıkla değerlendirdiğini kaydetmektedir³². Edip ve şairleri himaye eden II. Ruknu'd-dîn Süleymânşâh'ın, şair Zahîrû'd-dîn-i Faryâbî'ye, kendisi için yazdığı bir kaside için iki bin dînâr, on at, beş katır, on cariyeye ve köle ve en iyi kumaşlardan elli elbise gönderdiği bilinmektedir³³. Muhammed b. Gâzî el-Malatevî, 598/1201 yılında tamamladığı nasihatnâme türündeki *Ravzatu'l-ukûl* isimli eserini Sultan II. Ruknu'd-dîn Süleymânşâh'a takdim etmiştir³⁴.

II. Ruknu'd-dîn Süleymânşâh'a ait iki rubâ'înin metni günümüze ulaşmıştır:

3. Rubâ'î³⁵:

تا چون نقطت بدایره در نکشم	ای قطب فلک وار ز تو سر نکشم
گر پرچمت از کاسه سر بر نکشم	بر کوس ³⁶ کشیده باد کیمخت تنم

Tercümesi:

Ey Kutb! Felek gibi başımı sende çevirmem,
Seni bir nokta misali daire içine çekmedikçe.
Vücudumun derisi köse gerilsin,
Eğer kafatasından perçemini sökmezsem.

31 Hayatı ve faaliyetleri için bk. Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 60-65; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 241-267; S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 52-96; Osman Turan, "Süleymanşah II", *İA*, XI, s. 219-231; Selim Kaya, "Süleymanşah II", *DİA*, XXXVIII, s. 105-108.

32 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 61; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 88; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 79-80.

33 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 61; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 90-91; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 80; S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 95.

34 Bk. İbrahim Düzen, *Muhammed b. Gâzî el-Malatyevî ve Eseri Ravzatu'l-ukûl*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü, I-II, Erzurum 1978; *Ravzatu'l-ukûl*, neşr. Muhammed Rüşen, Tahran 1382/2003. Müellifin hayatı ve eserleri için bk. Tahsin Yazıcı, "Muhammed b. Gâzî", *DİA*, XXX, s. 528.

35 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 59; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 86; İbn Bibî/Mutahiddîn, s. 59; İbn Bibî/Houtsma, s. 18; Yazıcı-zâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, neşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjucides*, vol. III, *Histoire des Seldjucides d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibî. Texte Turc*, Leiden 1902 [= Yazıcı-zâde/Houtsma], s. 46; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 201; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 78; İbn Bibî/Duda, s. 32; İbn Bibî/Houtsma, Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi: İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi*, (notlar ilave eden Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1941 [= İbn Bibî/Gencosman], s. 35; İbn Bibî/Yinanç, s. 29 (Yinanç, rubâ'îyi tercüme etmeden aynen vermiştir); Muhammed Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul 1995, s. 65.

36 İbn Bibî/Houtsma: از دوش; Yazıcı-zâde/Houtsma: برگوش

İbn Bibî, sultanın bu rubâ'îyi kardeşi Kayseri Meliki Kutbu'd-dîn Melikşâh ile kavgalı olduğu zaman söylediğini kaydetmektedir³⁷.

4. Rubâ'î³⁸:

هم دين منست و هم جهان بين منست	کافر بچه‌ای که کفر او دين منست
این بنده بنده گشتن آیین منست	کس بنده خویش را چنین بنده نشد

Tercümesi:

(Öyle) bir kâfir çocuk ki, onun küfrü benim dinimdir,
Hem dinim hem de dünya gözümdür.
Kimse kendi kölesine böyle köle olmadı,
Bu köleye köle olmak benim âdetimdir.

İbn Bibî, II. Ruknu'd-dîn Süleymânşâh'ın bu rubâ'îyi, gönlünü kaptırdığı Ayaz isimli erkek bir kölesine, yarı sarhoş yarı ayık durumdayken söylediğini kaydetmektedir³⁹.

III. SULTAN I. 'İZZU'D-DÎN KEYKÂVUS (1211-1220)

Sultan I. Giyâsu'd-dîn Keyhüsrev'in Zî'l-hicce 607/Haziran 1211 tarihindeki vefatının ardından Selçuklu tahtına çıkan Sultan I. 'İzzu'd-dîn Keykâvus⁴⁰ da şiir ve edebiyata ilgi duymuş, âlim ve edipleri himaye etmiştir. Kâdı Burhânu'd-dîn-i Ânevî⁴¹ (öl. 608/1211 yılından sonra), 1166-1211 yılları arasında kaleme aldığı *Enîsu'l-kulûb* isimli manzûm eserini Konya'ya gelerek I. 'İzzu'd-dîn Keykâvus'a sunmuştur⁴². Yine, Muhammed b. Gâzî el-Malatevî de I. 'İzzu'd-dîn Keykâvus'ın isteğiyle kaleme aldığı nasihatnâme türündeki *Berîdu's-sa'âde* isimli eserini 606/1209 yılında tamamlayarak sultana takdim etmiştir⁴³.

37 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 59; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 86; İbn Bibî/Houtsma, s. 18; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 78; İbn Bibî/Duda, s. 31. Kutbu'd-dîn Melikşâh, 1195 veya 1196 yılında vefat etmiştir (S. Kaya, *I. Giyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymânşâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 56).

38 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 63; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 92; İbn Bibî/Mutahiddîn, s. 63; Yazıcı-zâde/Houtsma, s. 51; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 206; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 83. Bu rubâ'î, İbn Bibî'nin muhtasar metninde yer almamaktadır.

39 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 63; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 92; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 82-83.

40 Hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, Ankara 1997, s. 13-100; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 69-74; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 293-324; Osman Turan, "Keykâvus I", *İA*, VI, s. 631-642; Cl. Cahen, "Kaykâūs", *EL*², IV, s. 813; Faruk Sümer, "Keykâvus I", *DİA*, XXV, s. 352-353.

41 Hayatı ve eseri hakkında bk. M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", s. 468-477, 483, 497-521; A. C. S. Peacock, "Local Identity and Medieval Anatolian Historiography: Anavî's Anis al-Qulûb and Ahmad of Niğde's al-Walad al-Shafîq", *Studies on Persianate Societies*, 2, (2004), s. 116-120; O. G. Özgüdenli, "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", s. 259-261.

42 Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2984. Eserin, Selçuklulardan bahseden yedinci ve son faslına ait 509 beyit Mehmet Fuad Köprülü tarafından neşredilmiştir: "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 497-521.

43 Muhammed b. Gâzî el-Malatevî, *Berîdu's-sa'âde*, neşr. Muhammed Şirvânî, Tahran 1351/1972.

Kaynaklarda Sultan I. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus’un şairlere ihsanlarda bulunduğu bahsedilmektedir⁴⁴. Bir defasında sultanın, Eyyûbî emirlerinden Husâmü’d-dîn Sâlâr’ın kızının kendisine yazdığı yetmiş iki beyitlik bir kaside için, yetmiş iki bin dînâr hediye gönderdiği, ayrıca kasideyi getiren elçiye de hilat ve atlar verdiği kaydedilmektedir⁴⁵. Yine sultan, kendisi için kaside yazan şair Nizâmü’d-dîn Ahmed-i Erzincânî’ye de büyük ihsanlarda bulunmuştur⁴⁶. İbn Bibî’nin kaydettiğine göre, sultan, Kayseri’den Aksaray’a giderken Sünnetlü mevkiinde Sürâhân köyüne varınca, yanında bulunanlardan, bu iki mevkiin adını bir kıta‘ içerisinde en güzel kimin zikredebileceğini sormuş, isteğini yerine getiren munşî Şemsü’d-dîn-i İsfahânî’ye ihsanlarda bulunmuştur⁴⁷. Sultan, şair ve edipleri önemli makamlara da tayin etmiştir⁴⁸. Onun, kendisini metheden bir şiir okuyan *dîvân-i inşâ*’ reisi Emîr Şemsü’d-dîn-i Tebes’i, bu makam uhdesinde kalmak üzere, “*emîr-i âriz-i memâlik-i Rûm*” makamına getirdiği bilinmektedir⁴⁹.

Sultan I. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus ait iki rubâ‘î günümüze ulaşmıştır.

5. Rubâ‘î⁵⁰:

شمع که کنون در سر دل رفت تنم بی گریه شبی نگشت خندان دهنم
پروانه که گفت یار غار تو منم او نیز رضا داد بگردن زددم

Tercümesi:

Şimdi bedeni kederli (tükenen) bir mumum ben,
Gülen yüzümün, ağlamaksızın bir gecesi geçmez oldu.
“Kara gün dostun benim” dedi Pervâne,
(Ama) o bile boynumun vurulmasına razı oldu.

İbn Bibî, sultanın bu rubâ‘îyi bizzat kendi eliyle yazarak kardeşi ‘Alâü’d-dîn Keykubâd ile ittifak kuran uc beyi Pervâne⁵¹ Zahîru’d-dîn-i İli’ye gönderdiğini kaydetmektedir⁵². Dolayısıyla rubâ‘î, sultanın uğradığı hayal kırıklığına işaret etmektedir⁵³.

44 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 126-127; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 180, 183; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 147, 149.

45 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 321; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, s. 88, 99.

46 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 321.

47 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 202-203; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 276-277; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 321.

48 S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, s. 97.

49 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 321; Abdülkerim Özeydın, “İsti’râz”, *DİA*, XXIII, s. 373-374.

50 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 114; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 163-164; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 113; İbn Bibî/Houtsma, s. 41; Yazıcı-zâde/Houtsma, s. 100; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 250; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 135; İbn Bibî/Duda, s. 52; İbn Bibî/Gencosman, s. 50; İbn Bibî/Yinanç, s. 41 (Yinanç, rubâ‘îyi tercüme etmeden aynen vermiştir); M. E. Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 66.

51 “Pervâne”, Türkiye Selçuklu Devleti’nde arazi defterlerini tutan üst düzey görevlidir (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 104; İbn Bibî/Duda, s. 51; Seyfullah Tüzmek, *İbn Bibî’nin el-Evâmîrül-‘Alâ’iyye fîl-umûrül-‘Alâ’iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdari-Askerî İstîlâh ve Unvanların Tespîti, Tahlil ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 214).

52 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 114; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 163; İbn Bibî/Houtsma, s. 41.

53 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 294-295. Muhtemelen uğradığı hayal kırıklığının neticesi olarak

6. Rubâ'î⁵⁴:

ما جهان را گذاشتیم و شدیم
رنج بر دل⁵⁵ بگذاشتیم⁵⁶ و شدیم
پس⁵⁷ ازین نوبت شماسست که ما
نوبت خویش داشتیم و شدیم

Tercümesi:

Biz, dünyayı bıraktık ve gittik,
Gönlümüze dert ektik ve gittik.
Bundan sonra sıra sizin;
Biz kendi sıramızı geçirdik ve gittik⁵⁸.

Kaynaklarda, I. 'İzzü'd-dîn Keykâvus'un bu rubâ'îyi ölüm yatağında söylediği kaydedilmektedir⁵⁹. Yine aynı rubâ'înin, sultanın vasiyeti gereği, kendisi tarafından yaptırılan Sivas'taki türbesinin kapısına ve sandukasının üzerine yazıldığı bilinmektedir⁶⁰.

Söz konusu rubâ'înin, Bodleian Library (Oxford)'de bir *cöng* içerisinde yer alan Sultan Sencer'e ait bir rubâ'î ile büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir⁶¹:

ما جان بجهاندار سپردیم و شدیم
رحمت ز میان خلق بردیم و شدیم
ما نیز بدیگران سپردیم و شدیم⁶²
روزی دو سه بما سپردند جهان

sultan, Suriye seferi esnasında, bu sırada ölmüş olan Zahîru'd-dîn-i İli'nin Tell-Bâşîr'de bulunan mezarını açtırarak kemiklerini yakıtmış, küllerini de rüzgârda savurtturmuştur (S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, s. 87, 89).

- 54 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 199; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 271; İbn Bibî/Mutahiddîn, s. 191-192; İbn Bibî/Houtsma, s. 82; İsmail Hakkı Uzunçarşılı – Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Ankara 2014 [= Uzunçarşılı-Edgüer], s. 157. Rubâ'înin metni, İbn Bibî'nin yanı sıra Musâfir b. Nâsir el-Malatevî ve Rizâ-kulu Han Hidâyet tarafından da aynen verilmiştir (bk. Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enisü'l-halve ve celisu's-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670, vr. 64b; Rizâ-kulu Han Hidâyet, *Mecma'u'l-fusehâ*, neşr. Muzâhir Musaffâ, I, Tahran 1336/1957, s. 77; Mahmûd Hidâyet, *Golzâr-i Câvidân*, II, Tahran 1354/1976, s. 920). Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, sultanın adını "*Sultân 'İzzü'd-dîn-i Gâlib*" şeklinde vermektedir. Daha bk. İbn Bibî/Öztürk, I, s. 217; İbn Bibî/Duda, s. 89-90; İbn Bibî/Gencosman, s. 83; M. E. Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 66; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 320.
- 55 İbn Bibî/Houtsma: رنج دل; Uzunçarşılı-Edgüer: ریح راحت
- 56 Uzunçarşılı-Edgüer: نگاشتیم; İbn Bibî/Duda: نکاشتیم; Rizâ-kul Han Hidâyet; Mahmûd Hidâyet: گماشتیم
- 57 Uzunçarşılı-Edgüer; İbn Bibî/Houtsma; Rizâ-kulu Han Hidâyet; Mahmûd Hidâyet: بعد
- 58 Bu rubâ'înin Yazıcı-zâde 'Alî tarafından yapılan manzûm Türkçe tercümesi şu şekildedir: *Biz cihânı ki terk idüp gitdük / Rencini dilde berk idüp gitdük / Şimdiden girü nevbet irdi size / Nite kim evvel irmişdi bize* (bk. Yazıcı-zâde/Houtsma, s. 183; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 323).
- 59 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 199; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 271; İbn Bibî/Houtsma, s. 82.
- 60 Uzunçarşılı-Edgüer, s. 157; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 320; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, s. 97.
- 61 *Cong*, Bodleian Library, (Oxford), Elliot 292, vr. 117a. Yazmanın tanıtımı için bk. Ed. Sachau-Hermann Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî, and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, I, *The Persian Manuscripts*, Continued, Completed and Edited by Hermann Ethé, Oxford 1889, s. 738-740, nr. 1212.
- 62 Bk. O. G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 48; O. G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, s. 152.

Tercümesi:

Biz canımızı yaratana teslim ettik ve gittik,
 İnsanlardan rahmet aldık ve gittik.
 Dünyayı iki üç günlüğüne bize emanet ettiler,
 Biz de başkalarına emanet ettik ve gittik.

IV. SULTAN I. 'ALÂ'U'D-DÎN KEYKUBÂD (1220-1237)

Sultan I. 'İzzü'd-dîn Keykâvus'un vefatından sonra tahtına çıkan Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd⁶³, şair ve edebiyata büyük ilgi duyan bir başka Türkiye Selçuklu sultanıdır. Pek çok âlim, edip ve şairin I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd tarafından himaye edildiği ve eserlerini bu hükümdara takdim ettiği bilinmektedir. *Melîkuş-şu'arâ'* unvanını taşıyan devrin önemli şairlerinden Emîr Bahâ'u'd-dîn Ahmed b. Mahmûd Kâni'î-yi Tûsî⁶⁴, Sultan II. 'İzzü'd-dîn Keykâvus adına 658/1260 yılında kaleme aldığı *Kelîle ve Dimne*⁶⁵ isimli eserinde kendisi hakkında bilgi verirken; Moğol istilâsı esnasında Horâsân'dan, evvela Hindistan, ardından da Aden, Medîne ve Bağdad'a yolculuk ettikten sonra nihayet Anadolu'ya geldiğini, fakir ve perişan bir hâldeyken Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ı methettiğini ve bu sayede hadsiz mal ve mülke sahip olduğunu yazmaktadır⁶⁶. I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ın, Kâni'î-yi Tûsî'den Firdevsî'nin *Şâh-nâme* isimli eseri örnek olarak manzûm bir *Selçuk-nâme* kaleme almasını istediği, bunun üzerine müellifin yaklaşık 40 yıllık bir uğraştan sonra 300.000 beyitten oluşan ve 30 cilt tutan eserini hazırladığı bilinmektedir⁶⁷. Ancak bu mühim eser günümüze ulaşmamıştır. 'İzzü'd-dîn Ahmed b. Sa'd b. Mehdi 'Abdi's-Samed el-'Osmâni ez-Zencânî'nin *el-Letâ'ifu'l-'Alâ'iyye fi fezâ'ilî's-seniyye*⁶⁸ ve Nizâmü'd-dîn Yahyâ b. Sa'id b. Ahmed'in *Kitâbu Hadâ'iki's-siyer fi âdâbi'l-mulûk*⁶⁹ isimli siyasetnâmelerini, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin ise *Mirsâdu'l-'ibâd min el-mebde ile'l-me'âd*⁷⁰ isimli tasavvufî eserini I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'a takdim ettiği bilinmektedir.

63 Hayatı ve siyasî faaliyetleri için bk. Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 74-91; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 325-395; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, Ankara 2003; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, haz. Salim Koca – Sinan Tarıfci, İstanbul 2020; Osman Turan, "Keykubâd I", *İA*, VI, s. 646-661; Cl. Cahen, "Kaykubâd I", *EP*, IV, s. 817-818; Faruk Sümer, "Keykubâd I", *DİA*, XXV, s. 358-359.

64 Şairin hayatı ve eserleri için bk. Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der-İrân*, III/1, s. 487-506; M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 393-397; M. E. Riyâhi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 74; O. G. Özgüdenli, "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", s. 261-262.

65 Eserin yegâne nüshası Londra'da British Library'de bulunmaktadır (Kâni'î-yi Tûsî, *Kelîle ve dimne*, British Library, Add. 7766 [= Kâni'î/BL]). Eser, Magali Tudova tarafından neşredilmiştir: Kâni'î-yi Tûsî, *Kelîle ve dimne-yi manzûm*, neşr. Magali Tudova, Tahran 1358/1979 [= Kâni'î/Tudova].

66 Kâni'î/BL, vr. 8a-9a; Kâni'î/Tudova, s. 47-50.

67 Bk. Kâni'î/BL, vr. 8b-9a, 108a-b; Kâni'î/Tudova, s. 532.

68 Eser Hasan Hüseyin Adaloğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir: Zencânî, *Sultana Öğütler: Alâeddin Keykubâta Sunulan Siyasetnâme*, İstanbul 2005. Tercümenin, yazmanın tıpkıbasımı ile birlikte ikinci baskısı: Zencânî, *Sultana Öğütler: Alâeddin Keykubâta Sunulan Siyasetnâme*, İstanbul 2019. Eser hakkında daha bk. İhsan Fazlıoğlu, "Sultan Alâeddin I. Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: *el-Letâ'ifu'l-'Alâ'iyye fi fezâ'ilî's-seniyye*", *Divân, İlmî Araştırmalar*, 3, (1997), s. 225-239.

69 Ayla Demiroğlu, *Nizâmü'd-dîn Yahyâ b. Sa'id b. Ahmed, Kitâbu Hadâ'iki's-siyer fi âdâbi'l-mulûk*, Pâyân-nâme-yi Doktorî, Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1355/1976.

70 Neşr. Muhammed Emîn Riyâhi, Tahran 1352/1973; İngilizce terc. Hamid Algar, *The Path of God's Bondsmen from*

İbn Bibî, Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ın meclisinde, hükümdarların tarihlerinden ve eski padişahların huylarından bahseden kitaplar okumayı çok sevdiğini belirterek, meclisinde müzisyenlerin semasını dinlerken musiki kitaplarından, vezin, kafiye ve usulden konuştuğunu, bazı zamanlar zengin tabiatından, berrak ve saf kalbinden şahane incilere benzeyen rubâ'iler döküldüğünü yazmaktadır⁷¹. Müellif, sultanın rubâ'ilerinden birini eserine kaydetmiştir:

7. Rubâ'î⁷²:

چون مست شدم عقل ز من پنهان است تا هوشیارم بر خردم تاوان است
می خور که میان مستی و هوشیاری وقتیست که اصل زندگانی آن است

Tercümesi:

Ayık olduğum sürece, aklım cezalıdır,
Sarhoş olduğumda ise gizlenir akıl benden.
Şarab iç! Zira sarhoşlukla ayıklık arasında,
Bir ân vardır ki, işte hayatın özü odur.

V. SULTAN IV. RUKNU'D-DÎN KILIÇ-ARSLAN (1249-1254, 1257-1266)

Şiirleri günümüze ulaşan son Türkiye Selçuklu sultanı, karışık ve çalkantılı bir dönemde tahtta bulunan IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan'dır⁷³. IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan'a ait bir rubâ'î ve bir beyit günümüze ulaşmıştır.

8. Rubâ'î⁷⁴:

از دیده من اشک روان خونین کرد تا طالع شوریده مرا غمگین کرد
بگرفت گریبان و مرا⁷⁵ چوبین کرد بهرام چو پیوست بکیوان در حال

Origin to Return, New York 1982.

71 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 228; İbn Bibî/Houtsma, s. 93; İbn Bibî/Öztürk, I, 246; İbn Bibî/Duda, s. 100.

72 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 228; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 217; İbn Bibî/Houtsma, s. 93; İbn Bibî/Öztürk, I, 246; İbn Bibî/Duda, s. 100; M. E. Riyâhi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 71-72. Bu rubâ'î bazı araştırmacılar tarafından Ömer Hayyâm'a ait kabul edilmişse de, Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'a ait olduğu anlaşılmaktadır (bk. *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 71-72; Emine Uyumaz, *Sultan I. 'Alâeddin Keykubat Devri Selçuklu Tarihi (1220-1237)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 114).

73 Hayatı ve faaliyetleri için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 473-532; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 237-266; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman* Ankara 1970, s. 56-122; Osman Turan, "Kılıç Arslan IV", *İA*, VI, s. 703-707; G. S. P. Freeman-Grenville, "Qilidj Arslan IV", *EP*, V, s. 104-105; Faruk Sümer, "Kılıcarslan IV", *DİA*, XXV, s. 404-405.

74 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 626; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 543; İbn Bibî/Houtsma, s. 290. Krş. Yazıcı-zâde/Bakır, s. 759; İbn Bibî/Öztürk, II, s. 150; İbn Bibî/Duda, s. 275; İbn Bibî/Gencosman, s. 261; İbn Bibî/Yınanç, s. 228 (Yınanç, rubâ'înin Farsça metnini Türkçeye tercüme etmeden aynen vermiştir).

75 İbn Bibî/Houtsma: مرا بگرفت گریبان و; İbn Bibî/Tıpkıbasım, İbn Bibî/Mutahiddin: مرا بگرفت و گریبان

Tercümesi:

Kara talih beni kedere boğarak,
Gözlerimden kanlı yaşlar akıttı.
Merih, Zühal ile birleştiği anda,
Yakamı tutup beni cansız bir bedene çevirdi⁷⁶.

Kaynaklarda, IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan'ın bu rubâ'îyi ölümünden kısa bir süre önce⁷⁷, içinde bulunduğu zor durumu tasvir etmek için söylediği kaydedilmektedir.

9. Beyt⁷⁸:

ولی 80 حسرات تحت ضلعی قوارص ولی 79 عبرات فوق خدی رواقص

Tercümesi:

Yanağımda rakeden gözyaşları var,
Gögüs kafesimde acı veren kederler var.

İbn Bibî, yukarıda metnini verdiğimiz beyit ve rubâ'înin yanında, IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan'ın gece gündüz dilinden düşürmediğini belirttiği bir rubâ'îyi de eserine kaydetmiştir:

10. Rubâ'î⁸¹:

وز گردش روزگار سرگردان یافت عالم ز لباس شادیم عریان یافت
هر صبح که خندید مرا گریان یافت هر شام که بگذشت مرا غمگین دید

Tercümesi:

Dünya (beni) mutluluk elbisemi (çıkarmış), çıplak buldu,
Zamanın dönmesinden şaşırılmış buldu.
Geçen her akşam beni üzgün gördü,
Gülen her sabah beni ağlar buldu.

76 Burada aynı zamanda VI. Behrâm adıyla 590-591 yılları arasında kısa bir süre Sasanî tahtında oturan Behrâm-i Çübîne telmih vardır (bk. İbn Bibî/Duda, s. 275).

77 Sultan IV. Ruknu'd-din Kılıç-Arslan, Pervâne Mu'înu'd-din Süleymân tarafından Aksaray'da boğdurularak öldürülmüştür. Öldürülmesi için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 531; N. Kaymaz, *Pervâne Mu'înu'd-din Süleymân*, s. 118-122; O. Turan, "Kılıç Arslan IV", *İA*, VI, s. 706-707; F. Sümer, "Kılıcarslan IV", *DİA*, XXV, s. 405.

78 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 609; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 530; İbn Bibî/Öztürk, II, s. 137.

79 İbn Bibî/Tıpkıbasım: ولی; İbn Bibî/Mutahiddin: ولی

80 İbn Bibî/Tıpkıbasım: دلی; İbn Bibî/Mutahiddin: ولی

81 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 610; İbn Bibî/Mutahiddin, s. 530; İbn Bibî/Houtsma, s. 278; Yazıcı-zâde/Bakır, s. 741; İbn Bibî/Öztürk, II, s. 137; İbn Bibî/Duda, s. 265; İbn Bibî/Gencosman, s. 251. Krş. İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 205; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 279; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 223.

Müellif, Sultan IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan'ın bu rubâ'îyi, ağabeyi Sultan II. 'İzzu'd-dîn Keykâvus (1246-1262)'a karşı taht kavgasında ikinci kez yenilip esir düştüğünde, durumunu soran *Havâ'ic-sâlâr*⁸² Kemâlud-dîn'e, içinde bulunduğu zor şartları ifade etmek için söylediğini belirtmektedir⁸³. Bununla birlikte müellifin, bu rubâ'înin küçük farklarla bir benzerini⁸⁴ Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'ın tahta çıkmadan önce Malatyada tutuklu bulunduğu dönemde, kaleye gelen atlıları gördüğü zaman, ağabeyi Sultan I. 'İzzu'd-dîn Kaykâvus'un ölüm haberini getirdiklerinden habersiz bir şekilde, korkuya kapılarak söylediğini kaydetmiş olması⁸⁵, söz konusu rubâ'înin kime ait olduğu ile ilgili soru işareti yaratmaktadır. Bu durumda üç ihtimal ortaya çıkmaktadır:

1. Rubâ'î, Sultan IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan'a aittir. Bununla birlikte İbn Bibî rubâ'îyi, içerisinde bulunduğu duruma uygun olmasından dolayı I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd için de kullanmıştır.
2. Rubâ'î, Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd'a aittir. Sultan IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan, dedesine ait olan bu rubâ'îyi sevdiği için sık sık söylemiştir.
3. Rubâ'î bilinmeyen bir şaire aittir. Sultan I. 'Alâ'u'd-dîn Keykubâd ve IV. Ruknu'd-dîn Kılıç-Arslan tarafından da okunmuştur.

Türkiye Selçuklu sultanlarının yanı sıra Mengüçük hükümdarı 'Alâ'u'd-dîn Dâvûdşâh b. Behrâmşâh'a ait bir rubâ'înin metni de günümüze ulaşmıştır⁸⁶:

شاهها دل دشمنان ز⁸⁷ تو با درد ست رخساره دشمن از نهيبت زرد ست

انصاف که با وجود صد غصه مرا در ملک تو آب گرم و⁸⁸ نانی سرد ست

82 "Havâ'ic-sâlâr", Selçuklular döneminde saray mutfağında sorumlu olan görevlidir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 92; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011, s. 117; S. Tüzmeç, *İbn Bibî'nin el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsi-İdari-Askerî İstîlâh ve Unvanların Tespiti, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 185).

83 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 610; İbn Bibî/Houtsma, s. 278; İbn Bibî/Öztürk, II, s. 137; İbn Bibî/Duda, s. 265.

84 Rubâ'î şu şekildedir:

وز محنت بی شمار سرگردان یافت عالم ز لباس شادیم عریان یافت
هر شام که بگریست مرا غمگین دید هر صبح که خندید مرا گریان یافت

(İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 205; İbn Bibî/Mutahiddîn, s. 197; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 279; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 223).

Tercümesi:

Dünya (beni) mutluluk elbisemi (çıkarmış), çıplak buldu,

Sayırsız acılardan şaşırılmış buldu.

Ağlayan her akşam beni üzgün gördü,

Gülen her sabah beni ağlar buldu.

85 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 205; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 279; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 223.

86 İbn Bibî/Tıpkıbasım, s. 358; İbn Bibî/Mutahiddîn, s. 326; İbn Bibî/Houtsma, s. 150; İbn Bibî/Öztürk, I, s. 367; İbn Bibî/Duda, s. 150; İbn Bibî/Gencosman, s. 138; İbn Bibî/Yinanç, s. 113 (Yinanç, rubâ'înin Farsça metnini Türkçeye tercüme etmeden aynen vermiştir).

87 İbn Bibî/Houtsma: –

88 İbn Bibî/Houtsma: –

Tercümesi:

Ey şâh! Dertlidir düşmanların gönlü senden dolayı,
 Sararmıştır düşmanın benzi senin korkundan.
 Gerçekte, yüzlerce üzüntüme rağmen,
 Senin ülkende su sıcak, ekmek ise soğuktur⁸⁹.

İbn Bîbî, muhtelif ilimlerin yanında hat ve şiir sanatı ile de uğraştığını belirttiği⁹⁰ 'Alâ'ud-dîn Dâvûdşâh'ın bu rubâ'îyi Türkiye Selçuklu Sultanı I. 'Alâ'ud-dîn Keykubâd için yazdığını kaydetmektedir.⁹¹

* * *

Sonuç olarak burada metnini ve tercümesini verdiğimiz şiirler, Türkiye Selçuklu sultanlarının, kendilerinden önceki Büyük Selçuklu sultanları gibi, şiir ve edebiyata büyük ilgi duyduğunu ve Farsçaya iyi derecede vakıf olduğunu göstermektedir. Yine bu şiirler, İran edebiyatının Türkiye Selçuklu sultanları ve saray çevresinde büyük kabul gördüğünü de açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Farsça şiir yazma geleneği Hârezmşâh, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı ve Safevî hükümdarları tarafından devam ettirilmiştir⁹².

89 Herbert W. Duda “*nânî serd*” (soğuk ekmek)’i “makbul olmayan, tatsız ekmek” (*freudloses Brot*) şeklinde yorumlamıştır: “*Doch in deinem Reiche warmes Wasser – kaltes [scl. freudloses] Brot habe*” (bk. İbn Bîbî/Duda, s. 150).

90 İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 345, 350, 358; İbn Bîbî/Öztürk, I, s. 356, 360, 367.

91 İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 358; İbn Bîbî/Houtsma, s. 150; İbn Bîbî/Öztürk, I, s. 367; İbn Bîbî/Duda, s. 150.

92 Bk. Osman G. Özgüdenli, “Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 25-51; Vladimir Minorsky, “Karakoyunlu Cihanşâh ve Şiirleri”, Türkçe terc. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), s. 153-180; Jale Demirci, “Cihanşâh (Hakikî) Divanının İki Yeni Nüshası”, *Türkoloji Dergisi*, XII/1, (1997), s. 127-138; Şadi Aydın, “Farsça Divan Sahibi Osmanlı Sultanları ve Divânlarının Nüshaları”, *Nüsha, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/6, (2002), s. 45-56; Abdurrahman Naci Tokmak, *Şerh-i hâl-i Sultân Cem ve tahkîk u tahlîl-i divân-i fârsî-yi û*, ed. Vahhâb Velî, Tahran 1380/2001.

KAYNAKÇA

- Aydın, Şadi, "Farsça Divan Sahibi Osmanlı Sultanları ve Divânlarının Nüshaları", *Nüsha, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/6, (2002), s. 45-56.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211): Gazi-Şehit*, Ankara 1997.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, I-III, Cambridge 1956; haşiyelerle Farsça terc. Fethullâh Muctebâ'î, *Târih-i edebî-yi İrân*, I, *ez-Firdevsî tâ-Senâ'î*; II, *ez-Senâ'î tâ-Sa'dî*, Farsça terc. G. Huseyn Sadrî Afşâr; *ez-Sa'dî tâ-Câmî*, Farsça terc. 'Alî Asgar Hikmet, Tahrân 1341/1962, 1351/1972, 1339/1960.
- Cahen, Cl., "Kaykâ'üs", *EP*², IV, s. 813.
- Cahen, Cl., "Kaykhusraw", *EP*², IV, s. 816.
- Cahen, Cl., "Kaykubâd I", *EP*², IV, s. 817-818.
- Cahen, Cl., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Türkçe terc. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.
- Cong, Bodleian Library, (Oxford), Elliot 292.
- Dâniş-nâme-yi edeb-i Fârsî*, VI, *Edeb-i Fârsî der Anâtoli ve Bâlkân*, ed. Hasan Anûşe, Tahran 1383/2005.
- Demirci, Jale, "Cihanşah (Hakikî) Divanının İki Yeni Nüshası", *Türkoloji Dergisi*, XII/1, (1997), s. 127-138.
- Demiroğlu, Ayla, *Nizâmu'd-dîn Yahyâ b. Sa'id b. Ahmed, Kitâbu Hadâ'iki's-siyer fi âdâbi'l-mulûk*, Pâyân-nâme-yi Doktorî, Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1355/1976.
- Duda, Herbert W., "İbn Bibî", *EP*², III, s. 737-738.
- Durand-Guédy, David, "The Quatrains of Toghrîl III. Some Reflections about the Literacy and Culture of Saljuqs", *Rulers as Authors*, ed. S. Brentjes – M. Fierro – T. Seidensticker, (yayında), s. 1-31.
- Düzen, İbrahim, *Muhammed b. Gâzî el-Malatyevi ve Eseri Ravzatu'l-'ukûl*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü, I-II, Erzurum 1978.
- Erzi, Adnan Sadık, "İbn Bibî", *İA*, V/2, s. 712-718.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Sultan Alâeddin I. Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: *el-Letâ'ifu'l-'Alâ'iyye fi fezâ'ili's-seniyye*", *Divân, İlmî Araştırmalar*, 3, (1997), s. 225-239.
- Fragner, Bert G., "Wem gehört die Stadt? Raumkonzepte in einer Chronik der Seldschukenzeit", *Erzähler Raum in Literaturen der islamischen Welt*, ed. Roxane Haag-Hguchi – Christian Szyska, Wiesbaden 2001, s. 95-111.
- Freeman-Grenville, G. S. P., "Qilidj Arslan IV", *EP*², V, s. 104-105.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Mecdüddin İshak", *DİA*, EK II, s. 210-211.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Mecdüddin İshak", *Belleten*, LXXVI/276, (2012), s. 421-432.
- Hillenbrand, Carole, "Râwandî", *EP*², VIII, s. 460-461.
- İbn Bibî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bibî/ Tıpkıbasım]; *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, neşr. Necati Lugal – Adnan Sadık Erzi [– Muctebâ Mînovî], I, Ankara 1957 [= İbn Bibî/Lugal-Erzi]; *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011 [İbn Bibî/Mutahiddîn]; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-name]*, I, Ankara 1996 [= İbn Bibî/Öztürk]; İbn Bibî'nin muhtasar versiyonu: neşr. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bibî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris*, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides, vol. IV, Leiden 1902 [= İbn Bibî/Houtsma]; Almanca terc. Herbert W. Duda, *Die Seldschukengeschichte des Ibn Bibî*, Kopenhagen 1959 [= İbn Bibî/Duda]; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi: İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar*

- Selçuknâmesi*, (notlar ilave eden Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1941 [= İbn Bîbî/Gencosman]; Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuk-nâme*, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, İstanbul 2007 [= İbn Bîbî/Yinanç].
- Kâdı Burhânü'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî, *Enîsu'l-kulûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2984; Selçuklular ile ilgili kısmın neşri ve tahlili: M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (1943), s. 459-521.
- Kâni'î-yi Tûsî, *Kelîle ve dimne*, British Library, Add. 7766 [= Kâni'î/BL]; Kâni'î-yi Tûsî, *Kelîle ve dimne-yi manzûm*, neşr. Magali Tudova, Tahran 1358/1979 [= Kâni'î/Tudova].
- Kaya, Selim, "Süleymanşah II", *DİA*, XXXVIII, s. 105-108.
- Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus 1211-1220*, Ankara 1997.
- Köprülü, M. Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (1943), s. 379-521.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamani*, haz. Salim Koca – Sinan Tarıfci, İstanbul 2020.
- Mahmûd Hidâyet, *Golzâr-i Câvidân*, II, Tahran 1354/1976.
- Meisami, J. S., "Râvandî's *Râhat al-sudûr*: History or Hybrit?", *Edebiyat*, 5, (1994), s. 181-215.
- Meisami, J. S., *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh 1999.
- Melville, Charles, "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer – S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 135-166.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011.
- Minorsky, Vladimir, "Karakoyunlu Cihanşâh ve Şiirleri", Türkçe terc. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), s. 153-180.
- Muhammed b. Gâzi el-Malatevî, *Beridu's-sa'âde*, neşr. Muhammed Şirvânî, Tahran 1351/1972.
- Muhammed b. Gâzi el-Malatevî, *Ravzatu'l-'ukûl*, neşr. Muhammed Rûşen, Tahran 1382/2003.
- Muhammed Emîn Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul 1995.
- Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enîsu'l-halve ve celisu's-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670.
- Necmu'd-dîn-i Dâye *Mîrsâdu'l-'ibâd min el-mebde ile'l-me'âd*, neşr. Muhammed Emîn Riyâhî, Tahran 1352/1973; İngilizce terc. Hamid Algar, *The Path of God's Bondsmen from Origin to Return*, New York 1982.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbn Bîbî", *DİA*, XIX, s. 379-382.
- Özaydın, Abdülkerim, "İsti'râz", *DİA*, XXIII, s. 373-374.
- Özaydın, Abdülkerim, "Râvendî", *DİA*, XXXIV, s. 471-472.
- Özgüdenli, Osman G., "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 39-67.
- Özgüdenli, Osman G., "Hârezmşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 25-51.
- Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 633-644.
- Özgüdenli, Osman G., "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", *Prof. Dr. Erdoğan Merçile Armağan (75. Doğum Yılı)*, ed. E. Uyumaz – A. Usta – M. Kesik – C. Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 258-284.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020.

- Peacock, A. C. S., "Local Identity and Medieval Anatolian Historiography: Anavî's Anîs al-Qulûb and Ahmad of Niğde's al-Walad al-Shafîq", *Studies on Persianate Societies*, 2, (2004), s. 115-125.
- Rizâ-kulu Han Hidâyet, *Mecma' u'l-fusehâ*, neşr. Muzâhir Musaffâ, I, Tahran 1336/1957.
- Sachau, Ed. – Hermann Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî, and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, I, *The Persian Manuscripts*, Continued, Completed and Edited by Hermann Ethé, Oxford 1889.
- Sevim, Ali, "Keyhusrev I", *DİA*, XXV, s. 347-349.
- Storey, C. A., *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, I/1-2, London 1970-1972; II/2, London 1971; François de Blois, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, V/1, To A.D. 1100, London 1992; V/2, *Poetry ca A.D. 1100 to 1225*, London 1994; İlavelerle Farsça terc. Y. Aryanpûr-S. İzedî-K. Keşâverz, *Edebiyyât-i Fârsî, ber-mebnâ-yi te'lîf-i İstorî, tercume-yi Y. Bregel*, ed. Ahmed Munzevî, I-II, Tahran 1362/1983.
- Sümer, Faruk, "Keykâvus I", *DİA*, XXV, s. 352-353.
- Sümer, Faruk, "Keykubâd I", *DİA*, XXV, s. 358-359.
- Sümer, Faruk, "Kılıç Arslan IV", *DİA*, XXV, s. 404-405.
- Tokmak, Abdurrahman Naci, *Şerh-i hâl-i Sultân Cem ve tahkik u tahlîl-i divân-i fârsî-yi û*, ed. Vahhâb Velî, Tahran 1380/2001.
- Turan, Osman, "Keyhusrev I", *İA*, VI, s. 613-620.
- Turan, Osman, "Keykâvus I", *İA*, VI, s. 631-642.
- Turan, Osman, "Keykubâd I", *İA*, VI, s. 646-661.
- Turan, Osman, "Kılıç Arslan IV", *İA*, VI, s. 703-707.
- Turan, Osman, "Süleymanşah II", *İA*, XI, s. 219-231.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Tüzmeç, Seyfullah, *İbn Bibî'nin el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstîlâh ve Unvanların Tespîti, Tahlîl ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Selçuklu Tarihi (1220-1237)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 1997; *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı – Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, haz. Recep Toparlı, Ankara 2014.
- Vahhâb Velî – İlhâme Miftâh, *Nigâhî be-revend-i nufûz ve gosteriş-i zebân u edeb-i Fârsî der-Türkiye*, Tahran 1374/1995.
- Yazıcı, Tahsin, "Ebn Bibî", *Elr.*, VIII, s. 8-9.
- Yazıcı, Tahsin, "Muhammed b. Gâzî", *DİA*, XXX, s. 528.
- Yazıcı, Tahsin, *Fârsî-nevisân-i âsyâ-yi sagîr*, Tahran 1370/1991.
- Yazıcı-zâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, [*Oğuznâme-Selçuklu Tarihi*], (*Giriş-Metin-Dizin*), haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009 [= Yazıcı-zâde/Bakır]; Yazıcı-zâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, neşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjucides*, vol. III, *Histoire des Seldjucides d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibî. Texte Turc*, Leiden 1902 [= Yazıcı-zâde/Houtsma].
- Yıldız, Sara Nur, "A Nadîm for the Sultan: Râwandî and the Anatolian Seljuks", *Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, ed. A. C. S. Peacock – Sara Nur Yıldız, London 2013, s. 91-111.
- Zebihullâh Safâ, *Târih-i Edebiyyât der-İrân*, II-III/1-2, Tahran 1373/1994.
- Zencânî, *Sultana Öğütler: Alâeddîn Keykubad'a Sunulan Siyasetnâme*, Türkçe terc. Hasan Hüseyin Adaloğlu, İstanbul 2005; *Sultana Öğütler: Alâeddîn Keykubad'a Sunulan Siyasetnâme*, Türkçe terc. Hasan Hüseyin Adaloğlu, İstanbul 2019 (yazmanın tıpkıbasımı ile birlikte).

EKLER

EK 1 : Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Şiirler.

EK 2 : Sultan I. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus’a ait bir rubâ‘î (Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enîsu’l-halve ve celîsu’s-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670, vr. 64b).

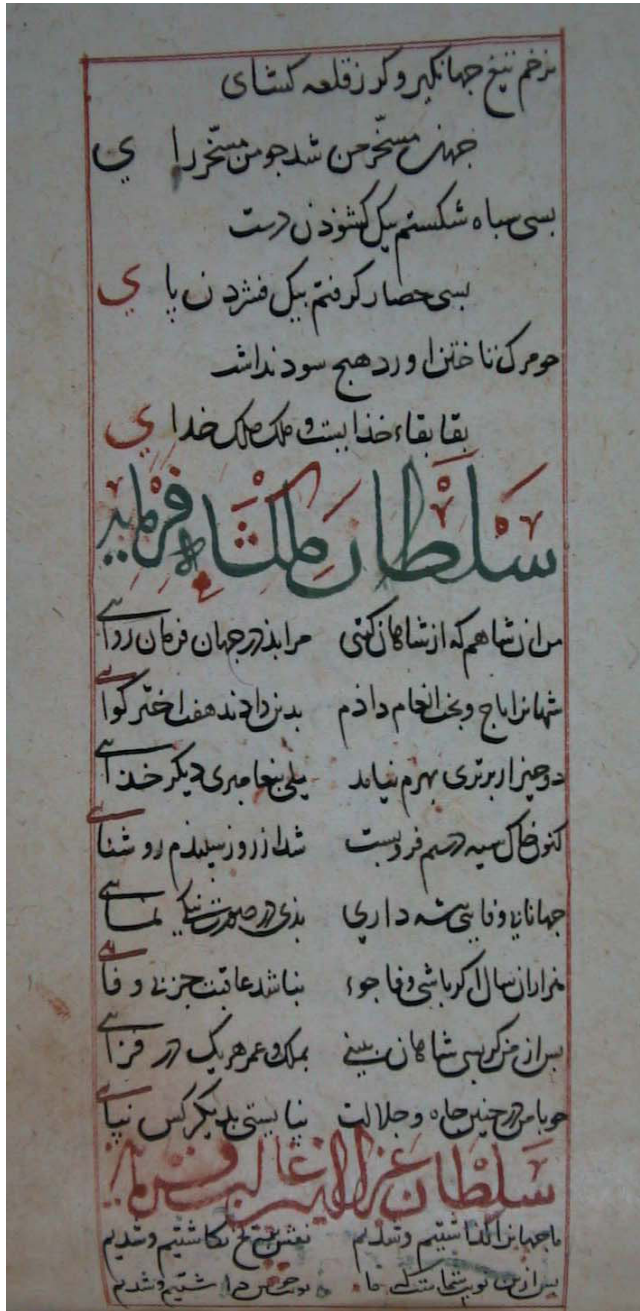
EK 3 : Melik Nâsiru’d-dîn Berkyarukşâh b. II. Kılıç-Arslan tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Hûrzâd u Perizâd* hikâyesinin giriş kısmının Farsça metni.

EK 4 : Melik Nâsiru’d-dîn Berkyarukşâh b. II. Kılıç-Arslan tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Hûrzâd u Perizâd* hikâyesinin giriş kısmının Türkçe tercümesi.

EK 1: Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Şiirler

Selçuklu Sultanı	Günümüze Ulaşan Şiir Sayısı
I. Giyâsu’d-dîn Keyhusrev	2
II. Ruknu’d-dîn Süleymânşâh	2
I. ‘İzzu’d-dîn Keykâvus	2
I. ‘Alâ’u’d-dîn Keykubâd	1
IV. Ruknu’d-dîn Kılıç-Arslan	3
TOPLAM	10

EK 2: Sultan I. 'İzzu'd-dîn Keykâvus'a ('İzzu'd-dîn-i Gâlib) ait bir rubâ'î

(Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enisü'l-halve ve celîsü's-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670, vr. 64b).

EK 3: Melik Nâsiru'd-dîn Berkyarukşâh b. II. Kılıç-Arslan tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Hûrzâd u Perîzâd* hikâyesinin giriş kısmının Farsça metni

[در توحید باری تعالی عز اسمہ]

تعالی الله خداوند مقدس	پدید آرنده سقف مقرنس
برید حضرتش بیک دو رنگی	بصورت مختلف رومی و زنگی
بنقش کعبتین صنع بی مر	مششدر کرده نطع هفت کشور
زکان لعل لولو در دل خاک	فرو ریزد ز رواقدان افلاک
رساننده بگوش چار گوهر	طنین این کهن طاس مدور
نیشته قدرتش بر تختۀ خاک	رقوم نقش تأثیرات افلاک
درین دیر مدور شکل مینا	دو قرص از نور گردانیده پیدا
چو وهم نیزرو اندر تکاپوی	رَوَنده سال و مه چون آب درجوی
حدیث نقد و جنس چار عنصر	تهی مغزان سخن رانند از آن پر
خداوندا چو ما را آفریدی	و ز آنها کآفریدی برگزیدی
گه عجز از کرم فریاد ما رس	که لطفت جمله را فریادرس بس

[در مدح و ثنای مصطفی علیه السلام]

دروود از ما روان بر جان مهتر	که از کون و مکان او بود بهتر
خدیبو شهر دار الملک لولاک	شده ذاتش سبب در خلق افلاک
نبی بود و مبین منهج دین	هنوز آدم غریق الماء والطین
شده چشم و چراغ هر دو عالم	بر این درگه طفیل اوست آدم
همایون ذات او مقصود کونین	گرفته عرش را در زیر نعلین
یتیم بی نوا لیکن جهان بخش	شده در زیر پایش آسمان بخش

[در حسب حال خودش]

چو از کتم عدم نقاش تقدیر	مرا بر لوح فطرت داد تصویر
نهاد چرخ را جستم بدانش	مگر پیدا شود بر من نهانش
بسی اسرار بر من گشت پیدا	ازین هفت امهات و چار آبا

شمر د از عمر هفده خصل بر من	بند سال و مه این سبز گلشن
ز اشراق الهی حاصل آمد	هنرهایی که تزیین دل آمد
دلم را آرزوی نظم برخاست	بدانستم بد از نیک و چپ از راست
سخن در نظم و نثر آغاز کردم	چو بر اوج هنر پرواز کردم
نشسته بر بساط شهر یاری	مرا ز اول چو خاطر داد یاری
چو زلف خوب رویان رفته درهم	گشادم چشم و دیدم کار عالم
گرفته سخت چون می مردم مست	گریبان امل هر یک بدو دست
فرو ماندم ز تری خُشک بر جای	چو دیدم کار عالم بی سر و پای
که هر نی را کجا باشد طبرزد	نسیم لطف ایزد بانگ بر زد
درین بستان گل بی خار خواهی	ز شاهی برتر آی ار بار خواهی
چو عیسی شربت قربت چشیدم	چو خود را در مقام عجز دیدم
سپاسش را زبانم شد سرایان	ز روی بندگی چون نیک رایان
دلی ⁹³ مجروح دارم مرهمی ده	همی گفتم که یا رب محرمی ده
نگه دارش ز آیین تباهی	چو دادی بنده را این تخت شاهی

(İbn Bîbî/Tıpkıbasım, s. 23-24; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 32-35; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 24-26).

EK 4: Melik Nâsiru'd-dîn Berkyarukşâh b. II. Kılıç-Arslan tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Hûrzâd u Perîzâd* hikâyesinin giriş kısmının Türkçe tercümesi

Şanı Yüce Olan Allah'ın Tevhîdi Hakkında

Yüce Allah, Ulu Tanrı bu mukaddes gökkubbeyi ortaya çıkarandır.
 Habercisi, onun huzurundan beyaz (gündüz) ve siyah (gece) surette iki renk (getirdi).
 Sonsuz ihsanı ve zarlarının nakışıyla, yeryüzünü yaratarak yedi iklimi örtü (yaptı).
 Göklerin kabından toprağın kalbindeki madenlere yakutlar, inciler döktü.
 (O) dört unsurun kulağına bu dönen kadîm gökyüzünün sedasını ulaştırandır.
 Yeryüzüne göklerin tesirlerinin şekil ve rakamlarını onun kudreti yazmıştır.
 Bu dönen gök kubbede nurdan iki küre (ay ve güneş) yaratmıştır.
 Bunlar hızla hareket eden hayal/düşünce gibi, nehirdeki su gibi yılları ve ayları meydana getirir.
 Zihni boş olanlar dört unsurun cinsi ve haberlerin tenkidi üzerine çok söz söylerler.
 Ey Allahım! Bizi yarattın ve yarattıkların arasında en seçkini kıldın.
 Aciz kaldığımızda merhametinle bizim feryadımıza yetiş; zira (senin) lütfun, herkesin feryadına yetişecek kadar geniştir.

(Hz.) Mustafâ'nın (A.S.) Medhi ve Senâsı Hakkında

Bizden, en kıymetli cana, yaratılanların en güzeline selâm olsun.
 (O) Levlâk ülkesinin padişahıdır. Zatı göklerin yaratılmasına sebep olmuştur.
 Henüz insan su ve çamurun içindeyken, o, peygamber ve din yolunun rehberi idi.
 O, her iki âlemin de gözü ve ışığı oldu. Bu dergâhta Adem ona bağlıdır.
 Onun kutsal zatı her iki dünyanın da maksadıdır. O, arşı iki ayağı altına aldı.
 Yoksul bir yetimdi, fakat dünyalar bağışlardı. Ayağının altında gökyüzü parçalara ayrıldı.

(Müellifin) Kendisiyle Hasbihali Hakkında

Takdir nakkaşı, yokluk dünyasından (alarak) bana fitrat levhasında şekil verdi.
 Gizeminin bana aşikâr olmasını umarak, ilimle gökyüzünün yapısını araştırdım.
 Bu yedi anne ve dört babanın birçok gizemi bana aydınlandı.
 Bu yeşil gül bahçesinin zaman tavlusunda, ömürden on yedi yıl geçti,
 İlahî ilhamla gönlün süsü olan meziyetler elde ettim.
 Kötüyü iyiden, solu sağdan (ayırma) öğrenince, gönlüme şiir yazma arzusu düştü.
 Sanatın en üst makamına yükselerek, nazım ve nesirle söz söylemeye başladım.
 İlk önce bana destek olan hafızam, gelip bendeki en yüksek yere oturdu.
 Gözümü açtım ve dünya işlerine baktım. (O işler), güzel yüzlülerin zülfü gibi birbirine karışmıştı.
 Emel eli herbir işi, sarhoş bir adamın şarap kadehini tuttuğu gibi sıkıca tuttu.
 Dünya işlerini düzensiz görünce, çaresiz kalıp kuruyu yaşı araştırmaktan vazgeçtim.

Sonra Tanrı'nın lütuf rüzgârı ses vererek, neredeki kamışın şekerli olduğunu (bildirdi).
“Eğer bu bahçede dikensiz bir gül ve meyve istiyorsan, şâhlıktan uzak (dur)” dedi.
Kendimi acizlik makamında görünce, Hz. İsâ gibi Allah'a yakınlık (*kurbet*) şerbetini içtim.
Akıl ve tedbiri iyi olanlar gibi kulluk gereği, onun (Allah) övgüsü hakkında ağzımı açtım.
Sürekli: “Yâ Rab, bana yakınlığımı göster; yaralı bir kalbim var, merhem ver.
Bu padişahlık tahtını kuluna verdiğinde, onu kötü âdetlerden koru” dedim.

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE TÜRK SANATI TARİHİ: TEORİK ÇALIŞMALAR VE ARAŞTIRMACILARLA TEMASLARI*

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATURK AND TURKISH ART HISTORY: HIS THEORETICAL STUDIES AND CONTACTS WITH RESEARCHERS

Anılcan SİÇRAYIK**

F. Nalân TÜRKMEN***

Öz

20. yüzyılın başlarında dünyada ve Türkiye’de Türk sanatı alanında yapılan çalışmalar henüz kurumsal bir nitelik kazanmamış olup, münferit araştırmacılar tarafından yürütülmüştür. Bu kurumsallaşma eksikliğine, Türk sanatının hususiyetlerini tespit etmeye yarayacak sanat eserleri hakkında bilgi ve yayın eksikliği ile siyasi maksatlar da eklenince ortaya konulan yayınlarda Türk sanatı hakkında eksik ve yanlış değerlendirmeler yapılması sonucu doğmuştur. Böyle bir dönemde Türkiye’de siyasi anlamda önemli bir dönüşümü gerçekleştiren Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün, Türk sanatının mahiyetinin doğru anlaşılması üzerine çalışmaları ve desteği bugüne kadar yeterince ele alınmamış bir konudur. Sosyal bilimlere bir bilim adamı seviyesinde merakı olan Gazi’nin, Türk sanatı sahasına da ilgisi olduğu, okuma ve not olarak çalışma faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Atatürk’ün, sanat tarihi ile ilgili okuma faaliyetlerinde özellikle Türk sanatında etkileşimler ve devamlılıklar üzerinde durduğu, Türk tarihini olduğu gibi Türk sanatını da bütüncül bir bakış açısı ile incelediği görülmektedir. Diğer taraftan 1933 yılında yeni yapılanan İstanbul Üniversitesi’nde Türk sanatı eğitimi yapılacak bir Sanat Tarihi Bölümü kurulması fikrine sıcak bakması, Türk sanatı araştırmalarının kurumsal bir mahiyet kazanmasını istemesi bağlamında önemli bir veridir. Bu çalışmada özellikle Cumhurbaşkanlığı döneminde Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Türk sanatına olan ilgisi, bu alanda yaptığı araştırmalar ve araştırmacılar ile temasları ele alınmaktadır. Türk sanatının kaynaklarını yerinde görmesi bakımından büyük önem taşıyan eski eser ve müze ziyaretleri ile buralarda yaptığı eser incelemeleri ise ayrı bir makalede ele alınacaktır. Araştırmanın temel kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Arşivi’nden temin edilen ve tamamı ilk kez yayınlanan belgeler ile dönemin günlük gazeteleri ve araştırma eserleri oluşturmaktadır.

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. F. Nalân Türkmen danışmanlığında hazırlanan “Cumhuriyet Döneminde Türk Sanatı Araştırmaları ve Yazımı (1923-1938)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sicrayik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8922-200X

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye, nalan.turkmen@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2033-3710

Anahtar Kelimeler: Atatürk, sanat tarihi, Türk sanatı, Fredrik Robert Martin, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü

Abstract

At the beginning of the 20th century, the studies conducted in the field of Turkish art in Turkey and the world had not yet gained an institutional character and had been carried out by independent researchers. This problem was further exacerbated by problems such as political agenda as well as the lack of informed publications that could help determine the character of Turkish art. The resulting studies revealed many mistakes and misinterpretations. In this context, the meaningful efforts and support of Mustafa Kemal Atatürk for a correct understanding of Turkish art have not been adequately studied. His readings and study notes reveal the interest of Atatürk in the field of Turkish art just as in the social sciences. It is clear that he was particularly interested in the interactions and continuities in Turkish art and approached the matter in a holistic manner just as he approached the field of Turkish history. Moreover, his approval of establishing an Art History Department at Istanbul University, which had been restructured in 1933, demonstrates his support for the institutionalization of research on Turkish art in Turkey. This study deals with Atatürk's interest in Turkish art and his contacts with researchers particularly during the period of his presidency. His visits to museums and his study of ancient artifacts will be tackled in a different article. The main sources for this research consist of documents obtained from the Turkish Presidential Archives as well as daily newspapers and research works of the period.

Keywords: Atatürk, art history, Turkish art, Fredrik Robert Martin, İstanbul University Art History Department

Giriş

Tarih boyunca pek çok medeniyet, kendinden önceki toplumların ürettiği sanat eserlerine ilgi duymuştur. Avrupada bu ilgi Giorgio Vasari (1511-1574) ile 16. yüzyılda sistemli bir hâl almaya başlamış, Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) ile birlikte tanım, üslup, tasnif gibi kavramlarla modern anlamda sanat tarihi biliminin temelleri atılmıştır. 18. yüzyılın sonlarında kurulmaya başlanan müzeler, malzemeyi tanıyabilecek uzmanların yetiştirilebilmesi için eğitim faaliyetlerini de desteklemiş, böylece 19. yüzyılda Avrupada sanat tarihi bölümleri açılmaya başlamıştır. Bu anlamda bilinen ilk kürsü 1813 yılında Almanya'da Göttingen Üniversitesi'nde kurulan sanat tarihi kürsüsüdür. Bunu, Avusturya ve İsviçre'deki üniversitelerde açılan diğer sanat tarihi kürsüleri takip etmiştir.¹ Türkiye'de ise akademik anlamda sanat tarihi bölümü Avrupadaki örneklerinden ancak yüz yıl sonra tesis edilebilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen eğitim ve kültür politikası, başlı başına bağımsız bir dal olarak sanat tarihi eğitimi verilmesini gerekli kılmış, bu bağlamda ilk olarak 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sanat Tarihi Kürsüsü eğitim hayatına başlamıştır.² Ancak ülkemizde sanat tarihi üzerine yapılan münferit araştırmalar ve çeviri faaliyetleri 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Osmanlı döneminde Türkiye'de sanat tarihi alanında yapılan yayınlar Mustafa Sürün tarafından hazırlanan doktora tezi ile kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Sürün, çalışmasında 1857-1923 yılları arasında

1 Vernon Hyde Minor, *Sanat Tarihinin Tarihi*, çev. Cem Soydemir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 37.

2 F. Nalân Türkmen, "Türk Sanat Tarihinde Öncü Kurumlar ve Kuruluşlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 14, (2009), s. 624.

Türkçe elli dokuz adet sanat tarihi ile ilgisi bulunan telif ve tercüme kitap basıldığını tespit etmiştir.³ Mehmet Nuhuğlu ise konu ile ilgili bir çalışmasında 1893-1922 yılları arasında on sekiz dergi/gazetede kırk iki makale/yazı yayımlandığını kaydetmiştir.⁴ Zikredilen yayınlar arasında telif eser olarak mimari, el sanatları, kitap sanatları gibi Türk sanatının çeşitli sahalarına değinen yayınlar son derece azdır. Henüz sanat eserlerinin yayınlar vasıtası ile tanıtılmadığı, iletişim ve ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu bu devirde, araştırmacılar tarafından kendine has belirli özelliklerinin tespit edilerek bütüncül manada ele alınabilmiş bir “Türk Sanatı” kavramının ortaya konulduğunu söylemek son derece zordur.

Kurumsallaşmanın olmadığı bu yıllarda Türk sanatı araştırmalarında yabancı mütehassısların ağırlığı göze çarpmaktadır. Türk sanatlarına dair 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan etütlerde yabancı bilim adamları ele aldıkları sınırlı konuları “İslam Sanatı” başlığı altında incelemişler⁵ ve Türk sanat eserlerini İslam, Arap, İran ve Bizans sanatlarından alınmış unsurlar olarak görmüşlerdir.⁶ Yabancı bilim adamları tarafından gerek yayın ve araştırma eksikliğinden gerek “görmezden gelme” düşüncesi ile bu sathi ele alışlar kimi zaman dönemin siyasi olayları ile de birleştirilmiş ve Avrupa’da 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türk kültürünü ve meydana getirdiği eserleri küçümseme hatta zaman zaman aşağılama yaklaşımları görülmeye başlanmıştır. Örneğin 19. yüzyılda genel geçer restorasyon ilkelerini belirlemesi ile tanınan mimar Viollet le Duc (1814-1879), Bursa Yeşil Cami’nin restorasyonunu da yapan Léon Parvillée’in *Architecture et Décoration Turques au XVe Siècle* [15. Yüzyıl Türk Mimarisi ve Süslemesi] (Paris 1874) isimli kitabında yer alan makalesinde “Türk sanatı var mıdır? Türklerin âdet ve dinlerine uyan bir sanatı veya sanatları tatbik etmeleri gayet tabiidir. Fakat orijinal ve şahsi bir sanat yaratıklarını da ispat güçtür”⁷ ifadelerini kullanmıştır. Alphonse Gosset (1835-1914) ise işi daha da ileri götürerek mimaride kubbenin gelişimini konu alan *Les coupoles d’Orient et d’Occident* [Doğu ve Batı Kubbeleleri] (Paris 1889) isimli eserinde “Osmanlılar çoban ve savaşçıdırlar, onlarda ne sanat ne de sanatçı bulunur”⁸ gibi hakaretâmiz ifadelerle yer vermiştir.

II. Meşrutiyet devrinden itibaren milliyetçilik anlayışı ile birlikte Türk sanatı sahasında da gelişmeler kaydedilmeye başlanmıştır. Halil Ethem Eldem (1861-1938), Celal Esad Arseven (1876-1971), Ahmet Refik Altınay (1881-1937), Sedat Çetintaş (1889-1965) ve İbrahim Hakkı Konyalı (1896-1984) gibi isimler gazete ve mecmualarda Türk sanatı tarihi hakkında münferit inceleme ve değerlendirmelerini yayınlarak toplumu bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak bu faaliyetlere rağmen bu dönemde henüz gerek yerli gerek yabancı bilim çevrelerinde açık bir “Türk Sanatı”

3 Mustafa Sürün, *Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları: 1850-1923 Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 2.

4 Mehmet Nuhuğlu, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’indeki Gazete ve Dergilerde Yayınlanan Sanat ve Sanat Tarihi Yazılı Makalelerinde Fikri Yapı”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 56, (2013), s. 84.

5 Tahsin Öz, “Atatürk ve Türk Sanatları” *Bellekten*, S. 80, (1956), s. 585.

6 Oktay Aslanapa, “Atatürk’ün Kültür ve Sanat Faaliyetleri”, *Erdem*, S. 6, (Eylül 1986), s. 741.

7 Alıntılayan Tahsin Öz, “Atatürk ve Türk Sanatları”, s. 586.

8 Alıntılayan Selçuk Mülayim, “Mâziperestler ve Sanat Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 14, (2009), s. 21.

anlayışı oluşmadığı görülmektedir. Keza bu yıllarda Celâl Esad Arseven genç bir yazar olarak *İkdam* gazetesi için hazırladığı küçük makalelerden birine başlık olarak “Türk Sanatı” ismini vermek istediğinde gazetenin tahrir heyeti böyle bir sanat olamaz diyerek başlığı çizmiş, yerine “İslâm Sanatı” yazılmasını kararlaştırmış ve yazı öyle yayınlanmıştır.⁹ Yabancı araştırmacılar da Türk sanatına dair bilgisizliklerinden kaynaklanan yorumlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin; Adolphe Thalasso *Lart Ottoman: Les Peintres de Turquie [Osmanlı Sanatı: Türkiye'nin Ressamları]* (Paris 1910) isimli kitabında “Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 1874 tarihine kadar ancak iki sanatkar isminin keşfine mucip olabildiği”¹⁰ gibi ifadelerle yer verecektir.

Yabancı araştırmacılar tarafından Türk sanatı sahasında böylesine bir vurdumduymazlık yaşanırken aynı dönemde Osmanlı topraklarında eski eser bilinci eksikliğinin yarattığı bir sonuç olarak Türk sanatının hususiyetlerinin belirlenmesinde kaynak mahiyetinde olan eserlerin büyük bir tahribat içinde olduğu ve korumaya yönelik akademik gayretlerin de gereksiz addedildiği görülmektedir. Öyle ki Halil Ethem Bey, bu yıllarda “Bu kırık taşları bu kadar masrafla toplamakta ne mana vardır? Bunlar hükümete büyük yük oluyor. Bunları satın başımızdan def etmeliyiz!”¹¹ gibi tepkilerle karşılaştığını kaydetmektedir.¹²

Avrupa'da 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görülmeye başlanan ve yukarıda örnekleri ile zikredilen Türk kültürünü ve meydana getirdiği eserleri değersizleştirme yaklaşımları, I. Dünya Savaşı'nın ardından Türklerin savaş suçlusuna dair görüşler ile birleşerek siyasi bir boyut da kazanmıştır. Bu küçümseme yaklaşımları ile mücadele etme düşüncesi Kurtuluş Savaşı'nın ardından Cumhuriyet idaresinin de önde gelen uğraşları arasında yer almıştır. Ancak Türkleri temel tarih anlatısı içerisinde dışlayan ya da yok sayan tarih görüşleri 1930'lu yıllarda dahi görülmektedir. Nitekim Afet İnan, 1935 yılında Cenevre Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Bilimler Fakültesi'nin Yakın Çağ ve Modern Tarih bölümünde takip ettiği dersleri sırasında Türk kültürü hakkında duyduğu bazı olumsuz ifadeleri Atatürk'e yazdığı mektuplarda şöyle aktarır:

...Bazı profesörlerimiz genel tarih içinde dahi Türklerin durumundan hiç bahsetmiyorlar veyahut da bazen “barbar” deyimini kullanıyorlardı. Bu deyimlere seminerlerde itiraz etmeye başlamıştım fakat verdikleri cevap elimizde tarihi belgeler olmadığı ve yayınlarda bulunmadığı için bilmiyoruz diyorlardı...¹³[Profesör]... Türkler, Perslerden ve Bizanslılardan miras aldılar ve onu idame ettiriler, fakat kendileri bir şey ilave etmediler, diyordu. Ben bu hususta profesörle hemfikir olamayacağımı Türklerin eski ve yeni devirlerde çok büyük medeniyetler yarattıklarını ve 16. asrın

9 Oktay Aslanapa, “Atatürk'ün Kültür ve Sanat Faaliyetleri”, s. 742.

10 Alıntılaman Tahsin Öz, “Atatürk ve Türk Sanatları”, s. 586.

11 Halil Ethem Bey, “Müzeler”, *Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar Müzakere Zabıtları*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 539.

12 Bu ve benzeri bilinç eksikliği dolayısıyla yaşanan tahribat için bk. Anılcan Sıçrayık, *İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

13 Afet İnan, *Atatürk'ten Mektuplar*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 28.

başlangıcında medeniyetin numunelerini verdiğini bazı misaller göstererek anlattım. Bunları dinlemek ile beraber kabul etmiş görünmedi. Sizin milliyetperverliğinizi rencide etmek istemem fakat Türkler Avrupa'dan üstün olamazlardı, dedi...¹⁴

Tüm bu olumsuz değerlendirmeler esasında Cumhuriyet döneminde tekâmül eden milliyetçilik anlayışları ile birlikte Türk sanatı araştırmalarında büyük bir ivme kazanılmasına vesile olmuştur. Ancak örnekleri zikredilen yok sayma yaklaşımlarına bir tepki olarak, Anadolu'daki Türk varlığının binlerce seneye dayandığını ispat edebilmek adına Hitit, Frig, Sümer gibi eski çağ medeniyetleri Türk kültür tarihinin parçaları olarak kabul edilmiştir. Bu medeniyetler üzerinde yapılan arkeolojik kazılarda çıkartılan eserler, Türk sanatı tarihinin en eski devirlerine ait göstergeler olarak kabul edilmiştir. Zaman zaman bu aşırı sanat tarihi teorileri daha da ileri giderek, "Türkler ve Şimali Asya Sanatı'nın Buz Devrindeki Menşei" gibi ilginç denilebilecek kronolojide makaleler¹⁵ yazılıp antik Yunan ve Mısır Medeniyetlerinin dahi Türkler tarafından kurulduğu iddia edilmiştir.¹⁶ (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. "İlk Mısır Medeniyeti; Türk Eseri Olduğuna Dair Vesikalar".

Kaynak: *Cumhuriyet*, 21.01.1937.

14 *Age.*, s. 62.

15 Josef Stryzowski, "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buzul Devrindeki Menşei", çev. Cemal Köprülü-Nusret, *Ülkü*, S. 49, (Mart 1937), s. 11-25.

16 *Cumhuriyet*, 21.01.1937.

1. Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, kazandığı askerî zaferleri, 20. yüzyılın başlarında Anadolu'da yaşanan büyük dönüşüme ettiği liderlik ve sürekli savaşımlardan sonra Yakınoğu coğrafyasında barışın sağlanmasına yaptığı katkıların yanında Türkiye'de bilimin gelişmesine verdiği destekler bakımından da ele alınması gereken bir liderdir. Atatürk'ün "Dil ve Tarih-Coğrafya" özelinde birleştirdiği sosyal bilim alanlarının bazılarının gelişmesi bazılarının ise öncelikli olarak kurulması için yaptığı katkılar yadsınamayacak bir önemdedir. Özellikle tarihe olan merakı ile tanınan Atatürk'ün bu ilgisi daha okul sıralarında iken başlamış, askerî ve siyasi hayatında aldığı kararlarda ve devlet idaresinde tarih bilgisinden büyük ölçüde istifade etmiştir.

Henüz 1923 yılında Yahya Kemal'in teklifi ile İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi, belki de Ankara'nın desteğini görebilmek adına Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya "Fahri Müderrislik" unvanı verilmesine karar vermiştir. Fahri müderrislik beratını takdim etmekle görevli olan Necip Asım (Yazıksız), İsmail Hakkı (İzmirli) ve Şemseddin (Günaltay) Beylerden oluşan heyeti kabul eden Gazi, teşekküllerinin ardından, mektep sıralarından beri tarihle meşgul olduğunu, bu sebeple fahri müderrisliğin edebiyat sahasından ziyade tarih sahasında olmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Heyeti uğurlarken Şemseddin Günaltay'a "Tarihçilerle çok konuşacağız" sözleriyle iltifat etmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın gelecek yıllarda tarih alanına vereceği desteğin de bir ön işareti durumundadır.¹⁷ Esasında tarihçiler için 1923 yılında verilen bu vaat Türk sanatı sahasına biraz daha önce verilmiştir. Keza daha cumhuriyetin ilanından önce 27 Ekim 1922 tarihinde Gazi Paşa, Büyük Zaferi tebrik için İstanbul ve Bursa'dan bir araya gelen kalabalık öğretmenler grubuna Bursa Şark Tiyatrosu'nda yaptığı konuşmasında tıpkı tarih sahasında bulunduğu vaat gibi Türk sanatı ve Türk edebiyatı sahasında da bir vaatte bulunmuştur:

Mektep sayesinde, ilim ve fen sayesinde Türk milleti, Türk sanatı, Türk edebiyatı bütün bedâyî'yle kendini gösterecektir. Türk tarihinin ahlâkî bir surette tedrisi mektepte olacaktır. Bu da bütün zihinlerde Türklüğe muhabbeti tezyid edecektir.¹⁸

Atatürk, kuruluş yıllarının ardından Türkiye'nin benliğini bulması hususunda en büyük vasıtayı tarih biliminde görmüştür. Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar Türkiye'de genel tarih eğitiminin ağırlığı "Osmanlı tarihi", "Umumi tarih" ile "İslam tarihi" yönündedir. Meşrutiyet devrindeki Türkçülük hareketine rağmen "Türk tarihi" okullarda okutulan tarih kitaplarında layık olduğu yeri alamamış, bu ancak Türkiye Cumhuriyeti devrinde mümkün olabilmiştir.¹⁹ Bilindiği üzere Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu, Türk Tarih kongrelerinin toplanması, Türk Tarih Tezi'nin ortaya atılışı, okullarda okutulan tarih kitaplarının yeniden düzenlenmesi ile arkeolojik kazılar ve pek çok müzenin ziyarete açılması, Atatürk'ün büyük destekleri ile gerçekleşmiş hamlelerdir.

17 Şemsettin Günaltay, "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra", *Bellekten*, S. 10, (Nisan 1939), s. 273-274.

18 Mustafa Kemal Paşa konuşmasında geçen bu ifadeleri önceden hazırlayarak defterine not etmiştir. Bk. *Atatürk'ün Not Defterleri VIII*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 223-226.

19 Cengiz Orhonlu, "Atatürk ve Tarih Görüşü", *Türk Kültürü*, S. 61 [Atatürk Özel Sayısı], (1967), s. 26.

Bir lider olarak Gazi'nin sosyal bilimlere bir bilim adamı seviyesindeki merakı Ankara'da görevli diplomatik misyonun da dikkatini çekmiştir. Türkoloji sahasında önemli bir ülke olan Macar Krallığı'nın Elçisi Jungerth Arnóthy, 9 Ocak 1934'te güven mektubunu sunmak için Atatürk'le görüştüğü sırada edindiği izlenimleri, Macar Dışişleri Bakanı Kálmán Kánya'ya gönderdiği 10 Ocak 1934 tarihli raporunda şöyle ifade etmektedir:

Gazi beni Hükümet Başkanının huzurunda kabul etti... Birkaç sözle O'na güven mektubumu sunduktan sonra, bana yer gösterdi ve tam bir saat benimle konuştu... Konuşma birkaç geleneksel cümleden sonra, millet türlerinin unsuruna döndü. Fin-Ugor kardeşliğinden, Türk-Macar, daha sonra halkların genel ırki tasnifine ve bunlarla ilişki unsurlarına sıra geldi. O Finlileri, mongoloid sayıyor; dillerinin Macarlara olan benzeşimine göre; böyle olmakla birlikte ırkı temeli yok. Fakat iki halkın binlerce yıl öncesinde olan beraber yaşamasına bağlıyor. Lapları Finlilere kıyasla, Türklere ve bize daha yakın sayıyor. Halkların ırki bölünmesinde dolikisefal ve brakisefal unsurlardan hareket ediyor. Ayrıntılı olarak bir tanesini ve diğer ırkın tarihini, coğrafi yerini tüm yeryüzünde ve kültür gelişiminde etkisini açıkladı. Güçlü kritik konusu yaptı. Hatta güya dolikisefallerin, brakisefaller üzerinde entelektüel üstünlüğü olduğu teorisini kabul etmedi. Tam tersine O'na göre dolikisefallerin kültürü gelişmiş Cilalı Taş Devri'nde durdu. Yalnızca brakisefallerin müdahalesi, daha sonraki kültürün gelişimine imkân verdi. Gazi bu unsurları açıklarken insan O'nun bir Türk özgürlük kahramanı ve reformisti değil fakat bir Batı Avrupa Bilimler Akademisi başkanının odasında oturduğuna inanabilirdi...²⁰

İlmi bahislerden sıkıldığı anlaşılan elçi görüşmenin yönünü Türk-Macar akraba ve dostluk ilişkisine çevirmeye çalışınca Gazi bu sefer de Türk-Macar ilişkilerinin tarihinden uzun uzadıya bahsetmiştir. Elçi Jungerth'den 1,5 yıl sonra, 1935'te Ankara'ya tayin edilen yeni elçi Zoltán Máriassy'nin de Atatürk'le görüşmesi benzer şekilde cereyan etmiştir. Zaman zaman Türkçe ve Fransızca olarak geçen görüşmede, karşılıklı dostluk mesajlarından sonra yaşananları elçi raporunda şöyle aktarmıştır:

Favori teması olan Türk-Macar ortak kökenine, sonra Türklerin prehistoryasına ya da O'nun tarafından oluşturulan ve – bütün halkların medeniyeti Türklerden aldığı – yönündeki teorisine geçmiştir. Gazi, gerçekten açıklamaları sırasında ateşleniyordu. Kalın ciltleri ve haritaları getirtti, kâh Türkçe kâh Fransızca açıkladı. Ve Menemencioglu'nun da işi birikti; Büyükelçiye bütün sayfaları yeni Türk dilinde yazılmış kitaptan Başkanın emriyle çevirmek zorunda olduğundan. Birer cümleyi yanlış anlayarak defalarca da ayağa kalktım, fakat Atatürk daima, ilginç sohbeti sürdürmemiz için oturtuyordu... Konuşmamız sonuna kadar bu temada geçti. Politikadan bir söz bile edilmedi. İki kere kahve servisi yaparak, yaklaşık 1 saat 45 dk. geçti... Veda sırasında böyle uzun zaman zahmet verdiği için özür diledi. Sonra O'nun yönetiminde yazılan 7 ciltlik Türk Tarihini hediye etti.²¹

20 Melek Çolak, "Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, (Bahar 2010), s. 379.

21 Agm., s. 380.

Tarihe olan merakı diplomatik raporlara kadar akseden Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün şüphesiz tarihi eserlere ve bu bağlamda sanat tarihine de ilgisi vardır. Semavi Eyice'nin ifadesi ile "Atatürk her şeyden önce sahip olduğumuz topraklardaki eski eserleri anlamamızı, onlara karşı saygı gösterip onları sevmemizi istemiştir."²² Yine Eyice'nin ifadesi ile *Atatürk ve Eski Eserler* konusu, esasında başlı başına bir kitap meydana getirebilecek kadar zengin ve renklidir.²³ Ancak burada makalenin mahiyeti itibarıyla sadece Türk sanatı sahasına ilgisi ve katkısı incelenecektir. Dönemin zihniyetine uygun olarak Atatürk'ün de okuduğu kitaplardan ve ziyaret ettiği sahalardan genel ilgisinin daha çok bugün arkeoloji ve eskiçağ tarihinin inceleme alanlarına giren konular olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu arkeoloji boyutundaki eski çağ sanatlarının yanında Gazi'nin Türk sanatının kaynaklarını teşkil eden Orta Asya Türk Medeniyeti-Selçuklu-Osmanlı ve çevre devletlerin ürettiği sanat eserlerine de bir ilgisi bulunduğu aşağıda örnekleri ile ortaya konulacaktır.

Atatürk döneminde Topkapı Sarayı Müzesi'nin müdürlüğünü (1928-1953) yapan Tahsin Öz, Gazi Mustafa Kemal'in Türk sanatı tarihine yaptığı katkıyı şu sözlerle özetler:

Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nun nasıl hâmisî ise, Milli Sanat Tarihimizin inkişafında da o kadar amildir. Çünkü Türk tarihi ele alınmamış olsaydı, onun bir parçası olan Türk sanatları mevzuunun da yine atıl bir durumda kalacağı şüphesizdi. Binaenaleyh Türk sanat eserlerinin ortaya çıkarılması, teşhir edilmesi ile beraber, bunlar üzerinde etütler yapılarak tarihinin, geçirdiği istihalelerin mahiyetinin belirtilmesi ve dünya ilim âlemine tanıtılması gerekli idi. Ne çare ki... Birtakım yabancı âlimlerin, mimarimizden başlayarak çeşitli sanat eserlerimiz hakkındaki neşriyatı, bu varlığı inkâr eder şekilde veyahut mahiyetleri hakkında tereddütler uyandıran bir durumda bulunuyordu. Bu yayınlar yalnız yurt dışında değil, memleketimiz içinde de mühim izler yaratmış, hatta bu mevzularla vazifeli olanların maneviyatını bile hırpalamıştı. İşte Atatürk, bu Gordium düğümünü de çözdü. Fakat kılıç darbesi ile değil, ilmî hamlelerle...²⁴

2. Atatürk'ün Türk Sanatı Üzerine Çalışmaları

Şüphesiz Atatürk'ün Türk sanatı sahasında bilgi seviyesini ve ilgisini tespit edebileceğimiz en önemli vasıta okuduğu kitaplardır. Atatürk'ün vefatının ardından ikametgâhı olan Çankaya Köşkü'nde bulunan kitap, süreli yayın, albüm, not vb. Ankara 3. Sulh Hukuk Hâkimliğince yapılan tereke sayımında kayıt altına alınmıştır. Yapılan bu tereke sayımı listelerinde odalara dağılmış vaziyette bulunan 4.433 sayıda, 7.338 parça eser kaydedilmiştir. Kitaplar Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesinin temelini oluştursa da sonraki yıllarda bir kısmı Prof. Afet İnan²⁵ ile Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'na verilmiştir. Genel yekûnu oluşturan kitapların bir bölümünün açılan Anıtkabir Müzesi'ne devredilmesi ile günümüzde

22 Semavi Eyice, "Atatürk ve Eski Eserler", *Türk Kültürü*, S. 13, (1963), s. 100.

23 Aqm., s. 108.

24 Tahsin Öz, "Atatürk ve Türk Sanatları", s. 591.

25 Atatürk'ün kütüphanesinden Afet İnan'a intikal eden kitaplar ve değerlendirilmeleri için bk. Hakan Anameriç, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Afet İnan'da Kalan Kitapları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 63, (Kasım 2005) [2008], s. 1115-1140.

Cumhurbaşkanlığı Çankaya Köşkü Müzesi Koleksiyonu ve Genelkurmay Başkanlığı Anıtkabir Müzesi Koleksiyonu olmak üzere iki ana koleksiyon oluşmuştur. Ayrıca kitapların bir kısmının bugün nerede olduğu bilinmemektedir.²⁶ Atatürk'ün kütüphanesinde bulunan yaklaşık 4000 kitap listeler üzerinden incelendiğinde Türk sanatı tarihine ait yayınlara ilgi duyup, sahip olduğu açıkça görülmektedir. (Tablo 1).

Tablo 1. Atatürk'ün Kütüphanesinde Bulunan Türk Sanatı İle İlişkili Kitaplar²⁷

Yazar	Kitabın Adı	Yayın Yeri ve Tarihi	Bugün Bulunduğu Koleksiyon/Envanter No.
A. Baha Gökoğlu	<i>İstanbul Etnografyası</i>	İstanbul 1934	Anıtkabir/723 ²⁸
Ahmet Refik Altınay	<i>Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı</i>	İstanbul 1931	Bilinmiyor
Albert Gabriel	<i>Monuments Turcs D'Anatohe [Anadolu'nun Türk Anıtları]</i>	Paris 1934	Anıtkabir/838
Albert Von Le Coq	<i>Bilderatlas Zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens [Orta Asya'nın Sanat ve Kültür Tarihi Üzerine Görseller Atlası]</i>	Berlin 1925	Anıtkabir/823
Albert Von Le Coq Çev. Fuat Kösearif	<i>Türkçe Mani Elyazıları</i>	İstanbul 1936	Anıtkabir/476
Alexander Raymund	<i>Alttürkische Keramik [Eski Türk Seramikleri]</i>	München 1922	Anıtkabir/840
Alexander William Çev. Muharrem Fevzi	<i>Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları</i>	İstanbul 1932- 1933	Çankaya/1050 ²⁹
Ali Kemali Aksüt	<i>Erzincan Tarihi</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/1355 ³⁰
Ali Saim Ülgen	<i>İstanbul ve Eski Eserler</i>	İstanbul 1933	Anıtkabir/2037 ³¹

26 *Atatürk'ün Kitaplığı: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

27 Tabloya yalnızca Atatürk'ün vefatının ardından Çankaya Köşkü'nde yapılan tereke sayımında kaydedilen kitaplar alınmıştır. Çankaya Köşkü'nde sonraki yıllarda tereke sayımında yer almayan bazı kitaplar tespit edilse de bunların Atatürk'ün vefatından sonra alınmış olabileceği ihtimaline karşı tabloya alınmamıştır. Tabloda sadece Türk sanatı ile ilişkili eserler yer almaktadır. Listede Ali Saim Ülgen'in *İstanbul ve Eski Eserler* kitabından biri yazarından imzalı olmak üzere iki nüsha bulunurken Türk sanatı ile ilgili dönemin en önemli yayını olarak kabul edebileceğimiz Celal Esad Arseven'in Türk Sanatı kitabının bulunmaması izaha muhtaçtır. Listede Celal Esad'ın *Sanat Kamusu ve Mimarlık Tarihi* kitapları bulunurken Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından 1928 yılında yayınlanan *Türk Sanatı* kitabının Atatürk'e takdim edilmemiş olması son derece zayıf bir ihtimaldir. Kitap, ya 1938 yılındaki tereke sayımına kadar kaybolmuş olmalı ya da Gazi'nin Dolmabahçe Sarayı, Florya Köşkü, Marmara Köşkü gibi diğer ikametgâhlarındaki kütüphanelerinde olmalıdır. Ayrıca listede yer alan pek çok kitabın vefatının ardından kaybolmuş olması da dikkate değerdir. Tablodaki tüm bilgiler için bk. *Atatürk'ün Kitaplığı: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

28 Yazarın imzalı armağanıdır.

29 Çevirenin imzalı armağanıdır.

30 Yazarın imzalı armağanıdır.

31 Yazarın imzalı armağanıdır.

Ali Saim Ülgen	<i>İstanbul ve Eski Eserler</i>	İstanbul 1933	Çankaya/1565
Basri Konyar	<i>Diyarbakir Tarihi</i>	Ankara 1936	Anıtkabir/1856
Celal Esad Arseven	<i>Mimari Tarihi</i>	İstanbul 1928	Anıtkabir/741
Celal Esad Arseven	<i>Sanat Kamusu</i>	İstanbul 1925	Anıtkabir/21
Charles M.A.L. Bayet Çev. Vahit	<i>Muhtasar Sanat Tarihi</i>	İstanbul 1929	Anıtkabir/841
Cornelius Gurlitt	<i>Die Baukunts Konstantinopels [İstanbul'un Mimari Sanatı]</i>	Berlin 1912	Anıtkabir/839 ³²
Ernest Mamboury	<i>Constantinople: Guide Touristique [Constantinople: Turist Rehberi]</i>	İstanbul 1929	Bilinmiyor ³³
Ernest Mamboury	<i>İstanbul Rehber-i Seyyahin</i>	İstanbul 1925	Anıtkabir/1463
Ferid Bey	<i>Konya ve Rehberi</i>	İstanbul 1923	Anıtkabir/1455
Friedrich Sarre	<i>Der Kiosk Von Konya [Konya Köşkü]</i>	Berlin 1936	Çankaya/1430
Gaston Wiet	<i>Album du Musee Arabe du Caire [Kahire Arap Müzesi Albümü]</i>	Kahire 1930	Çankaya/6
Geza Feher	<i>Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises [Ön-Bulgar Kültürünün Anıtları ve Macarlarla ilişkileri]</i>		Anıtkabir/1960
Geza Feher	<i>Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises [Ön-Bulgar Kültürünün Anıtları ve Macarlarla ilişkileri]</i>		Anıtkabir/1961 ³⁴
Halil Ethem Eldem	<i>Camilerimiz</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/747
Halil Ethem Eldem	<i>İslami Nümismatik İçin Bir Bibliyografi Tecrübesi</i>	İstanbul 1933	Bilinmiyor
Halil Ethem Eldem	<i>İstanbul'da İki İrfan Evi</i>	İstanbul 1937	Bilinmiyor
Halil Ethem Eldem	<i>Karamanoğulları Hakkında Vesaiki Mahkuke</i>	İstanbul 1912	Anıtkabir/558
Halil Ethem Eldem	<i>Les Collections du Vieux Serai a Stamboul [İstanbul'da Eski Saray Koleksiyonları]</i>	Paris 1930	Anıtkabir/141
Halil Ethem Eldem	<i>Le Palais de Topkapou [Topkapı Sarayı]</i>	İstanbul 1931	Bilinmiyor

32 Yazarın imzalı armağanıdır.

33 Kitap, Gazi tarafından Afet İnan'a verilmiş olmalıdır. Keza Afet İnan'a ait kitaplar arasında yayıncısı John A. Rizzo tarafından Atatürk'e ithaf edilmiş bir nüsha yer almaktadır. Nüshaya ait değerlendirme için bk. Hakan Anameriç, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Afet İnan'da Kalan Kitapları", s. 1120, 1131, 1337.

34 Yazarın imzalı armağanıdır. Kitabın Atatürk'e ithafı bir nüshası da Afet İnan'ın kütüphanesinde yer almaktadır. Nüshaya ait değerlendirme için bk. Agm., s. 1121, 1137-1139.

Halil Ethem Eldem	<i>Nos Mosques de Stamboul</i> [İstanbul'da Camilerimiz]	İstanbul 1934	Anıtkabir/844
Halil Ethem Eldem	<i>Topkapı Sarayı</i>	İstanbul 1931	Bilinmiyor
Halil Ethem Eldem	<i>Yedikule Hisarı</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/1983
Hamit Zübeyir Koşay	<i>Tarihi Abidelerimizi Koruyalım</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/90
Hüseyin Hüsamettin Yaşar	<i>Amasya Tarihi</i>	1928 1935	Anıtkabir/1932/1 ³⁵
İbrahim Hakkı Konyalı	<i>Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar</i>	İstanbul 1936	Anıtkabir/273 ³⁶
İsmail Hakkı Uzunçarşılı	<i>Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat</i>	İstanbul 1929	Anıtkabir/560
İsmail Hakkı Uzunçarşılı	<i>Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osmanlıları Zamanında Kütahya Şehri</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/1957
İsmail Hakkı Uzunçarşılı & Rıdvan Nafiz	<i>Sivas Şehri</i>	İstanbul 1928	Anıtkabir/1959 ³⁷
İsmail Hakkı Uzunçarşılı	<i>Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler</i>	İstanbul 1927	Anıtkabir/705
İsmail Hüseyin Ayvansaraylı	<i>Hadikat-ül Cevâmi</i>	İstanbul 1865	Anıtkabir/749
Karl Klinghardt	<i>Türkische Bader</i> [Türk Hamamları]	Stuttgart 1927	Anıtkabir/822 ³⁸
Louis Cousin	<i>Histoire de Constantinople: Depuis Le Règne de Lancien Justin, Jusqu'à La Fin de Lempire</i> [Konstantinopolis Tarihi: Eski Justin[yan]'in Saltanatından İmparatorluğun Sonuna Kadar]	Paris 1671-74.	Anıtkabir/1762 ³⁹
Martin Schede Çev. H. Ethem Eldem	<i>İstanbul Asarı Atika Müzelerinde Şaheserler</i>	Leipzig 1928	Anıtkabir/803 ⁴⁰
Max Van Berchem & Halil Ethem Eldem	<i>Matériaux pour un Corpus inscriptionum Arabicarum: Troisième partie, Asie mineure</i> [Corpus Inscriptionum Arabicarum için Materyaller: Üçüncü Bölüm, Küçük Asya]	Kahire 1917	Anıtkabir/808
Mehmet Behçet Yazar	<i>Kastamonu Asarı Kadimesi</i>	İstanbul 1925	Anıtkabir/1958
Mehmet Ferit M. Mesut	<i>Selçuk Veziri Sahip Ata İle Oğullarının Hayat ve Eserleri</i>	İstanbul 1934	Bilinmiyor

35 Yazarın imzalı armağanıdır.

36 Yazarın imzalı armağanıdır.

37 Eser armağanıdır.

38 Yazarın imzalı armağanıdır.

39 Kitap, Halife Abdülmecid Efendi'nin koleksiyonundan Atatürk'ün kütüphanesine intikal etmiştir.

40 Kitap içinde Atatürk'e hediye edilen yazarın imzalı fotoğrafı vardır.

Memduh Yavuz Süslü	<i>Eşrefoğulları Tarihi Beyşehir Kılavuzu</i>	Konya 1934	Anıtkabir /2009 ⁴¹
Mübarek Galip	<i>Ankara "Kısım 1"</i>	İstanbul 1925	Anıtkabir/807
Mübarek Galip	<i>Ankara "Kısım 2"</i>	İstanbul 1928	Anıtkabir/806
Müstakimzade Süleyman Sa'eddeddin Efendi	<i>Tuhfe-i Hattatin</i>	İstanbul 1928	Anıtkabir/1521
Sadettin Nüzhet Ergun	<i>Mezar Kitabeleri</i>	İstanbul 1932	Anıtkabir/563
Sai Çelebi	<i>Tezkeretü'l Bünyan</i>	İstanbul 1899	Anıtkabir/1598
Thomas McLean Çev. Muharrem Feyzi	<i>XVIII. Asırda Türk Askeri Kıyafetleri</i>	İstanbul 1933	Anıtkabir/438 ⁴²
-	<i>Avusturya'da Hunlar ve Avarlar</i>		Bilinmiyor
-	<i>Costume De La Turquie [Türk Kostümleri]</i>	Londra 1802	Anıtkabir/262
-	<i>Guide To The Museum Of Topkapı Saray [Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi]</i>	İstanbul 1936	Bilinmiyor
-	<i>Müze Kataloğu</i>	-	Bilinmiyor
-	<i>Sinan, Hayatı, Eseri...</i>	İstanbul 1937	Çankaya/1636
-	<i>Resimli Ayasofya Kılavuzu</i>	İstanbul 1935	Bilinmiyor
-	<i>Tarihi Abide ve Eserlerimizi Korumağa Mecburuz</i>	İstanbul 1933	Bilinmiyor
-	<i>Türkiyat Mecmuası</i>	(Cilt: 1-3) İstanbul	Anıtkabir S/2134
-	<i>Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi</i>	1933- 1934	Anıtkabir S/2135

Kaynak: Atatürk'ün Kitaplığı: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

Anıtkabir Komutanlığı'nın, kenarına aldığı notlar ve koyduğu işaretler ile tıpkıbasım olarak 24 cilt olarak yayınladığı *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* serisi incelendiğinde Gazi'nin pek çok kitap ve makalede Türk sanatına dair bahislerin altını çizdiği, yanlarına ufak notlar aldığı görülmektedir.⁴³ Atatürk'ün okuduğu kitaplara koyduğu işaretlerden ve aldığı notlardan Türk

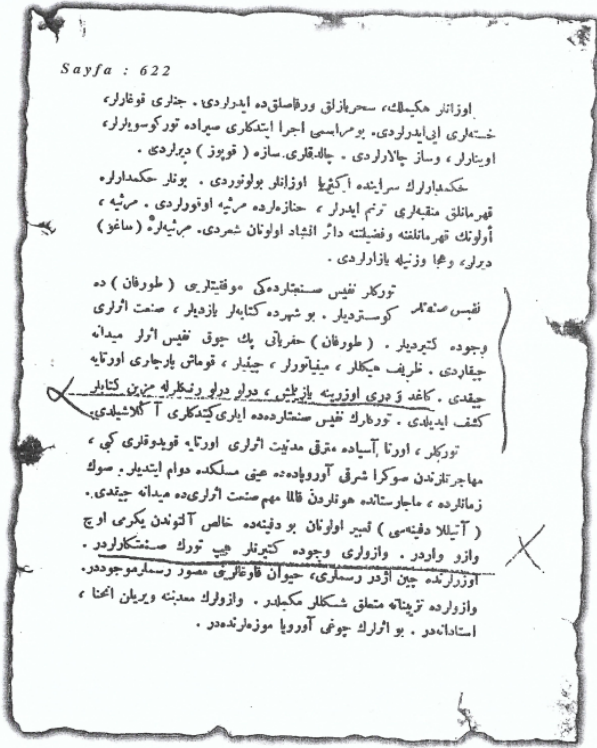
41 Kitap içerisinde Atatürk'e bir mektup olup imzalı armağandır.

42 Neşreden ithaftıdır.

43 Atatürk'ün okuduğu kitaplara aldığı notlar ve koyduğu işaretler bugüne kadar iki yayında incelenmiştir. Bunlardan ilki Gürbüz D. Tüfekçi tarafından 1983 yılında yayınlanan *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Notlar ile* isimli kitaptır. Anıtkabir Komutanlığı tarafından, 24 cilt olarak yayınlanan *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* serisi ise ikinci yayındır. Ancak her iki eserde de yayınlanan sayfalar haricinde üzerinde işaret ya da not bulunan sayfaların karşılıklı olarak atlandığı anlaşılmaktadır. Bk. Gürbüz D. Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Notlar ile*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1983; *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düştüğü Notlar ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları ile*, Anıtkabir Derneği, Ankara 2001. İki yayında bulunan karşılıklı eksiklikler için bk. *Atatürk'ün*

sanatı sahasında genellikle iki meselenin üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Cumhuriyet döneminde resim ve heykel gibi sanat alanında yapılan inkılaplara tarihî temeller aranmasıdır. Gazi, okuduğu kitaplarda Asya'dan başlayarak Osmanlı'ya kadar Türklerin de resim ve heykel gibi tasvir sanatları ile meşgul olduğunu, bu alanda güzel örnekler verdiğini gösteren kısımlara işaret koyarak dikkat çekmiştir. Mesela, Doktor Rıza Nur'un 1924 yılında yayınladığı *Türk Tarihi*⁴⁴ kitabının 2. cildini okuyan Atatürk, Uygurlar bahsinin geçtiği 8. sayfasında "Bu Türkler, Çin medeniyetine en ziyade temessül eden Türklerdir. Buda dinine girmiş onu yaymışlardır. Çin'in şimalindeki en meşhur Buda pagodalarını bu Türkler yapmışlardır. Bu din, bu padişahları itikâfa, miskinliğe sevk etmiş ise de, heykeltıraşlık gibi nefis sanatların, mimarlığın ilerlemesine olsun sebep olmuştur." paragrafının kenarına işaret koymuştur.⁴⁵

Yine aynı bahisler için Ahmet Refik'in 1926'da yayınlanan *Umumi Tarih*⁴⁶ kitabının 622. sayfasında nefis sanatlar başlığı altında "Türkler nefis sanatlardaki muvaffakiyetleri Turfan'da gösterdiler. Bu şehre kitabeler yazdılar, sanat eserleri vücuda getirdiler. Turfan hafriyatı pek çok nefis eserler meydana çıkardı. Zarif heykeller, minyatürler, çiniler, kumaş parçaları ortaya çıktı. Kâğıt ve deri üzerine yazılmış türlü türlü renklerle müzeyyen kitaplar keşfedildi. Türklerin nefis sanatlarda da ileri gittikleri anlaşıldı." paragrafını işaretlerken *kâğıt ve deri üzerine yazılmış türlü türlü renklerle müzeyyen kitaplar* ifadesine ayrıca vurgu yapmıştır.⁴⁷ (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2. Atatürk'ün, Ahmet Refik'in *Umumi Tarih* Kitabının 622. Sayfasında Altını Çizdiği Bahisler.

Kaynak: *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 76.

Kitaplığı: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006, s. 510-550.

Bu eksikliğin fark edilmesi üzerine Tablo 1'de yer alan kitaplara Atatürk tarafından alınan notları ve koyduğu işaretleri tespit edebilmek için Anıtkabir Müzesi ile Çankaya Köşkü Müzesi'ne tarafımızdan başvuruda bulunulduysa da olumlu bir cevap alınamamıştır.

44 Doktor Rıza Nur, *Türk Tarihi: Resimli-Haritalı*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, C. 2, İstanbul 1924.

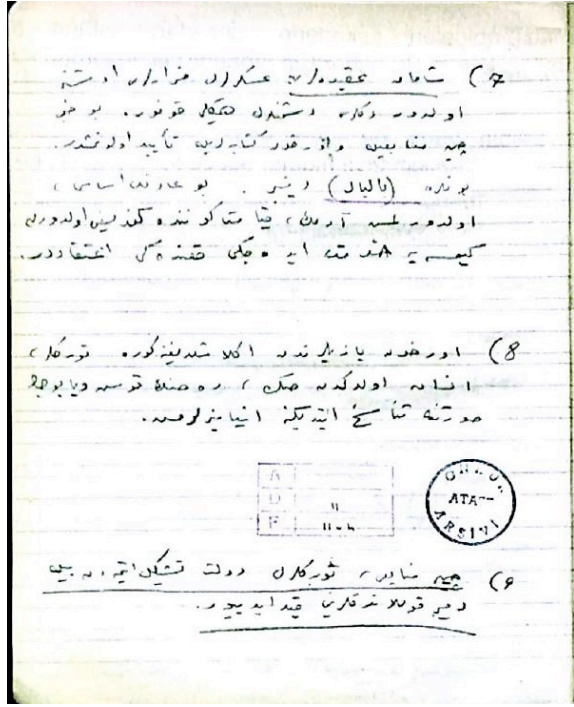
45 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 1, s. 262.

46 Ahmet Refik, *Umumi Tarih: Tarih-i kadim-Kurun-u Vusta*, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

47 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 76.

Atatürk'ün eski Türklerde heykel sanatı hakkındaki dikkati, okuduğu kitapların yanı sıra çalışma notları arasında da karşımıza çıkmaktadır. Tarihsiz not defterine muhtemelen okuduğu bir kaynaktan eski harflerle şu notları almıştır:

Şaman abideleri askerlerin mezarları üstüne öldürdükleri düşmanların heykeli konur. Bu haber Çin menabii'yle ve Orhun Kitabeleriyle teyit olunmuştur. Bunlara balbal denir. Bu âdetin esası öldürülmüş adamın kıyamet gününde kendisine öldüren kimseye hizmet edeceği hakkındaki itikattır...⁴⁸ Radlof tarafından yapılan hafriyatta: Türk askerlerinin mezarlarında kendi heykelleri de bulunmuştur. Bunlardan daha evvel yer üzerinde de bulunmuştur. Moğollar bunların başını kopardı. Çünkü eski adamların resimlerinin hayattaki adamlara zarar vereceğine inanırlardı. Görülüyor ki bu adet dinden kaynaklanıyordu.⁴⁹ (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Atatürk'ün Not Defterine Eski Türklerde Heykel Sanatı Hakkında Aldığı Notlar.

Kaynak: Atatürk'ün Not Defterleri IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 50.

Doktor Rıza Nur'un yukarıda zikredilen kitabının 3. cildinin 131. sayfasındaki Selçuklular'da tasvir sanatlarının anlatıldığı bahiste “cami, medrese ve türbelerinde dahi eski Türk arması olan dokuz başlı ejderha resimleri sonra koç başları vardır” cümlesinin altını çizen Atatürk, *koç başları* ifadesine ise ayrıca vurgu yapmıştır.⁵⁰ (Fotoğraf 4).

Aynı kitabın 2. cildinin 324. sayfasında Timurluların sanat alanına yaptıkları katkıların bulunduğu bölümde ise: “yaptırdığı binaların duvarlarını yağlı boya resim ve nakışlarla süslemişlerdir” ve “Ulugh Bey Herat'ta öyle güzel bir köşk yaptırmıştır ki duvarlarına tavanlarına bütün Hint muharebelerini tasvir eder büyük levhalar halinde resimler resmettirmişlerdir. Keza Ulugh Beyin üç katlı rasathanesi meşhur binalardandır.” cümlelerinin altını çizmiştir.⁵¹ Yine tasvir sanatları bağlamındaki dikkatine verebileceğimiz bir örnek Ahmet Rasim'in 1915'te yayınlanan

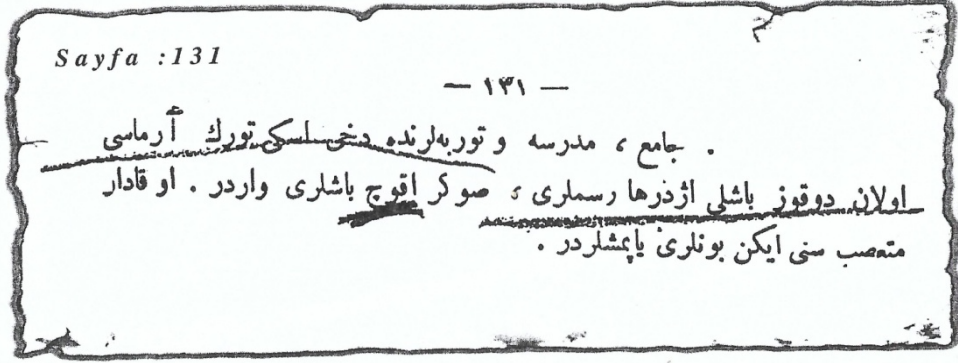
48 Atatürk'ün Not Defterleri IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 50.

49 Age., s. 52.

50 Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 1, s. 343.

51 Age., s. 284.

*Osmanlı Tarihi*⁵² kitabıdır. Eseri okuyan Gazi, burada 112. sayfada Fatih'in İtalyan ressam Gentile Bellini'ye tablosunu yaptırmış olduğunu konuunda geçen "hatta ressam meşhur Gentile Bellini'ye tasvirini yap-
nar..... / / / / / / / / /

Fotoğraf 4. Atatürk'ün, Doktor Rıza Nur'un *Türk Tarihi* Kitabının 131. Sayfasında Altını Çizdiği Bahisler.

Kaynak: *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 1, s. 343.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün okuduğu kitaplarda Türk sanatı bakımından üzerinde durduğu ikinci mesele ise sanatta etkileşim ve devamlılıklardır. Keza Ahmet Refik'in 1912'de yayınlanan *Büyük Tarih-i Umumi*⁵⁴ kitabının 1. cildinin 336. sayfasında "Hititlerin mimarisi hakkında pek az malumat vardır. Bütün mebanî toprak altındadır. Yalnız şimalî Suriye'de Zincirli'de bir şehir meydana çıkartılmıştır. Bu şehir iki katlı dairevi müdafaa kulelerini havi bir duvarla muhattır. Duvarların ortasında da asıl şehir mevcuttur. Heykeltıraşlık sanatına gelince bu sanat Hititlerde oldukça terakki eylemiştir. Kitabelerin birçoğu hep dini manzaraları irae eder. Keza bir de çift kartal resmi bulunmuştur ki bu da vaktiyle Selçuk hükümdarlarının (1217) daha sonra da (1345) Alman imparatorlarının armasını teşkil eden çift kartalın ilk evvel Hititler tarafından icat olduğunu ispat eder." paragrafının kenarına işaret koymuş, *çift başlı kartal* ifadesini ise altını çizerek ayrıca vurgulamıştır.⁵⁵ Aynı kitapta yer alan Fenikeliler devrine ait bir Kıbrıs sikkesi üzerinde bulunan ay yıldız figürü de Gazi'nin dikkatini çekmiştir.⁵⁶ (Fotoğraf 5).

Ahmet Refik'in yukarıda zikredilen *Umumi Tarih* kitabının 622. sayfasında nefis sanatlar başlığı altında incelenen Hun sanatının Avrupa'ya kadar uzanması da Gazi'nin ilgisini çekmiştir. Keza bu bölümde "Türkler

52 Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi: Resimli ve Haritalı*, Şems Matbaası, İstanbul 1915.

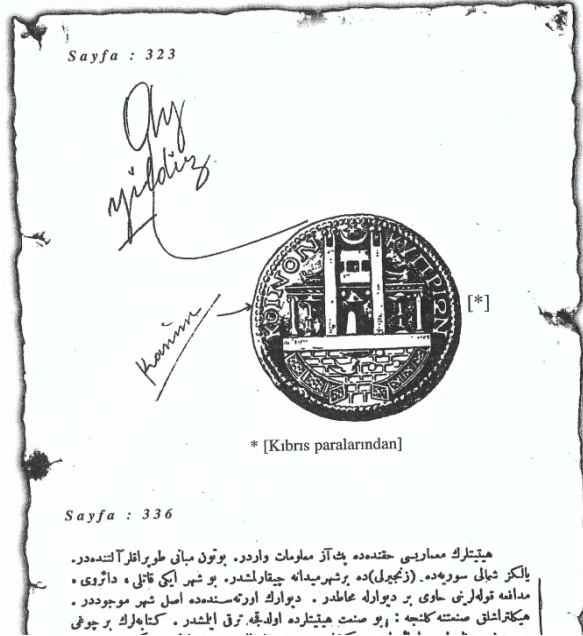
53 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 2, s. 76.

54 Ahmet Refik, *Büyük Tarih-i Umumi: Beşeriyetin Tekemmülüatı Medeniye, İctimaiye, Siyasiye ve Fikriyesi*, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1912.

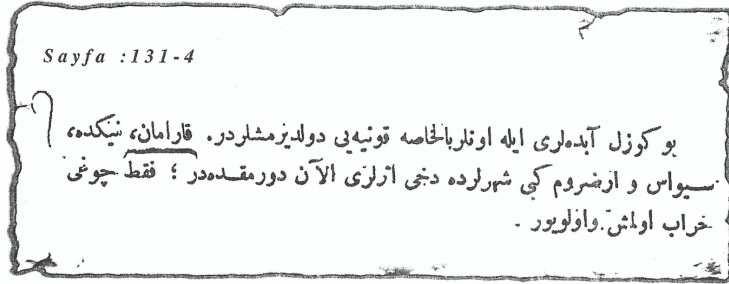
55 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 6, s. 69; Gürbüz Tüfekçi, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, s. 55.

56 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 6, s. 69.

Orta Asya'da müterakki medeniyet eserleri ortaya koydukları gibi muhaceretlerinden sonra Şarki Avrupa'da da aynı meslekte devam ettiler. Son zamanlarda Macaristan'da Hunlardan kalma mühim sanat eserleri de meydana çıktı. Atilla definesi tabir olunan bu definede halis altından 23 vazo vardır. Vazoları vücuda getirenler hep Türk sanatkârlarıdır. Üzerlerinde Çin ejder resimleri hayvan kavgalarını musavver resimler mevcuttur. Vazolarda tezyinata müteallik şekiller mükemmeldir. Vazoların madenine verilen inhina üstadânedir. Bu eserlerin çoğu Avrupa müzelerindedir." paragrafını işaretlemiş, "Vazoları vücuda getirenler hep Türk sanatkârlarıdır" ifadesinin altını çizerek ayrıca vurgu yapmıştır.⁵⁷ Böylelikle Atatürk'ün, mahiyeti günümüzde de tartışılan Nagyszentmiklós Hazinesi'nden haberdar olduğu anlaşılmalıdır.

Fotoğraf 5. Atatürk'ün, Ahmet Refik'in *Büyük Tarih-i Umumi* Kitabının 232. Sayfasında Fenikeliler Devrine Ait Bir Kıbrıs Sikkesi Üzerinde Bulunan Ay Yıldız Figürüne Çektiği Dikkat. Kaynak: *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 6, s. 69.

Fotoğraf 6. Atatürk'ün, Doktor Rıza Nur'un *Türk Tarihi* Kitabının 131. Sayfasında Karaman'a İşaret Ettiği Bahisler.

Kaynak: *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 1, s. 344.

Yine Doktor Rıza Nur'un yukarıda zikredilen *Türk Tarihi* kitabının 3. cildinin 131. sayfasında "Mısır'da yanlış olarak Arap mimarisi adı verilen mimari Selçukî mimarisi gibidir. Kapılar onlar gibi pek yüksek ve istalaktitlerle süslüdür. Mısır'da, Arap'ta istalaktit olmaz demek ki bu mimari Arab'ın değil dışarıdan gelme bir sanattır. Erbabı bu münasebeti tetkik etmelidir" cümlesinin altını çizmesi esasında

57 *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 76.

Türk mimarisinin etkilediği coğrafyanın farkında olduğunu göstermesi açısından da dikkate değerdir.⁵⁸ Aynı sayfa içerisinde Rıza Nur, Selçuklulardan bahsederken “Bu güzel abideler ile onlar bilhassa Konya’yı doldurmuşlardır.” cümlesinden sonra Karaman, Niğde, Sivas ve Erzurum gibi şehirleri örnek vermiştir. Gazi ise burada Karaman’ın altını çizerek yanına bir soru işareti koymuştur.⁵⁹ (Fotoğraf 6).

Türk sanatında devamlılık meselelerine ilgisi ile alakalı bir başka örnek Dr. M. Tchakyroglou (Çakıroğlu) tarafından yazılıp İzmir Fransız Başkonsolosluğunda yardımcı tercüman olarak görev yapan Paul Zipcy tarafından Fransızcaya çevrilerek 1891’de Atina’da yayınlanan *Etude Etnographique sur Les Yuruks*⁶⁰ [Yörükler Üzerine Etnografik Bir İnceleme] kitabıdır. Eseri okuyan Atatürk, çadırlar bahsinde Orta Asya’dan Ankara’ya uzanan etkileşimin anlatıldığı şu cümlelerin altını çizmiştir:

Yörüklerin çadırları kare biçiminde ve çoğunlukla kaba ve siyah yünden yapılmıştır. Van-Lennep, Orta Asyalı Türklerin çadırlarına benzer yuvarlak çadırlara Ankara civarında rastlandığını söyler. Çadırın kurulduğu yer, göçebe tarafından kutsal olarak kabul edilir ve Sibiry Türklerinde rastlanan sözcük olan Ghiourt(yurt) sözcüğü ile adlandırılır.⁶¹

Mustafa Kemal Atatürk’ün Türk sanatına olan ilgisini gösteren bir diğer önemli nokta da Josef Strzygovski’nin *Türkiyat Mecmuası*’nda 1935 yılında yayımlanan 110 sayfalık “Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi”⁶² başlıklı makalesini okumasıdır. Gazi, makalede 5. sayfada “Türk sanatı Selçuklular ile başlamaz; hâlbuki bazıları Keykubâd’ın devrini Türk sanatına başlangıç olarak telâkki ediyorlar.” cümlesinin, 7. sayfadaki “Anadolu’daki Selçuklular (1077-1300) asırlarca evvel büsbütün başka bina tiplerine malik idiler. Bunlarda en mühim farik vasıf, Osmanlıların dört pilpayeli kubbesinden tamamen ayrı mazmunları ihtiva eden süslü tuğla tarzına temayül etmeleridir.” ifadelerinden ise *süslü tuğla tarzına temayül etmeleridir* kısmının altını çizmiştir. Yine aynı sayfada “Bundan başka, Selçuklular, evvelce Garbî Asya’da vücuda getirdikleri bir cami binası şeklini de birlikte getirmişlerdi: medrese.” cümlesinde *medrese* ifadesinin altını çizmiştir.⁶³ Makalenin 8. sayfasında geçen “Kabile reisi olan «Selçuk», takriben bin senesinde Buhara üzerine atıldığı ve haleflerinin Merv ve Nişabur’u fethettikleri zaman, ham tuğla üzerine renkli kaplama yapmak suretiyle teşekkül eden bu şehirlerdeki, yerli sanat tarzı Yakın Şark’a dâhil oldu; Tuğrul Beyin öldüğü Rey (Tahran) şehri 1044 tarihinde Selçuk İmparatorluğunun idare merkezi oldu.” cümlelerinin altını çizmiştir.⁶⁴ Zikredilen örneklerin haricinde de bu önemli makalede pek çok bahsin altını çizen Atatürk’ün, makaleyi değerlendirirken de yukarıda üzerinde durduğumuz iki konu üzerine yöneldiği anlaşılmaktadır. Keza 10. sayfada Kültigin’in mezar anıtındaki heykeller ile ilgili bahislerin altını çizdiği gibi 17. sayfada *Türk Sanatının Mahiyeti* başlıklı bölümünde Türk sanatının doğduğu coğrafyadan batıya doğru ilerleyişinde aldığı etkilere dair paragrafa da işaret koymuştur.⁶⁵

58 *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 1, s. 344.

59 *Age.*, s. 344.

60 *Dr. M. Tchakyroglou, Etude Etnographique sur les Yuruks, Athenes* 1891.

61 *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 20, s. 426.

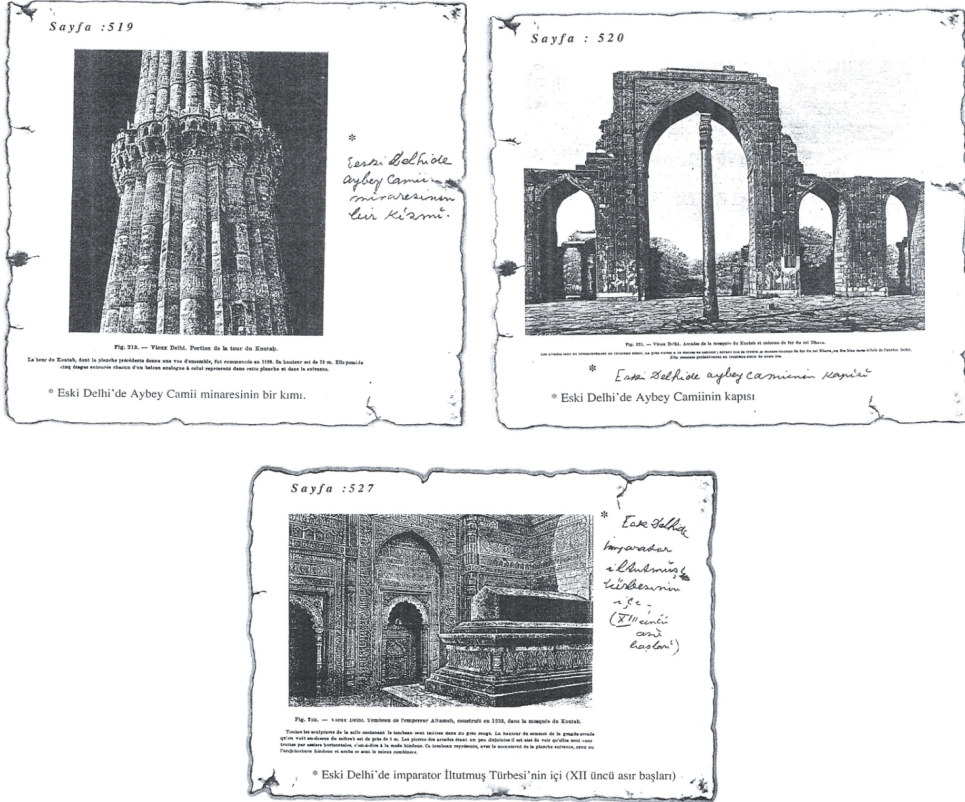
62 Josef Strzygovski, “Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 3, (1935), s. 1-110.

63 *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 10, s. 257-258.

64 *Age.*, s. 259.

65 *Age.*, s. 260-261. Atatürk’ün makalenin ekinde yer alan 46 resmin kenarlarına da işaret koymuş ya da notlar almış

Gazi'nin Türk tarihine olduğu gibi Türk sanatına da bütüncül bir açıdan baktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Geza Feher'in Türk sanatının Ortaçağ'da Doğu Avrupadaki izlerini örnekler ile inceleyen *Les Monuments de la Culture Protobulgare et Leurs Relations Hongroises*⁶⁶ [Ön-Bulgar Kültürünün Anıtları ve Macarlarla İlişkileri] kitabını okuyan Atatürk burada tek tek verilemeyecek kadar çok bahsin altını çizmiştir.⁶⁷ Yine okuduğu kitaplar arasında yer alan Dr. Gustave Le Bon'un 1887 yılında basılan *Les Civilisations de l'Inde*⁶⁸ [Hindistan'ın Uygarlıkları] isimli Fransızca kitabında, Delhi Türk Sultanlığı döneminde inşa edilen Kutub Minar, Agra Kalesi, İltutmuş Türbesi gibi mimari eserlerin resimlerinin yanına el yazısıyla tanımlayıcı notlar almıştır.⁶⁹ (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Atatürk'ün, Dr. Gustave Le Bon'un *Les Civilisations De l'Inde* [Hindistan'ın Uygarlıkları] Kitabında, Delhi Türk Sultanlığı Döneminde İnşa Edilen Kutub Minar, Agra Kalesi, İltutmuş Türbesi Gibi Eserlerin Resimlerinin Yanına El Yazısıyla Aldığı Tanımlayıcı Notlar.

Kaynak: Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 11, s. 466.

olması muhtemeldir. Ancak kitaba bu kısımlar alınmamıştır.

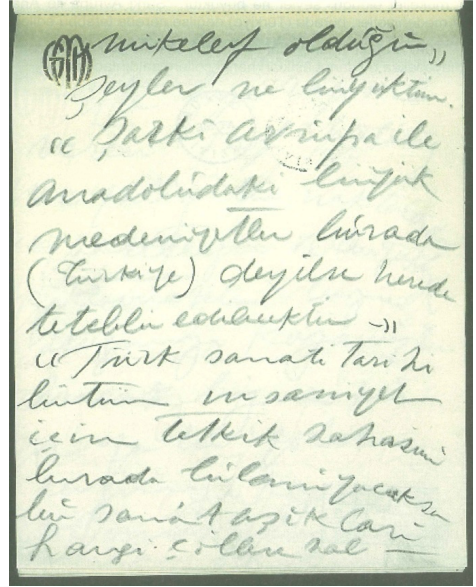
66 Geza Feher, *Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises*, Budapest 1931.

67 Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 24, s. 197-249.

68 Gustave Le Bon, *Les Civilisations De l'Inde*, Paris 1887.

69 Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 11, s. 466-470.

Tüm bu okuma ve not alarak çalışma faaliyetlerinin yanında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün defterine aldığı bir diğer küçük nottan esasında, 1933 yılında yeni yapılan İstanbul Üniversitesi'nde Türk sanatı eğitimi yapılacak bir Sanat Tarihi Bölümü kurulması fikrine sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de yapılacak üniversite reformu için 1932 yılında davet edilen Prof. Albert Malche'in, İstanbul Darülfünunu hakkında hazırladığı raporunda, kurulacak yeni üniversitede Türk sanatı eğitiminin de olması gerektiğini edebî bir dille ifade ettiği kısmı çok beğendiği anlaşılan Atatürk, raporda geçen cümleyi defterine aynen not etmiştir; "Şarkî Avrupa ile Anadolu'daki büyük medeniyetler, burada (Türkiye) değilse nerede tettebbu edilecektir? "Türk sanatı tarihi" bütün insaniyet için tetkik sahasını burada bulamayacaksa bu sanat âşıkları hangi çöllere saldıracaktır."⁷⁰ (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8. Atatürk'ün, Prof. Albert Malche'in Raporundan Türk Sanatı Eğitimi Hakkında Not Defterine Aldığı Kısım.

Kaynak: Atatürk'ün Not Defterleri IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 168.

3. Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi Araştırmacıları

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan bir belgeden Çankaya'nın Türk sanatı sahasında yapılan araştırma ve belgeleme faaliyetleri ile yayınları takip ettiği anlaşılmaktadır. Keza Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği 26 Temmuz 1932'de elimizde mevcut olmayan bir yazı ile dönemin kültür işlerini yürütmekle sorumlu olan Maarif Vekâleti'nden iki madde hâlinde bilgi istemiştir. Bu bilgi talebine verilen cevabi yazının ilk maddesinde "Selçuk ve Osmanlı devirlerinden kalma cami, çeşme, saray, köprü v.s. gibi bilcümle mimarî eserlerin plan ve rölövelerini yaptırmak hususu Vekâletimizce de düşünülmektedir" denilerek konu hakkında bilgi verildikten sonra ikinci maddede Türkiye'deki tarihî abidelerin plan, fotoğraf ve rölöveleri alınmak suretiyle o güne kadar hazırlanmış yayınların bibliyografyası sunulmuştur. Dönemin Müzeler Umum Müdürü Hamit Zübeyir Koşay tarafından hazırlanan bibliyografyada yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yayınlanan 126 makale ve kitap yer almaktadır.⁷¹ (Belge 1-2).

Atatürk'ün yukarıda örnekleri ile incelenen tarihe ve eski eserlere olan ilgisi dönemin entelektüelleri tarafından da bilindiğinden gerek kurumlar gerek devrin önemli araştırmacıları yazdıkları kitapları Gazi Paşa'ya da takdim etmişlerdir.⁷² Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bu kitap

⁷⁰ Atatürk'ün Not Defterleri IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 168.

⁷¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 734827 (20.08.1932).

⁷² Bk. Tablo 1.

takdimlerine ait belgeler bulunmaktadır. Bunların arasından sanat tarihi ile ilişkili olanları şöyle sıralayabiliriz: Muharrem Feyzi Bey tarafından tercüme edilen *Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları*⁷³ kitabı yayıncısı Zaman Kitabevi tarafından Atatürk'e takdim edilmiştir.⁷⁴ (Belge 3). Yine Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Ernest Mamboury'nin *Constantinople Guide Touristique*⁷⁵ [Constantinople Turistik Rehberi] kitabı, editörü John A. Rizzo tarafından Fransızca bir notla takdim edilmiştir.⁷⁶ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri'nde çalıştığı dönemde Türkler ile Sümerler arasındaki ilişkiyi tetkik ettiği beş makalesini 1933 yılı boyunca Gazi'ye sunmuştur.⁷⁷ Albert Gabriel'in, Paris'te 1934 yılında yayınlanan *Monuments Turcs D'Anatolie*⁷⁸ [Anadolu'nun Türk Anıtları] kitabının II. cildini ise Reşit Saffet Atabinen, Gazi'ye takdim etmiştir.⁷⁹

Yayınlarını gönderenler arasında müze idarecileri de yer almaktadır. Konya Müzesi Müdürü Yusuf Akyurt yayınladıkları *Resimli ve Muhtasar Konya Asarı Atika Müzesi Rehberi*⁸⁰ kitabını 15 Temmuz 1931'de, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Aziz Ogan ise yayınladıkları *Resimli Ayasofya Kılavuzu*⁸¹ ve *Guide Illustré des Sculptures Grecques Romaines et Byzantines*⁸² [Arkeoloji Müzesi Grek, Romen ve Bizans Heykelleri Resimli Rehberi] kitaplarını 9 Ocak 1936'da Çankaya Köşkü'ne takdim etmiştir.⁸³ Belgelerden sadece yayınlanmış eserlerin değil yayınlanmamış araştırma notlarının da Atatürk'e gönderildiği görülmektedir. Nitekim Konya Mıntıkası Asar-ı Atika Muhipleri Cemiyeti Dil, Tarih, Edebiyat Komitesi Başkanı M. Mesut Koman, Ege yöresinde yaptığı inceleme gezileri sırasında tuttuğu ve eski Anadolu tarihi üzerine önemli gördüğü birkaç notu Konyadan 10 Ekim 1935 tarihinde Çankaya Köşkü'ne göndermiştir.⁸⁴

Tüm bu yayın ve araştırma faaliyetlerinin takdimlerine Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği tarafından genellikle "Gazi Hazretleri teşekkür ettiler ve mesainizden memnun kaldılar" şeklinde cevaplar verilmiştir. Zikredilen bu araştırmacıların yanında önemine binaen ayrı bir başlık açılması gereken bir isim de Fredrik Robert Martindir. (Fotoğraf 9). Yayınlarında genellikle F. R. Martin imzasını kullanan İsveçli Kültür Tarihçisi ve Koleksiyoner Fredrik Robert Martin, 1868'de Stockholm'de doğmuş,

73 William Alexander, *Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları*, çev. Muharrem Feyzi Bey, Zaman Kitabevi, İstanbul 1932-1933.

74 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 704669 (28.11.1932).

75 Ernest Mamboury, *Constantinople: Guide Touristique*, John A. Rizzo, İstanbul 1929.

76 Hakan Anameriç, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Afet İnan'ında Kalan Kitapları", s. 1120.

77 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 644593 (22.05.1933); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 645620 (06.06.1933); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 580522 (15.08.1933). Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun dil işleri üzerinde çalışmak istediğine dair bir mektubu hakkında da yazışmalar bulunmaktadır. Mektup arşivde mevcut olmamakla birlikte Atatürk mektubun 7.5.1933 tarihinde Maarif Vekili Reşit Galip Beye gönderilmesini istemiştir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 647009 (01.05.1933); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 650330 (07.05.1933).

78 Albert Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie Amasya-Tokat-Sivas II*, E. de Boccard, Paris 1934.

79 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 645565 [t.y.].

80 *Resimli ve Muhtasar Konya Asarı Atika Müzesi Rehberi*, Alaeddin Klişe Fabrika ve Matbaası, İstanbul 1930.

81 *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul Müzeleri Genel Direktörlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

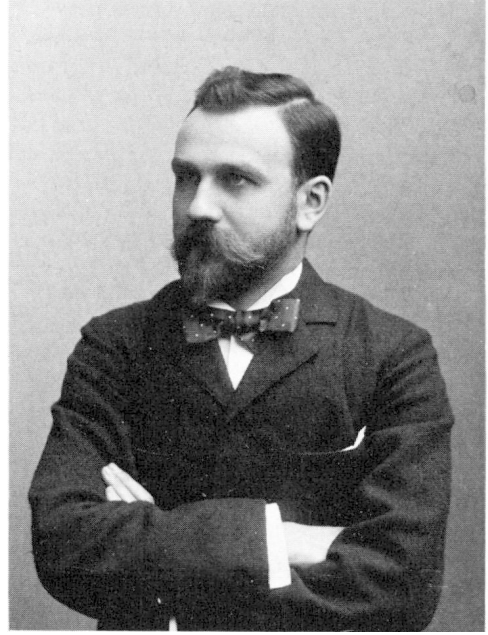
82 *Guide Illustré des Sculptures Grecques Romaines et Byzantines*, İstanbul Müzeleri Genel Direktörlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

83 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 608520 (15.07.1931); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 689432 (09.01.1936); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 700355 (13.01.1936).

84 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 680850 (24.10.1935).

doktorasını Viyana'da 1901 yılında tamamlamıştır. Bir süre İsveç müzesinde çalışmasının ardından kendisi ile özdeşleşecek büyük doğu seyahatlerine başlamıştır.⁸⁵ 1900-1902 yıllarında İstanbul'daki İsveç sefaretinde görev alan Martin, bu dönemde Harbiye ambarındaki tarihî silahlar ve Osmanlı'ya sığınan İsveç Kralı XII. Charles'ın Dimetoka günleri hakkında araştırmalar yapmıştır.⁸⁶ 1905 yılında Konya Alaaddin Cami'indeki Selçuklu halıları ile ilgili önemli keşiflerde bulunmuş, Friedrich Sarre ile birlikte 1910 yılında Münih'te düzenlenen İslam sanatı sergisini tertip ederek, yayınlanan katalogun editörlüğünü yine Sarre ile birlikte yapmıştır.⁸⁷ Sonraki yıllarda da Türk sanatına olan araştırmalarını sürdüren F. R. Martin, halı ve minyatür sanatlarına dair iki kitap da yayınlamıştır.⁸⁸ 1929 yılında Topkapı Sarayı Müzesi'ne birkaç eser satışı yapan Martin'in Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan 19 Kasım 1931 tarihli mektubundan bu tarihte İstanbul'da olduğu ve büyük bir Türk Sanatı kitabı hazırlamak üzere Cumhurbaşkanı Atatürk ile görüşmek istediği anlaşılmaktadır. (Belge 4). Fransızca mektubun çevirisi şöyledir:

Bacağımı incittiğimden dolayı Ankara'ya gidişimi ertelediğim için çok üzgünüm. Ekselanslarının ilgisini çekebilecek birkaç notu ve Türk sanatı üzerine büyük çalışmamın taslağını bu mektuba eklemek cüretini gösteriyorum. Ankara ziyaretim sırasında Ekselanslarının bana sorabileceği her türlü soruyu ayrıntılı olarak cevaplayabilmemi

Fotoğraf 9. Fredrik Robert Martin (1868-1933).

Kaynak: http://photos.geni.com/p13/2d/7f/d0/1a/5344483acf202a02/fredrik_robert_original.jpg
[Erişim Tarihi: 28.02.2022].

- 85 https://sv.wikipedia.org/wiki/Fredrik_Martin ; <https://sok.riksarkivet.se/SBL/Presentation.aspx?id=9129> [Erişim Tarihi 26.01.2022]. Seyahatleri sırasında çeşitli ülkelerden topladığı sanat eserlerine ait koleksiyonunun bir kısmı günümüzde İsveç'teki Världskulturmuseerna (The National Museums of World Culture)'da muhafaza edilmektedir. İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi Sven Hedin Vakfı'nda görevli Håkan Wahlquist'a ve İsveç Nordiska Müzesi uzmanlarından Ulla-Karin Warberg'e Martin'in biyografisine dair verdiği bilgiler için teşekkür ederiz.
- 86 *Fatih Rukancı-Hakan Anameriç*, "Arşiv Belgeleri ile II. Abdülhamid Dönemi Müzecilik Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 66, (2019), s. 400-401.
- 87 *Oktay Aslanapa*, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2001, C. 1, s. 43; Oktay Aslanapa, "Türk Halı Sanatı", *Erdem*, S. 7, (1987), s. 101-102; Betül Başak Ünlü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun 1910 Münih "İslam Sanatının Şaheserleri" Sergisi'ne Katılımı: Arşiv Belgeleri, Eserler ve Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 130.
- 88 Fredrik Robert Martin, *A History of Oriental Carpets Before 1800*, Vienna 1908; Fredrik Robert Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey*, London 1912.

sağlayacak olan müsveddeyi birkaç gün içinde İtalya'dan teslim alacağım. [Ankara'ya] Gitmek için yanıp tutuşuyorum ama... En derin saygılarımı lütfen kabul edin, Ekselans.⁸⁹

Mektubuna ek olarak gönderdiği notlarda Martin, otuz beş senedir Türk sanatı üzerine hacimli bir kitap yazabilmek için Türk kültürünün yayılışı konusunda gözlemler yaptığını söyleyerek Antik Roma ve İsviçre kültüründeki – özellikle askerî alandaki – Türk etkileri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁹⁰ Martin ayrıca en eski zamanlardan bu yana Türk sanatının gelişimini bir anıt eser olarak ele alacağını söylediği, 400'er sayfalık iki cilt *L'Histoire Des Arts Decoratifs Turcs Jusqu'aux Temps Modernes* [Türk Süsleme Sanatlarının Modern Zamanlara Kadar Tarihi] başlıklı kitabının içindekiler kısmını da göndermiştir. Buna göre ilk cildi metinden oluşacak kitabın ikinci cildinde 400 levha hâlinde 50'si renkli ve çoğu daha önce yayınlanmamış eser fotoğrafları yer alacaktır. Martin, kitabının Viyana'daki en iyi matbaalar tarafından daha önce yayınladığı doğu minyatürleri hakkındaki büyük kitabı tarzında, el yapımı kâğıtlar üzerine özel baskı yöntemi ile ve çok sınırlı sayıda basılacağını söylemektedir.⁹¹ (Belge 5). Kitabın bölümlerini mektubunda şöyle sıralar:

BÖLÜM I

SELÇUKLU SANATI

BÖLÜM II

KONSTANTİNOPOLİS'İN FETHİNDEN ÖNCE SANAT

BÖLÜM III

SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE ALTIN ÇAĞ

BÖLÜM IV

BAROK VE ROKOKO

Martin, kitabının taslağına ait yukarıda zikredilen dört bölümü paylaştıktan sonra hemen arkasına kitabın muhteviyatını 16 bölüm hâlinde özetlemiştir. Mimariden resme, tekstilden cama kadar Türk sanatının pek çok sahasını ilgilendiren bu detaylı kısımların yukarıda zikredilen ilk dört bölümün ardından mı geleceği yoksa bölümlerin içerisine mi dağıtılmış olduğu ise anlaşılamamaktadır. Muhteviyatın tarif edildiği 16 bölüm şu şekildedir:

89 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 621895 (19.11.1931). Fransızca belgenin çevirisi için Olcay İşeri'ye teşekkür ederiz.

90 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 621898 (19.11.1931). Burada notlar içerisinde Benito Mussolini hakkındaki değerlendirmeleri de oldukça ilginçtir: "Bugünlerde İtalya'da olağanüstü kalitede tek bir adamın bütün bir ülkeyi değiştirmede ne kadar yeterli olduğunu görüyoruz. Mussolini kesinlikle on sekizinci yüzyılın başında Balkanlar'dan Venedik yakınlarına sığınan bir kişinin soyundan geliyor. Kafasında, duruşunda, konuşma tarzında, zihniyetinde çok az İtalyanlık var. Yüzyıllar önce yaşamış büyük bir Türk savaşçısının torunu olabilir. Onda gördüğümüz gibi olağanüstü ve çok özel nitelikler, genellikle birkaç nesil sonra yeniden çiçek açar. Kökeni görüyoruz, ancak bunu kanıtlamak çoğu zaman çok zor."

91 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 621898 (19.11.1931).

Bölüm 1. Dini Mimari, Camiler ve Türbeler

Bölüm 2. Sivil Mimari

Köşkleri ve Bahçeleri ile Eski Saray

Şehirdeki ve Boğazdaki Evler

Köşkler [bahçe], Çadırlar ve Kayıklar

Bölüm 3. Camilerin ve Evlerin İç Dekorasyonu

Duvar Seramikleri

Mermer Çeşmeler

Boyalı ve Yıldızlı Mermer Dekorasyon

Ahşap Heykeller, Boyalı Ahşap İşleri, Sedef ve Pullarla İşlemeli Mobilyalar, Boyalı Duvar ve Tavan Süslemeleri, Vitray Pencereleler

Bölüm 4. Mısır'ın I. Selim Tarafından Fethi ve Mısır Hazineleri Eski Saray'da

Çaldıran Savaşı, I. Selim'in Getirdiği İran Hazineleri ve İran Sanatçıları

Timurluların Sonuncusu Prens Bedr Es Saman'ın Hazineleri

Bölüm 5. Elyazmaları ve Süslemeleri

Kur'an-ı Kerim Ciltleri, Şablonlar ve El Yazmalarının Süsleme Çalışmaları, Renkli Ebrulu Kâğıtlar

Gentile Bellini ve Türk Öğrencileri. Türk Portresi.

Bölüm 6. Kuyumculuk; Mücevherler, Altın veya Bakır Üzerine Mineler, Altın ve Gümüş Kakma, Değerli Taşlarla Kaplanmış Fildişi Oymalar. Yeşim Taşı, Kristal ve Çin Porseleni Üzerine Değerli Taşlardan Kakma

Bölüm 7. Erkekler ve Atlar İçin Silahlar ve Zırhlar. Koşum Takımları

Bölüm 8. İmparatorluk Fabrikasından Halılar ve Küçük Asya ve Mısır'dan Halılar, Kilimler

Bölüm 9. Bursa ve Bilecik Kadifeleri

Bölüm 10. Bursadan Altın İşlemeli Kumaşlar ve İstanbul'daki İmparatorluk Fabrikası [Simkeşhane]

Bölüm 11. İstanbul ve Edirne Baskılı Kumaşlardan Nakışlar

Bölüm 12. Kıyafetler. Sarayın Lüksü. Kutlamalar

Bölüm 13. Timurî ve İran Seramiklerinden Esinlenen İznik Seramikleri, Şam ve Rodos Seramikleri, Eyüp, Kütahya ve Adalar Seramikleri. Türkiye'ye Özel Çin Porselenleri

Bölüm 14. Türkiye’de Aşırı Süslü Venedik Camları, Beykoz Camları**Bölüm 15.** Pirinç ve Bronzlar. Avrupa Tarzında Altın Sarısı Pirinçler

Bölüm 16. İstanbul ve Edirne Lakeleri. Deriler, Elde İşlenmiş Cilalı Deriler, Altın İşlemeli Deri Koşum Takımları, İstanbul’dan Gümüş İşlemeli Deriler.

Zikredilen mektuba ne cevap verildiğini bilmediğimiz gibi Atatürk ile görüşüp görüşmediğine dair bir bilgimiz de bulunmamaktadır. Ancak Atatürk’ün nöbet defterinde böyle bir görüşmenin kaydının yer almaması, görüşmenin gerçekleşmediğini düşündürmektedir.⁹² Türkiye’deki arşivlerde ve dönem gazetelerinde Martin’in bahse konu Türkiye ziyareti hakkında bir belge ya da bilgiye rastlanılmamıştır. Yalnızca Tahsin Öz bir makalesinde Topkapı Sarayı Müzesi’nde, kumaşların teşhirine başlandığı sırada müzeyi gezen F. R. Martin’in eserler hakkındaki bir yorumunu kaydetmektedir.⁹³ Tahsin Öz’ün zikrettiği padişah kıyafetlerinin sergilendiği salon 31 Mayıs 1931’de ziyarete açılmıştır.⁹⁴ Armenag Sakisian ise bir makalesinde Martin’in 1932 yılında İstanbul Müzeler Müdürü Halil Ethem Bey tarafından Topkapı Sarayı’nda bulunan iki portre hakkındaki fikirleri için İstanbul’a davet edildiğini aktarır.⁹⁵ Böylelikle Fredrik Robert Martin’in 1931 yılı sonu ile 1932 yılı başlarında İstanbul’da olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Martin ile ilgili çalışmaları bulunan İsveç Nordiska Müzesi uzmanlarından Ulla-Karin Warberg, Martin’in İsveç arşivlerinde tespit ettiği bir mektubundan 1932 yılı Temmuz ayında İstanbul’dan ayrılarak Viyana’ya gittiğini kaydetmektedir.⁹⁶

Fredrik Martin’in taslağını gönderdiği Türk Sanatı kitabının akıbetine dair ne yazık ki bir bilgi bulunamamıştır.⁹⁷ Ancak İsveçli araştırmacılar Ulla-Karin Warberg ve Håkan Wahlquist, esas ilgisi sanat tacirliği olan F. R. Martin’in kendisini olduğundan daha farklı göstererek pek çok ciddi olmayan proje taslağı hazırladığını ancak bunların hiçbirini ekonomi ve sağlık problemleri nedeniyle gerçekleştirmediğini kaydetmektedir.⁹⁸ Bu nedenle iki araştırmacı da Martin’in

92 Özel Şahingiray, *Atatürk’ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1955.

93 Tahsin Öz, “Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar”, *III. Türk Tarih Kongresi: Ankara 15-20 Kasım 1943 Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 558.

94 *Cumhuriyet*, 01.06.1931; *Milliyet*, 01.06.1931.

95 Neslihan Doğan, *İngiliz Sanat Dergilerinde Türk Sanatı (1903-2010 Mayıs): Kitap Tanıtım Yazıları ve Makaleler Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 55; Armenag Sakisian, “The Portraits of Mehmet II”, *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, S. 433 (Nisan 1939) s. 172.

96 Ulla-Karin Warberg ile yapılan şahsi yazışma. Warberg’e bu bilgi için, Dr. Murat Bozcu’ya ise yazışmanın yapılmasına sağladığı destek için teşekkür ederiz.

97 Fredrik Robert Martin, 1930’lu yıllarda Avrupa’da dolaşarak sanat tacirliği yapmış ve 1930 yılında Floransa’da yerleşik iken iflas etmiştir. İtalyan makamları tarafından elinde bulunan eserlere el konulup müzayede usulü ile satılmıştır. 1933’te Mısır’da vefatının ardından biriktirdiği koleksiyonu ve çalışmaları çok çeşitli yerlere dağılmıştır. İtalya Floransa’daki Şehir Arşivi’nde bazı belgeleri olduğu bilinmekle birlikte belgelerin bir sel felaketi ile tahrip olduğu öğrenilmiştir. Arşivinin bir kısmının İsveç’teki Konstfack Üniversitesi ve İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi Sven Hedin vakfında olduğunun anlaşılması üzerine Üniversite Kütüphanesi sorumlularından Björn Larsson ve İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi Sven Hedin vakfında Håkan Wahlquist ile yazışma yapılmış ancak bu kaynaktan kitap taslağının akıbeti ve Martin’in Türkiye günleri hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

98 Tahsin Öz’ün F. R. Martin’in Avrupa’ya döndükten bir müddet sonra Türk kumaşları üzerine ortak bir kitap yazmayı

böyle bir kitabı Cumhuriyet idaresinden sadece maddi bir destek alabilmek için taslak hâlinde hazırlayıp gerçekte tamamlamamış olduğunu düşündüklerini bildirmiştir.⁹⁹ Nitekim kitap taslağının bağlantılarının kopukluğu da bu duruma işaret etmektedir.

Yerli ve yabancı araştırmacıların yanı sıra vatandaşların da hassasiyet göstererek Atatürk'e eski eserler hakkında bilgi, belge ve taleplere göndermeleri gerçekten ilginçtir. Örneğin, *Ceride-i Havadis ve Saadet* gazeteleri sahibi Fethi Urkan 1931 yılı Eylül ayında Çankaya Köşkü'ne gönderdiği mektubuna "İstanbul'da mahvolan tarihî abideler ve eserleri" gösteren bir liste ekleyerek eserlerin kurtarılmasını istemiştir.¹⁰⁰ Atatürk mektubun ve listenin Başbakan'a sunulmasını emretmiş, belgeler Başvekâlete gönderilmiştir.¹⁰¹ Arşivde yer alan bir başka ilginç mektup Mehmet Galip Bey'e aittir. İstanbul'da bir inşaat şirketi sahibi olan Mehmet Galip Bey, Berlin'e yaptığı ziyareti sırasında Pergamon Müzesi'nde gördüğü Türkiye kökenli eserlerin fotoğraflarından oluşan bir albümü 1932 yılında mektupla Gazi Paşa'ya takdim etmiştir.¹⁰² (Belge 6).

Yukarıda sıralanan tüm bu eser ve bilgi takdimi örneklerinin yanında Atatürk'ün Türk sanatı tarihi araştırmacılarına verdiği destek açısından zikredilmesi gereken bir başka önemli isim Ali Saim Ülgen'dir. Ali Saim Ülgen 1933 yılında henüz İstanbul Erkek Lisesi'nde öğrenci olduğu sırada yayınladığı *İstanbul ve Eski Eserleri*¹⁰³ kitabını Çankaya Köşkü'ne göndermiştir.¹⁰⁴ Daha lise çağındaki bir gencin eski eserler hakkında kitap yazması Atatürk'ün de dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu kitap takdimi ile ilgili elimizde yalnızca "Eseriniz alınmış ve takdim olunmuştur" ifadesi bulunan bir teşekkür mektubu bulunmakla birlikte (Belge 7) sonraki yıllarda genç Ali Saim'in hayatı ve aldığı görevler, devletin en üst kademesinin desteğine işaret etmektedir.¹⁰⁵ Nitekim Ali Saim Ülgen lise mezuniyetinin ardından Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık bölümüne girmiş, burada eğitimine devam ederken İstanbul'daki mimari anıtların korunması için İstanbul Arkeoloji Müzelerine bağlı olarak faaliyet gösteren Asar-ı Atika Encümeni'nde âdeta stajyer gibi çalışmıştır. Encümen'in arşivinde yer alan ve İhtifalci Mehmet Ziya Bey'in hazırladığı anlaşılan eski eser fişlerini eski harflerden Latin harflerine aktaran Ali Saim, bazı yapıları tekrar dolaşmış, fişlere eserlerin güncel durumlarına dair notlar düşmüş, planlar ve rölevaler çizmiştir.¹⁰⁶

teklif ettiğini kaydetmesi de esasında Martin'in kafasının ne kadar karışık olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bk. Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, s. 2.

99 Ulla-Karin Warberg ve Håkan Wahlquist ile yapılan şahsi yazışma. (Kendilerinin izni ile kullanılmıştır.)

100 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 665123 [t.y.]. Maalesef liste arşivde yer almamaktadır.

101 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 680666 (02.09.1931). Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nin Başbakanlık kalemleri altında yapılan araştırmada bu belge ve bu belge özelinde yapılan herhangi bir işleme rastlanmamıştır.

102 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 623089 (19.07.1932); Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 628099 (17.08.1932). Mehmet Önder bir makalesinde Mustafa Kemal Paşa'nın 1917 yılı Aralık ayının ortalarında Velihaht Şehzade Vahdettin ile birlikte Almanya'ya yaptığı gezide Potsdam Sarayı'nı ve Berlin müzelerini gezdiğini, bilhassa Bergama-Zeus tapınağının sergilendiği Pergamon Müzesi'nin onu ne kadar etkilediğini daha sonra Müze Müdürü Tahsin Öze anlattığını kaydetmiştir. Bk. Mehmet Önder, "Atatürk ve Müzeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 16 (1989), s. 63.

103 Ali Saim, *İstanbul ve Eski Eserleri*, *Milli Mecmua Matbaası*, İstanbul 1933.

104 Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi, TASUDOC0532069 (07.08.1933).

105 Hasan Rıza Ergezen, "Y. Mimar Ali Saim Ülgen 1914-1963", *Arkitekt*, S. 311, (1963), s. 87.

106 Zeynep Ahunbay, "Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen 1913-1963", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S. 16 (2016), s. 4-5.

Bu faaliyetinin yanında Türk Tarih Kurumu'nun 1935'ten itibaren hacimli bir Mimar Sinan kitabı hazırlama projesine, Fuat Köprülü, Şemsettin Günaltay, Rıfki Melül Meriç gibi dönemin büyük âlimleri ile birlikte katılması dikkate değerdir. Ali Saim Ülgen proje kapsamında Türk Tarih Kurumu adına Mimar Sinan eserlerinin rölöve ve planlarını çizmekle görevlendirilmiştir.¹⁰⁷ Bu kadar önemli bir projeye, yapıların planlarını çizmek üzere Mimar Sedat Çetintaş, Müzeler Mimarı Kemal Altan ve dönemin önde gelen diğer pek çok mimarının yahut Sedad Hakkı Eldem, Sırrı Bilen gibi mimarlık hocalarının yerine henüz Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık bölümünde öğrenci olan Ali Saim'in dâhil edilmesi Atatürk'ün açık tercihine bir işaret olarak düşünülmelidir. Ali Saim'e olan bu "devlet desteği" sonraki yıllarda da sürmüştür, 1938 yılında üniversite mezuniyetinin ardından mimari restorasyon alanında yurtdışında eğitime gönderilen ilk öğrenci olmuştur.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında dünyada ve Türkiye'de Türk sanatı sahasında yapılan çalışmalar henüz kurumsal bir nitelik kazanmamış olup, münferit araştırmacılar tarafından yürütülmüştür. Bu durum, gerek bilgi ve yayın eksikliği ile gerekse kasıtlı maksatlarla birleştiğinde çoğunlukla Türk sanatı üzerine eksik ve yanlış yorumlar yapılması sonucunu doğurmuştur. Böyle bir dönemde Türkiye'de siyasi anlamda önemli bir dönüşümü gerçekleştiren Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün okuduğu kitaplar ve çalışma notlarından Türk sanatı tarihine ilgi duyduğu görülmektedir. Keza Atatürk'ün kütüphanesinde Türk sanatının çeşitli sahalarına dair kitap, dergi, broşür, albüm, şehir rehberi, müze kataloğu gibi farklı türlerde 62 eser yer almaktadır. Gazi'nin okuduğu kitaplara koyduğu işaretlerden ve aldığı notlardan Türk sanatı araştırmalarında genellikle iki meselenin üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Cumhuriyet döneminde resim ve heykel gibi sanat alanında yapılan inkılaplara tarihî temeller aranmasıdır. Gazi, okuduğu kitaplarda Asya'dan başlayarak Osmanlı'ya kadar Türklerin de resim ve heykel gibi tasvir sanatları ile meşgul olduğunu, bu alanda örnekler verdiğini gösteren kısımlara işaret koyarak dikkat çekmiştir. İkinci mesele ise sanatta etkileşim ve devamlılıklardır. Proto-Bulgar kültüründen Hindistan'daki Türk mimarisine kadar okuduğu yayınlarda Türk sanatında etkileşimler ve devamlılıklar üzerinde duran Gazi'nin, Türk tarihine olduğu gibi Türk sanatına da bütüncül bir bakış açısı ile baktığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz Anıtkabir Müzesi ile Çankaya Köşkü Müzesi'nde muhafaza edilen Atatürk'ün okuduğu kitaplar üzerinde yapılacak yeni incelemeler bu konudaki bilgimizi daha da genişletecektir. Okuma ve not alarak çalışma faaliyetlerinin yanında Gazi'nin 1933 yılında yeni yapılanan İstanbul Üniversitesi'nde Türk sanatı eğitimi yapılacak bir Sanat Tarihi Bölümü kurulması fikrine sıcak bakması da Türk sanatı araştırmalarına ilgisi bağlamında önemli bir veridir. Dönemin önde gelen sanat tarihçilerinden İsveçli Fredrik Robert Martin örneğinde olduğu gibi, Atatürk'ün Türk sanatına olan ilgisi dönemin entelektüellerinin yanı sıra vatandaşlar tarafından da bilindiğinden gerek devrin önemli araştırmacıları gerek vatandaşlar eski eserler

107 Agm., s. 8.

hakkında yazdıkları kitapları, bilgi, belge ve talebnamelemler ile yayınlanmamış araştırma notlarını Gazi Paşa'ya takdim etmişlerdir.

Atatürk döneminde Türkiyede lisans seviyesinde Türk sanatı eğitimi verilecek bir bölüm kurulamamıştır. Muhtemelen öğretim üyesi temini eksikliğinden dolayı hayata geçirilemeyen bu faaliyete rağmen Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu, Türk Tarih kongrelerinin düzenlenmesi, Türk Tarihi Sergisi'nin açılışı ile arkeolojik kazılar ve pek çok müzenin ziyarete açılması, Türk sanatı araştırmalarının bilimsel bir mahiyet kazanması bağlamında Atatürk'ün büyük destekleri ile gerçekleşmiş hamlelerdir.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Zeynep, "Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen 1913-1963", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S. 16, (2016), s. 3-20.
- Anameriç, Hakan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Afet İnanda Kalan Kitapları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 63, (Kasım 2005) [2008], s. 1115-1140.
- Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2001, C. 1, s. 43-48.
- _____, "Atatürk'ün Kültür ve Sanat Faaliyetleri", *Erdem*, S. 6, (Eylül 1986), s. 741-748.
- _____, "Türk Halı Sanatı", *Erdem*, S. 7, (1987), s. 99-110.
- Atatürk'ün Kitaplığı: Atatürk'ün Doğumununun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.
- Atatürk'ün Not Defterleri IX*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.
- Atatürk'ün Not Defterleri VIII*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düştüğü Notlar ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları İle*, Anıtkabir Derneği, Ankara 2001, 1-24 C.
- Çolak, Melek, "Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, (Bahar 2010), s. 371-402.
- Doğan, Neslihan, *İngiliz Sanat Dergilerinde Türk Sanatı (1903-2010 Mayıs): Kitap Tanıtım Yazıları ve Makaleler Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Ergezen, Hasan Rıza, "Y. Mimar Ali Saim Ülgen 1914-1963", *Arkitekt*, S. 311, (1963), s. 87-88.
- Eyice, Semavi, "Atatürk ve Eski Eserler", *Türk Kültürü*, S. 13, (1963), s. 100-108.
- Günaltay, Şemsettin, "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra", *Belleten*, S. 10, (Nisan 1939), s. 273-274.
- İnan, Afet, *Atatürk'ten Mektuplar*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Minor, Vernon Hyde, *Sanat Tarihinin Tarihi*, çev. Cem Soydemir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.
- Mülayim, Selçuk, "Mâziperestler ve Sanat Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 14, (2009), s. 11-32.
- Nuhoğlu, Mehmet , "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'sindeki Gazete ve Dergilerde Yayınlanan Sanat ve Sanat Tarihi Yazı/Makalelerinde Fikri Yapı", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 56, (2013), s. 83-96.
- Orhonlu, Cengiz, "Atatürk ve Tarih Görüşü", *Türk Kültürü*, S. 61 [Atatürk Özel Sayısı], (1967), s. 26-30.
- Önder, Mehmet, "Atatürk ve Müzeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 16 (1989), s. 63-73.
- Öz, Tahsin , "Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar", *III. Türk Tarih Kongresi: Ankara 15-20 Kasım 1943 Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 556-563.
- _____, "Atatürk ve Türk Sanatları" *Belleten*, S. 80, (1956), s. 585-598.
- _____, *Türk Kumaş ve Kadifeleri I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.
- Rukancı, Fatih – Anameriç, Hakan, "Arşiv Belgeleri ile II. Abdülhamid Dönemi Müzecilik Faaliyetleri" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 66, (2019), s. 383-418.
- Sakisian, Armenag, "The Portraits Of Mehmet II", *The Burlington Magazine For Connoisseurs*, S. 433, (Nisan 1939) s. 172-184.
- Sıçrayık, Anılcan, *İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

Sürün, Mustafa, *Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları: 1850-1923 Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Şahingiray, Özel, *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1955.

Tüfekçi, Gürbüz D., *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Notlar İle*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1983.

Türkmen, F. Nalân, "Türk Sanat Tarihinde Öncü Kurumlar ve Kuruluşlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 14, (2009), s. 609-627.

Ünlü, Betül Başak, *Osmanlı İmparatorluğu'nun 1910 Münih "İslam Sanatının Şaheserleri" Sergisi'ne Katılımı: Arşiv Belgeleri, Eserler ve Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

580522 (15.08.1933).

608520 (15.07.1931).

621895 (19.11.1931).

621898 (19.11.1931).

623089 (19.07.1932).

628099 (17.08.1932).

644593 (22.05.1933).

645620 (06.06.1933).

645565 (t.y.).

647009 (01.05.1933).

650330 (07.05.1933).

665123 (t.y.).

680666 (02.09.1931).

680850 (24.10.1935).

689432 (09.01.1936).

700355 (13.01.1936).

704669 (28.11.1932).

734827 (20.08.1932).

Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi

TASUDOC0532069 (07.08.1933).

Gazete Koleksiyonları

Akşam, 21.01.1937.

Cumhuriyet, 01.06.1931.

Milliyet, 01.06.1931.

Elektronik Kaynaklar

https://sv.wikipedia.org/wiki/Fredrik_Martin [Erişim Tarihi 26.01.2022]

<https://sok.riksarkivet.se/SBL/Presentation.aspx?id=9129> [Erişim Tarihi 26.01.2022]

Ulla-Karin Warberg ve Håkan Wahlquist ile yapılan şahsi yazışma.

EKLER

0109529 - 264

T. C
Maarif Vekâleti
Müzeler DAİRESİ

Ankara 20.8.1932

85349 Umumi
Hususi

Hulâsa: Mimar Sedat Beyin müzacaatı
Türk abidelerinin plan ve
fotoğrafları hakkında.

Türkiye Cümhuriyeti Riyaseti
Katibi Umumiliğine

26/7/1932 tarih ve 4/546 numaralı tezkere Devletleri cevabıdır :

1 - Selçuk ve Osmanlı devirlerinden kalma cami, çeşme, saray, köprü v.s. gibi bîlçünle mimari eserlerin plan ve rölöyelerini yaptırmak hususu Vekaletimizce de düşünülmektedir. Tarihi abidelerin asli hey'etleri üzerine tamirine hazırlık mahiyetinde olan bu mesaiye abidatın tescilli bakımından da ihtiyaç vardır. Tarihi abidelerin tescil ve tamirleri için idarei hususiyeler bütçesinden yüzde yarımınının Maarife terking mütesellik Vekaletimizce hazırlanan kanun layıhası, Dahiliye Vekaletinin 449/88 numara ve 30/6/1932 tarihli tahriratile (Tarihi abidelerimizin tasnif ve tefriki ile mahalli olanlarının bakımlarının Belediyelerce temini düşünülmek üzere mezkûr eserlerin tefrik ve tasnifi hususu..) yolunda itiraz edilmiştir. İdarei hususiyeye, belediye, Evkaf gibi teşkilâtın birinden veya her sene Vekaletimiz bütçesine külliyetli bir meblağ konmak suretile muvazenei umumiye den icap eden para temin olduğunda takdirde çok mühmel bir vaziyette bulunan Abidatın plan, fotoğraf ve rölöyelerini almak için mütehasis zavattan mürekkep bir fen hey'eti teşkil olunacak ve senelere taksim olunan program dairesinde abidatın tamiri mümkün olacaktır. Chicago sergisine hazırlık münasebetile Türk abidelerinden bir kaçının rölöyelerini yaptırmak için Mimar Sedat Beyle müzakere hususu İstanbul Müzelerine bildirilmiştir.

2 - Türkiyedeki tarihi abidelerin plan, fotoğraf ve rölöyelerini almak suretile bazı eserler vücade getirilmiş ise de bunların ekseri si dar zamanda eksik vesaitle hazırlanmış monografiiler veya epigrafik araştırmalar mahiyetindedir. Abidelerin esas planlarını, makta resinlerini, teferruatının hendesi detay resimlerini, çinilerinin renkli tablolarını yapmağa mevcut kitabelerin istampaçlarını almaya ihtiyaç vardır. Mesai yapıldıktan sonra eserler mahvolsa dahi yendi den asli heyetleri üzerine yapılmaları mümkün olacaktır. Şimdiye kadar negrolunan eserler ihtiyacın onda birine dahi tekbül etmez. Yapılan tetkiklerden muttali olabildiklerimizin listesi bitişik olarak tekdîm kılınmıştır.

Bilvesile derin hürmetlerimi teyit eylerim Efendim.

Maarif Vekili

H. Z.

II

E

24. VII. 1

3452

B. Amis

A	VII-1-50
D	82
F	1-262

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ

Yer No. : _____

Dos. No. : _____

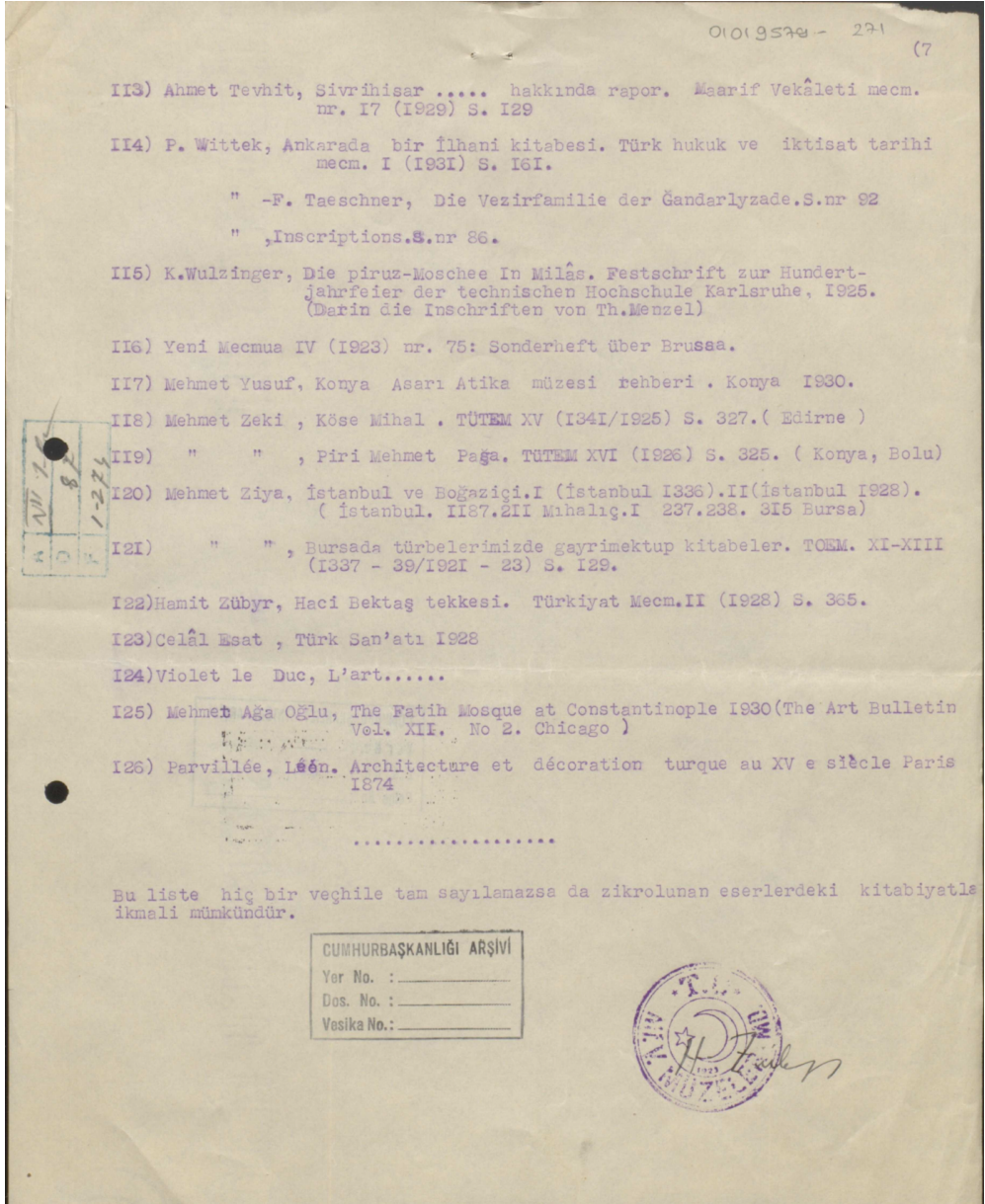
Vaskı No. : _____

3452

(Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur)

Belge 1. Riyaset-i Cümhur Katib-i Umumiliği'nden Maarif Vekâleti'ne Türk Sanat Eserleri Üzerinde Yapılan Araştırma ve Yayınlar Hakkında Sorulan İki Soruya Cevap.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 734827, (20.08.1932).

Belge 2. Hamit Zübeyir Koşay Tarafından Hazırlanan 126 Eserlik Bibliyografyanın Son Sayfası.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 734827, (20.08.1932).

0 1012772

A	VIII-2
D	96
F	35

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
RİYASETİ
KÂTİBİ
UMUMİLİĞİ

ANKARA: 28/XI/1932

Misak Bey,
Zaman kitaphanesi sahibi
Ankara caddesi N.79
İSTANBUL

4
541

Muharrem Feyzi Bey tarafından Tercüme edilip
tarafınızdan neşrolunan " eski türk kıyafetleri ve
güzel giyim tarzları " atlı eser alındı ve ReisiCumhu
Hazretlerine takdim olundu .
Müşarünileyh Hz.nin memnuniyet ve teşekkürlerini
beyan ederim Efendim.

Kâ.U.

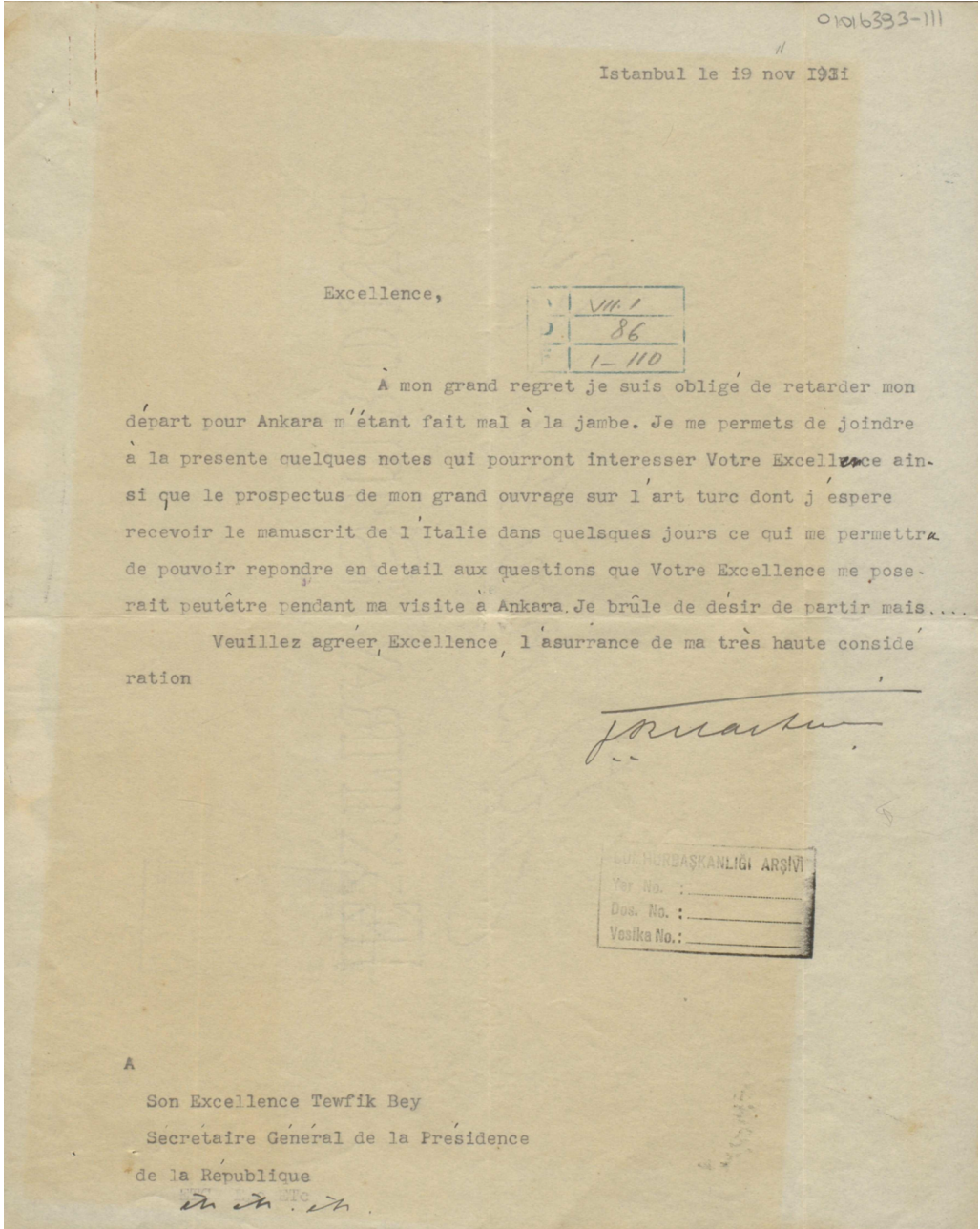
Yardı
28-XI-32

11

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ	
Yar. No. :	_____
Dns. No. :	_____
Vesika No.:	_____

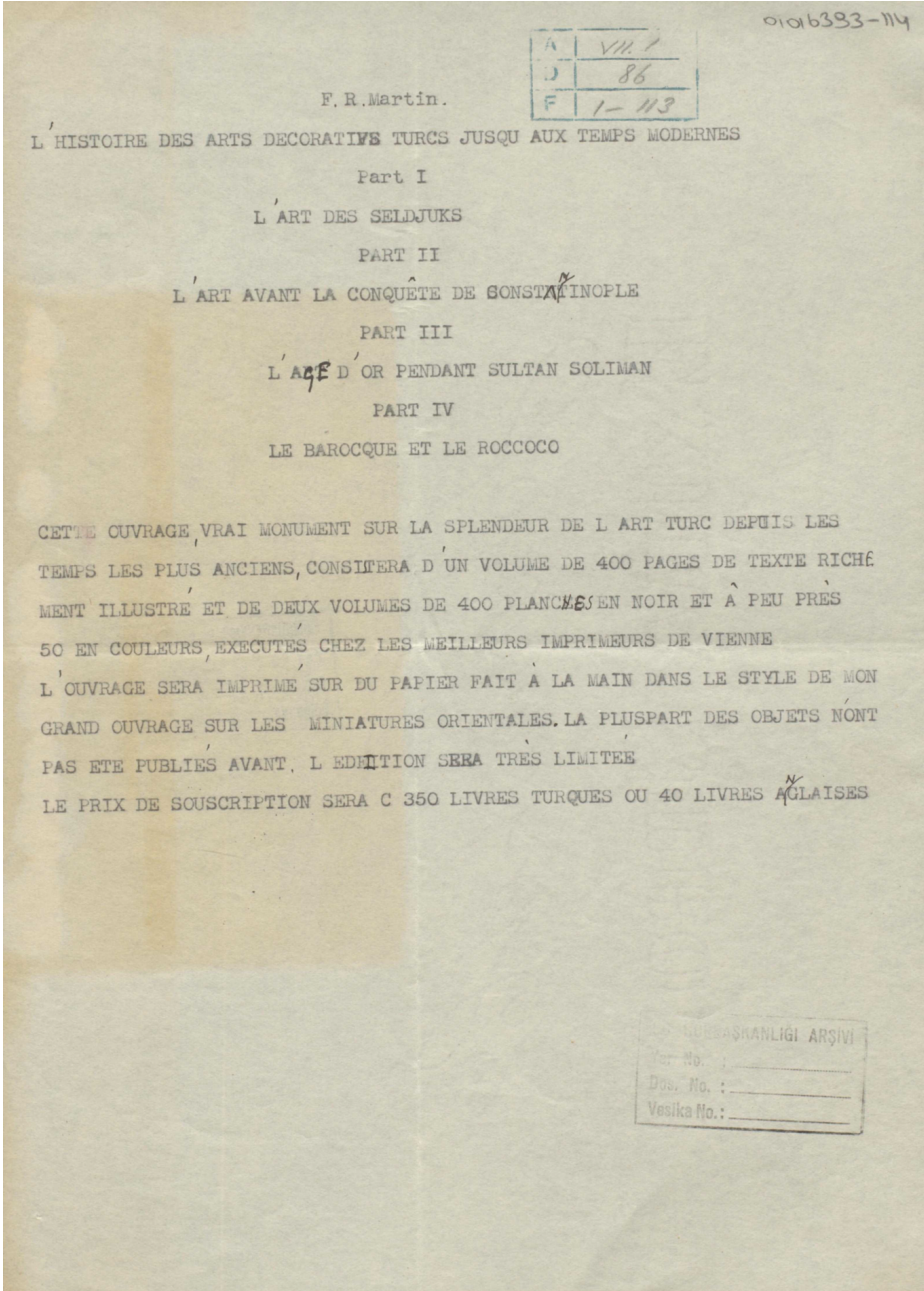
Belge 3. Muharrem Feyzi Bey tarafından tercüme edilen Eski Türk Kıyafetleri ve *Güzel Giyim Tarzları* kitabının yayıncısı Zaman Kitabevi'ne teşekkürname.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 704669 (28.11.1932).

Belge 4. Fredrik Robert Martin'in Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e Büyük Bir Türk Sanatı Kitabı Hazırlamak Üzere Görüşmek İstedğini Bildiren Mektubu.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 621895 (19.11.1931).

Belge 5. Fredrik Robert Martin'in Mektubunda Hazırlamakta Olduğu l'Histoire des Arts Decoratifs Turcs Jusqu'aux Temps Modernes [Türk Süsleme Sanatlarının Modern Zamanlara Kadar Tarihi] Kitabına Dair Malumatı Bildiren Kısmı.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 621895 (19.11.1931).

01016385-35

İNŞAAT İDAREİ FENNİYESİ
Mehmet GALİP ve Fecşi zade İbrahim GALİP Şirketi
Erzurumlu NAFİZ Şir
 Telgraf : İstanbul İNŞAAT
 Merkez : Galata, Karaköy Palas
 7-8-9-10-11-12-12 bis
 Telefon : Beyoğlu 1707-1708 - Posta kutusu : Galata 94

A	70-1
D	86
F	1-35

HER NEVİ İNŞAAT BETON ARME BİNA, FABRİKA, KÖPRÜLER, YOL, DEMİR YOLLARI,
 SU İŞLERİ, PROJE KEŞİF VE TATBİKATI **BETON ARME**

İşaretiniz: İşaretimiz: **U: 10022** İstanbul 19 / 7 / 1932

Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Baş Kâtipliğine

A	
D	
F	

Efendim,
 Berlini ziyaretimde memleketimize ait Bergama Müzesinde
 gördüğüm âsar fotoğraflarını Reisi Cumhur Hazretlerine arz
 edilmek üzere albom dahilinde taktim ediyoruz.
 Delâleti aliyelerini reca ve bilvesile arzı hürmet eyleriz
 efendim.

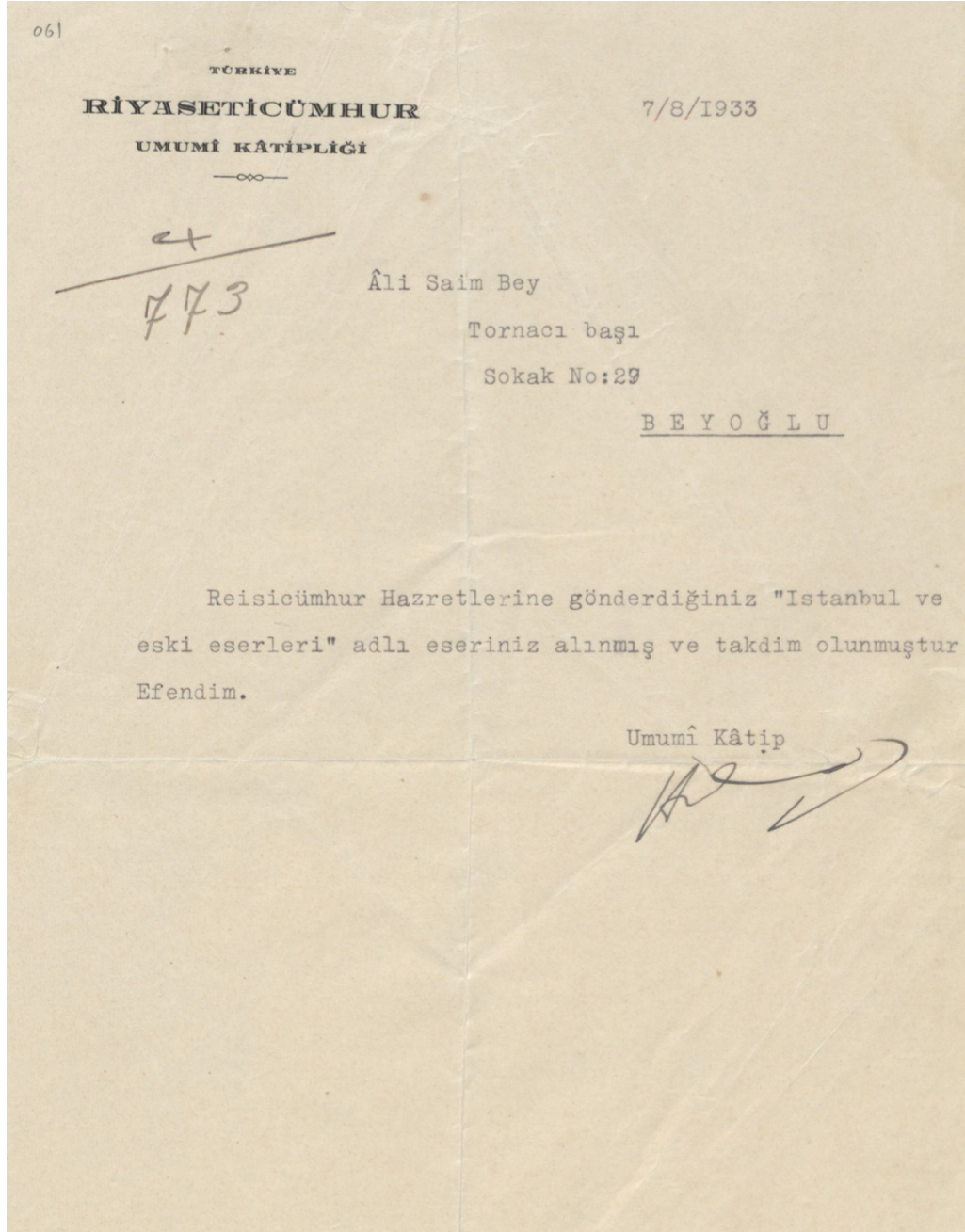
İnşaat idareî Fennîyesi
 Mehmet GALİP ve Fecşi zade İbrahim GALİP Şirketi
 Erzurumlu NAFİZ Şir

Galip Bey

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
 Yer no: _____
 Dosya no: _____
 Vesika no: _____

Belge 6. İstanbul'da inşaat şirketi sahibi olan Mehmet Galip Bey'in, Berlin'e yaptığı ziyaret sırasında Berlin/Pergamon Müzesi'nde gördüğü Türkiye kökenli eserlerin fotoğraflarından oluşan bir albümü Gazi Paşa'ya takdim etmesine dair belge.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 623089 (19.07.1932).

Belge 7. Ali Saim Ülgen'in 1933 yılında henüz İstanbul Erkek Lisesi'nde öğrenci olduğu sırada yazdığı İstanbul ve Eski Eserleri kitabının Cumhurbaşkanlığı tarafından alındığına dair teşekkür mektubu.

Kaynak: Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi, TASUDOC0532069 (07.08.1933).

MANKURTS OF ABISH AND AITMATOV: DESTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY OR LOSS OF SANITY?

ABİŞ KEKİLBAYULI VE CENGİZ AYTMATOV’UN MANKURTLARI: MİLLÎ KİMLİK TAHRİBATI MI AKLİSELİMİN YİTİMİ Mİ?

Orhan SÖYLEMEZ*
Ömer Faruk ATEŞ**

Abstract

Comparative literature is a discipline that studies the interactions, similarities, and differences between different works on a comparative basis. It is important to employ this perspective for examining the works of literature written within the scope of Turkic world, to identify common trends that emerged in certain periods and to draw conclusions by associating them with the general conditions of the period. Writers from the Turkic world, who benefited from partial relaxation after the pressure of socialist realism since the 1960s, have turned to narratives transmitted by oral culture such as legends and epics and adapted them to modern genres.

The reinterpretation of oral folk narratives about mankurtization by two such authors, Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov, are noteworthy in this respect. Although both authors similarly describe the method of mankurtization, there are some differences in their positioning of this subject within the fictional integrity of the literary work and the purpose of fiction. In this study, the mankurt narratives in the povest¹ “Küy” and *The Day Lasts More Than a Hundred Years* will be examined comparatively and the similarities and differences between the two works will be revealed. Thus, this paper will demonstrate how the same material has been differently constructed by different authors in terms of their intended messages.

Keywords: Comparative literature, Abish Kekilbayuli, “Küy”/Melody, Chingiz Aitmatov, *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, mankurt, Kirghiz and Kazakh literature

Öz

Karşılaştırmalı edebiyat, farklı eserler arasındaki karşılıklı etkileşimleri, benzerlik ve farklılıkları mukayeseli olarak inceleyen bir disiplindir. Türk dünyası edebiyatları kapsamında incelenen eserlere bu disiplinden hareketle karşılaştırmalı olarak bakmak, belli dönemlerde ortaya çıkan ortak eğilimleri tespit

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu / Türkiye, soylemezo@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8382-3173

** Arş. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu / Türkiye, ofates@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6416-7924

1 The term ‘povest’ in Russian is used to indicate a different genre in literature. This genre does not exist in English or in Turkish. Therefore, in this paper, we prefer using the term ‘story’ with reference to this work. In addition, the word ‘küy’ is a special instrumental music played on ‘dombira’ by folk artists in Kazakhstan. For this reason, we use it to refer to Kekilbayev’s povest.

etmek ve bu eğilimleri dönemin şartlarıyla ilişkilendirerek sağlıklı hükümlere ulaşmak açısından önemlidir. 1960'lı yıllardan itibaren sosyalist realizm baskısındaki kısmi gevşemeden yararlanan Türk dünyası yazarları, efsane ve destan gibi sözlü kültürle aktarılan anlatılara yönelerek bunları modern türlere adapte etmiştir. Abiş Kekilbayulı ve Cengiz Aytmatov'un mankurtlaştırma ile ilgili sözlü halk anlatılarını kendi eserlerinde yeniden yorumlayarak kullanması bu açıdan dikkate değerdir. Her iki yazar da mankurtlaştırma uygulamasının yapılış biçimini birbirine benzer şekilde anlatsa da bu konunun edebî eserin estetik bütünlüğü içerisindeki konumu ve kurgulanma biçiminde bazı farklılıklar vardır. Bu durum, yazarların okuyucuya mesaj verirken farklı noktaları vurgulamak istemesinin bir sonucudur. Bu çalışmada “Küy” povesti ve *Gün Olur Asra Bedel* romanındaki mankurtluk anlatılarına karşılaştırmalı olarak bakılacak ve iki eser arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konacaktır. Böylece aynı malzemenin, vurgulanmak istenen mesaja uygun olacak şekilde nasıl farklı kurgulandığı da incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı edebiyat, Abiş Kekilbayulı, “Küy”, Cengiz Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel*, mankurt, toplumsal bellek, milli kimlik

Introduction

Although socialist realism is a literary movement directly guided by the state, it did not always follow an oppressive pattern due to the politics of the Soviet Union and the criticisms of Soviet theorists and writers centered on the internal dynamics of the art. The political, intellectual and artistic developments in the world also contributed to the softening of the movement. Moreover, the template literature imposed by the rulers started to lose its vigor and relevance. Depending on all these factors, the works that pursued party propaganda gradually began to be replaced by human-centered literature after the death of Stalin, especially since the 1960s.

It was also during this period of partial relief that some writers from the Turkic world used national history and folklore, perceived as “reactionary remnants of the feudal era” by the Soviet ideology, to convey implicit messages and even to indirectly criticize Soviet politics. As a result, writers from different Turkic tribes used similar themes and metaphors by turning to historical epics and legends in the collective memory of Turkic peoples.² Oral narratives are used as a survival strategy in nomadic societies that do not have a settled written culture.³ In other words,

- 2 At this point, the attitudes of both Abish Kekilbayulı and Chingiz Aitmatov are remarkable. Abish marked the 1970s and 1980s of Kazakh prose and built a new understanding of prose by turning to mythology and oral folk culture. See G. Орда, “Әбіш Кекілбаев Шығармаларындағы Рухани Құндылықтар”, *Халық Жазушысы, Мемлекет Және Қоғам Қайраткері, ҚР Еңбек Ері Ә.Кекілбайұлының 80 Жылдығына Арналған Әдебиет Және Өнер Қайраткерлері Халықаралық Конгресінің Материалдары (Materials of the International Congress of Literary and Artistic Figures Dedicated to the 80th Anniversary of the People's Writer, State and Public Figure, Hero of Labor of the Republic of Kazakhstan A. Kekilbayevich Proceedings Book)*, Aktav 2019, p. 58. Chingiz Aitmatov also reproduced oral narratives and included them in the fiction, and although the starting point was local narratives, he gave universal messages about the issues of the modern world. See Nurullah Çetin, “Bozkırdan Yükselen Türk Bilgesi” (Turkish Sage Rising from the Steppe), *Aytmatov Araştırmaları (Aitmatov Studies)*, ed. Yasin Yavuz, Bengü Publication, Ankara 2020. See also Fazıl Gökçek, “Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdu Rüyalari” (The Theme of Religion and the Dreams of the She-Wolf in Chingiz Aitmatov's Novels), *ibid*. Claiming that Abish Kekilbayulı's inclination towards myth and mythology increases the intellectual and aesthetic power in his works, Aytmatov has shown that he shares the same point of view. See C. Абдрахманов, *Абыз Әбіш (Wise Abish)*, Foliant Publication, Nur-Sultan 2019, p. 356.
- 3 Aisulu Baibalova, *The [Un]Making of a Mankurt: Soviet Legacy and Post-Soviet Identity*, (Unpublished Master

these oral narratives provide a rich source for authors of the Turkic Republics under the Soviet administration to carry out studies in comparative literature.

Comparative literature, which is a sub-branch of literary science, is a discipline that “examines different works in terms of subject, thought or form” and explains the similarities and differences between these works.⁴ Adopting this approach makes it possible to categorize the periods in terms of similar preferences and tendencies of theme and content in Turkic pieces of literature in the Soviet period. It also allows one to make more holistic evaluations about the literature of the period by contemplating the reasons for these preferences. Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov are two important writers whose works can be compared in terms of their common tendencies such as diverting people from crude ideological propaganda and bringing national history and culture to the agenda.

The most concrete example of this similarity can be observed in their work on the concept of ‘mankurt’,⁵ which originates from folk narratives. Twelve years after Abish Kekilbayuli⁶ dealt with the concept of mankurt in Kazakh legends and Kyrgyz Manas Epic in his povest entitled “Küy”, the same concept was fictionalized in another context by Chingiz Aitmatov in his novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years*.⁷ For this reason, it will be useful to comparatively analyze how the two writers fictionalized the concept of mankurt/ism⁸ by revealing the function they ascribed to their art under Soviet pressure in different time and place. Hence, this study will evaluate the utilization of the concept of mankurt in both literary texts and discuss the perspectives of Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov in a comparative light. It will also address the impact of

(Thesis), OCAD University, Toronto 2021, p. 15.

- 4 Gürsel Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi (Comparative Literary Science)*, Say Publication, Istanbul 2013, p. 9.
- 5 “Mankurt is anyone who does not have knowledge of his or her native language and national traditions.” See Y. N. Ormakhanova, “Mankurtism As A Social Problem In Television Discourse Of Kazakhstan”, *Transactions Of Kazakh-American University Proceedings Book*, No: IV (42), (2021), p. 25-32.
- 6 The period between the writing of the two works as twelve years is based on the 1969 edition of the *Küy* story, published in Moscow under the name of *Forgotten Years Ballad / Folk Song*. Based on the serialization of the work in the *Kommunist Enbek* newspaper in 1967, this period will increase the interval to fourteen years, because the novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years* was introduced to the reader in 1980.
- 7 Chingiz Aitmatov, *The Day Lasts More Than a Hundred Years* (И дольше века длится день in Russian original version) trans. F. J. French. Indianapolis, Indiana University Press, 1983, p. 368. This story of Abish Kekilbayuli was filmed in 2006 under the direction of Demir Manabay. The film did not strictly adhere to the story and its name was changed to “Кек”, which can be translated as “Revenge.” Қазақша фильм – Кек (2006) Режиссер Дәмір Манабай (Дамир Манабай). To watch the film in the Kazakh language, please go to: <https://ok.ru/video/952.402.0504> [Date of access: 14.09.2021].
- 8 According to Norman N. Shneidman, the concept of mankurtism refers to the suppression of people and the distortion of their history. The term refers to non-Russians who have been cut off from their ethnicity by the effects of the Soviet system. See N. N. Shneidman, *Soviet Literature in the 1980s: Decade of Transition*, University of Toronto Press, Toronto 1989; Orhan Söylemez-Döne Arslan, “Şiire Yansıyan “Mankurtlar” ve “Közkamanlar”: Sovyetbek Baygazyev” (Mankurts and Kozkamans Reflected in Poems: Sovietbek Baygazyev), *TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal*, Issue: 24, (March 2021), p. 51-73. Mankurtism is a concept that signifies mental slavery rather than physical. See Y. N. Ormakhanova, “Mankurtism As a Social Problem in Television Discourse Of Kazakhstan”, p. 28.

this similarity on social messages about history, national identity and social memory delivered through literature.

Mankurts in the Works of Kekilbayuli and Aitmatov

The concept of mankurt, which refers to people who are “taken away from their national identity and alienated from the society they live in”,⁹ is a concept rooted in the oral memory of Turkic tribes in folk legends of Western Kazakhstan and the Epic of Kyrgyz Manas.¹⁰ Although Abish Kekilbayuli is the first known name to use this concept in modern literature, the concept attained worldwide recognition with Chingiz Aitmatov’s novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years* and its translation into many languages. Soon after its publication, Aitmatov’s work also drew the attention of literary critics in the Soviet Period.

Some critics claim that Aitmatov plagiarized Abish Kekilbayuli. However, Kekilbayuli argued at the Convention of Traditional Soviet Literature held in Tbilisi that there was no plagiarism, and that the issue should not be exaggerated. According to the Kazakh writer, the concept of mankurt is a historical material embedded in the culture of the Turkic peoples, and it is possible to handle the same material from different perspectives by different authors.¹¹ As Kekilbayuli stated, discussions of plagiarism are meaningless. In fact, in world literature, mythology, legends and historical narratives constitute the main sources of literature and accordingly, the same legend can be handled from different perspectives by more than one author. The myth of Dr. Faust, who sold his soul to the devil, is one typical example, where the same topic is narrated differently in German literature by different authors such as Lessing, Goethe, and Thomas Mann.¹²

The story of mankurt as narrated in “Küy” was written about twelve years before the novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years*. Although this article seems to criticize or present a rivalry between the two authors and their Turkic origins, it analyzes the skirmishes between people from similar origins in the post-Stalin Turkic literary world.¹³ The aim is to explain the reasons why similar legends are used by different authors and to demonstrate how the same material can be construed differently from various perspectives. As the point of view and the way

9 Ekrem Arıkoğlu et al., *Kırgızca-Türkçe Sözlük II (Kyrgyz-Turkish Dictionary II)*, Bengü Publication, Ankara 2018, p. 1516.

10 For information on the different approaches to the origin and definition of mankurt and related oral narratives, which serve as the source for the works of Abiş Kekilbayulı and Cengiz Aytmatov, see Orhan Söylemez-Ömer Faruk Ateş, “Abiş Kekilbayulı’nın Küy Hikâyesi ve İlk Mankurtlar” (Abiş Kekilbayulı’s Küy/Melody Story and the First Mankurts), *TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal*, Issue: 25, (June 2021), p. 52-66.

11 Damira İbragim, “Modern Kazak Edebiyatının Temsilcisi Abiş Kekilbayev’in Hayatı ve Eserleri Üzerine” (The Life And Work Of The Modern Kazakh Novelist Abiş Kekilbayev), *Turkish Studies*, Issue: 5/2, p. 1134.

12 Gürsel Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi (Comparative Literary Science)*, p. 11.

13 After the death of Stalin, the pressure of socialist realism on literature eased, and Turkic peoples had the opportunity to use national legends and narratives in modern literature. The use of different variants of the same legend by Kekilbayev and Aitmatov is an indication of the tendency towards folklore.

of editing change, the emphasis in the messages conveyed by the authors also changes. Upon an examination of these two works, it will be seen that the role and function of the mankurtising ritual are shaped in the narrative structure according to the author's editing styles, imaginations, and intended messages.

"Küy" is a story of the struggle between the Aday tribe¹⁴ living in Western Kazakhstan and the Turkmens on the other side of the border with Turkmenistan. The unique and difficult living conditions of the steppe cause the brotherly Turkic tribes to fight each other from time to time. Duyımkara, the famous warrior of the Aday tribe, takes Turkmen girls as prisoners of war. However, due to the law of the steppe, the Turkmens organize a raid for revenge and impose a punishment of mankurt on the Kazakhs they capture. While four of the six captives sentenced to this punishment are made shepherds in the Turkmen village, two of them are sent to a region close to the place where the Aday tribe lives to serve as a lesson to the other Kazakhs. One of the captured prisoners is a Kazakh youth who plays the dombra¹⁵ very well. Cüneyt, who loses his son, a dutar¹⁶ artist during the raid on the Kazakhs, buries the mankurt dombra player alive in the middle of the steppe to avenge his child. On the one hand, the young prisoner awaits his death; on the other hand, even though Cüneyt regrets what he did, he cannot save the prisoner due to social pressure. When the guilt of leaving a young person to die is added to the pain of losing a child, Cüneyt's psychology is turned upside down and he begins to have dreams that reveal his subconscious.

These dreams are suitable for analysis in terms of psychoanalysis and take on the function of reflecting Cüneyt's psychology. In this process, the boy named Kurban, who takes the dutar from Cüneyt's tent and takes it home, performs the melody played by the mankurt dombra player and conveys a message of peace through the universal language of art. At the end of the story, it is revealed that this boy is the old melody man, who would be named Kurban Aksakal¹⁷ years later in the Soviet era. In other words, Kurban Aksakal told the geological engineer named Sırım, whom he had met during the Soviet period, about the events of his childhood. Thus, the story also reveals the living conditions of the recent past before the establishment of the Soviet Union through the Kazakh-Turkmen struggle.

Kekilbayuli's fiction conveys a message of unity and solidarity to the Turkic peoples by revealing the Kazakh-Turkmen conflicts and the pain caused by the punishments indicted as a result. This work emphasizes the unifying power of common culture and art and is also meaningful in terms of pointing out the problems experienced before the Soviet period. This situation creates an image of mankurt describing the problems arising from the feudal structure that dominated the region before the Soviet Union. In socialist literature driven from Moscow,

14 A clan name in Western Kazakhstan famous for its heroic warriors.

15 It is a stringed instrument that has an important place in Kazakh culture.

16 Traditional instrument of Turkmen, Uzbek and Uyghur peoples.

17 Aksakal means "respected older man or wise man" in Kazakh culture.

writers were expected to shed light on the problems of the pre-October Revolution and thus to emphasize the achievements of the Soviet period. Abish Kekilbayuli adopted a similar approach with a focus on the brotherhood of Turkic tribes, and by applying the epic common to all people of Turkic origins, he probably intended for his work to avoid the censorship of the Soviet authorities. Due to the strict conditions of the period, it was not possible to write works emphasizing the brotherhood among Turks and directly calling for unity. While sending such indirect messages, it was necessary to add some elements to the fiction that the Soviet critics would like. “Melody” can also be evaluated from this perspective.

Chingiz Aitmatov’s novel, *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, recites the struggle of a group of people through the pain caused by the Soviet policies of the Stalin era, while trying to preserve their national identity. The plot of the novel involves the death of Kazangap, who lives at the Boranlı in the Sarı Özek steppe, and the effort of his friend Yedigey to bury him in the Ana Beyit cemetery. While dealing with current problems, occasional flashbacks reveal information about the lives of the protagonists.

The Soviet Union, through the ideological nature of the education it provided, rendered Kazangap’s son Sabitcan and millions of people like him unidentified and cut them off from their historical and national ties. For this reason, Yedigey’s effort to bury Kazangap in the Ana Beyit cemetery, a place of spiritual value, is meaningless for Sabitcan. But the only problem is not the destruction of the values of individuals. This cemetery, which serves as the memory of society, was taken from the Kazakh society because it was built as a space base during the Soviets. Hence Kazangap was not allowed to be buried in Ana Beyit. While the author describes an order that destroys the values of a people at both individual and social levels, he visits the past to recite the ‘Mother Nayman’ legend about the cemetery.

The fact that this legend contained the mankurt concept, which points to the destruction of identity, demonstrates that Aitmatov chose a folk narrative that would complement the messages he tried to give about the Soviet period and included it in the fiction. Considering the period in which the novel was written, it cannot be expected from him to have directed an open and harsh criticism. For this reason, when evaluating the function of the ‘Mother Nayman’ legend in Aitmatov’s fiction, it should be considered that this legend complements the criticism made over Sabitcan and the cemetery. Indirect criticisms formulated by changing the time and place are more likely performed to avoid censorship. Aitmatov, like many Turkic world writers, adopted this method and brought up the issue of identity destruction by presenting Juan-Juans as enemies. It is also significant that the person who wrote this legend in the novel was Abutalip Kuttubayev. Abutalip was arrested by Tansikbayev, one of the prosecutors of the Stalin era, on charges of being an enemy of the regime and he was never reunited with his family. Hence, the author criticizes the regime on the basis of a legend written by a man who was subjected to Soviet persecution. The part that describes what happened to Abutalip in more detail was not included in the novel due

to censorship. This part would later be included in the work published under the title *The Cloud Offended Chingiz Khan*.

According to the legend of ‘Mother Nayman’, Juan-Juans had occupied the Sarı Özek steppe in the past. During this occupation, a young man named Colaman was captured by the Juan Juans and was made mankurt. Aitmatov explains in detail how the mankurtization¹⁸ process was performed in this legend: camel skin (sire) was put on the head of the captured youth and kept under the sun. Thus losing his mind, Colaman did not even recognize his mother and killed her. A bird emerged from Mother Nayman’s white headscarf and began to fly, shouting “Remember your name! Remember who you are! Your father’s name is Dönenbay! Donenbay! Donenbay!”¹⁹ This was a call to Colaman, whose memory had been erased through the chanting, to remember his identity and values, and also served as a message about national identity. It also signified opposition to the culture and identity politics of the Soviet Union. The main purpose of the punishment of mankurt, which Aitmatov conveyed through the legend of ‘Mother Nayman’, was to deliver this message. When the stories narrated in the legend and the words uttered by the white bird are evaluated within the fictional integrity of the novel, the author’s emphasis on identity and memory becomes even more evident.

There are many similarities as well as differences in the way Kekilbayuli and Aitmatov deal with the concept of mankurt. Both authors refer to mankurtization as a form of punishment applied to prisoners of war in the historical period. In both narratives, the events take place in the steppes of Asia. Due to the social structure of steppe life, fighting, raiding, and capturing are common events among tribes. At this point, the element that distinguishes the two narratives from each other is that the people who fought and applied the punishment – Kazakhs and Turkmens – were of different origins. In the story “Küy”, Kazakhs and Turkmens, the two Turkic tribes, fight among themselves, and the punishment of mankurt is applied to Kazakhs by Turkmens. In Aitmatov’s novel, the Naymans live in the Sarı Özek steppe in the geography of Kazakhstan and the Juan Juans come to the region to invade. It is the Juan Juans who turn prisoners into the mankurt. It is a matter of debate as to which people the nomenclature ‘Juan Juan’ refers to. Some researchers say that the Juan Juans are a people of Mongolian origin, while others argue that they may be the predecessors of the Avars. In this sense, the ethnicity and the exact historical counterpart of the hostile people in *The Day Lasts More Than a Hundred Years* is not fully clear.²⁰ What the author

18 Mankurtization is a concept that means destroying people’s memory and enslaving them, making mankurt. In the international literature, there are many scientific publications in which the concept of mankurtization is used in this sense.

19 Cengiz Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel (The Day Lasts More Than a Hundred Years)*, trans. Refik Özdek, Ötüken Publication, Istanbul 2014, p. 172.

20 For information, see Dursun Yılmaz and Murat Sezgin. “Siyasal ve Sosyal Bağlamda Mankurt Kavramının Türk Yazılı Basınında Metaforik Kullanımı” (Metaphorical Use of Mankurt Concept in Political and Social Context in Turkish Written Media), *MANAS Journal of Social Studies*. Vol: 9, Issue: 2, (2020); Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan Juanlar (Lost Children of the Steppe Juan Juans)*, Yeditepe Publishing House, Istanbul 2015; Haşim Özel, “Juan Juanların Etnik Oluşumları ve Siyasi Tarihlerine Dair Bir İnceleme” (A Study of the Ethnic Formation and Political History of the Juan Juans), *International of Turkish Academic Studies (TURAS)* – Vol: 1, Issue: 1, (2020), p. 127-137.

wants to emphasize is that the Juan Juans are an “other” people, who later came to the region and destroyed the identity of the prisoners of war.

The process of mankurtization is narrated similarly by both authors. In both the story “Küy” and the novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, it is told that first the captives’ hair are shaved and camel skin is put on their heads. Shrinking in the heat, this skin causes unbearable pain by squeezing the captives’ heads. One of the commonalities between the two texts is that the hair that grows back cannot rip through the skin of the camel, so it turns back and pierces the scalp and grows inward, causing the prisoners to lose their memories. In both the story and the novel, the captives, who are turned into a mankurt, lose their memory and enter the service of those who make them mankurt. In this respect, mankurtization is depicted as memory destruction in both texts.

In the story, both those who punish and who are being punished are Muslims. Before inflicting the punishment of mankurt, the Turkmen slaughter the camel, distribute meat to the people and then place the skin of the camel over the head of the Kazakh prisoner. During this ritual, the Qur’an is recited and prayers are read. The religious references, namely performing a religious ceremony while the enemy is being punished, serves to legitimize this cruel practice in the eyes of the people. The ‘Mother Nayman’ legend in the novel also contains Islamic elements. Mother Nayman prays to God to find her son and sets out with the word of the *shahada*. If it is known that she has set out to find Colaman, her relatives would not allow this journey. Hence she claims that she would visit Ahmed Yesevi.

The tradition of serving food after the dead is mentioned; for instance, Mother Nayman served food after Colaman because she thought her son was killed. In Abish’s work, religion is portrayed not only as part of culture and as an element that shapes social ceremonies but also as a force used to legitimize war and persecution. The peace between Kazakhs and Turkmens was twice disrupted; one time by the slander and provocation of a self-seeking cleric and another time during the religious ceremony of the mankurtization. The author reflects on the subject of religion from a point of view that will not disturb the Soviet critics. In Chingiz Aitmatov’s work, religion is not used as a powerful tool to legitimize evil; on the contrary, it is seen as the shelter of an oppressed and pure woman who suffers for her child. Moreover, the people who want Kazangap to be buried according to religious traditions are depicted as positive people throughout the novel, which is a choice that complements the author’s positive approach to religion.

In the story, universal messages about human values such as mercy and forgiveness are portrayed through the psychological analysis of Cüneyt, who pronounced the death sentence to the mankurt culprit, and that of the culprit who was subjected to this punishment. In particular, the inner conflict experienced by Cüneyt is very strong. His dreams reveal the remorse suppressed in his subconscious. The author conveys Cüneyt’s conflicts to the reader through the technique of internal analysis and monologue. As Kazakh literary scholar M. T. Shohaev has stated, the interior

monologue technique is quite functional in analyzing Cüneyt's inner world.²¹ The feelings and thoughts of the Kazakh youth left to die in the steppe are also described in detail. While the Kazakh youth is waiting for death in fear, he still thinks that human values will prevail and those who buried him will feel guilty and save him.

The conflict of fear and hope in his inner world also reflects the struggle of good and evil in human beings. It is the good essence that instills hope in this young person. But when the people he sees vaguely from afar in the steppe turn out to be wild animals rather than people who have come to rescue him, he encounters a different aspect of humanity. In the mankurt narrative of the novel, such in-depth psychological analyses are undertaken for neither the punisher nor the person exposed to the punishment. Here Aitmatov's aim is not to analyze the psychology of Juan Juans or Colaman but to convey a social message about the issue of collective memory and identity. Psychological analysis is directed solely to Mother Nayman; the focus is on the inner conflicts of a mother trying to find her child. Mother Nayman knows that her son either died or was made mankurt. In the brutal conditions of the steppe, there is no third possibility for Colaman. This awareness causes the mother to experience conflictual feelings. Sometimes she appears to prefer her son to die rather than becoming a mankurt, sometimes she changes her mind and asks Allah to let her son live, even if he has become a mankurt. The mother's conflicting feelings including occasional rebellions stem from her desperation.

In Abish Kekilbayuli's story, ranting is a form of punishment used to intimidate the enemy. As a result of this practice, the Kazakhs, who turned into mankurt, lose their memories, but the main reason for turning someone into a mankurt is to satisfy the sense of punishment caused by grudge and hatred, rather than erasing their memories and de-identifying them. The more severe the punishment the steppe people impose on their enemy, the more it will hurt him; as a result, he will have satisfied his sense of revenge and proved his heroism. From this perspective, the loss of the memory of prisoners emerges as a result of mankurtization rather than its purpose. The Turkmens drop off two of the Kazakh mankurts to the region where the Aday tribe live and return. This shows that the main aim is not to assimilate the Kazakh mankurts, but rather to make their enemies suffer and to demonstrate their own power by displaying their "disgraceful situation" to the other Kazakhs. In other words, Abish Kekilbayuli has utilized the theme of curse mostly to show how grudge and anger can make people cruel, how they torture other people and to remind fellow peoples of human values. The fact that Kazakhs and Turkmens are tribes of a Turkic family with the same origin excludes the possibility that the captured party will turn into the 'other' when mankurt is made, because there is no 'other' in terms of both religion and ethnicity. For this reason, it is possible to claim that the theme of de-identification is followed

21 For the place of the inner monologue technique in the psychological analyzes in the "Күй" story, see. M. T. Şohaev, "Ә. Кекілбайұлының «Күй» Повесіндегі Ішкі Монолог Қызметі", *Халық Жазушысы, Мемлекет Және Қоғам Қайраткері, ҚР Еңбек Ері Ә.Кекілбайұлының 80 Жылдығына Арналған Әдебиет Және Өнер Қайраткерлері Халықаралық Конгресінің Материалдары (Materials of the International Congress of Literary and Artistic Figures Dedicated to the 80th Anniversary of the People's Writer)*, State and Public Figure, Hero of Labor of the Republic of Kazakhstan A. Kekilbayevich Proceedings Book), Aktav 2019, p. 236-239.

in a subtle tone throughout the story. Juan Juans, chosen as enemies by the author in the novel, is the “other” for Turks, and choosing the enemy from another nation is functional in terms of emphasizing the effect of memory destruction on identity.

The legend of mankurt in Chingiz Aitmatov’s work functions more as an implicit critique of the system, and here, while pointing out the cruelty of the punishment, it is emphasized that the person who becomes mankurt is transformed by the loss of his memory and identity as well as the killing of his mother. In other words, since he cannot explicitly state it, Aitmatov criticizes the Soviet policies indirectly through a legend and tells the reader to ‘own your identity!’ This is the main message. The Soviet administration places ‘socialist ideology’ in people’s heads like camel skin by employing ideology and trying to create a uniform Soviet person or citizen. Hence Aitmatov’s emphasis on assimilation while telling the legend of mankurt turns the mankurt into a political concept in the social sciences and literature, implying de-identification or othering. On the other hand, in Abish Kekilbayuli’s story, the emphasis on identity is not as clear.

In the story “Küy”, unlike *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, the emphasis on the cruelty of human beings rather than disidentification is even more evident in the scene where the mankurt keeper comes to Cüneyt’s tent. The internal world of the mankurt, which will play the ‘küy’ or melody on dombra for the last time, is conveyed to the reader through the techniques of internal analysis and monologue. As a result, his memory does not seem to have been erased at all. On the contrary, the mankurt dombra player appears to think like a ‘wise person’ and wants to recall human values to these people, who kill and capture each other according to the laws of the steppe. According to the young man, these people repeat the same mistakes and suffer again, because they do not learn from the pain they have experienced. If humanity wants to get rid of pain, they should appreciate what they have and embrace the feeling of compassion in their conscience. Rebellion against Allah by cursing fate would not work. These wise notions running through his mind reveal that rather than a disidentified prisoner, the mankurt melodist is a conscientious person, who calls for mercy even when he is being punished very cruelly. The mankurt in Aitmatov’s narrative, by contrast, is a slave who lacks such sensitivity, has completely lost his memory, and does not hesitate to kill even his mother. This difference shows that the mankurts in the works of Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov were constructed with similar perspectives but emphasize different points. With an emphasis on identity and memory, Aitmatov focuses on a young man, who loses his memory and emotions and becomes a robot. On the contrary, Abish Kekilbayuli has fictionalized a young artist, who defends human values until his last moments, to bring values such as peace, compassion, and forgiveness to the fore. Since the destruction of identity is more subtle in Kekilbayuli’s work, there is not much emphasis in the text on a problem as the complete erasure of memory.

In Abish Kekilbayuli’s story, the plot is realistic. It is stated that the extraordinary elements in the text are dreams or imagination. Kurban Aksakal, the narrator, is an old man who lived the last years of his life in the Soviet period. It would not have been convincing for Kurban Aksakal

to tell to the Soviet youth, who grew up with materialist philosophy, about extraordinary events containing metaphysical elements. In addition, the stories do not belong to the old times when the legends were formed, but to the recent past, namely the childhood of Kurban Aksakal. The novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years* contains some extraordinary elements such as the scene where Mother Nayman's cheesecloth turns into a white bird and calls out: "Remember your name! Remember who you are! Your father's name is Dönenbay! Donenbay! Donenbay!" Aitmatov's narrative is based on a more distant past and since it is a legend handed down from generation to generation, it is natural that it contains such extraordinary elements. In addition, Aitmatov consciously included this legend to counter realism while criticizing the Soviet ideology, because, according to the socialist ideology, narratives such as epics and legends are reactionary elements from the feudal period. Reading these narratives to form the basis of national identity also signifies opposition to the regime. Abutalip, who compiled the legend, was arrested by the prosecutor Tansikbayev and paid the penalty for what he did. Legends not only contradict the Soviet reality because of their inclusion of metaphysical events and basis on national memory, but they also include the traditional understanding of reality based on religion, national culture, and tradition ignored by materialist ideology. For instance, in another novel of Aitmatov, *The White Ship*, the character Mümin Dede believes in the legend of 'the horned mother deer' against the corruption of Orozkul, who sees the legends as superstitions. The representation of purity and innocence through the nameless child – who is the protagonist of the novel *The White Ship* – is also remarkable in terms of showing the author's attitude on this issue.

In Chingiz Aitmatov's "the horned mother deer" story in *White Ship*, the socio-cultural structure of a society that applies the punishment of mankurt is important. The narrative is constructed in a way that conveys this structure to the reader.²² In the novel, the state of the 20th-century Soviet society is more significant than that of the time when the legend took place, which is uncertain. For this reason, in the fiction, the social structure of the environment where Yedigey and Kazangap live, rather than that of Mother Nayman and Colaman, is emphasized. Aitmatov is content with mentioning a few traditions of the Islamic culture regarding the legend and the nomadic nature of the steppe based on animal husbandry. Abish Kekilbayuli, on the other hand, does not only aim to reflect on the culture, but also goes into detail to criticize the patriarchal steppe society and the people who established their power in this society through war and religion. As it is known, there was no industry in the steppe societies living in the Turkestan geography before the October Revolution. In addition to the nomadic social structure, the climate and vegetation are also not suitable for agriculture. For the Turkmens and Kazakhs engaged in animal husbandry, the main source of livelihood comes from the seizure of areas with abundant grass and gaining booty from the other side —Kazakhstan or Turkmenistan—by making sudden raids. This structure, based on the survival of the strongest, results in the construction of masculinity

22 "The construction of 'Küy' in a way that reflects the socio-cultural structure of the Turkmens has provided a lot of information about Turkmen folk culture in the text. For information, see Ahmet Gökçimen, "Abiş Kekilbayulı'nın Küy Anlatısında Türkmen Halk Kültürü" (Turkmen Folk Culture in Abiş Kekilbayulı's Küy Narrative), *Temrin*, Issue: 96, (2019), p. 1-6.

as a gender identity through warfare and heroism. For this reason, young people like Devlet, who are engaged in the arts, are not considered ‘men’ in society in the full sense. Under social pressure, Cüneyt sends his son Devlet to war with a sword visit to the cemetery, which is a kind of initiation ceremony. This war causes the death of Devlet and leaves Cüneyt with the unbearable pain of the loss of his child. The expectations of society require revenge in such situations. Otherwise, the Turkmens will appear helpless against the Kazakhs. For this reason, it is decided to kill the Kazakh mankurt, who has no crime and is an artist just like young Devlet. Although Cüneyt regrets and loses his mental health after implementing this decision, he does not dare to save the Kazakh prisoner, because he is afraid of social pressure. Abish wants to show the social pressure of society on the young man for not being interested in fighting and being interested in playing music. In this case he refers to the social status of Devlet as son of a warrior Cüneyt.

One of the common points of both works lies in the issue of evil. Kazakh melodist, who was left to die in the story, questions how human beings can be so evil and cruel. A similar situation applies to Mother Nayman, who loses her husband and son. Devlet is not only amazed that man can be so evil but also rebels against the fact that God created man in such a way as to be able to reason with these evils. Thus, based on the thoughts of Mother Nayman, Aitmatov refers to the theodicy/evil problem, which has been discussed in philosophy and theology for centuries.

In the Eyes of Critics: The “Küy” and *The Day Lasts More Than a Hundred Years*

Some critics also argue that Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov discussed the subject of mankurt in different contexts. Abish Kekilbayuli was first to claim that the two writers emphasized different points through mankurt. The Kazakh writer —Kekilbayuli— states that he himself “emphasizes that unlimited hatred will result in unlimited cruelty, while Chingiz Aitmatov draws attention to the fact that unlimited cruelty will lead to spiritual mankurt.”²³ In other words, Abish Kekilbayuli wanted to draw attention to the hatred caused by a struggle that turned into a blood feud, and a cruel torture method (punishment) that emerged as a result. While doing this, the Kazakh writer also revealed the socio-cultural structure that caused this cruelty and supported the conflict between the values found in the conscience of every person and the experiences with psychological analyzes. Aitmatov, on the other hand, emphasized that the mankurt, which emerged as a result of ruthlessness, annihilates identity through spiritual destruction.

Literary scholar Pariza Mirza Ahmedov states that Aitmatov took the mankurt type from Abish Kekilbayuli, but used it differently in his work. According to Ahmedov, in Kekilbayuli’s text, mankurtization is discussed in the context of one tribe’s intimidation by another. In Aitmatov, on the other hand, mankurtization, as a metaphor, plays the most important role in the novel. The idea of the USA and the USSR to shield the atmosphere with a magnetic shield is similar to the

23 Damira İbragim, “Modern Kazak Edebiyatının Temsilcisi Abiş Kekilbayev’in Hayatı ve Eserleri Üzerine”, p. 1134.

mankurtization process described in the legend of Mother Nayman. Two superpowers will put a magnetic shield, that is, a kind of camel skin or in original text 'shire' on the head of the earth – atmosphere – to turn all humanity into mankurt. The connection drawn by Aitmatov between the legend of mankurt and the space project of superpowers, Ahmedov argues, was his means to reach the universal based on a local legend.²⁴

In Ahmedov's interpretation, Aitmatov's self-assessment that he had captured the universal in his book *The Day Lasts More Than a Hundred Years* is correct. The work was written during the Cold War period; while the USA and the USSR, the two hostile superpowers, competed on every issue, they agreed that humanity should remain unaware of the existence of a superior civilization even beyond the atmosphere. Because if humanity learns about the living conditions on another planet called the Forest Chest, people will make similar demands from the USA and the USSR, and this will put the two states that divide the world among themselves into difficulties according to their interests. For this reason, the efforts of the two states to cut off communication between the world and the new planet with the joint space project mean the of all humanity. Aitmatov conveys the message that those in power will not hesitate to manipulate humanity and dress them with their "constructed identities" to protect their interests and legitimacy. Thus, the author touches upon an issue that goes beyond the cultural and identity policies between the Soviet Union and Turkic peoples and concerns all humanity.

According to Orhan Söylemez, the importance of Aitmatov lies in his criticism of the Soviet system through the mankurt metaphor, which depicts the continuity in the practices of enslavement and marginalization in the modern period with different methods. According to Söylemez, the cemetery represents the memory of the people. Turning the cemetery into a space base and banning public from entering it signifies the erasure of collective memory, that is, turning a nation into manslaughter. Surrounding the Ana Beyit cemetery with wire fences brings to mind the camel skin put on the head of the mankurt.²⁵ According to this approach, the resistance of Yedigey, who wants to bury his friend Kazangap in the Ana Beyit cemetery, also expresses a consciousness for the preservation of the national memory. Considering the political conditions of the Soviet era, it is this point that makes Aitmatov's work great. The association of cemetery with national memory also appears in the story. Notables of Kazakhs and Turkmens come together in the cemetery to ensure peace between the two tribes of Turkic origin. After all, the cemetery is a symbolic place where the common past of both tribes is embodied. Kekilbayuli mentions the importance of the cemetery, but does not refer to a deliberate attack on the cemetery, a place of memory, as in *The Day Lasts More Than a Hundred Years*. Instead, he states that Kurban Aksakal and the cemetery are similar in their loneliness, implying that elements of national culture and memory were excluded from life during the Soviet period. It is very meaningful that Kurban Aksakal and the cemetery are described as "the two elders of the steppe" in the

24 Ali İhsan Kolcu, *Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov*, Salkımsöğüt Publication, Erzurum 2015, p. 229-230.

25 Orhan Söylemez, *Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler (Chingiz Aitmatov: Thematic Studies)*, Atatürk Culture Centre Publishing, Ankara 2010, p. 12-13.

work. The Soviet ideology labeled the historical and cultural elements of national memory as “rule” and “reactionary” and promised people new values and a new life in harmony with these values.²⁶ In the new life, there is no place for a cemetery, but only geological research conducted with contemporary methods. In turn, the Soviet administration dismissed the common memory space of the Turkmen people by bringing technology to the steppe through young engineers like Sirim.

Reaching Out from Local to Universal

Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov are two important writers belonging to propaganda literature, the borders of which have been determined by strict ideological barriers. By placing the “human” element in the center of the literary work, they have made the transition from the local to the universal features. Both authors adapted local narratives such as epics, tales, and legends common to the Turkic tribes. They also integrated them into the modern texts to reach out to their first interlocutors from their geographies and call them to protect certain values. However, while both Kekilbayuli and Aitmatov included these narratives in their fiction, they succeeded in reflecting the human reality in a multi-faceted way, thus reaching from the local to the universal and writing works that appeal to all humanity. Oral narratives in the collective unconscious of nations that are transmitted from generation to generation are not only a source for their history, culture, and identity but also contain psychological material from the long past of humanity that will enable us to reach the universal human reality. In this respect, through the utilization of the concept of *mankurt*, based on the oral legends of the Kazakhs and the Epic of *Manas* of the Kyrgyz, two writers from this geography discuss universal truths about the nature of human beings. They achieve this without separating the individual from his/her socio-cultural environment. This approach attests to their success as artists reflecting their inner conflicts together with their passions and psychology in a holistic way.

In a fictional text, the way of handling the material is as important as the material itself. Abish Kekilbayuli and Chingiz Aitmatov have both benefited from the legend of *mankurt* to fit their intended messages into the fiction of their works. Kekilbayuli emphasized the ruthless aspect/violence of the punishment of *mankurt*, because he wanted to show the extent to which grudge and hatred could lead a person. Aitmatov, on the other hand, wanted to draw attention to the consequences of punishment to reveal the plans of totalitarian structures on identity.

There are three levels of *mankurtization*. First level is personal *mankurtization*. In this case, only a person or a captive is at stake. People shave the captive’s hair, then place the newly slaughtered camel’s skin on the head. After this, the captive is taken away from the village and placed under the sun. When the camel skin begins to dry out, it also squeezes the skull. At the end, if the captive survives this torture, then he is ready to be used as slave. The second level is group

26 Orhan Söylemez-Ömer Faruk Ateş, “Abiş Kekilbayuli’s *Küy/Melody Story And First Mankurts*”, p. 60-61.

mankurtization. Here, the memory of a certain group of people remains within the cemetery. If this place is damaged, then they could lose their history. The third level is the mankurtization of human beings. If an action was taken to deprive the human beings off their universal rights such as their language or their right to learn, then it could be called the mankurtization of humanity.

In the novel, the ritual of mankurtization, made with camel skin placed on the head of a person with hints of memory loss, indicates the loss of national identity through the wire fences placed in the cemetery, the memory of the society and the intervention in the memory of humanity with the magnetic shield placed on the head of the world. Thus, a similarity is established between the way of mankurtizing in the legend of Mother Nayman and the identity politics applied to humanity in the modern period. This resemblance is established through the enclosure of a space that symbolizes the memory. The values and information that make up the identity coexist, and the various layers of identity have enabled the legend to open the door to universal messages. Kekilbayuli, on the other hand, conveyed his universal messages not through the criticism of modern political systems and cultural policies like Aitmatov, but through the human values awakened by the language of music. He used mankurt mostly as a tool to uncover the problems of the equestrian-nomadic society. The fact that Kekilbayuli entitled his work “Күй”, which means “melody” in Kazakh Turkic, can be interpreted as a sign that the author wanted to present his universal message through music. The story is also suitable for different readings that focus on traditional folk music and its effect on people.

In the story “Kүй”, the association of mankurt with the destruction of national identity is more indirect than in the novel. The author shows that the subject of memory is not the main emphasis. However, the author’s indirect emphasis on national identity through elements such as Kurban Aksakal, the cemetery, the cult of ancestors and the Islamic belief should also be taken into account. When the loss of memory of the captives is considered side by side with this emphasis, it can be argued that the author pointed to the importance of national identity and implicitly touched on the issue of de-identification. In other words, one of the themes of the story is national identity, but the association of mankurt with de-identification is much more indirect and it aims to criticize society and humanity on the basis of this punishment.

BIBLIOGRAPHICAL REFERENCES

- Arıkoğlu, Ekrem, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bige Kağan Selçuk, *Kırgızca-Türkçe Sözlük II (Kyrgyz-Turkish Dictionary II)*, Bengü Publication, Ankara 2018.
- Aytaç, Gürsel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi (Comparative Literary Science)*, Say Publication, İstanbul 2013.
- Aytmatov, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel (The Day Last More Than a Hundred Years)*, trans. Refik Özdek, Ötüken Publication, İstanbul 2014.
- Baibalova, Aisulu, *The [Un]Making of a Mankurt: Soviet Legacy and Post-Soviet Identity*, (Unpublished Master Thesis) OCAD University, Toronto 2021.
- Butor, Michel, *Roman Üstüne Denemeler (Essays on the Novel)*, trans. Mehmet Rifat-Sema Rifat, Düzlem Publication, İstanbul 1991.
- Çetin, Nurullah, “Bozkırdan Yükselen Türk Bilgesi” (Turkish Sage Rising from the Steppe), ed. Yasin Yavuz, *Aytmatov Araştırmaları (Aitmatov Studies)*, Bengü Publication, Ankara 2020.
- Gökçek, Fazıl, “Cengiz Aytmatov’un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdu Rüyaları” (The Theme of Religion and the Dreams of the She-Wolf in Chingiz Aitmatov’s Novels), ed. Yasin Yavuz, *Aytmatov Araştırmaları (Aitmatov Studies)*, Bengü Publication, Ankara 2020.
- Gökçimen, Ahmet, “Abiş Kekilbayulı’nın Küy Anlatısında Türkmen Halk Kültürü” (Turkmen Folk Culture in Abiş Kekilbayulı’s Küy Narrative), *Temrin*, Issue: 96, (2019), p. 1-6.
- İbragim, Damira, “Modern Kazak Edebiyatının Temsilcisi Abiş Kekilbayev’in Hayatı ve Eserleri Üzerine” (The Life And Work Of The Modern Kazakh Novelist Abiş Kekilbayev), *Turkish Studies*, Issue: 5/2, (2010), p. 1121-1145.
- Kolcu, Ali İhsan, *Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov*, Salkımsöğüt Publication, Erzurum 2015.
- Ormakanova, Y. N., “Mankurtism As A Social Problem in Television Discourse Of Kazakhstan”, *Transactions Of Kazakh-American University Proceedings Book*, No: IV (42), (2021), p. 25-32.
- Özel, Haşim, “Juan Juanların Etnik Oluşumları ve Siyasi Tarihlerine Dair Bir İnceleme” (A Study of the Ethnic Formation and Political History of the Juan Juans), *International of Turkish Academic Studies (TURAS)*, Vol: 1, Issue: 1, (2020), p. 127-137.
- Shneidman, N. N., *Soviet Literature in the 1980s: Decade of Transition*, University of Toronto Press, Toronto 1989.
- Söylemez, Orhan, *Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler (Chingiz Aitmatov: Thematic Studies)*, Atatürk Culture Centre Publication, Ankara 2010.
- _____, Döne Arslan, “Şiire Yansıyan “Mankurtlar” ve “Közkamanlar”: Sovyetbek Baygaziye” (Mankurts and Kozkamans Reflected in Poems: Sovietbek Baygaziev), *TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal*, Issue: 24, (2021), p. 51-73.
- _____, Ömer Faruk Ateş, “Abiş Kekilbayulı’nın Küy Hikâyesi ve İlk Mankurtlar” (Abiş Kekilbayulı’s Küy/Melody Story and First Mankurts), *TURUK – International Language, Literature and Folklore Researches Journal*, Issue: 25, (2021), p. 52-66.
- Yıldırım, Kürşat, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan Juanlar (Lost Children of the Steppe Juan Juans)*, Yeditepe Publication House, İstanbul 2015.
- Yılmaz, Dursun, Murat Sezgin, “Siyasal ve Sosyal Bağlamda Mankurt Kavramının Türk Yazılı Basınında Metaforik Kullanımı” (Metaphorical Use of Mankurt Concept in Political and Social Context in Turkish Written Media), *MANAS Journal of Social Studies*, Vol: 9, Issue: 2, (2020), p. 1010-1030.
- Абдрахманов, С., *Абыз Әбіш (Wise Abish)*, Foliant Publication, Nur-Sultan 2019.

Орда, Г., “Әбіш Кекілбаев Шығармаларындағы Рухани Құндылықтар”, *Халық Жазушысы, Мемлекет Және Қоғам Қайраткері, ҚР Еңбек Ері Ә.Кекілбайұлының 80 Жылдығына Арналған Әдебиет Және Өнер Қайраткерлері Халықаралық Конгресінің Материалдары (Materials of the International Congress of Literary and Artistic Figures Dedicated to the 80th Anniversary of the People’s Writer, State and Public Figure, Hero of Labor of the Republic of Kazakhstan A. Kekilbayevich Proceedings Book)*, Aktav 2019, p. 55-61.

Шохаев М.Т., “Ә.Кекілбайұлының «Күй» Повесіндегі Ішкі Монолог Қызметі”. *Халық Жазушысы, Мемлекет Және Қоғам Қайраткері, ҚР Еңбек Ері Ә.Кекілбайұлының 80 Жылдығына Арналған Әдебиет Және Өнер Қайраткерлері Халықаралық Конгресінің Материалдары (Materials of the International Congress of Literary and Artistic Figures Dedicated to the 80th Anniversary of the People’s Writer, State and Public Figure, Hero of Labor of the Republic of Kazakhstan A. Kekilbayevich Proceedings Book)*, Aktav 2019, p. 236-239.

Electronic References

Kekilbayulı, Abış, *Küy*, [https://kitap.kz/book/1469/read#epubcfi\(/6/4\[id2\]!/4/58/1:243\)](https://kitap.kz/book/1469/read#epubcfi(/6/4[id2]!/4/58/1:243)) [Date of access: 13.09.2021].

“Кек”, <https://ok.ru/video/952.402.0504>, [Date of access: 14.09.2021].

GOETHE’NİN MAHOMET’S GESANG İSİMLİ ŞİİRİNDEKİ NEHİR METAFORU VE İSLAMİYET’İN YAYILIŞINA İLİŞKİN BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON ISLAMIC EXPANSION AND THE METAPHOR OF THE RIVER IN GOETHE’S MAHOMET’S GESANG

Habib TEKİN*

Öz

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) Alman Edebiyatının en önemli yazarlarından. Hayatının son zamanlarında *doğu*, *şark* ve *İslam* konularına yoğun ilgi duymuş, Arapça öğrenmiş ve bu yönde birçok eser kaleme almıştır. Bu çalışmada, İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed’le ilgili biyografik eserlere dayanılarak, tamamlanmamış bir yapıt olarak kalan *Mahomet* tragedyasına ve özellikle yapıtın içinde yer alan *Mahomets Gesang* isimli şiire odaklanılacak ve şiir, İslam’ın yayılışında önemli bir simge olarak öne çıkan nehir metaforu ışığında yorumlanarak çözümlenmeye çalışılacaktır. Makalede; bu bağlamda günümüze kadar yapılan araştırmalardan farklı bir yöntem benimsenerek, şiire bütün olarak farklı bir metodoloji ile yaklaşarak, yeni bir anlam yüklemek amaçlanmaktadır. Bu farklı yaklaşım, nehrin gitgide artan akış hızının, Hz. Muhammed’in egemenliği altındaki İslam dininin yayılışı olarak anlaşılabilceği varsayımına ve tarihi karşılaştırmalara dayanmaktadır. Çalışmada, Hz. Muhammed döneminde tarihsel ve simgesel benzerliklerin ve karşılaştırmaların ortaya çıkarılması ve şiiri bu metafor üzerinden yorumlamak amaçlanmaktadır. Çözümlememizin merkezinde; İslamiyet’teki Tanrı algısının başında yer alan Tanrı’nın peygamberlerle gece vakitlerinde haberleşmesi, Tanrı’nın her zaman her yerde olma niteliği ve Tanrı’nın doğa yoluyla algılanması bulunmaktadır.

Anahtar Kelime: Goethe, *Mahomets Gesang*, Mahomet, İslam, Hz. Muhammed

Abstract

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) is one of the most important authors of German literature. In his last years, he developed a keen interest in Oriental studies, learned Arabic and published many works in this context. This paper aims to shed light on one of his works, the tragedy entitled *Mahomet*, which was built on the biographical works on the prophet of Islam, Muhammad, but remained unfinished. It will focus specifically on a poem within the tragedy, entitled *Mahomets Gesang*, which will be analyzed in the light of the river metaphor used as an important symbol for the expansion of Islam. A new methodology is adopted for approaching the poem as a whole; it follows historical comparisons and the premise that the growing speed of the river may be likened to the expansion of Islam under the leadership of Prophet Muhammad. Hence this study aims to reveal the historical and symbolic similarities and comparisons in the era of the

* Dr. Öğr. Üyesi Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, habib.tekin@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2650-8801

prophet and to interpret the poem in the light of this metaphor. Central to this study is the communication of God with prophets in late night, His omnipresence and perception of God through nature.

Keywords: Goethe, *Mahomets Gesang*, Mahomet, Islam, Muhammed

Giriş

Bu çalışmada İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed'le ilgili biyografik eserlere dayanılarak, tamamlanmamış bir yapıt olan *Mahomet* tragedyasına ve özellikle yapıtın içinde yer alan *Mahomets Gesang* isimli şiire odaklanılmış ve şiir, İslam'ın yayılışında önemli bir simge olarak öne çıkan nehir metaforu ışığında çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, *Mahomet* isimli eserin ilk üç bölümü incelenecektir. Goethe, Kur'an incelemeleri sırasında, "başlığını *Mahomet* olarak düşündüğü hacimli bir tragedyaya metni yazma"¹ düşüncesinden ilham almış ancak söz konusu tasarı hiçbir zaman tamamlanamamıştır.² Yarım kalan bu eserin, yalnızca üç ana bölümü varlığını sürdürmeye devam edebilmiştir: Mahomet'in açılış monoloğu, Mahomet ile Halima arasındaki diyalog sahnesi ve *Mahomets Gesang* isimli şiir.³ İlk iki bölüm, bütünlük sağlanması ve daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmada kısaca tartışılmıştır, ancak asıl odaklanılan nokta üçüncü bölümdür: Şiir ve nehir metaforu. Bahsi geçen nehir metaforu büyük ölçüde, Almancadaki ismi "Sturm und Drang" olan ve sıkça "Fırtına ve Coşku" olarak çevrilen edebî akımın altında sınıflandırılmakta, o dönemde özel bir konumu ve işlevi olan "deha" kavramıyla ilişkili olarak yorumlanmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu bakış açısından farklı bir yöntem benimsenerek, şiire bütün olarak farklı bir metodoloji ile yaklaşarak, yeni bir anlam yüklemek amaçlanmaktadır. Bu farklı yaklaşım, nehrin gitgide artan akış hızının, İslam dininin yayılışı olarak anlaşılabilmesi kabulüne ve tarihi karşılaştırmalara dayanmaktadır.

Bu çerçevede metin boyunca, konuya ilişkin özel terimlere ve anlamayı kolaylaştırmak için dipnotlara yer verilmiştir. Çalışmanın yoruma dayalı bölümünde, meselenin anlaşılmasını sağlamak amacıyla İslamiyet'teki Tanrı idraki meselesi, dolayısıyla Tanrı'nın peygamberlere vahiy yoluyla ilahi mesaj ve emirleri iletmesi, Tanrı'nın her an her yerde hazır olma sıfatı ve Tanrı'nın

- 1 Katharina Mommsen, *Goethe und die arabische Welt*, Frankfurt am Main 1988, s. 194. (makale içerisinde tüm Almanca ikincil literatürden alıntılar Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir.)
- 2 Goethe ve İslam fazlaca çalışmalar bulunmaktadır. Konu ile ilgili detaylıca bk. Katharina Mommsen, »Orient und Okzident sind nicht mehr zu trennen«. *Goethe und die Weltkulturen*, haz. Jochen Golz, Göttingen, 2012 (=Schriften der Goethe-Gesellschaft 75); Katharina, Mommsen, "Bedeutung des Korans für Goethe", *Goethe und die Tradition*, haz. Hans Reiss, s. 138-162; Annemarie Schimmel, *West-östliche Annäherungen*, Stuttgart, 1994.; Caveh Shareghi, "Goethes Kenntnisse über den Orient und seine Begegnung mit dem persischen Dichter Hafis", *Gottes ist der Orient! Gottes ist der Occident! Goethe und die Religionen der Welt*, haz. W. Beutlin ve T. Bütow, Frankfurt am Main, 2000, (=Bremer Beiträge zur Literatur – und Ideengeschichte 31); Albert Meier, "Voltaire und Goethes Mahomet. Vortrag vor der Goethe-Gesellschaft Kiel", <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/20005/GoetheVoltaireMahome-tEND.pdf>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].
- 3 Goethe'nin tamamlanmamış eserinin ilk iki bölümü Almanca olarak ve mısra numaraları ile makalenin ekinde sunulmuştur. İlk iki bölüm olan Açılış Monoloğu ve Diyalog kısmının ana metindeki tercümesi ise yazara aittir. *Mahomets Gesang* adlı şiirin M. Turhan Özdemir'e ait tercümesi de ekte sunulmuş ve mısralar numaralandırılmıştır: M. Turhan Özdemir, "Goethe'nin şiirinde Hz. Muhammed". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/01, (1970), s. 138-140.

tabiat âlemindeki tecellileri ve ilahî işaretleri yoluyla kavranması gibi meseleler üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ana bölümünde ise *Mahomets Gesang* isimli şiir, İslami dünya görüşü ve tarihi gerçeklikler dikkate alınarak tahlil edilecek ve yoruma tabi tutulacaktır.

Mahomet'in Giriş Monoloğu

Goethe'nin tamamlanamayan *Mahomet* projesinin "Mahomet'in Giriş Monoloğu" olarak adlandırılan bölümü, ilahî olanı arama ve bilgi edinme için çabalama sürecinde olan Mahomet karakterinin kendi kendine yaptığı konuşma olarak tanımlanabilir. Buna göre, "Tanrı'nın yeri göğü ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi yarattığı"na iman etmeden önce Mahomet, birbiri ardına önce Müşteri yıldızına, aya ve son olarak da güneşe yönelir. Söz konusu monolog, içinde bir dizi "soru, söylev, haykırış, tekrar"⁴ barındıran duygusal bir yapıya sahiptir.

Mahomet'in kendi kendine yaptığı bu konuşma, Kur'an'ın içinde yer alan bir ayetin tefsiriyle, ufak ayrımlar dışında, oldukça benzerdir. Bu ayette, Kur'an'da "Hanîf" olarak anılan ve "doğru yoldan giden"⁵ anlamına gelen, üç büyük semavi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet ortaya çıkmadan önce dahi tek bir Tanrı'ya tapan ve bu nedenle monoteistlerin atası olarak görülen Hz. İbrahim'den bahsedilmektedir:

İbrâhim, babası Âzer'e, 'Putları tanrılar mı sanıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum' demişti. Böylece biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabbim budur' dedi. Yıldız batınca da 'Batanları sevmem' dedi. Ayı doğarken görünce, 'Rabbim budur' dedi. O da batınca, 'Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum' dedi. Güneşi doğarken görünce, 'Rabbim budur; zira bu daha büyük' dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.' 'Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim. (En'âm, 74-79)

Tanrı arayışı Kur'an'da, Hz. İbrahim'in, babası⁶ Azer'e yönelttiği soruyla başlar: "Putları Tanrılar mı sanıyorsun?". Goethe'nin dramında ise bu çeşit bir gönderme bulunmaz; aksine, Mahomet gökyüzünün altında yalnızdır ve huzursuzluğunu "Bu ruhun hissiyatını sizlerle paylaşamam. Her birinizin hissettiğini hissedemem" (sat. 1-2)⁷ sözleriyle ifade eder ve dualarını duyabilen, onları

4 Said H. Abdel-Rahim, *Goethe und der Islam. Diss. Freie Universität Berlin, Augsburg 1969*, s. 85.

5 Kurandan alıntılarını ve tefsirlerin tamamı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın web sitesinden alınmıştır. Bk. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

6 Bu ayette geçen Arapça Ab sözcüğü, Wâlid'in aksine hem biyolojik hem de mecazi bir babayı tanımlayabilir. Bu nedenle klasik Kur'an tefsirlerinde, Azer'in Hz. İbrahim'in biyolojik babası mı yoksa bir yakını mı olduğu konusunda tartışmalar vardır. Ancak çalışmamızda bahsi geçen tartışmalara karşın, 'baba' tabiri kullanılmaya devam edilecektir.

7 Johann Wolfgang Goethe, *Götz von Berlichingen, Clavigo, Stella, Dramen 1765-1775*, haz. Dieter Borchmeyer, Frankfurt am Main, 1985 (ayrıca bk. Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche*.

cevaplayabilen bir ilah arayışında olduğunu gösteren birtakım sorular sorar: “Bu yalvarışlara kim, kim kulak tıkıyor? Bu duaları kim görmezden geliyor.” (sat. 3-4).

İlk başta babasının putperestliğine öfkelenen Hz. İbrahim, Goethe'nin dramındaki Mahomet'te de görebileceğimiz gibi, gece gökte gördüğü bir yıldızı “Rabb'i” ve “Tanrısı” olarak kabul etmeye karar verir. Ardından adım adım, bu üç gök cisminin kendisi için bir ilah olamayacağı sonucuna varır. Bu sonuca varmasının sebebi, bahsi geçen gök cisimlerinin sembolik geçiciliği aracılığıyla (güneş ve ayın batışı) gerçek anlamda geçici olduklarının farkına varmasıdır. Bu nedenle Hz. İbrahim, başlarda Tanrı olarak kabul ettiği yıldızın batmasının ardından onun, olası Tanrısallığını “Batanları sevmem.” sözleriyle reddeder. Aynı şekilde Mahomet de kaybolan yıldız için: “Yüzünü mü çeviriyorsun? Nasıl? Kendini gizleyeni mi sevmiştim ben?” (sat. 7-8) der. Ayın yaydığı ışıkla etrafı aydınlatmasının ardından batıp gözlerden kaybolmasına cevaben Mahomet, ona şöyle seslenir: “İzin verme! İzin verme! Bu karanlıklar içinde kalmama! Benim, aldanan ahaliyle aldanmama.” (sat. 12-13). Hz. İbrahim de Kur'an'da benzer şekilde gözlerden kaybolan ayla “sapkınlık içindeki kavim” (sat.13) arasında bir benzetme yapar: “Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırılmış kimselerden olurum” (En'âm, 77). Son olarak, En'âm sûresinin 78. ayetinde Hz. İbrahim, üç gök cismi içinde en büyük olan ve bu nedenle bir ilah olarak kendisine tapmanın en muhtemel olduğu düşüncesiyle, üçüncü ve son gök cismi olan güneşe döner. Bu kısım okura, Mahomet'in monoloğundaki şu sözlerle yansır: “Sana kor hâlindeki güneş, yalvarır kor hâlindeki yürek. Rabbim ol benim Tanrım! Rehberlik et bana her şeyi gören” (sat. 15-16). Ancak artık güneş de battığında, Mahomet'in “sevgi dolu kalbi Yaradan'a” (sat. 20), “güneşi, ayı ve yıldızları, yeri, göğü ve beni yaratan” (sat. 22-24) Tanrısına yönelir.

Tanrının “yaratıcı” sıfatına yapılan vurgu Kur'an'da da yer almaktadır: “Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim.” En'âm sûresinin 79. ayetinde de vurgulandığı gibi, Hz. İbrahim (ya da Goethe'nin Mahomet'i) Yaradan'ın dışında gelip geçici bir varlığa inanmak istemez, bunun yerine Tanrı'nın kendisine yönelir, yani “tek olana, sonsuz olana, hudutsuz olana, tüm bu hudutlu olağanüstü varlıkların Goethe'nin varlıklarını borçlu olduklarına”⁸ Monoteizmin bu şekilde işlenmesi, “İslam dininin ana öğretisiyle özel olarak ilgilendiğine işaret eder: Tek Tanrı öğretisine”⁹ Bu konu Mahomet'in monoloğundan sonra gelen Halima ile olan diyalogunda, İslami kaynaklara daha fazla atıfta bulunularak devam eder.

Vierzig Bände, haz. Friedmar Apel u.a., I. Abt., Bd. 4), s. 250.

8 Johann Wolfgang Goethe, *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, haz. Klaus-Detlef Müller, Frankfurt am Main, 1986 (ayrıca bk. Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche. Vierzig Bände*, haz. Friedmar Apel u.a., I. Abt., Bd. 14), s. 686. (Goethe'nin *Dichtung und Wahrheit* isimli eserini yeniden yapılandırırken formüle ettiği içeriğin kaybolan tasarısı).

9 Mommsen, s. 198.

Halima ile Mahomet Arasında Geçen Diyalog

Mahomet dramının ikinci bölümünde Halima, Mahomet'e seslenerek monoloğun son bulmasını sağlamakla birlikte aralarındaki diyalogu da başlatmış olur. Halima, sahne yönergelerinde okura, Mahomet'in "süt anne[si]" (sat. 1) olarak tanıtılır ve Mahomet'e "sevgili oğul" diye hitap eder. Bu sebeple, Halima karakterinin Hz. Muhammed'in süt annesi olan Halime binti Ebi Züeybe¹⁰ dayandığı söylenebilir. İki arasında geçen diyalogun başında Mahomet, Halima'nın ortaya çıkmasıyla, tefekkürle Tanrı'ya karşı duyduğu yakınlık hissini zedelendiğini hisseder gibidir: "Ah, beni tam da bu mutluluk veren duyguların içindeyken rahatsız etmesi." (sat. 2). Halima'nın "Ürkütme beni sevgili oğul!" demesinin üzerine, Mahomet ona oldukça garip ve endişe uyandırıcı görünür. Bu söyleminin ardından da Mahomet için "O çok değişmiş. Doğası tersine dönmüş" (sat. 36-37) ifadelerini kullanır.

Diyalog ortamında gerçekleşen iletişim; anlaşmazlık ve yanlış anlamalarla karakterize edilir: Mahomet hâlen varoluşsal manevi deneyiminin sarhoşluğu içindeyken, Halima dünyevi endişeler içindedir ve Mahomet'in yalnız başına "gecenin tehlikelerine" (sat. 5) ve karanlığına maruz kalmasını istemez. Mahomet'in Halima'da bıraktığı tuhaf izlenim kısmen, Hz. Muhammed'in karısı Hz. Hatice'nin, kocasının melek Cebrail ile ilk karşılaşmasının ardından eve döndüğünde verdiği tepkiye benzemektedir:

Melek onu nefesi kesilecek kadar sıkıca bağrına bastı, tam üç kez. Sonra 'Oku! Seni yaratan Rabbinin adıyla...' dedi. Peygamberimiz, korku ve heyecandan boyun kasları seğirerek evine koştu ve, 'Beni örtün.' dedi. Kendine geldiğinde sevgili eşi Hz. Hatice'ye olup bitenleri anlattı.¹¹

Goethe'nin anlatımına göre Hz. Hatice, Hz. Muhammed'in yaşadığı olağanüstü karşılaşmanın ardından, her ne kadar kocasına şefkatle yaklaşarak ona inandığını gösterse de Halima'nın "O çok değişmiş. Doğası tersine dönmüş, zihni acı çekiyor." (sat. 36-37) sözlerinden anlaşıldığı üzere kocasının şok edici bir durumla karşılaştığını, dolayısıyla tuhaf ve alışılmadık dışında davrandığını düşünmüştür.

Mahomet ve Halima arasında gelişen ve Mahomet'in edindiği yeni deneyimlerle bağlantılı olan "tartışma", İslam öğretisiyle birçok yönden benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda ilk olarak, gece yarısı, yıldızlı gökyüzü altında gerçekleşen diyalog sahnesinin çözümlenmesi gerekmektedir. Halima, "güneşin batışından" (sat. 4) itibaren, tüm gece boyunca Mahomet'i arar ve sonunda onu bulur. Bunun üzerine Halima, endişesini ifade eder ve Mahomet'e geceleri dışarıda yalnız olmanın tehlikelerinden bahsederek onu bu tehlikelere karşı uyarır. Sözüünü ettiğimiz bu sahne, gece vakti gerçekleşiyor olmasıyla ve Mahomet'in burada Halima'ya "Rabbim, Tanrım bana içtenlikle

10 Bk. Martin Lings, *Muhammad. Sein Leben nach den frühesten Quellen*, Kadern, 2000, s. 40.

11 Hadisler de aynı ayetler ve tefsirler gibi Diyanet İşleri Başkanlığı web sitesinden alınmıştır. Bk. <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/>. <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=1&SAYFA=249>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

yaklaştı.” (sat. 10) diye cevap vermesiyle, Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirildiği ve gecenin geç saatlerinde Rabb'e yakınlığını anlattığı Hira dağındaki geceye atıfta bulunur:

Allah her gece, gecenin ilk üçte biri geçtiğinde dünya semasına iner (rahmet nazarıyla bakar) ve 'Melik benim! Melik benim! Var mı bana dua eden, onun duasını kabul eyleyeyim? Var mı benden isteyen, istediğini vereyim? Var mı benden mağfiret dileyen, onu affedeyim?' buyurur.¹²

Bu hadis, Tanrı'nın insanların isteklerine cevap vermek ve günahlarını bağışlamak için onlara özellikle geceleri yaklaştığını belirterek gece ibadetinin değerini vurgular. Mahomet'in "Tanrı bana içtenlikle yaklaştı." (sat 10) ifadesindeki "yaklaşma" kavramı bu nedenle, İslami hadisler çerçevesinde Tanrı'nın "dünya semasına" inmesiyle ilişkilendirilebilir. Mohamet dramında bir gece sahnelerinin ele alınması ve metinde Tanrı'nın insanlara özellikle "geceleri" yaklaşmasından bahsedilmesi, bu benzerliğin altını çizmektedir.

Mahomet, "gecenin tehlikeleri" (sat. 5) ve "haydutlar" (sat. 9) nedeniyle kendisi için endişelenen Halima'yı, Tanrı'nın her zaman her yerde bulunduğunu ima eden "Yalnız değildim" (sat. 10) sözleriyle teselli etmeye çalışır. Böylece bu diyalog, Kur'an'ın çeşitli yerlerinde benzer şekillerde vurgulanan Tanrı'nın her zaman her yerde bulunuşuna dikkat çeker. Örneğin, Tâhâ sûresinde Hz. Musa ve kardeşi Hz. Harun, Tanrı adına, acımasız hükümdar Firavun'un karşısına çıkacakları vakit Yaratan, "onların yanında olduğu"nun güvencesini verirken şu ifadeleri kullanır: "Korkmayın, bilin ki ben sizinle beraberim; iştirim, görürüm" (Tâhâ, 46). Aynı güvenceyi, Tevbe sûresinin 40. ayetinde, Hz. Muhammed'in Mekkeli putperestlerden kaçarken birlikte bir mağaraya sığındığı yol arkadaşı Ebu Bekir'e de verdiğini görürüz¹³: "Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına 'Tasalanma! Allah bizimle beraberdir'" (Tevbe, 40). Onları arayan müşrikler (Halima'nın uyarıda bulunduğu haydutlar gibi) "mağaranın ağzına kadar geldikleri hâlde içerisine bakmadan dönüp gittiler. Çünkü Allah, bu iki yolcuyu görünmez ordularla destekleyerek korumuş, onlar da bakmadan geçip gitmişlerdi." ¹⁴

Yukarıda tartışılan, Tanrı'nın her zaman her yerde bulunabilmesinin fiziksel olarak anlaşılması gerektiği hususu, yalnızca Kur'an tefsiri ve öğretisinde değil, Goethe'nin dramında da ifade edilmiştir. Bunun nedeni, Mahomet'in söyleminin hemen ardından gelen ve o dönemde Mekkeli putperestlerin aşına olduğu Tanrılar dünyasına ilişkin materyalist görüşü temsil eden Halima'nın bir dizi sorusudur. Mahomet yalnız olmadığını, tam aksine, Tanrı'nın her ân kendisinin yanında bulunduğunu, kendisini desteklediğini hissettiğini söyledikten sonra Halima ona şu soruları sorar: "Onu gördün mü[?]" (sat. 11) ve "Evi neresi?" (sat. 28). Halima, yönelttiği bu sorularla yalnızca Mahomet'in içinde bulunduğu duruma ilişkin şüphelerini ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda Mahomet'in kavradığını düşündüğü ve somut put figürlerinden açıkça

¹² <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=2&SAYFA=41>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

¹³ Bk. Lings, s. 166-168.

¹⁴ <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=7&SAYFA=30&SRC=ma%C4%9Fara>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

sıyrılan Tanrı'nın maddesel olmayan mahiyetine de işaret eder. İslam öğretisine göre Tanrı, fiziksel olarak kavranamaz; zira o kendisi tarafından yoktan var edilen hiçbir varlığa benzemez.¹⁵ Bu durum Kur'an'da "Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır" (En'âm, 103), ya da "O'na benzer hiçbir şey yoktur" (Şûrâ, 11) şeklinde ifade edilmektedir.

Goethe'nin, "Tanrı'nın kendisini tabiatta açığa vurması fikri"¹⁶ Kur'an doğrultusunda Allah'ın esma ve sıfatının tabiatta tecellisi olarak geçmekte, bu tecelli ve tezahürler insanların dikkatini gözle görülebilecek şeylere doğru çekmekte ve bunlar Tanrı'ya işaret eden göstergeler olarak kabul edilmektedir: "Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?" (Zâriyât, 20-21). Ayrıca yaratılış üzerine etkili bir biçimde düşünmeye de davet eder: "Peki onlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?" (Gâşiye, 17). Kur'an'daki bu çağrıya benzer şekilde, Goethe'nin Mahomet'i de Halima'nın dikkatini tabiata çeker ve ona Tanrı'nın tabiat yoluyla nasıl fark edilebileceğine dair örnekler verir: "Onu görmüyor musun? Usulca akan her pınarda, çiçek açan her ağacın altında, sevgiden doğan sıcaklığıyla çıkar karşıma. Ona teşekkür borçluyum, nasıl da açıp genişletti sinemi, kalbimin o sert örtüsünü kaldırdı ki onun yakınlığını hissedebileyim." (sat. 12-14). Mahomet'in Tanrı'yı deneyimleme sırasında yaşadığı gelişme, bir kez daha Kur'an'a atıfta bulunur. İnsanlar, çoğu kez apaçık, gözlerinin önünde olan biteni bile yorumlayamazlar; zira örtülü kalplerle¹⁷ görmek için manevi/ ruhsal bir tabiata sahip olmak gerekir: "Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez fakat göğüslerdeki kalpler körleşir" (Hac, 46). Mahomet, "kalbinin sert örtüsü" kaldırdığı için teşekkür ederken bu mertebeye ulaşmıştır.

Mahomets Gesang Şiiri

Mahomets Gesang şiiri aslen, Hz. Muhammed'in damadı ve onun vefatından sonra halifelik yapmış Ali bin Talib ve onun eşi, aynı zamanda Hz. Muhammed'in de kızı Fatıma'ya dayanan Ali ve Fatema karakterleri arasındaki etkileşimi temsil etmektedir. Ancak, "Goethe, Frau v. Steine, kendi gençlik şiirlerinden bir seçki verdiğiinde [...], *Mahomets Gesang* şiirinin seyrini değiştirmiş ve diyalogdan vazgeçmiştir."¹⁸ Bu nedenle, şiirin diyalogsuz olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak Frankfurt baskısı dikkate alınacak ve şiir diyalogsuz olarak incelenecektir.

Şiir, bir nehrin yavaş yavaş coşmasından, "kardeş kaynakları" (M. 15) ve "dereleri" (M. 26) kendisiyle birlikte sürükleyip, önce "okyanusa" (M.36) en nihayetinde ise onu "bekleyen

15 Monika ve Udo Tworuschka, *Der Islam. Die Welt der Religionen*, Gütersloh/München 2007, s. 22.

16 Mommsen, s. 201.

17 Bk. "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır." (Bakara Suresi, 7. Ayet, Diyanet Tefsir); "Yahudiler 'Kalplerimiz perdelidir!' dediler." (Bakara Suresi, 88. Ayet, Diyanet Tefsir).

18 Hanna Fischer-Lamber, *Der Junge Goethe*, C I, [5 Ciltlik Gözden Geçirilmiş Basım], Berlin / New York 1999, s. 450.

Yaradan'a" (M.65) ulaşmasından bahsetmektedir. Bahsi geçen bu nehir metaforu, diğer birçok şair tarafından da kullanıldığı gibi sıklıkla "Sturm und Drang" akımının deha simgesi olarak da yorumlanır.¹⁹ Bununla birlikte *Mahomets Gesang* başlığının, Goethe'nin nehir tasvirinde "Hz. Muhammed ile nehir imgesi arasındaki ilişkiye işaret" ettiği ileri sürülebilir.²⁰ Bu durum bir sonraki başlık altında inceleyeceğimiz gibi nehrin, Hz. Muhammed'in kendisini temsil eden bir metafor olduğu varsayımının temelini oluşturur.

Hz. Muhammed'i Temsil Eden Nehir Simgesi

Nehir metaforunun etrafını çevreleyen kavramları incelediğimizde, nehrin açık bir biçimde kişiselleştirildiği gözlemlenir, zira "koparıp sürükleyen güç, güçsüz 'kardeşleri' 'ezeli ve ebedi okyanusa' götürmek, kültür inşa etmek, şehirler ve saraylar yaratmak; tüm bunlar, şairin dehasını, etkinliğini ve çabasını nehir imgesinde sunma niyetini gösterir.²¹ Nehrin kişiselleştirilmesine ek olarak, insan vücudunu akla getiren kavramlar da kullanılır; yani nehrin "baş[ından]" (M. 61), "güçlü omuzların[dan]" (M. 59), "dizlerin[den]" (M. 22) ve hatta "nefesi[nden]" (M. 17) söz edilir. Ayrıca, coşkuyla akan nehrin hareketleri ve elde ettiklerini tanımlama biçimi de insan eylemiyle benzerlik göstermektedir. Bu noktada, nehrin bir kişiliğinin, bir karar verme gücünün olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır: Nehir, "periler" (M. 4) tarafından beslenmiş gençliği ve bir delikanlıya benzetilmek amacıyla kullanılan "gençlik dolu" (M. 8) tanımdan sonra "genç önder" olarak (M. 14) "kardeşlerini" (M.66) "kükreyen zafer alayında" (M. 52) "ezeli ve ebedi okyanusa" (M. 36) götürür. Okyanus da kişiselleştirilmiş bir şekilde "kollarını açmış" (M. 34) "çocuklarını" (M. 66) bekliyordur. Tüm bu unsurlar, ileriki bölümlerde ayrıntılı bir biçimde tartışılacak olan "nehir metaforu ile temsil edilen, insanlığın manevi önderi"²² Hz. Muhammed ile kişiselleştirilmiş nehrin bir karşılaştırmasını ortaya koymaktadır.

Hz. Muhammed'in Gençliği

Şiir ilk mısralarından itibaren, Hz. Muhammed'in doğumu ve gençliği hakkında yoldaşlarına anlattığı bir hikâye ile benzerlik göstermektedir:

Ben babam İbrâhim'in duâsıyım. Kardeşim İsâ'nın müjdesiyim. Annemin ise rüyâsıyım. O, bana hâmile iken Şam saraylarını aydınlatan bir nurun kendisinden çıktığını görmüştü. Ben, Sa'd bin Bekroğulları yanında emzirilip büyütüldüm. Bir gün süt kardeşimle birlikte evlerimizin arkasında kuzuları otlatıyorduk. O sırada yanıma beyaz elbiseli iki kişi geldi. Birinin elinde içi karla dolu bir altın tas vardı. Beni tuttular,

19 Bk. Abdel-Rahim, s. 73-84.

20 Abdel-Rahim, s. 62.

21 Abdel-Rahim, s. 62.

22 Mommsen, s. 195.

göğsümü yardılar. Kalbimi de çıkarıp yardılar. Ondan siyah bir kan parçası çıkarıp bir yana attılar. Göğsümü ve kalbimi o karla temizlediler.²³

Şiirde nehri besleyen “periler” (M. 4), Hz. Muhammed’in gençliğine dair anlattığı hikâyesinde kendisini ziyaret eden, kalbini temizleyen ve melek sûretli andıran iki zat ile karşılaştırılabilir. Mahomet’in Tanrı’ya yakınlaşmış olmanın verdiği mutluluk karşısında duyduğu minnettarlığını ifade ettiği diyalog sahnesinde de “göğsün yarılmasına” dikkat çekilmiştir. Mahomet orada şöyle söyler: “Ona teşekkür borçluyum, nasıl da açıp genişletti sinemi, kalbimin o sert örtüsünü kaldırdı ki onun yakınlığını hissedebileyim.” (sat. 13-14).

“Periler / Gençliğini beslediler” (M. 4-5) ifadesini yalnızca fiziksel düzeyle, yani fiziksel beslenmeyle ilişkilendirirsek, Hz. Muhammed’in yaşamına dair bir başka benzerlik daha gözler önüne serilir: Antik Arabistan’da Mekke gibi şehirlerden çocukların, çöllerde nispeten basit bir hayat yaşayan Bedevilere verilmeleri ve orada bakımlarının bir süre süt anneler tarafından üstlenilmesi adettendi. Bu sayede “periler” tarafından “beslenmiş” gençler gelişecek, “oğullarının soluması gereken temiz çöl havasının [...] yalnızca beden için değil ruh için”²⁴ de olumlu bir etkisi olacaktı.²⁵ Burada “melek” kavramının “peri” kavramına indirgemesi, şairin hem metafizik kavrayışını hem de eserin kurgusallığını yansıtan önemli bir göstergedir.

Tanrı’nın Sadık Kulu Hz. Muhammed

Nehrin “mermer kayalarda” raks etmesinin ardından (M. 9) “tekrar semâya” (M. 11-12) sevinçle seslenmesi, Hz. Muhammed’in bir şeylere karşı duyduğu özlem olarak yorumlanabilir. Nehir, muhtemelen yağmur damlaları şeklinde, bulutlardan yeryüzüne iner inmez ve yıpratıcı bir “karanlık vadi” (M. 20) içinde olduğunun farkına varır varmaz, Kur’an’da yer alan “Doğrusu biz Allah’a aitiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz” (Bakara, 156) mealindeki ayette de belirtildiği üzere, “bulutlar ötesinde” (M. 4) yer alan memleketinin, asıl geldiği yerin özlemini çekmeye başlar. İslamiyet’in son peygamberi olan Hz. Muhammed, kendisinden önceki diğer peygamberler gibi bir model ya da “güzel bir örneklik” (Ahzâb, 21) olarak kabul edildiğinden, onun Kur’an’ın bakış açısıyla, “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir” (En’âm, 32) ve “Elbette işin sonu senin için öncesinden daha hayırlı olacaktır” (Duhâ 4) ayetlerinde de olduğu gibi dünyanın faniliğini daha çok benimsemesi beklenir. Bu durum kendini, asıl ait olduğu yere özlem duyan nehrin kişiselleştirilmesinde gösterir (tefsir için bk. Ahzâb 21, 24). Dünyanın bu fani yanı Hz. Muhammed’in sürekli olarak Tanrı’yı anarak, “semâya” (M. 10) yani Yaratan’a özlem duymasına ve dünyadaki mevkiini bir ağacın gölgesi altında gölgelenen yolcu olarak karşılaştırmasına yol

23 Ahmed b. Hanbel, *Müsned IV*, İstanbul 1981, s. 127-128.

24 Lings, s. 39.

25 Lings, s. 40.

açmıştır: “Benim dünya (konforu ve lüksü) ile ne işim olur ki! Ben, dünyada bir ağacın altında gölgelendikten sonra yola koyulup orayı terk eden bir yolcu gibiyim.”²⁶

Müslümanlar için Hz. Muhammed'in Merkezi Rolü

Önceki hadiste yer alan “Şam saraylarını aydınlatan”²⁷ ifadesi ve Goethe'nin şiirinin üçüncü mısraında bulunan “pırıl pırıl” (M. 2) sıfatından da anlaşılacağı üzere, Hz. Muhammed'den yayılan ışık, kendisinin Müslümanlar için olan önemine işaret etmektedir. Hz. Muhammed de Hz. Adem, Hz. Musa, Hz. İsa ve birçok farklı peygamber gibi²⁸ yalnızca sıradan bir insan ve Kur'an'da yer aldığı biçimde “yalnızca bir elçidir” (Âl-i İmrân, 144). Müminler, “Onlar arasında ayırım yapmayız” (Bakara, 136) deseler de Hz. Muhammed'in hem “güzel bir örnek” olması hem de son peygamber olması yönünden önemli bir rolü vardır. Goethe, peygamberin bu konumunu Yunan mitolojisinin en önemli karakterlerinden biri olan ve dünyayı “güçlü omuzların[da]” (M. 59) taşıyıp göğü ayakta tutan Atlas ile karşılaştırır. Nehre, koca “şehirler” (M. 54) için bir dayanak olmasından dolayı atfedilen büyük önem, Kur'an'da Hz. Muhammed'e atfedilen üstün önem ve yüksek mertebeden çok da farklı değildir. Enbiyâ sûresinin 107. ayetinde peygambere verilen değeri şu sözlerle görmek mümkündür: “Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” (Enbiyâ, 107). Şiirde ise bu durum, Tanrı'nın ve meleklerin barış ve bereket dilekleriyle birlikte müminlerin de “binlerce yelkenli” (M. 61) ile onun “ihtişamı[nın]” şahidi (M. 63) olmaları ile gösterilir: “Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât ve selâm okuyun” (Ahzâb, 56).

Hz. Muhammed'in İslamiyet'te “âlemlere rahmet olarak” (Enbiyâ, 107) gönderilen bir peygamber niteliğini taşımasının bir diğer sebebi de Tanrı'nın onu peygamber ilan ederek dünyayı manevi bir karanlıktan kurtardığına²⁹ ve yeryüzündeki tüm varlıkların onun gelişini hasretle beklediğine dair olan inançtır.

Halima, kundağa sarılmış bir çocuk gibi sıkışmıştım, o karanlık bağın içinde yalnızca kollarımı ve ayaklarımı hissedebiliyordum ve kendimi kurtarmak benim elimde değildi.
Rabbim, insan ırkını bağlarından sen kurtar, en derin hisleri sana hasret. (sat. 32-35)

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, İslam öğretisi Hz. Muhammed'i, insanlar için “müjdeleyici ve uyarıcı” (İsrâ, 105) olarak kabul eder, tıpkı Goethe'nin nehri gibi. Nehir de insanlar arasındaki kardeşlerini “ovalardan” (M.45) ve “dağlardan” (M. 46) alır ve onları bu dünyanın kederinden kurtarmak için, “bekleyen Yaradan'a” (M.67) ulaştırır. Söz konusu keder, şiirin mısralarında olumsuz imgelerle işaretlenmiştir: “Çünkü ıssız çölde aç kumlar, / Tepemizde

26 <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=637&SRC=a%C4%9Fac%C4%B1n>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

27 Ahmed b. Hanbel, *Müsned IV*, İstanbul 1981, s. 127-128.

28 Bk. Annemarie Schimmel, *Der Islam. Eine Einführung*, Stuttgart 1990, s. 73.

29 Bk. Lings, s. 29-30.

güneş, / Emiyor, bitiriyor kanımızı, / Ve bir tepe engelliyor / Göle varmamızı.” (M. 39-43). Bu nedenle “Ovalardan ırmaklar / Ve dağlardan dereler” (M. 30-31) mısraları, Hz. Muhammed’in elçiliğindeki³⁰ müminler olarak yorumlanabilir. Hz. Muhammed, kayalardan fıskıran “kaynak” (M. 1) olarak, cemaatini, yani “kardeşlerini, / sevdiklerini, / çocuklarını” (M. 66-67) Kur’an’daki “Bizi dosdoğru yola ilet” (Fâtiha, 6) ayetine göre, ilahi birliği simgeleyen “ebedî Okyanusa” (M. 36) götüren kişidir ve bu sebeple müminler arasında büyük öneme sahiptir.

Nehir Simgesi ile Hz. Muhammed’in Kişiliği Arasındaki Benzerlikler

Nehrin karakteristik özelliklerinden ve akış biçiminden Hz. Muhammed’in kişiliğine dair benzerlikler saptamak mümkündür. Örneğin, nehir “kıvrılarak” (M. 24) süzülürken ve “karanlık vadi” (M. 20) boyunca akarken, onu yolundan ne güzel bir “çiçek” (M. 21) ne de “hülyalı sarmaşıklar” (M. 22) alıkoyabiliyor. Aksine, nehir niyetinden sapmadan, engellerden kaçınarak yoluna devam ediyor, “ovaya” giriyor (M.27) ve böylece daha “muhteşem” (M.50) “çoşuyor” (M.49) ve “durmaksızın” (M. 55) şırıltıyla akmaya devam ediyor. Bu anlatılanları Hz. Muhammed’in hayatı ile karşılaştırdığımızda, onun da misyonunu gerçekleştirmeye çalışırken sayısız engelle karşılaştığını görebiliriz. Örneğin, Hz. Muhammed’in tek bir Tanrı’ya inanç duyulması gerektiğiyle ilgili verdiği vaazlar, o zamanlar çoğunluğun putperest olduğu ve İslamiyet’te “Allah’ın evi” diye anılan Kabe’yi 360’tan fazla putla dolduran Mekkeli müşriklerin gözünde büyük bir sorun oluşturuyordu. Çeşitli tekliflerle, “güzel çiçeklerle” Hz. Muhammed’i, misyonunu yaymaktan caydırmaya çalışıyorlardı. Bunların arasında soyu Hz. Muhammed gibi Haşimilere dayanan Mekke’nin en etkili liderlerinden biri olan Utbe bin Rebia da bulunmaktaydı:

Tekliflerime kulak ver ve herhangi birini kabul edip edemeyeceğine bir bak. Aradığın zenginlik ise, sen aramızdaki en zengin adam oluncaya dek, kendi mülklerimizden senin için bir servet toplarız. Aradığın şey saygınlıksa, seni liderimiz kılarız ve senin rızan olmadan hiçbir karar almayız. Kral olmak istiyorsan, seni kralımız yaparız.³¹

Ancak Hz. Muhammed bu “dizlerine sarılan hülyalı sarmaşıklar[ın]” (M.22) tekliflerinin hiçbirini kabul etmez, aksine onlardan “kıvrılarak süzülerek” (M.24) uzaklaşır ki içindeki her şeyin, Kur’an’da tarif edildiği gibi, – “Biz, kimlerin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık” (Kehf, 7) – süs olarak yaratıldığı bu karanlık, cezbedici “karanlık vadi[de]” (M. 20) yoluna devam edebilsin. Bir yandan da söz konusu tekliflere tıpkı Goethe’nin hiçbir engel tanımadan akan nehri gibi kararlılıkla cevap verir: “Bunu bilesin ki, ey amca! Güneş’i sağ elime, Ay’ı da sol elime verseler, ben yine bu dinden, bu tebliğden vazgeçmem. Ya Allah, bu dini hâkim kılar, yahut ben bu uğurda canımı veririm.”³² Goethe’nin içinde Hz. Muhammed’e karşı oluşan “derin sempati”, muhtemelen peygamberin bu sarsılmaz inancından

30 Bk. H. Achmed Schmiede, *Islam lernen Islam leben*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 11.

31 Lings, s. 89-90. Ayrıca bk. İbn Hişâm, I, s. 293-295.

32 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 64.

kaynaklanmaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in bu dik duruşu, İslam dininin tarih boyunca dünyanın pek çok yerinde "kükreyen zafer alayı" (M. 52) ile karşılanmasına neden olan bir özelliktir ve bu konu, bir sonraki başlıkta daha yakından irdelenecektir.

Nehrin Artan Akış Hızı ve İslamiyet'in Yayılışı

Bu bölümde, Hz. Muhammed'in hayatı ile Goethe'nin nehrini karşılaştırmaktan ziyade onun peygamber olarak İslamiyet'in gelişimindeki ve yayılmasındaki rolüne odaklanılacaktır. Yukarıda yer alan nehrin gençlik evresi ile Hz. Muhammed'in gençliği arasındaki karşılaştırmanın ardından, ilk önce yükselen nehrin üç evresi ile İslamiyet'in yayılma evreleri arasındaki benzerlikler çözümlenmelidir; zira "bu mesele, en küçük başlangıçlardan yol alıp daha sonra devasa boyutlara ulaşan manevi gücü ve bu gücün Tanrı'nın simgesi hâline gelen okyanusla birleşmesinin görkemli sonucuyla birlikte genişlemesini ve gelişmesini tanımlamaya hizmet eder."³³ Ardından çevresine hayat veren nehrin yol açtığı gelişmeler ve kazanımlar üzerinde durulacaktır ve her biri bizlere, eski İslam tarihi de göz önünde bulundurulduğu takdirde, yayılan İslam dini ile çevresine hayat veren nehir arasında bir karşılaştırma yapmanın mümkün olduğunu gösterecektir.

İslami Mesajın Yayılışı

Kaynağı "çalılıkta kayalar arasında" (M. 6) olan nehre paralel olarak, Hz. Muhammed'e kırk yaşında bahşedilmiş peygamberlik çağrısının gerçekleştiği yer de "kayalar arasında[dır]" (M. 6). Bahsi geçen bu kayalar, Mekke'den çok da uzakta olmayan, Hz. Muhammed'in "manevi tefekkür için"³⁴ gittiği Hira Dağı'ndaki³⁵ bir mağaradadır. İslami inanışa göre, peygamber tam da burada Kur'an'da sıklıkla nur "al-rüh" yani "ruh" (Kadir, 4) olarak adlandırılan melek Cebrail tarafından ziyaret edilir ve Tanrı'dan ilk vahyini alır.³⁶ "Taptaze gençlik dolu" (M. 8) olarak tanımlanan ve kendisine neredeyse eğlenceli bir görüntü atfedilmiş, bulutlardan aşağı dans ederek inen ve herhangi bir destekçisi olmadan "rengârenk çakılları" (M. 13) kovalayan nehrin ilk aşamasına paralel olarak, Hz. Muhammed ilk olarak kendine inen vahyi yalnızca ailesinden bazı kişiler ile paylaşmıştır. Ancak "Yakın akrabaları da uyar" (Şuarâ, 214) ayetinin vahyedilmesinden sonra, halkını açık bir biçimde kendi inancına davet etmeye, yani nehir gibi "kardeş kaynakları[na]" (M.15) yönelmeye ve onları kendiyle birlikte koparıp sürüklemeye koyulmuştur.

Aslında bu durum, Hz. Muhammed'in iletisinin ikinci aşamasının başlangıcına işaret etmektedir ancak Mekkeli putperestlerin zulmü de daha yeni başlamaktadır. "Çünkü ıssız çölde aç kumlar, / Tepemizde güneş, / Emiyor, bitiriyor kanımızı, / Ve bir tepe engelliyor / Göle

33 Mommsen, s. 195.

34 Mommsen, s. 195.

35 Lings, s. 65.

36 Bk. Muhammad Ibn İshâq, *Das Leben des Propheten. Aus dem Arabischen übertragen und bearbeitet von Gernot Rotter*, Kadern 1999, s. 46; Lings, s. 65-68.

varmamızı” (M. 39-43) mısraları, Hz. Muhammed ve giderek artan destekçilerinin o dönemlerde maruz kaldıkları zorluklara ve eziyetlere atıfta bulunmaktadır. Bu eziyetler, bazı Müslümanların Habeşistan’a³⁷ göç³⁸ etmesine neden olmuştur ancak bu göçün bir iyi yanı Habeşistan’ın Hristiyan hükümdarı Negus’un kendilerine koruma teklif etmiş olmasıdır.³⁹ Göç hareketinin ve Medine’de güvenilir bir topluluğun kurulmasının ardından – “İsimler veriyor beldelere, / Şehirler oluşuyor ayağının altında” (M.53-54) mısraları bu durumdaki oluşuma işaret eder – daha fazla destekçi meydana çıkar, bu destekçiler aşağıdaki kesitte farklı bölgelerden nehirlerin ve akarsuların anıldığı ifadelerde yansıtılır: [...] Ve girince ovaya / Gümüş gibi muhteşem / Ova bezeniyor onunla / Ovalardan ırmaklar / Ve dağlardan dereler / Sevinçle sesleniyorlar ona: Kardeş, / Kardeş, kardeşlerini al yanına [...] (M. 27-33).

Bundan sonra, İslam’ın üçüncü büyük evresi başlar ve bu evre de nehrin nihai olarak kabarmasıyla benzerlik göstermektedir: “ ‘Gelin hepiniz benimle’, / Ve koşuyor şimdi O, / Daha muhteşem, bütün nesil / Kaldırıyor Önderi yücelere” (M. 48-51). Burada ayrıca “Gelin hepiniz benimle” (M. 48) mısraı, peygamberin bu süre zarfında hem kendi kabilesinden hem de diğer kabilelerden edindiği çok sayıdaki “kardeş kaynaklar[a]” (M. 15) işaret eder. Böylece, hicretten sekiz yıl sonra, “kükreyen zafer alayı[yıla]” (M. 52) Mekke’nin yeniden fethi gerçekleşmiş, birçok Müslüman, yıllar sonra anavatanlarına dönebilmiş ve kutsal şehirlerinde hac vazifelerini yerine getirebilmişlerdir. 10.000’den fazla Müslüman –ve hatta İslamiyet’in getirdiği tektanrıcılığı putperestlikten kurtuluş olarak gören ve memnuniyetle kabul eden kalabalık kabileler– Hz. Muhammed ile sırt sırta savaşmaya hazır bir biçimde onun din kardeşleri olmuşlardır.⁴⁰ Çoğunlukta oldukları için de Mekke’nin yeniden fethi savaşız gerçekleşmiştir. Ancak şiirin önceki versiyonunda “Onun İyiliğinin Anıtları”⁴¹ şeklindeki ifadeler, peygamberin ona zulmedenlere merhamet gösterdiğine ve onları “Siz Kureyşliler! Size ne yapacağımı düşünüyorsunuz?”⁴² sözleriyle affettiğine yorumlanabilir.

Peygamberin sorusu üzerine Kureyşliler şöyle cevap vermişlerdir: “İyi düşünüyoruz ve iyi konuşuyoruz: Asil ve yüce gönüllü kardeş, asil ve yüce gönüllü bir kardeşin oğlu. Emredersin!” Hz. Muhammed onlara, vahye göre Yusuf’un, Mısır’daki kardeşlerine söylediği bağışlayıcı sözlerle yanıt verdi: “Bakın, size kardeşim Yusuf’un sözleriyle konuşuyorum: *Bugün size hiçbir sitem uğramayacak! Tanrı sizi bağışlar ve O, en çok merhamet edendir, Rahmandır!*”⁴³

“Bütün nesil” (M. 50) ifadesi için birçok olası yorum vardır: Bu ifade, daha önce bahsedilen İslamiyet’i kabul eden yabancı kabileleri işaret ediyor olabilir; yani Mekke’ye dönene kadar Müslümanlara düşman olan Hz. Muhammed’in kabilesi Kureyşe; ya da o tarihler içinde yaşamış

37 Bugünkü ismiyle Etiyopya.

38 622 yılındaki ‘Hicret’ (Arapça: ‘göç’) büyük önemi nedeniyle İslami ay takviminde sıfır yılını temsil ediyor.

39 Bk. Lings, s. 117-122.

40 Ibn İshâq, s. 224.

41 Fischer-Lamber, s. 1/133.

42 Ibn İshâq, s. 224; ve Taberî, *Tarih*, Beyrut 1407/1987, II, s. 161.

43 Lings, s. 411.

ve “Ve coşuyor şimdi O, / Daha muhteşem” (M. 49-50) mısralarında işaret edilen diğer İslam krallıklarına. Bunlara örnek olarak, Hz. Muhammed'in ölümünden iki yıl sonra, 634 yılında, ilk halife Hz. Ebu Bekir'in önderliğinde tam anlamıyla İslamlaştırılan Arap yarımadası ya da 750 yılından itibaren İspanya'dan Hindistan'a kadar uzanan Emevi İmparatorluğu ya da 1300 yılında Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle Osman Gazi tarafından hızlı bir biçimde kurulan Osmanlı İmparatorluğu gösterilebilir.⁴⁴

Nehrin Hayat Veren Akışı ve İslam Bilimiyle İlgili Başarılar

Önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, “çiçek[lerin]” (M. 21) onu yolundan alıkoymasına izin vermeyen nehir, Hz. Muhammed'in iletisini aktarma konusundaki kararlılığı olarak yorumlanabilmektedir. Ancak şiirin 16, 17 ve 18'inci mısraları ele alındığında, tekrar çiçeklerden söz edildiği görülür: “Çiçekler açıyor aşağı vadide / Yeşeriyor nefesiyle çimenler / Adım attığı her yerde.” Bu mısralar, çevresini zenginleştiren ve ona hayat veren bir nehrin resmini çizmektedir. Bu başlık, nefesiyle çimenleri yeşerten, ayağının altında şehirler oluşturan ve çevreye hayat veren nehrin, İslamiyet'in yayılışı bağlamında meydana gelen bazı tarihsel gelişmelerle nasıl ilişkilendirilebileceğini göstermeyi amaçlamaktadır. İslamiyet, yayılışı esnasında “adım attığı her yerde” “çiçeklerin” açmasına neden olmuştur ve bu “çiçekler”, İslami öğretinin dayandığı iki ana kaynaktan, yani Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ve “Hz. Muhammed'in söz ve eylemlerinin sahit aktarımlarının tamamı”⁴⁵ olarak tanımlanan Sünnet'in bilimsel olarak ele alınmasında görülebilir. Hz. Muhammed'in peygamberlik görevindeki “güzel bir örneklik” (Ahzâb, 21) rolüne tam anlamıyla uyabilmek ve kendi eylemleriyle ilahi sözün “Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz” (Hicr, 9)⁴⁶ ayetinin bir parçası olabilmek için Müslümanlar, her zaman doğruluğu ve güvenilirliği konusunda aktarılan metne özen göstermişlerdir. Bu nedenle günümüzde de bazı Müslümanların Kur'an'ın tamamını ezberlemeleri yaygın bir durumdur: “Onlara hafız (koruyucu) denir. Bir hafız, Kur'an'ı kalbine, tabiatına, zihnine alır; Kur'an'ın sözüyle, tınısıyla ve ritmiyle özdeşleşir.”⁴⁷

Hz. Muhammed'in vefatından kısa bir süre sonra, peygamberin öğretilerinin ayrıntılı aktarımıyla ilgili duyulan endişelerden dolayı, hadis çalışmaları gibi geleneksel metinlerin doğruluğu ve aktarımı ile ilgilenen bilim dalları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, bir metnin güvenilir bir biçimde aktarılıp aktarılmadığına karar verebilmek için bir metnin anlatıcılarının biyografilerini değerlendiren ‘İlm al-Rigal’ kurulmuştur. Aktarım zincirleri, “hadisbilimcilerin elinde, sahte aktarımları ayıklayabilecekleri ve aktarımların doğruluğunu tespit edebilecekleri

44 Tworuschka, s. 19.

45 Mathias Rohe, *Das Islamische Recht*, München 2009, s. 52-53.

46 Bu ayet, klasik Kur'an tefsirinde, Tanrı'nın müminlere vahyi 'koruyacaklarını', yani metnin ve anlamların kaybolmayacağını vaat ettiği şeklinde yorumlanır. Tefsir için ayrıca bk. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1811/9-ayet-tefsiri>. [Erişim tarihi: 15.02.2021].

47 Tworuschka, s. 29.

vazgeçilmez bir araç⁴⁸ ile eşdeğerdır. Kur'an'ın aktarımı da bu ölçütler kullanılarak değerlendirilmiş ve niceliksel aktarımı açısından mütevatir olarak "çok kez"⁴⁹ aktarılmış kabul edilmiştir. Bu yüzden Paret, Kur'an çevirisinin ön sözünde şu ifadelere yer verir: "Tüm Kur'an'daki tek bir ayetin bile Muhammed'in kendisinden gelmediğine inanmak için hiçbir sebebimiz yok."⁵⁰ Kur'an'ın doğru okunmasını ve yorumlanmasını sağlamaya yönelik çabalar, İslam'ın erken dönemlerinde, o zamanlar neredeyse devrim niteliğinde olan, dil bilimi alanında birçok yeni alanın oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu nedenle, birkaç yüzyıl önce, Arapça seslerin telaffuzu ile ilgili bilgiler içeren Tecvid'in⁵¹ Müslüman âlimleri, modern Alman dil biliminden tanıdığımız şekliyle, konuşma mekanizmasının ayrıntılı çizimlerini üretmişlerdir. Aynı zamanda, bugün hâlâ Arap anlambilimi üzerine ele alınan en temel kitaplardan biri olan İbn Manzûr'un ünlü eseri *Lisânu'l-Arab (Arapların Dili)* gibi ansiklopedik sözlükler de üretilmiştir. İslam bilimindeki bu sayısız gelişme, *Mahomets Gesang* şiirinde coşan nehrin hayat verici karakteriyle ürettiği, çevresindekilere üretken ve hareketli olduğunu kanıtlayan, "çiçek[ler]" (M.21) ile ilişkilendirilebilir.

Özellikle, "Yeşeriyor nefesiyle çimenler" (M. 17) mısraındaki "nefes", telaffuz edilen "sözcüğün" (konuşma mekanizmasından çıkan nefesle meydana gelen) ve dolayısıyla Kur'an'ın okunuşunun özel rolü ile ilişkilendirilebilir. Arapça bir sözcük olan "qur'an" kelimesinin kökü 'okumak', 'sesli okumak' ya da 'sunmak' anlamına gelen "qara'a" fiilinden gelmekte olup, Kur'an'ın esas olarak konuşulan sözle, 'nefes'le var olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle Kur'an terimi, uygun bir şekilde 'sunum', 'sesli okuma' ya da 'sıklıkla okunacak kitap'⁵² olarak çevrilebilir ve Kur'an'ın yazılıdan çok sözlü niteliğini vurgular. İslam anlayışına göre Kur'an, Hz. Muhammed'in gerçek mucizesini temsil ettiğinden, tarih boyunca daha önce değinilen bilimlere ek olarak, hat ve kıraat sanatı da dâhil olmak üzere, sanat alanında defalarca odak noktası hâline gelmiştir. Goethe de İslamiyet'teki kutsal yazıların bu boyutunun farkındadır ve – tahmin edilebileceği gibi Almanca da olsa – "1815 baharında düşes Louise'e Kur'an okuyarak"⁵³ Kur'an okumaları yapmıştır. Kur'an, tam anlamıyla yazılı bir metin olmayıp, ezbere öğrenilen ve sesli okunan bir söz olduğundan, "Yeşeriyor nefesiyle çimenler" (M. 17) dizelerindeki "can veren nefes" bu kutsal metnin sesli okunması anlamına gelebilir. Özetle tecvit ilminin söz konusu bu sanatın hayatta kalabilmesi için, şiirdeki çimenlerin yeşermesi için gerekli olan hayat veren nefes kadar önemli olduğu söylenebilir.

48 Abū 'İsā Al-Tirmidhi, *So war der Prophet. Die Wesensart des Propheten Muhammad. ins Deutsche übertragen von Abd al-Hafidh Wentzel*, İstanbul 2008, s. 14 (Önsöz).

49 Mütevatir, çok sayıda birbirinden bağımsız, yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan kimseler tarafından aktarılan söz ve davranışlar demektir.

50 Rudi Paret, *Der Koran*, 8. Baskı, Stuttgart 2007, s. 5 (Önsöz).

51 Kutsal yazıların doğru okunması bilimi.

52 Rohe, s. 48.

53 Mommsen, s. 325.

Sonuç

Bu çalışmada; Alman dili, kültürü ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan Johann Wolfgang von Goethe'nin Mahomet tragedyası ve söz konusu tragedyanın içinde yer alan *Mahomets Gesang* isimli şiiri, kendi kültürel çerçevesi dikkate alınarak İslami kaynaklar açısından değerlendirilmiştir. Yazar tarafından tamamlanamayan eser, (1) açılış monoloğu, (2) Mahomet ile Halime arasındaki diyalog ve (3) *Mahomets Gesang* isimli şiir olmak üzere, üç bölümden oluşmaktadır. Her bölüm ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir. Hz. Muhammed'in hayatı ve kişiliği, birçok ayet ve hadislerle birlikte incelenmiş, elde edilen bulgular Goethe'nin metnindeki nehir algısıyla karşılaştırılmış ve azımsanmayacak ölçüde benzerlikler tespit edilmiştir.

Bu tespitler aracılığıyla büyük Alman şairi Goethe'nin hem İslamiyet'e olan bakış açısı ve sempatisi hem derin bir Kur'an ve hadis bilgisi hem de siyere yakından aşina olduğuna dair değerlendirme bilgisine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Goethe'nin İslam'a karşı olan ilgisini ve düşüncelerini eserinde edebî, etik ve estetik duyarlılıkla işlediğini görmek mümkündür. İslamiyet'in yayılışını nehir metaforu çerçevesinde anlatması bakımından Goethe'nin sanat ve kültürler arası ilişkiler bağlamında dikkate değer katkısı olmuştur. Dinî mensubiyeti hakkında herhangi bir değerlendirme yapmaksızın denilebilir ki İslam'a ve İslam peygamberine duyduğu yakınlık, sahip olduğu hoşgörü, sevgi, sağduyu ve insana değer verme gibi evrensel değerlere saygısı sebebiyle Goethe'nin kültürlerarası katkısı, bu araştırmanın da tespit ettiği üzere, üzerinde tekrar tekrar durulması ve değerlendirilmesini gerektirecek ölçüde büyüktür. Avrupalı okurlara ve insanlığa verdiği mesaj da bu açıdan önemlidir.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Goethe, Johann Wolfgang, *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, haz. Klaus-Detlef Müller, Frankfurt am Main, 1986 (ayrıca bk. Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche. Vierzig Bände*, haz. Friedmar Apel u.a., I. Abt., Bd. 14).

Goethe, Johann Wolfgang, *Götz von Berlichingen, Clavigo, Stella, Dramen 1765-1775*, haz. Dieter Borchmeyer, Frankfurt am Main, 1985 (ayrıca bk. Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche. Vierzig Bände*, haz. Friedmar Apel u.a., I. Abt., Bd. 4).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdel-Rahim, Said H., *Goethe und der Islam*. Diss. Freie Universität Berlin, Augsburg 1969.

Al-Tirmidhî, Abû 'İsâ, *So war der Prophet. Die Wesensart des Propheten Muhammad. ins Deutsche übertragen von Abd al-Hafidh Wentzel*, İstanbul 2008.

Fischer-Lamber, Hanna, *Der Junge Goethe*, C I, [5 Ciltlik Gözden Geçirilmiş Basım], Berlin/New York 1999.

Hanbel, Ahmed b., *Müsned IV*, İstanbul 1981.

Ibn İshâq, Muhammad, *Das Leben des Propheten. Aus dem Arabischen übertragen und bearbeitet von Gernot Rotter*. Kadern 1999.

İbn Hişâm, *İslam Tarihi Siret-i İbn Haşim*, C. I, İstanbul 2014.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. II, Çevirmen: Abdülkerim Özeydin, İstanbul 2016.

Lings, Martin, *Muhammad. Sein Leben nach den frühesten Quellen*, Kadern 2000.

Mommsen, Katharina, "Bedeutung des Korans für Goethe", *Goethe und die Tradition*, haz. Frankfurt am Main, Hans Reiss 1972.

Mommsen, Katharina, »Orient und Okzident sind nicht mehr zu trennen«. *Goethe und die Weltkulturen*, haz. Jochen Golz, Göttingen 2012 (=Schriften der Goethe-Gesellschaft 75).

Mommsen, Katharina, *Goethe und die arabische Welt*, Frankfurt am Main 1988.

Özdemir, M. Turhan, "Goethe'nin şiirinde Hz. Muhammed". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/01, (1970), s. 138-140.

Paret, Rudi, *Der Koran*, 8. Bs., Stuttgart 2007.

Rohe, Mathias, *Das Islamische Recht*, München 2009.

Schimmel, Annemarie, *Der Islam. Eine Einführung*, Stuttgart 1990.

Schimmel, Annemarie, *West-östliche Annäherungen*, Stuttgart 1994.

Schmiede, H. Achmed, *Islam lernen Islam leben*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

Shareghi, Caveh, "Goethes Kenntnisse über den Orient und seine Begegnung mit dem persischen Dichter Hafis", *Gottes ist der Orient! Gottes ist der Occident! Goethe und die Religionen der Welt*, haz. W. Beutlin ve T. Bütow, Frankfurt am Main 2000, (=Bremer Beiträge zur Literatur – und Ideengeschichte 31).

Taberî, *Târîh*, Beyrut, 1407/1987.

Tworuschka, Monika ve Udo, *Der Islam. Die Welt der Religionen*, Gütersloh/München 2007.

Elektronik Kaynaklar

Diyanet İşleri Başkanlığı, "Hadislerle İslam. 7 Cilt", <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/> [Erişim tarihi: 05.02.2022].

Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kur'an-ı Kerim Tefsiri", <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/> [Erişim tarihi: 05.02.2022].

Meier, Albert, "Voltaires und Goethes Mahomet. Vortrag vor der Goethe-Gesellschaft Kiel", 15. Februar 2021. http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/20005/GoetheVoltaireMahome_tEND.pdf [Erişim tarihi: 03.01.2022].

EKLER

Ek 1. Eingangsmonolog des Mahomet (açılış monoloğu)

Feld. Gestirnter Himmel

Mahomet (*allein*)

- 1 Teilen kann ich euch nicht dieser Seele Gefühl.
Fühlen kann ich euch nicht allen ganzes Gefühl.
Wer, wer wendet dem Flehen sein Ohr?
Dem bittenden Auge den Blick.
- 5 Sieh er blinket herauf Gad der freundliche Stern.
Sei mein Herr du! Mein Gott. Gnädig winkt er mir zu!
Bleib! Bleib! Wendst du dein Auge weg.
Wie? liebt ich ihn, der sich verbirgt?
- 10 Sey gesegnet o Mond! Führer du des Gestirns.
Sei mein Herr du mein Gott! Du beleuchtest den Weg.
Laß! Laß! Nicht in der Finsternis!
Mich! Irren mit irrendem Volk.
- 15 Sonn dir glühenden weilt sich das glühende Herz.
Sei mein Herr du mein Gott! Leit allsehende mich.
Steigst auch du hinab herrliche!
Tief hüllet mich Finsternis ein.
- 20 Hebe liebendes Herz dem Erschaffenden dich!
Sei mein Herr du! mein Gott! Du allliebender du!
Der die Sonne den Mond und die Stern
Schuf, Erde und Himmel und mich.
(FA I 4, 250)

Dialog Szene (Diyalog Sahnesi)

Halima (*seine Pflege Mutter zu ihm*) Mahomet.

Mahomet Halima. O daß sie mich in diesen glückseligen Empfindungen stören muß.

Was

willst du mit mir Halima.

Halima Ängstige mich nicht lieber Sohn, ich suche dich von Sonnen Untergang. Setze deine

- 5 zarte Jugend nicht den Gefahren der Nacht aus.
Mahomet Der Tag ist über dem Gottlosen verflucht wie die Nacht. Das Laster zieht das
Unglück an sich, wie die Kröte den Gift, wenn Tugend unter eben dem Himmel gleich

- einem heilsamen Amulett die gesundeste Atmosphäre um uns erhält.
Halima So allein auf dem Felde, das keine Nacht für Räubern sicher ist.
- 10 **Mahomet** Ich war nicht allein. Der Herr, mein Gott hat sich freundlichst zu mir genaht.
Halima Sahst du ihn.
Mahomet Siehst du ihn nicht? an jeder stillen Quelle, unter jedem Blühenden Baum begegnet er mir in der Wärme seiner Liebe. Wie dank ich ihm er hat meine Brust geöffnet,
die harte Hülle meines Herzens weggenommen, daß ich sein Nahen empfinden kann.
- 15 **Halima** Du träumst! Könnte deine Brust eröffnet worden sein, und du leben.
Mahomet Ich will für dich zu meinem Herren flehen daß du mich verstehen lernst
Halima Wer ist dein Gott Hobal oder Al Fatas.
Mahomet Armes, unglückliches Volk das zum Steine ruft ich liebe dich, und zum Ton sei
du mein Beschützer. Haben sie ein Ohr fürs Gebet, haben sie einen Arm zur Hülfe.
- 20 **Halima** Der in dem Stein wohnt, der um den Ton schwebt vernimmt mich, seine Macht ist
groß.
Mahomet Wie groß kann sie sein? es stehn dreihundert neben ihm, jedem raucht ein flehender Altar. Wenn ihr wider eure Nachbarn betet, und eure Nachbarn wider euch, müssen nicht eure Götter wie kleine Fürsten deren Grenzen verwirrt sind, mit unauflöslicher
- 25 Zwietracht sich wechselsweise die Wege versperren.
Halima Hat dein Gott denn keine Gesellen.
Mahomet Wenn er sie hätte könnt er Gott sein.
Halima Wo ist seine Wohnung?
Mahomet Überall.
- 30 **Halima** Das ist nirgends. Hast du Arme den ausgebreiteten zu fassen.
Mahomet Stärkere brennendere als diese, die für deine Liebe dir danken. Noch nicht lange
daß mir ihr Gebrauch verstattet ist. Halima, mir war's wie dem Kinde das ihr in enge Windlen
schränkt, ich fühlte in dunkler Einwickelung Arme und Füße, doch es lag nicht an mir
mich zu befreien. Erlöse du mein Herr, das Menschengeschl[echt] von seinen Banden, ihre
- 35 innerste Empfindung sehnt sich nach dir.
Halima (*vor sich*) Er ist sehr verändert. Seine Natur ist umgekehrt, sein Verstand hat gelitten. Es ist besser ich bring ihn seinen Verwandten jetzo zurück, als daß ich die

Verantwortung schlimmer Folgen auf mich lade.
(FA I 4, 251-253)

Mahomets Gesang

Seht den Felsenquell,
Freudehell,
Wie ein Sternblick
Über Wolken,
5 Nährten seine Jugend
Gute Geister
Zwischen Klippen im Gebüsch.

Jünglingfrisch
Tanzt er aus der Wolke

10 Auf die Marmorfelsen nieder,
Jauchzet wieder Nach dem Himmel.
Durch die Gipfelgänge
Jagt er bunten Kiesel nach,

15 Und mit frühem Führertritt
Reißt er seine Bruderquellen
Mit sich fort.
Drunten werden in dem Tal
Unter seinem Fußtritt Blumen,

20 Und die Wiese
Lebt von seinem Hauch.
Doch ihn hält kein Schattental,
Keine Blumen,
Die ihm seine Knie umschlingen,

25 Ihm mit Liebesaugen schmeicheln:
Nach der Ebne dringt sein Lauf
Schlangenwandelnd.
Bäche schmiegen
Sich gesellig an. Nun tritt er

30 In die Ebne silberprangend,
Und die Ebne prangt mit ihm,
Und die Flüsse von der Ebne
Und die Bäche von den Bergen,
Jauchzen ihm und rufen: Bruder!

- 35 Bruder, nimm die Brüder mit.
Mit zu deinem alten Vater,
Zu dem ew'gen Ozean,
Der mit ausgespannten Armen
Unser wartet,
- 40 Die sich ach! vergebens öffnen,
Seine Sehrenden zu fassen;
Denn uns frißt in öder Wüste
Gier'ger Sand, die Sonne droben
Saugt an unserm Blut, ein Hügel
- 45 Hemmet uns zum Teiche! Bruder,
Nimm die Brüder von der Ebne,
Nimm die Brüder von den Bergen
Mit, zu deinem Vater mit!
Kommt ihr alle! –
- 50 Und nun schwillt er
Herrlicher, ein ganz Geschlechte
Trägt den Fürsten hoch empor!
Und im rollenden Triumphe
Gibt er Ländern Namen, Städte
- 55 Werden unter seinem Fuß.
Unaufhaltsam rauscht er weiter,
Läßt der Türme Flammengipfel,
Marmorhäuser, eine Schöpfung
Seiner Fülle, hinter sich.
- 60 Zedernhäuser trägt der Atlas
Auf den Riesenschultern; sausend
Wehen über seinem Haupte
Tausend Flaggen durch die Lüfte,
Zeugen seiner Herrlichkeit.
- 65 Und so trägt er seine Brüder,
Seine Schätze, seine Kinder,
Dem erwartenden Erzeuger
Freudebrausend an das Herz.

Kaynak: Goethe, s. 316-318.

TUHFE-Yİ VEHBÎ'NİN BİLİNMEYEN BİR ŞERHİ ÜZERİNE* **ON AN UNKNOWN COMMENTARY OF *TUHFE-Yİ VEHBİ***

Seyit YAVUZ**

Öz

Türk edebiyatı tarihinde mesnevi, divan, mecmua, manzum sözlük, tezkire gibi birçok farklı türde edebî eser yazılmıştır. Bu edebî eserlerden biri de şerhlerdir. Manzum sözlükler de üzerine şerh yazılan eserler arasındadır. Osmanlı eğitim-öğretim hayatının en önemli kaynaklarından olan manzum sözlükler, ikinci dil öğretiminin ilk aşamasında her zaman kullanılmıştır. Manzum sözlüklerde hangi dil öğretilmek isteniyorsa o dilde çocukların öğrenmeleri gereken temel kelime ve kavramlarla gramer kuralları anlatılmıştır.

Tuhfe-yi Şâhidî isimli Türkçe-Farsça manzum sözlükten sonra bu tür sözlüklere rağbet artmıştır. Manzum sözlüklerde ele alınan ve karşılığı verilen birçok kelimenin hareke kayıtlarıyla nasıl okunmaları gerektiği, gramer kurallarının örneklerle anlatılması manzum sözlük şerhlerinin en önemli özelliklerindedir. Bu çalışmada manzum sözlükler ve şerhler hakkında bilgi verilmiş, ele alınan *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin nüsha tavsifi yapılarak eserin Hamdî isimli bir müellife ait olduğu üzerinde durulmuş, şârihin şerh metodu belirtilerek şerhte kullanılan kaynaklar zikredilmiştir. Metin bölümünde 1b-9b varaklarının çevriyazısı verilmiş, ek kısmına şerhin ilk varakları, Hamdî isminin geçtiği 8b varağı ile temmet kaydının yer aldığı son varağına ait fotoğraflar koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, şerh, manzum sözlük, *Tuhfe-yi Vehbî* şerhi, Hamdî

Abstract

In the history of Turkish literature, a wide range of literary works such as *mesnevi*, *divan*, *mecmua*, poetic dictionary (*manzum sözlük*) and collection of biographies (*tezkire*) have been produced. One of these literary works is the commentary (*şerh*). Many commentaries have been written on the poetic dictionaries. Constituting one of the most important sources of education in the Ottoman Empire, the poetic dictionaries were used in the first stage of secondary language training. These dictionaries contained the essential words and

* Bu çalışma Prof. Dr. Hüseyin Akkaya danışmanlığında hazırlanan *Mehmed Lebib Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebib (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)* [(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021] isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / Türkiye, seyit.yavuz@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5797-5963

Makale Gönderim Tarihi: 25.04.2022

Yayına Kabul Tarihi: 26.09.2022

concepts as well as the rules of grammar in the desired language.

The demand for such dictionaries increased after the Turkish-Persian poetic dictionary entitled *Tuhfe-yi Şâhidi*. Some of their special features include their description of how to pronounce the defined words with vowel points and the explanation of grammar rules in the light of specific examples. This study begins by providing information about poetic dictionaries and their commentaries, after which it portrays a specific edition of the commentary on *Tuhfe-yi Vehbî* with focus on its author, Hamdî. It also cites the sources used in the commentary specifying the related commentary method. The transcripts of pages 1b-9b are provided in the text section, while the appendix includes the first pages of the commentary, page 8b where the name 'Hamdî' is mentioned and the photograph of the last page containing the seal marking the end of the book (*temmet* record).

Keywords: Classical Turkish literature, commentary, a poetic dictionary, The commentary on Tuhfe-yi Vehbi, Hamdi

Giriş

Geçmişten günümüze klasik Türk edebiyatı araştırmacılarının üzerinde çalıştığı birçok konu bulunmaktadır. Manzum sözlük ve şerhler de bu konular arasında yer alır. Manzum sözlükler üzerine yapılan çalışmalar, şerh üzerine yapılan çalışmalara kıyasla daha yakın dönemlere denk gelmektedir. Fakat şerhlerle ilgili çalışmaların tarihini Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar götürmek mümkündür. Şerh söz konusu olduğunda zikredilmesi gereken en önemli isimler metinler şerhi/şerh-i mütûn araştırmacıları Ömer Ferit Kam ve Ali Nihad Tarlan'dır. Sözlükte "kesmek, yarmak, parçalamak" anlamlarıyla karşılanan şerh kelimesi, edebî bir terim olarak bir metnin üstü kapalı görünen ve ince dikkatlerle anlaşılabilir sırlı, bilinmeyen veya nükteli yönlerini bütünden parçaya/cüzden küle veyahut parçadan bütüne/külden cüze şeklinde mısra mısra, beyit beyit ya da satır satır ele alınarak açmaya/izah etmeye çalışmaktır.¹ Arap filolojisinde şerh araştırmalarının kaynağı, Araplar'ın, *Kur'ân-ı Kerim*'i ve onun muciz üslûbunu ve anlamını daha iyi kavramak üzere yaptıkları çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalar zamanla gelişerek belli bir düzen oluşturmuş ve böylece şerh türü ortaya çıkmıştır denilebilir.

¹ Şerhle ilgili bazı tanım ve değerlendirmeler için bk. Ali Nihad Tarlan, "Metinler Şerhine Dair", *Edebiyat Meseleleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1981, s. 189-201; Emine Yeniterzi, "Metin Şerhi İle İlgili Görüşler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (199), s. 59-68; Tunca Kortantamer, "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 55-64; Ozan Yılmaz, "Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 5/9, (2007), s. 271-304; Atabey Kılıç, "Geleneksel Şerh ve Modern Metin İncelemelerine Genel Bir Bakış: Metotlar, Çalışmalar, Beklentiler", *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 326-334; Mine Mengi, "Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine", *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 75-84; Sadık Yazar, "*Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 10-85; Ozan Yılmaz, *Gülistan Şerhi (Sudî-i Bosnevî)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012; Hatice Aynur vd., *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metin Hâlleri: Osmanlı'da Te'lif, Tercüme ve Şerh*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014; Kenan Mermer, *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûğ Kasîde-i Bürde Örneği*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 73-160.

Edebiyat tarihine bakıldığında şerhle ilişkili birçok farklı edebî türün olduğu görülmektedir. Bu türler arasında *tefsîr*, *te`vil*, *hâşiye*, *ta`lik*, *telhîs* şeklinde adlandırılan türler yer almaktadır.² Ele alınan metne yönelik birbirlerinden farklı yöntem ve yaklaşım özelliklerine sahip bu türlerin temel amacı o metnin tamamını veya bir kısmını açıklamaktır. Şerhlerin yalnızca edebiyatla değil tarih, mitoloji, leksikoloji, belâgat, astroloji, stilistik gibi birçok araştırma alanıyla da doğrudan veya dolaylı bağlantısı vardır. Bu bağlantının sınırlarını şârihin şerh boyunca sürdürdüğü tutuma ve meşrûh eserin muhtevasına göre daraltmak ve genişletmek mümkündür. Türk edebiyatında kaleme alınan şerhlerin diğer bilim dallarıyla olan bağlantısı göz önüne alındığında şerh metinlerinin birer kültür tarihi hazinesi olarak ön plana çıktığı ifade edilebilir.

Türk edebiyatında yazılmış şerhlerin tasnifi meselesi belli bir zamana kadar göz ardı edilmiştir. Bu konu üzerine çalışan ilk araştırmacılardan biri Atabey Kılıç'tır. Atabey Kılıç "Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Meselesi" başlıklı yazısında şerhler üzerine bir tasnif yapmıştır. Bu tasnifi ana başlıklarıyla aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür:

1. Şerh Metoduna Göre
 - 1.1 Geleneksel Şerh
 - 1.2 Hall-i Müşkilât ve Benzeri veya Tercümeğe Yakın Şerhler
 - 1.3 Modern Şerh
 - 1.3.1 Bilimsel Esaslı Teorik Zemine Dayalı Olanlar
 - 1.3.2 Geleneği Bazı Eklerle Devam Ettirenler
2. Şerh Edilen Eserin Manzum ya da Mensur Oluşuna Göre
 - 2.1 Manzum Eser Şerhleri
 - 2.1.1 Manzum Sözlük Şerhleri
 - 2.1.2 Divan Şerhleri
 - 2.1.3 Pendnâme Şerhleri
 - 2.1.4 Mesnevî Şerhleri
 - 2.2 Mensur Eser Şerhleri
 - 2.2.1 Belâgat Şerhleri
 - 2.2.2 Vasiyetnâme Şerhleri
 - 2.2.3 Hukuk/Mecelle Şerhleri
 - 2.2.4 Mantık
 - 2.2.5 Aruz

² Şerhin bu türlerle olan ilişkisi için bk. Abdülhamit Birışık, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XL, 2011, s. 290-294; Yusuf Şevki Yavuz, "Te`vil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XLI, 2012, s. 28-31; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-24.

- 2.2.6 Hadis
- 2.2.7 Akâid/Kelâm
- 2.2.8 Fıkıh
- 2.2.9 Ferâiz
3. Şerh Edilen Eserin Diline Göre
 - 3.1 Arapça Eser Şerhleri
 - 3.2 Farsça Eser Şerhleri
 - 3.3 Türkçe Eser Şerhleri
4. Şerh Edilen Eserin Muhtevasına Göre
 - 4.1 Edebî Şerhler
 - 4.1.1 Mesnevî
 - 4.1.2 Divan
 - 4.1.3 Manzum Sözlük
 - 4.1.4 Kaside vb. şiir şerhleri
 - 4.1.5 Zafernâme
 - 4.1.6 Bostan
 - 4.1.7 Gülistan
 - 4.1.8 Pendnâme
 - 4.2 Dinî Eser Şerhleri
 - 4.2.1 Âyet
 - 4.2.2 Siyer
 - 4.2.3 Vasiyetnâmeler
 - 4.2.4 Gurer
 - 4.2.5 Dürer
 - 4.2.6 Besmele
 - 4.2.7 Kelime-i Tevhîd
 - 4.2.8 Esmâu'l-Hüsnâ
 - 4.2.9 Hadîs
 - 4.2.10 Akâid/Kelâm
 - 4.2.11 Fıkıh
 - 4.2.12 Ferâiz
 - 4.3 Tasavvufî Şerhler
 - 4.4 Diğer Bilimlerle Alâkalı Şerhler

4.4.1 Mantık

4.4.2 Belâgat

4.4.3 Aruz

4.4.4 Hukuk/Mecelle³

Atabey Kılıç'ın tasnifinin zeyli sayılabilecek bir başka tasnif de İsmail Güleç tarafından yapılmıştır. İsmail Güleç bu tasnifinde yalnızca *Mesnevi* şerhlerini ele alarak bir sınıflandırma ortaya koymuştur.⁴ Bu tasniflere bakıldığında şerhlerin ne kadar geniş bir yelpazede ve çok sayıda eser için kaleme alındığı görülmektedir.⁵

Edebiyat tarihimizde üzerine çok sayıda şerh yazılan eserlerden biri de manzum sözlüklerdir. Osmanlı eğitim-öğretim hayatının en önemli kaynaklarından biri olan manzum sözlükler bilhassa sıbyan mektepleri ve rüştiyelerde ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberletilmiştir. Bu doğrultuda manzum sözlüklerin Osmanlı eğitim hayatındaki önemini ifade eden şu cümleler dikkate değerdir:

Yazma şeklinde bulunan manzum sözlüklerin bazılarının mecmualar içerisinde derlenmiş hâlde yazılmaları, yüzlerce kez istinsah edilmeleri ve bu türden yazmaların mebzûl miktarda bulunması; matbû olanların ise birçok defa basılması -söz gelimi Tuhfe-yi Vehbî'nin farklı tarihlerde 59 kez tab edildiği bilinmektedir- bu sözlüklere ne kadar rağbet edildiğini ve bu eserlerin eğitim-öğretim sistemi içinde her zaman başvuru olan eserler olduğunu kanıtlamaktadır. Aynı doğrultuda yazma veya matbu herhangi bir eserin nüshalarının mebzûl miktarda bulunması iki önemli durumun sonucu olabilir: Bunlardan birincisi bu eserlerin câmi, meşhid vb. ibadet edilen yerlerde okutulduğu, diğeri ise devrin eğitim-öğretim sistemi içinde mektep ya da medresede kullanılmış olduğudur.⁶

Manzum sözlükler yalnızca Türkçe-Farsça, Türkçe-Arapça ve Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde hazırlanmamış, Osmanlı tebâsında yaşamını sürdüren farklı milletlerin etkisiyle Türkçe-Arnavutça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Bulgarca, Türkçe-Boşnakça, Türkçe-Ermenice şeklinde iki dilli yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batı ile gelişen ilişkilerin tesiriyle Türkçe-Fransızca ve

³ Atabey Kılıç'ın şerh tasnifinin tamamı için bk. https://www.academia.edu/10069497/Da%C4%9F%C4%B1m%C4%B1%C5%9F_%C4%B0ncileri_Toplamak_%C5%9Eerh_Tasnifi_Denemesi [Erişim tarihi: 11.11.2021].

⁴ Bk. [https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1719587202_g%C3%BCle%C3%A7is%20mail1683\(D%C3%BCzeltme\).pdf&key=14136](https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1719587202_g%C3%BCle%C3%A7is%20mail1683(D%C3%BCzeltme).pdf&key=14136) [Erişim tarihi: 11.11.2021].

⁵ Türk edebiyatında yazılmış şerhler ve meşrûh eserlerle ilgili genel bir değerlendirme için bk. Seyit Yavuz, *Mehmed Lebîb Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebîb (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021, s. 15-22.

⁶ *Agt.*, s. 29-30.

Türkçe-Almanca gibi Batı dillerinde de manzum sözlükler te'lif edilmiştir.⁷ Manzum sözlük yazımı özellikle XVI. yüzyılda İbrahim Şâhidî'nin kaleme aldığı *Tuhfe-yi Şâhidî*'den sonra daha çok revaç bulmuş, birçok şair tarafından manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Bu manzum sözlüklerden bazıları İbrahim Şâhidî'nin *Tuhfe-yi Şâhidî*'sine nazire olarak yazılmıştır.

Tuhfe-yi Şâhidî hem en çok rağbet gören manzum sözlüklerden biri olmuş hem de zamanla üzerine en çok şerh yazılan manzum sözlük hâlini almıştır. Bugünkü bilgilere göre *Tuhfe-yi Şâhidî* üzerine kaleme alınan şerhlerin sayısı kırka yaklaşmaktadır. Manzum sözlüklerin mekteplerde ders kitabı olarak okutulması, şârihlerin *Tuhfe-yi Şâhidî*'yi onlarca kez şerh etmelerinde etkili olmuştur.

Bugünkü bilgilere göre *Tuhfe-yi Şâhidî*'den sonra en çok şerh edilen manzum sözlük Sünbülzâde Vehbî tarafından kaleme alınan ve ilk baskısı 1798'de yapılan *Tuhfe-yi Vehbî*'dir. Yusuf Öz'ün "Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri" başlıklı yazısında bu şerhlerin sayısı 4 olarak görülmektedir. Bu şerhlerden Ahmet Hayâtî ve Mehmed Lebîb'in kaleme aldığı şerhler günümüze ulaşmıştır. Fakat Yesârîzâde Mustafa İzzet ve Baba Dağlı'nın yaptığı şerhler çeşitli kaynaklarda zikredilmesine rağmen bugün bu şerhlerin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. Ayrıca Çelebizâde Ali İlmî de *Nazm-ı Bedî* isimli Türkçe-Farsça manzum sözlüğünde *Tuhfe-yi Vehbî* için bir şerh yazdığını zikretmiş fakat bu eserin de günümüze kadar herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

Tuhfe-yi Vehbî'nin yukarıda zikredilen şerhleri dışında Seyyid Abdurrahman el-Fâzıl tarafından yazılmış, müsvedde hâlinde bulunan bir şerhi daha vardır.⁸ Ayrıca şârihi tam olarak bilinmeyen fakat bazı karineler vasıtasıyla tahmin edilebilen bir *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin de Hamdî isimli bir müellife ait olduğu düşünülmektedir. Aşağıda Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* şerhinin nüsha tavsifi yapılıp şârihin şerh metodu üzerinde durulacak, şerh kaynakçası zikredilecek ve eserin 1b-9b varaklarının çevriyazısı verilecektir.

1. Hamdî'nin Tuhfe Şerhi

1.1. Nüsha Tavsifi

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ve Hamdî isimli bir şârih tarafından te'lif edildiği düşünülen bu eser Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu'nda 34 Ma 682 demirbaş numarası ile Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin şerhi olarak

⁷ Manzum sözlüklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sibyan", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2006), s. 65-77; Atabey Kılıç, *Mustafa bin Osman Keskin Manzume-i Keskin*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 13-19; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara 2010; Ahmet Tanyıldız, *Mes'ûd Lutfî Efendi Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, Akademi Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2013, s. 9-17; Güler Doğan Avarbek, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, (2018), s. 85-114; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlükler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *200 Yıl Sonra Mütercim Âsım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları*, Gazi Kültür A.Ş. Yayınları, Gaziantep 2021, s. 183-196; Seyit Yavuz, *agt.*, s. 23-60.

kaydedilmiştir. Fakat bu eser Hayâtî'nin kaleme aldığı şerhle mukayese edildiğinde tamamen farklı bir eserle karşılaşılmaktadır. Özellikle manzum sözlük şerhlerinin kütüphane kataloglarına genellikle *Tuhfe Şerhi* veya *Şerh-i Tuhfe* biçiminde kaydedilmiş olması, farklı müellifler tarafından aynı eser üzerine yazılan manzum sözlük şerhlerinin kataloglanmasında bu tür karışıklıklara veya yanlışlıklara sebep olmaktadır.

Herhangi bir müellif kaydı bulunmayan eserin temmet kaydından yalnızca hangi tarihte yazıldığı öğrenilmektedir. Bu şerhin müellif nüshası olduğunu gösteren en önemli delillerden biri asıl metinde üzeri çizilip düzeltilen ve sayfa kenarlarına dercedilen minhuvât ve sahh kayıtlarıdır. Şerh baştan sona tarandığında yalnızca 8b varağındaki derkenarın altında yer alan “Hamdî” ismi anlaşılır bir şekilde okunmaktadır. Bu derkenarda bulunan kayıtla şerhin sonunda yer alan temmet kaydının aynı kalemde çıktığı göz önünde tutulursa, eserin müellifinin “Hamdî” ismindeki biri olduğu sonucuna varılabilir.⁹ Bu şerhin müellif nüshası olduğunu düşündüren bir başka husus da bazı varaklarda (443a, 448a, 467a) şerh edilmek için hazırlanan fakat boş bırakılan madde başı kelimelerdir. Şârihin bu kelimeleri sürh mürekkeple daha sonra açıklama yapmak için hazırladığı anlaşılmaktadır. Zikredilen bu değerlendirmeler bu şerhin kuvvetle muhtemel müellif nüshası olduğunu göstermektedir.

Toplamda 502 varak olan eserin bazı varakları boş bırakılmıştır. Baştan sona aynı yazı karakterini sürdüren ve sayfaların kullanımı muntazam olan eserin son varaklarında bir düzensizlik göze çarpmaktadır. Örneğin ilk varaklarda düzenli bir şekilde takip edilebilen müş'ir/reddâdeler sonraki varaklarda gelişigüzel yazılmış veya hiç yazılmamıştır. Eserin nüsha tavsifini şu şekilde yapmak mümkündür:

Baş: Kıt'a-yı Şer'iyye Der Harf-i Elif Ez İbtidâ

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Hakkın ismi Şîzer ü Şebzîr ü Yezdân [u] Hüdâ

Yaradıcı Āferînde Büzürgî Kibriyâ

Sonu: Begûy, Kâf-ı Fârsile fi'l-i emrdir. Türkçe söyle, 'Arabî'de kul. Maşdarı goften, söylemek ma'nâsına...

Temmet: Elhamdülillâh, fi 11 Leyle-i se-şenbe, Ramazân, sene 1209.¹⁰

⁸ Seyyid Abdurrahman el-Fâzıl'ın *Tuhfe-yi Vehbî* şerhi üzerine devam eden bir çalışmamız bulunmaktadır.

⁹ Hamdî isimli şârihin kim olabileceği ile ilgili değerlendirme için bk. Seyit Yavuz, *Mehmed Lebib Efendi'nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebib (Inceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, s. 79-80.

¹⁰ Eserin temmet kaydı doktora tezimizde bir rakamın hatalı yazımından dolayı 1309 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca eserin 281. varaa kadar olan kısmı fi 7 Receb Çehârşenbe, sene (1209) tarihinde tamamlanmıştır. Buradan anlaşıldığına göre bu şerh üç

Cilt: Kahverengi, miklepsiz.

Kâğıt: Cedit, nohudî kâğıt.

Yazı: Rik'a, satır sayısı muhtelif. Kıt'a başlıkları ve bu başlıkların vezinleri ile madde başı kelimeler sürh mürekkeple, asıl metin siyah mürekkeple yazılmıştır.

1.2. Şârihin Şerh Metodu

Türk edebiyatında kaleme alınan şerhlerin müellifleri, şerhin hitap ettiği okuyucu kesimini de göz önüne alarak şerhlerinde farklı metotlar takip etmişlerdir. Araştırmacılar tarafından çoğu zaman *geleneksel şerh* tabiriyle ifade edilen metot, şârihin ele aldığı eserde geçen kelimeleri bir filolog titizliğiyle ele almasıdır. Şârih bunu yaparken bu kelimelerin nasıl okunmaları gerektiğini hareke kayıtlarıyla göstererek gramer açıklamaları ve örneklerle belirtir. Ardından ele alınan kelimenin şerh edilen metindeki anlamına uygun olarak Arap, Fars veya Türk edebiyatlarından seçilen istişhat beyitlerine yer verilir ve belâğatin me'ânî, beyân ve bedî' başlıkları altında incelenen söz ve anlam sanatları varsa bunlar izah edilir. Eğer şerh edilen metinde ele alınan kelimelerin birkaç nüshada farklı rivayetleri varsa bunlar da şârihler tarafından dile getirilir ve hangi rivayetin doğru olması gerektiği üzerine de görüşler ortaya koyulur. Bu metot edebiyat tarihimizdeki birçok şerh için takip edilen ortak yoldur, denilebilir.

Bu metodun dışında bazı şerhler vardır ki bunlar da araştırmacılar tarafından *tercümeeye yakın şerh* veya *modern şerh* tabiriyle isimlendirilmişlerdir. *Tercümeeye yakın şerhlerde* genellikle farklı dillere ait olup şerh edildiği düşünülen manzum veya mensur bölümler Türkçeye tercüme edilir ve kısa açıklamalar yapılır. *Modern şerh* uygulamaları ise daha çok cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlamış olmakla birlikte bazı eklerle günümüze kadar gelmiştir. Bu tür şerhlerde bilhassa edebiyat tarihi araştırmacıları bir şairin gazel ya da kaside türünden bir şiirini ele alarak yapısalılık, gösterge bilimi, anlam bilimi, stilistik vb. kuramlarından yararlanarak incelemeye çalışmışlardır.¹¹

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'yi beyit beyit şerh etmiştir. Diğer *Tuhfe-yi Vehbî* şerhlerinden farklı

ayların başında yazılmaya başlanmış, sonunda ise tamamlanmıştır.

¹¹ Bu şerh türünün zikredilmesi gereken en önemli örneklerinden biri ve diğer birçok çalışmaya da örnek teşkil eden eser, Cem Dilçin tarafından hazırlanan "Fuzûlî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi" başlıklı yazıdır. Aynı doğrultudaki diğer çalışmalar için bk. Dursun Ali Tökel, "Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bâkî'nin Bir Gazeline Uygulanışı", *Yedi İklim Dergisi*, 74 (1996), s. 53-59; Dursun Ali Tökel, "Bir Gazel Anlambilimle Nasıl Anlaşılır?", *Dergâh Dergisi*, 150 (2002), s. 10-23; Yasemin Ertek Morkoç, "Hâfız-ı Şîrâzî'nin Bir Gazelini Yapısal Yönden İnceleme Denemesi", *Dergâh Dergisi*, 16/190 (2005), s. 17-20; Cem Dilçin, "Stilistik Açından "Öncelemeler" ve Fuzulî'nin Şiirlerinde "Yüklem Öncelemesi"", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, (2008), s. 41-94; Yavuz Bayram, "Divan Şiiri Metinlerinin Ontolojik Tahlili Üzerine", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu*, Beykoz Belediyesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 167-182; Ömer İnce, "Hâfız'ın Bir Gazeline Modern Yaklaşımla Açıklama (Şerh/Tahlil) Uygulama Denemesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 251-274; Fatih Sona, "Necâfî Bey'in Garîb Redifli Gazelinin Ontolojik Analiz Metoduyla İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi (The Journal of Social Sciences)*, 5/22, (2018), s. 131-142; Ulaş Bingöl, "Ontolojik

olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin 93 beyitlik mesnevî nazım şekliyle yazılmış ve mukaddime olarak nitelendirilebilecek bölümü ile 201 beyitlik *Mesnevî der Istilâhât-ı Acem* başlıklı bölüm şerh edilmemiştir. Buna ek olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin kaleme alındığı tarih beytini içeren 5 beyitlik tarih manzumesi de şerhe dahil edilmemiştir. Böylece eserin, toplamda 583 beytinin şerh edildiği anlaşılmaktadır.¹²

1.2.1. Kelimelerin Hareke Kayıtlarıyla Birlikte Nasıl Okunmaları Gerektiği

Bilhassa geleneksel şerhlerin birçoğunda kullanılan yöntemlerden biri şerh edilen kelimelerin hareke kayıtlarıyla beraber nasıl okunmaları gerektiğinin açıklanmasıdır. Bu yöntemin en önemli faydalarından biri izah edilen kelimenin Türkçedeki galat şekilleriyle değil asıl dildeki karşılıklarıyla zikredilmiş olmasıdır. Bu yöntemin bir diğer faydası da Arap harfli yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan *âlem - âlim, ne - nüih, gül - küll, bir - ber, felek - fülk, melek - mülk, genc - künc* gibi kelimelerin meşrûh metinde hangi anlamlarıyla kullanıldıklarının şârihler tarafından bildirilmesidir.

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'de geçen *güşedür künc ü hazîne oldı genç / nev-civân şol kimsedür kim ola genc* beytini aşağıdaki şekilde şerh ederek *künc* ve *genc* kelimelerini şu şekilde izah etmiştir:

“**Künc** zamm-ı kâf-ı ‘Arabî ve sükûn-ı nûn ve cîm-i ‘Arabî ile Türkçe bucağ, köşe gibi. Meşelâ eviñ ve ğayrîñ köşesine peygüle dahı dirler. ‘Arabî’de zâ-yı hevvez ile zâviye ve zâviye dirler. Cem‘i zevâyâ gelür. **Genc** feth-i kâf-ı Fârsî, sükûn-ı nûn ve cîm-i ‘Arabiyye ile iki ma‘nâyadır. Evvel Türkçe ğazîne dirler. ‘Arabî’de dahı ğazinedir. Sâniyen şol defîneye dirler ki beğâyet çok ola. ‘Arabî’de kenz dirler kâfiñ fethi ve nûnuñ sükûnuyla.” (Hamdî Şerhi, vr. 82b)

Örnekte görüldüğü gibi Arap harfleriyle yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan kelimeler hem Türkçedeki hem de Arapça ve Farsçadaki karşılıkları ve hareke kayıtlarıyla birlikte verilerek açıklanmıştır.

1.2.2. İzah Edilen Kelimelerin Diğer Dillerdeki Karşılığı

Geleneksel şerhlerin ortak yönlerinden biri de şerh edilen kelimelerin diğer dillerdeki karşılıklarının verilmesidir. Bu yöntem öncelikle okuyucuya şerh edilen kelimenin kendi dilindeki karşılığını göstermektedir. Bunun yanı sıra ele alınan kelime Arapça ve Farsçadaki birçok karşılığıyla birlikte aktarılmaktadır. Böylece şerhi okuyanlar izah edilen kelimenin anlamını üç dilde de görme

fırsatı bulurlar. Bu durumun bilhassa aynı kelimenin farklı dillerdeki karşılıklarıyla birlikte öğrenilerek akılda kalıcılığı kolaylaştırdığı dile getirilebilir.

Hamdî *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan *kûh tağ yüce bülend ü yokışa dindi firâz / deşt ü hâmûn ovadır şîb iniş alçak pest* beytini şerh ederken *kûh*, *bülend* ve *firâz* kelimeleri üzerine şu açıklamaları yapmıştır:

“**Kûh** zamm-ı kâf-ı ‘Arabî ve sükûn-ı vâv ve izhâr-ı hâ ile Türkçe tağ ma’nâsıdır ki yeryüzününün mîhîdir. ‘Arabî’de cebel dirler.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

“**Bülend** zamm-ı bâ-yı muvaḥḥade ve feth-i lām ve sükûn-ı nûn ve dāl-i mühmele ile Türkçe yüce ma’nâsına ki muḳâbili pestdir. ‘Arabî’de feth-i zâ ile zemḥ ve mürtefi’ ma’nâsına ve yüksek ma’nâsına da gelür. ‘Arabî’deki ‘âlî gibi.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

“**Firâz** kesr-i fâ ve feth-i rā-yı mühmele ve elif ve zâ-yı hevvez ile Türkçe yoḳuşdur ki zıddı inişdir. ‘Arabî’de bi’l-feteḥât ile ‘aḳabe.” (Hamdî Şerhi, vr. 60a)

Örneklerde görüldüğü gibi kelimelerin yalnızca Türkçedeki karşılıkları değil diğer dillerdeki karşılıkları da zikredilmiştir.

1.2.3. Gramer Kurallarının Örneklerle İzah Edilmesi

Hamdî, *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan beyitlerde gerektiğinde gramerle ilgili kısa açıklamalara yer vermiş, bu açıklamalarını da Türkçedeki bazı örneklerle kuvvetlendirme yolunu tercih etmiştir. Farsçada kullanılan mâzî ve muzârî fiillerin Türkçe ve Arapçadaki birebir karşılıkları veya bazı Farsça eklerin Türkçede hangi eklere karşılık geldiği gösterilmiştir. *Tuhfe-yi Vehbî*'de geçen *Gülzâr gülîstân gülü çok yer dahî gülşen / Di çayıra merg u ter ü tâze ise şâd-âb*¹³ beytinin şerhinde *gülzâr* ve *gülîstân* kelimeleri için şu açıklamalar yapılmıştır:

“**Gülzâr** zamm-ı kâf-ı Fârsî ve sükûn-ı lām ve feth-i zâ-yı mu’ceme ve ba’de’l-elif rā-yı mühmele ile gülîstân ma’nâsıdır ki gülî çok yere ıtlâk olunur. Gül ḥuşûşiyetle ma’rûf verd ma’nâsıdır. Ammâ ‘Acem’de her çiçeğe gül derler. Gerek ağacda gerekse yerde olsun muṭlaḳ gül zikr olunduḳda murâd ma’rûf güldür. Āḥar çiçek ḳaşd olunduḳda gül-i nesrîn ve gül-i ḥîrî, gül-i sūrî, gül-i lîmûn ve gül-i bādâm ve gül-i şeftâlû dirler. ‘Alâ ḥâze’l-ḳıyâs lafz-ı zâr sitân gibidir. Belki

¹² *Tuhfe-yi Vehbî* üzerine yapılan şerhlerle ilgili çalışmalar için bk. Zehra Gümüş, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall, (2007), s. 423-431; Yusuf Öz, “Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri”, *İlmî Araştırmalar*, 5, (1997), s. 219-232.

ma'nalarına karıbdır. Meşelâ çemenistân derler çemenzâr da derler. Nihâyetü'l-emr zâr ism-i câmidir. Şol ma'nâdan 'ibâretidir ki Türkî'de âhır-ı kelimeye –lik ilhâk itmekle ta'bir iderler. Meşelâ kiştâr ekinlik ve lâlezâr lâlelik ve gülzâr güllük ve emşâlleri..." (Hamdî Şerhi, vr. 31b)

"**Gülistân** ism-i mürekkebdir gül ile sitândan. Gül ma'lûm. Sitân zamânla mekân ortasında müsterek zarfî ismidir. Zamân murâd olan yerde isti'mâl olunur." (Hamdî Şerhi, vr. 31b)

Tuhfe-yi Vehbî'de yer alan *Dâd-res irişen imdâd için irişdi resîd / Ya'ni kurtardı rehânîd ü halâs oldı berest* beytinde geçen *rehânîd* kelimesi içinse şu açıklamalar yapılmıştır:

"**Rehânîd** feth-i râ-yı mühmele ve feth-i hâ-yı hevvez ve elif ve kesr-i nûn ve sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve dâl-i mühmele ile fi'l-i mâzî-yi müfreddir. Kurtardı ya'nî hâlâş itdi ma'nâsına. 'Arabî'de tef'îl bâbında olarak hâlâşa derler. Maşdarı rehânîden kurtarmak ya'nî hâlâş itmek ma'nâsına ki 'Arabî'de tahlîş derler." (Hamdî Şerhi, vr. 58a)

1.2.4. Derkenarlara Kaydedilen İstişhat İfadeleri/Beyitleri

İstif'âl bâbında Arapça bir kelime olan istişhat kelimesi, sözlükte "şahit getirme, tanıklığına müracaat etme, tanık gösterme" gibi anlamlarla kullanılmaktadır. İstişhat bilhassa tefsîr, hadîs vb. dinî ilimlerde kullanılan, âyet ve hadîslerde geçen anlaşılması zor kelimeler için başvuru bir yöntemdir. Bu yöntem zamanla şârihler için de müracaat edilen bir yol olmuş, şerhlerde anlamı açıklanan kelimelerin kimi zaman beyitlerle tanık gösterilerek desteklenmesi hususunda kimi zaman da izah edilen kelimelerin yer aldığı sözlükler zikredilmek sûretiyle faydalanılmıştır.

İstişhat ifadeleri/beyitleri bazen şerh metinlerinin içerisine bazen de derkenarlara kaydedilmiştir. Hamdî şerhinde istişhat edilen beyit veya sözlükler derkenarlara kaydedilmiş, beyitlerden tanık gösterilmişse beytin hangi şaire ait olduğu genellikle belirtilmiştir. Herhangi bir kelimenin izahı derkenara yapılmışsa da açıklamanın sonunda hangi sözlükten yararlanılmışsa o sözlüğün herkesçe bilinen/alem olan ismi zikredilmiştir.

İstişhat edilen beyitlerin kahir ekseriyeti Fars şairlerinin eserlerinden seçilmiştir. Bunun kuvvetle muhtemel sebebi şerh edilen metnin Türkçe-Farsça bir manzum sözlük olmasıdır. İstişhat edilen beyitlerin şairleri arasında Sâ'ib-i Tebrizî, Hazret-i Mevlânâ, Hâce Hâfız, Mîr Nazmî, Ebu'l-Me'ânî, Şeyh Sa'dî, Mevlânâ Urfî, Hâce Selmân isimleri yer almaktadır. Tanık gösterilen lügatler ise şerh kaynakçası bölümünde zikredeceğimiz ve zahriye kısmına da dercedilmiş olan *Şerefnâme*,

¹³ Bu beyit Hamdî şerhinde "Gülzâr u gülistân güli çok yer dağı gülşen / Dağı çayıra merg ü ter ü taze ise şâd-âb" şeklinde

Düstûru'l-Amel, Ni'metullâh isimli bazı lügatlerdir.

Hamdî'nin istişhat beyitlerine örnek olması hasebiyle bir beytin şerhine ve kullanılan tanıklara yer vermek faydalı olacaktır. *Tuhfe-yi Vehbî*'de yer alan *böyle çünîn öyle çünân çün gibi / çîst nedür ân o niçün çerâ* beyti için şârih şu izahlara ve tanıklara yer vermiştir:

Şerh ¹⁴	İstişhat Beyti
Çünîn zamm-ı cîm-i Fârsile böyle ve buncılayın ma'nâsına. Aşlı çün îndir. Tahffifen vâv ile elif hâzף olunmuştur. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Hâce Selmân Tâ cihân bûd <i>çünîn</i> bûd çünîn hâhed bûd Heme râ 'âkıbet-i kâr hemîn hâhed bûd ¹⁵
Çünân zamm-ı cîm-i Fârsile öyle ve ancılayın ma'nâsına. Aşlı çün ândir. Telaffuzda tahffifen vâvı hâzף olup işbâ'-ı zamme ile isti'mâl olunur. Murâd ma'nâ-yı teşbîhi ifâde ider. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Ebu'l-Me'ânî <i>Çünân</i> mestem çünân mestem çünân mest Nemîdânem zi hûd nîstem ü ger hest ¹⁶
Çün cîm-i Fârsî'niñ zammı ve vâv-ı ma'rûfla keyfiyyetden su'âle maşşûsdur. Nice dimek ma'nâsına ki 'Arabca keyfe dirler. Gâhî edât-ı râbîta ilhâkıyla çünest dirler ve her nice dimek ma'nâsına her çün dirler. (Hamdî Şerhi, vr. 24b)	Hâce Hâfız Zi girye merdüm-i çeşmem nişeste der hûnest Bebîn ki der talebet hâl-i merdümân çünest ¹⁷
Çîst kesr-i cîm-i Fârsile Türkçe nedir. Çi ile edât-ı râbîta olan estden mürekkebdir. Çi muţlak râbîta edâtıdır. Muttaşıl olsa hâ-yı resmî yâya münkaleb olur ve dahı edât-ı istifhâmdır. Karîne-i hâliyye ile ma'nâsı ma'lûm olur. (Hamdî Şerhi, vr. 24b-25a)	Hâce Hâfız Düş ez mescid süy meyhâne âmed pîr-i mâ <i>Çîst</i> yârân-ı tarîkat ba'd ez îñ tedbîr-i mâ ¹⁸

Hamdî'nin hem şerh etme hem tanık gösterme noktasında dikkat çeken en önemli hususlardan biri 17. yüzyılın önemli nâzım ve nâsirlerinden Şu'ûrî Hasan Efendi'nin *Ferheng-i*

kayıtlıdır.

¹⁴ Tablo, Hamdî şerhinden hareketle tarafımızca oluşturulmuştur.

¹⁵ Dünya var oldukça böyleydi, böyle de olacak. Herkesin işinin sonu böyle olacak.

¹⁶ Öyle sarhoş, öyle sarhoş, öyle sarhoşum ki var mıyım yok muyum farkında değilim.

¹⁷ Ağlamaktan gözüme kan oturdu. Bak ki seni talep eden insanların hâli nice oluyor!

¹⁸ (Ey) yol dostları! Dün gece pîrimiz mescitten çıkıp doğruca meyhâneye gitti. Bu hâlden sonra çâremiz nedir?

Şu'ûrî (*Lisânu'l-Acem*)¹⁹ isimli eserine sıklıkla başvurmuş olmasıdır. Öyle ki yukarıda yer alan istişhat beyitlerinin tamamı ve şerhte yer alan ifadelerin bir kısmı *Ferheng-i Şu'ûrî*'den faydalanılarak yazılmıştır.²⁰

1.2.5. Şerh Kaynakçası

Türk edebiyatında yazılan şerhlerde kullanılan kaynakları tarihî, edebî, dinî, ilmî vb. başlıklar altında toplamak mümkündür. Şerhlerde kullanılan kaynakların sayısının artması, şârihin yaptığı açıklamaların daha geniş olmasına imkân sağlamaktadır.²¹ Şârihlerin kullandığı kaynakların başında hiç şüphesiz sözlükler gelmektedir. Sözlüklerin ardından da izah edilen kelimelere tanık göstermek için kullanılacak şiirler için divanlar, şiir mecmuaları veya antolojiler dikkat çekmektedir.

Hamdî'nin kullandığı kaynaklar yukarıda da dile getirildiği gibi zahriyeye kaydedilmiştir. Zahriyedeki eserlerin kaynak olarak kullanıldığı şârihin sahh kayıtlarının altına düştüğü eser isimlerinden anlaşılmaktadır. Zahriyede kullanılan eser veya müellif isimleri sırasıyla şunlardır: *Düstûr-ı Şu'ûrî*²², *Nevâdirü'l-Emsâl*²³, *Mecmû'a*, *Mevlânâ Şu'ûrî*, *Müşkilât*²⁴, *Şeyh-i Yakîn Acem*, *Tuhfetü'l-Emsâl-Hüsâmî*²⁵, *Düstûrü'l-Amel-Riyâzî*, *Ferâidü'l-Edeb*, *Şerefnâme*, *Ferheng-i Cihângîrî*, *Uknûm-ı Acem*²⁶, *Maktel-Ebu'l-Mefâhir*²⁷, *Ferheng-i Şu'ûrî*, *Keşfü'l-Lûgâ*²⁸, *Esterâbâdî*, *Kütübü'l-Fıkh*, *Et-Te'vilât*, *Ferâidü'l-Âdâb*, *Kalâidü'l-Etrâb*, *Kitâb-ı Şehrî (vii) Gülî*²⁹, *Ni'metullâh*, *Deşîşe*³⁰, *Ferheng-i Nûreddîn-i Cihângîrî*, *Sürûrî-yi Acem*, *Şeyh Âgâh-ı Âmidî*, *Sürûrî-yi Kâşânî*, *Mecmû'a-yı Urfî*, *Sürûrî-yi Kâşânî*, *Mecmû'a-yı Azmîzâde*, *Mecmû'a-yı Hâletî*, *Esterâbâdî*, *Müfredât*, *Ferheng-i Esterâbâdî* ve *Bedreddîn*.³¹

¹⁹ Karşılaştırma yapabilmek için bk. Ozan Yılmaz, *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî-Hasan Şu'ûrî Efendi*, C. 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 1492-1493.

²⁰ 17. yüzyıldan sonra yazılmış manzum sözlük şerhlerinin birçoğu incelenmek suretiyle istişhat beyitleri üzerine yapılacak bir araştırmada *Ferheng-i Şu'ûrî*'den aktarılan beyitlerin oranının oldukça yüksek çıkacağı muhtemel görülmektedir. Bilhassa *Tuhfe-yi Vehbî* üzerine yapılan şerhlerden Ahmet Hayâtî, Mehmed Lebîb ve Hamdî'nin incelenen bu şerhi göz önüne alınırsa bu tespitin doğruluğu müşahede edilmiş olur.

²¹ Şerhlere kaynaklık eden eserlerle ilgili bazı önemli çalışmalar için bk. Abdülkadir Dağlar, "Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4 Fall, (2007), s. 293-307; Ozan Yılmaz, "Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Südî'nin Gülîstân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar", *ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2018), s. 187-202.

²² Riyâzî'nin Farsçada yer alan atasözleri ve deyimleri inceleyen *Düstûrü'l-Amel* isimli eserine, Hasan Şuûrî tarafından yapılan zeyldir.

²³ Mîrek Muhammet Nakşebendî tarafından kaleme alınmış Farsça-Türkçe bir eserdir. Eserde atasözleri ve deyimler bazı İran şairlerinin şiirlerinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır.

²⁴ Abdülkadir el-Bağdâdî'nin *Müşkilât-ı Lugat-ı Şehnâme* adlı eseridir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde geçen ve anlaşılması zor beyitler ele alınmıştır.

²⁵ Edirneli Dervîş Hasan Hüsâmî tarafından XVII. yüzyılda yazılmış Farsça-Türkçe meseller sözlüğüdür.

²⁶ Müellifi bilinmeyen ilk Farsça-Türkçe sözlüktür ve kendisinden sonra kaleme alınmış çok sayıda sözlük ve şerh için de kaynak olarak kullanılmıştır.

²⁷ Ebu'l-Mefâhir er-Râzî'nin *Maktelü's-Şühedâ* isimli maktel türündeki Farsça eseri.

²⁸ Zemahşerî'nin *Ferheng-i Keşfü'l-Lûgâ* adlı eseridir. Bu eser de çok sayıda sözlük ve şerhe kaynaklık etmiştir.

²⁹ Mîrek Muhammet Nakşebendî'nin İranlı şairlerin meclislerde tartıştıkları beyitleri ve yazılış sebeplerini açıklayan, bazılarını da hikâyeleriyle nakleden bir eserdir.

³⁰ Amasyalı Mehmet Efendi'nin *Tuhfetü's-Seniyye ilâ Hazreti'l-Hasaniyye* ismiyle 1580 tarihinde hazırladığı Farsça-Türkçe sözlüktür.

³¹ Bazı eser veya müellif isimleri iki kez geçmesine rağmen şârihin kayıt sırasını bozmamak amacıyla aynen nakledilmiştir.

2. Metin

Kıf'a-yı Şer'iyeye Der Harf-i Elif Ez İbtidâ

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Haqqın ismi Şîzer ü Şebzîr ü Yezdân [u] Hudâ

Yaradıcı Āferînde Büzürgî Kibriyâ

[1b] Şîzer kesr-i şîn-ı mu'ceme, sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve feth-i zâl-i mu'ceme ve sükûn-ı râ-yı mühmele ile 'Arabî'de Allâh ism-i şerîfi gibi ism-i zât-ı müstecmi'-i [2a] cemî'ü's-şifâtdır. Kaç'â gayra itlâkı câ'iz degildir. Vāv harf-i 'atf. Şebzîr feth-i şîn-ı mu'ceme, sükûn-ı bâ-yı muvaḥḥade ve kesr-i zâl-i mu'ceme ve sükûn-ı yâ-yı tahtânî ve râ-yı mühmele ile bu daḥı Ḥazret-i Bârî Te'alâ'nın esmâ-yı şerîfesindedir. Allâh ism-i şerîfi gibi. Vāv harf-i 'atf. Yezdân feth-i yâ-yı huṭṭî ve sükûn-ı zâ-yı mu'ceme ve feth-i dâl-i mühmele ve elif ve nûn ile Fârsî'dir. 'Arabî'de Ḥâlîk ism-i şerîfi ma'nâsına. Bu maḥalde bir vāv-ı 'atıfa daḥı muḳarrerdir. Hudâ zamm-ı hâ-yı mu'ceme ve feth-i dâl-i mühmele ve elif ile ba'dehu yâ ve yâsız hümây ve hümâ gibi Vâcibü'l-Vücûd'un 'alem-i ḥâşşıdır. Aşlı âyende-i ḥoddur. Ma'nâ-yı terkîb kendi zâtından gelici ma'nâsınadır ki gayrıdan müstefâd degildir. Ba'dehu vaşfiyyetinden ismiyyete nakl için muzâfun ileyhi taḳdîm idüp ḥoduñ vâvını ve âyendeden nûn ve dâl ve hâyı ḥazf idüp Hudây didiler ki gayra itlâkı kaç'â şaḥîḥ degildir. Meger ki ma'nâ-yı luḡavîsi cihetiyle ola ki izâfet ile itlâk olunur. Ket-ḥudâ ve ḥâne-ḥudâda olduğu gibi. Nitekim 'Arabî'de rabbü'l-beyt dinür. Türkçe ev ıssı [2b] dimek olur. Cenâb-ı celle şânuhu ḥazretlerine 'Acem'in Hudâ didüğünüñ ma'nâsı lafz-ı müfred olduğu ḥâlde 'Arabî'de olan Rabb ma'nâsıdır. Pes bu maḥalle gelince bu dört luḡat Haḳ Te'alâ'nın ism-i şerîfi olup Haḳḳ'ın ismi ile tercüme olunmuş. Lafz-ı Haḳḳ daḥı 'Arabî'dir. Bu daḥı 'azze şânuhunun esmâ-yı şerîfesindedir. Türk Tañrı didüğüne 'Arab Allâh ve ehl-i Fûrs Hudâ dirler. Āferînde³² elif-i memdüde ile ism-i fâ'ildir. Türkçe yaradıcı. 'Arabî'de hâ-yı mu'ceme ile Ḥâlîk dinür. Maşdarı elif-i memdüde ve feth ve kesr-i râ-yı mühmele ile âferîdendir, yaratmaḳ ma'nâsına. 'Arabî'de feth-i hâ-yı mu'ceme ile ḥalaḳa dinür, yaratmaḳ ma'nâsına min bâbin naşara. Büzürgî Büzürg bâ-yı muvaḥḥade ve zâ-yı mu'cemeniñ zammeleri ve râ-yı mühmele ve kâf-ı 'Arabî'niñ iskânlarıyla külüng vezninde Fârsî'dir. Türkçe ulu ve büyük, 'Arabî'de 'azîm ma'nâsına. Āḥırında olan yâ yâ-yı maşdariyyedir ki ma'nâ-yı tavşîf ifâde ider. Ululuk şıfatıyla muttaşîf olmaḳ ki ancak zât-ı Bârî'ye maḥşûşdur ki 'Arabî'de kâfiñ kesri ve bâniñ sükûnı ve râniñ kesri ve elifiñ meddiyle Kibriyâ'dır ki [3a] 'azamet ma'nâsına ululuk şıfatıyla muttaşîf olmaḳ.

³² Derkenar: Āferîn âferidenden ism-i fâ'ildir. Āferînde gibi. Cân-âferîn, cihân-âferîn gibi ve taḥsîn ma'nâsına da müsta'meldir.

Vaşfıdır Perverdgār u Kirdgār Āmurzigār
Hem daḥı pāyende Bākīdir hemīşe dā'imā

Perverdgār perverd feth-i bā-yı Fārsī sükün-ı rā-yı mühmele ve feth-i vāv ve sükün-ı rā-yı mühmele ve feth-i dāl-i mühmele ve sükün-ı nūn ile perverden maşdarından fi'l-i māzīdir. Gār feth-i kāf-ı Fārsile edāt-ı mübālağadır. Şığa-yı māzīniñ aḥırına lāhık olduğda mübālağa-yı fā'il ma'nāsın ifade ider. Meşelā Perverdgār gibi ki biḥasebi'l-luğa besleyici demek olur. Ammā isti'malde Cenāb-ı Ḥāzret-i Bārī Te'ālā 'azze ismuhu cümle maḥlūkuñ rızkın virici ve besleyici olmağla zāt-ı muḳaddes şıfātına ismdir. 'Arabī'deki Rabb ma'nāsına ki rāniñ fethi ve bāniñ teşdīdiyle besleyici ve terbiye idici dimekdir. **Kirdgār** Kird kāf-ı 'Arabī sükün-ı rā-yı mühmele ve dāl-i mühmele ile kār ma'nāsınadır ki [3b] fi'l-i māzī, ism-i maşdardır. Fi'l ma'nāsına Türkçe iş dimekdir. **Kār** feth-i kāf-ı 'Acemile edāt-ı fā'ildir. Ḥayy ma'nāsına biḥasebi'l-luğa işci dimekdir. Ammā isti'malde Ḥudā'ya dirler ki cenāb-ı Bārī Te'ālā celle zikruhu ism-i şerīfidir. Fā'il-i muḥlak ma'nāsına.³³ **Āmurzigār** āmurz elif-i memdüde zamm-ı mīm ve sükün-ı rā ve kesr-i zā-yı mu'ceme ile āmurziden³⁴ maşdarından emrdir. Gār feth-i kāf-ı 'Acemile kezālik edāt-ı fā'ildir. Māzīniñ aḥırına lāhık olduğu gibi emr aḥırına daḥı lāhık olur. Mübālağaten fā'il ma'nāsın ifade ider. Yarlıgayıcı ma'nāsına ki 'Arabī'de ḡayniñ fethiyle Ġafūr dinür yarlıgayıcı ma'nāsına. **Pāyende** feth-i bā-yı Fārsile ism-i fā'ildir. Türkçe tırıcı, 'Arabī'de bākī dinür. Maşdarı pāyīdendir. Feth-i bā-yı Fārsī kesr-i yā-yı taḥtānī-yi evvel ve sükün-ı şānīyle kā'im ü şābit ve bir yerde tevaḳkuf eylemek ve bir nesneyi muḥkem tutmak ma'nāsına. 'Arabī'de bāniñ fethi ve elifiñ meddiyle beḳā bir nesneniñ zamān-ı vücūdı mümted olmak yuḳālu baḳıye-ş-şey'u yebḳā beḳā'en min bābi'r-rābi'. Ve müddet-i mezīde ile mu'ammer olmağa daḥı dirler. **Hemīşe** feth-i hā-yı hevvez kesr-i mīm sükün-ı yā-yı [4a] taḥtānī ve feth-i şīn-ı mu'ceme ve āḥırında hā ile dā'imā ma'nāsına 'Arabile lafz-ı müşterekdir. 'Arabī'de ebeden ve āḥiren dirler ya'nī her vaḳt her zamān ma'nāsına.

Görici bīnā vü dānā bilici ulu büzürg
Merḥametli mihrbān pādāş ḥayrile cezā

Bīnā³⁵ kesr-i bā-yı 'Arabī ve sükün-ı yā-yı ḥuḫḫī ve feth-i nūn ve elif-i mübālağa ile Fārsī'dir. Türkçe görici, 'Arabī'de başır ma'nāsına. Bīn şığa-yı emrdir gör ma'nāsına. Ya'nī nazar eyle dimekdir. Gāh

³³ Derkenar, beyt: Ey rüzgār-ı devlet-i tu rüz-ı rüzgār / Vey ber zamān-ı sāye-yi tu fazl-ı Kirdgār

³⁴ Derkenar: Āmurziden yarlıgamaḳ ve 'afv-ı günāh itmek.

³⁵ Derkenar: Çeşm-i bīnā görür göz dimekdir.

ism-i fâ'il olur elif dâhil olduğda ve bunda olan elif Fârsî'de vaşf-ı cibillî ile tavşîfîñ edâtıdır. Tüvânâ ve şinevâ ve güyâdaki elif gibi. Muķâbili nâ-bînâdır. Maşdarı kesr-i dâl ile dîdendir, gözle görmek ma'nâsına. 'Arabî'de rânîñ zammı ve hemzenîñ sükûnuyla er-rüyet dinür. **Dânâ** feth-i dâl-i mühmele ve beyne'l-elifeyn nûn ile Fârsî'dir. Ma'nâ-yı mevzû'ı bilici ki 'Arabî'de 'alîm ma'nâsına. Bunuñ âhırındaki elif mübâlağaten ittişâf ma'nâsın ifâde ider. Maşdarı **[4b]** feth-i dâl-i mühmele ile dânistendir. Bilmek 'Arabî'de ma'rifet ma'nâsına. Müstaķbelinde sîn nûna ibdâl olunup dâned ve dânenide dinilür. **Büzürg** bâ ve zâ-yı 'Arabîyyeler'in zammeleri ve râ-yı mühmele ve kâf-ı 'Arabile Türkçe ulu ve büyük, 'Arabî'de 'azîm ve kebir dinür. Gerek cüssede büyük olsun gerek sinnde ya'nî yaşda ve gerek rütbede büyük olsun. **Mihrbân**³⁶ kesr-i mîm ve sükûn-ı hâ ile ve ba'dehu râ-yı mühmele ile Türkçe muħabbetlü ve sevgilü ma'nâsına ki mihr ile bândan mürekkebdir. Mihr kesr-i mîmle muħabbet ve şefķat ve sevgü ma'nâsınadır. Bân bu maħalde edât-ı nisbetdir, idici ma'nâsın ifâde ider. Meşelâ ģimâyet idiciye püştîbân dirler. Ma'nâ-yı terkîb muħabbet idici dimekdir. Terģîmen Türkî'de "-lü" lafzıyla iktifâ olduğundan ötüri muħabbetlü ve şefķatlü dinildi. 'Arabî'de zamm-ı mîm, kesr-i hâ ile muħibb dirler. **Pâdaş** bâ-yı 'Acemî ve elif ve feth-i dâl-i mühmele ve yine elif ve sükûn-ı şîn-ı mu'ceme ile ģayrile cezâ ile tercüme olunmuşdur. Şâhidî merģûm manzûmesinde *pâdâş kişi kîniñ ödeşmek daģı keyfer* diyü manzûm buyurmuşdur. Ya'nî öc almak ki yaramazlık ma'nâsına muķabelesinde yaramazlık **[5a]** itmek ve iyilik muķabelesinde iyilik itmekde daģı isti'mâldir. Ĥaşılı ģayr u şerde isti'mâl olunur.³⁷ 'Arabî'de cezâ ve 'ivaz ma'nâsına. 'Înde'l-ba'z muṭlak zîkr olduğda aģz-ı intikâm murâd olur. Nitekim cezâda böyle lâkin ba'zılar ģayr u şerde müsâvîdir, ģayr murâd olduğda pâdâş nîk ve şerde pâdâş bed demek ile kayd lâzımdır dimişler cezâ-yı ģayr, cezâ-yı şer gibi. Ve ba'zılar muṭlak pâdâş cezâ-yı ģayrda müsta'meldir cezâ-yı şerde keyfer dinür dimişler feth-i kâf-ı 'Arabî, sükûn-ı yâ-yı taģtânî ve feth-i [fâ] ve râ-yı mühmele ile.

Rızķ rûzî anı irişdirici rûzî-resân

Şükr ü ģamd oldu sipâs u râstâ medģ ü şenâ

Rûzî rûz Türkçe ģün 'Arabî'de yevm gibi. Āhırında yâ-yı maşdarî ile ģünlük dimekdir. 'Arabî'de yevmiyye dinür. Ve ģâhî tevsî' idüp maķdûr olmaķ ma'nâsına da rûzî lafzın isti'mâl iderler. Āhırında olan yâ yâ-yı nisbet olur şehrî gibi. Ģâh olur ki ma'nâ-yı taķdîrîde isķâṭ idüp muṭlakâ rızķa rûzî dirler. **[5b]** Ģâhî naşîb ma'nâsına da isti'mâl olunur. Ģâhî yâ-yı vaģdetle bir ģünlük ve bir ģün ma'nâsına

³⁶ Derkenar: Ĥiç 'âşîķ râ nebâşed mihrbân / Çend bedhet der reh-i ma'şük cân

³⁷ Derkenar: Pâdâş ģayrile cezâdır. Zıddı bād-efzâdır. Fî'l-i şerre cezâdır.

isti'māl olunur. **Rūzī-resān**³⁸ anı iriştirici ile tercüme buyurmuşlardır. Anı lafzı zāmīr menzilesinde olmağla rūza rāci' olup taqdīri rızķ iriştirici dimekdir. Rūzī-resān vaşf-ı terkībīdir. Rūzī āhırında yā-yı maşdarī ile günlük dimekdir ki zikri mūrūr eyledi. Cenāb-ı Bārī 'azze ve celle şānuhu cümle maḥlūkātīn nafaka ve rızķların küll-i yevm cedīd cedīd taqdīr eylediği için rūzī dinmişdir. Resān³⁹ ism-i fā'ildir, iriştirici ma'nāsına. 'Arabī'de muvaşşıl gibi. Maşdarı fetḥ-i rā-yı mühmele ile resānīdendir ki mūte'addīdir, 'Arabī'de īşāl gibi iriştirmek ma'nāsına. Ma'nā-yı terkīb rızķ iriştiricidir ki 'Arabī'de Rezzāk dinür. Mikā'il 'aleyhi's-selām rızķ melegidir. Fārsī'de ferīşte-rūzī dirler. Ḥāzret-i Feyyāz u Rezzāk anı rūy-ı zemīnde olan ḥayvānātīn rızķımıñ esbābını taḥşīle mü'ekkel kılmışdır. Ve illā fi'l-ḥaķķīhi rūzī-resān Ḥāzret-i Allāh Te'ālā celle şānuhudur. **Sipās** kesr-i sīn-i mühmele ve fetḥ-i bā-yı Fārsī ve ba'de'l-elif yine sīn-i mühmele ile Fārsī'dir. **[6a]** 'Arabī'de olan şükr ve ḥamd ma'nāsına ki **şükr** zamm-ı şīn-ı mu'ceme ve sükūn-ı kāf ve rā-yı mühmele [ile] luğatde mūn'im mūna'am olmak sebebiyle anīn ta'zīmīnden ḥaber virilen ni'ama şükr dirler ve 'orfde 'abdiñ Ḥaķķ sübhānehu ve te'ālā sem'den ve başardan ve ğayrılarının aña iḥsān eylediği şey'iñ küllisini her biri ne için ḥaķķ olundu ise aña şarf itmege şükr dirler. Ve ba'zılar eş-şükr fi muķābeletü'n-ni'me kavlen ve 'amelen ve i'tikāden diyü ta'rīf itmişler. **Ḥamd** fetḥ-i ḥā ve sükūn-ı mīm ve dāl ile bāb-ı rābī'den maşdardır. Ögmek ma'nāsına ki muṭlaķ ta'zīmī müş'ir bir lafz getürmege dirler. 'İnde'l-ba'z fi'len ve kavlen izḥār-ı şıfāt-ı kemāldir. Ḥāşıl-ı kelām Fārsī'de sipās Türkī'de ögmek 'Arabī'de şükr ü ḥamd ma'nāsına mūtezammındır. **Rāstā** fetḥ-i rā-yı mühmele ve ba'de'l-elif kesr-i sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā-yı müsennāt ve elif ile Fārsī'dir. Maķām-ı Türkī'de medḥ ü şenā ile iktifā olunmuşdur. Türkçe ögmek ma'nāsınadır. **Şenā** fetḥ-i sā-yı müsellese ile bu daḥı mūrādīf-i medḥdir. Muṭlaķ ta'zīmī müş'ir bir lafz getürmege dirler.⁴⁰

[6b] Toğru sözlü rāst-gū vaḥşūr u peygamber Resūl

Hem muḥammeddir sūtūde ber-güzīde muştafā

Rāst-gū⁴¹ lafz-ı mürekkebdir rāst ile gūdan. Rāst fetḥ-i rā-yı mühmele ile toğrı ki muķābili kecdir. 'Arabī'de müstaķīm ma'nāsına. **Gū** zamm-ı kāf-ı Fārsile ism-i fā'ildir. Aşlı güyendedir, terḥīm olunmuşdur. Aşlı güy āhırında yā ḥazf olunmuşdur elif gibi yā nekre ḥazfı ḥuşuşān āhır-ı kelimedde

³⁸ Derkenar: Rūzī-resān vaşf-ı terkībīdir. Resānīdenden elif ve nūn edāt-ı ta'diyedir, rızķ iriştirici dimekdir. Aşlında resānende-yi rızķdır. Sūdī min Bostān: Dīger rūz bāz ittifaķ ü fütād/Ki rūzī-resān ķūt-i rūzīş bedād (Rızķ iriştirici Ḥallāķ-ı erzāķ-ı 'ālem Ḥudā ol günün rızķımı virdi.).

³⁹ Derkenar: Maşdar-ı lāzīmisi resīdendir, irişmek ma'nāsına.

⁴⁰ Derkenar, beyt: Çü ḥüsn-i ḥaķķ-ı türā dīdeend ḥaķķ-ı cihan / Kunend vaşf-ı türā rāstāş vird-i zebān (Senin yaradılışındaki güzelliği gören insanlar senin vasıflarını övgüyle dile getirirler.).

⁴¹ Derkenar: Rāst iki ma'nāya daḥı müsta'meldir. Evvel sağ cānib ki şola çep dirler. Sānī lafz-ı mürekkebdir. Rā ile estden. Meselā fūlānadır diyecek yerde fūlānrāst dirler. Terkīb olunduķda rāstīn elifi ḥazf olunur.

ola. Lisân-ı Fârsî'de şâyi'dir. Lafz-ı gūy şîga-yı müşterekdir. Emr ma'nâsına da gelür. Söyle diyecek yerde bigū dirler. 'Arabî'de olan kelim gibi. Maşdarı zamm-ı kâf-ı Fârsile gūyîdenden müştakdır.⁴² Ma'nâ-yı terkîb toğrı söz söyleyici dimekdir. Gū lafzı terhîm olduğu gibi Türkî'de dahı terhîm şâyi'dir. Toğrı sözlî dimek olur, 'Arabî'de müştakîmü'l-keâm ma'nâsına. **Vahşür** feth-i vāv sükûn-ı hâ ve zamm-ı şîn-ı mu'cemeteyn ve sükûn-ı vāv ve rā-yı mühmele ile Fârsî'dir, peygamber ma'nâsına. **Peygamber** vaşf-ı terkîbîdir. Peygām feth-i bā-yı Fârsî ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve feth-i ğayn-ı mu'ceme ve mîm ile peygāmdan murahhamdır. Ğayn dahı ħazf olunup peyām da dirler. Ber feth-i bā-yı 'Arabî ve sükûn-ı rā-yı **[7a]** mühmele ile berendeden murahhamdır. İsm-i fā'ildir. Türkçe ileddici, 'Arabî'de zamm-ı mîm ile muvaşşıl ma'nâsına. Maşdarı zamm-ı bā-yı muvaşşade sükûn-ı rā ve feth-i dāl-i mühmeleteyn ile bürendir.⁴³ 'Arabî'de işāl gibi iletme ma'nâsına. Fi'l-aşl berende-yi peygam idi ki Türkçe söz ileddici dimek olur. Şoñra vaşfiyyetden 'alemiyyete nakl için nūn ve dāl ve hā ħazf olunup ve muzāfun ileyhi taqđim ile peygamber olmuşdur. Enbiyā 'aleyhi's-selām ümmetlerine Allāh te'ālā cānibinden ħaber iletikleri i'tibāriyla 'alem-i ħāş olmuşdur 'Arabî'de resūl ıtlāk olduğu gibi. **Sütüde**⁴⁴ zamm-ı sîn ve zamm-ı tā-yı müşennāt-ı mühmeleteyn ve vāv-ı ma'rūf ve feth-i dāl-i mühmele ile ism-i mef'uldür ki Türkçe öğülmüş ya'nî medħ olunmuş. 'Arabî'de muħammed ma'nâsına ki aħlāk-ı ħamîdesi çok olan kimesne dimekdir. Maşdarı sütüden, 'Arabî'de tahmîd dirler min bâbi't-tef'îl. **Ber-güzide** zamm-ı kâf-ı Fârsî kesr-i zā-yı mu'ceme ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve feth-i dāl-i mühmele ile ism-i mef'uldür. Münteħab ve mümtāz ma'nâsına ki Türkî'de seçilmiş ve begenilmiş ve öñürtlenmiş ya'nî bir nice şey'in içinden birisini begenüp ayrılmak. Lafz-ı ber biħasebi'l-luĝa birkaç ma'nâsı vardır lâkin bunda taħsîn-i **[7b]** lafz içündür.⁴⁵ İşkāt olunsa ma'nāya ħalel virmez. Bunda muştafā ile tefsîr olunmuşdur. İfti'āl bâbında ism-i mef'uldür. Bunuñ dahı ma'nâsı muħtār ya'nî öñürtlenmiş dimekdir. Cümlesi müterādifü'l-ma'nâdır. Maşdarı güzîdendir. 'Arabî'de iştıfā, intiħāb ma'nâsına.

Yaz nūvîs oku beħān Kūr'an Nuvi çalış bekuş
Diñle bişnev añla deryāb oldı şod lâyıķ sezā

Nuvis zamm-ı nūn, kesr-i vāv ve sükûn-ı yā-yı tahtānî ve sîn-i mühmele ile emr-i ħāzırdr. Türkî'de yaz ya'nî yazı yaz diyü emr itmekdir. 'Arabî'de üktüb dirler. Maşdarı nüvistendir. 'Arabî'de kitābet

⁴² Derkenar: Söylemek ma'nâsına 'Arabî'de olan telaffuz tekelleme gibi. Şahh

⁴³ Derkenar: Bürendende bā mazmūm idi. Kıyās-ı muķtezāsı evvel idi ki büredede bā mazmūm olunca fethaya tebdiliñ vechi def'î iştibāhdır. Büridenden müştak olan bür ki kesici ma'nâsındır, bānñ zammesi iledir. Büredenden müştak olan büredede bā mazmūm olsa arasında iştibāh olurdu.

⁴⁴ Derkenar, beyt: Eger be-medħ ü şenā her kesî sütüde şevēd / Tu ān kesî ki sütüde nebest medħ ü şenā.

⁴⁵ Derkenar: Güzide ya'nî şāfi ve ħaliş ma'nâsındır.

ma'nāsına ki yaz ve yazmak. **Behān** bā harf-i te'kīd, hān feth-i hā-yı mu'ceme ve vāv-ı ma'düle ile emr-i hāzırdır. Oğu ya'nī oğu diyü emr idersin. 'Arabī'de ikrā' dirler. Maşdarı hāndendir, 'Arabī'de kırā'at ma'nāsına ki okumak. **Nuvi**⁴⁶ zamm-ı nūn, kesr-i vāv ve yā-yı tahtānile Qur'an-ı 'Azīm ve Muşhaf-ı Şerīf ma'nāsına. **[8a]** Vāv yerine bā ile Nubī dağı luğatdır. Zamm-ı nūn, kesr-i bā-yı muvaḥḥade ve yā-yı tahtānī.⁴⁷ **Bekuş** zamm-ı kāf-ı 'Arabīle emr-i hāzırdır, çalış ma'nāsına. 'Arabī'de olan kesr-i cīmle cidd gibi. Maşdarı zamm-ı kāf-ı 'Arabī ve vāv-ı ma'rūfla ve kesr-i şīn-ı mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı tahtānī ve feth-i dāl-i mūhmele ile kuşidendir. 'Arabī'de kesr-i cīm ve dāl-i mūhmeleniñ teşdidıyla cidd dirler. Çalışmak ve sa'y eylemek ve dürüşmek ma'nāsına. Ceddu yecuddu cedden min bābī'l-evvel. **Bişnev** kesr-i şīn-ı mu'ceme ile emr-i hāzırdır. Diñle ya'nī işit dimek. 'Arabī'de kesr-i elifle isme' dirler. Maşdarı kesr-i şīn-ı mu'ceme ve fethle de luğatdır ve nūnuñ kesri ve sükūn-ı yā-yı tahtānile şīnīdendir işitmek. 'Arabī'de sīniñ fethi ve mīmiñ sükūnuyla sem' ve hemzeniñ ve taniñ kesriyle istimā' dirler diñlemek ma'nāsına. **Deryāb** Feth-i dāl-i mūhmele ve sükūn-ı rā-yı mūhmele ve feth-i yā-yı tahtānī ve ba'de'l-elif sükūn-ı bā-yı muvaḥḥade ile emr-i hāzırdır. Türkçe añla, fehm eyle. 'Arabī'de elifle ifhem dirler. Maşdarı deryāftendir añlamak ve bilmek. Fi'ide fā yāya kalb olunup deryāb ve deryābende dirler. 'Arabī'de fāniñ fethi ve hāniñ sükūnuyla fehm dirler. Bunda bir vech dağı vardır. Deryāb lafz-ı mürekkebirdir **[8b]** der ile yābdan. Der feth-i dāl-i mūhmele ile harf-i te'kīddir. Yāb yāften maşdarından müştak emr-i hāzırdır. Türkçe bul ve 'Arabī'de zamm-ı cīm ve dāl-i müşeddede ile cüdd dinür lākin der lafzıyla maşdar olduḡda ef'āl kılnup añla ve hoş añla ya'nī geregi gibi añla dimek ma'nāsına isti'māl iderler. 'Arabī'de fe'fhem dinildiḡi gibi. **Şod** zamm-ı şīn-ı mu'ceme ile fi'l-i māzī-yı müfreddir. İki ma'nāya müsta'meldir. Evvel oldı⁴⁸ ma'nāsına ki 'Arabī'de şāre ma'nāsın ifāde ider. Maşdarı şodendir. 'Arabī'de şayrūret ma'nāsına ki şod mişod dirler ya'nī olacaḡ oldı. Ma'nā-yı şānī gitdi ma'nāsına ki 'Arabī'de rāḡe ve zehebe dirler. Maşdarı revāḡ ve zehābdır. **Sezā** feth-i sīn ve feth-i zā-yı mu'ceme ve bade'l-elif ile Fārsī'dir lākin bunda lāyık ile beyān buyurulmuşdur Türkī menzilesinde meşḡur olduḡundandır, fayda. Türkçesi yarar dimekdir.⁴⁹

Merdüm ādemdür civan-merdī sehāvet vir bedeh

[9a] İzdī Ḥaḡ yoluna virgi maḡallinde be-cā

Merdüm feth-i mīm ve sükūn-ı rā-yı mūhmele ve zamm-ı dāl-i mūhmele ve yine mīm ile Fārsī'dir.

Bunda Türkçe ādem oḡları ma'nāsına. 'Arabī'de insān ki maḡlūḡ ma'nāsın ifāde ider. İnsāniñ hem

⁴⁶ Derkenar: Şā'ib, beyt: Be-süre süre-i Tevrūt ü be-satr satr-ı Zebūr/Be-āyet āyet-i İncil ü be-harf harf-i Nuvi.

⁴⁷ Derkenar: Ḥāzet-i Mevlānā, beyt: Mer za'ifān rā tu bī-ḡısmī medān / Ez Nubī zā cā-i naşrullāḡ behān.

⁴⁸ Derkenar: Ḥāce Ḥāfiz, beyt: Ez ḡāl-i dil ü dīde mepürsīd ki çün şod / Ḥūn şod dil ü ez reh-güzer-i dīde birün şod. Bu beyt şoduñ iki ma'nāya tertībī üzredir.

⁴⁹ Derkenar: Lāyık Türkī'de gerek ve Fārsī'de sezā ma'nāsındır. Zimnen muvāfiḡ ve mūkāfāt ma'nāları vardır. Ḥamdī

müfredine ve hem cem'ine ki merdüm ve merdümâne 'Arabî'deki halk ve halâyık gibidir. Bu ma'nâ Fârsî'de cā'iz olduğu gibi 'Arabî'de ve Türkî'de dağı hem müfredine ve hem cem'ine isti'mâl iderler. Ve dağı merdüm, göz bebegi ma'nāsına da isti'mâl olunur merdüm-i çeşm gibi. 'Arabî'de göz bebegine insānū'l-'ayn dirler. **Civān-merdî** zamm-ı cīm-i 'Arabî ve feth-i vāv ve ba'de'l-elif, sükūn-ı nūn ve feth-i mīm ve sükūn-ı rā-yı mühmele ba'dehu dāl-i mühmele ile cömerd kişi ma'nāsına ki 'Arabî'de sehā ki cūd ma'nāsına.⁵⁰ Āhırında olan yā ma'nā-yı maşdarı ifāde ider. Cömerdlik 'Arabî'de olan sehāvet ve cevdet gibi. **Bedeh** emr-i hāzırdır. Türkçe ver demek me şelā bir şey'i a'ti dirler. Maşdarı dādendir. Virmek i'tā ma'nāsına müstağbelinde elif hāya kalb olunup dehed ve dehende dirler. **İzdi** kesr-i elif ve sükūn-ı yā-yı tahtānī ve zā-yı mu'ceme ve sükūn-ı dāl-i mühmele ve yā-yı huṭṭi ile **[9b]** Hāḡ yoluna virgi. Ya'nī şol ihsāndır ki Hāḡ sübhānehu ve Te'ālā celle zikruhu için virilüp andan şevāb murād oluna. 'Arabî'de şadaḡa ve zekyāt ma'nāsına. **Becā** bā-yı müfrede ki evā'il-i kelimāta lāhıḡ ola. Birḡaç ma'nāya gelür lākin bunda zarfıyyet içündür 'Arabî'de olan fi gibi. **Cā** feth-i cīm-i 'Arabile mekān ma'nāsınadır. Türkçe yerinde diyecek yerde 'Acem be-cā dir. Ehl-i 'Arab fi'l-mekān ve fi'l-maḡal dirler.

Sonuç

Türk edebiyatı tarihinde kaleme alınmış edebî eserlerden biri olan manzum sözlüklerin Osmanlı eğitim hayatında önemli bir rolü olmuştur. Bu sözlükler yalnızca sıbyan mektepleri veya rüştiyelerde okutulmamış dergâhlarda, çeşitli tarikat zümrelerinde veya mescitlerde her zaman ikinci dil öğretimine kaynaklık etmiştir. Manzum sözlüklerin eğitim hayatında gördüğü bu rağbet, bir süre sonra bu eserler üzerine şerhler yazılmasını sağlamış, böylece sayısı günümüzde kırkı bulan manzum sözlük şerhi kaleme alınmıştır.

19. yüzyılda istinsah edildiği tarafımızca düşünülen Hamdî şerhi de söz konusu şerhlerden yalnızca biridir. Bu çalışmayla Hamdî tarafından yapılan şerhin; kahverengi, miklepsz, cedit nohudî kâğıda rik'a ile yazıldığı ve hem ele alınan beyitlerin külden cüze gidilerek açıklanması hem de kelimelerin önce nasıl okunmaları gerektiği ardından da anlamlarının verilerek şahit beyitler sunulmasıyla geleneksel şerhlere ait özelliklere başvurduğu tespit edilmiştir. *Tuhfe-yi Vehbî*'den alınan bazı beyitlerden hareketle şârihin şerh metodunun, bilhassa *Ferheng-i Şu'ûrî*'de yer alan şahit beyitleri kullanmak olduğu dikkat çekmektedir. Hamdî şerhinde diğer *Tuhfe-yi Vehbî* şerhlerinden farklı olarak *Tuhfe-yi Vehbî*'nin mesnevî nazım şekliyle yazılan ilk ve son bölümleri şerh edilmemiştir. Şârihin şerh kaynakçası ise geleneksel şerhlerde sıklıkla başvurulan sözlüklerden oluşmaktadır.

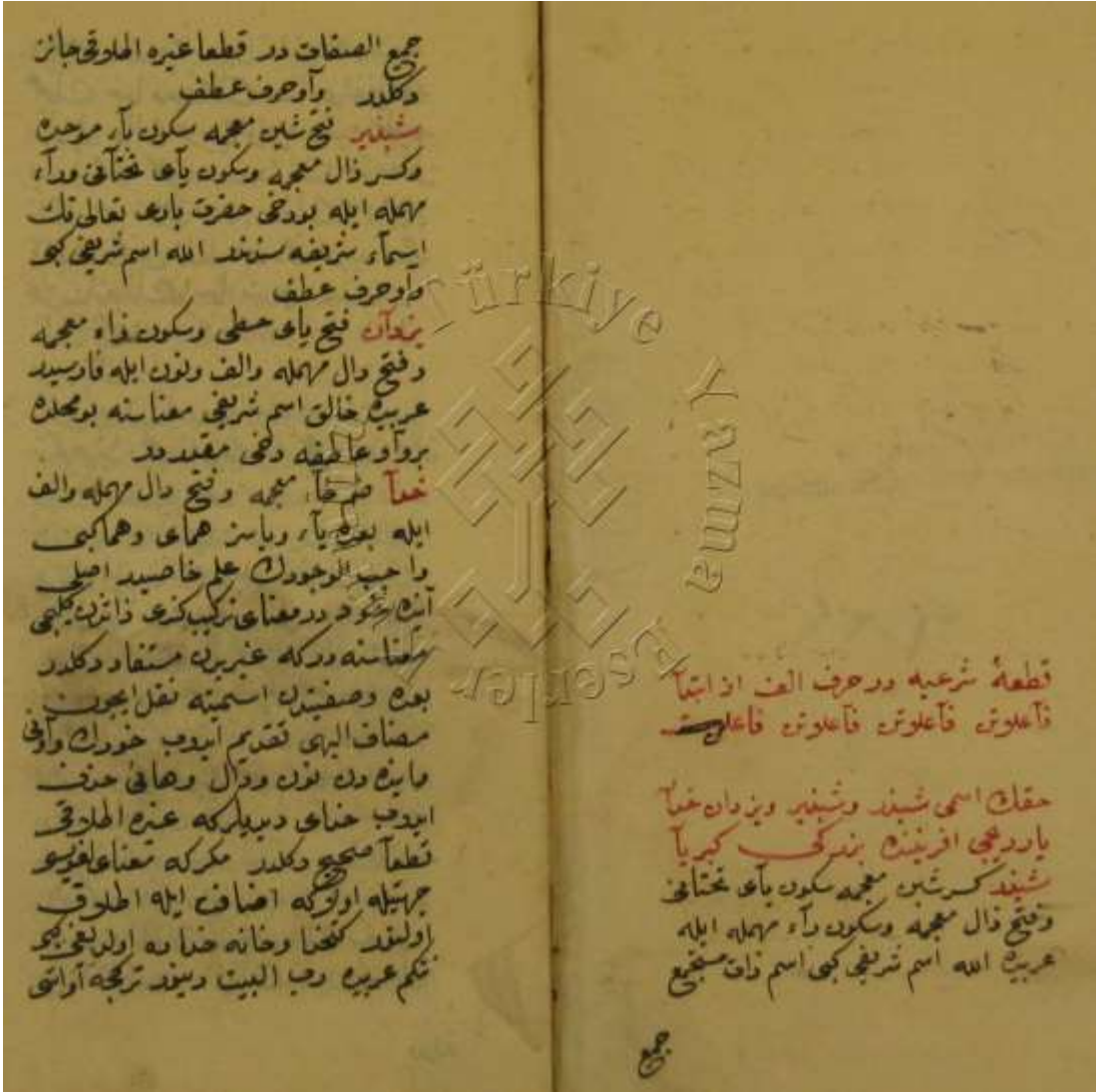
⁵⁰ Derkenar: Ma'nā-yı terkib genç âdem demek olur ammā bu ma'nāya isti'mālî cā'iz görölmedi şahh.

KAYNAKÇA

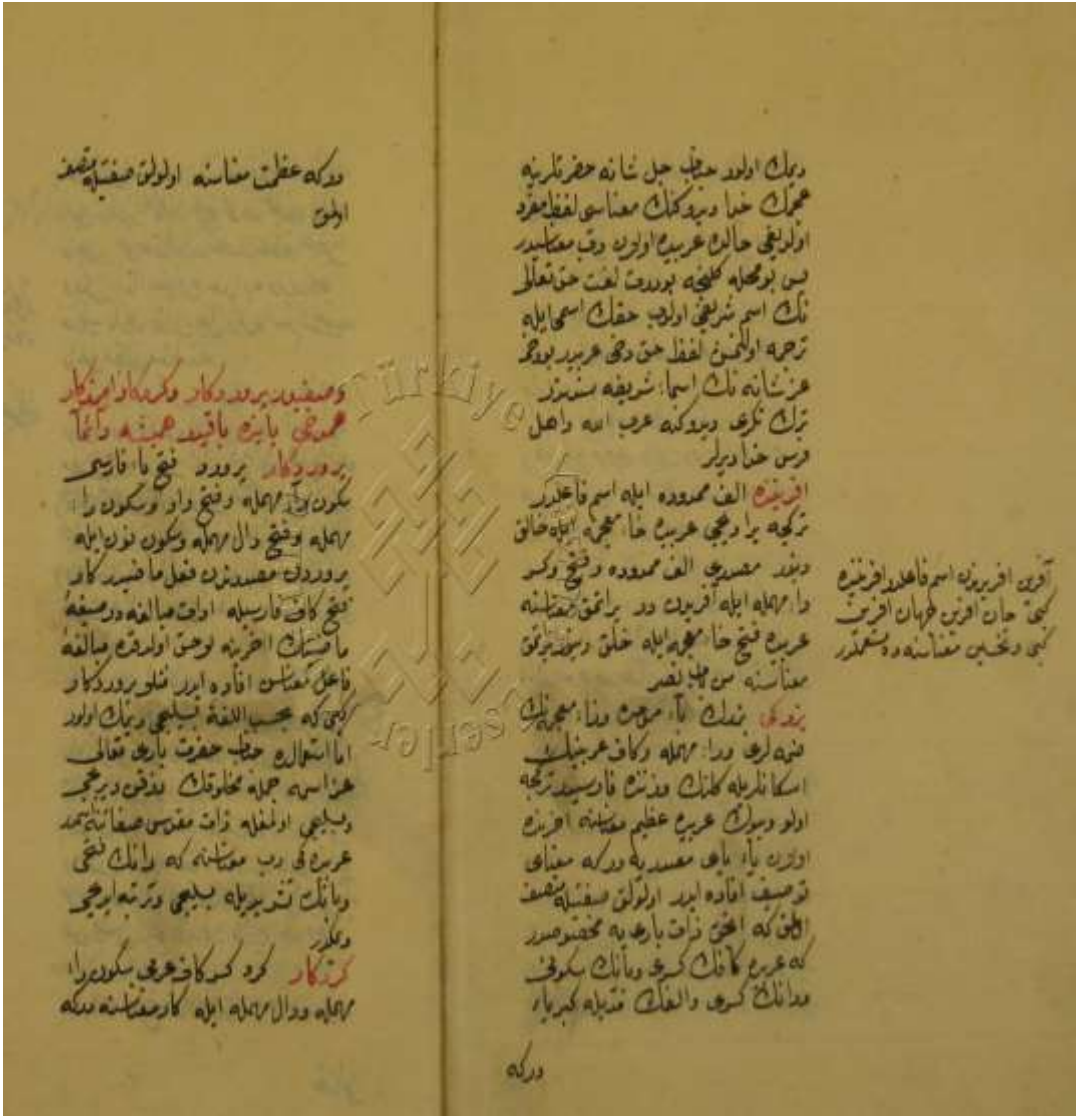
- Averbek, Güler Doğan, “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, (İstanbul 2018), s. 85-114.
- Aynur, Hatice vd., *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Te'lif, Tercüme ve Şerh*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- Bayram, Yavuz, “Divan Şiiri Metinlerinin Ontolojik Tahlili Üzerine”, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu, İstanbul: Beykoz Bel. Yayınları 2008, s. 167-182.
- Bingöl, Ulaş, “Ontolojik Metin Tahlili Hakkında Bazı Tespitler”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, (İstanbul 2019), s. 144-153.
- Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL, 2011, s. 290-294.
- Dağlar, Abdülkadir, “Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4 Fall, (2007), s. 293-307.
- Dilçin, Cem, “Fuzûli'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi”, *Türkoloji Dergisi*, 9, (Ankara 1991), s. 43-98.
- _____, “Stilistik Açından "Öncelemeler" ve Fuzulî'nin Şiirlerinde "Yüklem Öncelemesi"”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, İstanbul 2008, s. 41-94.
- Ertok Morkoç, Yasemin, “Hâfız-ı Şîrâzî'nin Bir Gazelini Yapısal Yönden İnceleme Denemesi”, *Dergâh Dergisi*, 16/190, (İstanbul 2005), s. 17-20.
- Güleç, İsmail, “Dağılmış İncileri Toplamaya Yardım Etmek: Şerh Tasnifi Meselesine Küçük Bir Katkı”, *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 213-230.
- Gümüş, Zehra, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, (2007), s. 423-431.
- Hamdi, Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, No. 34 MA 682.
- İnce, Ömer, “Hafız'ın Bir Gazeline Modern Yaklaşımla Açıklama (Şerh/Tahlil) Uygulama Denemesi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 251-274.
- Kara, İsmail, İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not, *Dergâh Yayınları*, İstanbul 2014.
- Kılıç, Atabey, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyan”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kayseri 2006), s. 65-77.
- _____, *Klasik Türk Edebiyatı Makaleler*, Turkish Studies Yayınları, Ankara 2007.
- _____, *Mustafa bin Osman Keskin Manzum-i Keskin*, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- _____, “Geleneksel Şerh ve Modern Metin İncelemelerine Genel Bir Bakış: Metotlar, Çalışmalar, Beklentiler”, *Turkish Studies International Periodical for the The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 4/6 Fall, (2009), s. 326-334.
- _____, “Manzum Sözlükler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *200 Yıl Sonra Mütercim Âsım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları*, Gazi Kültür A.Ş. Yayınları, Gaziantep 2021.
- Kortantamer, Tunca, *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Mengi, Mine, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- Mermer, Kenan, *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp Kasîde-i Bürde Örneği*, İz Yayınları, İstanbul 2018.

- Öz, Yusuf, “Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri”, İlmî Araştırmalar, 5, (İstanbul 1997), s. 219-232.
- _____, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- Sona, Fatih, “Necâtî Bey’in Garîb Redifli Gazelinin Ontolojik Analiz Metoduyla İncelenmesi”, Sosyal Bilimler Dergisi (The Journal of Social Sciences), 5/22, (Malatya 2018), s. 131-142.
- Tanyıldız, Ahmet, Mes’ûd Lutfi Efendi Tuhfe-yi Lutfi (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük), Akademi Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tarlan, Ali Nihad, Edebiyat Meseleleri, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1981.
- Tökel, Dursun Ali, “Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bâkî’nin Bir Gazeline Uygulanışı”, Yedi İklim Dergisi, 74, (İstanbul 1996), s. 53-59.
- _____, “Bir Gazel Anlambilimle Nasıl Anlaşılır?”, Dergâh Dergisi, 150, (İstanbul 2002), s. 10-23.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Te’vîl”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XLI, (2012), s. 28-31.
- Yavuz, Seyit, “Sahhâf Ahmed Rüşdî’nin Şerh-i Dîvân-ı Urff-i Şîrâzî Adlı Eseri”, Türkiyat Mecmuası, 30/2, (2020), s. 757-790.
- _____, Mehmed Lebîb Efendi’nin Tuhfe-yi Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebîb (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021.
- Yazar, Sadık, Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Yeniterzi, Emine, “Metin Şerhi İle İlgili Görüşler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5, (1999), s. 59-68.
- Yılmaz, Ozan, “Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü”, Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), 5, 9, (2007), s. 271-304.
- _____, Gülîstan Şerhi (Sudî-i Bosnevî), İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- _____, “Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Südî’nin Gülîstân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar”, ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, I/1, (2018), s. 187-202.
- _____, Lisânü’l-Acem Ferheng-i Şu’ûrî-Hasan Şu’ûrî Efendi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

EKLER

Ek 1. Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* Şerhinin 1b ve 2a varağı

Kaynak: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, 34 Ma 682.

دوکه عقلت مناسنه اولون مسقیبه
اولون

وصفیدر برود دکار و کرمه دار ایزکار
همدی بایع باقید همینه دانما
برود دکار برود نفع ما فارسی
مکون بایع املهه وضع داد و سکون را
امله وضع دال املهه و مکون نون امله
برودون مقصدون فعل ما فسید کار
نفع کاف فارسیله اوت مالغه در مسغه
ما مستاک اقرینه وضع اولوق مالغه
فاعل مکملن افاده ابرد نلور برود دکار
کیمی که بحسب اللفه بیلیجی دیک اولود
اما استعالج حقیق حضرت بارق تعالی
عزاسره جمله مخلوقک دذخن دیر عجم
و بیلیجی اولغله ذات مقدس صفاتیه همه
عربیه فی رب معینله که دانک نفعی
و دانک تدر بر امله بیلیجی ورنه ابرجی
وکلر
کرکار کور کور کور بیلیجی سکون را
املهه و دال املهه امله کار معینله دوکه

دیک اولود حقیق جل شانہ حضرت نوریه
همک خدا و میدکک معناسی لفظ مفرد
اولونجی حالن عربیه اولون وق معنلدر
سن بر حمله کلغیه برودت لغت من تعالی
نک اسم نریجی اولوب حقیق اسمی امله
ترجمه اولون لفظ من دجی هر برودت
عز شانہ نک اسمی شریفه سننر
نک کوی ویدوکه عرب اسم و اهل
قرس خدا دیر

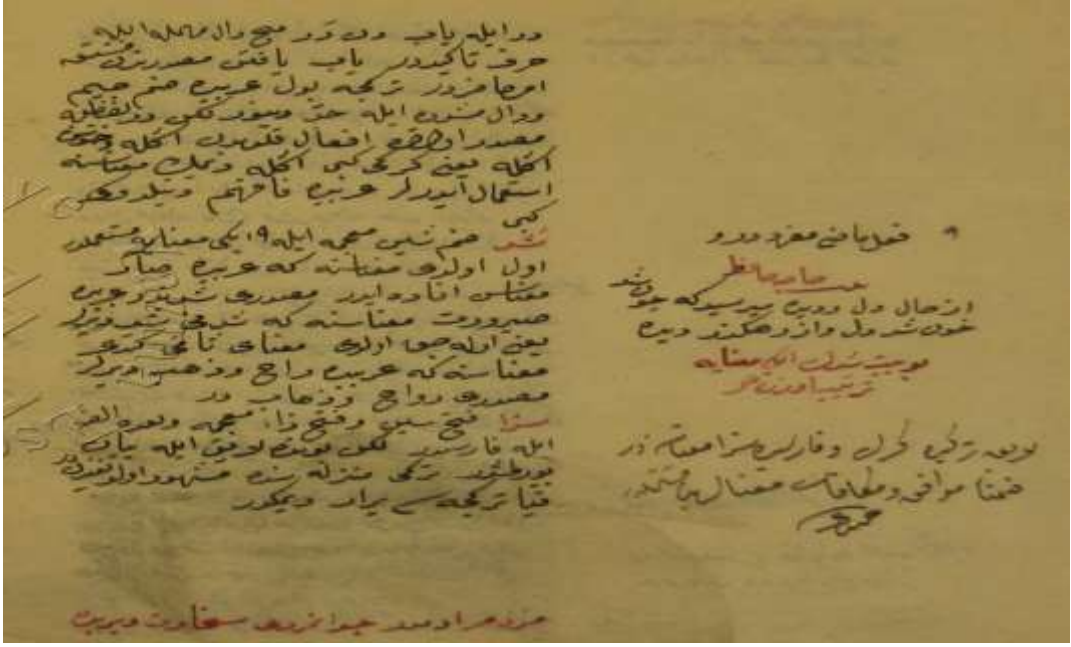
افزین الف ممدوده امله اسم فاعلدر
ترجمه برادجی عربیه حا امجوه امله خالق
دیندر مصدق الف ممدوده وضع و کور
املهه امله افزین در بر اتمق معینله
عربیه وضع حا امجوه امله خالق دیندر بر اتمق
معناسنه سن امله نصیر

بندی نیک با مشیت ونا معینک
فتمه لری ورا املهه و کاف عربیله
اسکالریله کلنک و دینک فارسیله ترجمه
اولو و سولک عربیه عظیم معینله افزین
اولون باه مقصدیه دوکه معنای
توصیف افاده ابرد اولون مسقیبه
ایق که اتمق ذات بارق به مخصوصدر
که عربیه کافک کوی و دانک سکون
و دانک کوی و الفاعل مذکره کرباره

افزین افزین اسم فاعلدر افزین
کوی جان افزین کربان افزین
کوی و تخمین معناسنه و ستمدر

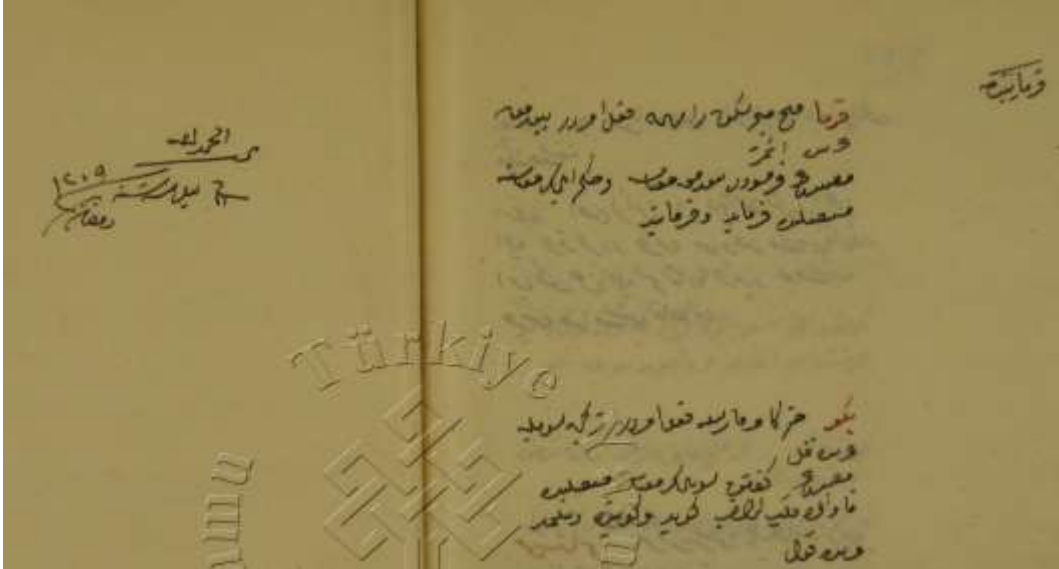
دوکه

Ek 3. Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* Şerhinin 8b varacağı

Kaynak: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, 34 Ma 682.

Ek 4. Hamdî'nin *Tuhfe-yi Vehbî* Şerhinin temmet kaydı

Kaynak: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Âsım Bey Koleksiyonu, 34 Ma 682.

İKTİSADİ, DİPLOMATİK VE HUKUKİ ROLLERİYLE DUBROVNIK CUMHURİYETİ'NDE OSMANLI GÜMRÜK EMİNİ (1430-1806)

ECONOMIC, DIPLOMATIC AND LEGAL ROLES OF THE OTTOMAN CUSTOMS
OFFICER IN THE REPUBLIC OF DUBROVNIK (1430-1806)

Cihan YEMİŞÇİ

Öz

Dubrovnik Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'na özel bir statüyle bağlı olması nedeniyle ikili ilişkiler açısından diğer haraçgüzar hükümetlerden farklılıklar taşıyan küçük bir şehir devletiydi. Kırım, Eflak, Boğdan ve Erdel gibi vassal hükümetlerin idarecilerini padişah onaylar, talep edildiğinde asker gönderirler, yıllık haraç öder ve tabiiyete dair diğer bazı görevleri yerine getirirlerdi. Yıllık haraç yükümlülüğü haricinde mükellefiyetleri bulunmaması nedeniyle Dubrovnik'in Osmanlı'ya tabiiyet şartları bağımsızlığa son derece yakındı. 1430 yılında Dubrovniklilere verilen ve günümüze ulaşmış olan ilk ahidnâmede, sultanın görevlendirmesi veya Dubrovnik yönetiminin izni olmadan herhangi bir Osmanlı resmi görevlisinin Dubrovnik sınırlarına giremeyeceği hükmü düşülmüştür ve bu madde sonraki ahidnâmelerde de yer almıştır. Buna bağlı olarak aynı sene içerisinde Dubrovnik'ten Osmanlı Balkanlarına giriş kapısı sayılan Ploçe banliyösünde bir gümrük noktası kurulmuş ve buraya bir emin tayin edilmiştir. Ploçe'deki Osmanlı gümrük emininin resmi görevi her ne kadar vergi tahsil etmek olsa da Cumhuriyet sınırları dahilinde yerleşik olarak vazife yapan tek Osmanlı memuru olması dolayısıyla Dubrovnik'e gelip giden Osmanlı reayasının ihtiyaç duyduğu konsolosluk hizmetlerini de fiilen icra etmiştir. Bu makalede 1430 yılında Dubrovnik gümrük emanetinin kurulmasından 1806'ya kadar Ploçe'deki eminin bürokratik konumu, buna bağlı olarak üstlendiği resmi ve fiili görevler ile ayrıca incelenen dönemde gümrüğü yöneten eminlerden kaynaklanan birtakım sorunlar konu alınmıştır. Makalenin konusu, Osmanlı Arşivi ve Dubrovnik Devlet Arşivi'ne ait arşiv belgelerine dayanarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Dubrovnik Cumhuriyeti, Bosna Beylerbeyliği, Hersek Sancakbeyliği, Ploçe, dış ticaret, gümrük emini

Abstract

The Republic of Dubrovnik was a small city-state, which had a special historical affiliation with the Ottoman Empire that set it apart from other tributary states. The Ottoman sultan authorized the rulers of vassal governments such as Crimea, Wallachia, Moldavia and Transylvania. These governments sent soldiers when requested, paid annual tributes and fulfilled other symbolic functions related to the terms of their allegiance to the Ottoman Empire. By comparison, the state of Dubrovnik, which was tied to the

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Bilecik / Türkiye, cihan.yemisci@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0447-7933

Ottoman Empire only through annual tribute, could be considered semi-autonomous. The first treaty (*ahidname*) granted to Dubrovnik in 1430 proclaimed that it was forbidden for any Ottoman official to enter the boundaries of Dubrovnik unless they were officially appointed by the sultan or permitted entrance by the government in Dubrovnik. This article was repeated in subsequent treaties. Accordingly, a customs point was established in the suburbs of Ploce, which constituted the gateway from Dubrovnik to the Ottoman Balkans. A customs officer (*emin*) was appointed to serve at this point. Even though his only official duty was the collection of taxes, the customs officer also fulfilled the consular serviced needed by Ottoman subjects, who travelled back and forth Dubrovnik, as the only permanent Ottoman official in the region. This article deals with the bureaucratic position of the customs officer in Ploce, the official and practical duties he fulfilled as well as some problems related to this post from 1430 until 1806. This research is based on the Ottoman archives in Istanbul and the state archives in Dubrovnik.

Keywords: Ottoman Empire, Republic of Dubrovnik, Bosnia Beglerbeg, Hercegovina Sandjakbeg, Ploce, foreign trade, customs officer.

Giriş

Dubrovnikliler 12. yüzyıldan itibaren Balkanlarda ticaret ağlarını kurmuş, önemli şehirlerde koloniler tesis etmiş ve Güney Slav ülkesinin madenlerinin işletmeciliğini üstlenmiştir. Şehir idaresinin kurumsallaşmaya başlamasıyla beraber Dubrovnikliler, bölgedeki Nemanya, Rovinj, Porec ve ilerleyen yıllarda Bosna'daki Ban Kulin gibi feodal prensliklerle ve Adriyatik ötesindeki İtalyan şehirleri Molfetta, Pisa, Ancona, Fano ve Ravenna ile ticaret antlaşmaları yapmıştır. Bu şekilde Dubrovnik yöneticileri bir yandan ticaret bağlantılarını geliştirirlerken diğer yandan da şehir idaresinin dış ilişkilere dair kurumlarını oluşturma imkanına sahip olmuştur.¹ Böylece Dubrovnikliler Balkanlardaki ekonomik faaliyetlerden hasıl olan değerli madenler, deri, kürk, yün, balmumu, canlı hayvan vb. ticarî ürünlerin yanı sıra kendi tuzlarından çıkardıkları tuzu Dubrovnik Limanı'nın aracılığıyla İtalya'ya naklederek bölgesel ve uluslararası ticarete önemli bir köşe başını tutmuştur.²

14. yüzyılda Balkanlarda başlayan Osmanlı fetihlerinin Dubrovnik ticaret kolonilerinin bulunduğu şehirlere kadar yayılması üzerine 1396 ve 1397 yıllarında I. Bayezid (1389-1402)'in huzuruna çıkan birtakım Dubrovnikli aristokrat tüccarlar Cumhuriyet namına ondan metni günümüze ulaşabilen ilk ticaret izinlerini almıştır. İlerleyen yıllarda benzer sebeplerle Üsküp

1 Robin Harris, *Dubrovnik, A History*, SAQI, Londra 2003, s. 38-40, 152; Antun Travirka, *Dubrovnik*, Forum, Zadar 2011, s. 20.

2 Frank W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic, 1500-1700", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 24, No. 3, (Ağustos 1971), s. 376; Frank W. Carter, "The Political Geography of the Dubrovnik Republic", *Acta Geographica Croatica*, 29, Zagreb 1994, s. 82-83; Nicolaas H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575-1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague-Paris 1967, s. 25, 107, 155-157; Bariša Krekić, "Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century. Wirtschaftskraefte und Wirtschaftswege", *Mittelmeer und Kontinent: Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Nuremberg 1978, s. 257-271; Bariša Krekić, "Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries", *The Dawn of Modern Banking*, Yale University Press, New Haven – Connecticut 1979, s. 241-254; Metin Ziya Köse, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri, 1500-1600, Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler*, Giza Yayınları, İstanbul 2009, s. 48-50.

beyi Paşa Yiğit ve diğer bazı komutanlarla da görüşen Dubrovnikli yetkililer bu şekilde hem Cumhuriyet'in güvenliğini hem de Dubrovnik ticaretinin emniyetini sağlamaya çalışmıştır.³

II. Murad (1421-1451) ise iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulması için 1430'da Dubrovnıklilere bir çağrıda bulunmuş⁴ ve bunun üzerine Cumhuriyet'ten gönderilen elçilere içeriğinde ticarî imtiyazların olduğu ahidnâmeyi vermiştir. Bu ahidnâmede Dubrovnik ile Osmanlı arasındaki ticarî faaliyetler için %2 oranında gümrük vergisi belirlenmiştir. Ayrıca sultanın vazifelendirdiği görevliler dışında onun izni olmadan Dubrovnik Cumhuriyeti'nin egemenliğindeki sınırların ihlal edilmeyeceği güvencesi de ilk defa bu belgede yer almıştır.⁵ Bu düzenlemenin ardından Dubrovnik'in Ploče Kapısı yakınında bir Osmanlı gümrük noktası kurulmuş ve buraya bir gümrük emni tayin edilmiştir. Bundan sonra Osmanlı Balkanlarına giriş-çıkış kapısı haline getirilen Dubrovnik Limanı'ndan yerli ve yabancı tüccarlar tarafından ithal ve ihraç olunacak ticarî ürünlerin gümrüklerinin tahsilat işlemleri bu Osmanlı memuruna tevdi edilmiştir. İlerleyen yıllarda Osmanlı taşra teşkilatlanmasında Bosna ve Hersek sancaklarının kurulmasıyla Ploče'deki emni burada oluşturulan defterdarlığa bağlanacaktır. 1580 yılında Bosna'nın beylerbeyliğe dönüştürülmesiyle ise gümrük emni eyalet defterdarı tarafından atanmaya başlanacaktır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomasi anlayışına göre 18. yüzyıla kadar yabancı ülkelerde konsolosluk açma tercih edilmediği için Dubrovnik'teki gümrük emni tahsildarlık vazifesinin yanı sıra şehir devletine gidip gelen Osmanlı reayasının Cumhuriyet'in resmi makamlarıyla olan irtibatlarıyla ve formalitelerle de ilgilenmiştir. Böylece emni, Osmanlı ile ikili ilişkilerin resmen kurulduğu 1430 yılındaki ahidnâmeden Napolyon'un işgaline uğradığı 1806'ya kadar Osmanlı adına Dubrovnik topraklarında vazife yapan tek daimî ve yerleşik görevli* olarak kalmıştır.

Dubrovnik'teki Osmanlı gümrük emni hakkında tarih literatüründe sadece bir çalışma bulunmaktadır. Vesna Miović-Perić'in Hırvat arşivlerine dayanarak kaleme aldığı "Emin na Pločama kao Predstavnik Osmanlija na Području Dubrovačke Republike"⁷ başlıklı makalede Ploče'deki gümrük emininin resmi görevlerini oluşturan gümrük vergisi ve tuz gelirlerinden Osmanlı hazinesinin payının tahsilatı işlenmiştir. Makalede ayrıca Dubrovnik gümrük emanetinin bir mukataa olarak iltizama verilmesi de ele alınmış ve ilaveten emaneti üzerine alan

3 Hazım Şabanoviç, "Dubrovnik Devlet Arşivindeki Türk Vesikalari", çev. İsmail Eren, *Belleten*, XXX/119, (1966), s. 391-392; Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 78.

4 Ciro Truhelka, "Dubrovnik Arşivi'nde Türk-İslav Vesikalari", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1, (1956), s. 42.

5 Ciro Truhelka, "Türk-İslav Vesikalari", s. 42-43; İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 14.

6 Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti (HAZU) Zavod za Povijesne Znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik 2003, s. 20.

* Bahsi geçen tanımlama çavuşu, kapıcıbaşı, kadı, kadı naibi vs. unvanlarla elçilik, müfettişlik veya diğer bazı vazifelerle görevlendirilen memurların Cumhuriyet sınırları içerisinde geçici olarak buldukları dikkate alınarak yapılmıştır.

7 *Anali Dubrovnik*, 37, (1999), s. 205-215. İngilizcesi için bk. "Emin (Customs Officer) as Representative of the Ottoman Empire in the Republic of Dubrovnik", çev. Vesna Baće, *Dubrovnik Annals*, 7, (2003), s. 81-88.

kişilerin başlarından geçen bazı hadiseler incelenmiştir. Diğer yandan eminin adeta bir konsolos gibi hareket ettiği ve buna dair bazı sorumlulukları fiilen üstlendiğine de değinilmiştir.

Miovi'in işaret ettiği eminin fiili gevlerini aydınlatmak, hem Osmanlı taşra teşkilatında hem de imparatorluğun uluslararası ilişkilerinde sınırdaki uygulamaları görebilmek açısından önem taşımaktadır. Nitekim bahsi geçen fiili gevler, eminin resmi sorumluluklarını oluşturan iktisadi gevlerinin dışında diplomatik ve hukuki uygulamalarını kapsamaktadır. Böylece Dubrovnik'teki eminin varlığı herhangi bir gmruk ve vergi tahsildarından çok daha stratejik bir nitelik kazanmaktadır. Bu da eminin Dubrovnik'teki bürokratik konumunu konu alacak bir araŐtırmayı gerekli kılmış ve neticede Miovi'in çalışmasını tamamlayacak bir makale hazırlanmıştır.

Makalenin ana kaynaklarını Dubrovnik Devlet Arşivi, Torino Devlet Arşivi ve Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler oluşturmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler daha çok imparatorluğun merkezi karar alma mekanizmasının bakış açısını yansıtan ahidnâme ve ferman türünden vesikalardır. Dubrovnik Devlet Arşivi'nde tespit edilen belge grubunu ise İstanbul'dan gelen söz konusu vesikaların orijinalleri, başkentte tutulmuŐ defterlerde kayıt altına alın(a)mamıŐ ilave birtakım belgeler ile başta Bosna ve Hersek idarecilerinin buyruldukları olmak üzere bazı taşra yönetimlerinin evrakı oluşturmaktadır. Osmanlı baŐkentinde muhafaza edilmiş merkez evrakının haricinde zengin bir taşra evrakının mevcudiyeti konuyu hem merkez hem de taşra açısından ele alma imkanı tanımıŐ, içeriklerinde eminin görev ve yetkileri hakkında yoğun bilgiye rastlanmıŐtır. İlave olarak Torino Devlet Arşivi'nde bulunan birkaç belge ise eminin istihbarat sağlama rolünü ele alabilmek özeline katkı sağlamıştır. Diğer yandan Bosna'daki arşivlerin tasnif edilmemiş olmaları ve geçen yüzyıllarda, özellikle de yakın tarihlerde yaşanan savaŐların yıkıcı etkileri sebebiyle bunlardan istifade edilebilmesi Şimdilik mümkün değildir. Dolayısıyla bu çalışmada Dubrovnik'teki gmruk emânetinin mali fonksiyonlarına dair rakamsal verilerin çıkarılarak konunun iktisadi ynden işlenmesi mümkün olamamıŐtır.

1. Osmanlı'nın Uluslararası Ekonomi Stratejisi ve Dubrovnik Gmruk

II. Mehmed (1451-1481), Osmanlı Devleti'ni imparatorluğa dönüŐtürmeyi hedeflerken sadece fetihler yapmayı değil, ülkeden geçen önemli ticaret yollarına hâkim olmayı, denizlerde Venedik hegemonyasını kırmayı ve Balkanlardaki madenler ile ticaret ağları üzerinde devlet kontrolünü sağlayarak bölgede istikrarlı bir ekonomik ortam kurmayı da amaçlamıŐtı. Sultanın hedefleri arasında Dubrovnik ticaretinin de önemli bir yeri vardı. 1463-1479 yılları arasındaki savaş döneminde Doğu Akdeniz'deki Venedik askerİ ve siyasi varlığı geri püskürtülürken diğer yandan Venedik ticareti ekonomik ambargoya maruz bırakılmıştı. Bu durumda Osmanlı ülkesinin meta ihtiyaı için geliŐtirilecek provizyonist⁸ politikalar çerçevesinde Venediklilerin boŐluĐunu

8 Osmanlı'nın makro ekonomi politikalarından *provizyonizm (iaŐecilik)* ilkesi, imparatorluğun  ana iktisadi prensibinden biridir. Ticari meta arzının piyasaya en fazla tedarikçi tarafından yapılarak oluşacak rekabet ortamında fiyatların asĐarı seviyeye çekilmesiyle toplum açısından ucuzluğun ve refahın tesis edilmesi bu ilkenin hedeflerinden

dolduracak ve onlara alternatif olarak yerlerine ikame edilecek yerli ve yabancı tüccarlara ihtiyaç duyulmaktaydı. II. Mehmed uyguladığı kapitülasyon politikasıyla Floransa, Ancona ve Milano'nun yanı sıra Dubrovnik'e verdiği ahidnâmelerle onları Osmanlı ülkesinde ticaret yapmaya teşvik etmiştir.⁹ Bunlar arasında Dubrovniklilerin diğerlerine kıyasla daha özel bir yeri bulunmaktaydı. Sadece denizcilik faaliyetleriyle değil, aynı zamanda son birkaç yüzyıldır Balkanlardaki ticarî üstünlükleriyle Dubrovnikliler bölgenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek "biçilmiş kaftan"ı.¹⁰ Aynı zamanda Dubrovnik Limanı'nın uluslararası transit ticarete Osmanlı tüccarlarına da hizmet etmesi,¹¹ ayrıca Cumhuriyet'in tarafsızlık siyaseti sayesinde savaş zamanlarında işlerliğini sürdürebilmesi Osmanlı Balkanlarına meta arzının ve ihracatın da kesintiye uğramadan devam edebilmesini sağlamaktaydı. Bu bakımdan Dubrovnik'in Osmanlı merkez siyasetinde spesifik de olsa mühim bir konumu vardı ve Cumhuriyet'in Osmanlı'ya verdiği siyasi, diplomatik ve lojistik hizmetlerin yanında belki de en önemli işlevi arz ettiği ticarî potansiyeldi.

1472'de II. Mehmed döneminde Floransalı, Anconalı, Milanolu ve diğer ülkelerin tüccarları için geçerli olduğu gibi Dubrovniklilerin de Osmanlı ülkesine ithal ettikleri metanın gümrük vergisi oranı %5'e yükseltildi. 1476 yılında ise Dubrovniklilerin gümrük oranı evvela %4'e indirildi, sonrasında haraca ilave olarak senelik 2.500 duka altının gümrük olarak peşinen ödenmesi suretiyle Dubrovnikli tacirlerden doğrudan gümrük tahsil edilmesi usulü bir müddet bırakıldı.¹² 1480'de ise tacirlerin gümrük ödeme mükellefiyeti geri getirildi, fakat oranı Osmanlı Kuruluş Dönemi muameleleri esas alınarak ve sadece Dubrovniklilere mahsus olmak kaydıyla %2 olarak belirlendi.¹³

1518'de bazı Dubrovnikli tacirlerin gümrük vergisiyle alakalı hile yaptıklarının ortaya çıkması nedeniyle I. Selim (1512-1520) Dubrovniklilerin imtiyazını kaldırarak gümrük oranını %5'e yükseltti.¹⁴ Fakat tacirlerin şikâyetleri ve itirazları üzerine bu oran aynı sene içerisinde

biridir. Ayrıca piyasada ürünlerin azami çeşitliliğe ulaştırılmasıyla mamullerde kalite ve bolluğun sağlanması, ilaveten sürümden kazanma mantığıyla ekonominin son derece canlı tutulmasıyla ticarî döngünün neticesinde hâsıl olacak vergilerle hazine gelirlerinin beslenmesi de amaçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 7. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010, s. 47-50 ve 61-64.

9 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I (1300-1600), çev. Halil Berktaş, 2. bs., Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 312-315; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 142.

10 İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 317-320.

11 Osmanlı tüccarlarının Dubrovnik Limanı'nı kullanarak başta Ancona, Venedik, Floransa ve Pesaro olmak üzere İtalya'nın çeşitli liman şehirlerine gidip ticarî faaliyetlerde buldukları hakkında bk. Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, 3. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 82-84, 89-90; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ali Berktaş, 2. bs., Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 132-133; Cihan Yemişçi, "Split Limanı'nın Uluslararası Ticarete Açılması ve Split-Dubrovnik Rekabeti (1590-1645)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/1, (2021), s. 265-280.

12 1477 senesinde Dubrovnikli tacirlerden toplanmış olan gümrük vergileri ise bu son karara istinaden iade edilecekti. Bk. Şerafettin Turan, "Dubrovnik", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 543; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskijh Sultana* (bundan sonra *Spisima I*), Državnog Arhiva u Dubrovniku, Dubrovnik 2005, s. 75.

13 Vesna Miović, *Spisima I*, s. 12; İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, s. 16; Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 316; Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Dubrovnik İlişkileri*, s. 39-40.

14 Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 98; Vesna Miović, *Spisima I*, s. 14.

yeniden %2'ye indirildi. Buna rağmen son ayarlamalarda Dubrovnikliler artık İstanbul'da %5, Edirne ve Bursa'da ise %3 oranında gümrük vergisi ödemekle yükümlü tutuldu.¹⁵ Bu son formül Cumhuriyet'in 1806 yılındaki düşüşüne kadar esas alındı ve gümrük oranlarında Dubrovnikliler en yüksek imtiyaza sahip istisnâ bir tüccar sınıfı haline geldi. Nitekim gayrimüslim yabancı tüccarlar Osmanlı gümrük tahsildarlarına %5 oranında bir gümrük vergisi ödemekle mükellefken, Müslümanların dahi gümrük tarifesi %3 idi.¹⁶

I. Süleyman (1520-1566) ise 1521'de Belgrad'ı fethinin hemen akabinde seferde yer alan Dubrovnik elçisinin arzı üzerine Dubrovniklilerin gümrük ödeme muamelelerinde son bir düzenleme daha yaptı. I. Selim döneminde belirlenen gümrük oranları esas alınmakla birlikte verginin ne şekilde tahsil edileceği belirlendi. Dubrovniklilerin Osmanlı Balkanlarında yürüttüğü ticarî faaliyetlerde ödemekle mükellef olduğu gümrük vergisi mukataaya dönüştürüldü ve Cumhuriyet'in belirleyeceği bir görevliye (mültezim/âmil) iltizama¹⁷ verilmesi usulü getirildi.¹⁸ Bu düzenlemeyle Dubrovnik elçisinin başdefterdara beyan ettiği, Dubrovnikli tüccarların Rumeli'deki yıllık ticaret hacimleri esas alınarak bunun üzerinden yukarıda belirtilen oranda gümrük vergisi tahsiline karar verildi.¹⁹ Bu işin mukataa olarak örgütlenerek Cumhuriyet'in belirleyeceği kişilerce iltizam usulüyle yürütülmesi kararlaştırıldı. Bu şekilde Ploçedeki gümrük eminliğinin uhdesinden Dubrovnikli tüccarların gümrük vergileri çıkarılmış oldu. Böylece gümrük miktarı iltizam usulüne göre üç yılda 300.000 akçe olarak hesaplandı. Bu paranın 50.000 akçelik taksitlere bölünerek altı ayda bir ödenmesi ahidnâmede bir madde olarak yer aldı.²⁰

15 İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, s. 16-17; Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 98. I. Selim'in verdiği ahidnâmede Dubrovnik'teki eminden söz edilmemekle birlikte Dubrovniklilerin ödemekle mükellef oldukları gümrüğü "emin olan yerlerde eminler" in toplaması gerektiği kaydı düşülmüştür. Bk. Fahri Dalsar, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.in Dobrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede", *Tarih Vesikaları*, II/12, (1943), s. 144.

16 Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 317.

17 İltizam sistemi ve işleyişi için bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 154-158.

18 Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija*, s. 20.

19 Vesna Miović, *Spisima I*, s. 14.

20 III. Mehmed'in vermiş olduğu ahidnâme için bk. Dubrovnik Devlet Arşivi (Državnog Arhiva u Dubrovnika: DAD), *Diplomata et Acta (DA.)*, *Acta Turcarum (7/2.1)*, svezak (sv.) 9, broj (br.) 431 (Evâil-i Zi'l-hicce 1003 / 7-16 Ağustos 1595) ve sûretleri: sv. 10, br. 466 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1005 / 26 Haziran – 5 Temmuz 1597); sv. 11, br. 532 (Evâil-i Safer 1013 / 29 Haziran – 8 Temmuz 1604); T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A.DVNS.DVE.d.)*, nr. 13/1, s. 1/1 (Tarihsiz), s. 5/1 (20 Cemâziye'l-evvel 1013 / 14 Ekim 1604); I. Ahmed'in verdiği ahidnâmenin defter sûreti: s. 179/811 (9 Cemâziye'l-âhîr 1020 / 19 Ağustos 1611) ve diğer sûretleri: s. 179/812-823 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhîr 1027 / 4 Haziran 1618); IV. Murad'ın verdiği ahidnâmenin defter sûreti: BOA., *Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.)*, nr.6004, s. 93-94 (Evâsıt-ı Safer 1033 / 4-13 Aralık 1623) ve diğer üç sûreti: (Evâil-i Zi'l-ka'de 1033 / 15-24 Ağustos 1624); üç adet ahidnâme sûreti: BOA., *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 14/2, s. 7/10-12 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1041 / 27 Eylül – 5 Ekim 1631) ve Evâhîr-i Rebi'ü'l-evvel 1044 / 13-22 Eylül 1634 tarihli iki adet sûreti: s. 8/13-14; Sultan İbrahim'in yenilediği ahidnâme: s. 9-11/16 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhîr 1050 / 27 Eylül – 5 Ekim 1640) ve sûretleri: s. 11/17-20 (aynı tarihli); s. 11/21-22 (aynı tarihli); IV. Mehmed'in verdiği ahidnâme: DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 23, br. 1066 (Evâil-i Ramazan 1059 / 8-17 Eylül 1649), kopyası (Evâhîr-i Şa'ban 1059 / 29 Ağustos – 7 Eylül 1649) ve defter sûretleri: BOA., *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 15/3, s. 6-7/2-10 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649), s. 8/11 (Evâhîr-i Zi'l-hicce 1061 / 4-13 Aralık 1651) ve s. 8/12 (Evâsıt-ı Ramazan 1064 / 25 Temmuz – 3 Ağustos 1654), iki adet ahidnâme sûreti: s. 117-119/171 (Evâhîr-i Muharrem 1073 / 4-13 Eylül 1662) ile s. 120-121/174 (Evâhîr-i Cemâziye'l-evvel 1073 / 31 Aralık 1662 – 9 Ocak 1663). Ayrıca bk. Vesna Miović, *Spisima I*, s. 12, 75; Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija*, s. 64; İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, s. 19.

* Mültezimin/âmilin 100.000 akçelik iltizam taksitine ilave olarak ödediği 1.400 akçe İstanbul'daki resmi işlemler için

Ancak uygulamada Dubrovnik elçileri 1687'ye kadar nispeten aksatmadan her sene haraçla birlikte iki taksit tutarı olarak 101.400* akçeyi hazineye teslim ettiler.²¹

Bundan sonra Dubrovnkliler Osmanlı ile ticaretlerinden doğan gümrük vergilerini Dubrovnik'in Ploçe kapısında görevli emine veya Osmanlı Balkanlarında ticaret yaptıkları yerin gümrüğüne değil, Dubrovnik'te Cumhuriyet'in görevlendirdiği mültezime/âmile ve/veya onun tahsildarlarına ödemiştir. Ploçe'deki Osmanlı gümrük eminiyse şehrin limanını özellikle Ancona, Pesaro, Floransa ve Venedik ile Dubrovnik arasında transit ticaret için kullanan Osmanlılardan²² ve diğer yabancı tüccarlardan²³ gümrük tahsil etmeyi sürdürmüştür.²⁴ Diğer yandan İstanbul, Edirne ve Bursa için I. Selim döneminde belirlenmiş olan özel gümrük tarifeleri, bu şehirlerde faaliyet gösteren Dubrovnikli tacirler tarafından ilgili gümrük noktalarına doğrudan ödenmesi suretiyle uygulanmıştır.

2. Dubrovnik'teki Osmanlı Emininin Görevleri

2.1. Gümrük Vergisi Tahsilatı

Emin, Osmanlı devlet teşkilatında hazine veya mültezim namına vergi ya da diğer gelirleri tahsil eden memur (örneğin gümrük emini) veyahut kendisine tevill edilen işleri yerine getirmekle vazifelendirilen görevliye (örneğin matbah emini, arpa emini, darphâne emini vb.) verilen isimdir. Görevini ifa ettiği kuruma ise topyekün *emânet* denilmiştir.²⁵

Adriyatik Denizi'nden Osmanlı ülkesine giriş ve çıkış kapısı olması nedeniyle Dubrovnik'in Ploçe Kapısı'ndaki eminin aslı görevlerinden ilki yerli ve yabancı tüccardan gümrük vergisini

sarf ettiği harçlar dolayısıyladır.

- 21 Gümrük iltizamı taksitlerinin teslim edildiğine dair bazı temessükler için bk. DAD., DA., 7/1.2, sv. 11, br. 504 (28 Zi'l-ka'de 1010 / 20 Mayıs 1602); BOA., İbnü'l-Emin Tasnifi Belgeleri-Hariciye (İE. HR.), nr. 198/2 (9 Rebi'ü'l-âhir 1044 / 2 Ekim 1634); İE. HR., nr. 138 (26 Safer 1046 / 30 Temmuz 1636); İE. HR., nr. 199/1 (13 Rebi'ü'l-evvel 1047 / 5 Ağustos 1637); İE. HR., nr. 199/2 (29 Zilkade 1048 / 3 Nisan 1639); İE. HR., nr. 173 (7 Rebi'ü'l-evvel 1091 / 7 Nisan 1680); İE. HR., nr. 234/2 (19 Safer 1095 / 6 Şubat 1684) ve sûreti: BOA, Ali Emiri Tasnifi Belgeleri-IV. Mehmed (AE. SMMD. IV), nr. 93/10934 (27 Rebi'ü'l-evvel 1095 / 14 Mart 1684).
- 22 Osmanlı tüccarlarının Dubrovnik Limanı'ndan transit ticaretlerine konu olan meta çeşitleri deri, yün, balmumu, incir, şarap ve iplikti. Bk. Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 323. Yahudiler ise Dubrovnik Limanı'nın aracılığını kullanarak zift, buğday, deri, post, çeşitli kumaşlar ve ipek kozaları ihraç etmekteydiler. Bk. Francis W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 386; Bariša Krekić, "The Role of Jews in Dubrovnik (Thirteenth-Sixteenth Centuries)", *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, Londra 1980, s. 265-269; Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş*, s. 82; Mikail Acıpınar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa, Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 123-124.
- 23 Francis W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 379, 392. Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş*, s. 82-84, 89-90; Nedim Emin, *Dubrovnikli Tüccarların Balkanlar'daki Ticarî Faaliyetleri ve Organizasyonu (XVII. Yüzyıl)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2013, s. 88.
- 24 "... ve emîn olan gerü Dubrovnik kapusunda oturub bunlardan (Dubrovnklilerden) gayri sâ'ir Frenklerden yüzde beş akçe hesabı üzere cem' eyleye ...". Bk. Ahidnâmeler.
- 25 Halil Sahillioğlu, "Emîn", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 111-112.

tahsil etmekte. Ploçe'ye emin atamaları Bosna defterdarı tarafından yapılmaktaydı.²⁶ Emin tayin beratını Bosna Beylerbeyliği'nin paşa sancağındaki kadılığın ve eğer Hersekli ise ilaveten Hersek kadılıklarından birinin kadı siciline kaydettirir, hücceti çıktıktan sonra görev yerine giderdi.²⁷

Dubrovnik'te her zaman sadece tek bir emin olmayabilirdi. Ticarî metanın türünde ayırım yapılmaksızın her ürünün gümrük vergisini tek bir emin toplayabildiği gibi bazı ticaret kalemleri için mültezimin veya onun tayin ettiği bir âminin de Ploçe'de görev yaptığına sıkça rastlanmaktadır. Başta tuz olmak üzere balmumu, deri ve nadiren de olsa şarap satışlarından toplanacak vergilerin iltizamını alan mültezim veya âmilleri Osmanlı maliyesini temsilen aynı anda burada bulunabilmekteydi. Böylece Ploçe'de genellikle bir veya iki, bazen üç, nadirense dört emin mevcuttu. Bahsi geçen ticaret kalemlerinden toplanacak gümrük vergilerine ait mukataanın iltizamını alan Bosna ve Hersek ricalinin atadığı âmilleri de yine "emin" unvanıyla Ploçe'de durabilmekteydi. Ploçe'ye gönderilen eminler *ağa* veya *beğ* gibi unvanı taşırdı. Bosna ve Hersek'in daha alt kesimlerinden, örneğin sıradan halk arasından emin tayin edilmesi Dubrovnik idarecileri tarafından hoş karşılanmaz, geri yollanırdı.²⁸ Bu durum sadece bir protokol hassasiyeti olmayıp aynı zamanda eminin fiilen üstleneceği bürokratik ve hukukî vazifeler için gereken liyakat seviyesinden kaynaklanmaktaydı.

Ploçe'deki eminin aynı zamanda gümrük noktasından vergi kaçırma teşebbüslerine karşı da uyanık olması gerekmektedir. 1517'de bazı Dubrovniklilerin, kendilerine mahsus olan %2 oranındaki gümrük imtiyazından yabancı tacirleri de faydalandırmaya çalıştığı, böylece vergi kaçırmaya yardım ettiklerinden yukarıda bahsedilmişti. Bunun üzerine Osmanlı merkezi Dubrovniklilerin sahip olduğu düşük gümrük imtiyazını kaldırdı, fakat tacirlerin itirazları sonucunda kısa sürede yeni bir düzenlemeye gidilerek imtiyazlar geri getirildi.²⁹ Bu nihai düzenlemenin içeriği hakkında Ploçe'deki eminin haberdar edilmesi, Dubrovniklilerden %2 ve yabancı tüccardan %5 nispetinde gümrük tahsil etmeyi sürdürmesi Nova kadısına bir fermanla bildirildi.³⁰

1521'de gümrük oranları sabit kalacak şekilde verginin toplanma usulünde bir değişikliğe gidildi. Dubrovnikli tacirlerin Osmanlı ülkesinde ödemesi gereken gümrük vergisi iltizama bağlandı ve verginin toplanma ameliyesi Cumhuriyet'in tüzel kişiliğini temsilen görevlendireceği bir mültezimin/âminin uhdesine bırakıldı. Bu durumda artık Ploçe emini Dubrovniklilerden gümrük tahsil etmeyecek, fakat yabancı tacirlerden vergi toplamaya devam edecekti.³¹ Bundan iki sene sonra Ploçe'deki emine hitaben bir ferman gönderildi. Bu fermanla Dubrovniklilere

26 DAD., DA., 7/2.1, sv. 20, br. 984 ve defter süreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 14/2, s. 162/312 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643).

27 DAD., DA., 7/2.1, sv. 15, br. 724 (16 Zi'l-ka'de 1032 / 11 Eylül 1623).

28 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 206-207.

29 Fahri Dalsar, "Selim Lin Dobrovnik Muahedesi", s. 412; İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Ticareti*, s. 18-19.

30 DAD., DA., 7/1.2, sv. 3, br. 108 (29 Cemâziye'l-âhir 923 / 19 Temmuz 1517).

31 DAD., DA., 7/1.2, sv. 3, br. 115 (14 Şevval 927 / 17 Eylül 1521); sv. 6, br. 263 (15 Muharrem 975 / 22 Temmuz 1567); BOA., Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemi Evrakı (D. MMK.), nr. 8/22699 (3 Şaban 992 / 10 Ağustos 1584) vd.

ait yeni gümrük sistemi hakkında bilgilendirme bulunmaktaydı. Buna göre emin, Dubrovnik tacirlerinin mallarını denizden veya karadan getirmelerine bakmaksızın onlardan gümrük almayacak, tacirler vergilerini Cumhuriyet'in belirlediği mültezime ödeyecekti. Öte taraftan emin Dubrovniklilerin kurşun gibi ihracı yasak malları alıp almadıklarını kontrol edecek ve tespiti halinde el koyarak durumu İstanbul'a bildirecekti. Dubrovniklilerin, yabancı tacirlerin mallarını kendilerine ait gibi göstererek gümrükten kaçırma çabalarına karşı da uyanık olacaktı. Ayrıca yabancı tacirlerden %5 gümrük vergisi toplamaya devam edecekti.³²

Dubrovnikli tüccarların gümrük vergisinin müstakil olarak iltizam edilmesinden otuz beş sene sonra, 1556 yılında Ploče'deki eminin Dubrovniklilerden doğrudan gümrük tahsil etmeye kalkışması devlet kayıtlarına girmiştir. Eminin bu teşebbüsü İstanbul'dan Bosna paşasına, Hersek, Kilis (Klissa) ve İzvornik sancakbeylerine ve kadılarına Dubrovnik gümrük iltizamına dair bilgilendirmelerin yapıldığı bir ferman gönderildi. Emine Dubrovniklilerden gümrük toplamaması doğrultusunda tembihlerde bulunulması emredildi.³³ Buna benzer bir problemin ileriki senelerde tekrar etmemesi meselenin bu fermanla çözülebilmiş olduğunu göstermektedir.

2.2. Tuz Satışından Elde Edilen Gelirlerden Osmanlı Hazinesinin Hissesinin Tahsili

Dubrovnik'teki Osmanlı emininin gümrük vergilerinin yanı sıra bir diğer tahsilat kalemi, Dubrovniklilerin tuz satışlarından elde ettiği gelirlerden Osmanlı hazinesinin payını teslim almaktı. Tuzun önemi, Dubrovnik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Balkanlarına en önemli ithalat kalemlerinin başında bulunmasından ve iki devlet arasındaki kârın paylaşımını düzenleyen bir antlaşmadan ileri gelmekteydi.³⁴ Dubrovnikliler 1483 yılından itibaren Osmanlı'dan aldıkları beratla Nova (Castelnuovo)'ya tuz ithal edebiliyordu. Bahsi geçen antlaşmaya göre elde ettikleri kâr %50 oranında Dubrovnik ve Osmanlı hazinesi arasında pay edilecekti.³⁵ 1529 yılında

32 DAD., DA., 7/1.2, sv. 3, br. 117 (7 Safer 930 / 16 Aralık 1523). II. Osman dönemine ait olan tarihsiz bir belgeden, Ploče'deki gümrük emânetinin Dubrovnik Limanı'ndan elde ettiği o senenin vergi gelirinin 16.859 gurusu olduğu öğrenilmektedir. Bk. sv.15, br.706. Bu miktar genel bir ortalamayı yansıtmamaktadır. Bu bilgi, rakip Split Limanı'nın bu dönemde uluslararası ticarete açık olması sebebiyle Dubrovnik Limanı'nın bundan olumsuz etkilendiğinin bir delili olarak değerlendirilmelidir. Bk. Cihan Yemişçi, "Split-Dubrovnik Rekabeti", s. 270, 279.

33 DAD., DA., 7/1.2, sv. 5, br. 203 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 963 / 23 Mart – 1 Nisan 1556).

34 Dubrovnikliler Osmanlı öncesinde de tuz satışları için Slav feodalleriyle benzer anlaşmalar yapmaktaydılar. Bk. Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 153. Osmanlılar bölgeye egemen olmalarından sonra Gelenekçilik (Tradisyonizm) ilkesi doğrultusunda kendilerinden evvelki iktisadi düzeni sürdürmüşlerdir. Ayrıca bu uygulama, Osmanlı Devleti'ndeki bazı tuzlaların işletilmesinde de icra edilmekteydi. Buna göre devlet özel girişimcilere işletme izni verilebilmekte ve bu durumda gelirin yarısına ortak olmaktadır. Bk. Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-1963), s. 100-101.

35 DAD., DA., 7/1.2, sv. 1, br. 25 (19-28 Mayıs 1483). Ayrıca bk. Ciro Truhelka, "Türk-İslav Vesikaları", s. 73, 77-81; Gliša Elezović, *Turski Spomenici*, I/1-2, Belgrad 1940-1952, s. 198-207; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. Veku*, Srpska Akademija Nauka, Belgrad 1952, s. 260, 264; Nicolaas H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship* s. 155; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Naklandi Zavod Matice Hrvatske (NZMH), Ljubljana 1980, s. 239; Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 154; Vesna Miović, *Spisima I*, s. 97; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Namjesnika Bosanskog Ejaleta i Hercegovačkog Sandžaka* (bundan sonra *Spisima II*), Državnog Arhiva u

Hersek bölgesindeki tuz antreposu, mahsulün bilhassa Bosna'ya daha kolay dağıtılabilmesi amacıyla Gabela (Drijeva) İskelesi'ne taşındı. Buraya getirilecek tuzun ithalinde Osmanlıların fiskalist³⁶ politikaları doğrultusunda Dubrovniklilere tekel tanındı. Bu antlaşmada tuzun satış kârından elde edilecek gelirler yine iki taraf arasında yarı yarıya paylaşılacaktı.³⁷ 1559'da tuz satışlarından hasıl olan kârın yeni hisse oranları, tedarik ve intikal masrafları dikkate alınarak 2/3'ü Dubrovniklilerde ve 1/3'ü Osmanlılarda kalacak şekilde düzenlendi.³⁸

Gabela'ya Dubrovnikliler tarafından getirilen tuz ya kendi tuzlarından çıkarılmakta veyahut İtalyadaki tuzlardan gemilerle nakledilmektedir. Dubrovnik'ten Osmanlı Balkanlarına ithal edilen tuz hacminin kontrolörü ve Osmanlı tarafına düşen kâr payının tahsildarı Ploçedeki gümrük eminiydi. Emin bu görevini Sponza Sarayı'nın zemin katındaki kantarda yapılan tartım işlemlerinin başında hazır bulunarak yerine getirirdi.³⁹ Ayrıca Dubrovnik tuzundan Osmanlı hazinesine ait olan hisseyi Bosna'dan gelen memura veya mültezime noksansız bir şekilde teslim etmekle görevliydi. Bazen diğer ticarî malların gümrük emânetinden ayrı olarak Ploçe'de bir tuz emini/mültezimi bulunabilmekteydi.⁴⁰ Bazı zamanlarda bu gelirlerin başkentin fermarıyla Hersek'teki bazı kalelerin askerlerine ulufe olarak tahsis edildiği görülmektedir.⁴¹ Fakat bu nadir bir uygulamaydı ve başdeftardarın emrine bağlıydı. Buna rağmen bu doğrultuda herhangi bir

Dubrovnika, Dubrovnik 2008, s. 76.

- 36 Osmanlı ekonomi politikalarının üç temel ilkesinden bir diğeri de fiskalizm (gelircilik)tir. Bu ilkeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun amacı hazine gelirlerini mümkün olan en yüksek seviyeye çıkarabilmek ve ulaştığı seviyeden aşağı inmesini önlemektir. Bu doğrultuda bazı tuz ve madenleri işletenlerle devletin tekel anlaşması yapması ve kârdan belli oranlarda pay alması bu ilkenin kapsamına girmektedir. Bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 52-54 ve 66-68.
- 37 DAD., DA., 7/2.1, sv. 3, br. 130 (24 Ramazan 935 / 1 Haziran 1529). Ayrıca bk. Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 88-90, 153-154; Francis W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 376. Tuz mahsulâtı üzerindeki tekeller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lütfi Güçer, "Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 99-101.
- 38 DAD., DA., 7/2.1, sv. 5, br. 215 (29 Cemaziyevvel 966 / 9 Mart 1559).
- 39 Osmanlı'nın Dubrovnik Cumhuriyeti sınırları dahilinde görev yapan bir diğeri tuz emini, 1510 yılındaki fermandan itibaren Dubrovniklilerin işlettikleri Ston tuzlasında bulunmaktaydı. Bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 2, br. 86 (9 Zilhicce 915 / 20 Mart 1510); ayrıca bk. Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 205; Vesna Miović, *Spisima I*, s. 94, 97. Bunların yanı sıra Gabela'daki bir başka emin de Dubrovnik ve Ston haricinde deniz ötesinden tedarik edilen ve diğeri tuz kaynaklarından gemilerle gelen mahsulü kontrol ederek Osmanlı hazinesine ait hisse payının tahsilatını gerçekleştirdi. Bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 3, br. 130 (24 Ramazan 935 / 1 Haziran 1529). Bu konuda ayrıca bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 267; Vesna Miović, *Spisima I*, s. 99-100; Cihan Yemiőçi, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Gabela Tuz Pazarı ile Bosna ve Hersek'in Tuz İhtiyacının Karşlanması", *Pazar Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 184.
- 40 Örneğin 1551 senesinde Dubrovnik idarecilerine gönderilen fermanda Ploçe, Slano ve Gabela'da tuz satışlarından elde edilen kârın Osmanlı hazinesine ait olan hisse payının Dubrovnik'teki emine değil, bu emânetin iltizamını üzerine alan nâzır Alaeddin'e teslim edilmesi bildirilmişti. Bk. DAD., DA., 7/1.2, sv. 4, br. 186 (1 Rebi'ül-âhir 958 / 8 Nisan 1551).
- 41 1673 senesinde Osmanlı hazinesinin payına düşen tuz gelirinin Gabela Kalesi neferatına, 1686 ve 1690 senelerinde ise Lbuški Kalesi askerlerinin ulufelerine ayrıldığı hakkında sırasıyla bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 31, br. 1261 (20 Zilkade 1083 / 9 Mart 1673); sv. 33, br. 1333 (2 Safer 1098 / 18 Aralık 1686) ve br. 1340 (16 Zilkade 1101 / 21 Ağustos 1690). XVIII. yüzyılda tuz gelirlerinin Nova, Trebin, Lubin, Stoc, Poçitel, Knin, Krupa ve Kluc kalelerindeki neferatın ulufeleri için gönderildiğine dair bk. Vesna Miović, *Spisima I*, s. 94.

direktif olmaksızın yakın çevredeki kalelerden, özellikle de Nova'dan ulufelerini almak amacıyla Poçede'ki emine gelen ve hatta Dubrovnik'te sorun çıkaran askerler de olmuştur.⁴²

İstisnai durumlarda gümrük emânetinin boş kaldığı, herhangi bir eminin görev bölgesinde bulunmadığı da olurdu. Bu durumda Dubrovnikli yetkililerin ticarî işlemlerde istismar yapabileceğine ve Osmanlı hazinesinin zarara uğrayabileceğine dair endişeler sebebiyle emânetin başına derhal bir eminin atanması hakkında başkentten ferman gönderilirdi. Bu gibi bazı vakalar Osmanlı reayasının alt kesiminden Dubrovnik'e emin atanması üzerine Cumhuriyet idarecilerinin bu kişileri geri göndermesi esnasında meydana geldi.⁴³ Dubrovnik'te emin bulunmadığı olağandışı bir başka durum ise Osmanlı başkentinin Dubrovnik ile ticareti yasakladığı ve sınırı kapattığı zamanlarda yaşanmıştı.⁴⁴ Böyle bir vaka, Girit Savaşı dolayısıyla Osmanlıların Venediklilerle ticareti yasaklamasına⁴⁵ rağmen Dubrovniklilerin onlarla olan ticaretlerini kaçak yollardan sürdürmeleri üzerine savaşın ileriki safhalarında meydana gelmişti.⁴⁶

42 Böyle bir olay tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa 1611 yılında vuku bulmuştur. Nova'da ulufelerini alamayan kale neferleri Poçeye gelerek paralarını havale usulüyle eminden tahsil etmeye kalkışmışlar, onun bu konuda kendisine bir emir ulaşmadığını ifade etmesi üzerineyse aralarında tartışma çıkmış ve hatta mesele kavgaya dönüşmüştü. Bununla yetinmeyen Nova askerleri Dubrovnik'e girmişler ve asayiş bozacak eylemlerde bulunmuşlardı. Problemın İstanbul'a aksetmesi üzerine Bosna beylerbeyi ile defterdarına yazılan fermanda maaş gecikmeleriyle alakalı sorunun çözülmesi ve Nova askerlerinin Dubrovnik'teki emine gitmelerinin men edilmesi buyrulmuştur. DAD., DA., 7/2.1, sv. 13, br. 601 (17 Rebi'ül-âhîr 1020 / 29 Haziran 1611); br. 607 (Evâsıt-ı Ramazan 1020 / 17-26 Kasım 1611) ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 84/412 (14 Ramazan 1020 / 21 Kasım 1611). Bundan yedi sene sonra tekrar benzer bir olayın yaşanması üzerine aynı muhataplara bir ferman daha gönderilmiştir. Belgede, Nova askerlerinin ulufelerini Ledenica emininin almaları gerektiği halde askerlerin emini hiçbir zaman yerinde bulamamaları dolayısıyla Poçeye gittikleri ifade edilmektedir. Fermanda bu problemlerin çözülmesi emredilmektedir. DAD., DA., 7/2.1, sv. 14, br. 665 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 167/763 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan - 5 Mayıs 1618). Fakat buna benzer sorunların ileriki senelerde de meydana gelmesi meselenin tam olarak çözüme kavuşturulmadığını ortaya koymaktadır. Benzer içerikteki fermanlar için bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 15, br. 735 (Evâhir-i Zî'l-ka'de 1032 / 16 Eylül - 25 Eylül 1623) ve defter sûreti: BOA., MAD.d., nr. 6004, s. 77/3 (Evâsıt-ı Zî'l-ka'de 1032 / 6-15 Eylül 1623); DAD., DA., 7/2.1, sv. 15, br. 740 ve defter sûreti: BOA., MAD.d., nr. 6004, s. 44/2 (Evâsıt-ı Zî'l-hicce 1032 / 6-15 Ekim 1623); BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 14/2, s. 129/223 (Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1050 / 7-16 Eylül 1640); DAD., DA., 7/2.1, sv. 23, br. 1052 (Evâsıt-ı Receb 1059 / 21-30 Temmuz 1649) ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 15/3, s. 67/50 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649).

43 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 206-207.

44 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 207.

45 DAD., *Diplomata et Acta (DA.)*, *Acta Turcarum (7/2.2)*, *Bujuruldiye*, br. 6 (19 Şabân 1060 / 17 Ağustos 1650).

46 DAD., DA., 7/2.1, sv. 20, br. 993 (Evâhir-i Zî'l-hicce 1054 / 17-26 Şubat 1645); br. 998-1000 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1055 / 5-14 Temmuz 1645); sv. 21, br. 1003 (Evâil-i Şevvâl 1055 / 20-29 Kasım 1645); sv. 22, br. 1026 (Evâsıt-ı Rebi'ül-âhîr 1059 / 24 Nisan - 3 Mayıs 1649); br. 1037 ve 1040 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649); sv. 23, br. 1072 (Evâhir-i Receb 1060 / 20-29 Temmuz 1650); br. 1075 (Evâhir-i Ramazan 1060 / 26 Eylül 1650); DAD., DA., 7/2.2, *Bujuruldiye*, br. 7 (2 Şevvâl 1060 / 28 Eylül 1650); DAD., DA., 7/2.1, sv. 24, br. 1076 (20 Şevvâl 1060 / 16 Ekim 1650); br. 1079 (Evâsıt-ı Muharrem 1061 / 14-13 Ocak 1651); br. 1081-1083 (Evâsıt-ı Rebiülâhîr 1061 / 3-12 Nisan 1651); br. 1087-1089 (Evâsıt-ı Receb 1061 / 30 Haziran - 9 Temmuz 1651); sv. 25, br. 1115 (Evâil-i Şaban 1064 / 17-26 Haziran 1654); ayrıca bk. Vesna Miović, *Spisima I*, s. 84. Bu arada II. Viyana Bozgunu sonrası meydana gelen Kutsal İttifak Savaşları sırasında bir müddet işgale uğramaları sebebiyle Nova, Risno ve Gabela iskelelerinde ticaret sekteye uğramış ve buradaki eminler vazifelerini yapamaz duruma gelmişlerken Dubrovnik'teki eminin görevine devam ettiği, Hersek sancakbeyi Receb Paşa'nın yazdığı bir buyrulduan öğrenilmektedir. Belgede, söz konusu iskelelerden çıkan yollarda emniyetin henüz sağlanamaması dolayısıyla tuz ticaretinin Dubrovnik üzerinden yapılmasına dair bir emir de yer almaktadır. Bk. DAD., DA., 7/2.2, *Bujuruldiye*, br. 38 (25 Ramazan 1112 / 5 Mart 1701).

2.3. Konsolosluk Hizmetleri

Dubrovnik'e Osmanlı topraklarından hemen her gün gelip gidenler olmaktadır. Bunlar çoğunlukla ticaret için gelirdi. Tarafsız bir transit ticaret limanı olan Dubrovnik, özellikle Osmanlı Balkanlarından tüccarların kullandığı işlek bir ticaret merkeziydi. Burada doğrudan alım-satım yapılabildiği gibi Adriyatik Denizi'nin ötesine, örneğin Ancona, Venedik, Floransa veya Pesaro'ya mal getirip götürülen Osmanlı tüccarları da bulunmaktaydı.⁴⁷ Ayrıca Dubrovnik'te kredi işlemleri için gelenlerin yanı sıra burada ortaklıklar kuranlara da rastlanmaktaydı. Bunların haricinde şehrin dönemine göre gelişmiş tıp imkanlarından istifade etmek isteyenler veyahut limanın tersanesinde gemilerini bakım ya da onarıma getirenler de mevcuttu. Bütün bu faaliyetler çeşitli evrak işleri, belgelerin tasdik ve teyidi, hasılat beyanı, makbuz çıkarma ve benzeri muameleler gibi Cumhuriyet'in formalitelerine tabiydi. Eminin Dubrovnik'te bahsi geçen tüm formalitelere yardımcı veya aracı olması yazılı olmayan fiilî görevleri arasında yer almaktaydı.⁴⁸ Tüm bu bahsi geçen işlerinde emine yardımcı olarak yanında kâtip ve hizmetçi bulunurdu.⁴⁹

2.3.1. Karantina Binasının Gözetimi

Dubrovnik'teki Osmanlı gümrük emini 1640/1641 senesine kadar Sponza Sarayı'nın yakınındaki Yahudi mahallesinde ikamet etmiştir. Şehrin karantinasının Lokrum Adası'ndan anakaradaki Ploçe Kapısı'nın hemen dışında yer alan ve bu amaçla inşa edilen komplekse (Lazaret) taşınmasının ardından burada kendisine tahsis edilmiş ikametgâha yerleştirilmiştir.⁵⁰ Osmanlı yönetiminin çeşitli görevler için Dubrovnik'e gönderdiği memurlar bundan sonra emin tarafından bu meskende misafir edilmiştir.⁵¹ Eminin ikametgâhının Lazaret'e olan bitişik konumu, aynı zamanda şehre giren Osmanlıların kırk gün süren karantina sürecine nezaret etmesini de beraberinde getirmiştir.⁵² Bu resmî olmayan fiilî vazifesi sebebiyle emin, karantinaya gireceklerin resmi muamelelerinde yanlarında bulunur, onlara tercümanlık yapar ve karantinadan kaçmayacaklarına dair Cumhuriyet'in hazırladığı bir kâğıdı imzalamalarını temin ederdi. Buna rağmen genellikle Bosna ve Hersekli Osmanlı tebaasından firar teşebbüsünde bulunanlar olmaktadır.⁵³

47 Francis W. Carter, "The Commerce of the Dubrovnik Republic", s. 393, Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş*, s. 82-84, 89-90; Mikail Acıpinar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa*, s. 123-124; Nedim Emin, *Dubrovnikli Tüccarların Balkanlar'daki Ticarî Faaliyetleri*, s. 88.

48 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 207.

49 Merkez evrakında rast gelinen bir belgede Dubrovnik'teki emânetin kâtipliğine yapılan bir atama konu edilmiştir. Belge, Bosna muhafızı İbrahim tarafından, Bosna silahdarı ve aynı zamanda Dubrovnik emininin kâtiibi olup 25 Safer 1083 / 22 Haziran 1672 tarihinde yevmiyesi 9 akçadan 11 akçaya yükseltilen Hürrem Mehmed b. Abdullah'ın vefatı üzerine onun yerine emânetin kâtipliğine yevmiyesi 9 akçadan Habib adlı şahsın atandığı hakkındadır. Bk. BOA., AE. SMMD. IV, nr. 10554 (4 Cemâziye'l-âhir 1083 / 27 Eylül 1672).

50 Antun Baće ve Ivan Viden, "Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.)", *Prostor*, 21/2(46), (2013), s. 328-329.

51 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 214.

52 Seyahatleri sırasında Dubrovnik'e de uğrayan Evliya Çelebi karantinadaki tecrübelerini *Seyahatnâme*'sinde kayda almıştır. Fakat eserinde eminden bahsetmiyor olması düşündürücüdür. Bk. VI. *Kitap*, s. 257-258.

53 Ayrıntılı bilgi için bk. Vesna Miović, *Na Razmeđu, Osmansko-Dubrovačka Granica (1667-1806)*, Zavod za Povijesne

2.3.2. Hukukî Vazifeler

1442 senesinde II. Murad'ın Dubrovnik'e verdiği ahidnâmede "bir Müslümanla bir Dubrovnikli arasında anlaşmazlık çıktığı takdirde kadının huzurunda davalaşmaları" hükmü kayıtlıydı.⁵⁴ Bir sonraki yüzyılda artan ikili ilişkilere orantılı olarak Osmanlı ülkesinden Cumhuriyet sınırlarına giriş çıkışların sıklaşması, karşılıklı olarak her iki tarafa mensup insanlar arasında çıkan ihtilafların artmasına da yol açtı. 1568'de Dubrovnik'e en yakın kadılık olan Nova'daki hukukçuların Osmanlı merkez yönetimine bir arzı oldu. Bu arzda, Dubrovnik'te açılan dava(lar) için kadının buraya sürekli gidip gelmemesi amacıyla şehirde kalacak bir kadı naibinin ikame ettirilmesi talep edildi. Fakat Cumhuriyet temsilcileri buna itiraz ederek sultandan önceden uygulanan usulün sürdürülmesini talep etti. Osmanlı başkentinden çıkan karar da bu yönde oldu: Dubrovnik'te yasadışı bir eylemde bulunan bir Osmanlı tebasının müdahil olduğu veya bir Osmanlı ile bir Dubrovnikli arasında açılan bir dava, Nova kadısının mahkemeye katılımıyla Dubrovnik'te görülmeliydi.⁵⁵ Kadının davalar için Dubrovnik'e gidip gelmesinin uygulamadaki zorluğu ve buna karşılık şehirdeki eminin mahkemeye iştirak edebilmesiye⁵⁶ bu gibi durumlarda tercih edilen alternatif bir uygulama haline geldi. Bundan sonra emin, Dubrovnik'teki mahkemelere kadının yerine fiilen katılarak hukuki bir vazife de üstlenmiş olacak ve yine bu sayede Müslüman bir yetkilinin Dubrovnik'teki mahkeme süreçlerinde hazır bulunmasıyla şer'î hükümler de yerine getirilmiş olacaktı.

Emin Osmanlı tebaasından olanlara karşı işlenen suçların Dubrovnikli faillerinin Cumhuriyet yetkilileri tarafından uygulanan ceza infazlarına da nezaret etmekteydi. Mesela 1709'da Dubrovnik'e bağlı Postranja yerleşiminden Petar Trojanović adlı şahsın Osmanlı reayasından Antonija Jovanov'u öldürmesi üzerine Dubrovnik mahkemesi Trojanović hakkında idam cezası verdi. İdam aynı sene içerisinde eminin gözetimi altında infaz edildi.⁵⁷

Ayrıca emin Dubrovnik'teki Osmanlı tebaasından kimselerin dâhil olduğu mahkeme süreçlerini takip etmekle görevliydi. Bu sadece formalitelerin yerine getirilebilmesi için değil, ayrıca Dubrovnik mahkemesinde Müslümanların yargılanabilmesi için İslam hukukuna göre bir Müslüman yetkilinin yahut şahidin varlığına duyulan ihtiyaçtan da kaynaklanmaktaydı. Çoğu defa Cumhuriyet'in veya Dubrovniklilerin zan altında kalabileceği durumlarda eminin Osmanlı makamlarına yaptığı tanıklıklar meselelerin çözümünde kilit rol oynayabilmekteydi.

Znanosti HAZU, Dubrovnik 1997, s. 117-135.

54. Ciro Truhelka, "Türk-İslav Vesikaları", s. 44-45; Metin Ziya Köse, *Osmanlı-Dubrovnik İlişkileri*, s. 37.

55. DAD., DA., 7/2.1, sv. 6, br. 265 (Evâhir-i Rebi'ü'l-âhir 976 / 12-21 Ekim 1568). Sonraki dönemlerde de bu hükmün geçerli olduğuna dair bk. BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 14/2, s. 132/236 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 28 Eylül - 7 Ekim 1640). Hersek sancakbeyine ve kadılarına gönderilen ferman için bk. BOA., MAD.d., nr. 6004, s. 75/3 (14 Zi'l-ka'de 1032 / 9 Eylül 1623). Aynı içerikli diğer fermanlar için bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 9, br. 434 (Evâil-i Zi'l-hicce 1003 / 7-16 Ağustos 1595); sv. 14, br. 673 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 158/740 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan - 5 Mayıs 1618); sv. 15, br. 726 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1032 / 6-15 Eylül 1623); sv. 16, br. 791 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1036 / 20-29 Kasım 1626); sv. 20, br. 951 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 28 Eylül - 7 Ekim 1640).

56. Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 205; Vesna Miović, *Spisima II*, s. 104; Vesna Miović, *Na Razmeđu*, s. 156-164.

57. Vesna Miović, *Spisima II*, s. 104.

Mesela Dubrovnik sınırlarında bir Osmanlı tebaasının herhangi bir sebepten eceliyle ölmesi veya Dubrovnikli olmayan birinden zarar görmesi halinde Cumhuriyet yetkilileri eminden soruşturma yürütmesini ve kendilerinin bu olayda herhangi bir sorumluluklarının bulunmadığı yönünde rapor hazırlamasını isteyebilmekteydi. Böylece emin tarafından yazılıp imzalanan raporun geçerliliği Osmanlı makamları tarafından makbul görülmekte, bu şekilde Cumhuriyet ve vatandaşları üzerindeki zan ve şüpheler kalkabilmekteydi.⁵⁸

2.3.3. Arızî Vazifeler

Dubrovnik'teki Ploçe emininin amirleriyle olan irtibatı doğrultusunda arızî hizmetleri de bulunmaktaydı. Buna örnek bir durumu 1691 yılında görebilmek mümkündür. Bu tarihte Dubrovnik'in Ston'daki tuzlarında vazife yapan Emin Mahmud Ağa yetki sınırını aşmış, Dubrovnik'e ait Jupa'ya gelerek çeşitli zulümlerde bulunmuş ve Dubrovnik Limanı'nda satılan tuza dahi karışmaya başlamıştı. Dubrovnik idarecileri ile Ploçe'deki gümrük emini bunun üzerine Hersek sancakbeyi Selim Paşa'ya bu durumu arz etmiş ve ondan Mahmud Ağa'nın zulümlerini durdurmasını istemişlerdi. Selim Paşa Ston eminine gönderdiği buyruhduda Mahmud Ağa'yı yetkisini aşan işlere karışmaktan men etmiş, aksi takdirde sonuçlarına katlanacağına dair onu uyarmıştır.⁵⁹

1719 senesinde meydana gelen bir olaylar silsilesindeyse Ploçe ve Ston'da görev yapan emininin tanıklıkları bu defa Dubrovniklilerin aleyhineydi. Bar liman şehrinden Hüseyin isimli gemi kaptanı Bosna beylerbeyi Osman Paşa'ya yaptığı arzda Dubrovniklileri şikayet etmişti. Bu arzında adı geçen kaptan fırtınaya yakalanması sebebiyle Dubrovnik Limanı'na kadar sürüklendiğini, limana giriş izni istediğindeyse Dubrovnik beylerinin onun limana sığınmasına izin vermediklerini, hatta surlardan uyarı atışları yaptırarak uzaklaşmak zorunda bıraktıklarını ifade etmiştir. Hüseyin Kaptan'ın arzına göre kendisi bu olayın devamında kuzeye yönelmiş ve akabinde Ston Kalesi'ndeki Dubrovnikliler gemiyi zapt ederek yağmalamıştır. Kaptan arzını, Ploçe ve Ston emininleri ile daha birçok şahidin tanıklıklarıyla desteklemiştir. Bunun üzerine Bosna beylerbeyliğinden Trebin (Trebinje) muhafızına, Osman Bey'e ve Lubin (Ljubinja) kadısına gönderilen buyruhduda bu konuya vâkıf birinin çağrılarak mahkeme sürecinin başlatılması ve tahkikat yapılması emredilmişti. Hüseyin Kaptan'ın arzında ifade ettiği şikayetler doğru çıktığı takdirde gasp edilen malların ve eşyaların kendisine iade edilmesi, zararlarınınsa tazmin ettirilmesi salık verilmişti. Eğer Dubrovnikliler kaptanın hakkını vermekte ayak diretirse bunun Bosna Divanı'na bildirilmesi de buyruklar arasındaydı.⁶⁰

58 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 208.

59 DAD., DA., 7/2.2, *Bujuruldije*, br. 35 (25 Zi'l-ka'de 1102 / 20 Ağustos 1691).

60 DAD., DA., 7/2.2, *Bujuruldije*, br. 86 (22 Rebi'ü'l-âhir 1131 / 13 Mart 1719).

2.3.4. Eminin İstihbarat Sağlama İşlevi

Eminin Dubrovnik'teki varlığı ona Osmanlı idari makamlarıyla yazışması nedeniyle haber ve istihbarat sağlama vazifesini de yüklemektedir. Bu konuda birinci el kaynaklardaki bilgi eksikliği her ne kadar kendini göstermekteyse de bilhassa 16. yüzyılın son ve 17. yüzyılın ilk on senesi içerisinde Dubrovnik ile çevresinde meydana gelen bazı önemli gelişmelerin kayda geçmesi eminin söz konusu misyonunu daha belirgin hale getirmiştir. Nitekim onun şehirdeki varlığının Osmanlı merkezi idaresi için ne kadar stratejik olabileceği meydana gelen bazı olaylarda kendini göstermiştir.

Bahsi geçen dönemde ve özellikle uzun Osmanlı-Avusturya savaşları esnasında “Türklerin Balkanlardan çıkarılması” idealiyle üretilen projelerden bazıları Dubrovnik merkezli olarak pratiğe dökülmek istendi.⁶¹ Dubrovnik Cumhuriyeti'nin yönetici sınıfını meydana getiren aristokrat aileler içerisinde azınlıkta dahi olsa hemen her zaman Osmanlı karşıtı bir fraksiyon mevcuttu. Habsburgların destek ve himayelerinde Dubrovnik'e gizlice gelen Savoylu casuslar ve ajanlar bu fraksiyonun mensupları tarafından saklanmakta, onlara yardım ve yataklık yapılmaktaydı. Yine bu şekilde şehirde buldukları anlaşılabilir ve 1607 yılında Osmanlı eminine kendilerini “at taciri” olarak tanıtan iki casus, Osmanlı ülkesine girebilmeleri amacıyla payitahttan kendilerine berat çıkarılması için eminden referans olmasını istediler. Daha sonra emin bu kişilerin şehrin planını çıkardıklarını ve önemli yerleri işaretlediklerini fark etti.⁶² Hersek bölgesindeki casusların faaliyetleri hakkında haberdar olan emin bunların hallerinden şüphelendi ve Trebin beyiyle Nova yöneticilerini konu hakkında bilgilendirdi. İlerleyen zamanlarda birtakım casusların Hersek taraflarında üzerlerinde yeni çizilmiş haritalarla yakalanmaları eminin şüphelerini doğruladı. Neticede Cumhuriyet yetkililerinin de devreye girmesiyle bu girişimler daha ilk safhada açığa çıkarıldı ve Osmanlı karşıtı planlar ilerlemeden Dubrovnikli işbirlikçiler tutuklanarak proje çöktürüldü.⁶³ Muhakkak ki eminin bu olayda uyanık davranması ve çevredeki taşra idarecilerinin dikkatlerini bu meseleye çekmesi problemin çözümünde kritik bir rol oynamıştı.

3. Eminlerin Dubrovnik Lehine Bazı Faaliyetleri

3.1. Venedik Saldırı ve İşgallerinin Osmanlı Merkezine Bildirilmesi

Eminin Osmanlı-Dubrovnik ilişkilerindeki bir başka önemli rolüyse Venediklilerin 17. yüzyılın başlarından itibaren Dubrovnik Cumhuriyeti topraklarına yaptıkları saldırı ve işgalleri Osmanlı makamlarına rapor etmekte. Dubrovnik elçileri padişaha yaptıkları arz ve şikayetlerini

61 Trandafir G. Djuvara, *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)*, çev. Pulat Tacar, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2017, s. 129, 170.

62 Dubrovnik'in bahsi geçen krokisinin Torino Devlet Arşivi'nde muhafaza edildiği saptanmıştır. Bk. Archivio di Stato di Torino (AST), Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, *Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni*, Vol. V, fol. 242v-243; 244v-245.

63 Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, s. 74-77; Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija*, s. 13-14.

eminin Venedikliler aleyhindeki raporlarıyla destekledi ve böylece birçok defa Osmanlı'nın Dubrovnik üzerindeki himayesini harekete geçirdi. Venedik'in Adriyatik filosunun ilk mütevaciz teşebbüsü, Dubrovnik'e tabi olup 1602 yılında ahalisi ayaklanan Lastovo Adası'nı işgaliyle meydana geldi. Kıbrıs Savaşı'nın neticelendiği 1573 senesinden itibaren devam eden uzun barış dönemini ve o yıllarda Osmanlı'nın Avusturya ile savaşta olmasını fırsat bilen Venedik bu adayı 1606'ya kadar elinde tuttu. 1605'te I. Ahmed'in (1603-1617) Venedik doçuna Lastovo'yu boşaltması doğrultusundaki fermanına rağmen Venediklilerin adadan çekilmeleri ancak Avusturya ile savaşın bitmesinden sonra oldu.⁶⁴

Bu olaydan sonra Venedik'in Dubrovnik topraklarına düzenlediği taarruz ve işgaller 1615-1618 arasında meydana geldi. Bu saldırılarda Venedikliler Trsteno, Slano ve Koločep'te ağır tahribatlarda bulundu. Özellikle 1617'de Venedik gemilerinin Dubrovnik'in Gruj Limanı'na ve şehrin hemen karşısındaki Lokrum Adası'na çıkarma yaparak işgal etmelerine ise emin bizzat tanık oldu. Aynı senenin sonbaharında Venedik'in Dubrovnik'e ait olan topraklardan çekilmesini isteyen bir fermanla iltimat verildi ve sebep olunan tahribatlar için 30.000 gümüş tazminat belirlendi.⁶⁵ Fakat ilerleyen senelerde Serenissima'nın Dubrovnik sınırlarına tecavüzleri sürdü. 1630-1635 yılları arasında yeniden harekete geçen Venedikliler bu süre zarfında Lokrum, Molunat ile Suşac adalarını işgal etti. Venedik gemilerinin taarruzları Dubrovnik şehrinden görülebilmekte ve emin tarafından takip edilmekteydi. Dubrovnik elçilerinin İstanbul'daki diplomasi trafiklerinin sonucunda bu saldırıların bilançosu 40.000 gümüş olarak hesaplandı ve fatura Venedik Cumhuriyeti'ne kesildi.⁶⁶

18. yüzyılın ortalarında Dubrovnik'teki Osmanlı emini, Venedik'in Dubrovnik topraklarına karşı yeniden başlayan saldırıları karşısında arabulucu olmaya soyundu ve Osmanlı makamlarına gelişmeleri bildirdi. Bu rolünü oldukça ciddiye aldığı anlaşılan emin, Venediklilerin Lokrum Adası'nı işgal etmeleri üzerine bir sandalla buraya geçmeye ve amiralle görüşmeye karar verdi. Fakat Venedik topraklarının bombardımana başlaması esnasında vurularak bu teşebbüsünü hayatıyla ödedi. Muhtemelen bu olayın da tesiriyle Osmanlı merkezi konuya müdahil oldu ve

64 DAD., DA., 7/2.1, sv. 12, br. 551 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 18/1 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1013 / 30 Nisan – 9 Mayıs 1605). Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cihan Yemişçi, XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasi İlişkileri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2017, s. 146-153.

65 DAD., DA., 7/2.1, sv. 13, br. 643 (Evâil-i Zi'l-ka'de 1026 / 11 Ekim – 9 Kasım 1617); br. 646 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618); br. 648 ve defter kaydı: BOA., A.DVN.DVE.d., nr. 13/1, s. 145/693 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618); DAD., DA., 7/2.1, sv. 13, br. 642 (Evâil-i Zi'l-ka'de 1026 / 11 Ekim – 9 Kasım 1617); br. 645 ve defter sûretleri: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 145/694-696 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618); DAD., DA., 7/2.1, sv. 13, br. 650 (Evâil-i Rebi'ül-evvel 1027 / 26 Şubat – 7 Mart 1618); br. 651 (Evâil-i Rebi'ül-evvel 1027 / 26 Şubat – 7 Mart 1618); sv. 14, br. 691 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 192/852 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1027 / 29 Kasım – 8 Aralık 1618); Cihan Yemişçi, XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasi İlişkileri, s. 154-158.

66 DAD., DA., 7/2.1, sv. 18, br. 865 (Evâil-i Muharrem 1044 / 27 Haziran – 6 Temmuz 1634); br. 874 (Evâsıt Receb 1044 / 31 Aralık 1634 – 9 Ocak 1635); br. 875 (Evâhir-i Receb 1044 / 10-19 Ocak 1635); br. 876 (Evâil-i Şaban 1044 / 20-29 Ocak 1635); Cihan Yemişçi, XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasi İlişkileri, s. 158-164; Lovro Kunčević, "On the "Temerity" of Ragusans: Venetian-Ragusan Conflict in the Summer of 1630", *Dubrovnik Annals*, 25 (2021), s. 113-147.

Dubrovnik-Venedik ihtilafının çözümü için Bosna beylerbeyini hakem tayin etti. 1751-1754 arasında cereyan eden müzakerelerse Travnik Antlaşması'yla sonuçlandı.⁶⁷

3.2. Eminin Ticaret Kervanlarını Dubrovnik'e Çekme Gayretleri

Dubrovnik Cumhuriyeti'nin en önemli gelir kaynakları, tarafsız bir transit ticaret limanı ve antrepo olması nedeniyle elde ettiği gümrük, diğer vergiler ve liman gelirleriydi. Bu gelirler barış zamanlarında belli bir standart kâr aralığında seyredirdi. Fakat bilhassa Osmanlı-Venedik savaşlarının meydana geldiği dönemlerde Osmanlı'nın Serenissima'ya karşı uyguladığı ambargolar ve tüccarlarına ülkede ticareti yasaklaması sebebiyle Dubrovnik Limanı'nın gelirleri azamî artışlar göstermekteydi.⁶⁸ Ticaretin bu denli canlandığı Dubrovnik'te doğal olarak eminler de kendi hisselerine düşen paydan faydalanmaktaydı.

Kıbrıs Savaşı'nın bitmesinin ardından 1573'ten itibaren Osmanlı-Venedik ilişkilerinin tarihindeki en uzun barış dönemi başlamış oldu. Bu dönemin ticarî olarak en belirgin özellikleri, Osmanlı tebaası olan Boşnak tacirlerin Dubrovnikli meslektaşlarına karşı ciddi bir rakip olarak yükselmeleri, Dubrovniklilerin başlıca rakipleri olan Venediklilerle kurdukları iş birliklerinin ve aralarındaki ortaklıkların artması⁶⁹ ile bu karşılıklı menfaat ilişkilerinin 1590 yılında Split Limanı'nın Osmanlı-Venedik ortaklığında hizmete açılmasıyla taçlanmasıydı.⁷⁰ Tüm bu gelişmeler Dubrovnik tüccarına olduğu kadar Dubrovnik Limanı'nın ticaret hacmine de büyük darbe vurdu. Kısa zaman içerisinde Dubrovnik-Ancona ticaret güzergahı Split-Venedik limanları arasına kaydı⁷¹ ve Dubrovnik Limanı ciddi bir durgunlukla karşı karşıya kaldı.⁷²

Bu gelişmeler, Dubrovnik Limanı'ndaki ticaretten beslenen eminin gelirlerini de büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır. Bu durumun bir yansıması ise eminlerin Dubrovniklilerle ortaklaşa hareket ederek Split'e yönelen tüccar kervanlarını kimi zaman ikna yoluyla kimi zamansa zorla Dubrovnik'e yöneltme çabaları oldu. Başkentteki Venedik baylosunun meseleyi padişaha arz etmesi sonucunda söz konusu teşebbüslere kalkışan eminler görev yerlerinden uzaklaştırılarak cezalandırıldı. Fakat bu gibi uyarılar defalarca yapılmasına rağmen sorunun çözülmediği 1627 yılına ait bir fermandan anlaşılmaktadır. İbrahim adlı emin, beraberindeki Dubrovniklilerle

67 Vesna Miović-Perić, "Emin", s. 210-211.

68 Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 318.

69 Halil İnalçık *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 321-323; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, s. 132; S. M. Traljić, "Izvoz Bosanske Robe Preko Splitske Luke u XVIII Stoljeću", *Pomorski Zbornik*, 3, (1965), s. 809-825; Maria Pia Pedani, "The Ottoman Empire and the Gulf of Venice (15th-16th C.)", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri (18-22 Eylül 2000, Çeşme)*, TTK, Ankara 2004, s. 583.

70 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989, s. 189; Renzo Paci, "La Scala di Spalato e la Politica Veneziana in Adriatico", *Quaderni storici*, V/13(1), (1970), s. 63-64, 77; Maria Pia Pedani, *Doğu'nun Kapısı Venedik*, çev. G. K. Şahin, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 243.

71 Renzo Paci, "La Scala di Spalato e la Politica Veneziana in Adriatico", s. 77; Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş*, s. 82-84.

72 Robin Harris, *Dubrovnik*, s. 170; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı ve Etrafındaki Dünya*, s. 132-133. Dubrovnik ve Split limanları arasında cereyan eden rekabet hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cihan Yemişçi, "Split-Dubrovnik Rekabeti", s. 265-280.

birlikte Mostar'a kadar giderek Split'e doğru yola çıkacak bir Venedik ticaret kervanının güzergahını cebren Dubrovnik'e yöneltti. Bosna beylerbeyine gönderilen fermanla Emin İbrahim'e gereken cezanın verilmesi, kervanlar üzerinde baskı kurularak yollarından çevrilmelerinin önlenmesi ve tüccar kafilesinin ortaya çıkan zararlarının emin ile yanındaki Dubrovniklilere tazmin ettirilmesi emredildi.⁷³ Fakat yedi sene sonra benzer bir teşebbüsün başka bir emin tarafından tekrarlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁴ Buna benzer davranışların önüne geçilip geçilemediği hususunda arşiv kayıtları daha fazla bilgi sunmamaktadır. Ancak Dubrovnik'teki ticaret hacminden kendi hissesine düşen payı alan emin gibi daha pek çok aktörün, Osmanlı ile Venedik arasında patlak veren Girit Savaşı dolayısıyla Split Limanı'nın kapatıldığı 1645 yılına kadar büyük maddi zorluklara maruz kaldığına kuşku yoktur.

4. Dubrovnik'te Bazı Eminlerin Çıkardığı Sorunlar

Dubrovnik'te gümrük emini bulunmasının, iki devlet arasındaki ilişkilerin mikro seviyedeki resmî ve sivil prosedürlere, ayrıca Cumhuriyet sınırları dahilinde Osmanlılarla Dubrovnikliler arasında cereyan eden münasebetlere sağladığı olumlu katkılar yukarıda pek çok yönüyle ele alınmıştır. Öte taraftan Osmanlı'nın Dubrovnik'teki bu tek yerleşik memurunun ya da yardımcılarının her zaman yapıcı bir rol oynamadıkları ve bazılarının şehirde önemli birtakım problemlere yol açtıkları da arşiv kaynaklarında yer bulmuştur.

Ploçe'deki emin veya maiyetindekilerden kaynaklanan ve diğerlerine kıyasla nispeten daha sık rastlanan problem, yasak olmasına rağmen bazılarının Dubrovnik'te silahla dolaşmalarıdır. Bir hâkimiyet ve güç sembolü olan silah taşıma hususu, Osmanlı'nın Dubrovnik Cumhuriyeti'ni İslam hukukunun *dârü'l-ahd/dârü's-sulh* statüsü kapsamında kabul etmesi ve egemenlik haklarını tanıması dolayısıyla rıza göstermeyip men ettiği bir konuydu. Cumhuriyet kurumlarına tabi emniyet kuvvetleri, özelde Dubrovnik şehrinin genelde ise Cumhuriyet topraklarının güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Bunun dışında şehir devletinin sınırları dahilinde başkalarının silah taşınması yasaktı. Buna karşın Bosna ve Hersek'ten Ploçe'ye gönderilen eminler ve memurları arasında bu kurala riayet etmeyerek şehre silahlı girenler ve sorun çıkaranlar olmuştur. Osmanlı yönetimi kendi memurları tarafından gerçekleştirilen bu gibi yasa dışı eylemlerin Cumhuriyet idarecileri tarafından doğrudan başkente bildirilmesini istemekteydi. Sonuçta bu teşebbüsler aynı zamanda, şehir devletine ahidnâmeyle verilen *emân* güvencesine de aykırıydı. Dolayısıyla bu vukuatlar, Osmanlı padişahının Cumhuriyet'e verdiği emniyet garantisinin kendi memurları tarafından ihlali anlamına gelmekteydi.⁷⁵

Bahsi geçen meselenin kaynaklara yansıyan ilk örneği 1503 senesinde meydana geldi. Dubrovnik elçisi padişaha yaptığı arzda, Ploçe'de görevli eminlerle onların emrindeki adamlarının

73 BOA., *MAD.d.*, nr. 6004, s. 132 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1037 / 10-19 Kasım 1627).

74 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 18, br. 864 (Evâil-i Muharrem 1044 / 27 Haziran - 6 Temmuz 1634).

75 Bk. Ahidnâmeler.

şehrin sur içine silahlarıyla girdikleri, ahlaka aykırı hareketlerde buldukları, kadınları ve gençleri taciz ettikleri, hatta kaçırdıklarına dair şikayetlerini yöneltti. Bunun üzerine çıkan fermanla Dubrovnik idarecilerine bu meseleyi teftiş etmek üzere bir müfettişin görevlendirilerek Cumhuriyet'e gönderileceği bildirildi.⁷⁶ Fakat bu meselenin kolayca çözülemediği bir sonraki fermanın üç sene sonrasında ait olmasından anlaşılmaktadır. Belgeye göre Dubrovniklilerin dava açtıkları eminler ve adamları mahkemede Müslüman şahit bulunmasını şart koşmuşlar ve böylece gayrimüslim bir şehirde Müslüman bir tanığın olaylara şahit olmasının zorluğunu lehlerine kullanarak şer'î hukuka yaptıkları atıfla meseleyi zora sokmuşlardı. Bunun üzerine Osmanlı başkentinden gönderilen fermanla bu gibi şikayetlerin, Müslüman şahit bulunamadığı takdirde Nova veya diğer çevre kadınlara değil, doğrudan Divân-ı Hümâyûn'a yapılması gerektiği ve bu şekilde muhtemel istismarların önlenerek başkentten çıkacak fermanla sorunların çözüleceği belirtildi.⁷⁷ Yine de buna benzer olaylara nadiren de olsa ileriki yıllarda rastlanması sorunun genel olarak çözüme bağlandığını, fakat kesin olarak önüne geçilemediğini göstermektedir.⁷⁸

1643 yılında gümrük emini olan Süleyman'ın çıkardığı olay ise diğer örneklerle göre daha büyük çaplı olması münasebetiyle dikkate değerdir. Emin Süleyman, Banya nahiyesindeki Eflak taifesinden iki ila üç yüz kişi arasında insan toplayarak sebebi belgede belirtilmemiş bir isyan çıkardı. Başını Süleyman'ın çektiği grup Dubrovnik surlarının kapısı önüne geldi ve kapıyı taşıladı. Olaya müdahale etmeye gelen Dubrovnik şehrinin kaptanı Altun Kukuljeviç'e, şehrin muhafızlarının amiri olan Vukaşin'e, o sırada orada bulunan yeniçeriler kethüdası Koca'ya ve daha birçok Dubrovnikliye silahlarıyla saldırarak yaraladılar ve daha pek çok taşkınlıklarda bulundular. Ağır yaralandığı anlaşılan Kaptan Altun aldığı yaraların etkisiyle on altı gün sonra hayatını kaybetti. Bu saldırılar üzerine Dubrovnik knezi ve beyleri ilk etapta Nova kadısı Mevlana Mehmed'e başvurarak davacı oldular, olayı mahkemeye taşıyarak hüccet aldılar. Nova kadısı meseleyi Divân-ı Hümâyûn'a yazdığı mektupla bildirdi. Bosna beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya, Hersek sancakbeyine ve Nova kadısına gönderilen fermanlarda olayın dikkatlice teftiş edilmesi ve eğer olay anlatıldığı gibiyse başta Emin Süleyman olmak üzere suçluların cezalandırılmaları buyruldu.⁷⁹ Yine aynı tarihli bir başka fermanla ise Süleyman'ın yerine bir başkasının Ploç'e emin olarak atanması emredildi.⁸⁰

76 DAD., DA., 7/2.1, sv. 2, br. 69 (7 Zi'l-ka'de 908 / 4 Mayıs 1503).

77 "... Dubrovnikte emîn ve emînin yanında duran ademleri oğlanların ayardub fesâd idüb taleb eylediklerinde oğlanların ayardub ve esbâbların aldıklarına Müslümân şahid isteyüb Müslümân şahid mümkün olmayub ol ecilden envâ'-ı şenâât iderler oğlan ayardub ve esbâbların sirka eylediklerinden gayri aşikâre 'avrete ve oğlana yanaşub ve hisar içinde âlât-ı harble yürürler deyu mukaddemâ 'arz olunub anda olan emînin ademleri ve sâ'iri şenâât itdiklerinde veya 'avrete ve oğlana yanaşdıkdâ vukûğî üzre f'lâm eyleyesin emrle gönderilüb müfettiş ile teftiş itdirüb şöyle ki zikr olunan husûslara Müslümân şahidler bulunursa hoş ve eğer bulunmaz ise anda olan kimesnelerden ve gayriden kemâl-i mukayyed ile teftiş idüb ...". Bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 2, br. 81 (7 Zi'l-ka'de 911 / 1 Nisan 1506).

78 Benzer olayların daha ileriki yıllarda meydana gelmiş örnekleri için bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 14, br. 674 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 13/1, s. 164/753 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618); DAD., DA., 7/2.1, sv. 15, br. 739 ve defter sûreti: BOA., MAD.d., nr. 6004, s. 45/2 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1032 / 5-14 Ekim 1623).

79 DAD., DA., 7/2.1, sv. 20, br. 984 ve defter sûreti: BOA., A.DVNS.DVE.d., nr. 14/2, s. 162/312-313 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643).

80 Bosna beylerbeyine, defterdarına ve Nova kadısına gönderilen ferman için bk. DAD., DA., 7/2.1, sv. 20, br. 985 ve

Ploçe'deki eminin sebep olduğu ve İstanbul'a intikal eden bir başka olay ise 1560 senesinde meydana gelen gasp vakasıdır. Mahmud adlı emin, Nikşo isimli bir Dubrovnikli tacirin 122.340 akçesine zorla el koydu. Bunun üzerine tacir hakkını aramak amacıyla Bosna kadılıklarından birinde dava açtı. Başkentten Yenipazar ve Foça kadılarına gönderilen fermanla davanın hak ve adalet üzere görülmesi, tacir eğer iddialarında haklı ise parasının tam olarak emine tazmin ettirilmesi emredildi.⁸¹

1592 yılında Ploçe emininin başlattığı ve muhtemelen Bosna ricalinin emriyle gerçekleştirdiği bir hadiseden payitahtın da haberi oldu ve problemin halledilmesi neredeyse bir sene boyunca tarafları meşgul etti. Olay Hacı Hüseyin, Hacı Mahmud ve Ermeni Murad isimlerindeki üç zengin tacirin ölümleri üzerine metrukatin emin tarafından müsadere edilmesiyle meydana geldi. Metrukatları teslim almak için Dubrovnik'e gelen varislerin vekilleri, ölen şahısların mallarına ve paralarına eminin el koyarak Bosna defterdarının memurlarına teslim ettiği bilgisini aldılar. Buna gerekçe olarak emin, metrukatin hak sahibinin mirasçılar değil Osmanlı hazinesi olduğunu ifade etti. Delil olarak da Bosna beylerbeyi, defterdarı ve Nova kadısından alınmış buyruldu ve hüccetleri gösterdi.⁸² Ardından mirasçılar metrukatin Dubrovnik dışına çıkarılmamış olduğu haberini aldılar ve Dubrovnikli yetkililerle önce tartışmaya, sonrasındaysa kavgaya giriştiler. Dubrovniklilerin argümanı, bu meselede herhangi bir sorumlulukları ve kabahatleri olmadığı yönündeydi.⁸³ Emin, her ne kadar metrukatin Bosna'ya gönderildiği hakkındaki belgeleri göstererek onları ikna etmeye çalışmışsa da mirasçılar malların Bosna'ya ulaşmadığını ve kaybolduğunu savundu.⁸⁴ Ortada ciddi bir istismar olduğundan kuşkulanan Divân-ı Hümâyûn, davayı en üst mahkeme sıfatıyla üzerine aldı. İlerleyen aylarda Bosna ricalinin varislere zorluk çıkartmak maksadıyla bu mesele hakkındaki davaları çeşitli kadılıklara taşınması üzerine başdefterdar tüm bu davaların iptalini ve davanın İstanbul'da görülmesini emrettiği fermanı çıkarttı.⁸⁵ Başdefterdarın yazdırdığı fermana rağmen Bosna idarecilerinin meseleyi yokuşa sürüp kendi lehlerine çözebilmek amacıyla eyaletin Pojega gibi uzak sancaklarındaki kadılıklarda davalar açmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu fermanla ayrıca Bosna ricalinin metrukatı haksız yere müsadere ettiği kabul edilmekte ve ölen tacirlerin mallarının varislerine eksiksiz bir şekilde teslim edilmesi gerektiği hükme bağlanmaktadır.⁸⁶ Bu davanın meselenin başlangıcından bir seneye yakın bir süre sonra çözüme kavuştuğu da bir başka fermanla öğrenilmektedir.⁸⁷

defter süreti: BOA., *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 14/2, s. 163/314 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643).

81 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 5, br. 222 (Evâil-i Zî'l-ka'de 967 / 24 Temmuz – 2 Ağustos 1560).

82 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 8, br. 395 (10 Zî'l-ka'de 1000 / 18 Ağustos 1592).

83 Ölen şahısların varisleri Dubrovnikli yetkililerle yaşadıkları münakaşayı muhtemelen daha fazla ileri götürmüş olmalı ki bu konuda Dubrovniklilerin rencide edilmemeleri ve onların ellerinde – varsa – meseleye müdahil olmadıklarına dair belgelere itimat edilmesi doğrultusunda bir ferman gönderilmiştir. Bosna beylerbeyine ve kadılarına gönderilen ferman için bk. DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 8, br. 397 (Evâhir-i Zî'l-ka'de 1000 / 29 Ağustos – 7 Eylül 1592). İstanbul kadısına ve Rumeli kadılarına gönderilen ferman için bk. br. 398 (24 Zî'l-hicce 1000/ 1 Ekim 1592).

84 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 8, br. 396 (Evâsıt-ı Zî'l-ka'de 1000 / 19-28 Ağustos 1592).

85 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 8, br. 398 (24 Zî'l-hicce 1000/ 1 Ekim 1592).

86 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 8, br. 399 (Evâhir-i Muharrem 1001 / 28 Ekim – 6 Kasım 1592).

87 DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 9, br. 402 (14 Şevval 1001 / 14 Temmuz 1593).

1643 senesinde Bosna beylerbeyi Deli Hüseyin Paşa'nın Dubrovnik beylerine gönderdiği bir mektuptan ise Dubrovnik'te emin olan Süleyman'ın gümrük emânetinin işlerini doğru yürütmediği, Dubrovnik'e gelip giden yolcuları taciz ettiği ve türlü uygunsuz işler yaptığı öğrenilmektedir. Belgede ayrıntısı verilmeyen bu olumsuz hadiselerde Emin Süleyman muhtemelen usulsüzlükler ve yolsuzluklar yapmış ve bahsi geçen menfi hallerinden ötürü Dubrovnik'teki gümrük emânetinden azledilmiştir. Belgede ayrıca Dubrovnik'e yeni bir emin atandığının bilgisi verilmekte, Emin Süleyman'ın ona kurumun kayıtlarını eksiksiz olarak teslim etmesinin sağlanması istenmektedir.⁸⁸

Dubrovnik'in uluslararası bir ticaret merkezi ve limanı olmasının nimetlerinden eminler kadar, hizmetlerinde bulunan kâtipler de faydalanmaktaydı. 1603 senesinde Ploç'de eminin yanında kâtiplik yapan Osman adlı şahıs bir ek kazanç kapısı olarak Dubrovnik'te Osmanlı tebaası ve yabancı tüccar ile çeşitli para birimlerinin alım satımını yapmakta, böylece bir bakıma sarraflık icra etmekteydi. Bu ticarî faaliyetlerde Kâtip Osman'ın, para birimlerinin kur değerlerini düşük fiyattan hesaplayarak haddinden fazla kâr elde ettiği bir belgeden anlaşılmaktadır. Aynı teşebbüsü, tuz satışlarında Osmanlı hazinesinin hisse payını altın ve gümüşle ödemek için gelen Dubrovniklilere de uygulamaya çalışınca ipler kopmuş ve Cumhuriyet yetkilileri Osman'ı sınır dışına çıkarmıştır. Bunun üzerine İstanbul'dan Bosna defterdarına, Nova ve Lubin kadılarına gönderilen fermanla Ploç'de kâtiplik görevinin boş kalmaması için derhal bir atama yapılması emredilmiştir.⁸⁹

Sonuç

Dubrovnik, coğrafi konumu sayesinde tarih boyunca Adriyatik Denizi ile Balkanlar arasında geçiş sağlamış, limanı sayesinde de işlek bir transit ticaret merkezi olmuştur. Osmanlıların Balkanlarda hâkimiyet kurmalarına paralel olarak Dubrovnik ticarî aracılık rolünü sürdürmüş ve Osmanlı Balkanları ile İtalya arasında köprü olma vasfını pekiştirmiştir. Şehrin Osmanlı ülkesine giriş ve çıkış kapısı haline gelmesi, buraya bir gümrük noktası kurulmasını beraberinde getirmiştir. 1430 senesinde II. Murad'ın Dubrovnik elçilerine verdiği ahidnâmenin hemen ardından şehrin Ploç tarafında bir Osmanlı gümrüğü tesis edilmiş ve başına da bir gümrük emini atanmıştır. Bu tarihten itibaren Dubrovnikli, Osmanlı ve yabancı tüccarların Osmanlı ülkesine getirdikleri ya da götürdükleri ticarî metanın gümrük vergisi Ploç'deki emin tarafından toplanmıştır. 1521'de Dubrovniklilerin verdiği gümrüğün iltizama dönüştürülmesi nedeniyle emin bu vergi kalemini Cumhuriyet'in tacirlerinden toplamayı bırakmış, ancak diğer ülkelerin tüccarlarından tahsil etmeyi sürdürmüştür. Öte yandan eminin bir başka tahsilat kalemi, Dubrovnik'in Bosna ve Hersek'e ithal ettiği tuzdan elde ettiği kârın Osmanlı hazinesine ait payı idi. 1483 senesinden itibaren Nova'da, 1529'dan sonra ise Gabela'daki tuz satışlarından elde edilen gelirin yarı yarıya paylaşılması konusunda iki devlet arasında bir antlaşma yapılmıştı. Bu hisse

88 DAD., DA., 7/2.2, *Bujuruldije*, br. 2 (12 Receb 1053 / 26 Eylül 1643).

89 DAD., DA., 7/2.1, sv.11, br. 509 (11 Ramazan 1011 / 22 Şubat 1603).

bölüşümü 1559'da 1/3'e 2/3 oranında Dubrovnik'in lehine olacak yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştu. Dubrovnik'te bazen birden fazla "emin"ın bulunduğu da olurdu. Ploçede tuz, deri, balmumu ya da şaraptan toplanacak gümrüğün iltizamını alan mültezim/âmil(ler)in çalışmaya başlamalarıyla sayıları dörde kadar çıkabilmekteydi.

Dubrovnik Cumhuriyeti, Osmanlı'nın haraçgüzarı olan diğer ülkelerden farklı özel bir tabiiyet statüsüne sahipti. Tam bağımsızlığa oldukça yakın olan bu statüye bağılı olarak Osmanlılar Dubrovnik Cumhuriyeti'ni *dârü'l-ahd/dârü's-sulh* kapsamında değerlendirmiş ve egemenlik haklarına saygı göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı sultanının izni veya görevlendirmesi olmadan ve/veya Dubrovnik Cumhuriyeti rıza göstermeden ehl-i örf taifesinden hiç kimse sınırın ötesine geçemezdi. Bu bakımdan Ploçedeki gümrük emini, Dubrovnik'te devamlı surette ikame edilmiş olan tek Osmanlı görevlisiydi.

Osmanlıların Cumhuriyet'in topraklarında hiçbir zaman konsolosluk kurmaması, gümrük emininin Dubrovnik'te halihazırda bu görevleri fiilen ifa etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim, Dubrovnik'te cari olan formalitelerin ve prosedürlerin şehre gelen Osmanlı tebaasına uygulanmasında ihtiyaç duyulan aracılığı emin yapmaktaydı. Ayrıca Osmanlıların Dubrovnik'te dâhil olduğu mahkeme süreçlerindeki hukukî meselelerde yardımcı olması, gerektiğinde tercümanlık yapması, Osmanlı taşra idarecileriyle yazışması, hatta istihbarat sağlaması dahi yine eminden beklenen hizmetler arasındaydı. Bunların yanı sıra Venediklilerin Dubrovnik'e ve Cumhuriyet topraklarına taarruzları ya da daha basit olaylarda Dubrovnik için referans olacak bilgi raporları hazırlaması da Dubrovnikliler tarafından eminin yardımına başvuru konular arasındaydı.

Sonuç olarak, Dubrovnik'te daimî olarak mukim yegâne Osmanlı görevlisi olan gümrük eminin gümrük ve diğer vergileri toplamak, devletin tuz satışlarından payını tahsil etmek gibi iktisadî alandaki resmî ve aslî vazifelerinden çok daha fazla sorumlulukları olduğu görülmüştür. Dubrovnik'in Ploçe banliyösüne yerleştirilmiş olan gümrük emini, Avrupalı devletlerin diploması temayüllerinde tatbik edegeldikleri konsolosluk kurumunu resmen olmasa da fiilen hayata geçirmiş ve ilgili hizmetleri yerine getirmiştir. Bu hizmetler, şehre geçici veya kalıcı olarak gelmiş olan Osmanlı reayasının Cumhuriyet müesseseleriyle aralarındaki bürokratik işlerine yardımcı ve aracı olmak kadar mahkemede tanıklık ve bilirkişilik yapmak, hatta karantina süreçlerine nezaret etmeye varacak şekilde genişlemiştir. Ayrıca Dubrovnik çevresindeki Osmanlı taşra yönetimleriyle, hatta bazen payitaht ile de irtibatlı olan emin arızı ve istihbarî görevler de üstlenerek adeta adı konulmamış bir konsolosluk vazifesi yürütmüştür. Böylece Dubrovnik'in uluslararası ilişkilerdeki stratejik ve jeopolitik önemine binaen emin de Cumhuriyet içindeki kritik konumunu pekiştirmiş ve Cumhuriyet'in Napolyon'un işgaline uğrayarak nihayete erdiği 1806 senesine dek bu konumunu sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Torino Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Torino: AST.)

Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni:

Vol. V, fol. 242v-243; 244v-245.

Dubrovnik Devlet Arşivi (Državnog Arhiva u Dubrovniku: DAD)

a) *Diplomata et Acta* (DA.), *Acta Turcarum* (7/2.1), *Fermani*:

- sv. 1, br. 69 (7 Zi'l-ka'de 908 / 4 Mayıs 1483);
sv. 2, br. 81 (7 Zi'l-ka'de 911 / 1 Nisan 1506);
sv. 2, br. 86 (9 Zilhicce 915 / 20 Mart 1510);
sv. 3, br. 108 (29 Cemâziye'l-âhir 923 / 19 Temmuz 1517);
sv. 3, br. 115 (14 Şevval 927 / 17 Eylül 1521);
sv. 3, br. 117 (7 Safer 930 / 16 Aralık 1523);
sv. 3, br. 130 (24 Ramazan 935 / 1 Haziran 1529);
sv. 4, br. 186 (1 Rebi'ül-âhir 958 / 8 Nisan 1551);
sv. 5, br. 203 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 963 / 23 Mart – 1 Nisan 1556);
sv. 5, br. 215 (29 Cemaziyelevvel 966 / 9 Mart 1559);
sv. 5, br. 222 (Evâil-i Zi'l-ka'de 967 / 24 Temmuz – 2 Ağustos 1560);
sv. 6, br. 263 (15 Muharrem 975 / 22 Temmuz 1567);
sv. 6, br. 265 (Evâhir-i Rebi'ül-âhir 976 / 12-21 Ekim 1568);
sv. 8, br. 395 (10 Zi'l-ka'de 1000 / 18 Ağustos 1592);
sv. 8, br. 396 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1000 / 19-28 Ağustos 1592);
sv. 8, br. 397 (Evâhir-i Zi'l-ka'de 1000 / 29 Ağustos – 7 Eylül 1592);
sv. 8, br. 398 (24 Zi'l-hicce 1000/ 1 Ekim 1592);
sv. 8, br. 399 (Evâhir-i Muharrem 1001 / 28 Ekim – 6 Kasım 1592);
sv. 9, br. 402 (14 Şevval 1001 / 14 Temmuz 1593);
sv. 9, br. 431 (Evâil-i Zi'l-hicce 1003 / 7-16 Ağustos 1595);
sv. 9, br. 434 (Evâil-i Zi'l-hicce 1003 / 7-16 Ağustos 1595);
sv. 10, br. 466 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1005 / 26 Haziran – 5 Temmuz 1597);
sv. 11, br. 504 (28 Zi'l-ka'de 1010 / 20 Mayıs 1602);
sv. 11, br. 509 (11 Ramazan 1011 / 22 Şubat 1603);
sv. 11, br. 532 (Evâil-i Safer 1013 / 29 Haziran – 8 Temmuz 1604);
sv. 12, br. 551 (Evasıt-ı Zi'l-hicce 1013 / 30 Nisan – 9 Mayıs 1605);
sv. 13, br. 601 (17 Rebi'ül-âhir 1020 / 29 Haziran 1611);
sv. 13, br. 607 (Evâsıt-ı Ramazan 1020 / 17-26 Kasım 1611);
sv. 13, br. 642 (Evâil-i Zi'l-ka'de 1026 / 11 Ekim – 9 Kasım 1617);
sv. 13, br. 643 (Evâil-i Zi'l-ka'de 1026 / 11 Ekim – 9 Kasım 1617);
sv. 13, br. 645 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618);
sv. 13, br. 646 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618);
sv. 13, br. 648 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618);

- sv. 13, br. 650 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1027 / 26 Şubat – 7 Mart 1618);
sv. 14, br. 651 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1027 / 26 Şubat – 7 Mart 1618);
sv. 14, br. 665 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
sv. 14, br. 673 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
sv. 14, br. 674 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
sv. 14, br. 691 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1027 / 29 Kasım – 8 Aralık 1618);
sv. 15, br. 706 (tarıhsız);
sv. 15, br. 724 (16 Zi'l-ka'de 1032 / 11 Eylül 1623);
sv. 15, br. 726 (Evâsıt-ı Zi'l-ka'de 1032 / 6-15 Eylül 1623);
sv. 15, br. 735 (Evâhir-i Zi'l-ka'de 1032 / 16 Eylül – 25 Eylül 1623);
sv. 15, br. 739 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1032 / 5-14 Ekim 1623);
sv. 15, br. 740 (Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1032 / 6-15 Ekim 1623);
sv. 16, br. 791 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1036 / 20-29 Kasım 1626);
sv. 18, br. 864 (Evâil-i Muharrem 1044 / 27 Haziran – 6 Temmuz 1634);
sv. 18, br. 865 (Evâil-i Muharrem 1044 / 27 Haziran – 6 Temmuz 1634);
sv. 18, br. 874 (Evâsıt Receb 1044 / 31 Aralık 1634 – 9 Ocak 1635);
sv. 18, br. 875 (Evâhir-i Receb 1044 / 10-19 Ocak 1635);
sv. 18, br. 876 (Evâil-i Şaban 1044 / 20-29 Ocak 1635);
sv. 20, br. 951 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 28 Eylül – 7 Ekim 1640);
sv. 20, br. 984 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643);
sv. 20, br. 985 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643);
sv. 20, br. 993 (Evâhir-i Zi'l-hicce 1054 / 17-26 Şubat 1645);
sv. 20, br. 998-1000 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1055 / 5-14 Temmuz 1645);
sv. 21, br. 1003 (Evâil-i Şevvâl 1055 / 20-29 Kasım 1645);
sv. 22, br. 1026 (Evâsıt-ı Rebi'ü'l-âhir 1059 / 24 Nisan – 3 Mayıs 1649);
sv. 22, br. 1037 ve 1040 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649);
sv. 23, br. 1052 (Evâsıt-ı Receb 1059 / 21-30 Temmuz 1649);
sv. 23, br. 1066 (Evâil-i Ramazan 1059 / 8-17 Eylül 1649 ve kopyası: Evâhir-i Şa'ban 1059 / 29 Ağustos – 7 Eylül 1649);
sv. 23, br. 1072 (Evâhir-i Receb 1060 / 20-29 Temmuz 1650);
sv. 23, br. 1075 (Evâhir-i Ramazan 1060 / 26 Eylül 1650);
sv. 24, br. 1076 (20 Şevvâl 1060 / 16 Ekim 1650);
sv. 24, br. 1079 (Evâsıt-ı Muharrem 1061 / 14-13 Ocak 1651);
sv. 24, br. 1081-1083 (Evâsıt-ı Rebiülâhir 1061 / 3-12 Nisan 1651);
sv. 24, br. 1087-1089 (Evâsıt-ı Receb 1061 / 30 Haziran – 9 Temmuz 1651);
sv. 25, br. 1115 (Evâil-i Şaban 1064 / 17-26 Haziran 1654);
sv. 31, br. 1261 (20 Zilkade 1083 / 9 Mart 1673);
sv. 33, br. 1333 (2 Safer 1098 / 18 Aralık 1686);
sv. 33, br. 1340 (16 Zilkade 1101 / 21 Ağustos 1690).
- b) *Diplomata et Acta (DA.), Acta Turcarum (7/2.2), Bujuruldije:***
br. 2 (12 Receb 1053 / 26 Eylül 1643);

- br. 6 (19 Şabân 1060 / 17 Ağustos 1650);
br. 7 (2 Şevval 1060 / 28 Eylül 1650);
br. 35 (25 Zî'l-ka'de 1102 / 20 Ağustos 1691);
br. 38 (25 Ramazan 1112 / 5 Mart 1701);
br. 86 (22 Rebi'ül-âhir 1131 / 13 Mart 1719).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

1. Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A.DVNS.DVE.d.), nr. 13/1:

- s. 1/1 (Tarihsiz);
s. 5/1 (20 Cemâziye'l-evvel 1013 / 14 Ekim 1604);
s. 18/1 (Evasıt-ı Zî'l-hicce 1013 / 30 Nisan – 9 Mayıs 1605);
s. 84/412 (14 Ramazan 1020 / 21 Kasım 1611);
s. 145/693 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618);
s. 158/740 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
s. 145/694-696 (Evâsıt-ı Muharrem 1027 / 8-17 Ocak 1618);
s. 164/753 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
s. 167/763 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618);
s. 179/811 (9 Cemâziye'l-âhir 1020 / 19 Ağustos 1611);
s. 179/812-823 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1027 / 4 Haziran 1618);
s. 192/852 (Evâsıt-ı Zî'l-hicce 1027 / 29 Kasım – 8 Aralık 1618).

2. Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A.DVNS.DVE.d.), nr. 14/2:

- s. 7/10-12 (Evâil-i Rebi'ül-evvel 1041 / 27 Eylül – 5 Ekim 1631);
s. 8/13-14 (Evâhir-i Rebi'ül-evvel 1044 / 13-22 Eylül 1634);
s. 9-11/16 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 27 Eylül – 5 Ekim 1640);
s. 11/17-20 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 27 Eylül – 5 Ekim 1640);
s. 11/21-22 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 27 Eylül – 5 Ekim 1640);
s. 129/223 (Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1050 / 7-16 Eylül 1640);
s. 132/236 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 28 Eylül – 7 Ekim 1640);
s. 162/312 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643);
s. 162/313 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643);
s. 163/314 (Evâil-i Şaban 1053 / 15-24 Ekim 1643).

3. Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A.DVNS.DVE.d.), nr. 15/3:

- s. 6-7/ 2-10 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649);
s. 8/11 (Evâhir-i Zî'l-hicce 1061 / 4-13 Aralık 1651);
s. 8/12 (Evâsıt-ı Ramazan 1064 / 25 Temmuz – 3 Ağustos 1654);
s. 67/50 (Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649);
s. 117-119/171 (Evâhir-i Muharrem 1073 / 4-13 Eylül 1662);
s. 120-121/174 (Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1073 / 31 Aralık 1662 – 9 Ocak 1663).

4. Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), nr. 6004:

- s. 44/2 (Evâsıt-ı Zî'l-hicce 1032 / 6-15 Ekim 1623);
s. 45/2 (Evâsıt-ı Zî'l-hicce 1032 / 5-14 Ekim 1623);
s. 75/3 (14 Zî'l-ka'de 1032 / 9 Eylül 1623);

s. 77/3 (Evâsıt-ı Zî'l-ka'de 1032 / 6-15 Eylül 1623);
s. 93-94 (Evâsıt-ı Safer 1033 / 4-13 Aralık 1623) ve üç sûreti: (Evâil-i Zî'l-ka'de 1033 / 15-24 Ağustos 1624);
s. 132 (Evâil-i Rebi'ü'l-evvel 1037 / 10-19 Kasım 1627);

5. İbnü'l-Emin Tasnifi Belgeleri-Hariciye (İE. HR.):

nr. 198/2 (9 Rebi'ü'l-âhir 1044 / 2 Ekim 1634);
nr. 138 (26 Safer 1046 / 30 Temmuz 1636);
nr. 199/1 (13 Rebi'ü'l-evvel 1047 / 5 Ağustos 1637);
nr. 199/2 (29 Zilkade 1048 / 3 Nisan 1639);
nr. 173 (7 Rebi'ü'l-evvel 1091 / 7 Nisan 1680);
nr. 234/2 (19 Safer 1095 / 6 Şubat 1684).

6. Ali Emiri Tasnifi Belgeleri-IV. Mehmed Dönemi (SMMD. IV):

nr. 10554 (4 Cemâziye'l-âhir 1083 / 27 Eylül 1672);
nr. 93/10934 (27 Rebi'ü'l-evvel 1095 / 14 Mart 1684).

7. Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemî Evrakı (D. MMK.):

nr. 8/22699 (3 Şaban 992 / 10 Ağustos 1584).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Acıpinar, Mikail, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa, Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık (1453-1599)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.

Baće, Antun ve Ivan Viđen, "Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.)", *Prostor*, 21/2(46), (2013), s. 327-339.

Biegman, Nicolaas H., *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575-1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague, Paris 1967.

Bostan, İdris, *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019.

Bozić, Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. Veku*, Srpska Akademija Nauka, Belgrad 1952.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1. Cilt, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989.

Carter, Francis W., "The Commerce of the Dubrovnik Republic, 1500-1700", *The Economic History Review*, XXIV/3, (Ağustos, 1971), s. 370-394.

Dalsar, Fahri, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.in Dobrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede", *Tarih Vesikaları*, II/12, (1943), s. 410-414.

Djuvara, Trandafir G., *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)*, çev. Pulat Tacar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Elezović, Gliša, *Turski Spomenici*, I/1-2, Belgrad 1940-1952.

Emin, Nedim, *Dubrovnikli Tüccarların Balkanlar'daki Ticarî Faaliyetleri ve Organizasyonu (XVII. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ali Berktaş, 2. bs., Kitap Yayınları, İstanbul 2010.

Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Naklandi Zavod Matice Hrvatske (NZMH), Ljubljana 1980.

- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 7. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010. Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 154-158.
- Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2, (Ekim 1962 – Şubat 1963), s. 97-144.
- Harris, Robin, *Dubrovnik, A History*, SAQI, Londra 2003.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I (1300-1600), çev. Halil Berktaş, 2. bs., Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, 3. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Köse, Metin Ziya, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri, 1500-1600, Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler*, Giza Yayınları, İstanbul 2009.
- Krekić, Bariša, "Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century. Wirtschaftskraefte und Wirtschaftswege", *Mittelmeer und Kontinent: Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Nuremberg 1978, s. 257-271.
- Krekić, Bariša, "Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries", *The Dawn of Modern Banking*, Yale University Press, New Haven – Connecticut 1979, s. 241-254.
- Krekić, Bariša, "Dubrovnik's Participation in the War against Ottomans in 1443 and 1444", *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, Londra 1980, s. 1-17.
- Krekić, Bariša, "The Role of Jews in Dubrovnik (Thirteenth-Sixteenth Centuries)", *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, Londra, s. 257-271.
- Kunčević, Lovro, "On the "Temerity" of Ragusans: Venetian-Ragusan Conflict in the Summer of 1630", *Dubrovnik Annals*, 25 (2021), s. 113-147.
- Miović, Vesna, *Na Razmeđu, Osmansko-Dubrovačka Granica (1667-1806)*, Zavod za Povijesne Znanosti HAZU, Dubrovnik 1997.
- Miović-Perić, Vesna, "Emin na Pločama kao Predstavnik Osmanlija na Području Dubrovačke Republike", *Anali Dubrovnik*, 37, (1999), s. 205-215.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti (HAZU) Zavod za Povijesne Znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik 2003.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, Državnog Arhiva u Dubrovniku, Dubrovnik 2005.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u Spisima Namjesnika Bosanskog Ejaleta i Hercegovackog Sandžaka*, Državnog Arhiva u Dubrovniku, Dubrovnik 2008.
- Miović, Vesna, "Emin (Customs Officer) as Representative of the Ottoman Empire in the Republic of Dubrovnik", çev. Vesna Baće, *Dubrovnik Annals*, 7, (2003), s. 81-88.
- Paci, Renzo, "La Scala di Spalato e la Politica Veneziana in Adriatico", *Quaderni storici*. V/13(1), (1970), s. 48-105.
- Pedani, Maria Pia, "The Ottoman Empire and the Gulf of Venice (15th-16th C.)", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri (18-22 Eylül 2000, Çeşme)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 585-600.
- Pedani, Maria Pia, *Doğunun Kapısı Venedik*, çev. G. K. Şahin, Küre Yayınları, İstanbul 2015.
- Sahillioğlu, Halil, "Emîn", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 111-112.

- Őabanoviĉ, Hazım, “Dubrovnik Devlet Arşivindeki TŸrk Vesikaları”, ĉev. İsmail Eren, *Bulleten*, XXX/119, (1966), s. 391-437.
- Tralijiĉ, S. M., “Izvoz Bosanske Robe Preko Splitske Luke u XVIII Stoljeĉu”, *Pomorski Zbornik*, 3, (1965), s. 809-825.
- Truhelka, Ciro, “Dubrovnik Arşivi’nde TŸrk-Islav Vesikaları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1, (1956), s. 39-65.
- Turan, Şerafettin, “Dubrovnik”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, TŸrkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 542-544.
- YemiŐĉi, Cihan, *XVII. YŸzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasi İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ÿniversitesi TŸrkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- YemiŐĉi, Cihan, “XVI ve XVII. YŸzyıllarda Gabela Tuz Pazarı ile Bosna ve Hersek’in Tuz İhtiyacının Karşılanması”, *Pazar Kitabı*, ed. Emine GŸrsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 169-222.
- YemiŐĉi, Cihan, “Split Limanı’nın Uluslararası Ticarete Aĉılması ve Split-Dubrovnik Rekabeti (1590-1645)”, *Celal Bayar Ÿniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/1, (2021), s. 265-284.
- Zlataş, Zdenko. “Dubrovnik and Ottoman Balkans (1430-1808)”, *TŸrk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, I, ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal ĉelik ve Serkan Yazıcı, Sakarya Ÿniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sakarya 2013, s. 475-512.

TOPLUMA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER BAĞLAMINDA ANADOLU NOTLARI (I-II)

ANADOLU NOTLARI (I-II) IN THE CONTEXT OF THE CRITICISMS DIRECTED AT
SOCIETY

Ebru Özlem YILMAZ

Öz

Edebiyatın pek çok türünde eserler vermiş olan Reşat Nuri Güntekin, Cumhuriyet Dönemi'nin öne çıkan isimlerinden biridir. Roman, hikâye ve tiyatro gibi kurgusal eserlerinde Anadolu'ya ve Anadolu'nun sorunlarına sıklıkla değinen Güntekin'in tespitleri, bizzat kendi gözlemlerinin ürünüdür. Yazarın hem çocukluğunda hem de yetişkinlik döneminde Anadolu'da seyahat etme ve yaşama imkânı bulması onun Anadolu toplumu ile ilgili gerçekçi tespitler yapmasına ortam hazırlamıştır. Kimi kaynaklarda gezi yazısı kimi kaynaklarda deneme türü kapsamında değerlendirilen *Anadolu Notları* da yazarın müfettiş olarak gittiği Anadolu şehirlerindeki tecrübelerini, gözlemlerini ve eleştirilerini içeren yazılarından oluşmaktadır. Söz konusu yazılarda topluma yöneltilen eleştiriler cahillik, bencillik, çıkarıcılık, ikiyüzlülük gibi insan tutumlarıyla birlikte, kimi kurum ve otoritelerin kusurlu işleyişleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Metinlerde tahkiyevî bir üslup benimsemesinin yanında zaman zaman ironiye de başvuran yazar, özellikle Anadolu insanına yönelttiği eleştirilerde konuyu her yönüyle ele alarak eleştirisinin şiddetini dengelemeye çalışır. Öte yandan yazarın resmî kurumları eleştirirken daha keskin ve duygusallıktan uzak tespitler yaptığı görülmektedir. Bu durum, kendisi de bir devlet görevlisi olarak Anadolu'da bulunan yazarın hissettiği sorumluluk duygusuyla açıklanabilir. Bu çalışmada öncelikle Güntekin'in edebî kişiliğine kısaca değinilecek, *Anadolu Notları* hakkında genel bilgiler verildikten sonra buradaki yazılardan hareketle topluma yöneltilen eleştiriler tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*, kurgu-dışı metin, toplum, eleştiri

Abstract

Reşat Nuri Güntekin, a prolific author with many works on different genres of literature, is one of the most prominent figures of the Republican Period. He personally witnessed the problems of Anatolia, which he problematized as a theme in many of his fictional works such as his novels, stories and plays. The fact that the author lived and travelled in Anatolia as a child and in his later years allowed him to make these observations and draw realistic conclusions about Anatolian society. *Anadolu Notları*, which is classified as travel writing in some sources and as an essay in others, consists of Güntekin's writings on his experiences and observations in the Anatolian cities, where he visited as an inspector. The criticisms he directs at society focus on the ignorance, selfishness and hypocrisy of people as well as the improper functioning of some institutions and individuals. Adopting a narrative style in his texts, the author resorts to irony from time

* Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın / Türkiye, eincekar@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7347-3285

to time. He tries to balance the severity of his criticism, especially those directed at the Anatolian people, by dealing with the subject from all aspects. At the same time, it may be observed that the author draws rather sharp and non-emotional conclusions regarding the criticism of official institutions. This tone may be explained by the sense of responsibility felt by the author, whose visit to Anatolia served an official purpose. This study first provides general information about the literary personality of Güntekin and his *Anadolu Notları* followed by an assessment of his criticism directed at society.

Keywords: Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*, non-fictional text, society, criticism

Giriş

Roman, hikâye, tiyatro, eleştiri, makale gibi çeşitli türlerde metinler kaleme almış olan Reşat Nuri Güntekin (1889-1956)¹ Türk edebiyatının çok yönlü isimlerinden biridir. Tiyatro türü ile ilgilenmeye roman türünden önce başlasa da edebiyat çevrelerinde daha çok romancılığı ile ün kazanmıştır.² Birol Emil'e göre bir "cemiyet gözlemcisi" olan Güntekin³ II. Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarını görüp yaşamasının yanında Cumhuriyet'in ilanı sonrasındaki yeniliklere de şahitlik etmiştir.⁴ Ayrıca bu süreçteki tarihî, toplumsal ve siyasal olayların Türk toplumu üzerindeki etkilerine eserlerinde yer vermiş bir isimdir.⁵ Yazarın, İstanbullu olmasına rağmen askerî bir doktor olan babasının görevi sebebiyle küçük yaşlardan itibaren Anadolu'yu tanıma imkânı bulduğu bilinmektedir.⁶ Ayrıca 1913 yılında başladığı öğretmenlik mesleği ve 1927 sonrasında yürüttüğü maarif müfettişliği görevi vesilesiyle Anadolu'yu gezerek iyice gözlemlemiştir.⁷ Romanlarında özellikle Anadolu'nun ihmal edilmişliği ve aydınların Anadolu ile temasları üzerinde durur.⁸ Tiyatrolarında da toplumun içinde bulunduğu hızlı değişim sürecini ele alan yazar bir yandan yaşanan "değerler karmaşasına", diğer yandan halk-aydın, Anadolu-İstanbul çatışmalarına değinir.⁹

Güntekin'in roman, hikâye ve tiyatrolarında Anadolu'ya dair "kurgu içerisinde" aktardığı gözlemleri, kendi tecrübelerini derlediği *Anadolu Notları*'nda en gerçek hâliyle ortaya konmuştur.

- 1 Yazarın doğum tarihi ile ilgili bilgiler kaynaktan kaynağa farklılık göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu sorunun kaynağını etraflıca açıklayarak yazarın doğum tarihini belgelerle ortaya koyan M. Fatih Kanter'in kabulü esas alınmıştır. Bk. M. Fatih Kanter, *Ölümünün 50. Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin*, İnkılap Yayınları, Ankara 2006, s. 13-14, 107.
- 2 Olcay Öneroy, *Reşat Nuri Güntekin*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1991, s. 137.
- 3 Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 5.
- 4 Yakup Çelik, "Cumhuriyet Dönemi: Roman 1920-1960", *Türk Edebiyatı Tarihi-4*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 228.
- 5 Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 5.
- 6 Olcay Öneroy, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 11.
- 7 Murat Yalçın, "Reşat Nuri Güntekin", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi - I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 386.
- 8 Yakup Çelik, "Cumhuriyet Dönemi: Roman 1920-1960", *Türk Edebiyatı Tarihi-4*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 228.
- 9 Sevda Şener, "Cumhuriyet Dönemi-Tiyatro", *Türk Edebiyatı Tarihi-4*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 193.

Bu çalışmada yazarın topluma yönelttiği eleştiriler, kurgusal olmayan yazılarından oluşan *Anadolu Notları*'ndan hareketle ortaya konacaktır.

ANADOLU NOTLARI (I-II) HAKKINDA

Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*'nın “Yollarda” başlıklı ilk yazısında, ülke sınırları içerisinde çıktığı gelişigüzel seyahatler boyunca yer ve zaman kaydı gözetmeksizin notlar aldığını ve sonradan bunları kitaplaştırdığını aktarır.¹⁰ “Seyahat kitap ve makalesi yazmak, son senelerde bütün dünyada moda hâline gelmiştir. Ömrümde bir kere ben de kendimi modaya uydurarak bu notlardan bir yazı serisi çıkarmayı düşündüm.”¹¹ cümleleriyle de söz konusu notları kitaplaştırma gerekçesini açıklar.

Anadolu Notları, kaynaklarda ağırlıklı olarak seyahatname/gezi türü başlığı altında değerlendirilmekle birlikte,¹² kimi çalışmalarda gezi-hatıra¹³ ve deneme türü¹⁴ kapsamında incelenir. İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı* adlı kitabında edebiyat tarihini türlere göre tasnif ederek aktarıırken *Anadolu Notları*'na “Deneme ve Denemecilik” başlığı altında yer verir. Denemeyi kapsamı geniş ve yazarların rahat kullandığı bir tür olarak tarif eden Enginün fıkra ve sohbeti de deneme türü içinde değerlendirir.¹⁵ İlk cildi 1936'da, ikinci cildi 1966'da yayımlanan *Anadolu Notları*, Enginün'e göre “(...) insanı yerleşik düşüncelerinden şüpheye düşürür. Onları yeni baştan, farklı çevrelerdeki insan-çevre ilişkisi açısından düşünmeye sevk eder.”¹⁶ Ayrıca Enginün yazarın kurgusal metinlerinde görülen ironinin ve eleştirel bakış açısının bu metinlerde de bulunduğu altını çizer.¹⁷

İki ciltten oluşan *Anadolu Notları*'nda toplamda elli üç (53) adet yazı bulunmaktadır. Bunlardan yirmi sekizi (28) birinci ciltte, yirmi beşi (25) ikinci ciltte bulunur.¹⁸ Kitapta kronolojik bir düzen yerine konulara göre yapılan bir sıralama tercih edilmiştir. Birinci ciltte ulaşım, konaklama, kahvehaneler gibi konular, ikinci ciltte ise oteller, para fikri, Anadolu'daki eğlence yerleri vb. üzerinde durulmuştur.¹⁹

10 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2017, s. 11.

11 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 11.

12 Örneğin bk. Orhan Şaik Gökyay, “Türkçede Gezi Kitapları”, *Türk Dili Dergisi Gezi Özel Sayısı*, 258, (2018 [1973]), s. 466; Baki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies*, 4/1-I, (2009), s. 976; Salih Nurdağ, “Gezinin Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin Gezisi – Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Gezi”, *Hece Dergisi, Gezi Özel Sayısı*, (2011), s. 180; Mürsade Meryem Kılıç, *Yeni Türk Edebiyatında Gezi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2020, s. 48.

13 M. Fatih Kanter, *Ölümünün 50. Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin*, s. 31.

14 İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 429.

15 *Age.*, s. 429.

16 *Age.*, s. 429.

17 *Age.*, s. 429.

18 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 5-287.

19 Salih Nurdağ, “Gezinin Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin Gezisi – Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Gezi”, s. 180.

Olca Öner toy, Güntekin'in roman, hikâye ve tiyatro türünde ortaya koyduğu eserlerinin yanında Anadolu'yu ayrıntılı bir şekilde gözler önüne seren bu yazı dizisinin, yazarın topluma adanmış bir isim olarak öne çıkmasına ortam hazırladığını belirtir. Öner toy'a göre Güntekin'in toplum sorunlarını ve Anadolu'yu abartısız bir biçimde yansıtması yazarın gözlem ve değerlendirme yeteneğindeki gücünü ortaya koyar.²⁰

Reşat Nuri Güntekin'in *Anadolu Notları*'ndaki yazılarında eleştirel bir üslup dikkat çeker. "Bir Dost Tenkidine Cevap" başlıklı yazısında yazar, *Anadolu Notları*'nın ilk cildine dair bir iki tenkit bulunduğunu belirterek bunlara cevap verir. Bu tenkitlerden biri yazarın Anadolu'yu anlatırken takındığı eleştirel tavır üzerinde yoğunlaşır. Onu eleştiren kişi inkılaplarla ilerleyen, gelişip güzelleşen Anadolu'yu anlatırken bir yazarın görevinin söz konusu gelişmelerin zirve noktalarını işaret etmek olduğunu belirtir. Gençliği harekete geçirmek, ilerlemeyi hızlandırmak için bu tutum gerekliken Güntekin'i grafiğin "eskiyi, fenayı, sakat ve geriyi" gösteren çizgilerinde oyalanmasını gerekçe göstererek eleştirir. Güntekin ise bu eleştiriye değerlendirirken insanları sevmek gibi memleketi sevmenin tek bir şekli olmadığını, kendi sevgisinin sevdiği varlıkta kusur görmeye tahammül edemeyen bir sevgi şekli olduğunu belirtir.²¹ Böylelikle yazar, Anadolu'ya dair gözlemlerini aktarırken takındığı eleştirel tavrın da gerekçesini açıklamış olur. Kısaca, Öner toy'un da belirttiği gibi, görmezlikten gelmekle sorunların çözülemeyeceğinin bilinciyle hareket eder.²²

TOPLUMA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER BAĞLAMINDA ANADOLU NOTLARI (I-II)

Cehalet, Bencillik, Çıkarıcılık ve Kurnazlık Eleştirisi

Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*'ndaki yazılarında Anadolu toplumunu oluşturan insanların tutumlarına yönelik eleştirilerini yaşadığı olaylar üzerinden aktarır. Cehalet, kurnazlık, küçük hesaplar peşinde koşma, çıkarıcılık, bencillik, ihmalkârlık yazarın insanlarda en çok eleştirdiği tutumlardandır.

"Bir Ticaret Kervanı" başlıklı yazıda,²³ sıcak bir yaz gününde Konya Ereğlisi'nden Adana'ya eşek sırtında kayısı taşıyan köylüler yazarı hayrete düşürür. Yazar kamyonun, otomobilin uzakları daha da yakın kıldığı bir dönemde köylülerin bu mesafeyi eşekle, bu kadar kârsız bir ticaret için göze almalarına şaşırır. Burada köylülerin ticarete kârsız olan eski düzene yönelmelerini maddi imkânsızlıkla açıklamayan yazar bu konudaki cahilliğe işaret eder. Öte yandan yazının başlığındaki "ticaret kervanının" aslında iki köylü ve bir eşekten oluşması yazarın eleştirel

20 Olca Öner toy, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 140.

21 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 286-287.

22 Olca Öner toy, "Reşat Nuri Güntekin ve Anadolu", *Türkoloji Dergisi*, 6/1, (1974), s. 108.

23 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 13-16.

üslubunda benimsediği ironinin bir göstergesidir. Ayrıca köylülerin, bulunduğu yerin yabancı olduğunu anladıkları yazara çürümeye yüz tutmuş kayısıları ederinden çok daha uyguna satıyor görünmelerindeki kurnazlık da bu yazıda eleştirilen bir tutumdur. Yazar bu kurnazlığın farkında olarak, köylülerle hiç pazarlık yapmadan onların biçtiği fiyattan kayısıların hepsini satın alır. Üstelik köylülerin kendilerince belirledikleri yüksek fiyat da yazar için düşük sayılan bir meblağdır. Ancak köylü, pahalıya satın kâr ettiği mal konusunda müşterisinin gönlünü rahat ettirmek için o kadar dil döker ki yazar bu alışveriş için şu cümleyi kurar: “Yüz otuz, yahut yüz kırk kuruş sayılıp teslim-tesellüm muamelesi yapılır ve helâllaşırken kendimi birkaç yüz bin liralık mal almış bir tüccar sanıyordum.”²⁴ Söz konusu tutumuyla, yazarın Anadolu köylüsündeki kurnazlığı ve para düşkünlüğünü salt kötülüğe bağlamadığı, Anadolu insanının kurnazlık yapmayı istese de beceremediği iması sezilir. Nitekim yazar bu değerlendirmesini bir başka yazısında “Efendi Anadolu... Boşuna yorulma. Sen ahlâksızlığa karar verdiğin zaman da beceremeyeceksin.”²⁵ sözleriyle açıkça dile getirir. Yazarın burada olumsuzlukları eleştirirken bunu doğrudan dile getirmedeği söylenebilir. Tahkiyevî bir üslupla başından geçen olayı anlatırken eleştirdiği durumun, davranışın, tutumun sezilmesini bekler. Yani eleştirisini ironi ile bütünleştirerek örtük bir biçimde yapar.

“Trende” başlıklı yazıda²⁶ ise yine örtülü olarak yapılan bir bencillik eleştirisi vardır. Yataklı trende, vagonu yalnız başına kullanmak isteyen yolcular çeşitli hilelerle diğer yolcuları kandırır ve buldukları vagona başkasının girmesini engellemeye çalışır. Yazarın arkadaş çevresinden bile hastalık numarası yaparak vagonu yalnız başına kullanmaya çalışanlar bulunmaktadır. Burada yolcuların yalnızca kendilerini düşünerek hareket etmesi dolaylı olarak eleştirilir. Öte yandan yazar, türlü numaralara rağmen yabancıları vagondan atamayan yolcuların, bundan ümidi kesince karşısındakiyle ahbaplık yoluna gittiğini, yolculuk boyunca hoşça vakit geçirmenin yollarını aradığını belirtir:

Trende bir yabancı ile baş başa geçirilen bir yahut iki gecede uzun bir karılık, kocalık hayatının bütün safhaları vardır. Evvelâ birbirinden çekinen iki yabancı iken, sonra birbirinizin yanında çorabınızı, potininizi çıkarır, gömleğinizi değiştirir, pijama yahut entarinizi giyersiniz. Yiyeceğinizi beraber hazırlar, beraber yersiniz. (...) Yolculuğun başında boğazını sıkamak istediğimiz düşman, çok kere ayrılık dakikasında bir eski dosttur.²⁷

Görüldüğü gibi, trende geçirilen saatler boyunca bu yol arkadaşlığına alışan yolcuların başlangıçta iki yabancıken yakın ahbaba dönüşme süreçlerini aktaran yazar, insan psikolojisinin

24 *Age.*, s. 16.

25 *Age.*, s. 242.

26 *Age.*, s. 23-28.

27 *Age.*, s. 27-28.

değişkenliğini aktardığı noktada toplumsal eleştiriden psikolojik analiz çizgisine kayar. Bu durum eleştirinin yumuşatılmasına da ortam hazırlar.²⁸

“Sinekler” başlıklı yazıda ise²⁹ yazar gittiği şehirlerde yöre halkının sineklere çok aldırış etmeden yaşadıklarını gözlemler. Öte yandan, karasineklerin istilasının önüne geçmek için otoritelerce birtakım önlemler alınmaktadır. Belediyeler çarşı esnafını kapanlar kurmaya ve sinekleri gün boyu bu kapana hapsedmeye mecbur bırakmaktadır. Ancak, bütün gün bu mecburiyete uygun davranan esnaf, dükkânını kapatırken sinekleri salıverir. Esnaf sineklerin salıverilmesini kendi vicdanlarına kalan bir durum olarak kabul eder ve bu yaratıkların canını bağışlamakla sevap kazandığına inanır.³⁰ Oysa yazara göre, belediyeler sinek toplama işini küçük ölçekli bir para ödülüne bağlasa, esnaf bu salıverme işinden vazgeçecektir: “O zaman iş değişecek ve kapana sineklerle beraber ezkaza babaları da kaçmış olsa merhametli esnaf farkında olmadan belediyeye teslim edeceklerdir.”³¹ Gerçekte esnafı motive eden şey sineklere duydukları merhamet değil maddiyata olan düşkünlükleridir. Yazar bu varsayım üzerinden esnafın çıkarıcılığını ve ikiyüzlü tutumunu eleştirir.

“Patron Hoca” başlıklı yazıda³² oldukça mazlum görünümlü birinin kendi çıkarı söz konusu olduğunda nasıl zalimleşebildiği aktarılır.

Memnuniyetsiz ve Gözü Yükseklerde İnsan Tutumuna Yönelik Eleştiriler

Yazar, “Para 1 – Para” başlıklı yazısında³³ bir Anadolu şehrinde eski bir arkadaşına rastladığını anlatır. Yazarın bu arkadaşı mühendistir ve on sekiz yıldır bu şehirde yaşamaktadır. Yemekte kendisi gibi bir ilim ve fen adamının uzun yıllardır gurbette olduğundan yakınan mühendis yaşadığı hayattan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirir. Kendisinden “değersiz” kimselerin daha ihtişamlı hayatlar sürerken kendisinin “yarı aç sürünmesine” içerlediğini belirtir. Yazar hırs ve kıskançlık matemi içindeki bu arkadaşının bakış açısını ironik bir üslupla ele alır. Arkadaşının örneğinden hareketle, kendisinin de içinde bulunduğu münevverler grubunu yalnız yukarıya bakmaları yönünden eleştirir. “Para 2 – Münevverde Para Fikri” başlıklı metinde de sosyo-ekonomik düzey olarak orta hâlli ve üstü yaşam sürenlerin³⁴ sürekli yukarıya bakmaları ve buldukları hâlden şikâyetçi olmalarını şu sözlerle eleştirir:

28 Fethi Naci, Reşat Nuri'nin romancılığını değerlendirirken sevgi ve şefkat temalarının yazarın romanlarında ön plana çıktığını, bunların metinlerde iyilik etme ve dayanışma olarak somutlaştığını belirtir. Yazarın, romanlarında halkın değerlerine sahip çıkarken bürokratik konular başta olmak üzere toplumun aksayan yönlerini eleştirdiğini, halki ezenlere karşı halkın yanında yer aldığını aktarır (Bk. Fethi Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 3-5.) Kurgusal yazılarında böyle bir yaklaşım benimseyen yazarın kurgu dışı yazılarından oluşan *Anadolu Notları*'ndaki yaklaşımı da çok farklı değildir.

29 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 205-208.

30 *Age.*, s. 207-208.

31 *Age.*, s. 208.

32 *Age.*, s. 43-50.

33 *Age.*, s. 219-222.

34 *Age.*, s. 223-225.

Orta halli, hatta orta halliden de yüksek diyebileceğimiz insanlar arasında bir hâlden hoşnut olmıyanlar zümresi türemiştir. Buna âdeta bir salgın denebilir. Bir avuç akrep yüreklerinin içini durmadan didikliyor, zehire boğuyor. Gözler kendinden bir lira daha fazla kazanana karşı haset ve kinden büzülmüş, çehrelerde pazarda aldatılmış bir köylü çehresi uzunluğu... Türkiye'nin bu yeni dezanşante'leri yalnız yukarıda değil biraz da etraflarına bakacak olurlarsa, kendilerinin, memleketin umumî servetinden düşen payı öpüp başa koyacak vaziyette insanlar olduklarını bir türlü göremiyorlar.³⁵

Yazar “Para 7 – Devlet Düşkünleri” başlıklı yazısında³⁶ ise köylünün ve devlet çalışanlarının para konusuna bakışındaki farklılıkları birkaç örnek üzerinden açıklar. Genel olarak köylünün azıcık bir kazançla dahi geçindiğini, kenara para koyduğunu ve etrafına yardım ettiğini; uyanıklık yapmaya çalıştığında dahi yapamadığını tespit eder. Köylünün zihnindeki para fikriyle bir şehirlinin ya da devlet çalışanının para fikrinin farklı olduğunu birkaç örnek üzerinden değerlendirir. Köylü, açken bile etrafındakilere tok görünmeye çalışır. Bu konuda gururuna ayak uydurur. Öte yandan yazar, devlet çalışanlarının en rahat imkânlarla sahip oldukları hâlde daha fazlasına tamah etmelerini ve gözü yüksekte tavrılarını sert bir şekilde eleştirir, bu durumu “zelil bir dilencilik” olarak niteler.

Yoksulluk ve Aşırı Kanaatkârlık Eleştirisi

“Kamyon” başlıklı yazıda³⁷ Anadolu’da kamyonların yük taşımacılığının yanında seyahat amaçlı kullanıldığına değinen yazar kamyonlardaki kalabalık yolculukları esprili ve ironik bir dille anlatır. Yolcuların kanaatkâr bir tavırla hiç itiraz etmemesi de bu durumun süreklilik kazanmasında etkilidir. Yazara göre “(...) mihneti kendine zevk etmiş peygamber ahlaklı Anadolu fakiri”,³⁸ şoförün daha fazla kâr etmek için haddinden fazla yolcu almasını yadırgamaz, “Allah bunu aratmasın”³⁹ diye düşünür; üç beş günde gideceği yolu sıkışık da olsa kamyonda gitmeye razı olur. Anadolu insanını İstanbul’da yaşayanlarla kıyaslayan yazar onları büyük şehir insanına göre sabırlı ve verici bulur. Halkın bu fedakâr tavrında aşırıya kaçtığını ise kendisine yer açmaya çalışan insanla ilgili şu satırlarında dile getirir: “Yanımda yer açmaya çalışırken gösterdiği gayrete, güler yüze bakılırsa hattâ bundan zevk, kendini daima ihmal etmiş, hayatını başkalarının saadeti için harcamaya alışmış bir insanın zevkini de duyuyor.”⁴⁰ Yazar bir yandan Anadolu insanının sabırlı duruşunu onun bir erdemi gibi aktarırken halkın fedakâr tavrından yararlanan kamyoncuların kâr etmek için taşıma usulüne uygun davranmamalarını, sürekli

35 *Age.*, s. 225.

36 *Age.*, s. 243-246.

37 *Age.*, s. 33-35.

38 *Age.*, s. 35.

39 *Age.*, s. 35.

40 *Age.*, s. 36.

fedakârlık yapmaya alışan halkın her sıkıntıyı kabullenmesini, bu kanaatkâr ve sabırlı tavra sebep olan şartları ince ince eleştirir.

Kanaatkârlık, bir başka yazıda aşırı yoksulluğun tetiklediği bir kavram olarak görülür. “Para 3 – Köylüde Para Fikri” başlıklı yazıda⁴¹ Anadolu’daki yoksulluğun köylüdeki para fikrini şekillendirdiğine değinilmektedir. Yoksul bir yaşam süren köylü bazen çok az miktarda parayı ya da eşyayı zenginlik işareti olarak kabul etmektedir. Yazar burada şahit olduğu veya duyduğu birtakım olayları aktarır ve dolaylı olarak yoksulluk eleştirisi yapar. “Para 4 – Köylüde Para Fikri” başlıklı yazıda⁴² aktarılan örnekte ise köylü, aşırı kanaatkârlığı bir davranış kalıbı hâline getirmiştir: Yolculuk için parası denkleşe bile parasından tasarruf etmek ister ve uzak mesafeleri yürüyerek gitmeyi göze alır.

“Para 5 – Köylüde Para Fikri” başlıklı yazıda,⁴³ yazar emek ve vakit gerektiren işlerin Anadolu köylüsünün nazarında önem teşkil etmeyen, iyilik için yapılan şeyler olduğunu gözlemler. Metinde bu hususu dile getiren yazar köylünün para mevzuuna önem verdiğini de belirtir. İş cebinden para çıkmasına gelince yazarın deyiimiyle “(...) meşhur ‘para isteme benden, buz gibi soğurum senden’ sırrı aşikâr olur.”⁴⁴ Fakat yazar bu para düşkünlüğünü “hasislik” olarak nitelendirmekten kaçınır ve eleştirisinin dozunu hafifletmek için bu durumu birtakım gerekçelere bağlamayı tercih eder: “Hakikat tasavvurlarımızdan çok daha basittir. Anadolu’nun paraya verdiği kıymet onu aslanın ağzından almak için çektiği korkunç zahmetin bir reaksiyonudur; fazla tahrik olmuş sinirlerin bir hırsıdır.”⁴⁵ Bu noktada yazarın tutumu, bir durumu doğrudan eleştirmektense o durumun içinde yer aldığı bir olayı aktararak gözler önüne sermek ve okuyucudan bununla ilgili eleştirel bir çıkarımda bulunmasını beklemek yönündedir. Eleştirisinin dozunun fazla olduğunu düşündüğü noktalarda yazar istenmeyen davranışı psikolojik ve sosyal gerekçelerle açıklamayı tercih eder. Nitekim bu yazıda yazar, Anadolu insanının paraya düşkünlüğünü cimrilik ile değil parayı en gerekli ihtiyacına harcama isteğiyle açıklar ve şöyle der: “Anadolu’lu hasis değil sadece taş ve kayadan koparırcasına güçlkle ele geçirdiği birkaç parayı ucu ucuna getirmek gayretiyle yanan bir fakirdir.”⁴⁶

Okuma Oranının Düşük Olmasının Sebeplerine Yönelik Eleştiri

“Anadolu’da Gazete, Kitap” başlıklı yazıda⁴⁷ yazar, ülkede gazete ve kitap okuma oranının düşük olmasını sağlam bir yayın kurumunun eksikliğine bağlar. Son dönemde yapılan bir basın kurultayında bu problemin anlaşılması ve buna yönelik bir teşkilatın kurulacak olması

41 Age., s. 227-230.

42 Age., s. 231-233.

43 Age., s. 235-238.

44 Age., s. 236.

45 Age., s. 237.

46 Age., s. 238.

47 Age., s. 51-56.

yazarı ümitlendirse de halktaki okuma oranını artırmak için satıcıların, okurun dikkatini çekecek birtakım stratejilere başvurması gerektiğini düşünür. Bunun yanında, Anadolu'daki okuma oranlarının düşük olmasında satış teşkilatlarının payı vardır. Yazar gözlemlediği birkaç örnekle bu sorunu açıklar: Afyon'a seyahat ettiği bir tren yolculuğunda, yazarın yanında getirdiği yeni bir romanı ödünç alıp okumaya başlayan bir mühendis bu romanı ondan parası mukabilinde ister. Mühendis, gittiği yerde bu kitabı bulmanın çok mümkün olmamasını gerekçe gösterir. Oysa o, dağ başında herhangi bir köye değil Konya'ya gitmektedir. Konya gibi bir şehirde yeni bir romanın kolay bulunamaması ya da romanı İstanbul'dan getirtmenin zor olması yazara göre bir sorundur. Bir başka örnekte de Adana'da bulunan yazar, satıcıların daha fazla kâr etmek uğruna gazete okuma oranlarının düşmesine sebep olduğunu gözlemlemiştir. Gazeteleri dağıtıcılara vermek yerine müşterilerin dükkâna gelmesini sağlayan satıcılar, gazeteyle birlikte satın alınan başka ürünlerden kâr ederler. Oysa en tiryaki okur bile, gazeteyi ayağına getiren dağıtıcıdan almak yerine dükkâna kadar giderek satın almayı bir süre sonra zahmetli bulur ve düzenli okuma alışkanlığını kaybeder.

Bir diğer örnek ise şöyledir: Büyük bir vilayette bir kitapçıda bulunan yazar kitapçıyla girdiği sohbette onun sabun, şeker vb. satan bir esnaf gibi hareket ettiğini görür. Elindeki kitapları satmadan yenisini getirmeyeceğini söyleyen satıcı bu zihniyetle okurların yeni kitaplara erişimine engel olur. Yazar "İşte Anadolu'da kitap ve gazete satışı bu kadar bozuktur ve bu kadar cahil insanların elindedir."⁴⁸ tespitiyle kızgınlığını dile getirir. Kısaca yazar okuma oranının düşük olması konusundaki rahatsızlığını aktarırken bunda payı olan kişileri, kurumları da açık bir biçimde eleştirir. Küçük hesaplar peşinde koşan, kitap ve gazeteleri herhangi bir ticaret ürünü ile aynı seviyede gören, yalnızca maddi kazancının peşinde olan cahil satıcılar Anadolu'daki okuma oranının düşük olmasının temel sebebidir.

Otel İşletmelerindeki Problemlere Yönelik Eleştiriler

Otel işletmelerini önemli bir sorun olarak ele alan yazar barınma, ısınma, temizlik, doluluk oranı gibi problemlere değinir.⁴⁹ *Anadolu Notları*'nın birinci cildinde "Otel" başlıklı bir yazı⁵⁰ ve ikinci cildinde "Otellerde" başlıklı beş ayrı yazı kaleme alır.⁵¹

"Otel" başlıklı yazıda⁵² Anadolu'nun büyük bir şehrinde kışın konaklanan modern bir otelde bile ısınmanın bir problem olması sorunu üzerinde durulur. "Otellerde 1 – Yatak Çarşafı" başlıklı yazıda⁵³ Anadolu'daki otellerde temiz çarşafly yatak bulabilmenin zorluğu konusuna

48 Age., s. 56.

49 Olcay ÖnerToy, *Reşat Nuri Güntekin*, s. 116-117.

50 Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, s. 57-63.

51 Age., s. 175-199.

52 Age., s. 57-63.

53 Age., s. 175-178.

değınilir. “Otellerde 2 – Varlık İçinde Yokluk” başlıklı yazıda⁵⁴ yazar gittiği şehirlerde, en iyisi olduğu söylenerek tavsiye edilen otellerin bile tesisat, ısınma, sıcak su problemleri olduğunu belirtir. Bir başka şehirde de Evkaf İdaresi tarafından inşa edilen lüks otelin masraflarını karşılayacak kiracı şişletmecilerin bulunamaması, belediyenin yatak ücretlerine sınır koyması gibi engeller otelin şiştilebilmesinin önüne geçer. “Otellerde 3 – Bekr Memurlar Suikasti” yazısında,⁵⁵ seyahat ettiği şehirlerde barınma problemi yaşadığına değinen yazar bazen de gittiği bir otelde kalacak oda bulamaz. Bazı vilayetlerdeki otellerin göze hoş görünüp gün içinde kısa süreli vakit geçirmeye uygun olduğunu belirten yazar bu otellerin asıl işlevlerini yerine getirme (barınma ihtiyaını karşılama) konusunda yetersiz kalmasını esprili bir dille eleştirir:

Evet vilayetlerimizin bir kısmında inci gibi oteller meydana gelmiştir. Onları günün münasip bir saatinde gezip seyredebilirsiniz; gazinosunda bir kahve veya çay imeniz daima mümkündür. Fakat ilerinde yatmağa kalkarsanız bunu bu gece de, yarın gece de, bu hafta ve gelecek sene de mit etmeyin.⁵⁶

şehirde yarı resm kurum durumundaki bu otellere uygun fiyat konması, düzgün bir ev bulamayan memurların sürekli pansiyonerler olarak buralarda oda kiralamalarının nn açmaktadır. Bu durum da şişletmecilerin içine geldiğinden otellere birkaç günlüğüne kalmaya gelen müşteriler yer bulamaz. Yazının başlığı da değinilen sorunu ironik bir biçimde ifade eder. Buradaki sorumluluğun belediyelerde olduğunu belirten yazar durumu sorguladıktan sonra bu kurumların da yetkilerinin sınırlı olduğunu belirtir. nk belediyeler pansiyonerlere konaklama sınırı koysa bile becayiş usulüyle bu nizamların geiştirilebileceği bellidir.⁵⁷

Bir başka örnekte yazar, modern oteli bulunmayan şehir ya da kasabalarda eski tip misafirhanelerin birinci mevki ve ikinci mevki usulünü uyguladığına değinir. Temizliğine ve döşemesine daha çok zen gösterilen birinci mevki de hatırlı müşteriler kalır. Bu sistem aynı zamanda, belediyelerin, ara sıra gelen bu önemli müşterileri mağdur etmeme çabasının bir ürünüdür. Yazar, modern oteli bulunan şehirlerde eski tip misafirhanelerin kendilerince aldığı önlemlerden de bahseder. nk bu misafirhaneler konfor bakımından modern otellerle mücadele edemez. Belediyenin bu modern otelleri açmasıyla “kibar müşterileri” elinden alınan misafirhaneler, ancak ucuzluğa gitmek yoluyla onlarla rekabet edebilirler.⁵⁸ Yazar bu örneklerle otellerin ve misafirhanelerin barınma ve temizlik konusundaki yetersizliklerine değinirken bunda sorumluluğu olan yetkili kişileri ve kurumları eleştirir. Ancak bunu yaparken şikyet ettiği konuya bütün yönlerinden bakmayı ihmal etmez.

54 Age., s. 179-183.

55 Age., s. 185-188.

56 Age., s. 187.

57 Age., s. 187-188.

58 Age., s. 188.

“Otelde 4 – Yalnız Oda Davası” başlıklı yazıda⁵⁹ ise bazı müşterilerin otellerde bir odayı tek başına kullanmak isteğine değinen yazar Anadolu’daki otelcilerin ve müşterilerin bu türden isteklere anlam veremediğini çeşitli örneklerden hareketle açıklar. Bu insanlara göre otel umumî bir yerdir ve parasını ödeyen biri istediği yerde yatar. Yazar, kendisinden de yola çıkarak, otelde yalnız kalma ihtiyacında olan insanın gerekçesini şöyle açıklar:

Hakikat şu ki bazı insanların yattıkları yerde kendi kendine kalmak ihtiyacını anlamıyorlar. Yabancıların gözü önünde soyunmak, çoraplarını ve şayet varsa takma dişlerini çıkararak yatağa girmek ve medenî hayat icaplarının çehrelere taktığı maskeyi çıkararak surat uzun, ağız açık ve yuvarlak gözler kaymış horlaya horlaya uyumak onlara gayet tabii ve kolay görünüyor. Alışsak biz de yapacaktık elbette.⁶⁰

Bir başka örnekte de bazı müşterilerin kalabalıktan hoşlandığı ve yalnız uyumaya karşı olduğu anlatılır. Bu durumu da anladığını açıklayan yazar “İkisi de alışkanlık davası...”⁶¹ diyerek konuyu farklı görüşler açısından ele almış olur. Bu örneklerden hareketle, yazarın rahatsızlık duyduğu bir konuyu sert ifadelerle eleştirmekten kaçındığı, konuyu tüm cepheleriyle ele alarak eleştirisini konunun tüm taraflarına yaydığı ve böylelikle eleştirisinin dozunu hafiflettiği görülür.

Oteller dışında yazar, bazı esnaf işletmelerinin uygulamalarına da eleştirel bakmaktadır. Örneğin yukarda daha önce değinilen “Sinekler” başlıklı yazıda⁶² Anadolu’nun kimi yörelerindeki sinek istilası problemi üzerinde durulur. Bu istila problemi ile mücadele oldukça zorlu ve maliyetlidir. Böylesi bir zorluğu ve maliyeti göze almaktansa belediyeler çarşı esnafını kapanlar kurmaya ve sinekleri gün boyu bu kapana hapsedmeye mecbur bırakır. Esnafın buradaki amacı tam olarak anlamaması ve günün sonunda kapandaki sinekleri salıvermesi istila probleminin çözümsüz kalmasına sebep olur.

İltimas Talebi ve Resmî İşleyiş ile İlgili Birtakım Eleştiriler

“İstasyonda” başlıklı metinde⁶³ yazar, beklediği istasyonlardan birinde aynı gün içerisinde iki iltimas talebi ile karşılaşır. Birinde, yaptığı hata yüzünden İstanbul’daki görevinden uzaklaştırılarak Anadolu’ya gönderilen istasyon şefi İstanbul’a geri dönmek için, diğesinde karısını hastaneye götüren bir köylü hastanede iyi muamele görmek için tavsiye mektubu ister. Yazar bu taleplere mesafeli dursa da resmî kurumların işleyişindeki aksaklıklara değinir. Kısa sürede sonuçlanmayan ve hasta bir ihtiyarı üç beş senedir mahkemelere sürükleyen dava ve uzun süren mahkeme süreçlerini eleştirir.⁶⁴ İnsanların iltimas taleplerini değerlendirirken onların

59 Age., s. 188-193.

60 Age., s. 191.

61 Age., s. 193.

62 Age., s. 207-208.

63 Age., s. 17-22.

64 Age., s. 21-22.

devlet kurumlarına ve kurumların işleyişine olan inançsızlığı ile yüzleşen yazar şu cümleleri kurar: “Bir istasyonda memleketin en acı derdiyle yüz yüzeyim: Memura inanmamak, vazife ve insanlık denen şeye inanmamak.”⁶⁵

Yazarın resmî işleyişle ilgili başka sorunlara da değindiği görülmektedir: “Su” başlıklı yazıda⁶⁶ yazın göreve gittiği bir şehirde yazar, halkın düzenli olarak tifo ve dizanteri salgınıyla mücadele ettiğini öğrenir. Burada, lağımın içme suyuna karışması hastalıklara sebep olmaktadır. Temiz su kaynağı şehre sadece birkaç saat uzaklıkta olmasına rağmen parasızlığı bahane gösteren yetkili kişiler bu konuda icraata geçmezler. Şehre pek çok bina, yol, eğlence mekânı için harcama yapıldığını gören yazar içme suyu konusunda ihmalkâr davranılmasının bir zihniyet problemi olduğunu belirtir. Temiz suyu temel ihtiyaç olarak görmeyen ve hastalıkların çoğalmasına sebep olan belediye ve vilayet meclisi azaları gibi yetkili kişileri zihniyetlerinden dolayı eleştirir.

“Daha Dün” başlıklı yazıda da⁶⁷ il merkezine çok yakın yerlerde ulaşım imkânlarının yeterli olmadığı, en ufak bir yağmurda büyük ulaşım engelleriyle karşılaşıldığının altı çizilir.

Şehirli Kesimin Bakış Açısı ile İlgili Eleştiriler

“Bizde İlk Resimli Röportaj” başlıklı yazıda⁶⁸ kırk sene evvelki röportajları ve seyahat yazılarını değerlendiren yazar, İstanbulluların Yakacık ve Bursa gibi en yakın yerleri bile sırf İstanbul dışında olduğu için âdeta birer gurbet olarak gören bakış açısını şu sözlerle eleştirir: “Bursa, o zaman İstanbul’da bir daireye kayırlanamamış bazı kimsesiz ve talihsiz memurların; dostları, akrabaları ile helâllaşarak ve denizler, dağlar aşarak gittikleri bir sürgün yeri...”⁶⁹ Kırk sene öncesinin İstanbullularıyla yazıyı kaleme aldığı dönemin insanlarını kıyaslayan yazar, memleketi gezerek görerek tanıma imkânı veren yeni hayat tarzından dolayı insanların memleketi soyut bir kavram gibi algılamayı bıraktığını söyler. Kısaca, Cumhuriyet’in öncesindeki ve sonrasındaki bakış açılarının kıyaslandığı bu yazıda eski dönemdeki İstanbulluların memlekete dair algıları ve bakış açıları eleştirilmiş olur.

Küçük bir kasabada rastgele girdiği bir kahvede “Kahveler I” yazısını⁷⁰ kaleme alan yazar, Anadolu’yu gezenlerin kahvehanelerden şikâyet etmesini değerlendirir: Şikâyet edenler için kahvehanelerinin sayısının fazlalığı, kahvede oturanların tembellik, dedikodu, kavga gibi istenmeyen tutum ve eylemleri rahatsızlık konusudur. Yazar etrafını gözlemleyerek buraya gelen insanları ve onların neler yaptığını betimler. Büyük şehirlerde sinema matinelere gidilen saatler kasaba gibi yerlerde akşamın çöktüğü, yemeğin yendiği, dükkânların kapandığı saatlerdir.

65 Age., s. 22.

66 Age., s. 65-70.

67 Age., s. 210.

68 Age., s. 119-121.

69 Age., s. 121.

70 Age., s. 147-151.

Kahvede oturup gözlem yapan yazarın etrafında devlet memurlarından ihtiyarlara esnaftan köylülere yayılan bir insan çeşitliliği vardır. Yazar, devlet dairesinde evrak işinden yorulan memur için, evinde ısınacak ateşi bulunmayan ihtiyar için, kimi zaman evinde huzur bulamayan kasabalı ya da hasadını çoktan bitirdiğinden kışın geçmesini bekleyen çiftçi için kahvehanelerin bir sığınma ve sosyalleşme alanı olduğunun altını çizer. Bunu yaparken de kasabada yaşayan insanların durumunu ve yaşam koşullarını anlamaktansa kendi şehirli bakış açısına göre hariçten eleştiri yapanları alttan alta eleştirir.

Öte yandan yazarın “Gurbet” adlı metnindeki⁷¹ şu açıklamaları, eleştirdiği kesimi de anladığının ve onları empati yapmaya davet ettiğinin bir göstergesi sayılabilir:

Anadolu her yabancıya az çok bir garipseme duygusu verir. (...) Ağrılarının, içinde yattığı yataktan geldiğini vehmeden hasta gibi, biz de sırf kendi yüreğimizde getirdiğimiz ağrının me’suliyetini galiba haksız olarak Anadolu’ya yükletiyoruz. Erkenden kapılarını kapamış, mütevazi basma perdelerinin arkasında lambalarını yakmış evlere, sokaklardan baktığımız zaman onları bir can sıkıntısı ve asteni yuvası gibi görüyoruz. Çaresini sokaklara dizilecek fenerlerde, dökülecek insanlarda aramaya yelteniyoruz. Hasretini çektiğimiz uzaktaki evimizin de bu saatte bir yabancıya aynı manzarayı göstereceğini aklımızdan geçirmiyoruz...⁷²

Meczip Kimselere Eziyet Edenlere Yönelik Eleştiriler

“Anadolu’nun Bazı Eğlence Yerleri – Meczipular” başlıklı yazısında⁷³ Anadolu’nun kasabalarında meczupların daha rahat barındığına dikkat çeken yazar buralarda onların varlığının toplumsal bir göreve dönüştüğünü de aktarır. Meczipular buldukları ortamda âdetâ “bir soytarı, bir meddah, bir tiyatrocü” görevi görür. Yazar meczubun sözlerinden ve davranışlarından eğlence çıkarmanın hazin bir tarafı olduğunu belirtirken “Meczipula eğlenmek, hayatın en ağır sefaletinden neşe bekliyen kadar daralmak hazindir.”⁷⁴ der. Bunun yanında aklı başında sayılabilecek insanların sırf eğlenmek için meczuba eziyet etmesini eleştirir. “Anadolu’nun Bazı Eğlence Yerleri 2 – İzmir’in Sabri’si” başlıklı yazısında⁷⁵ ise çocukluğunda İzmir Kemeraltı’nda gördüğü Sabri isimli meczuba yıllar sonra rastlayan yazar Sabri’nin ailesinin onu para kaynağı hâline getirmiş olduğunu öğrenir. Sabri’nin halk üzerindeki sempatisinden yararlanan ailenin istedikleri parayı getirmediğinde Sabri’ye şiddet uyguladıklarını aktaran yazar bu tutumu yine dolaylı olarak eleştirmiş olur.

71 *Age.*, s. 213-214.

72 *Age.*, s. 213-214.

73 *Age.*, s. 257-261.

74 *Age.*, s. 260.

75 *Age.*, s. 257-261.

Tuluat Tiyatrolarına Yönelik Olumsuz Bakış Açılarının Eleştirisi

Yazar “Tuluat Tiyatroları – II” başlıklı yazıda,⁷⁶ Anadolu’ya sanat götüren, oldukça düşük ücretlere çalışan ve buna rağmen vergi sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmayan tuluat sanatçılarının hak ettikleri değeri görmediklerinden bahseder. Onların çoğu zaman boğaz tokluğuna güldürdüğü halk, kendilerini farklı gerekçelerle suçlar: Kimine göre tuluatçılar insanları dinden çıkarır, kimine göre kullandıkları dille onların ahlakını bozar. Bu bakış açısını eleştiren yazar, İstanbul ile Anadolu arasında bağlantı kurma görevi üstlenen tuluat tiyatrolarını şu cümlelerle savunur: “Asırlarca memleketin bütün mesuliyetleri gibi sanat mesuliyetlerini de omuzlarında taşımış İstanbul’un, Anadolu kasabalarına gönderebildiği hemen tek ses bu beğenmediğimiz tuluat kumpanyaları olmuştur.”⁷⁷

Sonuç

Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları* adıyla kitaplaşan kurmaca dışı yazılarında Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki Anadolu’ya dair gözlemlerini ve eleştirilerini aktarmıştır. Söz konusu eleştirilerin bir kısmı insan tutum ve davranışları üzerinde, bir kısmı kurumlar ve işleyiş üzerinde yoğunlaşmıştır. Cehalet, bencillik, çıkarıcılık, kurnazlık, aşırı kanaatkârlık, memnuniyetsizlik vb. Reşat Nuri’nin yazılarında en çok eleştirilen insan tutumlarındandır. Yazarın özellikle Anadolu insanına dair gözlemlerini dile getirirken rahatsızlık duyduğu hususları sert ifadelerle belirtmekten kaçındığı, konuyu bütün yönleriyle ele alarak eleştirisinin şiddetini hafiflettiği görülür. Sorun olarak gördüğü konuları başından geçen olaylardan hareketle dile getiren yazar çoğunlukla tahkiyevî bir üslup benimser. Zaman zaman da ironiye başvurarak eleştirisini dolaylı bir biçimde yapar. Yazarın işletmeciliğe, resmî otoritelere ve kurumlara yönelik eleştirilerinde de yer yer ironiye başvurduğu görülse bile bu konulardaki eleştirilerinin nispeten sert olduğu söylenebilir. Kısaca, Anadolu insanını eleştirirken konuyu bir de onlar açısından ele almayı ihmal etmeyen yazar resmî otoriteleri eleştirirken her zaman bu çabayı göstermez. Özellikle insanın ilerleyişini, sağlığını ya da güvenliğini etkileyen ihmalkârlıkları bir zihniyet problemi olarak görür ve bu konularda daha açık ifadelerle eleştiri yapar. Bir devlet görevlisi olarak Anadolu’da bulunan yazarın bu tavrı hissettiği sorumluluk duygusuyla açıklanabilir.

76 Age., s. 135-139.

77 Age., s. 137.

KAYNAKÇA

- Asiltürk, Baki, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies*, 4 /1-I, (2009), s. 911-995.
- Çelik, Yakup, “Cumhuriyet Dönemi: Roman 1920-1960”, *Türk Edebiyatı Tarihi – 4*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 219-278.
- Emil, Birol, *Reşat Nuri Güntekin*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Fethi Naci, *Reşat Nuri'nin Romancılığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Türkçede Gezi Kitapları”, *Türk Dili Dergisi-Gezi Özel Sayısı*, 258, (2018 [1973]), s. 457-466.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Anadolu Notları I-II*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2017.
- Kanter, M. Fatih, *Ölümünün 50. Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin*, İnkılap Yayınları, Ankara 2006.
- Kılıç, Mürsade Meryem, *Yeni Türk Edebiyatında Gezi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2020.
- Nurdağ, Salih, “Gezinin Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin Gezisi – Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Gezi”, *Hece Dergisi – Gezi Özel Sayısı*, Haziran/Temmuz/Ağustos, (2011), s. 177-185.
- Önertoy, Olcay, “Reşat Nuri Güntekin ve Anadolu”, *Türkojoloji Dergisi*, 6/1, (1974), s. 81-108.
- _____, *Reşat Nuri Güntekin*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1991.
- Şener, Sevda, “Cumhuriyet Dönemi-Tiyatro”, *Türk Edebiyatı Tarihi-4*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 185-215.
- Yalçın, Murat, “Reşat Nuri Güntekin”, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi-I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 386-390.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEMUR DAYANIŞMASINA DESTEK VEREN BİR YAYIN: *MEMURİN* GAZETESİ

A NEWSPAPER SUPPORTING OFFICER SOLIDARITY IN THE OTTOMAN STATE:
MEMURİN

Elif YILMAZ ŞENTÜRK*

Öz

Özgürlük, adalet ve eşitlik vaatleriyle ilan edilen İkinci Meşrutiyet, aynı zamanda toplumsal hakların kanun yoluyla yasaklandığı ilginç bir dönemdir. Örneğin Tatil-i Eşgal Kanunu'yla, kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanların sendika kurmaları ve grev yapmaları yasaklanmıştır. Buna karşılık memur haklarını savunmak ve bir bakıma yasağı etkisiz kılmak üzere başka yöntemlere başvurulmuştur. Abdülkadir Nasih'in 1910 yılında yayın hayatına soktuğu *Memurîn* gazetesi bu anlayışın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Gazete, Meşrutiyet'in özgürlük ortamından yararlanarak, memurların sözcülüğünü ve haklarının savunuculuğunu yapmıştır. Üç yıllık ömrü boyunca Bâbiâli bürokrasisince yayımlanmış, memurlarla alakalı kanun, nizam, emir, kararlar dışında memurların arzuhallerini de sayfalarına taşıyan gazete, bir bakıma sendika görevi üstlenmiştir. Gazetenin Takib-i Mesâlih Şubesi, memurların resmî ve gayriresmî hukuki sorunlarına çözüm aramış ve bu sorunların takibi konusunda âdetâ sendika işlevi görmüştür. Bu çalışma, 1 Mart 1326-1 Şubat 1328 [14 Mart 1910-13 Şubat 1913] tarihleri arasında İstanbul'da yayımlanan *Memurîn* gazetesinin içeriğine ve misyonuna odaklanmaktadır. Gazetenin kronolojik dizini hazırlanmış, künyesinde yer alan ücret, matbaa, yayın günü gibi bilgilerdeki değişiklikler okuyucuya sunulmuş; gazetede yer bulan başlıklar tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tatil-i Eşgal Kanunu, sendika, grev, II. Meşrutiyet, meslek örgütlenmeleri

Abstract

The Second Constitutional Era, which was inaugurated with promises of liberty, justice, and equality, is also an intriguing period in which social rights were legally prohibited. Employees in public institutions and organizations, for example, were prohibited from forming unions or striking under the Ottoman Strike Law (*Tatil-i Eşgal*). However, other methods were utilized to defend the rights of civil servants and render the ban ineffective. The *Memurîn* newspaper, founded by Abdülkadir Nasih in 1910, emerged in this context. The newspaper took advantage of the environment of freedom under the Constitutional Monarchy and served as a spokesperson and advocate for the civil servants' rights.

Published by the Sublime Porte for three years, the newspaper assumed the role of a union for including the petitions of civil servants as well as laws, regulations and decisions pertaining to civil servants. In particular, the Takib-i Mesâlih branch of the newspaper functioned as a union in the resolution of the

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul / Türkiye, elif.yilmaz@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1499-9535

official and unofficial legal problems related to civil servants. The purpose of this research is to focus on the content and mission of the *Memurîn* newspaper, which was published in Istanbul between March 1, 1326 and February 1, 1328 [14 March 1910-13 February 1913]. Apart from providing a chronological index, it presents the changes in information such as the price, printing house, and publication date to the reader. Finally, it introduces the newspaper headlines.

Keywords: Ottoman Strike Law, union, strike, Second Constitutional Period, professional organizations

Giriş

10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908] tarihinde “hürriyetin ilanı” ile başlayan II. Meşrutiyet döneminin ilk aylarında, ekonominin çeşitli kesimlerinde ve özellikle Anadolu ve Rumeli Demiryollarında grevler baş göstermiştir¹. Gerek yabancı sermayeli gerekse kamuya ait işletmelerde çalışan işçiler maaşlarının azlığı, çalışma saatlerinin uzunluğu ve ödemelerini zamanında alamamaları gibi nedenlerle çok sayıda grev yapmışlardır². Bu durumun bir sonucu olarak hükümet, iş uyuşmazlıklarının çözümü, grevler ve sendikalar gibi önemli toplumsal direniş hareketlerine karşı önlemler almıştır. Yasal düzenlemelerin başında bu hareketleri kısıtlayan yasaklar gelmektedir³. Bunların en önemlisi de 9 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe konulan Tatil-i Eşgal Kanunu'dur. Kanunun sekizinci maddesi en çok tartışılan ve üzerinde en çok durulan hükmü olmuştur. Bu maddeye göre kamu yararına hizmet yapan kurum ve kuruluşlarda sendika teşkil etmek yasaklanmış; sendika kurmaya teşebbüs edenlere ve greve sebep olanlara bir haftadan altı aya kadar hapis cezası verilmesi veya kendilerinden 1 liradan 25 liraya kadar nakdi ceza alınması kararlaştırılmıştır⁴. Tüm bu cezai müeyyidelere rağmen Osmanlı Devleti'nde sendika faaliyetleri yürüten ancak isminde sendika kelimesi olmadığı için kapatılmayan birkaç cemiyet faaliyet gösterebilmiştir. Örneğin, Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurîn ve Müstahdemîn Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi isimli cemiyetin sendikal işler yürüttüğü için kapatılması istenmiş, fakat Ticaret ve Nafia ile Dahiliye Nezaretleri bunun isminde sendika kelimesinin geçmemesini göz önüne alarak cemiyet altında örgütlenmesini hukuka aykırı bulmamış, dolayısıyla kapatılmasına gerek duymamışlardır⁵. Türkiye'de memur sendikacılığı ancak 1961 Anayasası ile yasallık kazanacak; 1971'de Anayasada değişiklik yapılarak memurların sendika hakkı geri alınacaktır⁶.

1 Ahmet Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler – Yorumlar, Sermaye Piyasası Kurulu*, Ankara 1982, s. xi.

2 Adnan Mahiroğulları, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Sendikacılık Tarihi: İşçi-işveren-memur Sendikacılığı*, Özlem Kitabevi, Sivas 2017, s. 27.

3 Dilek Yeşilyurt, *1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ve Uygulamalar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 18.

4 Hasan Doğan, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Eşgal Kanunu”, *Bellekten*, LXXXII/293, (2018), s. 287.

5 Adnan Mahiroğulları, *Osmanlı'dan Günümüze*, 36-37.

6 Adnan Mahiroğulları, “Gelişim Süreci ve Yasal Çerçevesiyle Türkiye'de Memur Sendikacılığı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1, (2005), s. 143.

Sendikal tarzda bir örgütlenmenin olmadığı 1908 öncesinde Osmanlı memurları arasında mesleki bir dayanışma anlayışı elbette vardır.⁷ II. Meşrutiyet'i istibdadın yerine hürriyet ve eşitliği getirdiği için coşkuyla karşılayan⁸ bazı yazılı iletişim platformları, bu özgürlük ortamını değerlendirerek memurlar arasında mesleki dayanışma ortamı oluşturmuş; bir sendika gibi çalışmıştır. Memurîn gazetesi buna en iyi örnektir⁹. Gazetenin bu misyonu memurlar arasında kabul görmüş, gönderdikleri arzuhal ve mektuplarla sorunlarının gazetede yayınlanmasına müsaade etmişlerdir. Bununla birlikte, aşağıda müstakil bir başlık altında yer verilecek olan, Memurîn gazetesinin ‘Takib-i Mesâlih Şubesi’, memurların resmî ve gayriresmî hukuki işlerinin takibine yardımcı olmuştur. Memurîn gazetesi, Osmanlı memurlarınca kabul görmüş ve takdir edilmiştir. Örneğin, Bursa Yenişehir Kaymakamı Esseyid Mehmed Reşid Bey, gazetenin sahib-i imtiyazı ve müdürü olan Mellahzade Abdulkadir Nasih Efendi'ye hitaben yazdığı bir yazıda gazetenin memurların dayanışması için sendika kurma teşebbüsünü şu şekilde tebrik etmiştir:

Memurîn Gazetesi Sahib-i Muhteremi Abdulkadir Nasih Beyefendi'ye,
Memurînin hukuk-ı umumiyye-i meşrualarının muhafazasına ve inde'l-icab müdafaasına hadim olmak ve umûr-ı zatiyyelerine aid mesâlihın takib ve ru'yetini dahi deruhde etmek ve şerâit-i münasibe ile memurine bir sendika teşkiline teşebbüs etmek gibi fevâid ve muhassenât-ı adîdeyi şâmil bir maksad-ı tekamül-pîrâ ile tesisine muvaffak oldukları “Memurîn” gazetesinin heyet-i idare-i muhteremesini bütün mevcudiyet-i kalbimle ve kemâl-i samimiyetle alkışlar ve bi'l-cümle rüfekâm namlarına olarak hiss-i şükran ile mâlî tebrikâtımı takdim ile kesb-i fahr eylerim...¹⁰

‘Muhaberât-ı Aleniyye’ başlığı altında, Bolu Ziraat Bankası memuru Ebulkemal Mehmed Nazif Bey'e cevaben yazılan bir yazıda, gazetenin sendikal bir çalışma içerisinde olduğu da şu şekilde ifade edilmiştir: “Daha zaruri olan sendikanın teşkiline çalıştığımızdan teklifleri âtîde nazar-ı itibara alınacaktır tasavvurât-ı terakkiperverleri şayan-ı teşekkürdür.”¹¹

1 Mart 1326-1 Şubat 1328 [14 Mart 1910-13 Şubat 1913] tarihleri arasında Mellahzade Abdulkadir Nasih tarafından 107¹² sayı olarak yayınlanan Memurîn Gazetesi, Osmanlı Devleti memurlarının gazeteye gönderdikleri arzuhal, mektup ve istidalarda değindikleri sorunlarına

7 Mehmet Beşikçi, “Meslek dayanışması mı, vatan kurtarıcılığı mı?: II. Meşrutiyet döneminde Bir Memur Örgütlenmesi Olarak Mülkiye Mezunları Cemiyeti, 1908-1916”, *Toplum ve Bilim*, 119, (2010), s. 168.

8 Hakan Temiztürk – Salih Seyhan, “II. Meşrutiyet ve Millet Gazetesi”, *Atatürk İletişim Dergisi*, 2, (2011), s. 1.

9 Beşikçi, “Meslek dayanışması mı”, s. 168-169; Hüseyin Özdemir, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devletinde Kamu Personel Yönetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 183.

10 *Memurîn*, nr. 20, 30 Haziran 1326 / 13 Temmuz 1910.

11 *Memurîn*, nr. 22, 7 Temmuz 1326 / 20 Temmuz 1910.

12 Hasan Duman'ın *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı – Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*'nda gazetenin 106 sayısı gözükse de Millî Kütüphane'nin dijital süreli yayınlar kataloğunda 107 sayısı çevrimiçi olarak bulunmaktadır (Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı – Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 253.).

ve memuriyetle ilgili kanun, yönetmelik gibi her türlü karara sayfalarında yer vermiştir. Gazete özellikle Tatil-i Eşgal Kanunu gibi grev ve sendikayı yasaklayan; Tensikat Kanunu gibi birtakım memuru kadro harici bırakıp işe dönmeleri için imtihan şartı koyulan bu dönemde memurlara destek olmayı amaçlamıştır. Gazetenin ilk sayısında yayınlanan 'Mukaddimede her medeni devlette var olan belirli meslekler için, özel olarak neşredilen gazetelerin örneklerine Osmanlı Devleti'nde rastlanmadığı ve Memurîn gazetesinin özellikle memurlar için tesis edilen yayınların ilki olduğu şu şekilde ilan edilmiştir:

Memâlik-i mütemeddimenin kâffesinde her sınıf halk için ayrı ayrı gazeteler mevcud olup maatteessüf bizde bu kabil gazeteler henüz teessüs etmemiş ve efrâdından bulunduğum sunuf-ı memurînin hukuk ve menafiine hadim olacak layıkı vecihle mütehasıs henüz hiçbir vasıta dahi gayr-ı mevcud bulunmuş olduğundan bi'l-cümle ihtiyacât-ı menafi-i memurîne hâdim olmak üzere işbu gazetenin bimennihî'l-kerim tesisine teşebbüs olunmuş ve inayet-i peygamberî ile işbu birinci nüshası bugün saha-ârâ-yı intişar olmuştur.

Gazetenin hatt-ı hareketini mübeyyin olarak zirde münderic program mucibince takib edeceği meslek bilumum memurînin daima menafiine hâdim ve sa'î bulunacağından teşebbüs-i vakıamızın hüsn-i kabul ve teveccüh-i umumîye mazhar olmasını temenni eyleriz.

Ve minallahi't-tevfik¹³

Gazetenin 107. sayısından sonra yayınlanmış başka bir sayısına ulaşılammıştır. Buna rağmen gazetenin kapanacağıyla ilgili son sayılarında bir haber de yoktur. Gazetenin sona erdirilmesinin nedeni kesin olarak bilinmemekle birlikte Beşikçi, kısa ömürlü olmasında kötü giden ekonomi, böylesi platformlardan tedirgin olan siyasi iktidarın kapatma kararı veya I. Dünya Savaşı'nın getirdiği savaş ve huzursuzluk ortamı gibi ihtimaller üzerinde durmuştur¹⁴. Bununla beraber, gazetenin beklenen tiraja ulaşamaması, faciayla sonuçlanan Balkan Savaşları ile yaklaşmakta olan Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı sosyal ve mali buhran, bu arada kâğıt krizi gibi etkenler de göz ardı edilmemelidir.

Memurîn gazetesi, II. Meşrutiyet döneminin çeşitli problemlerine eğilen doktora tezi, kitap ve makale gibi çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin, Erkan Tural'ın doktora tezi ve ardından bu tezi genişleterek yayınladığı kitabı, Memurîn gazetesinin en fazla kullanıldığı yayınlardır. Hüseyin Özdemir de 2001 yılında tamamladığı *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kamu Personeli Yönetimi* başlıklı doktora tezinde *Memurîn*'den ciddi biçimde istifade etmiş ve yer yer alıntılar yapmıştır. Mehmet Beşikçi'nin 2010 yılında kaleme aldığı 'Meslek Dayanışması Mı, Vatan Kurtarıcılığı Mı?: II. Meşrutiyet Döneminde Bir Memur Örgütlenmesi Olarak Mülkiye Mezunları Cemiyeti, 1908-1916.' başlıklı makalesi de *Memurîn* gazetesinden yararlanarak yazılan yayınlara örnek verilebilir. Bizim çalışmamız ise Osmanlı memurlarının sorunlarına yer veren ve

13 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

14 Mehmet Beşikçi, "Meslek dayanışması mı", s 168-169; Hüseyin Özdemir, *Tanzimat Sonrası Osmanlı*, s. 183.

âdeta bir mesleki örgütleşmenin öncülüğünü yapan bir platform olarak *Memurîn* gazetesini tüm boyutlarıyla incelemeyi hedeflemektedir. Memurlar ile alakalı tüm yazıların bir arada görünmesi amacıyla gazetenin kronolojik dizini çıkarılmak suretiyle, araştırmacılara rehber niteliğinde bir kaynak oluşturması umulmaktadır.

II. Meşrutiyet zamanında işçi sınıfının da dayanışmasına yönelik sendikal cemiyetlerin kurulduğu, bu sınıfın grevler düzenlediği bilinmektedir. Tatil-i Eşgal Kanunu memurlar için sendika kurmayı yasaklasa da kanunda işçi sınıfını sendikal anlamda engelleyen bir madde bulunmamaktadır. Kadir Yıldırım'ın çalışması Osmanlı Devleti'ndeki işçilerin haklarını, çalışma şartlarını, kurduğu örgütleri ve işçi hareketlerini konu eden çok önemli bir çalışmadır¹⁵. Donald Quataert ve Erik Zan Zürcher tarafından yayına hazırlanan, Osmanlı Devleti'ndeki işçileri konu eden bir diğer çalışmada farklı yazarlar tarafından kaleme alınan yedi bölüm bulunmaktadır. Söz konusu çalışmanın ilk üç bölümünde, Osmanlı Devleti'nde çeşitli sektörlerde ve ülkenin farklı bölgelerinde çalışan işçiler ve hakları konu edilmiştir¹⁶. Yukarıda da değinildiği üzere bu kaynaklarda yalnızca işçiler ve işçi hareketlerini işlenmiştir. Adnan Mahiroğulları'nın, "Osmanlı'dan Günümüze Türk Sendikacılık Tarihi: İşçi-işveren-memur Sendikacılığı" isimli eserinde ise hem memur hem de işçi hareketleri irdenlenmiş; Osmanlı çalışma hayatını bir bütün olarak ele alınmıştır¹⁷.

Gazetenin Künye Bilgileri: Talepler ve Düzenlemeler

Yukarıda değinildiği üzere, *Memurîn* gazetesinin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü, aslen Suriyeli olan Mellahzâde Abdülkadir Nasih Bey'dir. Jenerik kısmında, adının hemen altında yerleştirilmiş olan "Bilcümle hususât için müdire müracaat olunur" klişesi, onun gazetede rolünün genişliğini ortaya koyar. Gazetenin idare yeri, "Bâbîâlî'nin karşısında daire-i mahsusâ"; telgraf adresi ise "Dersâadet Memurîn Gazetesi" olarak belirtilmiştir. Gazete üzerindeki tarihlendirme için 100. sayfaya kadar Rumi ve Hicri tarih tercih edilmiş; 101. sayıdan itibaren bunlara ilaven Miladi tarihe de yer verilmiştir.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın iktidarında yayınlanmaya başlayan, ikinci tensikat dalgasını yakın bir şekilde gözlemleyen¹⁸ gazetenin, kapak sayfasında yer alan ve misyonunu ifade eden alt başlığı zaman zaman değişse de genel olarak "Sırf menâfi'-i memurîne hâdim olmak üzere haftada

15 Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

16 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 27-54; Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaarkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 55-97; Donald Quataert, "Selanikte İşçiler, 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 123-154.

17 Adnan Mahiroğulları, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Sendikacılık Tarihi: İşçi-işveren-memur Sendikacılığı*, Özlem Kitabevi, Sivas 2017.

18 Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlemlenterler*, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s. 20.

iki gün neşrolunur" şeklinde ifade edilmiştir. Gazetenin her gün yayınlanması için okurlarından mektuplar geldiği ifade edilse de¹⁹ gazete, kendi belirlediği periyodun dışına çıkmamış, hatta bazen haftada bir defa çıkmak durumunda kalmıştır. 1-5. sayıları pazartesi ve perşembe; 6-33, 39-47, 66-85, 101-107 sayıları çarşamba ve cumartesi olmak üzere haftada iki gün neşredilen gazetenin, 21 Ağustos-15 Eylül 1326 tarihlerine denk gelen 34-38. sayıları, Ramazan²⁰ nedeniyle haftada bir gün yalnızca çarşamba günleri yayınlanmıştır. Abone ücretinde indirim yapılması, yeni abone sayısının yetersiz olması ve eski abonelerin abone bedellerini göndermemeleri gibi parasal nedenlerle²¹ gazetenin 86-100. sayıları da haftada bir gün olarak yalnızca çarşamba günleri çıkmıştır. Gazetenin 48-65. sayıları da haftada bir gün neşredilmişse de bunun sebebine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. *Memurîn* gazetesinin yayın hayatına birkaç kere ara verilmiştir. Örneğin 10 Nisan-22 Mayıs 1326 tarihleri arasında bir ay çıkmamış ancak memurlardan gelen yoğun istek üzerine tekrar yayınlanmaya başlanmıştır²². Yine bilinmeyen bir nedenden ötürü 7 Mayıs-8 Haziran 1327 tarihleri arasında bir ay; Abdulkadir Nasih'in rahatsızlığından dolayı memleketi Suriye'de olduğu 7-28 Eylül 1327 tarihleri arasında da üç hafta süreyle yayınına ara vermiştir²³.

1-100. sayılar arasında gazetenin bir nüshası için belirlenen ücret 10 paradır. 101. sayıyla birlikte gazete fiyatına yüzde yüz artış yapılarak nüsha bedeli 20 para olarak ilan edilmiştir. 2 Rebiülevvel 1328-7 Rebiülevvel 1329 (1-65. sayılar) tarihleri arasındaki bir sene boyunca, gazetenin yıllık abone ücreti, posta pulu dâhil 2 sim mecidiye olarak belirlenmiştir. 66. sayıdan 100. sayıya kadar, üst mertebedeki memurlardan daha fazla, bunların astı olan memurlardan daha az abonelik ücreti alınmaya başlamıştır. Abonelik ücreti, 66-75. sayılar arasında, geliri diğerlerine nispeten daha fazla olan vilayât, liva, kaza res memurları için 60; adı geçen memurların astı olan ketebe ve müstahdemler için 40; memur sınıfı dışındakiler için 50 kuruş olarak ilan edilmiştir. 77-100. sayılarda senelik abone bedeli için indirim yapılmıştır. Söz konusu sayılarda yıllık abone bedeli, maaşları 500 kuruşa kadar olan memur için 25; 500 ila 1000 kuruş aralığında olanlar için 30 ve 1000 kuruştan fazla olanlar için de 40 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu indirimin nedenini, Abdülkadir Nasih Efendi Ohri Düyun-ı Umumiyye Sandık Emni İlyas Hüsnü Efendi'ye gönderdiği mektupta şu şekilde açıklamaktadır:

Gazeteyi haftada iki defa muntazaman çıkarmak ve bir defa daha hüsn-i intizam ve terakkisine bakmak için sene başında abone bedellerini kırk ve altmış kuruşa çıkardığımız ve muahharen bedelin tenzili birçok memurünin aboneye kayıtlarını teshil ve şu suretle hasıl olacak varidat maksad-ı mezkûru temin edeceğinden bahisle

19 *Memurîn*, nr. 85, 7 Mayıs 1327 / 20 Mayıs 1911.

20 *Memurîn*, nr. 34, 21 Ağustos, 1326 / 3 Eylül 1911.

21 BOA, Y.B. 021/00043/00031.

22 *Memurîn*, nr. 86, 8 Haziran 1327 / 21 Haziran 1911.

23 *Memurîn*, nr. 100, 28 Eylül 1327 / 11 Ekim 1911.

abone bedelâtının indirilmesi hakkında vuku bulan teklifler üzerine bedelâtı yirmi beş, otuz ve kırk kuruşlara tenzil ettiğimiz malumdur²⁴.

Yukarıdaki metinlerden de anlaşılacağı üzere, memurlardan gelen talepler nedeniyle gazete bedelinde indirimde gidilmiştir. Ancak bu indirim gazetenin yayın hayatını sekteye uğratmıştır. Abone miktarında da artış sağlanamadığından önceki paragraflarda geçen sayılarda gazete ekonomik nedenlerle yayınlanamamıştır.

101-107. sayılar arasında bir senelik abone bedeli iki buçuk mecrediye olarak belirtilmişse de maaşı dört yüz ve dört yüz kuruştan aşağı bulunan memurîn için bir buçuk mecrediye yeterli görülmüştür. Bu sayılarda bir buçuk mecrediye ücretle altı aylık abonelik fırsatı da sunulmuştur.

Memurîn'in ilk sayısı Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı tarafından basılsa da çoğu sayısını Şems Matbaası (2, 5-40, 42-68, 72-85, 94-100. sayılar) yayınlamıştır. Gazeteyi yayınlayan diğer matbaalar ve yayınladıkları sayılar şu şekildedir: Manzûme-i Efkar Matbaası: Hüseyin Enver ve Şeriki (3. sayı), Cihan Matbaası (4. sayı), Ruşen Matbaası (41. sayı), Sancakçıyan Matbaası (69-71. sayılar), Hukukiye Matbaası (86-87. sayılar), Matbaa-i Hukukiye (88-93. sayılar), Matbaa-i Reşadiye (101-103. sayılar), Hikmet Matbaası (104-106. sayılar). Gazetenin 107. sayısı bir tek Milli Kütüphane Dijital Süreli Yayınlar Koleksiyonunda bulunmakla beraber bu kopyanın bazı sayfaları yırtıktır. Bu nedenle söz konusu sayının matbaa bilgisine ulaşamamıştır. Gazetenin hacminin biraz daha genişletilmesi, günlük olarak ve zamanında basılabilmesi için gazete idaresi matbaa kurma girişiminde bulunmuştur. Ancak indirilen abone bedelleri yüzünden bu düşünce gerçekleştirilememiştir²⁵.

Gazetenin tüm sayıları 4 sayfa olarak basılmış, yalnızca 24 Teşrinisânî 1326 [7 Aralık 1910] tarihli 52. sayısı 8 sayfa yayımlanmıştır. Zaman zaman, gazetenin hacminin küçüklüğünden şikâyet ederek sayfa sayısının arttırılmasını ve günlük olarak neşredilmesini isteyen okur mektupları ulaşmaktaydı²⁶. Bu tür taleplere cevap mahiyetindeki makalelerden birinde, gazetenin hem yayın politikası hem de yaptığı yardımlar konusunda okurların görüş ve önerilerine ihtiyaç duyduğu dile getirilmiş, alınacak tekliflere göre bir yol haritası çizileceği ifade edilmiştir. Gazetenin 60. sayısında yayınlanan Müessisîn-i Muhtereme isimli makalede²⁷ okurlara sorular yöneltilmiş; okurların bu sorulara verdiği cevaplara göre alınan kararlar²⁸ iki hafta sonraki 65. sayıda yayımlanmıştır. Sorular, varılan kararlar ve bu kararların uygulanıp uygulanmadığına dair araştırmanın sonucu şöyledir:

1. *Soru*: Gazetenin hacmi ne kadar daha genişletilmelidir?

Karar: Gazetenin hacmi ufak olduğundan yarım misli arttırılmasına karar verilmiştir.

24 BOA, Y.B. 021/00043/00031.

25 *Memurîn*, nr. 86, 8 Haziran 1327 / 21 Haziran 1911.

26 *Memurîn*, nr. 60, 19 Kanun-i Sani 1326 / 1 Şubat 1327; nr. 85, 7 Mayıs 1327 / 20 Mayıs 1911.

27 *Memurîn*, nr. 60, 19 Kanun-i Sani 1326 / 1 Şubat 1327.

28 *Memurîn*, nr. 65, 23 Şubat 1326 / 8 Mart 1911.

Sonuç: Gazete 4 sayfa olarak yayınlanmaya devam etmiştir.

2. *Soru:* Gazete haftada kaç gün neşrolunmalıdır?

Karar: Yalnız *Memurîn* gazetesine abone olanlarla, havadisleri büyük gazetelerden tetkike vakitleri olmayıp, bu havadisleri İstanbul Postası'ndan takip edenler için gazetenin haftada bir yayınlanması yeterli görülmeyip iki kere yayınlanması uygun bulunmuştur.

Sonuç: Yukarıdaki paragrafta da belirtildiği gibi gazete bazı sebeplerle haftada bir gün yayınlanmış olsa da genellikle iki kere neşredilmiştir.

3. *Soru:* Gazetenin hacminin genişletilmesi ve günlük olarak basılması hâlinde abone bedeli ne kadar arttırılmalıdır? Küçük memurların maaşlarının azlığı dikkate alınacaktır.

Karar: Abone bedeli tüm vilayat, liva, kaza res memurları için 60; alt kademedeki memurlar için kırk kuruş olarak belirlenmiştir.

Sonuç: 66. sayıdan 100. sayıya kadar gazetenin alt seviyedeki memurlardan daha az abone bedeli alma politikası devam etmiştir.

4. *Soru:* Gazetenin eksikleri nelerdir? Geliştirilmesi için neler yapılabilir?

Karar: Gazetenin tarafsız yayın politikasına aynen devam etme kararı alınmıştır.

Sonuç: *Memurîn* gazetesi, memurların menfaatini korurken tarafsızlığından ödün vermemiştir. Şikâyetle bulunan bir memurun arzuhalini yayınladığı gibi, durumun aksini iddia eden üst/alt kademedeki memurun veya devlet dairesinin yanıtını da sayfalarına taşımıştır. Örneğin: Gazetede, Haçin Mahkeme Başkatibi Mustafa Faik'in, mutasarrıf tarafından azledildiğine dair, Adliye Nezaretine hitaben, Bir Arzuhal Sureti, Adliye'nin Nazar-ı Dikkatine: Kozan Adliye Encümeni Riyasetine²⁹ başlıklı arzuhalı yayınlanmış; buna karşılık başka bir sayıda, Kozan Mutasarrıfı İbrahim Edhem'in, Mustafa Faik'i yolsuzluk yaptığı için azlettiğine³⁰ dair yazısına yer verilmiştir. Bu tür örnekler gazetenin tarafsızlığını göz önüne sermektedir.

5. *Soru:* Gazetelerin kurucuları belirli bir sınıfa tabi tutulmuştur. Memurların sınıflarına dair derecelerin Şubat sonu belirleneceği ilan edilmiş ancak içinde bulunulan senede abone olan ancak başka bir abone tedarik etmemiş olan aboneler üçüncü sınıf olarak belirlenmiştir. Üçüncü sınıf abonelerin yönetim kurulunda olmaları icap edip etmediğine dair görüş sorulmuştur.

Karar: Yukarıda üçüncü sınıf olarak tabir edilenlerin yönetim kurulunda olmaları gerektiği belirtilmiştir.

Sonuç: Bu konuyla ilgili başka bir sütunda veya sayıda bilgiye rastlanmamıştır.

29 *Memurîn*, nr. 42, 6 Teşrin-i Evvel 1326 / 19 Ekim 1910.

30 *Memurîn*, nr. 50, 10 Teşrin-i Sani 1326/ 23 Kasım 1910.

6. *Soru:* Gazetenin kurucuları ve okurları, ihtiyaçları bulunduğunu beyan eden memurlara, ihtiyaçları miktarında para vermektedir. Ancak önceden teşkili arzu olunan sandığın tesisi şimdilik mümkün olamayacağı anlaşıldığından sandığın tesisine kadar bu gibi ihtiyaçları için alınacak tedbirler nelerdir?

Karar: Söz konusu sandık kurulana kadar yardımların sadece kurulacak kütüphane varidatından karşılanmasına karar verilmiştir.

Sonuç: Memurün Kütüphanesi namıyla bir kütüphane kurulmasına karar verilmiş ancak gazetede bunun icraatına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

7. *Soru:* Kuruculardan vefat edenlerin ailelerine maaş bağlanıncaya kadar gazete idaresince ailelerine gerekli yardımda bulunmaktadır. Kendilerine nakden yardımda bulunulan ihtiyaç sahibi memurlara icra edilen yardımı iadeye muktedir olamamaları durumunda bu yardımlar devam etmeli midir?

Karar: Bu yardımların devam etmesine karar verilmiştir. Alınan karara göre kurulacak kütüphanenin gelirlerinin yarısı gazete idaresine verilecek, diğer yarısı da bu yardımlar için kullanılacaktır. Yayınlanan bazı haberlerde nüshaların ilavelerinden söz edilmektedir³¹. İlavesi olduğundan bahsedilen 85. sayı incelenmiş; bunun da diğer sayılar gibi 4 sayfa olarak basıldığı görülmüş, herhangi bir ek tespit edilmemiştir.

Görsel Künyeleri

Gazetenin ilk sayısında yayınlanan programda her nüshada, Dersaâdet'te ve taşrada bulunan yüksek rütbeli devlet adamlarının, büyük küçük iktidar sahiplerinin ve iyi ahlaklı, seçkin memurlardan birinin resminin konulacağı³² ilan edilmekle beraber bazı sayılar tamamen resimsiz yayımlanmıştır. Mevcut görseller kapak sayfalarına yerleştirilmiş, gazetenin iç sayfalarında hiçbir şekilde görsele yer verilmemiştir. Devlet adamlarının görsellerinin basıldığı sayılar ve bunların özgün alt yazıları Tablo 1'de sırasıyla verilmiştir.

Tablo 1: Memurün Gazetesinde Görseli Kullanılan Kişiler

SAYI	GÖRSEL KÜNYESİ	SAYI	GÖRSEL KÜNYESİ
1. sayı	Timsal-i neşet ve ciddiyet: Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Hazretleri	31. sayı	Trablusgarb vali ve kumandanlığına tayin olunan Müşir İbrahim Paşa
2. sayı	Dahiliye nazır-ı fa'ali: Talat Beyefendi	32. sayı	Ticaret ve Nafia Nazırı Hallacyan Beyefendi Bedros Hallaçyan
3. sayı	Bağdad Vali-i Fâtini: Nazım Paşa	33. sayı	Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reis-i Muhterem Said Beyefendi Hazretleri

31 *Memurün*, nr. 86, 8 Haziran 1327 / 21 Haziran 1911.

32 *Memurün*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

4. sayı	Maliye Nazırı Cavid Beyefendi Hazretleri	34. sayı	Rusya Hükümetince geçende tevkif ve ahiren tahliye olunan Erzurum Mebusu Pastırmacıyan Efendi
5. sayı	Adliye Nazırı Necmeddin Beyefendi Hazretleri	35. sayı	Midilli Mutasarrıfı Faik Ali Bey
6. sayı	Rical-i mümtâzeden: Hicaz Valisi Emin Beyefendi Hazretleri	36. sayı	Terezyatum (Theresianum) Mektebi'nde tahsil etmek üzere Viyana'ya izam edilen: Şehzadegândan Ömer Faruk Efendi Hazretleri 1746 yılında Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa tarafından kurulmuş okul
7. sayı	Evkaf Nazır-ı Muhteremi: Şerif Ali Haydar Beyefendi Hazretleri	37. sayı	Bu kere Ankara Valiliğine tayin olunan Adana Mebusu Ali Münif Beyefendi
8. sayı	Bahriye Nazırı: Halil Paşa Hazretleri	38. sayı	İran'ın Müteveffa Pır-i Siyaseti Adudülmülk
9. sayı	Memur-in-i Mümtâzeden: Manastır Defterdarı Kamil Beyefendi	39. sayı	Heyet-i Ayan Azasından Merhum Hasan Fehmi Paşa
10. sayı	Şevket Turgut Paşa	40. sayı	Babanzade İsmail Hakkı Bey
11. sayı	Bir nâsîh-i necibe beş numaralı nüshamızda nezahat-ı âlicenablığını zikrettiğimiz Megri Müddeiumumi Muavini Necmeddin Bey	41. sayı	Aydın Valisi Mahmud Muhtar Beyefendi
12. sayı	Veliâhd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi ve Sırbistan Kralı Petro Hazerâtı	42. sayı	Maarif Nazırı Emrullah Efendi
13. sayı	Dühât-ı ricalden olup ziyâi mücib-i esef-i elim olan Hamade Paşa	43. sayı	Isparta Mutasarrıfı Behçet Beyefendi
14. sayı	Bahriye Nezaretî'ne tayin olunan Salih Paşa	44. sayı	Konya Telgraf ve Posta Başmüdür-i Gayûru İbrahim Edhem Bey
15. sayı	Basra Vali-i Zi-iktidarı Süleyman Latif Beyefendi Hazretleri	45. sayı	Amasya Tahrirat Müdür-i zi-iktidarı Mehmed Rafet Bey
16. sayı	Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi Hazretleri	52. sayı	Gümüşhane Muhasebecisi Ali Kemali Bey
17. sayı	Harbiye Nezareti Müsteşarı Fuad Paşa Hazretleri	60. sayı	Maraş Mutasarrıfı İsmail Fevzi Paşa
18. sayı	Müteveffa İngiltere Kralı Edward	61. sayı	Kayseri Tahrirat Müdürü Salih Bedirhan Bey
19. sayı	İngiltere Kralı Beşinci Jorj [George] Hazretleri	62. sayı	İpek Muhasebecisi Abdülcelil Bey
20. sayı	Müze Müdürü Merhum Hamdi Bey	63. sayı	Limni Mutasarrıfı Ohannes Ferid Beyefendi
21. sayı	Kosova Valisi Mazhar Beyefendi	64. sayı	Erbil Kaymakamı Asım Bey
22. sayı	Zor Mutasarrıf-ı Gayûru Mahmud Beyefendi	66. sayı	Havsa Kaymakamı Kirkor Sıdkı Magar Bey
23. sayı	Mevkuf Sinop Mebusu Rıza Nur Bey	67. sayı	Akçadağ Kaymakamı Ahmed Cemil Bey
24. sayı	Edirne Mektubi-i zi-iktidarı Bedi Nuri Beyefendi	72. sayı	Kelkit Kaymakamı Anastaş Bey
25. sayı	Bu kere Bitlis Valiliğine tayin olunan Hüsnü Paşa	73. sayı	Fatsa Kaymakamı Yorgaki Bey
26. sayı	Emniyet-i Umumiye Müdürü Miralay Galib Beyefendi	82. sayı	Birçok gazeteler tarafından iktidar ve vukuf-ı fa'âlânesi yâd ve tezkâr olunan Yozgat Mutasarrıfı İsmail Kemal Beyefendi

27. sayı	Havran Kuvve-i Askeriyesi Kumandanlığına Tayin Olunan Sami Paşa	83. sayı	Erzurum Merkez Müddeiumumi Muavini İbrahim Edhem Bey
28. sayı	Mahmud Şevket Paşa Hazretlerinin en tabi bir tasvir-i âlileri	85. sayı	Atina Kaymakamı Mehmed Şefik Bey
29. sayı	Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Hazretleri	90. sayı	Şühedâ-yı muharririnden Makrı Köyü'nde katledilen Zeki Bey
30. sayı	Menteşe Mebusu ve İttihad ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey		

Kaynak: Elif Yılmaz Şentürk tarafından oluşturulmuştur.

Müdür ve Sahib-i İmtiyazı: Mellahzade Abdulkadir Nasih

Hicri 1294 [1887/1888] senesinde Halep'te dünyaya gelen Mellahzade Abdulkadir Nasih Bey, Rumeli Beylerbeyi payelilerinden Mer'i Paşa'nın oğludur. Halep Sıbyan Mektebi'nin ardından dinî eğitim görmüş, rüştiye ve idadi mekteplerinde okumuştur³³. Daha sonra Hukuk Mektebi'ne kaydolmuş, fakat iki sene devam ettiği birinci sınıfı tamamladıktan sonra kendi isteğiyle ayrılmıştır³⁴. Sırasıyla Halep Vilayeti Mektubî Kalemî'nde mülazemet, Halep Mekteb-i İdadisi'nde Ziraat Şubesi Çağrafya ve Usul-i Defter-i Zirai dersleri muallimliği (vekâleten), Ziraat Bankası Şam ve İzmir şubeleri hisse-i iane mukayyidliği, Ziraat Bankası İzmir Şubesi müdürlüğü yapmıştır. 1906 senesinde Hama Ziraat Bankası Muhasebe Kitabetine tayin olunan Abdülkadir Nasih Bey, daha sonra da muhtelif görevlerde bulunmuştur. Abdülkadir Nasih Bey bir dönem Halep mebusluğuna aday olmuştur³⁵.

Abdülkadir Nasih Bey, yalnızca devlet memurluğu yapmamış, Divan Edebiyatıyla ilgilenmiş, çeşitli gazetelerin kuruculuğunu ve müdürlüğünü üstlenmiştir. Sultan Mehmed Reşad'ın kaleme aldığı Çanakkale gazeli için yazdığı tahmis, Abdülkadir Nasih Bey'in Divan Edebiyatına ne derece hâkim olduğunu göstermektedir³⁶.

Abdülkadir Bey, *Memurîn* gazetesinden başka, 19 Haziran 1336 [1920] tarihinde Delil-i Ticari; 26 Mayıs 1326 [8 Haziran 1910] tarihinde Tarife gazetesini çıkarmak için ruhsat almıştır³⁷. Ancak ne *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı – Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928* isimli yayında ne Milli Kütüphane'nin Dijital Süreli Yayınlar Koleksiyonunda ne de Ulusal Toplu Katalogda bu gazetelerin künye bilgilerine ulaşılamamıştır. Bu gazetelerin yayın izinlerinin alınmış ancak buna rağmen hiç yayınlanmamış

33 BOA, DH.SAİDd., 143: 223.

34 BOA, MF.MKT., 925: 71.

35 *Memurîn*, nr. 4, 25 Mart 1326 / 7 Nisan 1910.

36 Murat Tosun, *Halepli Bir Osmanlı Mellahzade Mehmed Mer'i Paşa Hayatı ve Hatırlattıkları*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2016, s. 135-155.

37 *Ayın Tarihi*, nr. 44, Teşrin-i sani 1927; Ahmet Ali Gazel – Şaban Orta. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 07/01, (2006) s. 235 ve 252.

olması muhtemeldir. Çünkü Kânûn-ı Esâsî'nin getirdiği özgürlük ortamında muhtelif kesimlere hitap etmek üzere birçok kimse gazete ve mecmua imtiyazı almış fakat bunların bazıları türlü nedenlerle yayımlanma imkânı bulamamıştır³⁸.

Gazetenin Yazarları

Memurîn'in sahibi ve sorumlu müdürü Mellahzade Abdulkadir Nasih Bey aynı zamanda gazetenin başyazarıdır. Kendisinin hemen hemen her sayıda yazısı bulunmakla birlikte bu yazıların neredeyse hepsi gazetede başyazı olarak birinci sayfada yayınlanmıştır. Gazetede birkaç farklı sayıda yazısı yayınlanan yazarlar da mevcuttur. Örneğin, Musib takma adlı yazar, gazetede Mellahzade Abdulkadir Nasih Bey'den sonra en çok yazısı yayınlanan kişidir hatta Abdulkadir Nasih bu ismi müstear olarak kullanmış bile olabilir. Musib'in Osmanlı memurlarının sorunlarına dair yazıları gazetenin 2, 3, 17, 24, 72, 74. sayılarında yayınlanmıştır. Gazetede birkaç farklı makalesi yayınlanan diğer yazar Bedi Nuri'dir. Bedi Nuri'nin yazıları 72, 83, 87, 100, 104. sayılarda yayınlanmıştır. Gazetede makalesi yayınlanan ancak isminin yanında herhangi bir sıfatı belirtilmeyen diğer yazarlar şu şekildedir: Galib Efendi (2. sayı), Rafet (25. sayı), Mehmed Tevfik (52. sayı), Seyyid Mehmed Ataullah (68. sayı), Şahika (72. sayı), Balkan (75. sayı), H. Nazım (82, 84. sayılar), M. S. (93, 96, 97. sayılar), D. K. [Diran Kelekyan] (95. sayı), Tevfik Fikret (103. sayı), Hüseyin Abdulhadi (105. sayı), Esseyid Ahmed eş-Şerif es-Senüsi (105. sayı).

Memurîn gazetesi, yayınlandığı süre boyunca Osmanlı memurlarının sorunlarını dile getirmiş, memurlarla ilgili alınan kararları sütunlarına taşımıştır. Gazete, söz konusu sorunları ve şikâyetleri, memurlardan gelen istidaları, mektupları yayınlayarak gözler önüne sermeyi tercih etmiştir. Bununla birlikte gerek merkezde ve gerekse taşrada mağduriyete uğrayan, kurumlar ve şahıslar hakkında yaptıkları müracaatlardan sonuç alamayan memur ve iş sahiplerinin seslerini ilgili mercilere duyurmayı ilke edindiğini, mağdurların isimlerinin saklı tutulmasını istemeleri hâlinde bunu yalnızca mahkeme huzurunda ifşa edeceğini belirtmiştir³⁹. Memurların isimlerini ilan etmeleri için gazeteye güvenmeleri belli bir süre almış olmalı ki yayınlanan yazının, bir memur tarafından gönderilen bir yazıdan alındığı ancak 12. sayıda yer alan 'Maarif Nezareti' başlıklı sütunda belirtilmiştir⁴⁰. Gazetenin 15. sayısındaki "Halep'ten aldığımız bir mektupta" diye başlayan "İskenderun Kaymakamı" başlıklı makale⁴¹, gazeteye gelen bir arzuhalin yayınlandığını göz önüne seren ikinci yazıdır. 16. sayısının ilk sayfasında yayınlanan İpek Sancağı Defter-i Hakani memuru Mehmed Hamdi Bey'in, 'Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine' başlıklı arzuhali ile Dersim Sancağı eski Telgraf ve Posta Müdürü Osman Bey'in Abdulkadir Nasih Bey'e hitaben yazdığı yazı, memurların kimliğinin ve görev yerinin açık bir şekilde belirtildiği ilk

38 Ahmet Ali Gazel – Şaban Orta. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına", s. 235 ve 252.

39 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

40 *Memurîn*, nr. 12, 2 Haziran 1326 / 15 Haziran 1910.

41 *Memurîn*, nr. 15, 12 Haziran 1326 / 25 Haziran 1910.

makalelerdir⁴². Bu yazıdan sonra gazetenin diğer sayılarında çokça, memurların istidalarına ve mektuplarına yer verildiği görülmektedir. Gazete, kendisine gönderilen bu yazıların yayınından ücret talep ederek içerisinde bulunduğu mali darboğazdan da kurtulmak istemiştir. Örneğin, Abdulkadir Nasih Efendi, gazete idaresi adına, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, bu kuruma mensup memurlar hakkında azil, nasb, terfi, terakki gibi hususların yayınlanması karşılığında ücret talep etmiştir⁴³. Gazetenin yazarları ve memurlardan başka, bazı memurların eşleri de gazeteye arzuhal göndererek mağduriyetlerini dile getirmişlerdir.

Memurîn gazetesi, İstanbul'da yahut taşrada yayımlanan diğer gazetelerin memurlarla ilgili haber veya yorumlarını da zaman zaman sütunlarına taşımıştır. Yazılarına yer verilen gazeteler *Sabah*⁴⁴, *Tanin*, *İkdam*, *Tasvir-i Efkâr*, *Tenvîr-i Efkâr*, *Yeni Gazete*, *Yeni Edirne*, *Akdem*, *İkbal*, Trabzon'da yayınlanan *Meşveret* gazetesi, *İttihad*, Konya'da yayınlanan *Meram* ve *Hüküm* gazeteleri, Halep'de münteşir *Fırat* gazetesi ve Fırat Cedide-i Resmîyesi, İzmir'de yayımlanan *Köylü* gazetesi, *Muahede* gazetesi, *Rumeli* gazetesi, *Darbe* gazetesi, *Şahrah* gazetesi⁴⁵, Bir Rumca Gazete⁴⁶, *İstanbul* gazetesi, *Osmanischer Lloyd*, *Yozgat* gazetesi, Amasya'da yayınlanan *Taşdemir* gazetesi, Eskişehir menşeli *Hakikat* şeklinde sıralanabilir. *Memurîn*'de yayımlanmış tüm yazıların başlıkları ve tespit edilebilen yazarları, bu makaleye ek olarak verilen "Kronolojik Dizin"de belirtilmiştir.

Hazırlanan "Kronolojik Dizin"de, gazetede yayımlanan makalelerin yazarlarının isimleri, takma adları ya da rumuzları, yanlarında köşeli parantez içinde italik harflerle kaydedilmiştir. Başka bir gazeteden alınan yazıların kaynağı da yine aynı şekilde belirtilmiştir. Bazı sütunların sonunda yazar ismi belirtilmemiş lakin yazarın isminin ilk harfleri yazılmıştır. Böyle durumlarda, karışıklığa mahal vermemek adına bu harflerin okunuşları parantez içinde yanlarına yazılmıştır. Bazı yazıların konularını başlıklarından anlamak mümkün görünmese de genelde *Memurîn* gazetesine, gazetenin idaresine veya doğrudan Abdulkadir Nasih Efendi'ye hitaben yazılan yazılar memurlardan gelen arzuhallerdir. Memurlar bu arzuhallerde memuriyetleriyle alakalı azil, terfi, maaş, tensikat gibi sorunlardan bahsetmektedirler.

'Gazete İdaresinde Ayrıca Teşkil Olunan Bir Daire': Takib-i Mesâlih Şubesi

Takib-i Mesâlih Şubesi, gazeteye abone olan memurların resmî ve gayriresmî işlerini ücret karşılığında takip etmek üzere tesis edilmiştir. Bu şubenin taşradaki işlerini yürütmesi için vekiller aranmış, gazeteye müracaat etmeleri istenmiştir. Takib-i Mesâlih Şubesi'nde Mülkiye, Hukuk ve Ticaret mekteplerinden mezun, becerikli, itimat edilen ve tecrübe sahibi kişiler çalışmaktadır.

42 *Memurîn*, nr. 16, 16 Haziran 1326 / 29 Haziran 1910.

43 BOA DH.EUM.THR., 59:32.

44 *Sabah*, *Memurîn*'in en fazla alıntı yaptığı gazetelerden biridir. Alınan makalelerden biri *Sabah*'in yayınladığı *Progru du Selonik Gazetesi*'ne ait bir yazıdır.

45 *Şahrah Gazetesi* bu yazıyı *Times*'dan almıştır.

46 Gazetenin adı muhtemelen okunamadığında bu şekilde yazılmıştır.

Takip olunacak iş ve siparişlerin ücretinin, işin önemine göre belirleneceği; tamamen veya kısmen peşin olarak alınacağı gazetenin ilk sayısında ilan edilse de daha üçüncü sayıda sipariştten veya işten ne kastedildiği ve bunlar için alınacak ücret tarifesi şu şekilde belirtilmiştir⁴⁷:

Tablo 2: *Takib-i Mesalih Şubesinin Ücret Tarifesi*

Min (Alt limit)	İla (Üst limit)	
Kuruş	Kuruş	
10	100	Resmi dairelerden bir hususun tahkiki için
50	500	Herhangi bir hususun takibi ve neticelendirilmesi için
40	300	Temyiz olunan ilamatın takibi için
30	100	Temyiz Mahkemesinden icra gecikmesi ilmühaberinin süratle çıkarılması için
40	100	Şeri ilamların Fetvahaneden tasdiki için
100	500	Satış, ferağ, intikal ve icar muamelelerinin vekaleten icrası için
30	500	Evkaf-ı Hümayun Nezareti ve Evkaf'a bağlı teftiş mahkemesindeki işlerin takip ve tasdiki için
50	500	Memurların görev yeri değiştirme talepleri, maaş tahsisleri ve buna benzer konulardaki dilekçelerinin takibi için
50	100	İstanbul herhangi tarafında bir hususun tahkik, takip ve haber verilmesi için
50	500	Herhangi bir ticari husus hakkında araştırma yapılması ve bilgi verilmesi için
100	1000	Öğrencilere bir sene müddetle velilik için
2	15	Bin kuruştan pahalı mücevherat ve kıymetli siparişlerin her yüz kuruşu için
5	200	Posta ile gönderilmesi mümkün olan türlü siparişler için

Kaynak: *Memurîn*, nr. 3, 22 Mart 1326 / 4 Nisan 1910.

Yukarıda belirtilenlerden başka işler için istenen ücretin sonradan belirlenip haber verileceği; yüz paradan fazla tutacak posta ücretinin iş sahibine ait olacağı; acele telgrafla gönderilen müracaatlar için ücret miktarının telgrafta bildirilmesi gerektiği; ücret ve siparişin telgraf poliçesiyle gönderilmesinin lüzumu da ayrıca belirtilmiştir. Gazete idaresi, aciz ve fakir memurların işleri ücret almadan takip edeceğini ve elli kuruşa kadar olan masraflarının gazete tarafından karşılanacağını ilan etmiştir⁴⁸.

Gazetenin 70. sayısında yayınlanan 'Lağv' başlıklı habere göre, Takib-i Mesalih Şubesi, 16 Mart 1327 [29 Mart 1911] tarihinde kapatılmış; gazeteye daha önceden gönderilen işlerin acele bir şekilde tamamlanacağı belirtilmiştir⁴⁹.

47 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910; nr. 3, 22 Mart 1326 / 4 Nisan 1910.

48 *Memurîn*, nr. 3, 22 Mart 1326 / 4 Nisan 1910.

49 *Memurîn*, nr. 70, 16 Mart 1327 / 30 Mart 1911.

Sürekli Sütunlar

İstanbul Mektubu – İstanbul Postası – Cereyan

Gazetenin ilk sekiz sayısında ‘İstanbul Mektubu’ olarak yayınlanan sütun, 9-73. sayılar arasında ‘İstanbul Postası’ adını almıştır. Söz konusu sütun için 74-93. sayılarda yine ‘İstanbul Mektubu’ ismi kullanılmış; 94-100. sayılar arasında tekrar ‘İstanbul Postası’ başlığı tercih edilmiştir. 101. sayıdan sonra ise sütunun ismi tamamen değiştirilerek ‘Cereyan’ olmuştur. Bu başlıkların, İstanbul’da meydana gelen dâhili ve haricî haberleri konu edeceği gazetenin ilk sayısında şu şekilde belirtilmiştir: “Gazete her üç günde bir kere neşrolunacağından mezkûr üç gün zarfında İstanbul’da cereyan ve deveran eden bi’l-umûm havadis-i dâhiliye ve hariciye alât-teçhi’l-icmal ‘İstanbul Mektubu’ namı altında neşrolunacaktır”⁵⁰.

Bu sütun altında ahvâl-i dâhiliye, Mebusân’da, Ayan’da, Meclis-i Vükelâ’da, muhtelif, müteferrika, şuûn-ı hariciye isimli alt başlıklara yer verilerek konular sınıflandırılmıştır.

Vukuat-ı Memurîn

Gazetenin ilk sayısında ‘Memurîn Vukuatı’ ismiyle yayınlanan bu sütun gazetenin diğer sayılarında ‘Vukuat-ı Memurîn’ ismiyle yer bulmuştur. Osmanlı topraklarında memur olarak görev yapan defterdar, kaymakam, müdür, kâtip vb. her sınıftan memurun atanma, azil, terfi ve tekaüt gibi durumları düzenli olarak bu başlık altında neşrolunmuştur. Gazete, bu bilgileri yayınlamayı başlıca amaç edindiğini daha ilk sayısında duyurmuştur⁵¹. Nitekim ‘Vukuat-ı Memurîn’ sütunu hemen hemen her sayıda yer bulmuştur. Bu bölümdeki haberler verilirken, bazen şer’iye, mülkiye, adliye, ilmiye gibi alt başlıklar altında sınıflamaya gidilmiştir.

Memurîn

Gazetenin neredeyse her sayısında karşımıza çıkan ‘Memurîn’ bölümünde, gazete idaresinin bu başlıktan önceki sütuna yaptıkları yorumları bulunmaktadır. Bu yorumlar bazen bir paragraf, bazen daha uzun olabildiği gibi yalnızca ‘...’ işareti kullanılarak yayınlanmıştır. Kimi zaman da yorum okuyucuya bırakılmıştır. ‘Memurîn’ başlığının gazetenin bir sayısı içerisinde birkaç defa kendine yer bulduğu vakidir.

Muhaberât-ı Aleniyye

Bu sütun, memurların gazeteye gönderdikleri arzuhal veya mektuplara gazete idaresinin verdiği genellikle teşekkür mahiyetindeki kısa cevapları içermektedir. Bununla beraber zaman zaman alınan olumsuz bir yoruma cevap olarak kaleme alınan teessüf yazılarını ve gazetenin yayınlanma amacına dair kısa bilgileri de barındırmaktadır. İlk defa ‘Muhaberât-ı Aleniyye’

50 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

51 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

ismiyle 15. sayıda karşımıza çıkan bu sütun gazetenin hemen hemen her sayısında yayınlanmış yalnızca 20, 26, 32, 41, 44, 47, 48, 57, 67, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 93, 96, 98, 99, 101-107. sayılarında kendine yer bulamamıştır.

'Muhaberât-ı Aleniyye' başlığının gazetenin 6. sayısında yer alan 'Muhabere-i Aleniyye'⁵² başlığıyla karıştırılmaması gerekir. Zira 'Muhabere-i Aleniyye' bölümünde, gazete idaresinin, memurların devlet dairelerindeki işlerini takip etmek için kurulan ancak gerekli ilgiyi göremeyince bir süre sonra kapatılan Takib-i Mesalih Şubesi'nce evrakı takip edilen memurlara cevap mahiyetindeki yazılar yer almaktadır.

İlan

Gazete yönetimi bu bölümün amacının, pek faydalı görülen şeyleri okurlara tavsiye etmek⁵³ şeklinde açıklamış olsa da ilk sayılarda karşımıza çıkan 'İlan' başlıklarında Takib-i Mesalih Şubesi'nin ücret politikalarına yer verilmiştir. Takib-i Mesalih Şubesi hakkında bilgi içermeyen diğer 'İlan' başlıkları altında genellikle kitap tanıtımı ve önerileri yapılmıştır. Bu sütun çokça gazetede yer bulamamış; 4, 9-11, 18, 19, 63-65, 67, 72, 101, 105. sayılarda yayınlanmıştır.

Mukarrerât

Gazete, Meşrutiyet'ten sonra ilan edilen kanun, nizamname, emir ve talimatların sırasıyla neşredileceğini ilan etmiş⁵⁴; Osmanlı memurlarını ilgilendiren emeklilik, izin, tayin, terfi, maaş, tahsil, işten atılma, askerlik, mahkûmiyet gibi konularda Osmanlı bürokrasisi içinde alınan kararlar, 'Mukarrerat' başlığı altında ilan edilmiştir. Bu başlık ilk olarak gazetenin 73. sayısında yer bulmuş; daha sonra gazetenin 74, 76, 78-82, 85-91, 94-97, 99, 101-103. sayılarında yayınlanmıştır.

Memurîn gazetesi, nizamnameleri sadece yayınlamakla kalmamış; bu kanunların çıkması için de çaba göstermiştir. Örneğin, *Memurîn* Nizamnamesi'nin çıkması konusunda kamuoyu oluşturmaya çalıştığı ve hemen her sayıdaki yazılarıyla hükümete baskıda bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Bununla beraber teşkilat kanunlarını hazırlayan PTT ve Ziraat Bankası gibi kurumlara sık sık göndermeler yaparak; diğer devlet kurumlara da benzer yasaların çıkarılması için çağrıda bulunmuştur⁵⁵. Gazete 15 Haziran 1910 tarihli sayısında, şimdikiye kadar neşredilmiş ve bundan sonra neşredilecek olan kanun ve nizamnameleri kitap hâline getirilerek yayınlayacağını ve abonelerine takdim edeceğini duyurmuştur⁵⁶.

52 *Memurîn*, nr. 6, 3 Nisan 1326 / 16 Nisan 1910.

53 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

54 *Memurîn*, nr. 1, 1 Mart 1326 / 14 Mart 1910.

55 Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*, s. 65.

56 *Memurîn*, nr. 12, 2 Haziran 1326 / 15 Haziran 1910.

Borsa

Memurîn gazetesinde Borsa bölümü 88. sayısından itibaren yayımlanmaya başlamış ancak 91, 93, 96, 98. sayılarında bu sütuna yer verilmemiştir.

Tavsiyelerimiz

Gazetenin sadece 1, 5, 8, 10, 11, 12, 18, 29, 37, 38, 89. sayılarının son sayfasında yer verilen bu bölüm, gazete idaresinin okurlarına tavsiye ettiği kitap veya ticarethane gibi şeylerin tanıtımına tahsis edilmiş bir çeşit ilan niteliği taşımaktadır.

Tuhaf Fıkralar

46, 50, 54, 55, 72. sayılarda okurların karşısına çıkan bu başlıkta önemli devlet adamlarının birbirleriyle olan ilginç diyaloglarına veya bu kişilerin başından geçen olaylara yer verilmiştir.

Sonuç

Modern Türkiye'nin idari, fikrî ve kültürel temellerinin atıldığı II. Meşrutiyet Dönemi, memuriyet anlayışına getirdiği yeniliklerle çalışanların hayatını ve istikballerini etkilemiştir. Bu dönemde ilan edilen Tensikat Kanunu ile binlerce memur kadro fazlası olduğu gerekçesiyle görevden uzaklaştırılmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu ile de çalışanların sendika kurmaları ve grev yapmaları engellenmiştir. Tüm bu yasaklara rağmen “Hürriyet” sloganlarının atıldığı bir dönem olarak da ifade edilen Meşrutiyet'te birtakım basın yasakçı zihniyete karşı yayın yaptığı da görülmektedir. Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi'nde üç sene boyunca yayınlanan ve memurların haklarını neredeyse bir sendika gibi korumayı amaçlayan *Memurîn* gazetesi incelenmiştir.

Memurîn gazetesi memurların gönderdikleri arzuhalleri yayınlamış ve sorunların birinci ağızdan duyulmasına olanak sağlamıştır. Bunu yaparken, memurların kimliklerini gizli tutmuş, ancak yargı aşaması gibi zorunlu hâllerde ve belli bir çerçevede kimlikleri ifşa etmeyi ilke olarak benimsemiştir. Gazete, memurların sorunlarını ele alırken tarafsızlığından ödün vermemiştir. Bir memur kendisiyle alakalı alınan bir kararı veya maaş, nizam, haksız terfi gibi konulardan şikâyetle bir arzuhal gönderdiğinde yayınlayan gazete; bu arzuhalde tenkit edilen kişi ya da kurumun cevabi yazısını da sütunlarına taşımıştır.

Dilek ve şikâyet içerikli mektupları, Osmanlı bürokrasisi içerisinde alınan kararları yayınlayan *Memurîn* gazetesi, bununla yetinmeyerek, içeriklere dair görüş ve yorumlarını “Memurîn” başlıkları altında ortaya koymuştur. Gazete, memurların hukuki sorunlarını takip etmek, gerektiğinde tavsiyelerde bulunmak amacıyla bünyesinde ayrı bir daire olarak Takib-i Mesalih Şubesi teşkil etmiştir. Bu hizmeti karşılığında ilgililerden sembolik bir ücret almıştır. Böylelikle

salt bir yayın organı olmaktan çıkmış, memur hukukunu gözeten, gerektiğinde onlara hukuki destek verip danışmanlık hizmeti sunan sendikal bir yapı kimliğine bürünmüştür.

Memurîn gazetesi memur hukukuna bakışını, uyguladığı ücret politikasına da yansıtmıştır. Abonelik bedelini, memurların değişen maaş miktarlarına göre belirlemiştir. Bir dönem abone bedelinde tenzilata giden gazete idaresinin bu kararı belki de gazeteyi ekonomik olarak çıkmaza sokmuş; yayın hayatının bir dönem sekteye uğramasına sebep olmuştur.

Memurîn gazetesi amacı ve felsefesi bakımından memurların sorunlarına ve onlarla ilgili gelişmelere odaklanmış olmakla beraber, gündelik hayatın diğer yönlerine gözlerini tamamen kapatmış da değildir. Birçok süreli yayının yaptığı gibi, “İstanbul Postası”, “İstanbul Mektubu” şeklinde adlandırdığı bölümde, imparatorluğu ilgilendiren iç ve dış politik gelişmelerden okurları haberdar etmiştir. Sonuç olarak gazete, II. Meşrutiyet Dönemi'nin siyasi ve idari hareketliğini kamu çalışanlarının hayatı üzerinden değerlendirme imkânı sunmaktadır. Meşrutiyet devrinin Cumhuriyet'in laboratuvarı olduğu düşünülürse gazetenin sonraki devirler için taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

DH.EUM.THR Dosya No: 00059 Gömlek No: 00032

DH.SAİDd... Dosya No: 143, Gömlek No: 223

MF.MKT. Dosya No: 925, Gömlek No: 71

YB. Dosya No:021 Gömlek No: 00043/00031

Gazeteler

Ayın Tarihi

Memurîn

Yayınlar

Beşikçi, Mehmet, “Meslek Dayanışması Mı, Vatan Kurtarıcılığı Mı?: II. Meşrutiyet Döneminde Bir Memur Örgütlenmesi Olarak Mülkiye Mezunları Cemiyeti, 1908-1916”, *Toplum ve Bilim*, 119, (2010), s. 162-183.

Doğan, Hasan, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta’til-i Eşgal Kanunu”, *Belleten*, LXXXII/293, (2018), s. 265-294.

Duman, Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı – Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

Gazel, Ali Ahmet, Şaban Ortak, “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 07/01, (2006), s. 223-256.

Karakışla, Yavuz Selim, “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’nde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 27-54.

Mahiroğulları, Adnan, “Gelişim Süreci ve Yasal Çerçevesiyle Türkiye’de Memur Sendikacılığı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55/1, (2005), s. 143 – 189.

_____, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Sendikacılık Tarihi: İşçi-işveren-memur Sendikacılığı*, Özlem Kitabevi, Sivas 2017.

Ökçün, Ahmet Gündüz, *Ta’til-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Özdemir, Hüseyin, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devletinde Kamu Personel Yönetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

Quataert, Donald, “Selanikte İşçiler, 1850-1912”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’nde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Temiztürk, Hakan, Salih Seyhan, “II. Meşrutiyet ve Millet Gazetesi”, *Atatürk İletişim Dergisi*, 2, (2011), s. 1-19.

Tosun, Mural, *Halepli Bir Osmanlı Mellahzade Mehmed Mer’i Paşa Hayatı ve Hatırlattıkları*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2016.

Tural, Erkan, *II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006.

_____, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

Vatter, Sherry, “Şam’ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaarkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’nde İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 55-97.

Yeşilyurt, Dilek, *1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ve Uygulamalar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Yıldırım Kadir, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

EKLER**Memurîn Gazetesinin Kronolojik Dizini****Ek 1. Memurîn Gazetesi Sayı: 1, 1 Mart 1326 [14 Mart 1910]**

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mukaddime	1-2
2	İhtisas ve kaht-ı rical [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	2-3
3	İntihab-ı Memurîn Encümenleri	3
4	Tensikat	3
5	Memurîn	3
6	Suriye Vali-i Âlîsinin Nazar-ı Dikkatlerine	3
7	Memurîn Vukuatı: Askeriye	3
8	İstanbul Mektubu	4
9	Tavsiyelerimiz	4

Ek 2. Memurîn Gazetesi Sayı: 2, 4 Mart 1326 [17 Mart 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Muhtarân [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Yine Tansikat [<i>Musib</i>] Her ki zahmi hored elbette figâni dâred	2-3
3	Galib Beyefendi'den Bir Temenni	3
4	Dahiliye Nezaretinden. Eser-i Faaliyet-i İntizam-perverî	3
5	Tekaüde Sevk Olunanlar	3
6	Beyan-ı Teşekkür	3
7	Vukuat-ı Memurîn	3
8	İstanbul Mektubu	3-4
9	Rusumat Talimnamesi	4
10	Kâri'lerimize	4

Ek 3. Memurîn Gazetesi Sayı: 3, 22 Mart 1326 [4 Mart 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Yine İhtisas... Yahud Dahiliye Nezareti Etrafında [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	İtizar	1
3	Tuhaf Aziller [<i>Musib</i>]	2
4	Vezaif-i Zabıta	2
5	Teşekkür	2
6	Vukuat-ı Memurîn	2
7	Tebaa-i Ecnebiyenin Vergileri	2
8	Memurîn Gazetesi İdarehanesince Tesis olunan Takib-i Mesalih ve Sipariş Şubelerinden İlan	3
9	Kâri'lerimize	3

10	Nizamât	3
11	Madde-i Münferide-i Kanuniye İstanbul Mektubu	3
12	Dahili: Meclis-i Vükelâ	4

Ek 4. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 4, 25 Mart 1326 [7 Nisan 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Hakan-ı Gâsib'in Arazisi... Heyet-i Muhtereme-i Mebusana [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Ticaret ve Nafia Nezareti	2
3	Memurîn-i Ma'zûle	2
4	Adliye Nezaretine	2
5	Halep Mebusluğu	2
6	Vukuat-ı Memurîn	2-3
7	Taşra Rûfekâ-yı Keremimize	2
8	İstanbul Mektubu	3
9	Harici	3
10	Rusumat Talimatnamesi (Birinci nüshadan mâ-ba'd)	3-4
11	İlan	4

Ek 5. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 5, 29 Mart 1326 [11 Nisan 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Vezaîf-i Memurîn [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Sadrazam ve Zeyl-i Tensikatın Dördüncü Maddesi	2
3	Aynen [<i>İzmir'de Müntezir İttihad'dan</i>]	2
4	Memurîn	2
5	Mevâdd-ı Zeyliye	3
6	Vukuat-ı Memurîn	3
7	İstanbul Mektubu Meclis-i Ayan	3-4
8	Müsabaka: Memurîn ne demektir ve memurun hükümetle vezâif-i mütekebilesi nedir	3-4
9	Tavsiyelerimiz	4

Ek 6. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 6, 3 Nisan 1326 [16 Nisan 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Teessüflerimiz [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Arz-ı Teşekkür	2
3	İstanbul Mektubu	3
4	Vukuat-ı Memurîn	4
5	Muhabere-i Aleniyye	4
6	Kâri'lerimize	4

Ek 7. Memurîn Gazetesi Sayı: 7, 7 Nisan 1326 [20 Nisan 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mülkiye Müfettişleri [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Memurîn-i Maliye	2
3	Vezaif-i Müstereke Ashâbı	2
4	Memurîn-i Ma'zûleye	2
5	Naibler Hakkında	2
6	Dava Vekilleri Nizamnamesi	3
7	Memurîn İkrâz Sandığı	3
8	İstanbul Mektubu	3-4
9	Memurîn Gazetesi İdarehanesince Tesis Olunan (Takib-i Mesalih ve Sipariş) Şubelerinden	4

Ek 8. Memurîn Gazetesi Sayı: 8, 10 Nisan 1326 [23 Nisan 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Kabineden Mutalebemiz [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Aynen [<i>Dünkü Tanin'in Baş Makalesinden</i>]	2-3
3	Memurîn	3
4	Mülkiye müfettişlerinin vezâifiyle harcırahlarını ve mevâdd-ı müteferriayı mutazammın tanzim olunup mevki-i tatbika vaz'ı hususuna Şûra-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararlarıyla bi'l-istizan irade-i seniyye cenab-ı Padişahi şeref-müteallik buyurulmuş olan talimatnamedir.	4
5	Memurîn Gazetesi İdarehanesince Tesis Olunan (Takib-i Mesalih ve Sipariş) Şubelerinden	4
6	Tavsiyelerimiz	4

Ek 9. Memurîn Gazetesi Sayı: 9, 22 Mayıs 1326 [4 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İtizâr	1
2	Maaşatın Nisbetsizliği [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
3	Yemen'de ilamat-ı şeriyyenin tedkiki için bir ilamat-ı şer'iyeye memurluğu ihdası Meclis-i Mebusan tarafından kabul olunarak irade-i seniyyeye iktirân etmiştir.	2
4	Memurîn	2
5	Yüzbaşı ve Mülazimler	2
6	İstanbul Postası	3
7	Vukuat-ı Memurîn	4
8	Tensikat Kanunu Zeyli	4
9	İlan	4

Ek 10. Memurîn Gazetesi Sayı: 10, 26 Mayıs 1326 [8 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Zeyli-i Tensikat [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Tensik Komisyonu	2
3	Memurîn	2

4	Dahiliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine	2
5	Memurîn	2
6	İstanbul Postası	3
7	Vukat-ı Memurîn	4
8	Kaymakamlar	4
9	Maliye Nezaretinde Faaliyet	4
10	Mülkiye Tekaüd Kanunu ahkâmının memurîn eytam ve erâmili hakkında tatbiki için tanzim olunan madde-i kanuniye	4
11	Düyûn-ı Gayr-ı Muntazama	4
12	İlan	4
13	Tavsiyelerimiz	4

Ek 11. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 11, 29 Mayıs 1326 [11 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bahriye Nezareti [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Tetkik-i Tensik Komisyonu	2
3	Veznedarlık Kefaleti	2
4	Memurîn	2
5	Tensikatzedegânın Aileleri	2
6	Tahdîd-i sinn [Kanunnamesi]	2
7	İlan	2
8	İstanbul Postası	3
9	Mahmûd Şevket Paşa [<i>Sabah Gazetesi'nin Progra du Salonik'ten aldığı yazı</i>]	4
10	Mahmud Şevket Paşa Progra du Salonik Gazetesi'nin Muharririne	4
11	Deyn-i Memurîn	4
12	Vukat-ı Memurîn	4
13	Tavsiyelerimiz	4

Ek 12. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 12, 2 Haziran 1326 [15 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Lisan Meselesi. Kabinenin Nazar-ı Dikkatine [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Maarif Nezareti	2
3	Memurîn	2
4	Mezuniyet-i Memurîn	2
5	Tecdid-i Kefalet Meselesi	2
6	Devam Saatleri	2
7	İstanbul Postası	3
8	Vukat-ı Memurîn	4
9	Medeniyet-i Vahşiyane	4
10	Kavânin ve Nizamât	4
11	Medâris-i ilmiye hakkında meclis-i mesalih-i talebeden kaleme alınarak Şûra-yı Devletçe lede't-tedkik mevki-i icraya vaz'ı husûsuna meclis-i hass-ı vükelâ kararıyla bi'l-istizan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi şeref-sudur buyurulan nizamnamedir.	4
12	Tavsiyelerimiz	4

Ek 13. Memurîn Gazetesi Sayı: 13, 5 Haziran 1326 [18 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn İkrâz Sandığı [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Dâhiliye İntihab-ı Memurîn Komisyonu. Nazırın Nazar-ı Dikkatine	2
3	Askeriye	2
4	Tashih-i Sinn Hakkında	2
5	Meclis-i Umumînin Bu Seneki Devre-i İctima'ında Çıkarılması Tensib Olunan Mevâdd	2
6	Vukuat-ı Memurîn	2
7	İstanbul Postası	3
8	Medâris-i İlmiye Hakkındaki Nizamnameden Mâ-ba'd	4

Ek 14. Memurîn Gazetesi Sayı: 14, 9 Haziran 1326 [22 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Azl-i Memurîn. Maliye Nezareti Memurîn İdaresinin Nazar-ı Dikkatine [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Mülkiye Tekâüd Kanunu	2
3	Memurîn	2
4	Resmî Telgraflar	2
5	Asker-i Memurîn	2
6	Vukuat-ı Memurîn	2
7	İstanbul Postası	3
8	Medâris-i İlmiye Hakkındaki Nizamnameden Mâ-ba'd	4
9	İlan	4

Ek 15. Memurîn Gazetesi Sayı: 15, 12 Haziran 1326 [25 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Tahvil Müdüriyetlerinin Lağvı Münasebetiyle [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Memurîn-i Adliyenin Askerliği	2
3	Jandarma	2
4	Harcırah	2
5	Memurîn	2
6	Ketebe tevzii	2
7	Mekteb-i Harbiyeden Mülazım-ı Sani Olarak Nisanla Yüzbaşığa Terfian Yemenê Memur Edilenler Hakkında	2
8	Memurîn-i Ma'zûleye Maaş	2
9	Mühür de, İmza da Caiz. Ceride-i Askeriye	2
10	Memurîn-i Sihhiye-i Askeriye	2
11	İskenderun Kaymakamı	2
12	Memurîn	2
13	Vukuat-ı Memurîn	2
14	İstanbul Postası	3
15	Muhaberat-ı Aleniyye	4
16	Medâris-i İlmiye Hakkındaki Nizamnameden Mâ-ba'd	4
17	İlan	4

Ek 16. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 16, 16 Haziran 1326 [29 Haziran 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine [<i>İpek Sancağı Defter-i Hakani Memuru Mehmed Hamdi Efendi</i>]	1-2
2	Memurîn	2
3	Aynen: <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdürü Nasih Bey'e [<i>Dersim Sancağı Telgraf ve Posta Müdür-i Sabıkı Osman</i>]	2
4	Memurîn	2
5	İlan	2
6	İstanbul Postası	3
7	Re's-i Mütefekkirimizin Nazar-ı Dikkatine [<i>imza mahfuzdur</i>]	4
8	Vukuat-ı Memurîn	4
9	Muhaberat-ı Aleniyye	4

Ek 17. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 17, 19 Haziran 1326 [2 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Anadolu'ya yahud Taşraya Bir Nazar [<i>Musib</i>]	1
2	Dahiliye Nezareti'ne yazılan 1 Nisan 1326 tarihli istida suretidir [<i>Sivas'a Tabi Aziziye Kaymakamlığı'ndan Münfasıl İsmail</i>] Mektup [<i>Sivas'a Tabi Aziziye Kaymakamlığı'ndan Münfasıl İsmail</i>]	2-3
3	Memurîn	3
4	Maliye Müfettiş-i Umumisi	3
5	Memurîn	3
6	Hizmet-i Redif	3
7	Memurîn	3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	Muhaberat-ı Aleniyye	3
10	İstanbul Postası	4
11	Aynen: Dersaadet ve Hüdavendigâr Vilayetleri Dahilinde Bulunan Polis Arkadaşlarıma [<i>Polis Memuru Eskişehirli Süleyman Sırrı</i>]	4

Ek 18. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 18, 23 Haziran 1326 [6 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mustafa Nadir Beyefendi [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Garib Bir İstikamet-fürüşluk [<i>Köylü Gazetesi'nden</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Askeri Te[k]aüd Sandığı	2
5	Yüzbaşı ve Mülazımların Tekaüdü	2
6	Mezun Memurlar	2
7	Tahsil Müdürleri	2
8	Vukuat-ı Memurîn	2
9	İstanbul Postası: İran Ahvâli	3

10	Tavsiyelerimiz	3
11	Muhaberat-ı Aleniyye	4
12	Kariin-i Kirâma	4
13	Medâris-i İlmiye Hakkındaki Nizamnameden Mâ-ba'd	4
14	İlan	4

Ek 19. Memurîn Gazetesi Sayı: 19, 26 Haziran 1326 [9 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn Nizamnamesi ve Re's-i Mütefekkirimize Arz-ı Teşekkür [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Mezuniyet-i Memurîn	2
3	Kadro Haricleri	2
4	Düyûna Mukabil Kat - ı Maaş	2
5	Muamele-i İntibahiye	2
6	Taht-ı Muhakemeye Alınmak	2
7	Vukuat-ı Memurîn	2
8	Tekaüd	2
9	İstanbul Postası	3
10	Muhaberat-ı Aleniyye	4
11	Münaziun-fih kilise ve mektebler hakkında hükümetçe tanzim ve meclis-i umumice tadilen kabul ve tasdik olunan ve meriyyet ahkâmına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-müteallik buyurulan kanunname	4
12	İlan	4

Ek 20. Memurîn Gazetesi Sayı: 20, 30 Haziran 1326 [13 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Meclis-i Mebusan Riyasetiyle Dahiliye Nezaretine Mütakadem Bir İstidanın İdaremize Mürsel Bir Nüshası	1-2
2	Memurîn	2
3	İskenderun Kaymakamı	2
4	Memurîn	2
5	Memurîn Gazetesi Müdüriyetine [<i>İmza Mahfuzdur</i>]	2
6	Memurîn	2
7	İkramiye	2
8	Hüdavendigâr Vilayetinin Nazar-ı Dikkatine	3
9	Dahiliye Nezaretince Bu Kere İcra Olunan Liva Tahrirat Müdüriyeti İmtihanında İsbat-ı Ehliyet Eden Zevat	3
10	Memurîn	3
11	Vukuat-ı Memurîn	3
12	Memurîn Gazetesi Sahib-i Muhteremi Abdulkadir Nasih Beyefendiye [<i>Bursa-Yenişehir Kaymakamı Esseyid Mehmed Reşid</i>]	3
13	Memurîn	3
14	Kariin-i kirâma	3
15	İlan	3
16	İstanbul Postası	4

Ek 21. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 21, 3 Temmuz 1326 [16 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Re's-i Mütefekkirimizin Nazar-ı Dikkatine <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Muhteremesine <i>Müdüir Beyefendi [Demirci: M. (mim) F.(fe) M.]</i>	1
2	Memurîn	1
3	Eytam ve Erâmil ve Tekaüd Maaşatından Tevfikân: Kararname	2
4	Fıkra-i Kanuniye	2
5	Anadolu'da Mehakim	2
6	Memurîn	
7	Maaş Tesviyesi	2
8	Taht-ı Muhakemeye Alınmak	2
9	Hukuk-ı Umumiye ve Hukuk-ı Şahsiye	2
10	Tekaüt Müddeti	2
11	Mutlak Zevceler	2
12	Vukuat-ı Memurîn	3
13	Kosova dahilinde bazı teşkilat-ı mülkiye icrasıyla masarısının bütçeye idhâline dair hükümetçe tanzim olunan ve meriyyet ahkâmına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-müteallik buyurulan kanunname'dir	3
14	İhtiyat Zabitanı Kanunu	3
15	Muhaberat-ı Aleniyye	3
16	Abonmanlarımıza	3
17	İstanbul Postası	4

Ek 22. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 22, 7 Temmuz 1326 [20 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn ve Ketebe'nin Askerliği	1
	Memurîn	1-2
2	Dahiliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine. <i>Memurîn Gazetesine [Trabzon: Bir Tahrirat Katibi]</i>	2
3	Mezuniyet-i Memurîn	2
4	Memurîn	2
5	Madde-i Muadile Sureti	2
6	Tahsildar Odaları	2
7	Memurîn	2
8	Vukuat-ı Memurîn	2-3
9	İhtiyat Zabitanı Kanunnamesinden Mâ-ba'd	3
10	Muhaberat-ı Aleniyye	3
11	İstanbul Postası	4

Ek 23. Memurîn Gazetesi Sayı: 23, 14 Temmuz 1326 [27 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	10 Temmuz	1
2	Fuad Beyefendi'nin Nazar-ı Dikkatine [A. (Elif) H. (Ha)]	1
3	Memurîn	1
4	Süleyman Fevzi Efendi: Ziraat Bankası'nın Nazar-ı Dikkatine	2
5	Posta Müvezzileri	2
6	Fransada Memurîn-i Maliye-i Osmaniye [Sabah Gazetesi]	2
7	Memurîn	2
8	Adil ve İhsan Yalnız İstanbul'a mı? [Hüküm Gazetesi]	2
9	Memurîn	2
10	Mücazât	2
11	Memurîn	2
12	Madde-i Münferide-i Kanuniye	2
13	Tahsil-i Emval Kanununun Yirminci Maddesi Makamına Kaim Olacak Madde-i Kanuniye	2
14	Vukuat-ı Memurîn	3
15	İhtiyat Zabıtanı Kanunnamesinden Mâ-ba'd	3
16	Muhaberat-ı Aleniyye	3
17	İstanbul Postası	4

Ek 24. Memurîn Gazetesi Sayı: 24, 17 Temmuz 1326 [30 Temmuz 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Canik Mutasarrıf ve Muhasebecisi ve Taşrada Azl-i Memurîn [Musib]	1-2
2	Memurların Mezuniyeti: Harcırah kararnamesinin on dördüncü maddesine zeyledilmek üzere kaleme alınan fikranın suretidir.	2
3	Memurîn	2
4	Tensikzedegân	2
5	Tekaüd Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine. Maruz-ı İhtiramkari-i Acizanemdir [Mütekaidinden Bir Kariniz]	2
6	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Muhteremesine [N. (nun)]	2
7	Ankara Valisi ve Tekzib	3
8	İskenderun Kaymakamı	3
9	Taziyet	3
10	Vukuat-ı Memurîn	3
11	Münadilerin Ucuratı Hakkında	3
12	Muhaberat-ı Aleniyye	3
13	İstanbul Postası	4

Ek 25. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 25, 21 Temmuz 1326 [3 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Dahiliye Nezareti İntihab-ı Memurîn Komisyonu'nun Nazar-ı Dikkatine [<i>Tahrirat Müdüriyet İntihabnamesini Haiz Bir Tahrirat Katibi</i>]	1-2
2	Nüfus Memurları Aynen. Maruzdur [<i>Rafet</i>]	2
3	Orman Nezaretinde Hukuk-ı Memurîn [<i>Çatalca Orman Başkatibi Mustafa Hilmi</i>]	2-3
4	Memurîn	3
5	Tekaüd Kanunu	3
6	Vukuat-ı Memurîn	3
7	Muhaberat-ı Aleniyye	3
8	İstanbul Postası	4

Ek 26. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 26, 24 Temmuz 1326 [6 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Nahiye Teşkilatı [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Tensikzedegân	2
3	Vali Maiyetindeki Memurlar	2-3
4	Eytam ve Erâmil Maaşatı	3
5	Tahsil-i Bakaya	3
6	Yeni Gazete'nin Dünkü Baş Makalesinden	3
7	İane-i Memurîn	3
8	Memurîn	3
9	Meziyet Nişanı Nizamnamesi	3
10	Vukuat-ı Memurîn İlmiye	4
11	İstanbul Postası	4

Ek 27. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 27, 28 Temmuz 1326 [10 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Hükümet Memurları ve Ahvâl-i Ruhîyesi [<i>Yeni Gazete'nin Dünkü Baş Makalesi</i>]	1-2
2	Memurîn	2
3	Bilumum Abonelerimizden Bir İstimzac	2-3
4	Kadro Harici Memurîn	3
5	Hamal Esnafı ve Temettü Vergisi	3
6	Tahsil-i Emvâle Madde-i Müzeyyele	3
7	Taht-ı Muhakemeye Alınmak	3
8	Memurîn	3
9	Muhaberat-ı Aleniyye İstanbul Postası	3
10	Rum Patrikhanesinin Saint Sinod ve azaları imzasıyla her tarafa göndermiş olduğu uzun bir tahrirat-ı umumiyede hükümet-i haziranın Rumlar hakkında birtakım seyyiâtını ta'dâd ettikten sonra tahrirata ber vech-i zir hatme ile nihayet vermiştir [<i>imza: Saint Sinod ve azaları</i>]	4

Ek 28. Memurîn Gazetesi Sayı: 28, 31 Temmuz 1326 [13 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Mösyö Loran [<i>Tanin</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
5	Teşrifata Dair	2
6	Meclis-i Vükelâ	2
7	İki Nikah	2
8	İhtiyat Zabitanı Kanunnamesinden Mâ-ba'd	3
9	Vukuat-ı Memurîn	3
10	Muhaberat-ı Aleniyye	3
11	İstanbul Postası	4

Ek 29. Memurîn Gazetesi Sayı: 29, 4 Ağustos 1326 [17 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mücazât-ı Memurîn [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Tensikzedelerin Ma'zûliyeti	2
3	Afv Kanunundan Müstefid Memurlar Hakkında	2
4	<i>Memurîn</i> Gazetesi Müdiriyyet-i Muhteremesine [<i>Fizan Mutasarrıf-ı Sabıkı Ahmed Ramî</i>]	2
5	Adana Orman Sermüfettişi Cemal Bey	2
6	Gardiyanlar Ne Diyor? <i>Memurîn Gazetesi'ne</i> [<i>Kelkit Kazası Sergardıyanı Mehmed bin İbrahim</i>]	3
7	Tard	3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	Muhaberat-ı Aleniyye	3
10	Tavsiyelerimiz	3
11	İstanbul Postası	4
12	İhtiyat-ı Zabitanı Kanunnamesinden Mâ-ba'd	4
13	İhtiyat-ı Zabitanının Seferberlik Zamanında Suret-i Celbi	4

Ek 30. Memurîn Gazetesi Sayı: 30, 7 Ağustos 1326 [20 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Leyle-i Berat-ı Mağfiret-i Ayat	1
2	Posta ve Telgraf İdare-i Umumiyesine Dair Bir Telgraf [<i>Gerede Telgraf Müdür-i Sâbıkı Ferid</i>]	1
3	Memurîn	1-2
4	Yeni Vilayât Kanunu Münasebetiyle Bir Mütalaa [<i>N. H. (ha)</i>]	2
5	İskenderun Kaymakamı Halil Bey	2
6	Şura-yı Devlet Memurları	2-3
7	Memurîn	3
8	Cemil Molla'nın Maaşı [<i>Tanin</i>]	3
9	Ergani Defter-i Hakani Memuru	3
10	Tebdil-i Ünvan ve Kefalet	3

11	Mehakim-i Şeriyye Ketebesi [<i>Yeni Edirne Gazetesi</i>]	3
12	Memurîn	3
13	Vukat-ı Memurîn	3
14	Muhabêrât-ı Aleniyye	3
15	İhtiyat-ı Zabitanı Kanunnamesinden Mâ-ba'd: Mevâdd-ı Mütenevvia	3-4
16	İstanbul Postası	4

Ek 31. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 31, 11 Ağustos 1326 [24 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. Canik Mutasarrıfının Reddiyesi [<i>Canik Mutasarrıfı Mehdi</i>]	1
2	Memurîn	1-2
3	Ünye Mal Müdürü ve Maliye Memurîn İdaresinin Hüsn-i Dikkati	2
4	Memurîn Ceride-i Muteberesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Bolu Ziraat Bankası Memuru Ebulmikmal Mehmed Nazif</i>]	2
5	Memurîn	2
6	Memurîn-i Dahiliye	2
7	Memurîn	2
8	Ma'zûliyet Hakkında	3
9	Adliye Nezareti'nden dün Dahiliye Nezaretine âtidedeki tezkire yazılmıştır [<i>Adliye ve Mezahib Nazırı Necmeddin</i>]	3
10	Vukat-ı Memurîn	3
11	Muhabêrât-ı Aleniyye	3
12	Kariîn-i Kirâma	3
13	İstanbul Postası	4

Ek 32. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 32, 14 Ağustos 1326 [27 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurînün İstikbali [<i>Osmaniye Bidayet Mahkemesi Mustantıkı Ahmed Hamdi</i>]	1-2
2	Halep Valisinin Azli [<i>Yeni Gazete'den Aynen</i>]	2
3	Memurîn	2
4	<i>Memurîn Gazetesi</i> İdare-i Muhteremesine Maruz-ı Acizidir. [<i>Mudurnu Kaymakamı Mehmed Rüştü</i>]	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdürü Beyefendi [<i>Çerkes Nüfûs Memuru Hüseyin Avni</i>]	2
6	Bir Telgraf Memurunun 28 Senelik Sergüzeşti. Aynen: <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Valasına [<i>Feke Telgraf ve Posta Çavuşu İbrahim</i>]	3
7	Nafia Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	3
8	Hüdavendigâr Vilayeti'nde Tuhaf Bir Mezuniyet	3
9	Tekaüd Nezareti	3
10	Ma'zûlin-i İlmiyyeye Maaş Tahsisi	3
11	Vukat-ı Memurîn	3
12	İstanbul Postası	4

Ek 33. Memurîn Gazetesi Sayı: 33, 18 Ağustos 1326 [31 Ağustos 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
	Ziraat Bankası idare-i umumiyesinin 29 haziran sene 1324 tarih ve 40 numaralı tahrirat-ı umumiyesinin suretidir.	
1	Suret-i mücazat: Azl edilmiştir. Sebeb-i mücazat: Terfi hakkında.	1-2
2	Dersââdet <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyeti Canib-i Âlisine [<i>imza mahfuzdur</i>]	1-2
3	Memurîn	2
4	Muhterem <i>Memurîn</i> Gazetesine [<i>Mut Kaymakamı Hasan Çelebi</i>]	
5	Telgraf ve Posta Müdüriyet-i Umûmiyesinde Müsavat ve Adaletin Mebzuliyeti Huzur-ı Alilerine: Müdür Beyefendi [<i>“Cebel-i Dürz” Süveyde Telgraf ve Posta Müdürü A. (elif) Hikmet</i>]	2
6	Bir Suret-i Diğer: <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Telgraf ve Posta Müdürü Mehmed Ali bin Ahmed</i>]	2-3
7	Memurîn	3
8	Bir Karar-ı Musib	3
9	Tahrirat Müdür ve Katibleri	3
10	Vukuat-ı Memurîn	3
11	Muhaberat-ı Aleniyye	3-4
12	İstanbul Postası	4

Ek 34. Memurîn Gazetesi Sayı: 34, 21 Ağustos 1326 [3 Eylül 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Eşkalat-ı Kadime-i Muzırradan Kefalet Meselesi [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Muhterem ve Sevgili <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesi Efendim Hazretleri [<i>Sivasâ Mülhak Hafik Kaymakamı Aleksaniyan</i>]	2
3	Maliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine, <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet'ine (<i>Demirci Kazası Mal Müdürü Refiki Selim Samî</i>)	2
4	Defter-i Hakanî Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Ankara Sivrihisar Kazası Tapu Katibi Refiki Süleyman bin Ahmed Saib</i>]	2-3
5	Memurîn	3
6	<i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet'ine [<i>Mukavelat Muharreri</i>]	3
7	Memurîn	3
8	Memurînin İşi Nasıl Hafifleşir Makalesinden [<i>Rumeli Gazetesi</i>]	3
9	Memurîn	3
10	Vukuat-ı Memurîn	3
11	Muhaberat-ı Aleniyye	3-4
12	İstanbul Postası	3

Ek 35. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 35, 25 Ağustos 1326 [7 Eylül 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Şayan-ı İstiğrab Bir Emri Münasebetiyle. Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Telgraf Memurlarından İmza Mahfuzdur</i>]	1-2
2	Memurîn	2
3	Halep'ten Telgraf. Sabah Ceridesi Vasıtasıyla Matbuat-ı Osmaniye'ye [<i>Tabib Operatör Babikyan</i>]	2
4	Memurîn	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Muhteremesine [Yafe Kaymakamı Halil]	2
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesi'ne [<i>İlane-i Milliye Cemiyeti İpek Şubesi Reisi Sanisi Liva Muhasebecisi Abdulcelil</i>]	2-3
7	İlmiye Maaşatı	3
8	İkramiye Meselesi	3
9	Tezkire-i Osmaniye	3
10	Tazminat Alıp da İade Edecekler Hakkında	3
11	Berâet-i Zimmet Mazbataları	3
12	Kat'-ı Muhasebe Etmeyen Mal Memurları	3
13	Taht-ı Muhakemeye Alınmak	3
14	Vukuat-ı Memurîn	3
15	Muhaberât-ı Aleniyye	3
16	Ashab-ı Musâlaha	3
17	İstanbul Postası	4

Ek 36. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 36, 1 Eylül 1326 [14 Eylül 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn ile Ahali yahut Haleb Vali-i Cedidine Tuhfe (<i>Rum Kalede Bir Memur</i>)	1-2
2	Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine Akçaabad'dan [Akçaabat] Yazılı	2
3	Defter-i Hakani Memurlarının Maaşatına Dair [<i>Şarki Karaağaç Tapu Katibi Mustafa Fevzi</i>]	2-3
4	Memurîn	3
5	Ankara Defter-i Hakani Müdüriyeti 76 Umum. Ayaş Kazası Tapu Kitabetine [<i>Müdür Ahmed Hamdi</i>]	3
6	Muteber "Memurîn" Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Ayaş Tapu Katibi Mehmed Galib</i>]	3
7	Memurîn	3
8	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdürü Nasih Bey'e [<i>Mağdurin-i Telgrafiden Ayvalık Muhabere Memuru Cevdet</i>]	3
9	Memurîn	3
10	Basra Valisi	3
11	Vukuat-ı Memurîn	3
12	Muhaberât-ı Aleniyye	3
13	İstanbul Postası	4

Ek 37. Memurîn Gazetesi Sayı: 37, 8 Eylül 1326 [21 Eylül 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine (<i>Rum Kale Mal Müdürü Mehmed Rauf</i>)	1
2	Memurîn Gazetesi'ne [<i>Yeni Han Kazası Tahsil Memuru İsmail Tayyar</i>]	1
3	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Kikle Nahiyesi Müdürü Hüseyin Talat</i>]	1
4	Memurîn Gazetesi Müdüriyeti Cenab-ı Aliyyesine [<i>Taşöz Polis Komiseri Elhac Naim</i>]	1
5	Memurîn	1
6	Reşad ve Mihran Beyefendiler Hazeratı	2
7	Adliyye Dair	2
8	Memurîn	2
9	Süveyde Mal Müdürü	2
10	Aynen [<i>Sabah Gazetesi'nde yayınlanan Memurîn gazetesine dair yazı</i>] [<i>Diyarbakir Merkez Müddeiumumi Muavini Mehmed Emin-Sermüstantik Emin</i>]	2
11	Açık Mektup. Dahiliye Nezaret-i Celilesine [<i>Merzifon Hapishane Gardiyanı Ahmed Hamdi</i>]	2-3
12	Erâmil Maaşı Hakkında	3
13	Rumeli refik-i muhterememiz ramazan davulu kısmının bir parçasında şöyle diyor ki biz dahi bais-i teessüf olan bu halet-i ruhiyenin bazı devairde cereyanına vakıfız [<i>Tokmak</i>]	3
14	Vukuat-ı Memurîn	3
15	Muhaberat-ı Aleniyye	3
16	Tavsiyelerimiz	3
17	İstanbul Postası	4

Ek 38. Memurîn Gazetesi Sayı: 38, 15 Eylül 1326 [28 Eylül 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Azil [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Bir Azil Daha [<i>Yeni Edirne Gazetesi'nden</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Vukuat-ı Memurîn	2-3
5	Muhaberat-ı Aleniyye	3
6	Tavsiyelerimiz	3
7	İstanbul Postası	4

Ek 39. Memurîn Gazetesi Sayı: 39, 25 Eylül 1326 [8 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İstikraz Hakkındaki Fikrimiz [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Dahiliye Nazırıyla Mülakat	2-3
3	Edirne Defterdarının İcraatından	3
4	Vukuat-ı Memurîn	3
5	Muhaberat-ı Aleniyye	3-4
6	İstanbul Postası	4

Ek 40. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 40, 29 Eylül 1326 [12 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Tanın'ın Azil Hakkındaki Mütalaası [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Telgraf. Dahiliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine Deraliyyeden <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Cenin Kaymakamı Raûf</i>]	2
3	Sivrihisar Kaymakamı	2
4	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti Cenab-ı Aliyyesine [<i>Yalova Kazası Tahrirat Katibi Mehmed Fahreddin</i>]	2
5	Memurîn	2
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti'ne [<i>Bağdat Tahrirat Katibi Mustafa Nadir</i>]	2
7	Memurîn	2
8	<i>Memurîn</i> gazetesine [<i>Feke Malmüdüğü İbrahim Agah, Muavin İshak, Tahsil Müdüğü Kigork, Sandık Emîni Şerif, Müfredat Katibi Yusuf, Tahsildar Karabet, Tahsildar Agop, Tahsildar Ökkes</i>]	2
9	Kadro Haricleri Hakkında	3
10	Memurîn Harcırahı Hakkında	3
11	Mukavelat Muharrirleri: Adliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine	3
12	Vukuat-ı Memurîn	3-4
13	İstanbul Postası	4

Ek 41. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 41, 2 Teşrin-i Evvel 1326 [15 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Teşekkür ve Mukabele	1
2	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Saraybosna Muhacirlerinden Kamil</i>]	1-2
3	Memurîn	2
4	Memurîn Ceride-i Muteberesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Varto Kaymakamı Ahmed Hamdi</i>]	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesine. Müdür Bey Efendi [<i>Karasi Mukavelat Muharriri Hafız Şerif</i>]	2
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine. Maarif Nezareti'ne Tuhfe [<i>Sincanlı Nahiyesi Müdüğü Mehmed Rafet</i>]	3
7	Harbiye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Mudurnu Jandarma Süvariliğinden Mütekaid İsmail ve Rûfekası</i>]	3
8	Niçin olamıyor? [<i>Yeni Edirne</i>]	3
9	Memurîn	3
10	Vukuat-ı Memurîn	3
11	İstanbul Postası	4

Ek 42. Memurîn Gazetesi Sayı: 42, 6 Teşrin-i Evvel 1326 [19 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurîn Gazetesi'ne [Memurîn-i Maliye Namına: Muhasebeci İhsan; Ahali-i Memleket Namına: Belediye Reisi Ali Rıza; Dahiliye Memurları Namına: Tahrirat Müdürü Mehmed Rafet, İlmiye Namına Müftü Abdurrahman Kamil]	1
2	Memurîn	1-2
3	Memurîn Gazetesi Cenab-ı Aliyesi'ne. Müdür Beyefendi [Adapazarı'nda Bir memur]	2
4	Memurîn	2
5	Bir Arzuhal Sureti: Adliye'nin Nazar-ı Dikkatine, Kozan Adliye Encümeni Riyaseti'ne [Haçin Mahkeme Başkatibi Mustafa Faik]	2-3
6	Memurîn Harciraahları	3
7	Hizmet-i Nizamiyeye Dahil Olan Adliye Ketebesi	3
8	Masnuat-ı Vataniye [Halep'de Münteşir Fırat Gazetesi'nden]	3
9	Memurîn	3
10	Yozgat Gazetesi'nden Bir Parça	3
11	Vukuat-ı Memurîn	3
12	Muhaberât-ı Aleniyye	3
13	Kırk Beş Seneden Beri Kayıp Bir Aile Efradı Aranıyor [Mütekaid Bir Asker]	3
14	İstanbul Postası	4

Ek 43. Memurîn Gazetesi Sayı: 43, 9 Teşrin-i Evvel 1326 [22 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Haleb Vali-i Cedidi. Telgrafname Sureti	1-2
2	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyesine [Sabık Amasya Belediye Tabibi Marko]	2
3	Memurîn	2-3
4	Tazminat	3
5	Rumeli Refik Muhteremimiz Doğruluk 'Cesûr Olmak İçin Kafidir' Serlevhah Başmakalesinde Şöyle Diyor	3
6	Memurîn	3
7	Vukuat-ı Memurîn	3
8	İstanbul Postası	4

Ek 44. Memurîn Gazetesi Sayı: 44, 13 Teşrin-i Evvel 1326 [26 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Maliye Nezareti Muvacesinde, Aleni Bir Muhabere [Abdulkadir Nasih]	1-3
2	Muhtac-ı İslah Bir İdare	3
3	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyesine [Sinavun Posta ve Telgraf Müdürü Fehmi]	3-4
4	İstanbul Postası	4

Ek 45. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 45, 16 Teşrin-i Evvel 1326 [29 Ekim 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mebusan ve Memurîn [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Muamelat-1 Resmîyenin Sûrat-i Rüyet ve Cereyanına Bir Numune [<i>Aile-i Merkume Efradından Bahaddin</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Amasya Belediye Tabibi Marko Efendi	2
5	Jandarmalarımız Ne Diyor? [<i>Trablus Şam: M. Hasan Hüsnü</i>]	2
6	Meşihat'ın Nazar-1 Dikkatine	2
7	Vekalet Maaşı	2
8	Vukuat-1 Memurîn : Mülkiye, Adliye	3
9	Muhaberat-1 Aleniyye	3
10	İstanbul Postası	4

Ek 46. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 46, 20 Teşrin-i Evvel 1326 [2 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Teselsül [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine [<i>Karasi mukavelat muharriri Hafız Şerif</i>]	1-2
3	<i>Memurîn</i> Harcırahına Dair	2
4	İstanbul Vilayeti Defterdarının Nazar-1 Dikkatine	2
5	Bolu Mutasarrıfı ve Muhasebecisinin Nazar-1 Dikkatine	2
6	Maarif Nezaretinin Nazar-1 Dikkatine	2
7	Edirne Defterdarı	2
8	İnegölde Bir Vaka	2
9	Elbasan Vergi Dairesi	2
10	Tuhaf Fıkralar	2
11	Vukuat-1 Memurîn	3
12	Muhaberat-1 Aleniyye	3
13	Vilayatın taksimat-1 mülkiyesi hakkında teşkil edilecek komisyonların vezâifini mübeyyin talimat suretidir (Mâ-ba'dı var)	3-4
14	İstanbul Postası	4

Ek 47. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 47, 23 Teşrin-i Evvel 1326 [5 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Yine Teselsüle Dair [<i>Abdulkadir Nasih</i>] Tezkire Şudur	1-2
2	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine [<i>Belediye Reisi Mehmed, Ermeni Reis-i Ruhaniyesi Minas, Müftü Şakir, Metropolit Vekili Melidbos</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Adliye Nezaretinin Nazar-1 Dikkatine	2
5	Yine Adliye Nezaretinin Nazar-1 Dikkatine	2
6	Kozan Mutasarrıflığının Nazar-1 Dikkatine	2-3

7	Halep Polis Müdüriyeti	3
8	Zavallı Rakka Tahsil Memuru	3
9	Divan-ı Haysiyet	3
10	Memurinin Mebde-i Maaşatı	3
11	Müzayedelere İştirak Edecek Memurîn	3
12	Vilayatin taksimat-ı mülkiyesi hakkında teşkil edilecek komisyonların vezâifini mübeyyin talimatın ma'badı	3
13	İstanbul Postası	4

Ek 48. Memurîn Gazetesi Sayı: 48, 27 Teşrin-i Evvel 1326 [9 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Maliye Nezareti ve Alakadaran [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Bir Mektup: Ashab-ı Ciddiyet ve Hamiyetten Bir Zat Tarafından Gönderilmiştir [<i>M. Z. (Dad)</i>]	2-3
3	Usûl-i Cibayet Hakkında	3
4	Memurîn	3
5	Adliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine	3
6	İstihdamları Caiz Olmayanlar	3
7	Tekaüd Olanlar İçin	3
8	Temdîd-i Mezuniyet Eden Memurîn	3
9	Ateşemiliterlerin Tekaüdü	3
10	Vukuat-ı Memurîn	3-4
11	İstanbul Postası	4

Ek 49. Memurîn Gazetesi Sayı: 49, 3 Teşrin-i Sani 1326 [16 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Üçüncü Devre-i İctimaiye ve Nutk-ı Hümayun	1-2
2	Maliye Nezaretinin ve yahûd Posta ve Telgraf Müdür-i Umumisi Mösyonun Nazar-ı Dikkatine	2
3	Bizzat Maliye ve Dahiliye Nezaretlerinin Nazar-ı Dikkatlerine. Geçende Mevrûd Olan Bir Mektuptan [<i>Bitlis Valisi Tahir</i>]	3
4	Memurîn	3
5	Dâhiliye Nezaretinin yahûd Urfa Mutasarrıfının Nazar-ı Dikkatine	3
6	Maliye Memurîn İdaresinin Nazar-ı Dikkatine	3
7	Adliye Nezaretinin Nazar-ı Dikkatine	3
8	Göynük Süvari Tahsildarı	3
9	Basra Defterdarlığının Nazar-ı Dikkatine	3
10	Bekir Sıdkı Bey	4
11	Esad Bey	4
12	Vukuat-ı Memurîn	4
13	Muhaberat-ı Aleniyye	4

Ek 50. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 50, 10 Teşrin-i Sani 1326 [23 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bir Beyanname: Halep Valisi Hüseyin Kazım Bey Tarafından Halep'de Neşrolunan Bir Beyanname: Eşraf-ı Mütegalibeye ve Mütegalibe-i Eşrafa	1
2	Taşra Memûrları	1-2
3	İnfisal Eden <i>Memurîn</i> Maaşatı	2
4	Müdür Bey [<i>Kozan Mutasarrıfı İbrahim Edhem</i>]	2
5	Memurîn	2
6	Develi'den, <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Ulemadan Mehmed, Ulemadan Ahmed, Eşraftan Mustafa, Tüccardan Kalfayan, Eşraftan Yusufaki</i>]	3
7	Memurîn	3
8	Amasya'dan	3
9	Memurîn	3
10	Konya'dan	3
11	Genç Mutasarrıfının Nazar-ı Dikkatine	3
12	Tuhaf Fıkralardan	3-4
13	Vukuat-ı Memurîn	4
14	Muhaberat-ı Aleniyye	4
15	İstanbul Postası	4

Ek 51. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 51, 17 Teşrin-i Sani 1326 [30 Kasım 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Memurînün Mevki ve Haysiyetleri [<i>D. (dal) K. [Kaf]</i>]	1-2
2	Dahiliye Nezareti'nden Vilayate Tamim Edilmiştir.	2
3	Memuriyetten Memnu Olanlar	2
4	Tensikat Kanununun Mevki-i Tatbiki Vazından Evvel Azledilmiş Olan Memurlar Hakkında	2
5	Bolu Mutasarrıfının Nazar-ı Dikkatine	2
6	Ankara Tahrirat Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine	2
7	Edirne Posta ve Telgraf Baş Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine	2
8	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne Suret [<i>Musul Mütekaidin Namına Mülazım Mustafa</i>]	2
9	Vukuat-ı Memurîn	3
10	Muhaberat-ı Aleniyye	3-4
11	İstanbul Postası	4

Ek 52. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 52, 24 Teşrin-i Sani 1326 [7 Aralık 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Dahiliye Nezareti ve Esad Rauf Bey [<i>D. (dal) K. [Kaf]</i>]	1-2
2	Dahiliye Nezareti'nden Tamimen Vilayata Tebliğ Olunan Bir Telgrafname	2
3	Vilayatta Kadro Haricleri	2
4	Tebliğ	2-3
5	Dahiliye Nezareti'nin Nazar-ı İbretine. <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne	3
6	Vazifeyi Suistimal	3
7	Memurîn	3

8	Meclis-i Mebusanda 22 Teşrinisânîde üçüncü devrenin on birinci ictimanda kabinenin izahnamesi hakkında cereyan eden müzakeratta Konya Mebus-ı Muhterem Vehbi Efendi tarafından vuku bulan beyanat	3
9	Huzur-ı Vatan-perverilerine [<i>Maraş: Nihad</i>]	4-5
10	Müdür Beyefendi [<i>Harput'ta Bir Memur</i>]	5
11	Kaza Mahkemeleri [<i>Mehmed Tevfik</i>]	5
12	Memurîn Lisan-ı Hali Olan Muteber ve Muhterem "Memurîn" Gazetesi Vasıtasıyla Maliye Nazırı Cavid Bey Hazretleri'ne Açık Mektup [Memurîn - i Telgrafiyeden A. (ayn) H. (ha)]	6
13	Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. Zarâdan	6-7
14	Vukuat-ı Memurîn	7
15	Muhaberat-ı Aleniyye	7
16	İstanbul Postası	8

Ek 53. Memurîn Gazetesi Sayı: 53, 1 Kanun-i Evvel 1326 [14 Aralık 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İdare-i Umûmiye-i Vilayat Kanunu Layihası [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Ma'zûl-i Memurîn Maaşâtı	2
3	Yevmiye İtâsı	2
4	<i>Memurîn</i> Gazetesi'ne [<i>Bir Memur</i>]	2
5	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
6	Halep Valisi'nin Nazar-ı Dikkatine	2
7	Urfa Mutasarrıfı'nın Nazar-ı Dikkatine	2
8	Amasya Mutasarrıf Vekilinin Nazar-ı Dikkatine	2
9	Dahiliye Nezareti Muamelatından [<i>Muahede Gazetesi'nden</i>]	2-3
10	Bu kere Şûra-yı Devletçe tedkiki ikmal olunarak Meclis-i Mebusan'a tevdi olunan İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu layihasının memurîne dair olan aksâmını aynen naklediyoruz: Memurîn-i Vilayat	3
11	Vukuat-ı Memurîn	3-4
12	Muhaberat-ı Aleniyye	4
13	İstanbul Postası	4

Ek 54. Memurîn Gazetesi Sayı: 54, 8 Kanun-i Evvel 1326 [21 Aralık 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Yine Vilayat Kanunu Münasebetiyle [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Bazı Makamata Keşide Edilen Ber Vech-i Zir Bir Telgraf Sureti. Deraliyye <i>Memurîn</i> Gazetesi'ne [<i>Kaymakam Halil</i>]	2
3	<i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyeti'ne [<i>Sabık Haçın Kazası Malmüdürü Abdullah Niyazi</i>]	2
4	Memurîn	2
5	Re's-i Mütefekkirimize [Karinizden M.]	2
6	Tuhaf fikralar	2-3
7	Vilayat Kanunundan Mâ-ba'd	3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	Muhaberat-ı Aleniyye	3
10	İstanbul Postası	4

Ek 55. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 55, 15 Kanun-i Evvel 1326 [28 Aralık 1910]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Köy muhtarları hakkında hamiyetli bir zat tarafından Meclis-i Mebusan riyasetine gönderilen bir tahrirat sureti elimize geçmekle aynen dercediyoruz.	1
2	Mezun <i>Memurîn</i> Maaşatı	1
3	Süveyde kazası <i>memurîn-i</i> mahalliyeh alhisinden on dört imza ile aldığımız telgrafnamedir. <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne	2
4	Yafa'dan yirmiyi mütevaciz imza ile aldığımız telgrafdır. <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne	2
5	<i>Memurîn</i>	2
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesine. Tekaüd Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Tokat Jandarma Taburu Mülazım-ı Saniliğinden Mütেকaid Erbaaa Kazasında Mukim Salih</i>]	2
7	Tuhaf Fıkralar	2-3
8	Vilayat Kanunundan Mâ-ba'd	3
9	Vukuat-ı <i>Memurîn</i>	3
10	Muhaberât-ı Aleniyye	3-4
11	İstanbul Postası	4

Ek 56. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 56, 22 Kanun-i Evvel 1326 [4 Ocak 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Şayan-ı Teemmül Bir Vaka Daha [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Teşekkürname Suretidir. Orman Nezaretî'nde Müfettiş-i Umumi Muavinlerinden Mehmed Cemal Bey'e	1
3	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Havzalı Mahmûd</i>]	1-2
4	<i>Memurîn</i>	2
5	Harbiye Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine, Dersaâdet'te <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Denizli'de Mukim Bahriye Mensubâtından Edirne Korvet-i Hümâyûnunda Carhçı Sağkol Ağası Müteveffa Mustafa Efendi'nin Zevcesi Ayşe</i>]	2
6	<i>Memurîn</i>	2
7	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Cebel-i Bereket Sancağı Mahkeme-i Şerr'îye Başkatib Sabıkı Musa Kazım</i>]	2
8	Kerek Mutasarrıfı	2
9	<i>Memurîn</i>	2
10	Aynen [<i>İkdam Gazetesi'nden</i>]	2
11	<i>Memurîn</i>	2
12	Vilayat Kanunundan Mâ-ba'd	3
13	Vukuat-ı <i>Memurîn</i>	3
14	Muhaberât-ı Aleniyye	3
15	Takib-i Mesalih Şubesi ve İzah ve İtizar	4
16	İstanbul Postası	4

Ek 57. Memurîn Gazetesi Sayı: 57, 29 Kanun-i Evvel 1326 [11 Ocak 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Dahiliye ve Maliye Nezaretlerinin Nazar-ı Dikkatlerine: Urfa Mutasarrıfı	1
2	<i>Memurîn Gazetesi Müdüriyetine [Dahiliye Nezareti Matbuat Müdüriyeti]</i>	1-2
3	Dersaâdette <i>Memurîn Gazetesi Müdüriyeti</i> Vasıtasıyla Dahiliye Nezaret-i Celilesine [<i>Rumkale Kaymakam-ı Sabıkı Nuri</i>]	2
4	Kariin-i kirâmca şayan-ı takdir ve teemmül olan nokta keşfedilmiştir. Matbuat Müdüriyeti'nin tezkiresinde tahkikat icra edildiğinden bahsedildiği halde kaymakam bilâ-tahkikat azlolunduğunu iddia ediyor. Şu halde daha mühim şayan-ı tedkik nokta şu oluyor [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	2
5	Dahiliye Nezaret'ine Çekilen Bir Telgrafnamenin Gazetemize Mürsel Sureti: <i>Memurîn Gazetesi'ne [Rakka Kaymakam-ı Sabıkı Asım]</i>	2
6	<i>Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [Görice Naibi Salih]</i>	3
7	Hicaz Polis Memurları. Dahiliye Nezaret'inin Nazar-ı Dikkatine	3
8	Maliye Nezaret'inin Nazar-ı Dikkatine	3
9	Adliye Nezaret'inin Nazar-ı Dikkatine	3
10	[Gazetenin bu kısmı kesilmiş olduğundan bu haberin başlığına ulaşamadı]	3
11	Develi Jandarma Kumandanı	3
12	Vukuat-ı Memurîn	3-4
13	İstanbul Postası	4

Ek 58. Memurîn Gazetesi Sayı: 58, 4 Kanun-i Sani 1326 [17 Ocak 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Adliye Nezaret'inin Nazar-ı Dikkatine. Kosova Osmaniyesinden Mevrûd Bir Varakadır. [<i>Osmaniye Bidayet Mahkemesi Mustantıkı Ahmed Hamdi</i>]	1-2
2	<i>Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [Erganî Madeninden Abdulkadir]</i>	2
3	Ziyâ'-ı Müessif	2
4	Ahmed Cemal Bey'in Muhtasar Tercüme-i Hali	2
5	Rumkale Malmüdüri	3
6	Maliye Kadro Haricleri	3
7	Vilayat Kanunundan Mâ-ba'd	3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	Muhaberat-ı Aleniyye	3
10	Yalvaç Telgraf ve Posta Müdürü Mehmed Efendi	4
11	İstanbul Postası	4

Ek 59. Memurîn Gazetesi Sayı: 59, 12 Kanun-i Sani 1326 [25 Ocak 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Açık Mektup. Amasya Mebus-ı Muhteremî İsmail Hakkı Paşa Hazretlerine [<i>Sabık! Amasya Belediye Tabibi Marko</i>]	1
2	Maraş Mutasarrıfı [<i>A. (elif) H. (Hı)</i>]	1-2
3	Amasya Mutasarrıfı [<i>M. R.</i>]	2
4	Maliye Nezaret'inin Nazar-ı Dikkatine	2

5	Askerî Tekaid Sandığının Nazar-ı İnsafına. Gosine'den [<i>Kamile</i>]	2
6	Memurîn	2
7	Sıhhiye-i Mülkiye Riyasetinin Nazar-ı Dikkatine	2
8	Vilayât Kanunundan Mâ-ba'd	2-3
9	Vukuat-ı Memurîn	3
10	Muhabêrât-ı Aleniyye	3
11	Bilmece	3
12	Takib-i Mesalih Şubesinde	3-4
13	İstanbul Postası	4

Ek 60. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 60, 19 Kanun-i Sani 1326 [1 Şubat 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Amasya Belediye Tabib-i Sabıkı Marko Efendi'ye. Sıhhiyenin Nazar-ı Dikkatine [<i>Amasya Mabusu İsmail Hakkı</i>]	1
2	Hükümet ve Ahali [<i>Yeni Edirne'den</i>]	1-2
3	Adalet	2
4	Memurîn	2
5	Maliye Varidat Müdüriyetinin ve yahüd Diyarbekir Başmüdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine. Pah'tan [<i>Mehmed Adil</i>]	2
6	Dahiliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. <i>Memurîn Gazetesine</i> [<i>Nablus Kudüs Halilurrahman Huccâcından Hasan, İbrahim, Ahmed, Mahmud, Hasan, Ahmed, Hasan</i>]	2
7	Müessisin-i Muhtereme	2-3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	Muhabêrât-ı Aleniyye	3-4
10	İstanbul Postası	4

Ek 61. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 61, 26 Kanun-i Sani 1326 [8 Şubat 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İdare-i Vilayat Kanunu. Ashâb-ı İhtisadan Bir Zat Tarafından Gönderilmiştir [K. (kef) S. (sad)]	1-2
2	Maliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nden Varid Olmuştur. <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine	2
3	Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. Ustrumcâdan.	2-3
4	Muhakeme-i Memurîn. Erdek'ten.	3
5	Adapazarı Kaymakamı	3
6	Memurîn	3
7	Vukuat-ı Memurîn	3
8	Muhabêrât-ı Aleniyye	3
9	İstanbul Postası	4

Ek 62. Memurîn Gazetesi Sayı: 62, 2 Şubat 1326 [15 Şubat 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Posta ve Telgraf İdaresine Dair. Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	1-2
2	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
3	Bitlis Vilayetinin Nazar-ı Dikkatine. <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine [<i>Çapağçur kazası Meclis-i İdaresi sâbık azasından ve tüccardan Karabet</i>]	2
4	Genc Mutasarrıfının Nazar-ı Dikkatine (Elmas Ağa hk.)	2-3
5	Lapseki Kaymakamı. Lapseki'den	3
6	Vukuat-ı Memurîn	3
7	Muhaberat-ı Aleniyye	3
8	İstanbul Postası	3-4

Ek 63. Memurîn Gazetesi Sayı: 63, 9 Şubat 1326 [22 Şubat 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Tamim. Dahiliye Nezareti'nden vilayat-ı müstakileye atideki telgrafname tebliğ olunmuştur.	1
2	Memurîn	1
3	Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. İstip'den [<i>Bir Dava Vekil</i>]	1-2
4	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine (Şimendifer Mühendislerinden Fehim'den alınan telgrafta dair)	2
5	Telgrafçı Remzi imzasıyla Fav'dan alınan telgrafta sebepsiz azillere dair başlıksız yazı...	2
6	Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine [<i>Erzurum Polis Müdüriyetine tayin edilen Torak Efendi'ye dair</i>]	2
7	Kelkit Kaymakamı'nın Nazar-ı Dikkatine	2
8	İstanbul'dan İtalya'ya Yazılmış Olan Hususi Mektuptan Bir Parça	2
9	Meşrutiyet'in Bereketi [<i>İstibaddan Müteneffir, Meşrutiyete Aşık ve Fakat Hal-i Hazırdan Pek de Memnun Olmayan Birisi Yazıyor</i>]	2-3
10	Vukuat-ı Memurîn	3
11	Muhaberat-ı Aleniyye	3
12	Bazı Zevâta	3
13	İlan	3
14	İstanbul Postası	4

Ek 64. Memurîn Gazetesi Sayı: 64, 16 Şubat 1326 [1 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Dahiliye Nazırı Halil Beyefendi'ye [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Yeni Bir Şayia [<i>Tanin'den</i>]	2
3	Meclis-i Mebusanda...	2
4	Meşihat-ı Celile'nin Nazar-ı Dikkatine. <i>Memurîn Gazetesi</i> ne [M. N.]	3
5	İskenderun Kaymakamı. İskenderun'dan yazıyor	3
6	Lapseki Kaymakamı. Lapseki'den [M.]	3
7	Memurîn	3
8	Adapazarı Kaymakamının Nazar-ı Dikkatine	3

9	Vukuat-1 Memurîn	3
10	Muhaberat-1 Aleniyye	3
11	İlan	3
12	İstanbul Postası	4

Ek 65. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 65, 23 Şubat 1326 [8 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	1327 Senesi İçin Gazetemizin Bazı Şuûnuna Dair İttihaz Olunan Mukarrerat	1-2
2	Meclis-i Mebusanda [<i>Tanın'den</i>] Osmanlı Ajansı tarafından tebliğ olunan	2-3
3	<i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Bir Nüfus Müdürü</i>]	3
4	<i>Memurîn</i> Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Mehmed Celal</i>]	3
5	Muhaberat-1 Aleniyye	3-4
6	İlan	4
7	İstanbul Postası	4

Ek 66. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 66, 2 Mart 1327 [15 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Vilâdet-1 Seniyye-i Hazret-i Seyyid-üs-Sakaleyn	1
2	Ahsen-i Tesadüf	1
3	İkinci Sene-i İntişariyyemiz	1
4	Yemen [<i>Lütfü Fikri</i>]	1
5	Bir Cevapname [<i>Amasya, Sabık! Belediye Tabibi Marko</i>]	1-2
6	İdare-i Örfiye Hakkında İstizahı Havi Dersim Mebusu Tarafından Verilen Takrir Sureti [<i>Dersim Mebusu Lütfü Fikri</i>]	2
7	Haleb Evkafı [<i>Tasvir-i Efkar'dan</i>]	2
8	Memurîn	2
9	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
10	Tahrir-i Emlak ve Memurîn-i Maliye	2-3
11	Ziraat Bankası Memurları	3
12	Maarif Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	3
13	Bağdad Valisi	3
14	Yeni Edirne Refikimizin Bir Baş Makalesinden	3
15	Defterdar Bey Hakkında Bir Dava [<i>Konya'da münteşir Hüküm gazetesinden</i>]	3
16	Memurîn	3
17	İkdam Bir Nafia Nazırı Arıyor	3
18	Vukuat-1 Memurîn	3
19	Muhaberat-1 Aleniyye	3
20	İstanbul Postası	4

Ek 67. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 67, 5 Mart 1327 [18 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Musahabe. Her Memurun Başında Bir Nazır	1
2	Siyasi: Bugünkü İş	1-2
3	Memurîn İhtiyacâtından [<i>Takriben İki Bin Guruş Maaşlı Bir Memur Anlatıyor</i>]	2
4	Sihhiyenin Nazar-ı Dikkatine. An-Van	2
5	<i>Memurîn Gazetesi'ne [Van'da Tabip Talat]</i>	2
6	Nahiye Taşkilatına Dair	2
7	Askerî Tekaid Sandığı'nın Nazar-ı Dikkatine	2-3
8	Karyot'tan	3
9	İzmit'ten Yazılıyor	3
10	Yemen	3
11	Nazar-ı Dikkate	3
12	Vukuat-ı Memurîn	3
13	İlave	3
14	İstanbul Postası	3-4
15	İlan	4

Ek 68. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 68, 9 Mart 1327 [22 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Eski Yeni Memurlar ve Adl ve İhsan [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Bazı Makamata Mütekadim Bir İstida Sureti [<i>Seyid Mehmed Ataullah</i>]	2
3	Memurîn	2
4	Yemen Hakkında	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Erzurum Mebusu Seyfullah</i>]	2
6	Memurîn	2
7	Maraşyan Efendi	2
8	Lapseki Mahkeme Başkatibi	2
9	<i>Memurîn Gazetesi'ne [Yeğenzade Şevket]</i>	2-3
10	Memurîn	3
11	Nesim Ruso - Lütfü Fikri Hadisesi	3
12	Vukuat-ı Memurîn	3
13	Muhaberat-ı Aleniyye	3
14	İstanbul Postası	3-4

Ek 69. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 69, 12 Mart 1327 [25 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Varid olmuştur. Ermeni Olmak Nereden Çıktı?	1
2	Dahiliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Bir Defter-i Hakani Müdüründen</i>] <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesine	1
3	Nazım Paşa'nın Azli [<i>Tanın</i>]	2
4	Şûra-yı Devletin Nazar-ı Dikkatine: Telgraf ve Posta Memurları	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Sahib-i İmtiyazı Beyefendiye [<i>Meclis-i Umur Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Reis Vekili Esad</i>]	2
6	<i>Memurîn</i>	2
7	Konya Defterdarı [<i>Konya'da Münteşir Hüküm Gazetesi'nden</i>] Konya Defterdarı. Muhasebe-i Vilayette Saat-i Mesai	2
8	<i>Memurîn</i>	2
9	Yemen Ahvâli	2
10	Bir Muhasebeci Yazıyor	2
11	Yeni Havadis	3
12	Vukuat-ı <i>Memurîn</i>	3
13	Medine-i Münevvere Polis Memurlarından Biri Yazıyor	3
14	<i>Memurîn</i>	3
15	İstanbul Postası	3-4
16	İlan	4

Ek 70. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 70, 16 Mart 1327 [29 Mart 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	En Birinci Sebeb-i Sükut ve Zevâlimiz [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	<i>Memurîn</i> in Azl ve Nasbına Dair	1
3	<i>Memurîn</i>	1
4	Tekzib-i Resmî	1-2
5	<i>Memurîn</i>	2
6	Şikayetler. Tabibiyenin Nazar-ı Dikkatine <i>Memurîn Gazetesi'ne</i> [<i>Tabip Talat</i>] <i>Memurîn Gazetesi'ne</i> [<i>Van Doktorlarından Memduh</i>]	2
7	Siroz Mutasarrıfı	2
8	Maliyenin 325 Senesi Merkez Mizanı	2
9	Mersin Ceza Riyasetinin Nazar-ı Dikkatine	2
10	Ceza-yi Nakdi	2
11	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine. Müfredat Katibleri	2
12	Amasyada Münteşir Taşdemir Gazetesi'nden	2
13	Açık İstida [<i>Eskişehir'de Münteşir Hakikat Gazetesi'nden</i> - Sabık Zabıt Katiblerinden Mehmed Zeki]	2
14	İslahat-ı Mütessavvire	2
15	Vukuat-ı <i>Memurîn</i>	2-3
16	Bursa Valisi [<i>Yenişehir'de Dava Vekili Musa Kazım</i>]	3
17	Muhaberat-ı Aleniyye	3
18	İstanbul Postası: Meclis-i Mebusanda, Meclis-i Ayanda	3-4
19	Lağv	4

Ek 71. Memurîn Gazetesi Sayı: 71, 19 Mart 1327 [1 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Kanun-i Memurîn ve Tensikat Reisi [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Tekaüde Davet Olunacak Memurîn	2
3	Bir Nahiye Müdürünün Hidematı. Dahiliye'nin Nazar-ı Dikkatine	2
4	Memurîn	2
5	Memurîn Gazetesi'ne; Maarif Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Saray Nahiyesi İ(b)tidai Muallimi Mustafa Şükrü</i>]	2
6	Memurîn	2
7	Salahiyet-i Vâsia	2-3
8	Vukuat-ı Memurîn	3
9	İstanbul Postası: Meclis-i Mebusanda. Meclis-i Vükelâda	3-4

Ek 72. Memurîn Gazetesi Sayı: 72, 23 Mart 1327 [5 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Sadrızam Paşa Hazretlerine [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Kadro Harici. Hayat-ı İctimaiye Sahnelerinden [<i>Şahika – Bedi Nuri</i>]	2
3	Muhtacin Maaşı	2
4	Tuhaf Fıkralar	2-3
5	İstanbul Postası	3-4
6	Vukuat-ı Memurîn	4
7	Muhaberat-ı Aleniyye	4
8	Müdür Beyefendi [<i>Musib</i>] Dağınık Sözlerden	4
9	İlan	4

Ek 73. Memurîn Gazetesi Sayı: 73, 26 Mart 1327 [8 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Silahtan: Karadağ'ın Kara Vicdanı	1
2	Mevâdd-ı Müzeyyele-i Kanuniye	1-2
3	Mukarrerat: Maliye Tekaüd sandığına dair, Mezuniyet kanununa dair, Harpte esir düşen memurinin tekaüdüne dair, Tayin-i sınıf, Tekaüd müstedileri	2
4	Teşekkür-i Aleni	2
5	Kozan Müftü ve Katagikosu'yla ulema ve eşraf ve idare ve belediye meclisleri azalarından on bir zat tarafından memhûren alınan	2
6	Tahrir-i Emlak Azaları	2
7	Memurîn	2
8	İstanbul Postası: Siyaset-i Dahiliyemiz, Ayanda, Mebusanda, Vükelâda, Muhtelif, Şuûn-ı Hariciye	3-4
9	Vukuat-ı Memurîn	4
10	İsale ve Cevabları	4
11	Dağınık Sözler	4
12	Muhaberat-ı Aleniyye	4

Ek 74. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 74, 30 Mart 1327 [12 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mukarrerat: Memurîn-i maliye, Cihet tevcihi, Kadro harici mezuliyet maaşı alanlar, Memurîn-i medyune	1
2	Vukuat-ı Memurîn	1
3	Bir Teklif. Harbiye Nezareti'nin Nazar-ı Sikkatine [<i>Makri: M. K. (kef)</i>]	1
4	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne. Jandarma Neferatı	1-2
5	Eğer Görmek İsterse Posta ve Telgraf İdaresinin Nazar-ı Dikkatine. Bir Telgraf Çavuşu Ne Diyor [<i>Aksaray Telgraf Çavuşlarından İsmâ'il Hakkı</i>]	2
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne. Ziraat Bankası'nın Nazar-ı Dikkatine [<i>Kâri'lerinizden Bafra Ziraat Bankası Süvari Tahsildarı Halim</i>]	2
7	Memurîn	2
8	Posta ve Telgraf Memurları [<i>Tanîn</i>]	2
9	Memurîn	2
10	Düyük-ı Gayr-i Muntazamanın Suret-i Tesviyesi Hakkında Kanun Layihasıdır	2
11	İstanbul Mektubu: Siyasiyat, Mebusanda, Ayanda, Muhtelif, Şuûn-ı Hariciye	3-4
12	İsale ve Cevabları	4
13	Muhaberat-ı Aleniyye	4
14	Dağınık Sözler	4
15	Şahtiyat. Hazret-i Eşrafın Memurlar İçin	4

Ek 75. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 75, 2 Nisan 1327 [15 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Posta ve Telgraf İdaremiz: Sadrazam Paşa Hazretlerine yahut Meclis-i Ayana [Abdulkadir Nashih]	1
2	Meclis-i Mebusanda: 29 Mart 327 Salı Günü İkinci Celse	1-2
3	Memurîn. Ömer Fevzi Efendi Hazretlerine Arz-ı Teşekkür Ederiz.	2
4	Yemen'e Dair Tecrübe-dide Bir Zat Diyor Ki	2
5	Alem-i Medeniyet Ağlasın [<i>Balkan</i>]	2-3
6	Mesleğimize pek muvafık olmağla Konya'da münteşir Meram gazetesinden aynen nakleder ve Fehmi Efendi'nin hüsn-i tefekkürünü şayan-ı takdîr görürüz [<i>Konya Sanayi Mektebi Talebesinden Elmalı Fehmi</i>]	3
7	Memurînin Azl ve Nasbi [<i>Sabah</i>]	3
8	Memurîn	3
9	Adliye Nezareti Memurîni	3
10	Tahrirat-ı Emlak Azaları	3
11	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Meclis-i Vükelâda, Muhtelif	3-4
12	Düyük-ı Gayr-i Muntazama Kanunu Layihasının Mâ-ba'dı	4

Ek 76. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 76, 6 Nisan 1327 [19 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Abone Bedelâtı İhtar	1
2	Mukarrerat: Hükümetten matlubu olanlar, Jandarma tekaüd maaşı hakkında, Askerî terfiat, Muallimler için, Cevaz-ı istihdam kararı alanlar, Hakk-ı tekaüd ve ikramiye	1
3	Vukuat-ı Memurîn	1-2
4	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesine [<i>Kâri'lerinizden biri</i>]	2
5	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine [<i>Maruni Metropolit Vekili, Yusuf, Rum Ortadoks Metropolit Vekilleri İbrahim, Belediye Reisi İsmail, Sur Müfettişi Davud, Protestan Reis-i Ruhanişi Taammüme</i>]	2
6	<i>Memurîn Gazetesine</i> [<i>Merkez Nahiye Muhtarı Hüseyin</i>]	2
7	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Aliyyesi Vesatâtıyla (Bir Nüfus Memuru) İmzalı Varaka Sahibine [<i>Bir Alakadar</i>]	2-3
8	Posta ve Telgraf Memurları [<i>Bilumum Dersâdet Merkez Telgrafhanesi Muhabere Memurları Namuna A. (ayn) Niyazi</i>]	3
9	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne. Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Muallemin Namuna Yüzbaşı Receb</i>]	3
10	Genç Niyabeti	3
11	Heyet-i Celile-i Mebusandan Bir İstirham [<i>Tensikatzedegândan Biri</i>]	3
12	Nazar-ı İbrette. Yalova'dan yazılıyor.	3
13	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4

Ek 77. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 77, 9 Nisan 1327 [22 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Kanun mu, Nizam mı? Yahûd Dahiliye Nezareti'nin Tedbiri [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Tekaüd Kanunu ve Tapu Memurları [<i>Bir Kariniz</i>]	1-2
3	Aidatla Müstahdem-i Memurîn	2
4	Memurîn'in Askerliği	2
5	Haleb Vilayeti Vekaleti	2
6	Polis Tekaüdüğü Hakkında. [<i>İzmit Sancağı Polis Serkomiseri Hasan Neşet Efendi'den Yeni Gazete'ye Varid Olmuştur</i>]	2
7	Devr-i İstibdadın Mezaliminden [<i>Halep'te Münteşir Fırat Cedide-i Resmîyesinden</i>]	2
8	Acaba Esbâbı Nedir? Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Konyada Münteşir Hüküm Gazetesi'nden</i>]	2
9	Memurîn	2
10	Beyanname [<i>İttihad ve Terakki Fırkası Reisi Talat</i>]	2-3
11	Vazife-i Tekasül	3
12	Kumandanlıklar	3
13	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Meclis-i Vükelâda, Mebusanda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
14	Şathiyat (Şair Memurîn) [<i>M. R.</i>]	4

Ek 78. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 78, 13 Nisan 1327 [26 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İttihad ve Terakkî Fırkası ve Beş Günlük Cereyanın Hülasası	1
2	Tadilat ve İlavat [<i>İttihad ve Terakkî Cem'iyeti Murahhas-ı Mesul ve Katib-i Umumisi Hacı Adil</i>]	1
3	Tanin Gazetesi İtisaf Serlevhasıyla Neşrettiği Bir Başmakaletde Şöyle Diyordu Suret-i Cereyanı Karilerimizin Nazar-ı Mutalaalarına Vaz Eyleyiz Tanin Bir Baş Makalede Diyor ki Bir Rumca Gazete Diyor ki İstanbul Gazetesi Diyor ki Muteriz Bir Aza Diyor ki İkdam Gazetesi Diyor ki	1
4	Ve Daha Sonra Zahir Cahid Bey'i Kasederek Diyor ki Osmanischer Lloyd Diyor ki Yine İkdam Gazetesi Cahid Bey Serhevhasıyla Diyor ki Stamboul Gazetesi Diyor ki Muhbirine Diyor ki Tanin Diyor ki	2
5	Muahharen Matbuat-ı Dahiliye Ber Vech-i Zir Beyyannameyi Gazetelere Tebliğ Ediyor.	2
6	Mukarrerat: Memurinin tekaüdüne dair, Tahsil-i memurin, Kadro haricleri, Hidemat-ı askeriyyede bulunanlar ve tensik kanunu, Vefat edenlerin tekaüdları	2-3
7	Vukuat-ı Memurîn	3
8	Memurîn-i İlmiye Hakkında	3
9	Dahiliye Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine	3
10	Bolu Maarif Müdür ve Katibi	3
11	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Meclis-i Vükelâda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
12	Muhaberat-ı Aleniyye	4
13	Becayış [<i>Selanik Dahilinde Gevgili Kazası Muhabere Memuru Ömer Sabri</i>]	4

Ek 79. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 79, 16 Nisan 1327 [29 Nisan 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Tecrübesizlik [<i>Halep'te Münteşir Tenvir-i Efkar Gazetesi'nden</i>]	1
2	Tahrirat Katibleri. Dahiliyenin Nazar-ı Dikkatine	1
3	Memurîn	1
4	Mukarrerat: Mültezimler Hakkında Üniformalar (Vükelâ-yı Fiham Sefir-i Kebirler) Bâlâ forması	1-2
5	Mütemayiz forması Sâniye forması Sâlise forması	2
6	Turhan Paşa ile Mülakat [<i>Tanin'den</i>]	2
7	Teşekkür	2-3
8	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Mebusanda, Meclis-i Vükelâda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
9	Düyûn-ı Gayr-ı Muntazama Kanunu Layihasının Mâ-ba'dı	4

Ek 80. Memurîn Gazetesi Sayı: 80, 20 Nisan 1327 [3 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Reşid Bey Efendi Hazretleri	1
2	Maziden Hale	1
3	Abdulaziz Mecidi Efendi Hazretlerinin Beyanâtı. Şahrah diyor ki	1-2
4	Halep Valisi	2
5	Takvimden Bir Yaprak	2
6	Mukarrerat: Muhtelefün-fih Arazi	2
7	Vukuat-ı Memurîn	2
8	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye: Karadağ Hududunda, Yemen Ahvâli; Mebusân'da, Ayân'da, Müteferrika	2-4
9	Sualler ve Cevapları	4
10	Emniyeti Suistimal ve Ashab-ı Mesalihin ve Bilhassa Ziraat Bankası'nın Nazar-ı Dikkatine	4
11	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 81. Memurîn Gazetesi Sayı: 81, 23 Nisan 1327 [6 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Vilayet Kanunu [H. Nazım]	1
2	Musahabe. Hükümet ve Memurlar	1-2
3	Mukarrerât: Askerlik hakkında, Mütেকaidin için, Kadro hariçleri için, Maaş haczi, Memurînin mahkumiyetleri	2
4	Harbiye Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine	2
5	Dahiliye Nezaretî'nin Nazar-ı Dikkatine	2
6	Memurîn Gazetesi'nin Müdüriyetine [Eğdir Müdürü Zileli Naci]	2-3
7	Kadro Hariçleri [Sabah Gazetesi'nde Okunmuştur]	3
8	Memurîn	3
9	Vukuat-ı Memurîn	3
10	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Meclis-i Vükelâda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
11	Sualler ve Cevapları	4
12	Memurîn Gazetesi Müdürü Abdulkadir Nasih Bey Efendi'ye [Adliye Hanında Osmanlı Gayret-i Milliye Takib-i Mesalih İdaresi Müdürü (???) Mustafa Asım]	4
13	Memurîn	4

Ek 82. Memurîn Gazetesi Sayı: 82, 27 Nisan 1327 [10 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	H. Nazım Bey Efendi Hazretleri	1
2	Mütegalibe Meselesi [H. Nazım]	1-2
3	Mukarrerat: Pul ceza-yı nakdileri, Mütেকaidin-i askeriye, Tazminat ve kadro maaşatı, Levazım komisyonu teşkili, Bedel-i nakdi verenler	2
4	Divan-ı Harb-i Örfiden Matbuata Tebliğ Olunmuştur	2
5	Memurîn Gazetesi'ne: An Yozgad 25 Nisan 327 [Yozgad Gazetesi Müdür-i Mesulu Sadık - Belediye Reisi Ahmed]	2

6	Memurîn	2
7	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne: An-Antalya 25 Nisan 327 [<i>Darulmuallemin Birinci Sınıf Namına Hakkı - İkinci Sınıf Namına Nazım</i>]	2
8	Berane Naibi. Muhtelif birkaç imza ile Berane'den aldığımız varakadır	2
9	Bir İmamın Hüsn-i Takdiri. <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti'ne [<i>Bolu'da Cami-i Kebir İmamı Hafız Arif</i>]	2
10	Memurîn	2
11	Adliye Nezareti'nin Nazar-i Dikkatine. <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne	2
12	Rica-yı Mahsus [<i>Karilerinizden Biri</i>]	2-3
13	Memurîn	3
14	İkdam Gazetesi Evvelki Günkü Başmakalesinde "Kabinenin Mevkii" Serlevhasıyla Diyor Ki	3
15	Tanın Dünkü Başmakalesinde Kabinenin ve İttihad ve Terakkî Fırkası'nın Buhran-ı Hâzırından Bahsettikten Sonra Neticede Diyor ki	3
16	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dâhiliye, Mebusân'da, Ayân'da, Mütferrika	3-4
17	Divan-ı Gayr-i Muntazama Kanunu Layihasının Mâ-ba'dı	4

Ek 83. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 83, 30 Nisan 1327 [13 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Adab-ı Memurîn - 1 - Nazar-ı Umumi [<i>Kadıköy, Bedî Nuri</i>]	1-2
2	İstifaneme Sureti [<i>Maarif Nazırı İsmail Hakkı - Maliye Nazırı Mehmed Cavid</i>]	2
3	Cavid Bey'in Rüfekasına vedayı mutazammın olarak Müsteşar Reşad Beyefendi'ye göndermiş oldukları mektubun suretidir [<i>Mehmed Cavid</i>]	2
4	Maliye Nazırı Nail Beyefendi Müsteşar-ı Nezaret Reşad Bey ile devâir müdirânına nutk-ı âtiyi irad etmişlerdir.	2
5	İstanbul Mektubu: Ahvâl-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Mütferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
6	Mebusanın Beyanâtı	4
7	İttihad ve Terakkî Fırkası	4
8	Vukuat-ı Memurîn	4
9	Muhaberat-ı Aleniyye	4

Ek 84. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 84, 4 Mayıs 1327 [17 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Umur-ı Nafiaya Dair Birkaç Söz [H. Nazım]	1
2	İttihad ve Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umumîsinden İttihad ve Terakkî Fırkası'na yazılan telgrafname sureti [<i>Merkez-i Umûmî</i>]	1-2
3	İstifa	2
4	İstifaneme [<i>Sekizinci Sultan Ahmed Dairesi Tahrir-i Musaffakat Komisyonu Azasından Abdulkadir Nasih</i>]	2
5	Maarif Müdürleri [A. (Elif)]	2
6	[<i>Şahrah Gazetesi'nden İktibas Olunmuştur</i>] Son posta ile gelen Times'tan: Siyonizm ve Genç Türkler Times Müdüriyeti'ne bir mektup [<i>Siyonist Cemiyeti Reisi D. Volfson</i>]	2
7	Şahrah Ber Vech-i Zir Mutalaayı Dermeyan Ediyor	2
8	Taht-ı Silaha Alınan Memurîn	2

9	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Müteferrika	3-4
10	Vukuat-ı Memurîn	4
11	Muhaberat-ı Aleniyye	4
12	Beyan-ı Mahsus	4

Ek 85. Memurîn Gazetesi Sayı: 85, 7 Mayıs 1327 [20 Mayıs 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Kâri'lerimizle Bir Hasbihal	1-2
2	Mukarrerat: Rusumat memurları, Silah altında hastalananlar, Berâet-i zimmet mazbataları, Muhtacın maaşatı, Tevcih-i cihât, Tekâüd maaşlarına dair, Nevahi niyabetleri, Mebusan intihabı: <i>Sabah Diyor ki</i>	2
3	Van Tahrirat Müdürü. Dahiliye'nin Nazar-ı Dikkatine	2-3
4	Bir Mukavelat Müharriri Ne Diyor? Adliye Nezaretinin Nazar, İnsaf ve Teamülüne. <i>Memurîn Gazetesine [Bir mukavelat muharriri]</i>	3
5	Hafik Kaymakamının Nazar-ı Dikkatine	3
6	Muteber <i>Memurîn</i> Gazetesine	3
7	Marko Efendi	3
	Yevm-i Mahsûs Münasebetiyle.	
8	Hükümdar-ı Haşmetpenahimiz Yorgi Kral Yorgi'nin Cevabı	3
9	Memurîn	3
10	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Mebusanda, Ayanda, Müteferrika	3-4
11	Vukuat-ı Memurîn	4
12	Sualler ve Cevapları	4

Ek 86. Memurîn Gazetesi Sayı: 86, 8 Haziran 1327 [21 Haziran 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İtizar, Diyelim [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
	Telgraflar: An Basra: <i>Memurîn</i> Gazetesi Vasıtasıyla Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Bey'e [<i>Evkaf Müdürü Galib, Maarif Müdürü Neşet, Bidayet Mahkemesi Reisi Ahmed, Basra Tahrirat Müdürü Akif, Kurna Kaymakamı Hamza, Merkez Müddeiumumi Zühdü, Nafia Mühendisi Abdülaziz, Muhasebe Mümeyyizi Refet, Polis Müdür Vekili İzzet, İstinaf Mahkemesi Başkatibi Rafet, Tahrirat Mümeyyizi Sezai, Meclis-i İrade Başkatibi Münib, Defter-i Hakani Müdürü Hakkı, Evrak Müdürü Abdulnebi, Nüfus Müdürü Rüştü, Mekteb-i İdadi Müdürü Celal, Muhasebe-i Vilayet Katibi Fazlı, Kondüktör Kamil</i>]	
2		1
3	<i>Memurîn</i> Gazetesi'ne [<i>Sabık Kolonya Tahrirat Katibi Abidin Hakemi</i>]	1
4	Memurîn	1
5	<i>Memurîn</i> Gazetesine, An-Hay: 7 Haziran 327 [<i>Kaymakam Osman Memduh</i>]	1
6	Memurîn	1
7	Medine-i Münevvereden makam-ı aidine çekilip bir sureti idaremize keşide olunan telgraf suretidir [<i>Medine'de Bir Polis</i>]	1
8	Memurîn	1
9	Bir İstida Sureti [<i>Trablusgarp Merkez Posta Müdürü Naum Dimitri</i>]	2

10	Memurîn	2
11	Bir Mektup. <i>Memurîn Gazetesi'</i> ne Birinci Mektup [<i>Karyot'da Haydar</i>]	2
12	Memurîn	2
13	Adliye Müstahdemini. Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Kalecik'te Bir Alakadar</i>]	2
14	Adliye Nezaretinde [<i>Makri, Abonelerimizden Mehmed Kamil</i>]	2
15	Üniformalarımız [<i>Bir Alakadar</i>]	2
16	Adana Defterdarının Nazar-ı Dikkatine	2-3
17	İdlib Kaymakamı	3
18	Cevaz-ı İstihdam	3
19	Beyan-ı Teşekkür [<i>Urfa'da R.</i>]	3
20	Rüsumat Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine	3
21	Acaba Ne Zaman? Mukaddime-i Hayr	3
22	Mukarrerât: Aşar ve zimemâti hakkında, Kadro hariçleri için, Kefaletname şerhleri, Tecdid-i kefalet için mezuniyet	3
23	Vukuat-ı Memurîn	3
24	Tebşir	3
25	Beyanname-i Hümayun	3-4
26	İşbu beyanname-i hilafet-penâhinin kıraatini müteakib Sadrazam Paşa Hazretlerinin irticalen irad buyurdıkları nutkun suret-i mazbutasıdır	4
27	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 87. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 87, 15 Haziran 1327 [28 Haziran 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Venizelos ve Memurîn : Sadrazamın Nazar-ı Dikkatine [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Âdâb-ı Memurîn – 2 – Efrad Ahaliye Karşı [<i>Bedi-i Nuri</i>]	1-2
3	Adana Vali-i Âlisi	2
4	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyet-i Muhteremesine [<i>Adana Valisi Ahmed Muammer</i>]	2
5	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Müteferrika	3
6	Mukarrerat: Maliye kadro hariçleri için, Mütevellî kaymakamları, Memurînün bitaraflığı, Mehakim-i şeriye ilmühaberleri, Fevkü'l-nizam mazûliyet maaşı, İhtilası tahakkuk eden memurîn-i maliye, Harcırâh hakkında	4
7	Vukuat-ı Memurîn	4
8	Zeyl-i Kanun-ı Ceza: 28 Zilhicce 1274 Tarihli Kanun-ı Cezanın Bazı Maddelerini Muaddil Kanun	4

Ek 88. Memurîn Gazetesi Sayı: 88, 22 Haziran 1327 [5 Temmuz 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Yine Azil Meselesi ve Buna Karşı Tedabir [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Mukarrerat: İstirdad edilen arazi, Memurîn-i maliye mezuniyetleri, Tavizat, Talim eden efrad, Süvari efradı, Harcırah hakkında, Ferağ muamelatı, Hapishane gardiyanları, Mühtehab-ı memurların mazûliyeti, Kadro hariçlerinin istirhamı, Hisse-i şayialı emlak, Hicaz Demiryolu Madalyası	1-2
3	Kadro Hariçleri Meselesi	2
4	Sadrızam Paşa Hazretlerine Açık İstidaname [<i>Kadro Hariçlerinden Mehmed Efendi Zevcesi Şadiye</i>]	2
5	Memurîn	2
6	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Şuûn-ı Hariciye, Müteferrika, Meclis-i Vükelâda	3-4
7	Borsa	4
8	Vukuat-ı Memurîn	4
9	Açık Mektup, Defterdar Tevfik Efendi'ye [<i>Adana'da Münteşir Teceddüd Gazetesi'nden - Kozan Muhasebecisi Ebulkemal Mehmed Nazif</i>]	4
10	Teceddüd	4
11	Memurîn	4
12	Telgraflar: <i>Memurîn Gazetesi'ne</i> : An Niksar, 15 Haziran 327 [<i>Niksar Mülazımı Muhiddin</i>]	4
13	Memurîn	4
14	Zeyl-i Kanun-ı Ceza: 28 Zilhicce 1274 Tarihli Kanun-ı Cezanın Bazı Maddelerini Madil Kanun (Mâ-bâ'd var)	4

Ek 89. Memurîn Gazetesi Sayı: 89, 29 Haziran 1327 [12 Temmuz 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bir istifa ve Pek Garip Bir Kabul	1
2	Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesine [<i>Haleb Evkaf Müdürü Meri</i>]	1
3	Aynen: Dersâadet Nafia Nezareti Müsteşarı Hulusi Efendi'ye [<i>Yeni Edirne'den - Avukat Mehmed Şeref</i>]	1
4	Memurîn	1
5	Şayan-ı Teessüf Bir Vaka [<i>İkdam</i>]	1
6	Kadro Harici Maaşatı	1-2
7	Evkaf Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Bir Zat</i>]	2
8	Memurîn	2
9	<i>Memurîn Gazetesi'ne</i> [<i>Mezunen Dersâadet'te Bulunan Sivas Maarif Muhasebe Memuru Cemal</i>]	2
10	Kosova Valisi'ni Taltîf	2
11	Berâet	2
12	Mukarrerât: Divan-ı harb-ı örfi, Damga-i resmi hakkında, İsticar edilen kışlalar ucüratı, Taht-ı muhakemeye alınan memurinin maaşatı, Maliye komisyonu	2
13	Abone Bedellerini Hala Göndermeyen Zevata	2
14	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Şuûn-ı Hariciye, Müteferrika, Meclis-i Vükelâda	3-4
15	Borsa	4
16	Vukuat-ı Memurîn	4
17	Üçüncü Bir Muharririn Katli	4
18	Kanun: Diyarbekir Vilayeti Dahilinde İskan Edilecek Aşa'ir Hakkında	4
19	Zeyl-i Kanun-ı Ceza: 28 Zilhicce 1274 Tarihli Kanun-ı Cezanın Bazı Maddelerini Muaddil Kanun [Mâ-bâ'dı Var]	4
20	Muhaberât-ı Aleniyye	4
21	Tavsiyelerimiz	4

Ek 90. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 90, 6 Temmuz 1327 [19 Temmuz 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bedbin Yalnız Biz Değilmişiz. Meşrutiyet'ten İntizar Serlevhasıyla [<i>Yeni Edirne Refikimiz Ber-vech-i Zir Yazıyor</i>]	1
2	Kadro Harici Maaşatı	1
3	Hayat-ı Memurîn de Yeni Bir Mesele	2
4	Redd-i İsnadat [<i>İttihad ve Terakki Cemiyeti Katib-i Ummisi ve Murahhas-ı Mesulü Hacı Adil</i>] <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti'ne. An: Van [<i>Erciş Mahkeme Başkâtib-i Sâbıkı Mehmed, Müküs Malmüdüür-i Sabıkı Mehmed Hamdi, Adilcevaz Mahkeme Başkâtib-i Sâbıkı Abdurrahman, Şemdinan</i>	2
5	<i>Malmüdüür-i Sabıkı Osman, Van Nüfus Müdüür-i Sabıkı Sadık, Merkez Tahsil Memur-ı Sabıkı Mustafa, Hakkari Aza-i Mülazım-ı Sabıkı Mehmed, Mahmudi Malmüdüür-i Sabıkı Mehmed, Karçıkan Malmüdüür-i Sabıkı Abdurrahman, Norduz Mal Katib-i Sabıkı Vehîi, Adilcevaz Malmüdüür-i Sabıkı Abdullah</i>]	2
6	Adapazarı Kaymakamı [<i>İkdam</i>]	2
7	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Ladik Belediye Reisi Esseyid Mehmed Kamil</i>]	2
8	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti'ne [<i>Konya Baş Müdüriyeti'ne Merbut Bursa Aziziyesi Posta ve Telgraf Müvezzii Salih</i>]	2
9	Meclis-i İdarenin Müşkül Mevkii [<i>Trabzon'da Münteşir Meşveret Gazetesi'nden</i>]	2
10	Memurîn	2
11	Mukarrerat: Memurîn'in askerliği	2
12	Liva Tahrirat Müdürlüğü İmtihanı	2
13	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dahiliye, Meclis-i Vükelâda, Müteferrika, Şuûn-ı Hariciye	3-4
14	Borsa	4
15	İstanbul Mektubunun Mâ-bâ'dı: Siyaset-i Dahiliye, Müteferrikadan	4
16	Vukuat-ı Memurîn	4
17	Zeyl-i Kanun-ı Cezanın Mâ-bâ'dı	4
18	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 91. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 91, 13 Temmuz 1327 [26 Temmuz 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bir Mektup (Taşra ihtisasatını musavver olmağla aynen derc olunmuştur). Yerden Göğe Bin Enîn-i Mübrem, Gökten Yere Bir Sukut-ı Mübhem [<i>Mudanya: M.</i>]	1-2
2	Bir Müsibet Daha	2
3	Bir Feryad-ı Dil-hıraş (Telgraf Sureti, An-Boyabad, 7 Temmuz sene 327). <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Sinop Hapishanesi Müdüürü Asım</i>]	2
4	Memurîn	2
5	Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
6	Posta ve Telgraf Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
7	Maarif Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Kalecik Kazası Merkez Mektep İbtidaisi Muallim-i Evveli Ahmed</i>]	2
8	Mukarrerat: Mülazımların tekaüdü, Hazineye intikal eden emlak ve arazi, Alaylı zabitanın terfii	2
9	İstanbul Mektubu: Müteferrika, Siyaset-i Dahiliye, Meclis-i Vükelâda, Şuûn-ı Hariciye	3-4
10	Memurîn - i Maliye	4
11	Müntehab-ı Mehakim Azası Hakkında	4
12	Yakova Tapu Katibi. Yakova'dan	4
13	Vukuat-ı Memurîn	4
14	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 92. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 92, 20 Temmuz 1327 [2 Ağustos 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Kabinenin Tebeddülü Halinde: Bilumum memurîne [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
2	Adliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Bir Mukavelat Muharriri</i>]	2
3	Eytam Müdürleri. Meşihat-ı Celilenin Nazar-ı Dikkatine	2
4	Memurîn	2
5	Tahrirat Katipleri [<i>Bir Tahrirat Katibi</i>]	2
6	Memurîn	2
7	Evkaf Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
8	Posta ve Telgraf Memurları	2
9	Posta ve Telgraf Nazar-ı Dikkatine	2
10	Maaş Tahsisi Hakkında Karar	2
11	Kütahya Mutasarrıfı	2
12	İstanbul Mektubu: Müteferrika, Siyaset-i Dahiliye, Şuûn-ı Hariciye, Meclis-i Vükelâda	3-4
13	Borsa	4
14	Kamil Paşa'nın Beyanatı	4
15	Karesi Mebusu Vasfı Efendi Tarafından Matbuat Vasıtasıyla Neşredilen Beynamedir [<i>Karasi Mebusu Vasfı</i>]	4
16	Zeyl-i Kanun-ı Cezadan Mâ-ba'd	4
17	Vukuat-ı Memurîn	4
18	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 93. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 93, 27 Temmuz 1327 [9 Ağustos 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Hukuk-ı Memurîn [<i>Mahmud Sadık Bey – Sabah Gazetesi</i>]	1
2	Cevabım: Mahmud Sadık Beyefendi'ye [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
3	Memurîn Hakkında: Abdulkadir Nasih Efendi'ye Mukabele [<i>Mahmud Sadık</i>]	2-3
4	Kanunsuzluk [<i>Yeni Gazete</i>]	3
5	Memurlara Gazetelerde Yazı Yazdırılıyor. Darbe Gazetesi Müdüriyetine [<i>Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Müessislerinden Baha Tevfik</i>]	3-4
6	İstanbul Mektubu: Siyaset-i Dâhiliye, Müteferrika	4
7	Telgraf Sureti: An-İsparta fi 29 Nisan 1327. <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>İsparta Müftüsü Şakir, Belediye Reisi Mehmed, Ulemâdan Hasan, Ulemadan Hakkı, Metropolid Vekili Hristo, Eşraftan Nasuhzade Tevfik, Eşraftan Hacı Ahmed Ağazade Süleyman, Eşraftan Çallızade Mustafa, Eşraftan Candanzade Zühdi, Tüccardan Çekerzade Mustafa, Tüccardan Bodurzade Ali, Eşraftan Hacı Mahmud Ağa Cemal, Tüccardan Hacı Latanzade Mina, Tüccardan Böcüzade Mehmed, Tüccardan Kaşkınzade Ahmed, Dava Vekili Harakambos, Tüccardan Hacı Arslanzade Dava Vekili Nadir, Tüccardan Yalizade Yali, Dava Vekili Hüseyin, Dava Vekili İstiradî, Dava Vekili Gavrail</i>]	4
8	Urfâdan [<i>Urfa'da Bir Memur</i>]	4
9	Memurîn	4
10	Vukuat-ı Memurîn	4

Ek 94. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 94, 3 Ağustos 1327 [16 Ağustos 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mukarrerat: Memurîn-i mezunenin harcırahı, Ferag ve intikal ilmühaberleri, Mülkiyeye geçen askerlerin tekaüdü, Öşürden istisna, Maliye Nezareti'nden, Ergiri hakkında, Bilad-ı hârre, Masarîf-ı muhakeme makbuzları, Bir tamim	1
2	Ebniye Kanunu	1
3	Sefarat Dosya Memurları	1
4	Karadağ Müftüsü	1
5	Maliye Nezareti Vezne-i Umumi Teşkilatı	1
6	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne. Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Muhasebe Başkatib-i Sabıkı Mehmed Halid</i>]	1-2
7	Memurîn	2
8	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Denizli Sancağı Komiser-i Sabıkı Mehmed Eşref</i>]	2
9	Deraliyede <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyeti-i Aliyesi Nazar-gâhına [<i>Ammare Telgraf Başçavuş-ı Sabıkı Abdurrahman</i>]	2
10	Memurîn	2
11	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Ankara Defter-i Hakani İdaresi Maiyet Katibi Salih Sami</i>]	2
12	Memurîn	2
13	Posta ve Telgraf Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine	2
14	Telgraf An-Kudüs 27 Temmuz sene 1327 [<i>Mekteb-i Hukuk'tan Mezun Ammare Muavin-i Esbakı İbrahim Fahri</i>]	2
15	İstanbul Postası: Siyasiyat-ı Dahiliye, Şuûn-ı Hariciye, Müteferrika, Meclis-i Vükelâda	2-4
16	Vukuat-ı Memurîn	4
17	Borsa	4
18	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 95. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 95, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Yemen'in İdaresi [<i>Sabah Gazetesi'nden, D. K. (kef)</i>]	1-2
2	Mukarrerat: Defter-i Hakani mektebi, Mustantikler hakkında, Harcırah hakkında, Ziraat Bankası memurları, Emvâl-i küfelâ hakkında, Nüfus memurlarının harcırahı, Kadro haricleri hakkında	2
3	Meclis-i Vükelâda	2
4	İstanbul Postası: Havadis-i Dahiliye, Havadis-i Hariciye, Müteferrika	2-4
5	Borsa	4
6	Vukuat-ı Memurîn	4
7	Ashâb-ı Musalaha	4
8	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 96. Memurîn Gazetesi Sayı: 96, 17 Ağustos 1327 [30 Ağustos 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Şura-yı Devlet Kararı	1
2	Aynen: Şura-yı Devlet'in Kararı mı Şikayeti mi? [<i>Sabah Gazetesi'nden M. S. (sad)</i>]	1
3	Vesaya-yı Meşihat-penâhî [<i>Şeyhülislam Musa Kazım</i>]	1-2
4	Mukarrerat: Tuzla tahaffuzhanesi, Harcırâh hakkında, Aşar-ı iltizam, Nevahi naibleri, Polis komiserlik ve muavinlikleri, Emvâl-i gayr-ı menkûlenin fûruhtu, Orman Nezareti bütçesi	2
5	Kadro Harici Memurîn	2
6	Askere Alınan Memurîn Maaşı	2
7	İlişikli Memurîn Hakkında	2
8	Deraliyye'de <i>Memurîn</i> Gazetesi Müdiriyeti Cenab-ı Alisine: Küçük Memurların Başına Neler Geliyor? Evliyâ-yı Umûrun Nazar-ı Dikkatine [(<i>Deniz</i>)li <i>Sancağına Mülhak Çal Kazası Sekizinci (D)aire Süvari Tahsildarı Mustafa Asım</i>]	2-3
9	Memurîn	3
10	İstanbul Postası: Havadis-i Dahiliye, Havadis-i Hariciye, Mütferrika	3-4
11	Vukuat-ı Memurîn	4

Ek 97. Memurîn Gazetesi Sayı: 97, 24 Ağustos 1327 [6 Eylül 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Harcırâh Kararnamesi [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Devairde Teşkilat Meselesi [<i>Ehemmiyete Mebni Sabah Gazetesi'nden - M. S. (sad)</i>]	1-2
3	Defter-i Hakani Nezareti'nden Varid Olmuştur. <i>Memurîn</i> Gazetesi İdarehanesi'ne	2
4	Meclis-i Vükelâda	2
5	Mukarrerat: İlm u haberin tarz-ı iptali, Yine muamelat-ı kırtasiye, Dava vekaleti, Hükkâm-ı şerî'a tebligat, Maaif komisyonlarına ait emlak	2
6	Bâbiâli'nin İnşası	2
7	Ağnam-ı Mektûme	2
8	Nevahi Naibleri	2
9	Hapishane Gardiyanları Hakkında	2
10	Tazminatın Suret-i İadesi	2
11	İstanbul Postası: Havadis-i Dahiliye, Mütferrika, Havadis-i Hariciye	2-4
12	Vukuat-ı Memurîn	4
13	Borsa	4
14	Ashab-ı Musalaha	4
15	Muhaberât-ı Aleniyye	4

Ek 98. Memurîn Gazetesi Sayı: 98, 31 Ağustos 1327 [13 Eylül 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Muhakeme-i Memurîn [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Hükümetin ve Maliyenin Nazar-ı Dikkatine. Bir vilayetten [<i>K. (kef)</i>]	1
3	Memurîn	1-2
4	Adliye Nazırı Beyefendi Hazretlerine Açık Mektup [<i>Erzurum Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Aza Mülazımı Mustafa Kemal</i>]	2
5	Uyumuş [<i>Konya'da Münteşir Hüküm Gazetesi'nden - İmzalar Mahfuzdur</i>]	2
6	Hüküm	2
7	Memurîn	2
8	Açık Mektup: Telgraf ve Posta Nazır-ı Muhteremi İstanbulluyan Efendi Hazretleri'ne [<i>Halep'te Münteşir Fırat Gazetesi'nden A. (Elif) Hakkı</i>]	2
9	Memurîn Gazetesi İdare-i Aliyyesine: Çatalca Mutassarıfının Nazar-ı Dikkatine [<i>Çatalca Tahrirat Kalemi Mülazımı Halid İlhami</i>]	2
10	Memurîn Gazetesi'ne: Posta ve Telgraf Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Mısır Ada Müdür-i Sabıkı Hammare Müdür-i Lahıkı Sadık</i>]	3
11	Memurîn	3
12	Memurîn Gazetesi'ne. Dahiliye'nin Nazar-ı Dikkatine [<i>Bir Kaymakam Yazıyor</i>]	3
13	Memurîn	3
14	Mukarrerat: Hastanede yatan zabitan, Şam Mekteb-i Tibbiyesi, Jandarmaya dâhil olan zabitan, Arazi tevzii, Memurîn harcırahları, Adliye Nezareti Nizamname-i Dahiliyesi	3
15	İstanbul Postası: Müteferrika, Meclis-i Vükelâda, Havadis-i Dahiliye, Havadis-i Hariciye	3-4
16	Dersaâdetteki Bilumum Telgraf ve Posta Memurlarına İlan [<i>İzmir Dahilinde Soma Telgraf ve Posta Müdürü Nuri</i>]	4
17	Dersaâdette Memurîn Gazetesi Sahib-i İmtiyazı Canib-i Âlisine [<i>İzmir Dahilinde Soma Telgraf ve Posta Müdürü Nuri</i>]	4
18	Vukuat-ı Memurîn	4

Ek 99. Memurîn Gazetesi Sayı: 99, 7 Eylül 1327 [20 Eylül 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Bir İstida Sureti: Makam-ı Celil-i Sadaret-penâhiye Meclis-i Mebusan-ı Osmani Riyaset-i Celilesine [<i>Kastamonu'ya Mülhak Tosya Kazası Bidayet Mahkemesi Azalığından Münâzil-i Dâileri Hacı Hafız Faik</i>]	1
2	Memurîn	1
3	Bir Mektuptan [<i>Trablusgarb M.</i>]	1-2
4	Yine Defterhanede...	2
5	Telgraf an-Ali el-Garbi: Memurîn Gazetesi'ne [<i>Amara Tahrirat Müdür Muavini Ali el-Garbi Kaymakam Vekili Arif</i>]	2
6	Memurîn Gazetesi İdarehanesi'ne [<i>Niğde'nin Nevşehir Ciheti Telgraf Çavuşu Hayreddin Efendi'nin Ailesi Hafize</i>]	2
7	Memurîn Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesi'ne [<i>Erzincan Tahrirat Kalemi Sermüsevvidi Hazım</i>]	2
8	İdare-i Maslahat (!) Ediniz: Beyoğlu Telgrafhanesinde	3
9	Mukarrerat: Memurîn-i rsumiye hakkında, Açığa çıkarılan memurîn, Hastabakıcı efrad, Etibba-yı muvazzafaya verilecek ucurat, Nalband Mektebi, Mecruhin nakline mahsus levazım, Harcırah hakkında, Kadro hariclerinin vekalet maaşı, Memurîn hakkında	3
10	İstanbul Postası: Müteferrika, Meclis-i Vükelâda, Havadis-i Dahiliye, Havadis-i Hariciye	3-4
11	Borsa	4
12	Vukuat-ı Memurîn	4

Ek 100. Memurîn Gazetesi Sayı: 100, 28 Eylül 1327 [11 Ekim 1911]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Müdür ve Sermuharrerimiz	1
2	Mahmud Esad Efendi Hazretlerine [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1-2
3	Yine Defterhanede... Defter-i Hakani Nezaret'inden Tebliğ Olunmuştur. <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine	2
4	Memurîn	2
5	Bedi Nuri Bey	2
6	Dahiliye Nezaret-i Celilesine [<i>Bedi Nuri</i>]	2
7	Memurîn-i Kirâma ve Muhterem Abonelerimiz	2-3
8	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne Hükümet'in Nazar-ı Basiretine. İškodradan [<i>Kâri'lerinizden Biri</i>]	3
9	Kabineye İtimad Olunduğu Takdirde: Bilumum Memurîne	3
10	<i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine: Defterhane Okusun [<i>Bafra Kazasının Alaçam Nahiyesi Tapu Katibi Aziz</i>]	3
11	Memurîn	3
12	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne: Rüşumata Dair [<i>Terkos Nahiyesi Rüşumat Memuru Muhyiddin</i>]	3
13	Beyan-ı Teşekkür. Kudüs Zabıtası [<i>Kudüs Hristiyanları Namına Ubud</i>]	3
14	Konya Vilayeti Defterdarı Sami Bey'e Açık Arzuhal: Maliyenin Nazar-ı Dikkatine [<i>Burhaneddin</i>]	4
15	Memurîn	4
16	Matbû'at-ı Dahiliye'den: <i>Memurîn Gazetesi</i> Müdüriyetine [<i>Matbû'at-ı Dahiliye Müdüriyeti</i>]	4
17	Telgraflar [<i>Memurînden Yirmi Sekiz Efendi</i>]	4
18	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne: An-Harim 25 Eylül 326 ⁵⁷ Nazar-ı İbretine [<i>İstibdad-ı Meşrutiyet Mağdurlarından Haleb Vilayetinde Reyhaniye Müdürü Halid Sami</i>]	4
19	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne: An-Bağdad 24 Eylül 327 Posta ve Telgraf Nezaretine [<i>Ate(?) Çavuş-ı Sabıkı Sırrı Ammare Telgraf Başçavuş-ı Sabıkı Abdurrahman</i>]	4
20	<i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne: An Safed 23 Eylül 327 [<i>Safed Belediye Reisi Naif</i>]	4
21	Memurîn	4
22	Borsa	4
23	Muhaberat-ı Aleniyye	4
24	Kenan Bey	4

Ek 101. Memurîn Gazetesi Sayı: 101, 7 Kanun-i Sani 1327 [20 Ocak 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Esbâb-ı Tevakkuf	1
2	Otuz Beşinci Madde Meselesinin Hülasa-i Macerası İrade-i Seniyye Sureti	1-2
3	Taht-ı Muhakemeye	2
4	Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinden Sorarız	2
5	Dama Oyunu Başladı	2
6	Selmanlı'dan bir Sada-yı Teşekkür	2
7	Maliye Nezaretinin İlk Mecmua-i İhsaniyesi	2-3
8	Takvim-i Zaman: <i>Memurîn Gazetesi</i> Vasıtasıyla Merc-i Aidine İstida-yı Hakiranemizdir. [<i>Beyoğlu Hutut-ı Umumisi Namına...</i>]	2

57 Doğrusu 1327 senesi olmalı.

9	Mukarrerat: Umerâ ve zabıtân-ı askeriye'nin hidemât-ı mülkiye maaşatı, Hükümet konakları tamirâtı	3
10	Cereyan: Telgraflar, Mütferrika	3
11	<i>Memurîn Gazetesi'ne [Altun Köprü Nahiyesi Naibi Mustafa Asım]</i>	4
12	El-cevab	4
13	Vukat-ı Memurîn : İlmiye, Mülkiye, Adliye	4
14	Muamele-i Askeriye	4
15	Borsa	4
16	İlan: Kirpinin Dedikleri	4
17	Henüz Bakiye-i Matlublarını İş'âr Etmeyen Zevat-ı Kirama	4

Ek 102. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 102, 11 Kanun-i Sani 1327 [24 Ocak 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Dahiliye Nezareti Erkanı yahûd Bâbiâli Rical-i Müstakbelesi	1
2	<i>Memurîn Gazetesine: Dahiliye Nezareti'yle Bir Hasbihal [Bir Tahrirat Katibi]</i>	1-2
3	Garâib-i Meşrutiyetten! Vali Adam Dövüyor [İkbal – Trabzon]	2
4	Takvim-i Zaman: Sadaret Evrak Müdüriyeti'nde	2
5	Cereyan: Telgraflar, Mütferrika	3
6	Borsa	3
7	Vukat-ı Memurîn : Şeriye, Mülkiye, Adliye	3-4
8	Mukarrerat: Merc-i dava ihtilafı, Eytâm ve erâmil-i askeriye için, Yeni tabur katibleri, Memurînin suret-i tayini, Kadro haricine çıkarılan polis memurları hakkında, Alaylara ihrac olunanlar hakkında, Redif memurlar, Maarif ve posta memurları	4
9	Taarruz	4
10	Trabzon Defterdarı Beyefendi'nin ve Bilhassa Trabzon Maliyesi'nin Teftişine Memur Beyefendilerin Enzârına [Sürmene'den]	4

Ek 103. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 103, 14 Kanun-i Sani 1327 [27 Ocak 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	İntihabatta ve Vazife-i Memurîn (<i>Abdulkadir Nasih</i>)	1
2	İntihabata dair Akdem Gazetesi'nin yazdığı bir bendde mesele-i mezkureyi mevzu-ı bahs ederek güzelce teşrih ettiğinden bu bâbdaki tafsilatı ber vech-i zîr aynen nakl ile enzâr-ı dikkat ve intibaha vaz' ediyoruz.	1
3	İbret: Muhaliflere bu kadar yapılır mı?	1-2
4	Dahiliye Nazır-ı Cedidinin Nazar-ı Dikkatine (<i>Beyrut Vilayeti Maiyetinde İkmal-i Müddet Eden Hüsnü Abdulhadi</i>)	2
5	Zavallı Belediye Tabibleri. Aldığımız Varakadır (<i>Cezair Bahr-i Sefid Vilayeti Mülhakatından Kerpe Kazası Tabibi Yorgi</i>)	2
6	Telgraf ve Posta Nezaretimiz Islah Oldu	2-3
7	Takvim-i Zaman. Son sözler: Doksan Beşe Doğru! [<i>Tevfik Fikret (Şiir)</i>]	2
8	Telgraf. An Adilcevaz: Der Aliyyede <i>Memurîn Gazetesi</i> 'nden Mülkiye Tekâüd Nezaretine [<i>Adilcevaz Kaymakamı Reşid Beyzade Mehmed Safi</i>]	3
9	Memurîn	3

10	Trabzon Valisi Süleyman Nazif Bey'in Mahkumiyeti	3
11	Yavaş Yavaş	3
12	Memurîn	3
13	Diyakoslar Hakkında	3
14	Sıhhiye Efradı Ailelerine Maaş Tahsisi Hakkında	3
15	Çakırcalı İçin	3
16	Vukuat-ı Memurîn: Mülkiye, Adliye	3
17	Mukarrerat: Ümera ve zabitan-ı askeriyenin zimmet-i miriyeleri hakkında, Muallimler, Berait	4
18	Cereyan: Telgraflar, Müteferrika	4
19	Borsa	4

Ek 104. Memurîn Gazetesi Sayı: 104, 18 Kanun-i Sani 1327 [31 Ocak 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Abonelerimize	1
2	Mesuliyet-i Kanuniye ve Merc-i Mesuliyet [<i>Bedi Nuri</i>]	1-2
3	Sadrazam Paşa Hazretlerine Cevabım [<i>Hüseyin Abdulhadî</i>]	2-3
4	Dahiliye Nezaret-i celilesine yazılan ... kanun-i evvel ... numaralı tahrirat suretidir	2
5	Sadaretin Nazar-ı Dikkatine	3
6	Tayin	3
7	Memurîn	3
8	Rumeli'de Islahat	3
9	Zeki Bey'in Mahkeme-i Ahîresinde [<i>Bir Lahza-i İstimâ'</i>]	3
10	Memurîn-i Askeriyenin Maaşları Hakkında	3
11	Cereyan	4
12	Borsa	4
13	Üç günlük Hülasa-i Telgrafiye	4
14	Vukuat-ı Memurîn: Mukaddime-i İcraat	4

Ek 105. Memurîn Gazetesi Sayı: 105, 25 Kanun-i Sani 1327 [7 Şubat 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Mebusluğumuza Kimleri İntihab Etmeliyiz [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
2	Üç Günlük Hülasa-i Telgrafiye	1
3	Senüsi [<i>Esseyid Ahmed eş-Şerif es-Senüsi</i>]	1-2
4	Abonelerimize	1
5	Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nden Memurîn Gazetesi'ne	2
6	Memurîn	2
7	On birinci Madde Mağdurları	2
8	Bir Telgraf [<i>İmroz Kaymakamı Tevfik</i>]	2
9	Memurîn	2
10	Memurîn Gazetesi için Mühim Bir Tebşîr	2
11	Nazar-ı Dikkate: İhbarnamedir [<i>Şitak Kaymakam-ı Sabıkı Mehmed Rüstem</i>]	2
12	Taht-ı Muhakemeye	2

13	Vukuat-ı Memurîn: Tapu Katibleri,	2
14	Mebusların Harcırahı	2
15	Maaşat-ı Zatiye	2-3
16	Muadil Nizamname [<i>Mehmed Reşad; Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Sadrazam İbrahim Said</i>]	3
17	Eli işten Çektirilenler	3
18	İnfisal, Tahvil ve İstifa Halinde	3
19	Tazminat Alanlar	3
20	Acaba Ne Vakit Biz Dahi İmtisal Edeceğiz	3
21	Cereyan	4
22	Borsa	4
23	İlan: Mevki-i İktidar	4

Ek 106. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 106, 28 Kanun-i Sani 1327 [10 Şubat 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Hayat-ı İdare ve Memurîn-i Hükümet [<i>G. (Gayn)</i>]	1
2	Üç Günlük Hülasa-i Telgrafiye	1
3	Muhterem Abonelerimize: Müracaatta Bulunmayanlara, İrsalata Devam	1
4	Küçük Bir Memurun İstidası: Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne [<i>Edirne: A. H. (Elif, Ha.)</i>]	2
5	Muamele-i Rusumiye	2
6	Harcırah Hakkında	2
7	Memurîn-i Adliye Hakkında Tebligat	2-3
8	Mebusan Namzedleri ve Nakl-i Mekan Meselesi	3
9	Eşya-yı Cürümiye Defterleri	3
10	Temettu İtirazatı	3
11	Memurîn-i Dahiliyede Tebeddül Olacak mı? Memurîn-i Dahiliyede Tebligat [<i>İkdam</i>] Dahiliyede [<i>Tanîn</i>]	3
12	Telgraf: An-Basra: 25 Kanun-i Sanî 1327. Dersaadet <i>Memurîn Gazetesi</i> 'ne [<i>Neced Naibi Abdullah</i>]	3
13	Memurîn	3
14	Ertesi Gün [<i>Neced Naibi Abdullah</i>]	3
15	Telgrafnameyi alaka-kârâna irâe ettik. Bu sefer bakınız ne diyorlar.	3
16	Cereyan	4
17	Borsa	4
18	Evkafa Ait Emlak Vergisi	4

Ek 107. *Memurîn Gazetesi* Sayı: 107, 1 Şubat 1327 [14 Şubat 1912]

	Makale İsmi	Sayfa
1	Salahiyet İtası [<i>Tanîn</i>]	1
2	Memurîn [<i>Abdulkadir Nasih</i>]	1
3	Telgraf (<i>yırtık</i>)	1
4	İdare-i Memleket, Ruh ve Esasi (bir buçuk sütun yırtık)	1
5	(<i>bir buçuk sütun yırtık</i>)	2
6	Mesele Halloldu. Layıha-i Kanuniye	2
7	Kamil Paşa'nın Arızası	2
8	Silah Altında İken Tahvil Edilen Memurîn Maaşatı Hakkında	2

MEYYĀFĀRĪKĪN TARĪHĪ'NDE KAFKASYA*

CAUCASICA IN THE HISTORY OF MAYYĀFĀRĪQĪN

Vladimir Minorsky**
Erhan ATEŞ***

Öz

Ahmed b. Yūsuf b. 'Alī ibn el-Ezraḳ el-Fāriḳī tarafından yazılan *Tārīḩu Meyyāfāriḳīn ve Āmid*'in, British Museum'da iki nüshası bulunmaktadır (Or. 6310 ve 5803). Bu makalede, *Tārīḩu Meyyāfāriḳīn*'in 5803 numaralı nüshası ağırlıklı olmak üzere her iki nüshasından da faydalanılarak Kafkasya ile ilgili bilgiler derlenmiştir. İbn el-Ezraḳ eserini üç cilt olarak yazsa da ilk iki cilt günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan üçüncü cilt ise Hulefā-yi Rāšidīn devrinden, yazarın yaşadığı devre kadar geçen devri kapsamaktadır. İbn el-Ezraḳ, 1153-1154'te Gürcü Kralı Demetre'nin (1125-1156) hizmetinde bulunduğundan dolayı, yazdığı bu eser Kafkasya tarihine dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Yazarın olaylara bizzat şahit olması, eserinde verdiği bilgilerin önemini ve güvenilirliğini arttırmaktadır. İbn el-Ezraḳ'ın eserini herhangi bir hükümdara takdim edip bundan bir çıkar sağlama amacının olmaması da eserinin değerini arttırmaktadır. Artuklu tarihinin tek orijinal kaynağı olan bu kitap, Selçuklu ve Haçlı tarihi çalışan araştırmacıların başvuru kaynaklarından birisidir. Bu kitap sayesinde ayrıca Ahlatşahlar, Artuklular ve diğer bazı küçük Anadolu beyliklerine dair de önemli bilgilere sahip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meyyāfāriḳīn, Kafkasya, Gürcüler, Selçuklular, İbn el-Ezraḳ, Tiflis

Abstract

The History of Mayyāfāriḳīn and Amid, written by Ahmed b. Yūsuf b. 'Alī ibn el-Ezraḳ el-Fāriḳī, has two copies in the British Museum (Or. 6310 ve 5803). This article has compiled information about the Caucasus by making use of both copies of the *History of Meyyāfāriḳīn*, mainly the copy number 5803. Although Ibn al-Ezraḳ wrote his work in three volumes, the first two volumes have not survived. The third volume, which has survived, covers the period from the period of Rashidun Caliphate to the period in which the author lived. Because Ibn al-Ezraḳ served under the Georgian King Dimitri (1125-1156) between 1153-1154, this work contains important information about the history of the Caucasus. The fact that the author

* V. Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyāfāriḳīn", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, 13/1, (1949), pp. 27-35. Çeviriye tarafımızdan Türkçe-İngilizce öz, anahtar kelimeler ve kaynakça eklenmiştir. Dipnotları derginin sistemine uygun hâle getirebilmek ve kaynakça oluşturabilmek için yazarın eksik verdiği bazı çalışmaların künyeleri tespit edilerek eksiklikleri giderilmiştir. Ayrıca yazarın metin içerisinde verdiği bazı kitap künyeleri dipnota çekilmiştir. Yazarın metinde köşeli parantez ([]) içerisinde verdiği bilgiler tercümemizde tırnak işareti (« ») içerisine alınmış, köşeli parantezler ([]) ise dergi kurallarına uygun olarak tarafımızdan yapılan eklemeleri ifade etmek için kullanılmıştır.

** Rus şarkiyatçısı ve diplomatı. Avrupada çeşitli üniversitelerde çalıştıktan sonra 1966 yılında hayatını kaybetmiştir.

*** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli / Türkiye, eates@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0125-0699

personally witnessed the events increases the importance and reliability of the information cited in his account. Moreover, the lack of a political motive such as the presentation of the work to any ruler renders it more valuable. As the only original source of Artuqid history, this book constitutes one of the reference sources for scholars of Seljuk and Crusader history. Thanks to this book, we have also acquired important information about Shah-Armens, Artukids and some other small Anatolian principalities

Keywords: Mâyâfâriğin, Caucasus, Georgians, Seljuks, ibn al-Azraq, Tbilisi.

Giriş

Âmid'in (Diyârbakır) kuzey doğusuna 70 km uzaklıkta ve Dicle'nin sol kollarından birisinde yer alan küçük bir kasaba olan Meyyâfâriğin, önemini Ermenistan (Muş) ile Yukarı Mezopotamya'yı birbirine bağlayan kısa bir yol üzerinde yer almasına borçlu idi. II. Tigran tarafından yaklaşık MÖ 80'da inşa edilen Ermenistan'ın eski başkenti Tigranokerta, muhtemelen Meyyâfâriğin'in¹ hemen yakınında bulunmaktaydı.

İslami dönemlerde Meyyâfâriğin, 572/1176'nın hemen sonrasına kadar yazan Ahmed b. Yûsuf b. 'Alî ibn el-Ezrak el-Fâriki adlı bir tarihçiye sahipti. Onun bu nadir eserinin yegâne iki kopyası British Museum'dadır.² Bu eserin detaylı tasviri ve içeriğinin ilk sistematik takdimi, Yakın Doğu'ya dair Orta Çağ Arapça kaynakları hakkındaki malumatımızı bir hayli arttıran titiz İngiliz tarihçi H. F. Amedroz'a aittir. İbn el-Ezrak'ın eserinin birçok kısmı, Amedroz tarafından İbn el-Kalânisi (1908) adlı yayınının dipnotlarında aktarılmıştır.³ Son yıllarda M. Canard, *Meyyâfâriğin Tarihi*'nin Seyf el-devle⁴ ile ilgili altı bölümünü yayınlamış; Claude Cahen ise erken dönem Artuklulara⁵ dair zengin bilgilerini özetlemiştir.

Hazırlık niteliğindeki bu çalışmalar, Meyyâfâriğin Vakayinamesi'ni ileride yayımlayacak olanlara oldukça yardımcı olacaktır. Ancak var olan iki nüsha eksik ve farklıdır; bu yüzden işi kolay olmayacaktır, bu nedenle en iyi yol, onları paralel sütunlar hâlinde bastırmak olacaktır. Or. 6310 numaralı nüshanın yazısının harfleri çok sıkışık ve noktalardan yoksundur. Or. 5803'ünki ise sona doğru bozulmaktadır. Kâtipler coğrafya ve kişi isimlerinde bile ihmalkârdılar. Müellifin

- 1 Bk. V. Minorsky, "Mâyâfâriğin", *El.*, 3, (1934), s. 157-161 ve A. Manandian, *Tigran II i Rim*, Yerevan 1943, s. 42-46.
- 2 Or. 5803 (200 varak neredeyse eksiksiz) ve Or. 6310 (Or. 5803'ün sadece 170 ve devamını kapsayan, pek çok farklılıkları olan bir miktar kısaltılmış şekli). Fakat muhtemelen Or. 6310, vakanüvisin orijinal nüshasını temsil etmektedir. Her iki yazmanın Amedroz tarafından hazırlanan mukayese tablosu Or. 6310'a dayandırılmıştır.
- 3 Bk. Amedroz'un *JRAS*'taki makalelerine, H. F. Amedroz, "Three Arabic MSS. On the History of Mâyâfâriğin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ekim 1902), s. 783-812 (History of Mâyâfâriğin'nin genel anlatımı) ve H. F. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mâyâfâriğin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Haziran 1903), s. 123-154 (History of Merwânids); bunlarla birlikte J. Marquart'a yapılan bir zeyl için ayrıca bk. H. F. Amedroz, "Notes on Two Articles on Mâyâfâriğin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 41/1, (1909), s. 170-176.
- 4 Sayf al-daula, *Recueil de Textes*, Alger 1934, s. 71-78, 208-210, 257, 276-280, 283-285.
- 5 Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," *JA.*, 227, (Ekim 1935), s. 219-276. Ortuk şeklindeki önceki okunuş görünüşe göre yanlıştır; fakat Gürcü kroniği, Orduş şeklinde yazar. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, St. Petersburg 1849-1851, s. 369.

(veya müstensihlerinin) grameri dikkatsizdir, öyle ki Yukarı Mezopotamya'daki bazı sıradan Arap talebelerin bile dikkatini celp edebilir.⁶

Bu makalenin amacı, kitabın Kafkasya ile ilgili kısımlarını bir araya getirmekle sınırlandırılmıştır. İbn el-Ezrak'ın önemi, 548-549/1153-1154'te Gürcü Kralı Demetre'nin (1125-1156) hizmetinde bulunması nedeniyle Güney Kafkasya'ya dair hususi bir bilgiye sahip olmasıdır. İbn el-Ezrak, Türkmen hükümdarlarla (Artuklular, Ahlâtlı Şâh-Ermen ve daha küçük emirler) ilişkisi sayesinde Ermenistan'a [Doğu Anadolu] dair oldukça bilgiye sahipti. Onun yaşadığı dönemde, Abhâzya Hanedanı⁷ idaresindeki Gürcistan Hristiyan Krallığı hızlı bir şekilde gücünün zirvesine yükseliyordu. Bagratlı Hanedanı'nın en güçlü kralları: Kurucu IV. David (1089-1125), onun oğlu I. Demetre (1125-1156) ve onun oğlu III. Giorgi (1156-1184) idiler.

O döneme kadar Büyük Selçuklular ortadan kalkmış ve *halefleri* eski tabileri tarafından gölgede bırakılmışlardı. Eski tabileri birleştiklerinde önemli bir gücü temsil etseler de Gürcüler, müttefikleri ve Kuzey Kafkasyadan gelen tebaalarıyla (Kıpçak Türkleri) birlikte kısa süreli kurulan bu ittifaklarla başa çıkabilmişlerdir. Yalnızca Azerbaycan Atabekleri'nin (İldenizliler) ortaya çıkışı, güneye Müslümanlar tarafından bağımsızlıklarından yoksun bırakılan Ermeni topraklarına ve doğuya Hazar Denizi'ne doğru iki yönde gerçekleşen Gürcü yayılmasına bir engel olmuştu. Şirvan hükümdarlarının Gürcülere akrabalık bağları ile bağlantılı olduğu gerçektir; fakat Gürcülerin sağ cenahındaki Gence,⁸ Hristiyan krallarının ileri yönlü politikasına bir engel teşkil etmişti.

En geniş sınırlara III. Giorgi'nin kızı ünlü Kraliçe Tamara (1184-1213) döneminde ulaşılmışsa da kraliçe büyük sıkıntıların arifesinde hayatını kaybetmiştir. Moğolların İndus'un ötesine sürdüğü Celâl el-din Hârezmşâh, İran'ın kuzey batısında birden ortaya çıkmış; son İldeniz'i sürüp, Gürcistan'ı istila etmiş ve Tiflis'i aldıktan sonra geçici bir süre mahallî meselelere müdahil olmuştur. Moğollar onun hemen peşindeydiler ve Gürcüler 1220 yılında Moğolların öncü birlikleri ile ilk kez çarpışmışlardı. İran ve Rusya'da olduğu gibi Moğol hâkimiyeti tabakası, Gürcistan'ın ulusal yaşamını da perdelemişti.

Aşağıda alıntı yapılan pasajların genel mahiyeti, ekseriyetle H. F. Amedroz'un makalelerinden (yukarı bakınız) bilinmektedir, ancak sadece eksiksiz bir tercüme, birkaç detay hariç eseri aydınlığa kavuşturacaktır. İbn el-Ezrak'ın orijinal pasajları, önemlidir; çünkü onlar, Sıbt ibn

6 Herhangi birisi şunları belirtebilir: (a) sayılardaki bu gibi düzensizlikleri: عشرة الف دينار; b) toplu isimlerden önceki çoğul fiilleri: وثبوا ال قسوس، وثبوا الاكراد; (c) kalıplaşmış kullanımı: كان وكان قد نفذوا : اجتماعت، وكان قد نفذوا

7 Bu örnekte Abhâz etnik manaya gelmemektedir. Annesi bir Abhâz prensesi olan Bagratlı prensi Bagrat, 975'te Abhâzya tahtının varisi olmuştur. O, 1008'de Gürcistan (Kartli) tahtına çıkmış ve böylece iki krallık birleşmiştir. Çoruh Havzası'ndaki İspir'in yerli ahalisi Bagratlı Sülalesi; Ermenistan, Gürcistan ve diğer pek çok bölgede hüküm sürmüştür.

8 İlk olarak Kürt Şeddâdilerin ve daha sonra Selçuklu melikeleri ile valilerinin idaresi altında idi. Şeddâdiler hakkında bk. Kasravi, *Pâdşahân-i Gum-nâm*, III, Tehran 1308/1929.

el-Cevzî (ö. 654/1256), İbn Şeddâd (679/1280'de yazdı) ve el-'Aynî (ö. 855/1451) gibi daha sonraki müverrihlerin çoğu kez kaynağı idi.⁹

I

İlk kısımda aktardığım önemli pasaj, Sıbt ibn el-Cevzî¹⁰ ile el-'Aynî'nin¹¹ nüshalarından bilinmektedir. el-'Aynî, İbn Şeddâd'dan alıntı yapmakta ve H. F. Amedroz'un tespit ettiği gibi, "eserinin içeriğinin yaklaşık dörtte birini İbn el-Ezrak'tan almaktadır." Kurucu Kral David'in (1089-1125) zaferi, 1121-1122'de gerçekleştiğinde İbn el-Ezrak beş yaşında olmalıdır; fakat onun 1153'te savaş alanını ziyaret etmesi, bu olaya karşı ilgisini göstermektedir. Ezrak böylece hatıraların hâlâ taze olduğu bir sırada hem Artuklu hem de Gürcü tarafından savaşın gelişim hikâyesini elde etmiş olmalıdır.

Müslüman fetihlerinden (yedinci yüzyılın ikinci yarısındaki) sonra Tiflis, uzun bir süre Arap valiler tarafından yönetilmiştir.¹² İshâk b. İsmâ'il (Kureyş kökenli) 215/850'ye doğru Tiflis'te bağımsız hâle gelmiş ve Halife Mütevekkil ona karşı, şehri 238/852 sonbaharında alan Türk Emîri Buğay'ı göndermiştir.¹³ Şehir, Hristiyan toprakları tarafından çevrenmesine rağmen Müslümanların elinde kalmış ve 210/825 ile 331/942 yılları arasında Tiflis'te Abbâsî dirhemleri basılmıştır. Gürcüler, 421/1030 yılında Tiflis Emîri Ca'fer ile bir ittifak yapsalar da Kral IV. Bagrat (1027-1072) kısa bir süre sonra Tiflis'i kuşatmış ve Ca'fer'in ölümünün ardından şehre kabul edilmiştir.¹⁴ Selçuklu sultanı Alp Arslan, Aralık 1068'de Tiflis'i fethetmiş ve orayı Gence'nin eski hâkimi Şeddâdî Fazlun'a vermiştir. Gürcüler kısa bir süre sonra onun hâkimiyetini kesintiye uğratsalar da Bagrat bir kez daha Tiflis'e bir *Sithlaraba* (*Seyyid el-'Arab?) yerleştirmiştir.¹⁵ "Kurucu" Kral II. David'in [IV. David] Tiflis'i nihai bir şekilde ele geçirmesi 515/1121-1122'deydi, ancak mahallî "emîrlerin" adları – görünüşe göre Ca'fer Hanedanı'nın zürriyeti – daha sonraki dönemlerde bile zikredilmiştir.

9 Krş. Brosset'in alıntılarının zenginliği ile hâlâ eşsiz olan *Histoire de la Géorgie'si* (I, St. Petersburg, 1849-1851) ve Defrémery'nin Güney Kafkasya hakkındaki Müslüman metinlerinden seçmeleriyle. M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", *JA.*, XIII, (1849), s. 457-523 (başlıca olarak İ. Eşir'den 429, 514, 517, 548, 550, 556, 557-558, 561, 599, 601, 602, 603, 605, 618, 619, 620, 622, 623, 624 yılları). Bu yazı serisinin devamının: 1849, XIV, s. 447-514; 1850, XVI, s. 50-75, 153-201; 1851, XVII, s. 105-162, konumuzla ilgisi yoktur.

10 M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", s. 485.

11 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/2, s. 239.

12 Bk. V. Minorsky, "Tiflis", *EL.*, 4, (1934), s. 752-763. Gürcü Kroniği, David'in yaklaşık olarak 1122'de "400 yıldan beri Perslerin kontrolünde olan Tiflis'i" ele geçirdiğini söylemektedir. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 367.

13 Bk. V. Minorsky, "Transcaucasia", *JA.*, 217, (Temmuz 1930), s. 57-62 (Taberî'nin teferruatlı paragrafının olduğu kısım tercüme edilmiştir, Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Tarih el-Rusul ve el-Mülük*, III, nşr. M. J. De Goeje, Lugdunum Batavorum 1882-1885, s. 1414-1416).

14 İ. Eşir, 429/1037-1038 yılları başlığı altında sadece Abhâz kralının Tiflis'i kuşattığını, ancak Oğuzlardan korktuğu için kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldığını söylemektedir. İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. J. Tornberg, IX, Leiden 1863, s. 311.

15 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 334.

İbn el-Ezrak, Ca'feroğulları'nın hâkimiyetinin başlangıcını, yaklaşık olarak 315/927'ye yerleştirir. Biz Emir Ca'fer'in kökeni hakkında bilgiye sahip değiliz ve onun İshâk ibn İsmâ'il ile bağlantılı olup olmadığını bilmiyoruz. Yazarımızın sözünü ettiği Tiflis'teki kırk yıllık anarşi, Fazlün'un sıkıntılı ve görünüşe göre kısa olan Tiflis'teki yönetimi (1068'den sonra) ile 1121 yılı arasındaki döneme yerleştirilmelidir.

Tuğrul ibn Muhammed tarafından gönderilen bir "haminin" Tiflis'te ortaya çıkışının detayı ilginçtir. Bu Selçuklu sultanı, 526-528/1132-1134 yılları arasında kısa bir süre hüküm sürmüştür ve bu gelişme Tuğrul İbn Muhammed'in Arrân'da (günümüzde Sovyet Azerbaycanı) [Bugün Arrân bölgesi, Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde] Atabeyi Kün-toğdı'nın vesayeti altında kaldığı sırada meydana gelmiş olmalıdır.

Selçuklu Tuğrul ibn Muhammed'in akına katılma vaadi, bazı ilginç mektuplaşmaları da beraberinde getirmektedir. Abisi Maḥmūd 511/1118'de tahta çıktığında Tuğrul henüz bir çocuktur. Onun ilk atabeyi Zencân ve Abhar hâkimi Şir-gir idi; fakat Kün-toğdı onun tımarını ele geçirmiş ve vazifesini devralmıştı.¹⁶ Tuğrul, Sançar'ın Rey'i ziyaretinden sonra Gilân, Deylem, Zencân, Kazvîn, Sâva'dan oluşan bir ikta almıştır.¹⁷ Tuğrul (daha doğrusu atabeyi) 514 yılında Maḥmūd'a karşı ayaklanmış, Azerbaycan üzerine yürümüş ve Gence'yi ele geçirmiştir. Kün-toğdı, Şevval 515/Aralık 1121'de ölmüş ve Tuğrul, Şir-gir ile Merâğa hâkimi Aḥmedîl¹⁸ tarafından desteklene de isyan kısa sürede yatışmıştır. Bundan dolayı, İbn el-Ezrak'ın, Tuğrul'a Arrân ve Gence hâkimi olarak atıf yapması, tamamen MS 1121 yılı içerisindeydir. Tuğrul'un Tiflis önlerine varmasının imkânsızlığı, Sultan Maḥmūd'un Bağdat'tan kendisinin üzerine gönderdiği askerî birlikler tarafından planlarının bozulması ile açıklanmalıdır.¹⁹ Sonunda Tuğrul, Muharrem 516'da (Mart 1122) Maḥmūd'a itaat etmiştir.²⁰

Metnimiz, Tiflis halkının, Tuğrul'dan kendilerini korumasını talep ettikten sonra, Gürcü kralı tarafından kendilerine gönderilen bir "hamiyi" kabul ettiğini ileri sürmektedir. Onlar aşağıda aktarılan pasajda belirtilen sonuç nedeniyle, Gürcü kralına karşı Artuklu İl-Gâzî'den yardım istemişlerdir.

16 İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 414; Büdüri el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-'uşra*, I, nşr. M. TH. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1886, s. 123.

17 *Age*, s. 134.

18 Bk. V. Minorsky, "Marâgha", *EL*, 3, (1934), s. 261-266.

19 İ. Eşir'in (İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 398 ve 434) olaylarla ilgili açıklaması kısadır ve detaylarda İbn el-Ezrak'tan farklılaşmaktadır. O ilk olarak Gürcülerin Müslümanlara karşı akın yaptıklarını kaydetmektedir. Aralarında Arrân ve Naḥçıvan hâkimi Tuğrul ile atabeyi Kün-toğdı'nın da olduğu ilgili idareciler, sefer için bir ittifak planı yapmışlardı. Bazı Kıpçakların sahte teslimiyeti, Müslüman askerler içinde karışıklık çıkartmıştı. 514/1120-1121'deki savaştan kaçanlar içerisinde Tuğrul'dan da bahsedilmektedir. Ondan sonra David'in Tiflis kuşatması 515'e kadar sürmüştür. Özellikle Şirvandaki Derbend'den gelen sığınmacılar, 516'da Sultan Maḥmūd'a Gürcülere karşı sefere çıkması için yalvarmışlardı. Maḥmūd, Hemedan'dan Şamâhî'ye ilerlemişti. Veziri Şems el-Mülk 'Osman (Nizâm el-Mülk'ün oğlu) daha ileri harekete karşıydı. Gel gör ki Gürcüler, Kıpçaklar ile tartışmışlar ve bir süre sonra sultan (Cemâzi II 517/Ağustos 1123) Hemedan'a geri dönmüştür. Ayrıca krş. İbn el-Kalânîsi, *Zeyl Tarih Dimâşk*, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908, s. 205.

20 İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 421.

Kral Demetre devrine ilişkin olarak hem resmî Gürcü kronikleri²¹ hem de Ermeni tarihçiler²² çok kısıtlı bilgiler vermektedirler.²³ Tanınmış numizmat Profesör E. A. Pakhomov şöyle yazmaktadır: “Demetre'nin Gürcistan'daki bazı kalelerden (Dmanisi vb.) Selçuklu garnizonlarını çıkarmayı ve bazı doğu sınırlarına akınlar yapmayı başardığı bilinmektedir. Onun Gence seferinin zafer hatırası, hâlâ Gelati Manastırı'nda tutulan Gence şehrinin demir kapısıydı. Öte taraftan Demetre, babası tarafından kısa süreliğine ele geçirilen Ani'yi kaybetmiştir. Gürcü kroniği, onun Selçuklular ile ilişkisine dair sessizdir. Onun sikkelerinde Irak Selçukluları ile halifenin adlarının sembolize edilmesi, Demetre'nin Müslümanlara tabiiyetini bildirmek zorunda kaldığının apaçık delilini taşımaktadır.”

1122'de Tiflis'in ele geçirilmesi, başkent in ve görünüşe göre darphanenin de bu kente taşınmasından sonra şehirde genel olarak Müslümanların etkisi oldukça artmıştır. Komşu ülkelerle ilişkiler çok canlı bir hâle gelmiş; Arapça, kralın kâtibiyken İbn el-Ezrak tarafından önerildiği için diplomatik bir dil rolü oynamaya başlamıştır. Bizans tipi sikkelerle bağlantısını kaybeden ve bir Müslüman sikkesi görüntüsü alan Gürcü sikkelerinin üzerinde Arapça semboller gözükmektedir. Kralların Bizans'a özgü unvanları ise tamamen ortadan kaybolmuştur.

Demetre'nin sikkelerinden biri, ön yüzünde *melik el-mülük* (Arapça) ile *D.* sembolü (Gürcüce), arka yüzünde ise *Maħmūd ibn Muħammad* (1118-1131) yazısını taşımaktadır. Başka bir sikke ise ortada *melik el-mülük Hısām el-Mesih Dimitri* (Arapça) ile *D.* sembolünü (Gürcüce), arka yüzünde *el-Muħtafî li-emri'llâhi emir el-mü'minin* (1136-1160) ve (muhtemelen) *Mes'ud* (1133-1152) yazısını taşımaktadır.²⁴

Bu durum, Demetre'nin Müslüman vatandaşlarına davranışındaki aşırı dikkatini açıklamaktadır.

Demetre'nin diplomatik ilişkilerinin çok ilginç bir yansıması, oldukça beklenmedik bir yerde Horasan'daki Beyhağ şehri kroniğinde bulunmuştur.²⁵ “Safer 543/Haziran-Temmuz 1148'de Ya'küb (?) oğlu Dāvūd'un oğlu olan, Mesih'in Kılıcı (*Hısām el-Mesih*) lakaplı Abhâz Kralı Dīmītriyūs, elçisi yoluyla Allah ruhunu kutsasın yüce Sultan Sancar ibn Melikşah'a bazı sorular gönderdi. Bana Arapça ve Süryanice bir cevap yazmam emredildi. Çünkü onlar soruları bu iki dilde yazmışlardı. Bu soruların ve benim cevaplarımın suretleri, dünyanın uzak bölgelerine gitti

21 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 381.

22 *Age.*, I/2, s. 244-248.

23 Yeni bulunan “History of the Kings Demetrius I, George III, Tamar, ve George IV” Gürcistan'da Profesör Javakhvili tarafından yayınlanmıştır, *The Contemporary Chronicler of George Laša*, Tiflis 1927. Bk. Prince C. Toumanoff, “Medieval Georgian Historical Literature”, *Traditio*, 1, (1943), s. 139-182 (bilhassa sayfa 157) ile C. Toumanoff, “The Oldest Manuscript of the Georgian Annals: The Queen Anne Codex (QA), 1479-1495”, *Traditio*, 5, (1947), s. 342. «Ek not – Prince Toumanoff, kibarlık yaparak Kraliçe Ann'in kroniğinden (1927'de keşfedilen ve 1942'de Gürcü Akademisi tarafından yayınlanan) I. Demetre devri ile ilgili bir pasajın çevirisini bana yolladı, s. 237-239. Sadece bu yeni metin, daha David döneminde oğlu Demetre'nin, “görgü tanıklarına hayranlık uyandıran savaşları başlattığı” yer olan “Şirvan”a gönderildiğini söylemektedir. O, MS 1130'da (H. 624) Söħmen'in (Sukmān) adamlarını kaçmaya mecbur etmiş ve bütün “Persiandomlar”ın (sparsētōbisa) kafalarını kesmiştir. Bu dönemde Müslüman ile “Fars” eş anlamlıydı. Yeni kaynak İbn el-Ezrak'ın açıklamasına hiçbir şey eklememektedir.»

24 Pakhomov, “Moneti Gruzii”, *Zap. Numizm. Otd. Imp. Ross. Archeol. Obsch.*, I/4, (1910), s. 1-132, bk. s. 81-86.

25 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhağ*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317/1938, s. 163.

ve kervanlar onları taşıdı (ve *sāra bihā el-rakb*).” Bu Arapça mektup, İbn el-Ezrak’ın bir atası (Gürcistan’a en erken 1153’te varan) tarafından yazılmış olmalı.

Tercümem için çoğunlukla noksansız Or. 5803 takip ederken, şüpheli yerlerde her zaman daha anlaşılır olan Or. 6310’u okumayı tercih etmekteyim.²⁶

(Or. 5803, vr.160b) *Necm el-din İl-Gāzî’nin yönetimi (500-516) ve onun Mifarkîn’indeki hakimiyetinin kaydı...*²⁷

(Or. 5803, vr.161a, 21. satır = Or. 6310, vr.102a, 7. satır) Tiflis halkının, 515 (MS 1121/1122) yılında Necm el-din İl-Gāzî’ye Tiflis’i teslim edebileceklerini söylediği, ona (gelmesi için) davet gönderdiği bildirilmektedir. Tiflis 40 yıldır halkın kontrolü altındaydı (*kane lāha biyadi ehlihā*). Oranın hâkimleri (*mullāk*), yaklaşık 200 yıldır Benü Ca’fer adı ile anılan yerli halktan bir aileydi (*ḡaum*) ki bundan sonra aile büyükleri perişan olmuş, (işleri) bozulmuş ve Tiflis’in yönetimi her ay işleri birisinin idare ettiği halka geçmiştir (vr. 161b). Bu şekilde onlar 40 yıl devam etmişlerdi. Gürcü ve Abhāz kralı Melik Dāvūd (1089-1125) şehre büyük sıkıntılar getirmiş ve karışıklığa sürüklemiştir. Bunun sonucunda halk; Gencē ve Arrān hâkimi, Sultan Muhammed’in oğlu Sultan Tuğrul’a önceden haber göndermişti. Sultan Tuğrul da onlara bir hami (*ṣḡhne*) göndermiş,²⁸ fakat Gürcü kralının baskısı devam etmiştir.²⁹ Onlar bu şekilde bir süre devam etmişler ve on atlı bir hami (almaları) koşuluyla krala her yıl 10.000 dinar ödemeyi kabul etmişlerdi.³⁰ Onlar bu şekilde (de) bir süre devam etmişlerdir. Daha sonra onlar, Necm el-din İl-Gāzî’ye bir davet göndermişler ve bunun üzerine İl-Gāzî büyük bir ordu ile yola çıkmıştır. Necm el-din İl-Gāzî’ye, o yıl boyunca kendisiyle birlikte hareket eden ve kızı Guhār Ḥātūn³¹ ile evli olan damadı Arap kralı Dübeys b. Şadaḡa³² eşlik etmiştir.³³ Necm el-din İl-Gāzî bu şekilde orduyla yola çıkmış ve «Duvin şehrinin (hecelenişi: *medīne Deveyn*) bağlı olduğu, Bitlis ve Erzīn hâkimi Şems el-devle Toğan-Arslan’a haber göndermiş ve ona doğu tarafından Tiflis’e girmesi için emir vermişti».³⁴ Daha sonra Necm el-din İl-Gāzî yoluna devam etmiş ve yanına Nubāta oğlu Kāḡī ‘Alem el-din ile

26 Bk. İbn el-Kālānisi’deki bir dipnotta tekrarlanan Arapça metin, İbn el-Kālānisi, *Zeyl Tarih Dimaşk*, s. 205-206.

27 İbn el-Ezrak’ın metninde bu ad, daha resmi olan *Meyyāfariḡin* ile yan yana bir şekilde çoğunlukla *Mifarkîn* olarak belirtilmektedir, krş. Süryanicede *Mipherḡēt*.

28 Bence burada “hamiden” kasıt tamamen *ṣḡhne* (kökeni hâlâ belirsiz olan) terimini açıklamaktır.

29 Or. 5803’te pasaj açık değildir, fakat Or. 6310 vr.102b anlaşılır: *mā zālet*.

30 Bu hadisede Gürcü kralı kastedilmiş olmalıdır. Tiflis halkı, Tuğrul’dan gelen yardımın yetersizliğinden dolayı zalimin kendisine yönelmiş ve koruma bahanesi altında ona büyük bir haraç ödemiştir.

31 Son hecesi vurgulu olan *Guhār*, *Gevher* adının Farsça-Türkçe telaffuzunu ifade etmektedir.

32 Dübeys (1108-1135), Sultan Maḡmūd’a karşı entrika çevirmişti. Sultan Maḡmūd, Şevvāl 514/Aralık 1120-Ocak 1121’de Hille’ye ilerlemiş ve Dübeys, İl-Gāzî’ye kaçmıştır, bk. İ. Eşir, *el-Kāmil fi’t-tārīḡ*, X, s. 398.

33 Or. 6310: *el-Mezyedî*’yi eklemektedir.

34 Or. 6310 bu bölümü çıkartmaktadır. Daha sonra aniden Tuğrul’un Cenzēden, “Faḡr el-din Toğan Arslan el-Aḡdeb’in Duvīn bölgesinden (nāhiye)” hareket ettiğini söylemektedir. Onların savaşa bundan başka katılımları belirtilmemektedir. Sonuç olarak, Or. 5803’te Erzēne (yani Meyyāfariḡin ve Bitlis nehirleri arasında bulunan vadiye) bağlı olan Duvīn, bk. Cl. Cahen, “Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides,” s. 224 ile Arran sınırları içerisindeki, Aras’ın kuzeyine uzanan eski Ermeni başkenti Duvīn/Dvin arasındaki bir karışıklıktan şüphelenmekteyim, bk. Yāḡūt, *Dabīl* başlığı altına. el-Aḡdeb, Tuğrul’la uyumlu ilerlemek için ya Aras’ı geçmek (küçük bir harekāt değil!) zorundaydı ya da asıl kasıt el-Aḡdeb değil, kuzey Dvin’le bağlantılı bir “Faḡr el-din”edir.

o sırada Mardin³⁵ kâdîsı olan onun oğlu Kâdî 'Alem el-dîn Ebu'l-Feth el-Kebîr'i ve ayrıca (kral ile) kalan Vezir Ebû Temmâm ibn 'Abdûn'u almıştır. Onlar kadı ile vezirin tartıştığı Erzen el-Rûm'a (Erzurum) varmışlardı. Necm el-dîn ordusuyla birlikte el-Ġars (Kars)³⁶ şehrinde (vilâyet) geçerek, Tharyâlith (Trialeti)³⁷ yolu boyunca içeri girdi. Bütün ordunun Tiflis kapısında bir araya gelmesi kararlaştırılmıştı. Sultan Tuğrul-Bey, Cenzê (Gence) tarafında hazırlıklar yapmıştı. Kambur (*el-aḥdeb*) Toğan Arslan, *Duvînden hareket etmişti.

Necm el-dîn o kadar ileri gitti ki onun ile Tiflis arasında sadece yarım günlük bir dağ mesafesi (kalmıştı). Bunun üzerine Kral Dâvûd, oğlu Dîmiṭrî ile beraber batı tarafından büyük bir orduyla birlikte hareket etmiştir. O, Müslümanların o dağın eteğinde durdukları ve Sultan Tuğrul ile Kambur Şems el-dîn'in ordularıyla birlikte oraya henüz varmadıkları sırada dağdan (Müslümanların) üzerine hücum etmiştir. Onlar büyük bir savaş yaptılar. Bunun neticesinde Necm el-dîn esir alınmış ve adamlarının çoğu öldürülmüştür. Kâfirler onlardan büyük bir ganimet aldılar. «Daha sonra?» Necm el-dîn (ve Dübey) küçük bir askerî birlikle kaçmışlardır, (fakat) günümüze kadar (Gürcüler ile) birlikte orada kalan esirler vardır.

{Tiflis'e girdiğim 548/1153 yılında savaş alanını gördüm ve orada kaldım.³⁸ Daha sonra Abḥâz kralının hizmetine girdim ve onunla kaldım.

Onunla yola çıktım ve yaklaşık 70 gün ülkesinde (vilâyet) onunla birlikte seyahat ettim. O, el-Lân'a (Alan), Derbend tarafına ve Abḥâz³⁹ ülkesine (vilâyet) gitti. Abḥâz vilayetindeki birkaç günün ardından, kralın konakladığı yüksek bir kale içerisindeki, bir dağın eteğinde bulunan geniş bir kuleye vardık (Or. 6310 *fe-nazale el-melik hunâke*). Abḥâz kralı bana dedi ki: “Ey falanca kişi, bu kalede halkına (ve İl-Ġâzî'ye) yabancılaşmış (**mustağrib*) bir esir var.⁴⁰ Yarın onu görmeye git ve nereden olduğunu sor”. Ben bu konuya ilişkin kararımı verdim ve kendi kendime dedim ki: “Yoluna gitmesi için kraldan onu serbest bırakmasını istemeliyim.” O geceyi geçirdim, ancak sabah olduğunda krala ülkesinin bazı kısımlarının kendisine karşı isyan ettiği

35 Or. 6310, vr.102b, oğlunun babasına eşlik etmediğini, – Or. 5803'ün ileri sürdüğü (ma'ahu) gibi – onun, yazarın zamanında Mârdîn kâdîsı olduğunu bildirmektedir.

36 Cüveynî'de de bu şekilde hecelenmiştir. Cüveynî, *Kitâb-ı Târih-i Cihân-güşâ*, II, nşr. Muhammed Kazvîni, Leiden 1916, s. 161.

37 Trialeti; Kür'ün güneyinde, Gori'nin yukarısında bir bölge. İstilaçılar, Kür'e Kars-Ardahan-Aḥalkelek yolu ile ulaşmak zorundadırlar. Gürcü kronikleri, Manglis ve Did-Gor(n)'iden de bahsetmektedirler, M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 366.

38 1153'te Kral Demetre'nin hizmetinde olan yazarın kişisel deneyimlerini parantezlerin {}içine yazdım.

39 *Abḥâz* (Or. 6310'daki bu yerde çıkartılmıştır), Or. 5803'te açık bir şekilde okunmaktadır. Fakat herhangi birisi Şirvan'ın bölgelerinden birisi olan **Lâyçân* (اللايخان) ve *Abḥâz*'ın (الابخاز) Arap kaynaklarında bulunan karışıklığını da göz önünde bulundurmalıdır, bk. *Ḥudûd al-Ālam the Regions of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, çev. V. Minorosky, London 1937, s. 408. Kral Demetre, Kafkasya'nın doğu kısmını idare ederken, Lâyçân (ünlü kaleleriyle) onun seferlerinin coğrafi sınırları içerisinde girmiş olmalı. Daha önemlisi Demetre'nin harekâtının büyüklüğünü gösteren Derbend ve Alan topraklarına atfı yapılmasıdır. Bu dönemde Derbend, Şirvânşahlr ile kavgalı olan bir hanedana sahipti. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 364 ve Pakhomov, *O Derbendskom Kniazhestve*, Bakü 1930.

40 Or. 5803: المستعرب و هو اسير من قومه فعارى (metinde böyle) و اصعد اليه من الغد (metinde böyle) Or. 6310, vr.103a: المستعرب و هو اسير عن قومه و ابل غازی فاذا كان الغد اصعد اليه.

haberleri ulaştığından yola çıkış borazanları (vr.162a) çaldı. Bu haberler ulaşınca kral ve tebaası yola çıktılar ve bu adamla görüşmek benim için imkânsız oldu.}...⁴¹

Necm el-din mağlup olduğu ve maiyeti ile geri döndüğü sırada, Abhâz kralı ganimet ve esirler ile yola çıkmış ve bir süre kuşattığı Tiflis'in önünde durmuştur. O daha sonra batı tarafından surlara gedik açmış ve kılıç yoluyla (*seyfen*) şehre girmiştir (vr.163a). Orayı yakmış ve tamamen yıkmıştır, ancak üç gün sonra şehir halkına *emân* vermiş, kalplerini yatıştırmış ve onları fazlasıyla ihsanlar içinde bırakmıştır. Çünkü o sene Abhaz Kralı, onların vergilerini, vazifelerini (*el-muân*), taksitli ödemelerini (*aḳṣat*) ve *ḥarâc*i kaldırdı. O, bugün bile geçerli olan anlaşmaya göre Müslümanlara arzuladıkları her şeyi vermeyi taahhüt etmişti. Bununla, domuzların⁴² Müslüman kesimine ve şehrine getirilmemeleri, orada veya pazarda kesilmemeleri (garanti edildi). Abhaz kralı, bir tarafında sultanın ve halifenin⁴³ adı, diğer tarafında Allah'ın ve peygamberin – ona selamet olsun – adı bulunan dirhemleri onlar için bastırmıştı, (hâlbuki) kralın kendi adı dirhem bir yüzünde yer alıyordu. Şehirde (*el-beled*) (kralın) bir Müslüman'a zarar verenin kanının (*ahdara damahu*) (akıtılmasına) izin verdiği ilan edilmişti. Kral, onlara halka açık bir şekilde ezan, namaz ve (Ḳur'ân) okumaları için izin vermişti; ayrıca cuma vaazları ile halka açık ibadetlere devam edilmesini ve minberden halife ve sultandan başka hiç kimse için dua edilmemesini garanti etmişti. O ayrıca Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin Tiflis'teki İsmâ'il⁴⁴ Hamamı'na girmeyeceklerini taahhüt etmişti. O, bir Gürcü'ye her yıl 5 dinar, bir Yahudi'ye 4 dinar ve bir Müslüman'a 3 dinar değerinde para vergi koymuştu (*vazzafe ḥidmete*). O, Müslümanlara karşı oldukça kibardı; o, şüfiler ile âlimleri mertebelerine (?)⁴⁵ saygı göstererek ve Müslümanlar arasında bile sahip olmadıkları şeyleri (onlara bahşederek) onurlandırmıştı.

{548/1153 yılında Tiflise girdiğimde bu imtiyazların (*şurût*) tamamına şahit oldum. Hizmetinde bulunduğum Abhâz Kralı Demetre'nin (1121-1156) Tiflise nasıl ayak bastığını ve orada birkaç gün ikamet ettiğini gördüm. O aynı cuma ulu camiye gelmiş ve hatibin karşısındaki bir yere (*dakka*) oturmuştu. Hatip vaaz verirken ve halk ibadet ederken o yerinde kalmış ve ḥuṭbenin tamamını dinlemişti. Daha sonra dışarı çıkmış ve camiye (*aṭlaḳa bi-resm el-câmi'*) 200 altın dinar bağış yapmıştır.

Âlimler, vaizler ve ileri gelenlerin ona refakat etmek istediklerini, şüfilerin ona dualar ettiklerini gördüm. Kral ise onlara eşsiz bir güven duymakla beraber, ihsanlarda bulunmuş ve

41 Bundan sonra Or. 5803 "515/1121 yılında – (ilki? doğrudur) – kralın Halep'te ...vân olduğu bildirilmektedir" bilgisini araya ilave etmektedir.

42 Or. 6310'da bölüm daha nettir.

43 Yukarı bk. s. 6-7.

44 Muhtemelen İshak'ın babası, Halife Emîn (MS 809-813) zamanında Gürcistan'a yerleşen İsmâ'il b. Şu'ayb, bk. Ya'ḳübî, *Tarih*, II, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1883, s. 528.

45 Or. 5803, vr.163b: جعل لاهل العلم... اكرام المنازل و ما ليس لهم عند المسلمين ... من الحرمة و الاكرام سبب İbn el-Cevzi'nin nüshasında, Demetre "şüfiler, şairler ve vaizler için ribâtlar ve hanlar inşa ettirmişti", bk. M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", s. 485.

ödüllendirmiştir. Ben, onun Müslümanlara Bağdat'ta olsalar bile göremeyecekleri kadar, kendine has bir saygı duyduğuna şahit oldum.}

516/1155 yılında [doğrusu 1122'dir] Kanca (*Gence) olarak bilinen Cenzê, şehrinde bir deprem olduğu, şehrin bir kısmının yıkıldığı (*inḥasaḡa*) ve surlarının tahrip olduğu bildirilmektedir. Kral Dāvūd maiyeti, süvarileri ve piyadeleriyle oraya gitmiş ve (halkın) bütün eşyalarını ve orada var olan her şeyi yağmalamıştır. O, halkın büyük çoğunu öldürmüş ve sayılamayacak kadar çok kişiyi esir etmiştir, esirler sayılarının çokluğundan dolayı yük arabalarında (*alā 'ical*) Tiflis'e (getirilmişlerdi) (vr.162b). Müslüman esirler koyun sürüleri (*ḡut'ān*) gibi sürülmüşlerdi.⁴⁶ Kral da onlar ile birlikte Tiflis'e girmişti. Tiflis halkı esirlerin çoğunu satın alarak, onları serbest bırakmıştı. Tiflis halkından bazı kişiler bana: "Güçten düşüşümüz bu dönemden itibaren başladı" demişti.

«515/1121 yılında Mamdūd'un (?) Şam Ulu Cami'nde öldürüldüğü ve kalede gömüldüğü rivayet edilmektedir.⁴⁷ 515'te, Necm el-din'in 506 (*516/1122) yılında kaldığı Mârdin'e geri döndüğü söylenmektedir, o daha sonra Mifarkin'e bağlı Evşel el-Hayna'ya [Evselu'l Hine] gitmek için yola çıkmış ve orada Şam valisi Tuğ-tegin'in kızı olan eşi el-Ḥâtün ile kalmıştır. Orada hasta olmuş ve 27 Ramazan Perşembe günü (29 Kasım 1122'de) ölmüştür.»

II

Kısa ikinci pasaj, İbn el-Ezrak'ın Kral Demetre'nin maiyetindeki seyahatleri ile ilgili açıklamalarını tamamlamaktadır. İbn el-Ezrak'ın, Kral Demetre'nin doğuda Derbend civarına kadar faaliyet gösterdiğini tekrardan doğrulaması önemlidir.

(Or. 5803, vr.176b = Or. 6310, vr.136a) «Merhum Ḥisām el-din Timur-taş (İl-Ġâzî'nin oğlu) – Allah'ın rahmeti üzerine olsun-, (soylu) ailelerin beylerine saygı gösterirdi; o, onların durumlarını gözetir ve (bu) aileleri cezalandırmayı düşünmezdi.... Her ne zaman din adamlarının ve âlimlerin bir temsilcisi onu ziyaret etse, o ona attan inmesini teklif eder ve onu onurlandırdı ve ona büyük hediyeler verir ve istediği her şeyi ona sağlardı....»

{Ben, Ḥisām el-din öldüğünde⁴⁸ bütün ülkenin kralı, Dāvūd'un oğlu Abḡâz Kralı Demetre'nin hizmetinde Kürc (Gürcüler) ülkesindeydim (vilâyet). 548/1153 yılında Tiflis'e vardım ve kralın hizmetine girerek, Alan, Abḡâz ve Derbend vilayetlerini kralla birlikte dolaştım. Kral, 21 Mart 1154/4 Muharrem 549'da Derbend vilayeti yakınlarındayken beni çağırıldı ve bana: "Efendin Ḥisām el-din öldü. Haberler bugün bana ulaştı." dedi.}

46 Gence'deki bu deprem 534/1139'da Atabek Ḳara-Sunḡur zamanında olandan farklıdır, bk. İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târiḡ*, XI, s. 51 ve Vardan, M. Brosset, *Histoire de la Gêorgie*, I/2, s. 416. Kral David'in davranışı Kral Demetre zamanında çok aşırı olurdu.

47 Or. 6310'da çıkartılmıştır. Belki de Musullu? Emir Mevdūd'dur. Fakat o, 507/1113'te Şam'da öldürülmüştür, bk. İbn el-Ḳalânîsi, *Zeyl Tariḡ Dimaşḡ*, s. 187. Tüm paragraf sonraki eklemelerin kesin olmadığını yansıtmaktadır.

48 O, 516 (Kasım 1122)'da hüküm sürmeye başlamış ve "547/1152'nin sonuna doğru veya belki de 548/1153'te" ölmüştür, bk. Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," s. 254.

«Hisam al-din döneminde Mîfarķin'de Hacıp Ebü Bekr Bayram ile 'Oşman Hūmartāş el-Hācc'dan oluşun ve her birisi Hācip Bayram'a (kadar) sırayla (atanan) bir grup vali vardı.⁴⁹ (Daha sonra) o, Hācip Yūsuf Yınāl'ı atamıştı. Ondan sonra onu kovmuş ve kendi ailesine (*tahta dārihi?*) bağlı olan iktalar bağışlamıştır. Atabek Zengi (iktaları?) ondan almıştı. Ve o (?), adı Kuruğlı (metinde aynen Kiz-oğlı?) adı taşıyan ve emire (?) tabi olan bir *mamlūk*'u Mîfarķin'e atamıştır. Bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir.»

49 Or. 6310 vr.137a : “ve o, Mîfarķin valiliğine, iki kez atanan Hācip Bayram hariç, her biri kısa bir dönem için atanan, Hūmar-tāş el-Hācc'in oğulları Hācip Ebü Bekr, Bayram ve Oşman'ı atamıştı.” vb.

KAYNAKÇA

- Amedroz, H. F., "Three Arabic MSS. On the History of Mayyâfâriqin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ekim1902), s. 783-812.
- Amedroz, H. F., "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Haziran 1903), s. 123-154.
- Amedroz, H. F., "Notes on Two Articles on Mayyâfâriqin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 41/1, (1909), s. 170-176.
- Bündârî el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-ʿuşra*, I, nşr. M. TH. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1886.
- Brosset, M., *Histoire de la Gèorgie*, I/1, St. Petersburg 1849-1851.
- Cahen, Cl., "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," *JA.*, 227, (Ekim 1935), s. 219-276.
- Cüveynî, *Kitâb-ı Târih-i Cihân-güşâ*, II, nşr. Muhammed Kazvini, Leiden 1916.
- Defrémery, M., "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", *JA.*, XIII, (1849), s. 457-523.
- Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Tarih el-Rusul ve el-Mülük*, III, nşr. M. J. De Goeje, Lugdunum Batavorum 1882-1885.
- Ḥudūd al-ʿĀlam *the Regions of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London 1937.
- İbn el-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîḥ*, nşr. J. Tornberg, IX, Leiden 1863.
- İbn Funduḳ, *Târîḥ-i Beyhaḳ*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317/1938.
- İbn el-Ḳalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908.
- Kasravi, *Pâdşahân-i Gum-nâm*, III, Tehran 1308/1929.
- Manandian, A., *Tigran II i Rim*, Yerevan 1943, s. 42-46.
- Minorsky, V., "Transcaucasia", *JA.*, 217, (Temmuz 1930), s. 57-62.
- Minorsky, V., "Maiyâfâriqin", *EL.*, 3, (1934), s. 157-161.
- Minorsky, V., "Marâgha", *EL.*, 3, (1934), s. 261-266.
- Minorsky, V., "Tiflis", *EL.*, 4, (1934), s. 752-763.
- Pakhomov, "Moneti Gruzii", *Zap. Numizm. Otd. Imp. Ross. Archeol. Obshch.*, I/4, (1910), s. 1-132.
- Pakhomov, *O Derbendskom Kniazhestve*, Bakü 1930.
- Sayf al-daula, *Recueil de Textes*, Alger 1934.
- The Contemporary Chronicler of George Laşa*, Tiflis 1927.
- Toumanoff, Prince C., "Medieval Georgian Historical Literature", *Traditio*, 1, (1943), s. 139-182.
- Toumanoff, C., "The Oldest Manuscript of the Georgian Annals: The Queen Anne Codex (QA), 1479-1495", *Traditio*, 5, (1947), s. 340-345.
- Ya'kûbî, *Tarih*, II, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1883.

“KULLANICI DOSTU” BİR UNSUR: LÂMÎÎ’NİN NEFEHÂT TERCÜMESİNİN TOPKAPI A. 1422 NÜSHASINDAKİ FİHRİSTE YAKINDAN BAKMAK

“A USER FRIENDLY” ELEMENT: A CLOSER LOOK AT THE FHRIST IN THE
TOPKAPI A. 1422 MANUSCRIPT OF LÂMÎÎ’S NEFEHÂT TRANSLATION

Mustafa Altuğ YAYLA*

Öz

Osmanlı yazma eserlerinin bazılarında günümüz matbu eserlerinde yer alan içindekiler kısmına benzer bir işleve sahip fihrist adı verilen bölümler bulunmaktadır. Okurların eserde ulaşmak istediği bilgiye erişiminde muhtemel bir role sahip bu unsurların eserlere eklenerek dönemin okuma pratiklerinin şekillenmesine etkiye bulunduğu iddia edilebilir. Bu değerlendirme yazısında, tekil bir örnek olarak, 16. yüzyıl Osmanlı sahasının önde gelen mutasavvıf şairlerinden Lâmiî Çelebi’nin (ö. 938/1532) Molla Câmî’den (ö. 898/1492) tercüme ederek *Fütûhu’l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi’l-Müşâhidîn* adını verdiği evliya tabakatının en eski tarihli (953/1546) Topkapı A. 1422 nüshasındaki fihrist kullanımına odaklanılacaktır. Yazıda ilk olarak İslami yazma eserlerde içindekilere benzerliğiyle ele alınabilecek fihristler üzerine genel bir değerlendirme yapılacak, daha sonra ise Maaïke van Berkel’in önerdiği “kullanıcı dostu” (user-friendly) tabirinin kavramsallaştırmasına odaklanılacaktır. Ardından Lâmiî’nin tercüme eserinin Topkapı A. 1422 nüshası ana hatlarıyla tanıtılacak ve nüshadaki fihrist bölümünün “kullanıcı dostu” yönleri örneklerle incelenecektir. Nihayetinde bu değerlendirme yazısı ile Osmanlı yazma eserlerinde yer alan fihristlerin okurlar tarafından nasıl kullanıldıkları üzerine yapılabilecek muhtemel çalışmalara giriş mahiyetinde bir zemin sunmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: fihristler, içindekiler, yazma eserler, kullanıcı dostu, Lâmiî Çelebi

Abstract

Some of the Ottoman manuscripts contain elements called fihrists, which had a similar function to the “table of contents” in today’s printed books. Inserted in the texts by the scribes, these elements played a role in shaping the reading practices of the era by facilitating the reader’s access to relevant information in the manuscript. This article will focus on the usage of fihrist in the oldest (953/1546) preserved copy (Topkapı A. 1422) of the leading 16th century Ottoman sufi-poet, Lâmiî Çelebi’s (d. 938/1532) *Fütûhu’l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi’l-Müşâhidîn*, which was a translation of a Sufi biographical dictionary by Molla Câmî (d. 898/1492). In this regard, this article will first provide a general review of fihrists in the Islamic manuscripts followed by a focus on the conceptualization of the term ‘user-friendly’, as suggested by Maaïke van Berkel. Then the main points of the Topkapı A. 1422 copy of Lâmiî’s translation will be introduced,

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun / Türkiye, altug.yayla@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4793-2385

and the user-friendly aspects of the fihrist part in the manuscript will be analyzed in the light of specific examples. Ultimately, this article aims to provide an introductory framework for future studies on the usage of fihrists in Ottoman manuscripts by the contemporary readers.

Keywords: fihrists, table of contents, manuscripts, user-friendly, Lâmiî Çelebi

Giriş

Günümüzde herhangi bir kitabın içeriği hakkında bilgi edinmek veya konularına dair fikir sahibi olmak istenildiğinde ilk yapılan şeylerden birisi içindekiler kısmına bakmaktır. Benzer bir pratik Osmanlı yazma eser kültürü için de geçerlidir. Zira Osmanlı yazma eserlerinin bazılarında tıpkı günümüz matbu kitaplarında olduğu gibi içindekiler benzeri unsurlar bulunmaktadır.

Modern öncesi İslam dünyasında üretilmiş yazma eserlerde yer alan içindekiler benzeri unsurları ele alan çalışmaların öncülerinden biri Franz Rosenthal'ın 1947 tarihli, İslami ilimlerin modern öncesi dönemdeki teşekkülüne ve sahip olduğu hususiyetlere odaklanan *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (İslami Tetkiklerde Teknik ve Yaklaşım) adlı eserinin olduğunu görürüz.¹ Rosenthal İslami yazma eserlerde indeks ve içindekiler gibi unsurların bulunduğunu belirterek bu öğelerin dönemlerinde fihrist olarak adlandırıldığının altını çizer.² İslami yazma eserler üzerine bütünlüklü çalışmalarıyla tanınan François Deroche *Islamic Codicology* (İslam Kodikolojisi) adlı kitabında fihristlere değinir. Nizâmî'nin (ö. 611/1214?) *Mahzenü'l-esrâr*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* eserlerini ihtiva eden *Hamse*'sinin Paris'te bulunan nüshasını inceleyen Deroche, nüshanın gayet sanatlı bir fihrist ihtiva ettiğini belirterek araştırmacılara edebî eserlerin nüshalarında da fihristlerin bulunabileceğini gösteren bir örnek sunar. Buna ek olarak dinî ve edebî konularda metin ihtiva eden çok sayıda antoloji nüshasında da fihrist bulunduğunu tespit eder.³ Adam Gacek, İslami yazma eserlerin temel özelliklerini anlatan el kitabı mahiyetindeki çalışmasında ise fihristler bahsine bir başlık ayırarak, bu unsurların genellikle eserin metin kısmı başlamadan hemen önce yer aldığını belirtir ve genel yapı ve özelliklerini örneklerle somutlaştırır.⁴

Yazma eserlerin sayfa düzenlerinde zaman içinde muhtelif dönüşüm ve değişimlerin meydana geldiği tahmin edilebilir bir durumdur. Bu çerçevede özellikle Abbasi döneminin ilk zamanlarından itibaren, yazma eserlerin sayfa düzenlerinde gerek metnin sayfa üzerinde hizalandırılması gerek başlıklandırılması gerekse de sayfa kenarlarında bırakılan boşluklar gibi çok sayıda konuda, belli bazı standartlara varıldığı gözlemlenmektedir.⁵ Elias Muhanna'nın

1 Franz Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Pontificium Institutum Biblicum, Rome 1947.

2 *Age.*, s. 40.

3 François Déroche, *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 2006, s. 317-18.

4 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 259.

5 Temel bir çalışma için bk. Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2014, s. 20-37; François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 159-185; daha güncel bir çalışma için bk. Frederike-Wiebecke Daub, *Formen und Funktionen des Layouts in arabischen Manuskripten anhand von Abschriften religiöser Texte: al-Büšîris*

vurguladığı üzere Memlûk coğrafyasında özellikle 13. yüzyıldan itibaren okuryazarlığın hızla gelişmesi, yazma eser üretiminin ve kullanımının artması, ek olarak ansiklopedik eserlere olan talebin gözle görülür bir şekilde çoğalması gibi muhtelif nedenler ile, en azından Mısır, Suriye ve Filistin bölgesinde, bu standartların artık belli bir kalıba ulaştığı ve yazma eserlere fihrist gibi çok sayıda unsurun daha fazla eklenir hâle geldiği anlaşılmaktadır.⁶

Nitekim Memlûk bölgesindeki yazma eserlere ait fihristler bazı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Memlûk kitap kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Maaike van Berkel ansiklopedi nüshalarının sahip olduğu sayfa düzenlerine eğilerek bu unsurların okurlar için kitapları daha rahat kullanılabilir hâle getirdiğini gözler önüne serer.⁷ Berkel, başlıkların ve kısımların nüshalarda renkli mürekkep kullanılarak kategorize edilmesi ve hacimli eserlerde fihrist kullanımı gibi hususlara değinir.⁸ Aynı zamanda tüm bu unsurları “kullanıcı dostu” tabiri ile kavramsallaştırarak modern öncesi İslam dünyasına ait yazma eserler üzerine yapılabilecek çalışmalar için bir araştırma çerçevesi sunar.⁹

Osmanlı yazma eserleri hakkındaki mevcut literatüre bakıldığında bu hususun araştırmacıların özel bir odağı hâline gelmediği tespit edilir. İstisnai olarak bu konu hakkında Yavuz Köse genel bir değerlendirme sunmaktadır. Adam Gacek’i takip ederek fihristlerin Osmanlı yazma eserlerinde metin kısmından hemen önce yer aldığını belirterek nüshaya bazen doğrudan müstensih tarafından bazen de ilerleyen bir zamanda farklı kişiler veya okur ya da nüsha sahibi tarafından eklendiğini vurgular.¹⁰ Bu tespitlerine ek olarak fihristlerin günümüz matbu kitaplarından farklı olarak, eserin metnindeki sayfalarına tekabül etmekten ziyade o maddenin eserde bulunan sırasına işaret ettiği altını çizer. Ayrıca Köse, fihristlerin fiziksel özelliklerine de değinerek bazı fihristlerin liste, bazılarının ise kutu formunda olduğuna; fihristteki liste numaralarının ise bazen Arap bazen de her bir harfin tekil veya bir arada olarak belli bir rakamsal değere tekabül ettiği ebced rakamları şeklinde verildiğine dikkat çeker.¹¹

Burda, al-Ġazūlis Dalā'il und die Šifā' von Qādī 'Iyāq. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 193-205; ayrıca konu hakkında genel bir değerlendirme için bk. Beatrice Gruendler, *Book Culture Before Print: The Early History of Arabic Media*, The Margaret Weyerhaeuser Jewett Chair of Arabic Occasional Papers, The American University of Beirut, Beirut 2012.

- 6 Elias Muhanna, *The world in a book: Al-Nuwayri and the Islamic encyclopedic tradition*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2018, s. 16-29; bu dönemde bahsi geçen bölgenin yazma eser kültüründe vuku bulan dönüşümler için ayrıca bk. Konrad Hirschler, *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, s. 1-11, 11-32.
- 7 Burada metin ve nüshayı bilinçli olarak iki ayrı unsur olarak gösterdiğimi vurgulamak isterim. Zira İslami yazma eser kültürlerinde bir eserin metninin nüshalarının o eserin müellifi ile çoğunlukla doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur. Bu açıdan örneğin müellif bir eserin metnini inşa ettikten sonra nüshalar ondan bağımsız bir şekilde müstensihler tarafından istinsah edilmekteydi.
- 8 Maaike van Berkel, “Opening Up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopedias and Their Readers,” s. 366-373.
- 9 Agm., s. 359.
- 10 Yavuz Köse, “Table of Contents”, *Manuscript Cultures 9: Wonders of Creation: Ottoman Manuscripts from Hamburg Collections*, ed. Yavuz Köse, Janina Karolewski, 2018, s. 95.
- 11 Agm., s. 96-97; ebced rakamları konusunda temel bilgi almak için bk. Mustafa İsmet Uzun, “Ebced”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 10, (1994), s. 68-70.

Modern öncesi İslam dünyasında kaleme alınan yazma eserlerdeki fihristler üzerine literatür henüz gelişmektedir ve yeni incelemelere muhtaçtır. Bu incelemede öne çıkan bir evliya tabakat tercümesi olan Lâmiî Çelebi'nin¹² (ö. 938/1532) Molla Câmî'den (ö. 898/1492) tercüme ettiği *Nefâhatü'l-Üns*¹³ adlı eserinin bulunan en eski nüshası olan Topkapı A. 1422'deki fihrist kullanımını incelenerek Osmanlı bağlamında tekil bir örnek sunulacaktır.¹⁴ Berkel'in “kullanıcı dostu” (user-friendly) tabirinden istifade edilerek fihristlerin, okurların nüshada bulmak istediklerine kolayca erişmelerine yardımcı unsurlar olarak görülebileceği öne sürülecektir.¹⁵

1. Topkapı A. 1422 Nüshasının Genel Özellikleri

Bu değerlendirme yazısına konu edilen eser, Lâmiî tarafından tercüme edilirken *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin* adıyla yeniden isimlendirilmiş ve 927/1521 yılında tamamlanıp dönemin tahta yeni çıkmış sultanı I. Süleyman'a (974/1566) ve Belgrad fatihlerine ithaf edilmiştir. Lâmiî'nin hazırladığı evliya tabakatı tercümesi çağdaşı kaleme alınmış diğer sufi tabakat kitapları ile karşılaştırıldığında eserin Farsça orijinalinde bulunan ve Lâmiî'nin tercüme esnasında ekledikleri ile beraber 650 kadar biyografik/menkıbevi evliya maddesi içermekte ve böylece Anadolu ve Balkanlar sahasına ait en mufassal evliya tabakatı olmuştur.¹⁶

Lâmiî'nin meşhur Timurlu âlim Camî'den tercüme ettiği bu evliya tabakatının müellif nüshası veya müellifin yaşadığı dönemden günümüze ulaşmış herhangi bir nüshası şimdiye kadar tespit edilememiştir. Bilinen en eski tarihli nüsha ise bu yazıda kullanılacak olan ve bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde A. 1422 koduyla kayıtlı olup 953/1546 tarihinde *Muhammed bin Abdülhay bin Abdurrahman* tarafından İstanbul'da istinsah edilen nüshadır.¹⁷ Metin kısmı

12 Kendisi hakkında detaylı bilgi için bk. Günay Kut, “Lamiî Çelebi and his works”, *Journal of Near Eastern Studies*, 35/2, (1976), s. 77-90.

13 Lâmiî Çelebi'nin tercümesinin günümüzde mevcut olan 90 nüshasından 77 tanesine bakabildiğim belirtmem gerekir. Bunların da 47 adetinde fihrist bulunmaktadır. Bu nüshalar üzerine detaylı inceleme için bk. Songül Karaca, *Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin (Nefehâtü'l-Üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize 2019, s. 58-114, fihrist bulunan nüshaların listesi için bk. Mustafa Altuğ Yayla, *Informing the Ottoman Literati about Sunni Tasavvuf: The Venture of Lâmiî Çelebi's Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin in the Reading Public of Early Modern Ottoman Rûm (ca. 1500-1800)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hamburg Üniversitesi, Hamburg 2021, s. 158-214.

14 Nüshanın tam künyesi şu şekildedir, bk. Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422.

15 Maaie van Berkel, “Opening Up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopedias and Their Readers”, *Encyclopaedism from Antiquity to Renaissance*, ed. Jason König ve Greg Woolf, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 357-376.

16 Bilindiği gibi Anadolu'da bu tercümeden önce çok sayıda Tezkiretü'l-evliyâ tercümesi mevcuttu. Bunlardaki madde sayısı da 90'dan azdı. Bu sayının da 650 sayısına göre oldukça düşük olduğu açıktır. Bu konuda bk. Nesibe Kablander, *Feridüddin-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâsının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerinde Mukâyeseli Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015; maddelerin sayısı nüshalara göre değişmektedir. Bu konuda bk. Hasan Ali Esir ve Songül Karaca, “Üç Sufi Tabakat Kitabının Mukayesesi: Nefehâtü'l-Üns, Nesâyimü'l-Mahabbe ve Fütûhu'l-Mücâhidin”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5, (2017), s. 88-109.

17 Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 300b.

290 yapraktan ibaret olan nüsha, nesta'lik hatla yazılmıştır ve 23 satırdan ibarettir. Nüshanın zahriyesinde yazan “Şevketlü sultan Abdülhâmid Hân Efendimiz Hazretlerinin Enderûn-ı Hümâyûn Kütübhânesine vakf-ı şerifleridür” ifadesinden anlaşıldığı üzere nüsha bir şekilde Sultan I. Abdülhamit (ö. 1789) zamanında Enderun'a ulaşmıştır.¹⁸ Ayrıca katalog bilgilerine göre nüsha sağlam bir cilde sahiptir ve 245x150 mm boyutlarındadır.¹⁹ Son olarak nüshada kullanılan el yazısının gayet okunaklı olması, kağıdının aharlı oluşu ve sayfalarda kırmızı ve altın rengi mürekkeplerin kullanımından yola çıkarak nüshanın özenli bir şekilde hazırlandığı söylenebilir. Böylesine hacimli ve sanatlı bir nüshada yer alan fihrist de bu özenin bir parçası olarak nüshaya eklenmiş olabilir.

2. “Kullanıcı Dostu” Bir Unsur Olarak Topkapı A. 1422 Nüshasındaki Fihrist

Topkapı A. 1422 nüshasına yakından bakıldığında; nüshada başlık, serlevha, tablo, cetvel ve fihrist gibi çok sayıda unsurun yer aldığını gözlemlemek mümkündür. Tabakat eserlerinin çok sayıda madde içermesi, hacimli olması ve ansiklopedik özellikler arz etmesi ile nüshada bu gibi unsurların yer alması doğrudan bağlantılıdır. Zira bu tercümenin nüshalarının ortalama 300 yaprak, yaklaşık 600 sayfa uzunlukta olduğu ve fihristlerin 650 kadar mutasavvif maddesini içerdiği göz önüne alınırsa, var olan bu unsurların hacimli bir eserde okurun metnin içeriğine nispeten daha kolay nüfuz etmesine yardımcı olacağı açıktır.

Görsel 1. Fihristin genel görünümü.

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 1b-2a.

18 Age., 1a.

19 Bu bilgiler Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının sağladığı (yazmalar.gov.tr) katalog bilgilerine dayanmaktadır. Nüshanın bulunduğu kurum Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi'nin günümüzdeki genel politikası araştırmacılara nüshaların sadece elektronik kopyalarını sağlamaktır.

Topkapı A. 1422'deki yedi yapraktan oluşan fihrist incelendiğinde tıpkı metinde olduğu gibi fihrist de nesta'lik hatla yazılmıştır. Ayrıca fihristte ve eserin kalan kısmında kullanılan kağıdın ve el yazısının benzer nitelikte oluşu fihristin nüshaya sonradan eklenmediğini, nüsha ile beraber üretildiğini gösteriyor olabilir.

Görsel 2. Fihristin başında bulunan serlevha.

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 1b.

Fihristte bulunan maddeler tasavvuf üzerine genel değerlendirmelerin yapıldığı mukaddime kısmı ile değil, bunun yerine doğrudan bir şekilde mutasavvıf maddeleri ile başlamaktadır. Serlevha²⁰ ile başlayan fihrist (bk. **Görsel 2**) erkek ve kadın mutasavvıflar olmak üzere iki kısma ayrılmış olup tabakat maddelerinde mutasavvıfların adının yazılı olduğu kısımlar altın, mutasavvıfları kuddise sırruhu (Allah ruhunu mukaddes kılsın) gibi tazim eden ifadeler ise kırmızı renkle belirtilmiştir. Ayrıca nüshada yer alan mutasavvıfların kitapta kaçınıcı sırada olduğunu gösteren ebced rakamlı kısım ise siyah renkli mürekkep tercih edilerek vurgulanmıştır.²¹ Fihristte mutasavvıf isimleri iki sütun hâlinde ve sağ baştan başlamak üzere sıralanıp cetveli bir tablo içinde sunulmaktadır (bk. **Görsel 3**).²² Nüshanın bu şekilde hazırlanmasının bir müstensih

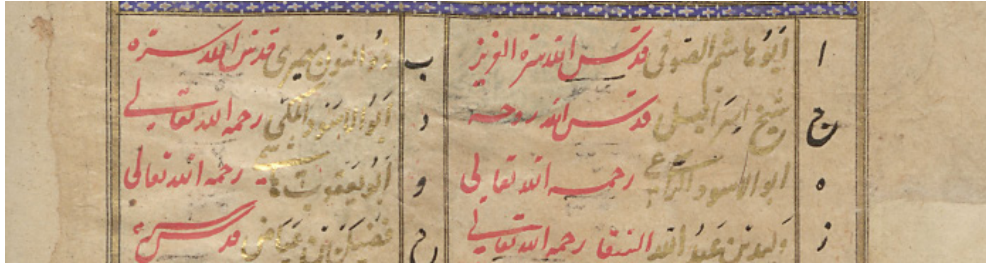
20 Serlevhalar yazma eserlerde metnin ilk başladığı yerde genellikle tezhip ile süslenmiş kısımlardır, bu konuda bk. Gülnur Duran, “Serlevha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 36, (2009), s. 567-569.

21 Arap rakamlı bir nüsha örneği için bk. Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidin*, Berlin Staatsbibliothek Or. quart. nr. 1396.

22 Nüshalardaki her fihristin aynı olmadığını vurgulamak gerekir. Bunlardan bazılarındaki fihrist liste formatında değil kutu formundadır, örneğin bk. Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidin*, Manisa Akhisar, Zeynelzade Koleksiyonu, nr. 174; diğer taraftan bazı fihristler oldukça kalitesiz formdadır, örneğin bk. Lâmiî Çelebi,

tercihi mi yoksa bir dönem temayülü mü olduğu konusunda bir tespit bulunmak için aynı dönemde istinsah edilmiş pek çok nüshanın benzer bir yaklaşımla karşılaştırılarak incelenmesi gerekmektedir.

Görsel 3. Fihristte Zünnûn-ı Mısri'nin bulunduğu kısım.

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 1b.

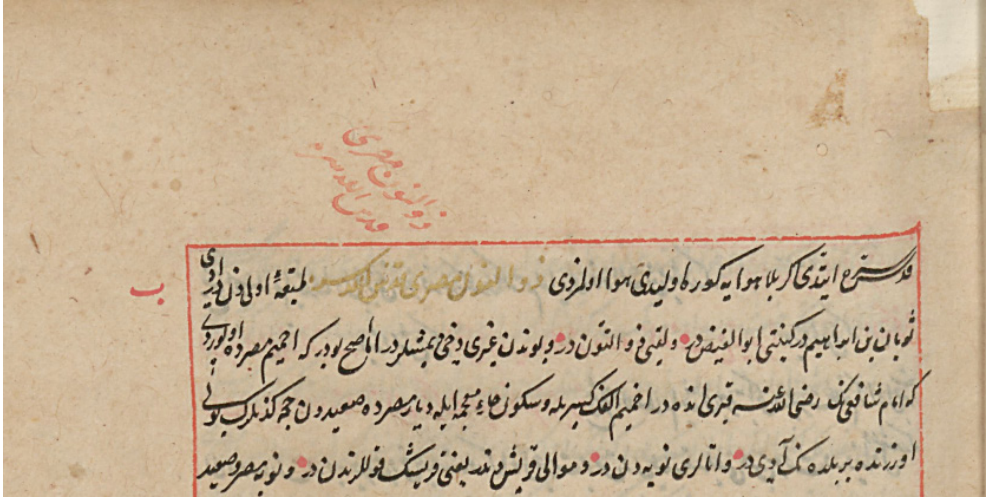
Verilen bu bilgiler ışığında, Topkapı A. 1422 nüshasında yer alan fihristin okur için nasıl “kullanıcı dostu” olabileceği sorusunu **Görsel 3**'te işaret edilen mutasavvıf maddesi özelinde incelemek mümkündür. Erken dönem mutasavvıflarından Zünnûn-ı Mısri (ö. 245/859?)²³ hakkındaki madde ebced hesabında ikiye karşılık gelen *be* (ب) harfi ile başlamaktadır. Bu açıdan müstensihin fihristteki maddeleri listelemede Arap rakamları yerine, ebced rakamlarını tercih ettiği anlaşılmaktadır.²⁴ Ayrıca Zünnûn-ı Mısri adının fihristteki diğer mutasavvıf maddelerinde olduğu gibi altın renkli mürekkep kullanılarak yazıldığı, mutasavvıfa dua edilen kısımda ismindeki mürekkepten farklı olarak kırmızı bir mürekkep tercih edildiği görülmektedir. Bu durum nüshadaki diğer maddeler için de geçerlidir.

Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şazeli Tekkesi, nr. 130; ayrıca bazıları tamamlanmamış yapıdadır, bk. Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin*, İstanbul Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Aziz Mahmud Hüdayi Efendi, nr. 1048, bu konuda detaylı bilgi yakın zamanda tamamlanan doktora çalışmamda mevcuttur, bk. Mustafa Altuğ Yayla, *Informing the Ottoman Literati about Sunni Tasavvuf: The Venture of Lâmiî Çelebi's Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidin in the Reading Public of Early Modern Ottoman Rûm (ca. 1500-1800)*, s. 101-108.

23 Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 44, (1989), s. 575-576.

24 Ebced rakamları konusunda temel bilgi için bu incelemede bulunan 11 numaralı dipnotta işaret edilen kaynağa müracaat ediniz.

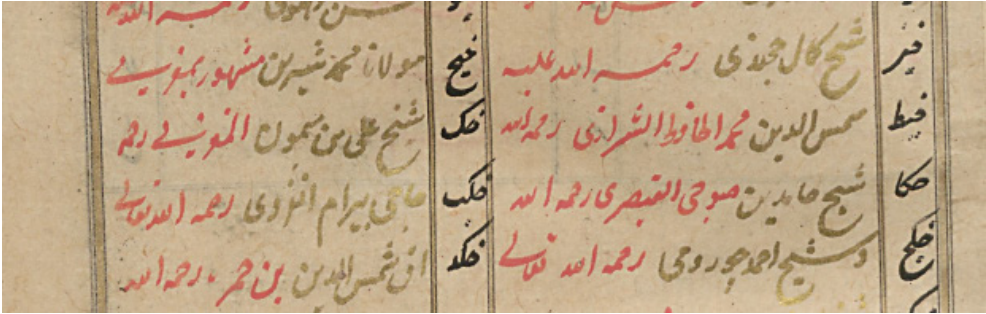
Görsel 4. Eserin metninde Zünnûn-ı Mısırî'nin bulunduğu kısım.

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 35a.

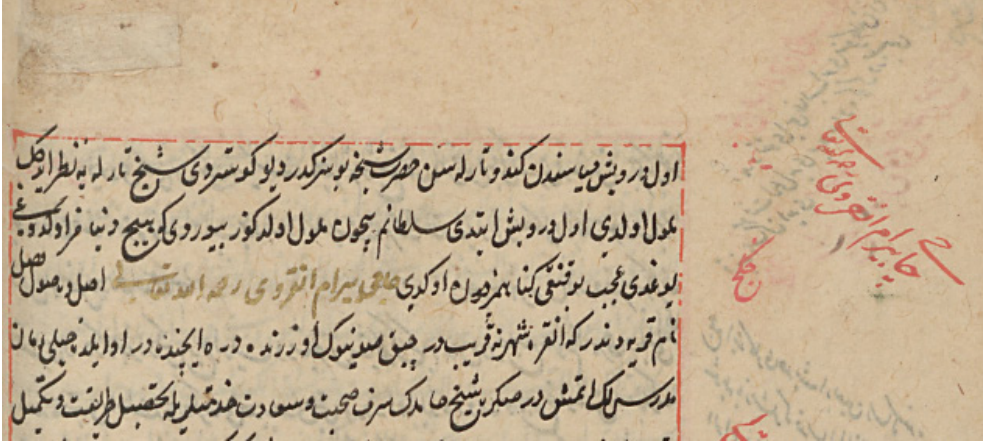
Zünnûn-ı Mısırî'ye ait tabakat maddesi nüsha metninde sayfa 35'a'da (bk. **Görsel 4**) tıpkı fihristte olduğu gibi altın sarısı mürekkeple yazılı şekilde bulunur. Yine aynı görselde görüldüğü gibi eserin metnindeki bu kısmın hemen üstünde, adının ve ona edilen duanın kırmızı mürekkeple yazıldığı bir kısım daha vardır. Bu iki unsurun, okurların nüsha sayfalarına göz atarken aradıkları tabakat maddelerini kolayca bulmasına yarayacağı ve bu açıdan “kullanıcı dostu” unsurlar oldukları öne sürülebilir.

Görsel 5. Fihristte Hacı Bayram-ı Veli'nin bulunduğu kısım.

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 7a.

Görsel 6. Eserin metninde Hacı Bayram-ı Veli'nin maddesinin ve bu sayfadaki derkenarda adının bulunduğu kısım

Kaynak: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 287b.

Benzer durum fihristteki diğer maddeler için de geçerlidir. Osmanlı tasavvuf geleneğine büyük etkide bulunmuş bir mutasavvıf olan Hacı Bayram-ı Veli (ö. 833/1430) maddesi de aynı şekilde örneklendirilebilir. Fihristte *Hacı Bayram-ı Ankaravî, Rahmetullahi te'âlâ 'aleyh* şeklinde geçen *tabakât* maddesi, eserin metninde yer alan mutasavvıf maddeleri arasında 622. sırada bulunur (ebced olarak: (حكب), (bk. **Görsel 5**).²⁵ Yine Zünnün-ı Mısri örneğine benzer şekilde, Hacı Bayram-ı Veli'nin adı da eserin metninde kullanılan siyah renkten farklı olarak altın sarısı mürekkeple ve isminin sayfa kenarında aynı şekilde kırmızı mürekkeple belirtilmektedir (bk. **Görsel 6**).²⁶

Tüm bu bulgular neticesinde, kitabı baştan sona okumak yerine, kitapta yer alan mutasavvıf maddelerinden seçici bir şekilde istifade etmek isteyen bir okurun ilk olarak nüshanın fihristine bakabileceği düşünülebilir. Okurun bunu yaptıktan sonra aradığı mutasavvıfın tabakattaki sırasını öğrenip ardından bu mutasavvıfı ya nüsha sayfa kenarlarında verilmiş olan kırmızı renkteki yardımcı unsurlar ya da eser metninde aradığı mutasavvıf maddesinin altın sarısı mürekkep kullanılarak metnin siyah mürekkepli kısmından ayırıştırılmış satırların yardımıyla bulabileceği öne sürülebilir. Bu yardımcı unsurların nüshada rastgele bir arama yapmaya göre okurun okuma pratiğini kolaylaştıracağı kesindir.

25 Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidin li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422, 8a.

26 Age., 287b.

Sonuç

Bu değerlendirme yazısının temel amacı modern öncesi İslam dünyasında üretilmiş yazma eserlerin unsurlarından biri olan fihristlerin okur için temel işlevinin ne olduğu konusunda tespitlerde bulunmaktır. Bu amaçla Lâmiî Çelebi'nin Câmî'den çevirdiği bir evliya tabakatı olan *Nefâhatü'l-Üns* tercümesinin Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi A. 1422 kayıt numaralı, bilinen en eski tarihli nüshası incelendi. Ayrıca bu nüshadaki fihristlerin Maaiké van Berkel'in “kullanıcı dostu” tabiri çerçevesinde okur için metinde aradıklarını bulmak için kolaylaştırıcı unsurlar olabileceği örneklerle öne sürüldü.

Her ne kadar mevcut literatür Osmanlı yazma eserlerinde bulunan fihristlerin kullanımı ve yapısı hakkında detaylı bir çerçeve çizmek için yetersiz olsa da bu gibi unsurlar üzerine yapılacak yeni çalışmalarla yazma eserlerin yazıldıkları dönemdeki kullanım pratikleri hakkında detaylı tespitlerde bulunmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler

- Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. A. 1422.
- Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, Berlin Staatsbibliothek Or. quart, nr. 1396.
- Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, Manisa Akhisar, Zeynelzade Koleksiyonu, nr. 174.
- Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şazeli Tekkesi, nr. 130.
- Lâmiî Çelebi, *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn*, İstanbul Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, Aziz Mahmud Hüdai Efendi, nr. 1048.

Araştırma Eserler

- Daub, Frederike-Wiebke, *Formen und Funktionen des Layouts in arabischen Manuskripten anhand von Abschriften religiöser Texte: al-Büşîris Burda, al-Ğazûlîs Dalâ'il und die Şifâ' von Qādî 'Iyâd*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016.
- Déroche, François, *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, London 2006.
- Duran, Gülnur, "Serlevha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 36, (2009), s. 567-569.
- Esir, Hasan Ali ve Karaca, Songül, "Üç Sufi Tabakat Kitabının Mukayesesi: Nefehâtü'l-Üns, Nesâyimü'l-Mahabbe ve Fütûhu'l-Mücâhidîn", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3:5, (2017), s. 81-115.
- Gacek, Adam, *Arabic manuscripts: a vademecum for readers*, Brill, Leiden 2009.
- Gruendler, Beatrice, *Book Culture Before Print: The Early History of Arabic Media*. The Margaret Weyerhaeuser Jewett Chair of Arabic Occasional Papers, Beirut: The American University of Beirut, 2012.
- Hirschler, Konrad, *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011.
- Kablander, Nesibe, *Ferîdüddîn-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâsının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerinde Mukâyeseli Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015.
- Karaca, Songül, *Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervihi Kulûbi'l-Müşâhidîn (Nefehâtü'l-Üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize 2019.
- Köse, Yavuz. "Table of Contents," *Manuscript Cultures 9: Wonders of Creation: Ottoman Manuscripts from Hamburg Collections*, ed. Yavuz Köse ve Janina Karolewski (2018), 95-99.
- Kut, Günay, "Lami'i Chelebi and his works", *Journal of Near Eastern Studies*, 35/2, (1976), s. 73-93.
- Muhanna, Elias, *The world in a book: Al-Nuwayri and the Islamic encyclopedic tradition*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2018.
- Pedersen, Johannes, *The Arabic Book*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2014.
- Rosenthal, Franz, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Pontificium Institutum Biblicum, Rome 1947.
- Tosun, Necdet, "Zünnûn el-Mısri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 44, (1989), s. 575-576.
- Uzun, Mustafa İsmet, "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 10, (1994), s. 68-70.

van Berkel, Maaiké, “Opening up a world of knowledge: Mamluk encyclopedias and their readers”, *Encyclopaedism from Antiquity to Renaissance*, ed. Jason König ve Greg Woolf, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 357-376.

Yayla, Mustafa Altuğ, *Informing the Ottoman Literati about Sunni Tasavvuf: The Venture of Lâmiî Çelebi's Fütühu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn in the Reading Public of Early Modern Ottoman Rûm (ca. 1500-1800)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hamburg Üniversitesi, Hamburg 2021.

Gülden Sağol Yüksekaya – Döne Arslan, *Kadın*, Kesit Yayınları, İstanbul 2021, 519 s. (ISBN: 978-625-7698-58-0).

Ekim 2021 tarihinde editörlüğünü Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya ve Dr. Döne Arslan'ın yaptığı, 20 farklı yazarın kaleminden, 19 farklı yazı ile “kadın” konusunun ele alındığı önemli bir kitap ilim âlemine sunuldu: *Kadın*.

Kadın, yüzyıllardır toplumların önemli meselelerinden biri olmuştur. Hürol Erbay, kadın algısı ve haklarının gelişimine dair yapmış olduğu çalışmasında¹ avcı-toplayıcı toplumlardan itibaren kadının kas gücü ve doğurganlığıyla toplum içindeki konumunun belirlendiğini, sonrasında 20. yüzyıla kadar da erkeklere kıyasla güç eksikliği sebebiyle toplum içinde erkeklerden daha düşük mevkilerde görüldüğünü belirtmiştir. Örnek olarak Eski Çin toplumunda kız çocuklarına isim bile verilmediğini, doğum sıralarına göre numaralandırıldıklarını ve bu şekilde onlara hitap edildiğini vurgulamıştır. Eski Türk toplumlarına, bilhassa atlı göçebelere bakıldığında, kadının hiç de böyle küçümsendiği olmamıştır. Türk destan ve anlatılarında kadınların erkekler kadar sosyal hayatın içinde ve bir o kadar da değerli olduğu açıkça görülmektedir. Türklere kadınlara cinsiyetçi muamele çok daha sonraki devirlerde, bilhassa yerleşik hayat ve İslami Dönem’le başlamıştır. Bu da İslamiyete bakışta olumsuz etkilere neden olmuştur.

Hâlbuki İslamiyet, kadın-erkek ayırt etmeden hiçbir insanın bir diğerine üstün olmadığını açıkça belirtmektedir. Buna rağmen Türkiye’de hâlâ kadının ikinci plana itilmesi, gerek noksan dinî bilgi gerekse bağnazlık yüzünden devam etmektedir. Dünya genelinde de yine “güç”e bağlı olarak kadının yerinin belirlenmesinden kaynaklı sorunlar yaşanmakta ve kadınlar kendilerini hâlâ toplum içinde kabul ettirmeye çalışmak zorunda kalmaktadır.

Bu tür konularda kadınların yanında olan ve onları savunan topluluklar ise ancak 18. yüzyıldan beri varlık göstermektedir. Kadınların, toplum içinde erkekler kadar değer görmeleri gerektiği inancıyla yola çıkan bu oluşumlar, şu günlerde kadınlara, aslında erkeklerden çok daha fazla sorumluluk vererek, ne olursa olsun güçlü olması gerektiğini vurgulayarak ciddi bir yük bindirmektedir. Yani kadınlardan erkekler kadar iyi olduklarını değil, onlardan daha iyi olduklarını ispatlamaya çalışmaları istenmektedir. Dolayısıyla bu da kadınlara uygulanan başka tür bir haksızlığı doğuruyor, zira kadınlar bu kadar güçlü olmak ve bu kadar ağır bir sorumluluk altına girmek zorunda değiller. Üstelik bu, bir süre sonra savaştıkları eşitlik davasının aksine, kendilerine yapılan eşitsizliği erkeklere karşı uygulamalarına neden olabilmektedir. Görüldüğü

1 Hürol Erbay, “Tarihsel Süreçte Dünyada ve Türk Toplumunda Kadın Algısı ve Haklarının Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1, (2019), s. 1-25.

gibi çok yönlü özelliğe sahip olan kadın algısı, bu çok yönlülükle *Kadın* kitabında okuyuculara sunulmaktadır.

Kitabın “Sunuş” haricinde yedi ana bölümü vardır, bu bölümler ve sayfa aralıkları şöyledir:

1. Bölüm: Kadının Toplumsal Statüsü (s. 13-141)
2. Bölüm: Edebiyatta Kadın Algısı (s. 141-293)
3. Bölüm: Argoda Kadın (s. 293-319)
4. Bölüm: Kadın Dili (s. 319-363)
5. Bölüm: Türk Budist Sanatında Kadın (s. 363-401)
6. Bölüm: Kadın Kalem (s. 401-479)
7. Bölüm: Kadın Güzelliği (s. 479-519)

Kitabın, *Kadının Toplumsal Statüsü* başlıklı birinci bölümünde Ülku Eliuz’un “Feminist Coğrafya Bağlamında Karadeniz Kadını”, Gülden Sağol Yüksekaya’nın “Kazanılan Eşin Adlandırılması: Yutuz”, İbrahim Taş’ın “Divânı Lugâti’t-Türk ve Dönem Metinlerinde ‘Cariye’”, Çiğdem Ülker’in “Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul’da Kadın Olmak”, Sezer Özyaşamış Şakar’ın “Kadının Statüsünü Belirleyen Bir Sözcük: Kırnak” ve Erhan Aktaş’ın “Hakas Atasözlerinde Kadın” başlıklı yazıları yer almaktadır. Bu yazılarda kadınların toplum içindeki yeri ve kadınlara yapılan yakıştırmalar, çeşitli söz varlığı verilerinden hareketle ortaya konmaktadır.

Kitabın, *Edebiyatta Kadın Algısı* başlıklı ikinci bölümünde Günay Ku’ un “Kadınlarımız: Dede Korkut Hikâyeleri ve Ahmedî’nin İskender-Nâme’si Örneğinde”, Belde Aka Kiyâğ’a’nın “Divan Şairinin Kalemde ‘Kadın Gibi’ Olma(ma)k”, Kübra Fatma Dursun Önen’in “İktidarın Kötücül Gücü, Tarihi Oyunların Kötü Kadınları: Hürrem Sultan ve Kösem Sultan Örneği”, Hayriye Durkaya’nın “Divan Şiirinde Zühre”, Ayşe Sandıkkaya Aşır’ın “Ferid Vecdi’nin ‘Müslüman Kadını’ Eseri ve Akif’te ‘Kadın’ Algısı” ve Ahmet Karakuş’un “Modern Türk Şiirinde Kadın Tasavvuru” adlı yazıları yer almaktadır. Bu yazılarda çıkış noktası Türk edebiyatındaki kadın imajıdır. Söz konusu yazılarda edebiyat ürünlerinde rastlanan kadınların konumu incelenmektedir.

Argoda Kadın başlıklı üçüncü bölümde Damlanur Küçükyıldız Gözelce tarafından kaleme alınan “Yeme İçmenin Argolaşması Bağlamında Kadın Bedeni” isimli yazı yer almakta ve yazıda yemek kültüründeki öğeler ile kadının bedensel güzelliği arasında bağlantılar kurularak oluşturulan argo tasavvuru incelenmektedir.

Kitabın, *Kadın Dili* başlıklı dördüncü bölümünde Aylin Koç Giannopoulos, “Kadın Diline Bir Örnek: Veled Çelebi’nin ‘Hanımların Tâbirât-ı Mahsûsası’” başlıklı yazısıyla yer almakta ve yazıda Veled Çelebi’nin derlemiş olduğu kadınlara özgü otuz üç tabiri incelemektedir.

Türk Budist Sanatında Kadın başlıklı beşinci bölümde, Münevver Ebru Zeren, “Türk Budist Duvar Resimlerinde Kadın Vakıfçı Tasvirleri” adlı yazısında Uygur Dönemi’nde Türk kadınının

vakıfçı kimliğiyle nasıl görüldüğünü ve giyindiğini, bu konuda yapılmış çalışmalardan da yararlanarak ortaya koymaktadır.

Kitabın *Kadın Kalemi* başlıklı altıncı bölümünde Dilek Batislam'ın “Çeşm-i Âfet'in İki Manzum Seyahatnâmesi”, Nesrin Günay'ın “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Nigâr Hanım'ın Şiirlerinde Aşk” ve Mustafa Dere'nin “Peride Celal'in 'Ada' Hikâyesinde Kadın Meselesi” isimli yazıları bulunmaktadır. Bu yazılarda kadın yazar ve şairlerin eserlerinden yapılan çıkarımlarla kadın konusuna değinilmektedir.

Kitabın *Kadın Güzelliği* adlı yedinci ve son bölümünde ise Zuhâl Kültürel ve Burcu Sıbıç, “Osmanlı Dönemi Basın-Yayın Hayatında Kadın ve Güzellik” başlıklı yazılarında, Osmanlı Dönemi'nin güzellik anlayışını ve bundan hareketle kadını incelemektedirler.

Kitapta kadının, Türkçenin farklı dönemlerinde yazılmış eserlerinin incelenmesiyle ortaya konulduğu görülmektedir. Bu dönemler temel alınarak araştırmacıların kadının nasıl algılandığına dair bakış açılarına da yer vermek gerekirse şunlar söylenilebilir:

Köktürkçe Dönemi'nde yani 7-8. yüzyıllarda, kadın, “kazanılan, elde edilen” anlamlarına gelen *yutuz/yotuz* sözcüğüyle adlandırılmaktadır. Fakat bu sözcük yalnızca etimolojik açıdan çözümlenmekte, nasıl okunması gerektiği açıklığa kavuşturulmaktadır. Dilsel bir çalışma olması sebebiyle olumlu veya olumsuz bir çıkarımda bulunulmamaktadır. 10-13. yüzyılları kapsayan Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerini inceleyen yazarlar tarafından kadının, “köle” konumuna dikkat çekilmekte ve yüzyıllardır sürmekte olan kölelik geleneğinin devam ettiği vurgulanmaktadır. Onlara göre bu dönemde kadın, olumsuzlanmakta ve küçümsenmektedir. 13-15. yüzyıllara ait Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nden incelenen eserlerden kadının, söz konusu dönemde toplumda değerli ve erkeklerle eşit görüldüğü ortaya konmaktadır. Yazara göre kadın hem bir hükümdar hem bir anne hem bir ev hanımı hem bir savaşçı ve kahramandır. 15-20. yüzyılları içine alan Osmanlı Dönemi eserlerini inceleyen yazarlara göre kadınlar, erkekler kadar görünür değildir. Evlerinde çocuklarını büyüten anne ve eş konumlarındadır. Fakat gerekli durumlarda, örneğin bir savaş esnasında kadınlar, erkeklerden devrıldıkları sorumlulukları ve vatanın müdafaasındaki rollerini oldukça iyi bir şekilde yerine getirmektedir. Şiirlerden hareketle ise bu dönemde kadının, bazen sevilen bazen fettanlığı ile yerilen, çoğunlukla da güzelliğinden dolayı övülen bir varlık olduğuna değinilmektedir. Yazar/şair konumları incelendiğinde de yine araştırmacılar tarafından çok az kadının bu alanda yer aldığı görüşünde birleşilmektedir. Nihayet Türkiye Türkçesi eserlerine odaklanan yazarların görüşlerine bakıldığında ise Osmanlı Dönemi'nde geri planda kalan kadının yazar, şair vb. kimlikle eskiye oranla daha fazla öne çıkmakta ve varlığını hissettirmekte olduğunun vurgulandığı söylenebilir. Bu dönemde kadınların, geçmişten gelen birtakım yerleşmiş olumsuz düşünceler sebebiyle, örneğin hikâyecilik alanında yetkinlik gösterebilir de şairlikte erkeklerin gerisinde kalmaya devam ettikleri belirtilmektedir. Kitapta yer alan yazılarda genellikle kadınla erkek arasındaki eşitsizliğin vurgulanmakta olduğu görülmektedir.

Özetle *Kadın* kitabı, Türklerin kadına bakışının, tarihî süreç içinde ele alındığı, Türk kültüründe kadının yeri ve statüsünün etraflıca ortaya konduğu kıymetli çalışmalardan biridir.

şule şANLI

* *Yüksek Lisans ğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, sanli.sule12@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1652-9331*

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *MUTAD*'ın e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) gönderilmeli veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/pub/mtad>) yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları mutad@marmara.edu.tr adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde

akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı, *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç, **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, milli alfabeyle özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılanıldığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak

10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenny redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığındaki: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, “Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, “Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayımlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayımlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayın Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009), dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla / Türkiye, dmuzaffer@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7270-2317.

Associate Prof. Dr. Fatma Aslı KELKİTLİ, İstanbul Arel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, İstanbul / Turkey, kelkitlikongur@yahoo.com or aslikelkitli@arel.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0164-8736.

Doç. Dr. Levent KURGUN, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli / Türkiye, medele@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3448-8193.

Doç. Dr. Ayşegül KUŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, Samsun / Türkiye, aysegulkus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8051-6001.

Doç. Dr. Tural ŞİRİYEV, Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, Azərbaycan Tarixinin İلمي Araştırma ve Sunumu Bölümü, Bakü / Azərbaycan, tural.shiriyev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9867-4649.

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi REZAEI, Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran / İran, rizai_m613@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8917-1559.

Dr. Uğur TARÇIN, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mutarcin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1497-698X.

Öğr. Gör. Sevda GÖNCÜ ERGÜN, İstanbul Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye, sgoncuergun@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9883-1053.

Cihan YALVAR, Doktora Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, cihan_yalvar@outlook.com, ORCID: 0000-0002-2791-4393.